

ÉVKÖNYV

30

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG ÉVKÖNYVE 30.

A kötet megjelenését a

támogatta.

Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 30

Néprajzi kutatás- és tudománytörténeti tanulmányok

Szerkesztette
Keszeg Vilmos
Nagy Zsolt
Szakál Anna

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
KOLOZSVÁR, 2022

Kiadja a KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
400162 Kolozsvár, Croitorilor (Mikes) u. 15.
telefon: +40 773 916 873
e-mail: kriza@kjnt.ro
www.kjnt.ro

© Kriza János Néprajzi Társaság, 2022

Lektorálta:
dr. Ilyés Sándor
dr. Tánzos Vilmos

Borítóterv:
Szentés Zágón – IDEA PLUS, Kolozsvár

Számítógépes tördelés:
Sütő Ferenc

ISBN 978-606-9015-32-2
ISSN 1841-3021

Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötés:
IDEA Design&Print, Kolozsvár

© www.kjnt.ro/szovegtar

Tartalom

Ajánlás 9

Tagányi Károly a magyar néprajztudományban

Bognár Szabina

„...egész népi társadalomkutatásunk másként alakulhatott volna...”

Tagányi Károly (1858–1924) néprajztudományi szerepvállalásáról . . 15

Nagy Janka Teodóra

Új adatok a falusi földközösségek kutatástörténetéhez:

Tagányi Károly és a jogi néprajz új eredményei 45

Homoki-Nagy Mária

Az *Egyezségek* könyvének jelentősége a jogszokáskutatásban 61

Horváth József

A 18. századi temetési költségelszámolások

történeti-néprajzi forrásértékéről 83

Háziipar és iparművészet

Verebélyi Kincső

A magyar népművészet forrásai 109

Berki Tímea

Háziipar az 1885-ös országos kiállításon.

Moldován Gergely és a torockói szoba 135

Szócsné Gazda Enikő

Dávid Gyula árapataki lelkész és az erdélyi háziipari hálózat 153

18–19. századi források

Pócs Éva

Fogarasi papok és híveik a babonáról 1789-ben 181

Szabó Ernő

„Csak a néphagyomány pótolja itt a történelmi hiányt”

Közöletlen római feliratok Várfalváról, Orbók Ferenc gyűjtéséből . . . 217

Olosz Katalin

Népköltési-néprajzi adatok

Szabó Sámuel újonnan előkerült irathagyatékában 247

Gulyás Judit

„ha tudtam volna, hogy ilyen édes a véred...”:

Térdszéli Katica útja a pesti sajtótól a nagyszalontai

folklorgyűjteményen át a nemzeti gyerekirodalomig 313

20. századi kutatók és kutatások

Jancsó E. Katalin

Alultápláltsági adatok az 1943-as bálványosváraaljai falukutatás

jegyzetanyagában 357

Horváth Kinga

„Majd elővettem a kéziratot gyűjteményemet...”

Egy önkéntes gyűjtő, Tilesch Nándor élete és pályája 383

Perger Gyula

„... úgy érzem, hogy tudományunkban módszertani forradalmat jelentene [a] munkád, ha egyáltalán mód nyílik a megjelenésre.”

Hetény János pályaképe szakmai levelezésének tükrében 401

Tekei Erika

Szabó Judit geryeszegi népmesegyűjteményének, Berekméri Sándor

meséinek recepciója a korabeli dokumentumok tükrében. 433

Nagy Zsolt

Kiegészítések a magyar népi dísznövénykultúra kutatásának történetéhez
(a 20. század első felében körvonalazódott legfontosabb taxonközpontú
vizsgálatok néprajzi vonatkozásai) 477

Szakál Anna

Az egodokumentumok használatának lehetőségei
kutatói életművekben 535

Beszélgetés az egodokumentumok gyűjtéséről

Szakál Anna

Bevezető gondolatok az erdélyi magyar közgyűjtemények
egodokumentumainak kutatási lehetőségeiről 559

Bárdi Nándor

Az online örökségesítés tartalomszolgáltató háttéréről.
Az Erdélyi Magyar Adatbank példája 565

Bogdándi Zsolt

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990 után létrejött kéziratára
és az egodokumentumok 573

Molnár Lehel

A Magyar Unitárius Egyház
Kolozsvári Gyűjtőlevéltára és az egodokumentumok 581

Szócsné Gazda Enikő

A Székely Nemzeti Múzeum Dokumentumtára
és az egodokumentumok 585

Ajánlás

A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Intézete, a Kriza János Néprajzi Társaság, a Kolozsvári Akadémiai Bizottság Néprajzi és Antropológiai Szakbizottsága, az EME Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya 2008-tól szervez éves rendszerességgel néprajzi tudománytörténeti konferenciát. Az előadások a Kriza János Néprajzi Társaság évkönyvében láttak napvilágot. 2008–2022 között az eredetileg egyszeri alkalomra meghirdetett konferencia 14-szer került megszervezésre. Olyan keretként állandósult, amelyben a néprajztudomány korábbi eredményei és eseményei romániai, Kárpát-medencei, európai, illetve tudományszemléleti és kutatómódszertani, valamint intézményi, társadalmi, művelődéstörténeti kontextusban kapcsolódnak össze. Ez a múlttermelés egyaránt szolgálja kultúra-, tudomány- és kutatástörténeti előzmények feltárását, hozzáférhetővé tételét, értelmezését, értékének, jelentőségének tudatosítását, a jelenben való használatba vételét. Az éveken keresztül szinte változtatás nélkül meghirdetett tematika a kutatási tárgy folyamatos definiálására, kutatómódszertani és -szemléleti, szaknyelvi kérdésekre, kutatói és adatközlői életpályákra, kapcsolattörténetre, intézményi nézőpontokra, elfeledett teljesítményekre, a népi kultúra szaktudományos és más médiumok (törvénykezés, oktatás, média, művészet) általi megjelenítésének vizsgálatára, tudományterületek közötti kapcsolódásokra, tudományterületi szintézisek szükségességére irányította a figyelmet. A korábban kiadott 9 kötetnyi válogatás 84 szerző 133 tanulmányát tartalmazta.

A 2022. október 6–8. között Kolozsvárt lezajlott konferencia résztvevői a 150 éve, 1872-ben alakult Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem előtt is tisztelegtek. Ez az intézmény teremtette meg először az egyetemi szintű néprajzoktatás lehetőségét. Az egyetem keretében 1898–1919 között Herrmann Antal egyetemi magántanár előadásait egy szakember-generációnak volt alkalma hallgatni.

A program 37 előadást, egy tematikus beszélgetést és egy szakmai kirándulást tartalmazott. A 17 magyarországi és romániai intézményből érkezett előadók változatos tematikát vonultattak fel. A jelen kötet ebből a gazdag anyagból közöl válogatást, a következő témákat érintve.

A *Tagányi Károly (1858–1924) jogszokásgyűjtő programja és hagyatékának tudománytörténeti jelentősége* című OTKA-projekt résztvevőinek tanulmányai a magyar jogszokások társadalmi, a társadalom, ezen belül a család szerkezetét, az életforma alapját képező gazdálkodás stabilizáló és reprodukáló szerepét hangsúlyozzák. A kutatócsoport tagjai Tárkány Szücs Ernő és Imreh István korábban vizsgált életműve után az előd Tagányi Károly munkásságának feltárását végzik. Nagy Janka Teodóra a falusi földközösségi rendszer kutatásának kortárs magyar kezdeményezéseit, valamint spanyol párhuzamait gyűjti össze. Bognár Szabina Tagányi Károly néprajztudományi és közéleti szerepvállalását világítja meg. Homoki-Nagy Mária és Horváth József két forrástípus, a 18–19. századi jobbágyszerződés és a 18. századi temetési költségelszámolások forrásait, elemzésének lehetőségeit és tanulságait mutatja be.

Hasonlóan izgalmas és koherens fejezetbe szerveződött az iparművészet kezdeteire reflektáló három előadás. Verebélyi Kincső a kiegyezést követő korszakból a népművészet fogalmának felbukkanását és megálapodását, a háziipar és az iparművészet közötti szoros, kölcsönös kapcsolatok kiépülését követi nyomon új források alapján. Berki Tímea azt vizsgálja, hogy az oktatószervező tanfelügyelő, Moldován Gergely milyen szerepet játszott a torockói népművészet és háziipar megismertetésében a torockói szoba 1885-ös országos kiállításon való berendezésével. Szócsné Gazda Enikő a háromszéki szőttesmozgalom egy epizódját kíséri figyelemmel, amely a köztudatba, az országos érdeklődésbe beemelte az árapataki háziipart, s egy évszázadra fellendítette annak művelését.

A boszorkányüldözés lezárulta és a hiedelemkutatás kezdete közötti évszázados időszakból kevés tudomásunk van a népi mitológia és a mágia továbbélő formáiról. Pócs Éva közvetett forrásfelhasználásával tekint bele ebbe a korszakba. A fogarasi kerület biztosa, Michael Brukenthal 1789-ben mintegy húsz lelkészt szólított fel a hívek között megfigyelt képzetek és babonás gyakorlatok összeírására. Az örvendetes módon elkészült és megmaradt anyag jelzi azt, hogy az alsópapság milyen mértékben azonosult a felvilágosodás eszméivel, illetve, hogy a nép körében milyen meggyőződések bizonyultak időtállóknak, a racionalizáló intézkedések ellenére.

Gulyás Judit egyetlen mesetípus útját követi végig „a pesti sajtótól a nagyszalontai folklórgyűjteményen át a nemzeti gyerekirodalomig.” A részletesen adatolt történet egyaránt szemlélteti a különböző kulturális

regiszterek határainak átjárhatóságát, a meseállományban a novellamese által meghonosított új szellemet, történetideált, mind pedig a mesekutatás érdeklődésének fokozatos megújulását.

A kötet minden tanulmánya új adatokkal árnyalja a magyar néprajzi kutatástörténet fejezeteit. Szabó Ernő Orbók Ferenc 19. századi unitárius lelkész közölt és közöletlen feljegyzéseit összegyűjtve jelöli ki helyét a korabeli értelmiségi közegeben. Olosz Katalin a 19. századi kollégiumi gyűjtőmozgalmat irányító Szabó Sámuel életművét újabb tételekkel gazdagítja. Perger Gyula Hetény János 20. századi teológus–néprajzkutató életpályáját árnyalja a levelezéséből feltáruló adatokkal. Horváth Kinga egy „önkéntes gyűjtő pályáivét”, Tilesch Nándor életpályáját és autodidakta munkásságát foglalja össze.

Jancsó E. Katalin az 1941–1943 közötti időszakban lefolytatott bálványosváraljai falukutatás körülményeit és dokumentumai egyik kötegének a táplálkozásra vonatkozó adatait dolgozza fel. Tekei Erika Szabó Judit geryneszegi mesegyűjteményének kiadói dokumentumai alapján rekonstruálja a szocializmuskori folklórgyűjtés és -kiadás körülményeit, viszonyait. Nagy Zsolt tanulmánya újabb jelentős hozzájárulás a dísznévnykultúra és kutatása történetének megírásához. Szakál Anna az utóbbi évtizedekben a források hiányában folyamatosan elődázott, nyugtalanító kérdésre irányítja a figyelmet: a kommunizmus korszakában külső körülmények alapvetően befolyásolták a kutatói pályát és teljesítményt.

Az Olvasó figyelmébe ajánljuk azt az összeállítást is, amelynek kiindulópontját a Szakál Anna kezdeményezte beszélgetés képezte, az erdélyi archívumok egodokumentum-gyűjtésével és -gyűjteményével kapcsolatban. A kérdésekre Bárdi Nándor (MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet), Bogdándi Zsolt (Erdélyi Múzeum-Egyesület), Molnár Lehel (Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára), Szőcsné Gazda Enikő (Székely Nemzeti Múzeum) kutató válaszol, betekintést nyújtva a jelentős levéltárak állományszerkezetébe és az intézmények működésébe.

A szerkesztők

Tagányi Károly
a magyar néprajztudományban

Bognár Szabina

„...egész népi társadalomkutatásunk másként alakulhatott volna...”

Tagányi Károly (1858–1924)

néprajztudományi szerepvállalásáról¹

A címben idézett mondatot Fél Edit vetette papírra a népi társadalom kutatásáról írott összegzésében. Véleménye szerint „talán Tagányi volt a régibb szerzők közül az egyetlen, aki a népi társadalom jelenségeit olyanoknak látta, amilyenek azok valójukban voltak” (Fél 2001: 366). Fél Edit negyedszázaddal Tagányi jogszokásgyűjtő programjának megjelenését követően rögzítette, hogy az a „mai napig sem vesztett semmit időszerűségéből, sem jelentőségéből. Ha a Néprajzi Társaságtól 1919-ben kiadott kérdőíve csak valamelyest meghallgatásra talál, egész népi társadalomkutatásunk másként alakulhatott volna” (Fél 2001: 346). Természetesen Fél Edit is tisztában volt a Tagányi által megfogalmazottak korlátaival, hiányosságaival, mégis a társadalomnéprajz számára fontos municiót látott Tagányi jogszokásgyűjtő programjában (Fél 2001: 346–347). Jelen tanulmány elsősorban Tagányi néprajztudományi kapcsolatrendszeréhez és hatásához kapcsolódó források feltárására fókuszál, újabb szempontokat kínálva egy egységesebb Tagányi-kép felvázolásához.

A történész-levéltárnok Tagányi Károly már ismert tudós volt,² mi-
kor a Magyar Néprajzi Társaság 1917. március 28-i választmányi ülésén

¹ A tanulmány az NKFIH FK 19 132220 „Tagányi Károly (1858–1924) jogszokásgyűjtő programja és hagyatékának tudománytörténeti jelentősége” című pályázat támogatásával készült.

² Ismertsége azonban nem párosult társadalmi és anyagi elismeréssel. A nekrológokból egy visszahúzódó, szorgalmas, szerény körülmények között élő, „igazi tudós” (Hóman 1924 [1925]: 213) képe rajzolódik ki. „Elvonult, bezárkózott, magánosan, szinte idegenül, mint egy remetéje a magyar tudásnak. Minden akaratát, szorgalmát, szerénységét, érzését, erőfeszítését, úgyszólván minden lélegzetvételét a kutató és történétíró hivatásnak szentelte” (Czakó 1923–24: 188).

megtartotta a hazai élő jogszokásokról szóló előadását, melyet Herrmann Antal „korszakalkotó jelentőségűnek” minősített „a magyar néptudomány fejlődésében” (sz. n. 1917: 160). Az előadás négy részletben meg is jelent az *Ethnographiában*, később könyv alakban a *Magyar Néprajzi Könyvtár* sorozat új folyamának első köteteként (Tagányi 1917: 42–58, 196–223, 1918a: 24–49, 193–206, 1919).

Tagányi és a Magyar Néprajzi Társaság is elsősorban a nemzetközi tudományos közvéleménynek szánta a markánsan kutatástörténeti dolgozatot, így az 1922-ben németül is megjelenhetett (Tagányi 1922a).

A könyv bevezetőjében Tagányi beszámolt arról, hogy említést tett barátjának, Herrmann Antalnak „egyik régi tervezetéről”, a jogszokások gyűjtéséről, aki „meg sem várva beleegyezését”, a Néprajzi Társaság elé terjesztette azt. Barátságuk régebbi keletű volt, de levelezésük nem maradt fenn, inkább csak folyóiratcikkek dokumentálják kapcsolatukat (pl. Herrmann írásai a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében*, Tagányi cikkei a Herrmann által indított *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarnban*, illetőleg név nélkül, a szintén általa útjára indított *Erdélyi Híradóban*).³ Michael Sozan a magyarországi jogi néprajzról adott áttekintésében írt elsőként erről a barátságról. Véleménye, hogy nem volt véletlen a barát, Herrmann lelkes ösztönzése, hisz ő volt az első néprajzos, aki a magyarországi rokonsági rendszereket tanulmányozta, s ez a kérdéskör Tagányi programjának is alappillére lett (Sozan 1977: 271).

Tagányi néprajz felé fordulása az 1890-es évek közepétől jól dokumentálható: a földközösségről szóló tanulmányába integrálta a korabeli európai néprajz eredményeit, *Erdészeti oklevéltár*ában pedig úgy fogalmazott, hogy az „erdészeti ethnografiától” vár válaszokat az „ősi erdőközösséggel” kapcsolatos vitatott kérdéseire (Tagányi 1894b, 1896: XLI). Hogy mit, milyen eredményeket várt Tagányi a néprajzi kutatástól, leginkább Herman Ottónak írt leveleiben érhető tetten. A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában fennmaradt három levélben Tagányi jórészt adatokat küldött, és kisebb részben tájékoztatást kért Herman Ottótól (EA 4336, EA 4350, EA 5127). A gazdag adattartalom miatt mindhárom levelet betűhív leírásban adom közre.

³ A Herrmann Antal által indított folyóiratokról lásd Voigt 1999: 55–64.

Tagányi szinte egész életét levéltári anyaggyűjtéssel töltötte; forrásait szívesen bocsátotta általa elismert kutatók rendelkezésére. Erre példa a következő levél is (EA 4350).

„Nagyságos Uram!

Örömmel ragadom meg az alkalmat ha bármiben is szolgálatára lehetek Nagyságodnak, mert kultúrtörténeti kutatásainak legőszintébb bámulói közé tartozom.

A pásztoréletnek az a gyönyörű gyűjteménye, melyet a kiállításon bámultunk,⁴ valóban megérdemli hogy mindenki a mit tud a mesternek rendelkezésére bocsássa. Fájdalom én idáig csak a szántóföldekkkel, rétekekkel és erdőkkel foglalkozván, a legeltetésről kész adatokat nem nyújthatok. Csakis mivel a rokon összes levéltári anyagot [2] átvettem a kútfőkről teljesen tájékozva lehetek.

A mi először is a középkori anyagot illeti az akár nyelvészeti akár logi szempontból, végtelen keveset nyújthat. Itt elég a kiadott okleveleket végignézni. Levéltári kutatás legfőljebb ott járhatna haszonnal, olyan családok levéltáraiban (pl. a Péchy, a Szentiványi a n[emzeti] múzeumban) ahol havasi legeltetésről lehet szó, mert ezt szabályozhatták az egyes érdekeltek leghamarébb. Még a legtöbb anyagot az árpádkori oklevelek szolgáltatják a király pásztorairól, kondásairól, méneseiről stb. A mi a nyelvészeti anyagot illeti egy szegény barátom (ki abba halt is belé)⁵ végigvette a középkori anyagot és minden magyar szót kiírt belőle. Hagyatékát Dr. Zolnay Gyula⁶ rendezte sajtó alá s ő azt hiszem készséggel kikeresné a Nagyságodnak szükséges magyar terminológiát.

[3] Levéltári kutatásnál a fősúlyt a XVI. és XVII. század anyagára kellene fektetni, csakhogy ez is fáradtságos, mozaikszerű munka. Itt is első sorban a kiadottakat kellene átnézni. Havasi legeltetési egyezségekből egy két nagy érdekűt én is kiadtam »Magyar Erdészeti Oklevéltár«-am kötetiben. De a legbecsesebb kútfő az Akadémia által kiadott »Corpus Statutorum«⁷ kötetei amelyekben a legeltetésre is szebbnél szebb adatok vannak a megyei és városi statumokban [!] a század elejéig. A »Magyar Gazdaságtörténeti Szemle« is nujt [!] néhány adatot. Szinnyei bácsi

⁴ 1896-as Országos Ezredéves Kiállítás, vö. Herman 1898.

⁵ Szamota István (1867–1895) nyelvész, történész.

⁶ Zolnai Gyula (1888-ig Tömlő Gyula) (1862–1949) nyelvész, vö. Szamota–Zolnai 1906.

⁷ Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen 1885–1890(–1904).

Repertoriumaiból⁸ is ki lehet néhányat böngészni. Az Orsz. Levéltárban erre vonatkozólag kutatni lehetne 1.) az urbáriumokban melyek a XVI. századtól nagy számmal vannak. 2.) uradalmi gazdasági utasításokban. [4] 3.) tanuvallatásokban, ahol legelőről szó van. Persze ha ezek egybe volnának gyűjtve (csak maguk a tanuvallatások) ez volna a legbecsebb kútfő mert maguk a parasztok vallanak a legkörülményesebben. 4.) Czéhlevelekben mert hihetetlen de való hogy legalább a juhászok itt-ott czéheket alkottak. Ezeket az Orsz. Levéltárból a »Magy. Gazd. tört. Szemlében« való közlés végett már össze is gyűjtöttem. Sőt például a gömörmezei juhászoknak Vesselényi nádortól⁹ és királyoktól szabadalomlevelek voltak.¹⁰ 5.) Még a mult századi adatokat sem lehet mellőzni, mert nagyon tanulságosak. Például a bitang marhának kérdése Mária Theresia alatt nagy probléma volt és én láttam nyomtatott körleveleket itt nálunk¹¹ amelyben meghagyták minden törvényhatóságnak hogy mindegyik a maga területén elő [!] [5] marhákat mind egyforma bélyeggel jelölje meg, sőt ezeknek a bélyegeknél rajzait is körözték az országban. Erdélyből pedig fontos a havasi legeltetés ami különösen a határszélen sok rendezést kívánt, sőt a legeltetési joga a székelyeknek Romániában s románoknak nálunk már Apaffy nemzetközi egyezésben határozottatott meg s azóta is folyvást. A helytartótanácsi és erdélyi főkormányiszéki levéltárakat tehát mellőzni nem lehet mert százados szokásokat a mult században szabályoztak vagy törültek el.

Legeltetési egyezésekből, közbirtokossági rendtartásokból is akad nálunk néhány, de a legtöbb mégis csak egyes családi levéltárakban van. A nemzeti múzeumi ilyen levéltárakban is okve- [6] tetlenül lenni kell nem egy ilyen rendtartásnak. A »Corpus Statutorum«ból pedig meg fog győződni Nagyságos uram hogy városi levéltárakban (p. Debreczenben) igen sok szabályrendelet van a legeltetésről s csakis a hagyományos indolencia és tudatlanság akadály ebben.

Ami most már a »nyilas«t illeti, ezt amint tisztelettel idemellékelt¹² (bár bocsánat elrontott példány de más már nincsen) tanulmányomból

⁸ Szinnyei 1874.

⁹ Wesselényi Ferenc (1605–1667) nádor.

¹⁰ Tagányi 1897: 92–96.

¹¹ A Magyar Országos Levéltárban – BSz.

¹² Tagányi 1894b: 199–238.

kitűnik, csak a szántóföldekről vitték át a legelőkre, s itt csak későbbi dolog.

A szántóföldeknél a szorosan vett magyar földön és Erdélyben, a múlt század végéig úgyszólván, az oroszmirhez hasonló [7] földközösség uralkodott amelynél a nyíl és a nyilas alkotó elemet képez, mint erről a melékelt cikk bőséges felvilágosítással szolgál.

A legelő kezdettől végig mindig a német mark-hoz hasonló közös osztatlan terület volt ellentétben a közös de ideiglenesen osztott szántóföldek és rétekek szemben. A hortobágyi legelő-nyilas csak aránylag újabb korból vagyis már a legelőfelosztások korából származik s e felosztás technikáját kifejezéseivel együtt a szántóföldekről alkalmazták a legelőkre.

Hosszúra nyult jelentésemet azzal az óhajjal zárom be hogy vajha sikerülne a pásztor- [8] életre mentül több és érdekesebb adatot találni és vajha Nagyságod nagybecsű figyelmét a régi magyar földközösségre is ráirányítani sziveskednék. Az őskorba nyúlik ez is vissza, alapvető kérdés ez is mely nemcsak minket sőt talán a külföldet (amint magam is tapasztalom) jobban érdekli.

Midőn tehát mindig a legnagyobb készséggel állok szolgálatára, őszinte tiszteletem kifejezése mellett maradok Nagyságodnak

Bp., 1897. Jan. 23.

kész szolgálja

Tagányi Károly

orsz. allevéltárnok.”

Tagányi pályája során vissza-visszatérően felhívta a figyelmet arra, hogy kizárólag a levéltári források alapján nem lehetséges megválaszolni minden történelmi kérdést; az adatokon túl kell látni, azok értelmezéséhez újabb és újabb forrásokra van szükség. A másik fennmaradt levélben erre láthatunk újabb példákat (EA 5127).

„Nagyságos Uram!

Kegyes elnézését kérem hogy az ősfoglalkozásokról írt tanulmányát csak most, midőn a sok munkától lélekzetet vehetek, köszönöm meg mély hálám kifejezésével.

Tanulmánya teljesen meggyőzött arról, hogy itt első sorban a pusztuló etnografiai anyag haladéktalan megmentésére van szükség. Tökéletesen igaz, s ennél fogva a levéltári anyag föl kutatása teljesen másodrendű dolog.

Az a pár vonás is, amit tanulmányából a pusztai életről olvastam, arról győz meg, hogy a régi magyarság nomadizálódását igazán majd csak Nagyságod könyvéből fogjuk megismerni.

De éppen az ott közölt egy-két adat azt a reményt nyújtja nekem, hogy nagy munkájához talán én is hozzájárulhatnék valamivel.

[2] Például a »csóvást«-t, aktákból ugyan nem ismerem, de a »csóva« »kicsóvázás« sűrűn fordul elő a tanúvallatásokban a XVI. századtól, még pedig mint határjelölés. Különösen mikor valaki hatalmasul birtokba vett valami földterületet – arról mondják hogy – ahhoz való jogát a terület kicsóvázásával biztosította. 1618-ban (Orsz. Levéltár N. Rit. fasc. 836 n°51) Szatmármegyében, Fülöpösön tanuk vallják hogy ott egy pusztá házhelyet, egy jobbágy »fel is rekesztette tövissel az ura (Fülöpösy Kristóf) számára«.

Sokszor van szó az első foglaló jegyéről s hogy ő a foglalt birtokot »kijegyezte« (L. M. Gazd. tört. Szemle 1894: 325 stb. I. »Az első foglalás szabályozása«)¹³

Ez visszanyúlik a legrégebb korbá. Egy érdekes adat van 1353ból (Anjoukori Okm.tár VI. 106, 107. l.) Himfi Benedek panaszolja hogy Móricz fia Simon pozsonyi főispán Jákótelkét hatalmasul megszállotta s az ottani kaszálókat használják. A kiküldött fejevári káptalan csakugyan ott találja Simon főispán feleségét egész háznépével »cum familia sua.. reperistent, in tentorio et plura taber- [3] nacula seu speluncas que vulgo dicuntur Iziku et plures equos stb.« Ez is tehát nemcsak a foglalás formáját magyarázza hanem egy ismeretlen pusztai műszót örökít meg, de hogy mi lehet az eldönteni nem tudom. Úgy látszik az »uk« végtagja a szónak csak többes rag megfelelően a latin többesnek ami gyakran előjön régi okleveleinkben. Maradna hát az »izik« de mi ez? izék? a szótárak ilyen jelentését nem ismerik, alkalmasint ezt is majd Nagyságod fogja valahol megtalálni.

Én tehát azt hiszem hogy ha Nagyságod esetről esetre ilyen forma analógiákat kívánna tőlem, talán több dologban mégis segítségére lehetnek. Persze jó volna mentül több olyan adat mint ebben a tanulmányában is, hogy az én látóköröm is szélesedjék, s kutatásaimban figyelemmel lehessenek rájuk. Egyébiránt ha a »M. Gazd. Tört. Szemlé«ben erre vonatko-

¹³ Tagányi 1894a: 325–330.

zólag bármi megjelenik, azt meg fogom küldeni, amint azt a 2. füzettel bátor voltam tenni.

Adjon az Isten Nagyságodnak módot és egészséget hogy tudományunkat [4] a magyar halászatról írt művéhez hasonlóval tegye gazdagabbá s a külföld előtt is nevesebbé, és nekem nagy öröömre fog szolgálni ha bármi csekélységgel szolgálatára lehetnék. A levéltári adatokon kívül talán még az idevágó orosz kutatásokkal is szolgálhatok, mert oroszul olvasgatok, és az etnografiai, történelmi és jogi irodalmat figyelemmel kísérem. Például most is a Moszkvában megjelenő »Etnograficeszkoje Obozrjenyje« című szemle 1896 évi 1. füzetében Charuzinnak¹⁴ nagyon érdekes cikkét olvasom »Oroszország turk és mongol nemzetiségű nomád és fél-nomád népeinek lakóházairól s azoknak fejlődéséről« 7 képpel.

Hosszú mondókámért szives türelmét kérve, mély tiszteletem őszinte kifejezésével vagyok Nagyságodnak

Bpest 1897. márc. 27.

kész szolgája

Tagányi Károly

orsz. allevéltárnok

II. Lánchid u. 2. II. em. 3.”

A harmadikként közreadott levél szintén adatközlést és szómagyarázatokat tartalmaz (EA 4336).

„Nagyságos Uram!

Elébb fenéig akartam élvezni az »Ősfoglalkozások« könyvét,¹⁵ hogy most kétszeres hálámat fejezzem ki Nagyságodnak kegyes megemlékezéséért.

Horváth Náci barátom¹⁶ nagy lelkiismeretességgel végzi a kivonatolást, többször conferáltunk róla. Különösen az árpádkori apró cseprő (de azért fontos) adatokat kötöttem a lelkére, mert mégis azok a legrégebbek s legrajtelmesebbek.

¹⁴ Charuzin, Nikolaj Nikolaevic.

¹⁵ Herman 1898.

¹⁶ Horváth (Vilébáld) Ignác (1851–1911) könyvtáros, bibliográfus.

Egy ilyet akarok most közölni Nagyságoddal, attól félvén, hogy H. N. barátom nem veszi észre s így a jegyzetekből kimarad.

[2] 1231ben Gugh ispán Démen egy kápolnát alapít és annak javára ökröket, teheneket, méheket, juhokat, disznókat, lovakat és kecskéket 2 szolgálával adományoz, úgy rendelkezvén hogy azok jövedelme részint a kápolnáé magáé, részint annak papjáé legyen, és ezt külön is kiemeli mondván »breviter de omnibus illis, sacerdos prefatae capellae debet esse particeps, quod vulgo dicitur tuuly, quod superexcrecit de animalibus vel de pecudibus.«

(Magyarul »röviden, mindabból amit köznyelven tuuly-nak hívnak, (vagyis) ami az állatok vagy marhák szaporulatából áll elő, az említett kápolna papját is rész illeti.)

Íme tehát a tuuly szó, a régi magyar nyelvben az állatok szaporulatát fejezte ki. A szó helyesírásában nincs kétség mert noha csak a Fejér Codex Diplomaticusában jelent meg tom. VII. vol. I. pag. 227., – de én az eredetit magam láttam a pannonhalmi apátság hiteleshelyi levéltári részében n°4. alatt.

Íme egy szó, melyet se historicus se nyelvesz még csak kiejteni se tud helyesen (tuli? töli? tüli?) s aminek megfejtését Nagyságotól kell várunk.

Ez rendkívül nevezetes szó mert az ősi magyar állattenyésztésből való, mikor még szükség volt arra hogy a marhaszaporulatot speciális szóval jelezzék. Úgy rémlik nekem hogy a régi franczia nyelvben is volt arra ilyen speciális szó, de már nem tudok ráakadni. Ha tehát az Alföld valamelyik zuga meg nem mentette a tuuly szavat akkor igazán nem tudom hogy honnan tudnók megfejtteni, már a török nyelvekben is (persze csak laikus módjára) utánna [!] néztem, de eredménytelenül.

Ezzel újból hálás köszönetemet fejezem ki nagybecsű küldeményéért és a szép dedicatióért, mély tisztelettel vagyok Nagyságotnak

mindig kész szolgálója

TagányiKároly”

Herman Ottó a Tagányi leveleiben közölt adatokat részletesen ismertette munkáiban (Herman 1909: 13–14, 125–126, 156–157), és olyan jelentőséget tulajdonított annak, hogy a levéltáros Tagányi a néprajzi gyűjtés elsődlegességét hangsúlyozza a levéltári anyagok felkutatásában, hogy azt szó szerint is közzétette (Herman 1914: 8). Herman Ottó Tagányinak

írt levelei közül egyelőre egy került elő az MTA Kézirattárából, melyben tiszteletét és nagyrabecsülését fejezte ki Tagányi irányába.¹⁷

Tagányi évtizedekkel később közreadott jogszokásgyűjtő programjának alapja is a fenti levelezésből kirajzolódó megközelítés lesz: az archivális források a néprajztudomány gazdagítását szolgálhatják, ugyanakkor a néprajzi kutatás segíthet megválaszolni számos, az okleveles anyag kapcsán felmerülő kérdést. „A hazai élő jogszokások gyűjtése” a jogszokásgyűjtő program 1910-es évek végi megjelenését követően a pozitív visszhangok, elismerő recenziók ellenére (Holmberg 1927: 121, Hóman 1922: 175–180, Hübner 1921: 607–611, Lukcsics 1922: 446–447, Pais 1922: 175–178, Zayzon 1922: 670–672) sem indult meg. Szilágyi Miklós jogosan feltételezi, hogy Tagányi túl korán, „egy ennyire nagyszabású terv kivitelezésére alkalmatlan időpontban jutott el a megfogalmazásig.” Ennek fényében Tagányi kortársai és közvetlen „utódai” a gyűjtési feladatok azonnali megkezdésére való felhívást nem, csupán azt a – Szilágyi által is lényegesnek ítélt – tanulságot érzékelték a programban, hogy az élő jogszokásokban, valamint a „»nép« mindennapi életéről valló archivális forrásokban további, a jogtörténetben hasznosítható adalékok rejteznek” (Szilágyi 2000: 696).

Sárkány Mihály a társadalomnéprajzi kutatás hazai történetét áttekintő összegzésében – Tagányi programját ugyancsak nagyra értékelve – két lényeges tényezőt emelt ki, melyek meghúzódhattak a visszhangtalanság hátterében. Az egyik a magyar néprajztudomány szemléletváltása: „Tagányi annak a generációnak volt a tagja, amely [...] az etnológiaiaként

¹⁷ MTA KIK Kt. Ms 260/53 „Budapest 1909 márcz.10.

„Nagyságos Igazgató Úr! A midőn »A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok« című könyvemnek egy példányát hálám és nagy tiszteletem jeléül átnyújtani szerencsém van indítatva érzem magamat a következő felvilágosítás előterjesztésére.

Nagyságod jól ismeri azokat a viszonyokat, a melyeknél fogva gyöngédtelenség volt volna Nagyságod szíves készségét az átnézés végett igénybe venni. Más embert pedig nem szólíthattam meg mert Szily Kálmán barátom éppen úgy mint Horváth Ignác is úgy látták, hogy csupán Nagyságod volt volna hivatva a kézirat átnézésére; de mondom ezt az áldozatot nem kérhettem és el sem fogadhattam.

Bizton reményelem, hogy a könyvvel szemben a kritika megszólal, és én reményelem, hogy lesz annyi életidőm [Herman Ottó ekkor 74 éves – BSz], hogy a kritika meggyőző részét a következő kötetben, melynek anyaga együtt van, alkalmazhatom. A beszámolóból kiveheti, hogy a felelősséget teljesen magamra veszem.

Fogadjja nagy és oly becses jóindulatáért mély és igaz hálám kifejezését, a melylyel váltig és örökik, mint igaz, tisztelő öreg híve Herman Ottó”.

felfogható tudományok között még nem vont áthághatatlan korlátokat, magyar és más népek kutatását nem szakította el egymástól, megismerésben az összehasonlításnak juttatott nagy szerepet. Sőt, Tagányi annak sem látta fontosságát, hogy különbséget tegyen nép és fölötté álló társadalmi rétegek között a tradíciók történetét nyomozva – túljutva ezzel a népi és régi leegyszerűsítő azonosításán. A két világháború közötti időszak azonban [...] a befelé fordulás időszaka a magyar néprajztudományban, amikor a magyar és egyetemes néprajz mindinkább eltávolodik egymástól.” Sárkány Mihály másik tényezőként Tagányi „kivételes, a továbbiakban ilyen mélységben senki által el nem sajátított történeti forrásismeretét” jelölte meg (Sárkány 2000: 39–40).

Az elmaradt érdeklődés lehetséges okai közt tarthatjuk számon, hogy csak a kötet első része jelent meg, a folytatás anyagai – Tagányi további három fejezethez gyűjtött anyagokat, és könyve befejezését is megfogalmazta – kéziratban maradtak. Tagányi monumentális gyűjtést vizionált (három minisztérium bevonásával) (Bognár 2009: 307–308). Gyűjtési felhívása mind céljaiban, mind módszereiben tudományos program volt, hiszen a hazai élő jogszokások gyűjtésével a néprajz, a nyelvészet, a jog-, a társadalom-, és a gazdaságtörténet számára egyaránt új forrásokat kívánt felkutatni. Tagányi maga sosem vett részt néprajzi gyűjtésben, néprajz felé fordulása alapvetően a külföldi szakirodalom módszeres feldolgozását jelentette. Olvasottsága alapozta meg, hogy a néprajztudományon belül olyan különböző kutatási irányokat jelölt ki, mint az erdészeti etnográfia, vagy később a jogi néprajz. A hazai néprajztudomány ekkortájt megalakulásával volt elfoglalva, a specializációnak Tagányi által megcélzott szintje – ti. a jogi néprajz, vagy az erdészeti etnográfia megalapítása, programmá formálódása – még gyermekcipőben járt. Robert J. W. Evans brit történész *Seeing the Wood and the Trees. Károly Tagányi and His Magyar Erdészeti Oklevéltár* című cikkében amellet érvel, hogy Tagányi erdészettörténeti munkái európai dimenzióban is újdonságot jelentettek (Evans 2019: 135–146). Általánoságban is elmondható, hogy Tagányi több tudományterületet érintő reformkezdeményezései a korszak kurrens nemzetközi tudományos eredményeinek becsatornázását jelentették a hazai tudományos életbe, melyek több-kevesebb sikerrel jártak. Tagányi az európai kísérletekkel szinte egyidőben induló gazdaságtörténeti munkássága mára megkerülhetetlen (Bognár 2013: 273–296, Kövér 2013: 201–224, 2014: 56–59, Evans 2019: 135–146); főként az Árpád-kori

társadalomtörténetet érintő, hatalmas levéltári forrásbázisra épülő kutatásainak átfogó (újra)értékelése még várat magára. A néprajztudomány esetében egyrésztől tényszerű az a kutatógenerációkon átívelő megállapítás, hogy Tagányi munkáját nem integrálta kellően a tudományterület (Fél 2001: 323–369, Szilágyi 2000: 696, Sárkány 2000: 39–40, Nagy 2003: 851–862, 2011: 377–386), ugyanakkor az itt bemutatott levelezés alapján is az körvonalazódik, hogy a Tagányi-hatás egyrészt mélyebb (lásd a Herman publikációiban közreadott adatait, szempontjait) másrészt évtizedekkel korábbra datálható, mint Tagányi elnöksége.

Tagányit élete utolsó négy és fél évében (1920 és 1924 között) az a megtiszteltetés érte, hogy betölthette a Magyar Néprajzi Társaság elnöki tisztségét. A társaság már egy évvel az *Erdészeti oklevéltár* megjelenését követően, 1897-ben tagjai sorába invitálta őt.¹⁸ Ez egyrésztől valódi fordulat volt Tagányi életében – ahogy arra Zsigmond Gábor is felhívta a figyelmet (Zsigmond 1977: 335) – amennyiben egy addig háttérbe húzódo tudós nyugdíjazását követően felkarolt egy gyakorlatias ügyet, és élete utolsó négy és fél évét elnökként a „háború és a forradalmak nyomán válságba sodródott” Néprajzi Társaság újjászervezésének szentelhette.¹⁹ Másrésztől Tagányi életművét egészében szemlélve, elnöki programját gondosan szemügyre véve, a társaság elnöki teendőinek ellátása nem járt együtt egy új tudományos koncepció megalkotásával és érvényesítésével. Az elnök személyével kapcsolatos kételyekről Solymossy Sándor, a társaság alelnöke így szólt nekrológiájában: „Midőn Társaságunk elhunyt nagy tudósunkat elnökének kiszemelte, sokan csodálkoztak a választáson. Nem aktív jellem, nem reprezentáló tehetség; elvont tudós, akinek tudományos súlya, tekintélye rendkívüli ugyan, de passzív jellem, nem kifelé élős, így a Társaságnak a külvilággal szemben nem alkalmas képviselője.” Véleménye szerint ezek a félelmek nem igazolódtak be, „új szelle-

¹⁸ OSZK Kt. Quart. Hung. 2288. 309. A Magyar Néprajzi Társaságban (MNT) elnyert választmányi tagságról Szalay Imre, a társaság elnöke 1897. február 17-én kelt, kézzel írott levelében értesíti Tagányit: „A MNT választmánya megbízásából van szerencsém Uraságotat értesíteni, hogy társaságunk 1897. évi január 24-dikén tartott választmányi ülésén Uraságotat egyhangúan választmányi tagjává választotta; midőn erről Uraságotat örömmel értesíteni szerencsés vagyok, egyszersmind kérem arra, hogy nagybecsű munkásságával társaságunkat támogatni szíveskedjék.”

¹⁹ A Magyar Néprajzi Társaság 1920. március 31-én tartott közgyűlésen elnökké választják Tagányit ([Sz. n.] 1920: 133).

mi vezérével” a társaság és a néptudomány is „televény alkotó erőt nyert” (Solymossy 1923–24: 190).

A kéziratok között található feljegyzésekből kitűnik, hogy Tagányi a tőle megszokott alapossággal, kitartással vetette bele magát a társaság elnöki teendőinek ellátásába. Csiszolgatta a társaság alapszabályát,²⁰ gondosan előkészítette beszédeit.²¹ Tagányi 1921-es elnöki beszéde szomorú számvetés: „Társaságunk az ország szétdarabolásával tagjainak, előfizetőinek, kutatóinak nagy részét elvesztette. Az általános gazdasági romlás az áraknak olyan szédületes emelkedését idézte elő, hogy minden vagyon, így Társaságunké is elértéktelenedett. Kultúránk eddigi főnntartója: a középosztály pedig a megélhetésért küzd, egy része meg már éppen földönfutóvá lett.” (sz. n. 1921: 147). A Társaság ebben a válságos időszakban abban látta a megoldást, hogy havi rendszerességgel tartott felolvasást, és vidéki helyszíneken is próbált jelen lenni.

Tagányi sajátkezűleg intézte a „tengődésre kárhozottat” társaság ügyes-bajos dolgait (befizetések fogadása, visszaigazolása, levelezés stb.).²² Az utókor egybehangzó értékelése szerint mindez csupán a túléléshez volt elég (Bartucz 1940: 11, Ortutay 1959: 539, Kósa 1989: 347). A vezetőségnek sikerült ugyan a társaságot megmenteni az összeomlás-

²⁰ OSZK Kt. Quart. Hung. 2294. 278–285., 286–299. Vegyes jegyzetek. A magyar néprajzi társaság alapszabályai. Kelt 1910. március 30-án.. Nyomatott füzet T. K. bejegyzéseivel. A magyar néprajzi társaság alapszabályai 1922. Kelt Budapesten 1922. évi március 29-én.

²¹ [Sz. n.] 1921: 147–148; [Sz. n.] 1922: 115–119; [Sz. n.] 1923–24: 53–54.

²² A Tagányi-hagyatékban található Barabás Samu levele Tagányi Károlyhoz Madarassy László bejegyzésével (betűhív leírásban). OSZK Kt. Quart Hung 2294. 164–165: „Kedves Barátom! A napokban a mostani igen furcsa pénzvviszonyok szerint egy csekély összeget utaltam át becses czimedre. A dolog úgy áll, hogy hátralékban vagyok a Néprajzi Társasági tagdíjaimmal, (ha nem csalódom, az 1919–21 évekre. Sziveskedjél ezt az összeget törleszteni. A fennmaradó összeget a bölcs vezetésed alatt álló társaság törzsvagyonának gyarapítására szántam. Ezt azonban a lehető rövid időn szándékom 1000 koronára kipótolni, hogy legutóbb ezen az úton rőjjam le mint alapító tag mélységes hálámat a Néprajzi Társaság iránt, amely egykoron egy boldogabb időben, őszintén megvallom: érdemtelenül ig. választmányának tagjai közé iktatni kegyeskedett. Áldjon meg a magyarok istene a nekem is sok élvezetet és okulást nyújtó társasággal együtt! Szívből ölel a távol idegenben: Papolc, 1922. szeptember 21. szerető öreg barátod Barabás Samu”.

(Az 50 leit x/25-én beváltottam 736.- koronára s még ugyanazon napon befizettem a Magyar Néprajzi Társaság pénztárába. A pénztár ebből 1919.1920 és 1921. évi tagságdíj-hátralék címén levont 30 kor, a maradék 706 kor az alapítótárgdíjra fordította. Hátralék: 294.kor. Dr. M.L.).

tól, de évekig anyagi nehézségekről, a tagság elérhetetlenségéről szólnak a beszámolóik. Az *Ethnographia* a magas nyomdaköltségek miatt csak késve, redukált ívszámmal jelenhetett meg, és – Tagányi megfogalmazásában – „legnagyobb veszedelemként” a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának elhelyezését sem sikerült megoldani. A korszak eredményei között tarthatjuk számon a társaság új szakosztályi folyóiratainak – a *Föld és Ember*, valamint a *Társadalomtudomány* (1921) – megjelenését. Bár a folyóiratok elindítása nem Tagányi nevéhez köthető és anyagi bázisukat sem a társaság teremtette elő, ezek megjelenése – illetve Tagányi személye és elnöki programja – mégis „a rokon tudományokkal” való szorosabb kapcsolatról tanúskodott. 1922 márciusában elhangzott elnöki megnyitójában így fogalmazott: „Néprajzi tudományos kutatásaink előmozdításában, most már, még a távolabbi rokon tudományokra is inkább számíthatunk. Egy idő óta ugyanis általában észlelhető, hogy az egyes szaktudományok eddigi merev szakszerűsége és zárkózottsága mindinkább enyhülni kezd. Mindenik most már sokkal szívesebben keresi föl a többi tudományokkal határos mezsgyét, mert csakugyan éppen e különböző érintkezési pontok azok, melyek ma a leggazdagabb tudományos eredményeket szolgáltatják. A szaktudományokat kezdi már mindinkább áthatni az a bölcsészetibb fölfogás, hogy nem pusztán önmagukért vannak, hanem hogy a többi tudományokat is kölcsönösen támogassák, ami aztán a saját szaktudományuk mélyebb kiaknázása mellett, eddig alig sejtett összefüggések fölfedezésére, egyetemesebb szempontokra képesíti” (sz. n. 1922: 116).

Tagányinak komoly sérelme volt, hogy a tudomány és a sajtó együttműködése nem jó, ennek javítása elnöki programjának része lett: „[a sajtóban való – BSz] mellőztetésünk főokát mégis tudományosságról való lekicsinylő felfogásukban kell keresnünk, amely ott már néhány évtized óta uralkodik. Tudjuk, hogy ez nemzetközi jelenség. Keletkezett és táplálkozik azokból az ócska élcekből és leszólásokból, miket a napisajtóval s az emögött álló tőkével szövetkezett szépirodalom munkásai az összes akadémiák és tudományos társulatok rovására üznek, főként bosszúból a meg- vagy meg nem érdemelt kritikákért és mellőzésekért” (sz. n. 1921: 148). Tagányi szerint ez nem volt mindig így: „A szabadságharc elbukása után, az 1850–60-as, sőt még a 70-es évek sajtójának nagynevű vezérei is, mindannyian tudták, hogy mivel tartoznak a nemzeti kultúra egyik legfontosabb ágának, a hazai tudomá-

nyosságának. [...] A mohácsi veszedelem következtében széjjeltépett országot, egyetlen könyvünk: Verbóczy Hármaskönyve, a benne kifejtett jogegység képes volt összetartani, nemcsak Magyarországot és Erdélyt, hanem még Horvátországot is. Hát vajjon ilyen hatást nem várhatunk-e ma, az egész magyar kultúrától, mely nemcsak az irodalomban, művészetben és tudományban, hanem a politika, közgazdaság és technika terén is európai értékeket képes előállítani?” Tagányi apró eredményként értékelte, hogy családi kapcsolatainak is köszönhetően a napi sajtóban sikerült megjelentetni a társaság felolvasásainak meghívóit, beszámolóit (sz. n. 1922: 123).²³

Tagányi elnöki tevékenysége kapcsán Magyar Kázmér „önzetlen fáradozásról és tapintatos működésről” beszél (sz. n. 1922: 127). Valóban, Tagányi a legapróbb ügyek intézésében is részt vett (filléres tagdíjak érkeztek a címére, ezeket könyvelte, visszaigazolta), elnöki megnyitóiiban alapos körültekintéssel, felkészüléssel emlékezett meg az esedékes évfor-

²³ Tagányi nyilatkozott is a társasági felolvasások meghívóinak közzétételéről. Nyilatkozatában gyakorlatilag megismételte az elnöki megnyitójában elhangzottakat: „A Néprajzi Társaság ülésén sem magam miatt foglalkoztam a magyar sajtó hibájával. Régen panaszkodunk már egymás között, hogy tudományos törekvéseink a napi sajtónál nem találunk kellő támogatásra és megértésre. Igaz, hogy ma ők is küzdenek súlyos technikai akadályokkal, ámde mellőzésünk fő okát mégis a tudományosságról való lekicsinylő felfogásban keresem, amely már néhány évtized óta dívik. Tudjuk, hogy ez nemzetközi jelenség. Azokból az ócska élcekből és leszólásokból keletkezett, melyeket a napi sajtó és a mögötte álló szépirodalom munkásai az összes akadémiák és tudományos társulatok rovására üznek főleg bosszúból az érdemelt vagy nem érdemelt kritikákért és mellőztetésekért. Különösen Franciaországra gondolok, mikor ezeket mondom. Nem csoda, hogy ez a felfogás a mi tudományosságunk rovására nálunk is elterjedt, pedig a szabadságharc elbukása után, az 1850-es, 60-as évek sajtójának nagyszerű vezérei mindnyájan tudták, mivel tartoznak a nemzeti kultúra legfontosabb ágának, a hazai tudományosságnak. Jól értsen meg, kérem. [...] Mi, a középkori barátok, a tudomány egyszerű munkásai, nem kívánunk se személyes dicséretet, se vállveregetést. Erre a hazai kultúrának semmi szüksége. Megelégszünk azzal, sőt nagy hála alá leszünk kötelezve, ha felolvasásra szóló meghívóinknak mindenkor helyet adnak és azután a felolvasás megtörténtét legalább egyszerűen regisztrálják. Ez lenne az első lépés és már ennek az egy lépésnek is sokféle eredménye lenne. A tudósokra és a közösségre buzdító hatást gyakorolna, a zsurnalisztikára pedig jótékony reflexet vetne. Ezzem ágában sincs a szépirodalmat megsérteni, de mi is megérdemelnénk, hogy ugyanannyit írjanak rólunk, mint egy regényről vagy premierről. Szerintem kultúránk fölénye és európai hivatása egyedül képes visszaszerelni nekünk azt, amit a balsors elragadott tőlünk. A sajtónak pedig jobban meg kell becsülnie minden erőfeszítést, amely a nemzeti kultúra céljait szolgálja” (Tagányi 1921: 2).

dulókról, és személyes érdeklődését csak kivételesen helyezte előtérbe.²⁴ A saját magát is visszahúzódként jellemző²⁵ Tagányi számára a Néprajzi Társaság elnöki széke nem, vagy nem elsősorban a „társadalmi érzékenysége” vezérelte gyakorlati cselekvés színtere (Zsigmond 1977: 335–336), s csak részben osztom Kósa László véleményét, mely szerint az immár nyugdíjas tudós tekintélyéhez még hiányozó közéleti pozíciót volt hivatott pótolni az elnöki szerepvállalás (Kósa 1989: 57). Sokkal inkább volt ez lehetőség tudományos munkájának további folytatására. Kényszerű nyugdíjazása után Tagányi számára a Magyar Néprajzi Társaság – nehéz helyzete ellenére – lehetőséget, keretet biztosított megkezdett programja folytatásához.²⁶

Az Erdélyi–Tagányi vitát követően – néhány, a *Magyar Nyelvből* megjelent rövid közlemény és a Szily Kálmánnak írt köszöntő (Tagányi 1918b: 81–84, 1924a: 82, 1924b: 137) kivételével – 1917-től kizárólag a társasághoz köthető folyóiratokban jelentek meg Tagányi publikációi (Tagányi 1922b: 229–234, 1922c: 214–227, 1923–24: 129–131). Ezek egyike a *Társadalomtudományban* közzétett *Vázlatok a régibb Árpád-kor társadalomtörténetéből* (Tagányi 1922c). Ebben az írásában Tagányi

²⁴ sz. n. 1922: 117–118. Vö.: Hajnal István: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából* (1921) című írásának méltatása.

²⁵ OSZK Kt. Quart. Hung. 2278. 142. 1921. április 10. Kézvel írott levél. „Csupán tegnap jutott kezemhez a Világ ápril 3-iki száma amely rólam való szeretetreméltó megemlékezését hozza. Fogadja kérem legmelegebb köszönetemet és hálámat, különösen azért a kedves gyöngédségéért, mellyel tudományos munkásságomat, egyéni nyomorúságaim és gyalogságaim mellett is, olyan megértően méltányolni szíves volt. Mert hiszen a tudománynak azért is jelképe a bagoly, mivel neki nincsen nagyon ínyére: a nappali közszemlére állíttatás. De ebből is látszik, hogy Igen Tisztelt Uram született interviewer, aki az éles és biztos látáson kívül még az átérzés finomságával és melegségével is rendelkezik. Még egyszer, feleségem (aki egyébiránt a hírneves írónak, hírlapírónak, Vadnay Károlynak unokahúga) nevében is, hálás köszönetemet ismételve. A legszívesebb üdvözléssel vagyok Készséges híve. T. K.”

²⁶ Pl. a Magyar Néprajzi Társaság segítséget nyújtott Tagányinak könyve terjesztésében. EAD–11. NT iratai 1920. Ebben az időszakban Takáts Sándorhoz írott leveleiben barátját néprajzi témák (pl. néptánc) levéltári anyagainak felkutatására, s a társaság folyóirataiban való közzétételre bízta, valamint rendszeresen felhívja figyelmét néprajzi közleményekben fellelhető adatokra (pl. OSZK Kt. Levelestár Tagányi – Takátsnak. 24. 1923. febr. 21. Levelezőlap a parlamenti könyvtárba címezve: „Együttal vagyok bátor figyelmedbe ajánlani Sz. Györfly István: Nagykunsgági krónika. Karczag 1922. Nyomtatta és kiadta Nagy és Kertész könyvnyomdája. Az egyetlen ethnographus, aki levéltári aktákból különösen kis városok levéltáraiból dolgozik, és ebben pompás dolgot írt a Sárret régi szilaj pásztorairól, halászaikról, a rétesemberekről különösen az I. II. fejezetben, de a többi sem érdektelen.”)

még egyszer összefoglalta a korszak társadalmára vonatkozó nézeteit.²⁷ Bár ebben a tanulmányában, s a halála után megjelent *A honfoglaló magyar nemzetségek 108 számáról* című írásában is Tagányi támaszkodni kívánt a néprajz és az „összehasonlító etnológiai jog- és társadalomtudomány [...] bizonyító erejére” (Tagányi 1923–24: 129, 131), láthatóan a hagyományos történetírói paradigmához kanyarodott vissza: „ha mégis valami gazdaság- vagy társadalomtörténeti analógiára van szükségünk, óvatosságból nem elégedhetünk meg többé merő állításokkal, hanem lehetőleg az eredeti, kritikailag megrostált forrásokig kell visszamennünk” (Tagányi 1922c: 215). Egyetérthetünk Csíki Tamás felvetésével, miszerint Tagányi ekkorra talán felmérte, hogy fiatalkori célkitűzéseivel, az európai tudományos áramlatok, illetve a 19. századi pozitivisták társadalomtörténet-írás adaptációs kísérletével, s ezzel párhuzamosan a nemzeti tematikával való szakításával véglegesen elszigetelődött, és ezért fordult ismét a hagyományosabb történetírói módszerek felé (Csíki 2003: 22). Tagányi munkásságának történelemtudományi megítélése fontos szempontokat kínál a néprajztudományban betöltött szerepének értékeléséhez is. Csíki Tamás Tagányi földközösség-elméletének hazai visszhangtalanságának okát abban látta, hogy az az uralkodó köznemesi történeteszemlélet és az államnemzeti narratíva kidolgozói számára elfogadhatatlan volt (Csíki 2004: 363–374). Gyáni Gábor Tagányinak ugyanerre a munkájára „nyílt ellenkánonként” tekint, mely a szakmai visszhangtalansággal is együtt járt (Gyáni 2015: 31). Az 1900-as évek elejére a kortársai által egyöntetűen elismert, „nyughatatlan szellemű szaktekintély” (Szeberényi 2014a: 454) Tagányi munkásságának hatását részben más megvilágításba helyezi, ha azt egy szűkebb szakterület perspektívájából (Bognár 2020: 121–138; Evans 2019: 135–146; Imreh 1976: 30–35; Kövér 2013: 201–224, 2014: 56–59; Nagy–Matla 2021: 52–60), vagy „tanítványi köre” és „követői” szempontjából vizsgálják (Szeberényi 2014a: 453–472, 2014b: 117–137,

²⁷ OSZK Levelestár Tagányi Károly kézzel írott levele Takáts Sándor képviselőházi főlevéltárnoknak Budapest 1923. márc. 20. Jelzet: 25. „[...] Most a Társadalomtudomány folyóirat és majdan fordításban az Ung. Jahrbücher számára átdolgozom Erdélyivel való polémiamat persze minden polémia elhagyásával és új adatokkal és szempontokkal fölfrissítve. Ebben a hónapban jelenik meg az első közlemény és még kettő lesz. Azon kívül helynév-magyarázatokkal foglalkozom a Föld és Ember folyóirat legújabb számaiban és még írok neki egy párat. A nyáron szeretnék megírni még vagy két tanulmányt (egyiket végre valahára székfoglalóul), mert már a könyökömön jön ki, mint azt az V. kerületben mondják [...]”.

2015: 84–102, 2016a: 92–107, 2016b: 29–56; Törő 2017: 84–98, 2020). Ebből a nézőpontból látható a tudományos munkákban megjelenő, tartalmi összefüggésekben tükröződő, különböző tudós generációkon átívelő „Tagányi-hatás” jelentősége (Szeberényi 2016b: 55–56). A jogszokáskutatás kapcsán például szintén „Tagányi-tanítványnak” tekinthető jogtörténetész, Eckhart Ferenc, az Eckhart-tanítvány Bónis György, valamint az ő tanítványa, Tárkány Szücs Ernő „közös” kutatói érdeklődésük alapján. Tagányi az európai kontextus és a külföldi szakirodalom ismeretét elsődlegesnek tartotta; egyik újítása, hogy az alkotmány- és jogtörténetet is európai kontextusba ágyazva, széles forrásbázison (elsősorban okleveles források, s nem csupán a törvényhozás „termékeinek” időrendbe állításával), történeti megközelítésben, a társadalomtörténeti beágyazottság hangsúlyozásával elemzi (Törő 2017: 84–98). Tagányi a társadalom- és gazdaságtörténet, a társadalom- és jogtörténet, illetve a társadalom-, a jogtörténet és a néprajz összekapcsolásával nem csupán a történetírást próbálta új alapokra helyezni, jogszokásgyűjtő programja a néprajz újrapozícionálásának kísérlete is egyben, melyet a „szakma” Tagányi elnökké választásával megerősített, s mely egy rendkívül nehéz időszakban – 1920 és 1924 között – segítette a Társaság és a tudományterület továbbélését. A néprajz-tudományban is érdemes lehet tehát tovább vizsgálni a tudományos munkákban megjelenő tartalmi összefüggésekben tükröződő Tagányi-hatást, mely minden bizonnyal árnyalja majd azt a képet, hogy Tagányi újító kezdeményezését nem volt képes integrálni a néprajztudomány.

Szakirodalom

Bartucz Lajos

1940 Dr. Bartucz Lajos ügyvezető alelnök beszámolója a Magyar Néprajzi Társaság elmúlt ötven esztendejéről. *Ethnographia* LX. (1) 6–14.

Bognár Szabina

2009 Tagányi Károly. A hazai élő jogszokások gyűjtéséről – a jogszokás-gyűjtés tudományos programja. In: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 307–308.

2013 Tagányi Károly a Gazdaságtörténelmi Szemle élén (1894–1901). *Ethnographia* CXXIV. (3) 273–296.

2020 A „legősibb formák”: Tagányi Károly (1858–1924) földközösséggel és jogszokásgyűjtéssel kapcsolatos kutatásai. In: Ferenczné Szőcs Éva – Gazda József (szerk.): *A magyarság rétegei*. Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Kovászna, 121–138.

Czakó Elemér

1923–24 Tagányi Károly ravatalánál elmondott beszéde. *Ethnographia* XXXIV–XXXV. (7–12) 188–189.

Csíki Tamás

2003 *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban (1945-ig)*. (Néprajz Egyetemi Hallgatóknak, 29.) Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Tanszék, Debrecen.

2004 A magyarországi földközösség historiográfiai vázlata. In: Ifj. Bartha János – Pallai László (szerk.): *Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 363–374.

Evans, Robert J. W.

2019 Seeing the Wood and the Trees. Károly Tagányi and His Magyar Erdészeti Oklevéltár. In: Deák Nóra (főszerk.): *Az emberi sors és a történelem kereszteződésében. At the Crossroads of Human Fate and History. Tanulmánykötet Frank Tibor 70. születésnapjára Studies in Honour of Tibor Frank on His 70th Birthday*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Angol–Amerikai Intézet, Budapest, 135–146.

Fél Edit

2001 A magyar népi társadalom életének kutatása (1948). In: Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 323–369.

Gyáni Gábor

2015 Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A magyar történetírás kánonjai*. Ráció Kiadó, Budapest, 19–39.

Herman Ottó

1898 *Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet. Az 1896-iki évi országos ezredéves kiállítás alkalmából*. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest.

1909 *A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.

1914 *A magyar pásztorok nyelvkinccse*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.

Holmberg, Uno

1927 Karl Tagányi, *Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn*. Ungarische Bibliothek für das Ungarische Institut an der Universität Berlin, herausgegeben von Robert Gragger. Erste Reihe, 3. Berlin und Leipzig, 1922. [Könyvismertetés] *Anzeiger der Finnisch-Ugrischen Forschungen* XVIII. 121.

Hóman Bálint

1922 Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. A család-jog és öröklési jog köréből. Budapest, 1919. M. Néprajzi Társ. 85. l. – *Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn*. Berlin, 1922. Vereinigung Wissenschaftl. Verleger. 128. l. [Könyvismertetés] *Történeti Szemle* XI. 175–180.

1924 [1925] Hóman Bálint beszéde Tagányi Károly r. t. felett 1924 szept. 13-án. *Akadémiai Értesítő* XXXV. 213–214.

Hübner Emil

1921 Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész. A családi és örökjog köréből. [Könyvismertetés] *Társadalomtudomány* I. (1–4) 607–611.

Imreh István

1976 Jegyzetek néprajzról és történelemről. In: Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1976*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 30–35.

Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.)

1885–1890(–1904) *Monumenta Hungariae juridico-historica. Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I–VIII. kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Kósa László

1989 *A Magyar Néprajzi Társaság története 1889–1989*. (Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

Kövér György

2013 *A Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1894–1906) gazdaságtörténete – Intézményi megközelítés és historiográfia. Történelmi Szemle* LV. (2) 201–224.

2014 *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.

Lukcsics József

1922 Ungarische Bibliothek. Für das Ungarische Institut an der Universität Berlin. Herausgegeben von Robert Gragger. Erste Reihe. 3. Tagányi Karl, Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn. Berlin und Leipzig, 1922. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger. Frommannsche Buchdruckerei (Hermann Pohle) in Jena. N. 8–r. 2. levél. 128 lap. [Könyvismertetés] *Katholikus Szemle* XXXVI. (7) 446–447.

Nagy Janka Teodóra

2003 A magyar joginéprajz-kutatás eredményei és alternatívái. In: Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 851–862.

2011 European perspectives of studying Hungarian ethno-judicial life. In: Béli, Gábor – Duchonová, Diana – Fundarková, Anna – Kajtár, István – Peres, Zsuzsanna (eds.): *Institutions of Legal History with special regard to Legal Culture and History*. PTE Állam- és Jogtudományi Kar–Slovak Academy of Sciences Institute of History, Pécs–Bratislava, 377–386.

Nagy Janka Teodóra – Matla Gabriella

2021 The Characteristics of Researching Legal Customs in Spain and Hungary in the Light of the Accomplishments of Joaquín Costa Martínez and Ernő Tárkány Szücs. *Jogtörténeti Szemle* XIX. (Special issue) 52–60.

Ortutay Gyula

1959 Hetvenéves a Magyar Néprajzi Társaság. *Ethnographia* LXX. (4) 532–542.

Pais Dezső

1922 Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész: A családjog és öröklési jog köréből. Néprajzi könyvtár Új folyam 1. füzet. Budapest, 1919. A Magyar Néprajzi Társaság kiadása. 85. l. [Könyvismertetés]. *Magyar Nyelv* XVIII. (7–8) 175–178.

Sárkány Mihály

2000 A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz* VIII. *Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 29–65.

Solymossy Sándor

1923–24 Tagányi Károly ravatalánál elmondott beszéd. *Ethnographia* XXXIV–XXXV. (7–12) 190–191.

Sozan, Michael

1977 *The History of Hungarian Ethnography*. University Press of America, Washington.

Szamota István – Zolnai Gyula

1906 *Magyar oklevél-szótár: régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Lexicon vocabulorum Hungaricorum*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.

Szeberényi Gábor

2014a A levéltárnok és tanítványa. Historiográfiai háttérrel Tagányi Károly és Holub József történetírásának összefüggéséhez. In: Csóka-Jaksa Helga – Schmelcz-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor (szerk.): *Pedagógia – oktatás – könyvtár: Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai, 12.) PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Pécs, 453–472.

2014b Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. Egy „vidéki” történészprofesszori egzisztencia lehetőség-feltételei az 1920-as évek elején (I. közlemény). *Per Aspera ad Astra. A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei* I. (2) 117–137.

2015 Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. Egy „vidéki” történészprofesszori egzisztencia lehetőség-feltételei az 1920-as évek elején (II. közlemény). *Per Aspera ad Astra. A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei* II. (2) 84–102.

2016a Holub József és a Tagányi-könyvtár Pécsre kerülése. Egy „vidéki” történészprofesszori egzisztencia lehetőség-feltételei az 1920-as évek elején (III. közlemény). *Per Aspera ad Astra. A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei* III. (1) 92–107.

2016b Tagányi és Szekfű. Adalékok egy mester–tanítvány kapcsolat historiográfiai összefüggéseihez. *Aetas XXXI.* (4) 29–56.

(szerző nélkül)

1917 Jegyzőkönyv a Magyar Néprajzi Társaságnak 1917. évi március hó 28-án, d. u. 6 órakor, az MTA üléstermében tartott XXIX. rendes évi közgyűléséről. *Ethnographia* XXVIII. (1–3) 159–160.

1920 Jegyzőkönyv a Magyar Néprajzi Társaságnak 1920. évi március hó 31-én du. 5 órakor a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatósági tanács-termében tartott XXXII. rendes évi közgyűléséről. *Ethnographia* XXXI. (1–6) 133–136.

- 1921 Jegyzőkönyv a Magyar Néprajzi Társaságnak 1921. évi március hó 30-án tartott XXXIII. évi rendes közgyűléséről. Tagányi Károly elnöki megnyitója. *Ethnographia* XXXII. (1–6) 147–148.
- 1922 Jegyzőkönyv a Magyar Néprajzi Társaságnak 1922. évi március hó 29-én tartott évi rendes közgyűléséről. *Ethnographia* XXXIII. (1–6) 115–128.
- 1923–24: Jegyzőkönyv a Magyar Néprajzi Társaságnak 1923. évi március hó 30-án tartott XXXV. évi rendes közgyűléséről. Tagányi Károly elnöki megnyitója. *Ethnographia* XXXIV–XXXV. (1–6) 53–54.
- Szilágyi Miklós
- 2000 Törvények, szokásjog, jogszokás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 693–759.
- Szinnyei József
- 1874 *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium*a. I. oszt. Történelem és annak segédtudományai. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Tagányi Károly
- 1894a Az első foglalás szabályozása az aranyosszéki Bogáthon. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* I. (1) 325–330.
- 1894b A földközösség története Magyarországon. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* I. (4) 199–238.
- 1896 *Magyar Erdészeti Oklevéltár 1015–1867. I–III. kötet*. Pátria, Budapest.
- 1897 Gömörmegyei [Gömör megyei!] juhászok szabadalmi. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* IV. (2) 92–96.
- 1917 A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I–II. rész. *Ethnographia* XXVIII. (1–3) 42–58, 196–223.
- 1918a A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. III–IV. rész. *Ethnographia* XXIX. (1–4) 24–49, 193–206.
- 1918b Bua és Bucna. In: *Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének 80. születésnapja alkalmából. Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai*. Hornyánszky Nyomda, Budapest, 81–84.
- 1919 *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész. A családjog és az öröklési jog köréből*. (Néprajzi Könyvtár, Új sorozat, 1.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

- 1921 A tudomány egyszerű munkása... Tagányi Károly a magyar sajtóról és a nemzeti kultúra megbecsüléséről. *Világ* XII (71) [1921. április 3.] 2.
- 1922a *Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn*. Ungarische Bibliothek. Für das Ungarische Institut an der Universität Berlin. Erste Reihe. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Berlin–Leipzig.
- 1922b Történelmi helynévmagyarázatok. Néhány besenyő helynévről. *Föld és Ember* II. 229–234.
- 1922c Vázlatok a régibb árpádkor társadalomtörténetéből. *Társadalomtudomány* II. (3–4) 214–227.
- 1923–24 A honfoglaló magyar nemzetségek 108 számáról. *Ethnographia* XXXIV–XXXV. (7–12) 129–131.
- 1924a Magyarok Istene. *Magyar Nyelv* XX. (4–6) 82–83.
- 1924b Tömény. *Magyar Nyelv* XX. (7–8) 137–138.
- Törő László Dávid
- 2017 Eckhart Ferenc történelmi munkássága a dualizmus idején. In: Miru György – Novák Ádám – Bacsa Balázs Antal (szerk.): *Történelmi Tanulmányok* XXV. (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica, LXIX.) Debreceni Egyetem, Debrecen, 84–98.
- 2020 „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki”. Eckhart Ferenc történelmi munkásságának főbb problémái. Ráció Kiadó, Budapest.
- Voigt Vilmos
- 1999 Egy klasszikus, egy ismeretlen, sok megoldatlan feladat. Száz éve lett egyetemi tanár Herrmann Antal Kolozsvárott. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok 8. Tanulmányok Herrmann Antal emlékére*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 55–64.
- Zayzon Sándor
- 1922 Karl Tagányi: Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn. Ismertetés. *Századok* LVI. (9–10) 670–672.
- Zsigmond Gábor (szerk.)
- 1977 *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Gondolat, Budapest.

Archivális források

EA = Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum

4350. Tagányi Károly: A legeltetésre, pásztorkodásra stb. vonatkozó levéltári forrásokról tájékoztató beszámolót küld Herman Ottónak. Budapest, 1897. január 23.

5127. Tagányi Károly orsz. Allevéltárnok kézzel írott levele Herman Ottónak. Budapest, 1897. március 27.

4336. Tagányi Károly A középkori állattenyésztésben nagy szerepet játszó „tuuly” = szaporulat szóról számol be, és annak megfejtését kéri Herman Ottótól. 3. oldal évszám nélkül.

EAD–11. Néprajzi Társaság iratai 1920.

MTA KIK Kt. = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ

Ms 260/53 Herman Ottó levele Tagányi Károlyhoz. Budapest, 1909. márcz.10.

OSZK Kt. = Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

Quart Hung 2294: 164–165. Barabás Samu levele Tagányi Károlyhoz Madarassy László bejegyzésével. Papolc, 1922. szeptember 21.

Quart. Hung. 2288. 309. Hivatalos kinevezéseim 1879-től. Szalay Imre levele Tagányi Károlyhoz. Budapest, 1897. február 17.

Quart. Hung. 2294. 278–285., 286–299. Vegyes jegyzetek. A magyar néprajzi társaság alapszabályai. Kelt 1910. március 30-án. Nyomatott füzet T. K. bejegyzéseivel. A magyar néprajzi társaság alapszabályai 1922. Kelt Budapesten 1922. évi március 29-én. Elnöki megnyitók.

Quart. Hung. 2278. 142. Tagányi Károly levele Budapest, 1921. április 10. Leveléstár 24 Tagányi Károly levele Takáts Sándorhoz Budapest, 1923. febr. 21.

Leveléstár 25 Tagányi Károly levele Takáts Sándorhoz Budapest, 1923. márc. 20.

„...toată cercetarea noastră despre societatea populară ar fi evoluat altfel...”

Despre rolul lui Károly Tagányi (1858–1924) în cadrul etnografiei

Lucrarea de față focusează pe noile surse cu privire la sistemul de relații și influența istoricului și arhivistului Károly Tagányi în cadrul disciplinei etnografice. Tagányi fusese deja un om de știință recunoscut atunci, când pe 28 martie 1917 a susținut o prezentare despre obiceiurile populare juridice la adunarea Societății Etnografice Maghiare. Acea lucrare a apărut în patru părți în revista *Ethnographia*, apoi a devenit primul volum editat în noua serie denumită *Magyar Néprajzi Könyvtár* [Biblioteca Etnografică Maghiară] (1919). Interesul lui Tagányi s-a orientat înspre etnografie începând cu mijlocul anilor 1890, fapt ce poate fi documentat în mod evident, de exemplu prin includerea rezultatelor etnografice europene în studiul său despre comunitățile utilizatorilor de pământ. Într-o scrisoare trimisă de el lui Ottó Herman în 1890 subliniază importanța primordială a cercetării etnografice față de studiile arhivistice. În ciuda recepției pozitive, programul lui Tagányi nu a fost urmat de „culegerea obiceiurilor populare juridice maghiare”. Edit Fél a oferit o evaluare foarte pozitivă a operei lui Tagányi în sinteza ei despre cercetarea societății populare. În opinia ei „Tagányi a fost poate singurul dintre autorii timpurii care a văzut fenomenele societății populare așa cum erau întradevăr.” La un sfert de secol de la lansarea programului ea a precizat că acesta „nici acum nu și-a pierdut deloc din relevanță și importanță. Dacă acest chestionar editat de Societatea Etnografică ar fi căpătat un pic de atenție, toată cercetarea noastră despre societatea populară ar fi evoluat altfel.” În 1920 Tagányi a fost ales președintele Societății Etnografice Maghiare, o funcție pe care a susținut-o până la decesul său din 1924.

“...the Whole Study of Our Folk Society Might Have Turned Out Different...”

On the Role of Károly Tagányi (1858–1924) within Ethnography

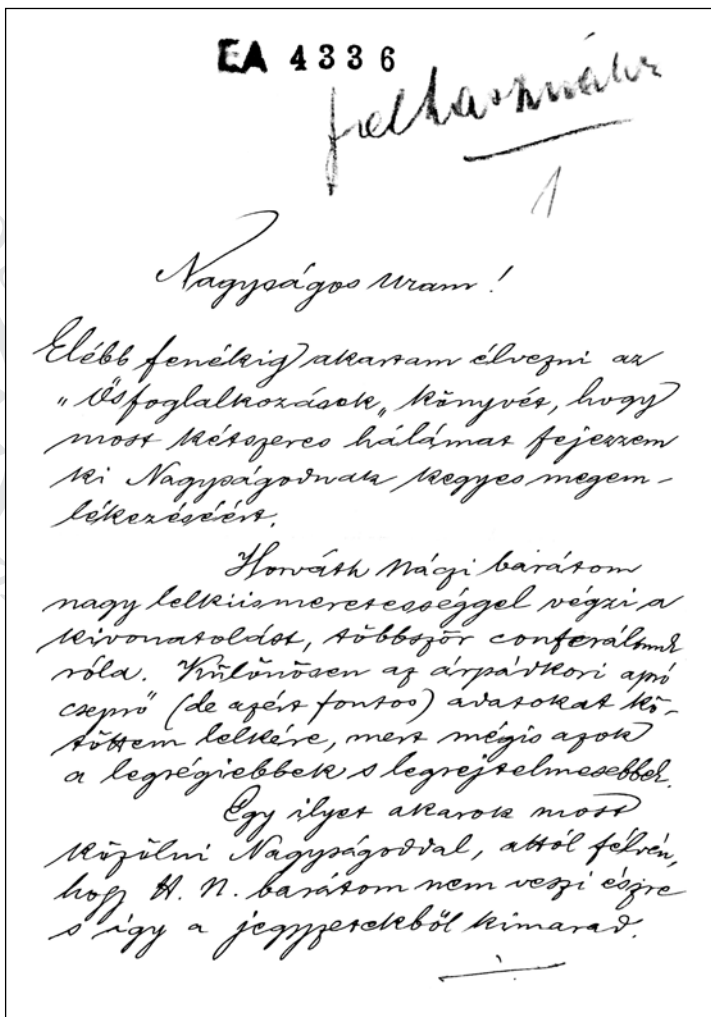
The present study focuses on the exploration of new sources related to historian-archivist Károly Tagányi's ethnographic relationship system and influence. Tagányi was already an acknowledged scholar when, on the 28th of March 1917, he gave his lecture on Hungarian living legal customs at the board meeting of the Hungarian Ethnographic Society. This lecture was printed in four parts in *Ethnographia*, and later as the first volume of the new series in the *Magyar Néprajzi Könyvtár* [Hungarian Ethnographic Library] (1919). Tagányi's shift of interest towards ethnography can be well documented from the mid-1890s: e.g. he integrated contemporary Europe's ethnographic findings into his study of land communities. In a letter written in 1890 to Ottó Herman, he actually emphasized the primary importance of ethnographic

research over archival studies. In spite of its positive reception, the publication of Tagányi's program was not followed by the beginning of "collecting Hungarian living legal customs". Edit Fél valued the work of Tagányi very highly in her summaries about the study of folk society. According to her, "Tagányi was perhaps the only one among the earlier authors who saw the phenomena of folk society as they really were". A quarter of a century after the program had been called for, she pointed out that "up to this day, it has not lost either its relevance or its significance. If his questionnaire published by the Ethnographic Society had had only received a little attention, the whole study of our folk society might have turned out differently". In 1920 Tagányi was elected chairman of the Hungarian Ethnographic Society, a post he held until his death in 1924.

Képek

1–3. kép. Tagányi Károly levele Herman Ottóhoz (évszám nélkül)
a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumából (EA4336)

1221-ben Grg ispan Démen egyhá-
 zpolnát alapít és annak javára
 öllöktes, teleneket, méhetes, juba-
 kat, disznókat, lovakat és kecskéket.
 2. részben) „adományoz, úgy rendelkezvén hogy
 azok jóvédelme részint a Kárpolnát
 magaié, részint annak papjaié
 legyen, és ezt külön is kiemeli
 mondván „ breuiter de omnibus illis
 sacerdos prefatae capellae debet esse
 particeps, quod vulgo dicitur
twly, quod supercreciscit de
 animalibus vel de pecudibus.”
 (Magyarul, röviden, mindabból amit
 Rómyelven twly - nak hívának,
 (vagyis) ami az állatok vagy marhák
 szaporulatából áll elő, az említett
 Kárpolna papjait is rész illeti.)

Ime tehát a twly
 szó, a régi magyar nyelvben az
 állatok szaporulatát fejezte ki. A
 szó helyesírásában nincs kétség, mert
 mostha csak Fejér Codex Diplomaticus-
 ban jelent meg tom. VIII. vol. I. pag.
 227., - de én az eredetis magam lá-
 tom a pannonhalmi apátság hitelté-
 helyi levéltári részében n.º 4. alatt.

3

Ime egy szó melyet se
historicus se nyelvész még csak ki-
se tud helyesen (Auli? Aöli?
Aüli?) s aminet megfejtsét
Nagyságodtól kell várjunk.

Ez rendkívül nevezetes szó
mert az ősi magyar állattenyésztésből
való, mitlör még szűtlőség volt arra
hogy a marhaszapomlatot speciális
szóval jelezzék. Nagy rémlir nekem
hogy a régi francia nyelvben is
volt arra ilyen speciális szó, de máit
nem tudok rákaphadni. Fla tehát
csak az Alföld valamelyik jura
meg nem mentette a Avly szavat
akkor igazán nem tudom hogy hon-
nan tudnór megfejteni, máit a
Aüör nyelvében is (perze csak lai-
kno művjára) utánna néztem, de
eredménytelenül.

Ezzel nyból hálás körjö-
netemet fejezem ki napbecón
küldeményéért és a gép dedica-
cióért, mely tisztellel vegeu
Nagyságodnak

mindig kéve polgári
Tegányikaról

Nagy Janka Teodóra

Új adatok a falusi földközösségek

kutatástörténetéhez:

Tagányi Károly és a jogi néprajz új eredményei¹

A tanulmány a tradicionális népi önkormányzatok egyik legarchaikusabb formája, a föld- és faluközösségek kutatástörténetéhez kapcsolódik a jogi néprajz és a jogszokáskutatás új hazai eredményei tükrében. A Tagányi Károly tudományos pályáját, történelemszemléletét és kutatási módszerét egyaránt formáló európai etnológiai jog- és társadalomtudomány spanyol kutatási eredményeinek – a terjedelem szabta keretek között elsősorban a falusi földközösségekre vonatkozó – összehasonlító vizsgálatával kívánunk hozzájárulni Tagányi munkássága és a földközösségre vonatkozó kutatások differenciált értelmezéséhez.

Előzmények: a falusi földközösségi rendszer a jogtörténeti és a történeti kutatásokban

A falusi földközösségek hazai kutatásában a kiindulópontot Tagányi Károly *A földközösség története Magyarországon* címmel 1894-ben publikált tanulmánya jelentette (Tagányi K. 1894). Szembetűnő, hogy míg kutatása tárgyát Tagányi történészként következetesen az okleveles és levéltári adatok alapján tárgyalta, bevezető nemzetközi kutatástörténeti áttekintését és választott módszerét széles körű történeti, jogi etnográfiai és jogantropológiai szemlélet és szakirodalomismeret jellemezte

¹ A tanulmány az NKFIH FK 19 132220 „Tagányi Károly (1858–1924) jogszokásgyűjtő programja és hagyatékának tudománytörténeti jelentősége” című pályázat támogatásával készült.

(Tagányi K. 1894,² 1895, 1898). Abban, hogy Tagányi kitüntetett figyelmet fordított a földközösségek kutatására, feltehetően része volt annak is, hogy a földközösségeket a 19. század végén a társadalmi és jogi modernizáció folyamatában nemzetállamonként eltérő súllyal, de a megjelenő európai jogi etnológia egyik meghatározó kérdésének tekintették (Costa 1884, 1886, 1902). Figyelemre méltó, hogy Tagányi tanulmánya bevezetőjében a földközösségek vonatkozásában – miként majd később, a magyar jogi néprajz számára tudományos kutatási programot megfogalmazó írása nemzetközi kutatástörténeti kitekintésében (Tagányi K. 1919) – külön is kiemelte a 18. századi oroszországi nép- és szokásleírások adatait (Tagányi K. 1894: 13). A dán Oluf Christian Olufsen 1821-ben, a földközösségekről írott első, tudományos igényű közlése után Tagányi ismét visszatért az európai jogi néprajzi kutatások korai időszakának eredményeihez: többek között Henry Sumner Maine és tanítványa, Maxim Kovalevszkij a földközösség korai előfordulásait vizsgáló publikációit említette (Tagányi K. 1894: 13, Nagy 2021a: 39–47).

A földközösség kutatása a 19. századtól az európai jogtörténet számára is kiemelt jelentőséggel bírt. A témakör másfél évszázados gazdag nemzetközi szakirodalmáról, irányzatairól és iskoláiról legalaposabban Horváth Pál munkái rajzoltak képet, különös hangsúlyt fektetve a német, az angol és az orosz kutatók közül Georg Hanssen, Georg Ludwig Maurer, Gotthard Lamprecht, Henry Sumner Maine, Ervin Nasse, August Miaskowski, Ivan Beljajev, Alekszander Karelin és Maxim Kovalevszkij eredményeinek ismertetésére (Horváth 1960, 2000; Nagy 2002: 55–57).

Pauly Károly 1817-ben megjelent, az urbariális összeírás utasításához fűzött észrevételei, javaslatai között már olvashattunk korai történeti adatokat a magyar falusi földközösségek viszonyaira vonatkozóan.³ Lánczy Gyula 1881-ben publikált, a faluközösség eredetének kérdését tárgyaló könyve inkább antropológiai nézőpontból közelített a témához (Lánczy 1881). Teutsch Frigyes 1883-ban a szászok körében írta le a földközösség történetét 1395-től a 18. század végéig (Teutsch 1883).

² Új kiadások: Tagányi 1950, 1977, 1978.

³ Pauly Károly alkalmazandó szabályként rögzíti, hogy ahol a jobbágytelkekhez nincsenek állandó szántóföldek és rétek kiszakasztva, hanem azok minden esztendőben felosztás alá esnek, a biztosoknak az utolsó osztás alkalmával fennálló helyzetet kell kiindulópontnak tekinteni. Lásd: Pauly 1817.

Az említett hazai tudományterületi előzményeket követően 1894-ben jelent meg Tagányi Károly a témával foglalkozó történeti elemzése, amely a továbbiakban hosszú időre meghatározta a hazai történeti és jogtörténeti kutatásokat.⁴ Ez nem választható el az I. világháborút követő aktuális és tudománypolitika témapreferencia változásaitól: új politikai, közigazgatási és közjogi elvárások, a nemzet és az állam egységével kapcsolatos, a szellemtörténeti iskola képviselői által megválaszolendő kérdések kerültek előtérbe a társadalom- és gazdaságtörténet korábbi pozitivista, szociológiai és etnológiai szemléletű kutatásai helyett. A két világháború közötti korszakban a földközösség mint kutatási téma még meg sem vetette a lábát, máris perifériára szorult. A Tagányi fémjelezte pozitivistát, a népi társadalom életét a fókuszba helyező, egyidejűleg jelenidejű és történeti kutatások eredményei más tudományterületeken hasznosultak: pl. Györffy István történeti, földrajzi és néprajzi szemléletet egyesítő kutatásai a néprajztudományban (Györffy 1914), Domanovszky Sándor és tanítványai történeti munkái az agrártudomány területén (Wellmann 1933, 1989). A gazdaság- és társadalomtörténeti téma változatossága, a pozitivisták és etnológiai összehasonlító szemlélet, a városi polgárok és a falusi parasztok életét meghatározó jogi vonatkozású szokások vizsgálata megjelent Brukner Győző jogtörténész, vagy a történész és jogtörténész Eckhart Ferenc és tanítványai (Degré Alajos, Bónis György), illetve a Bónis-tanítvány Tárkány Szücs Ernő jogtörténeti, valamint a két világháború közötti (1939–1948) népi jogéletkutatás gyűjtéseiben és publikált jogi néprajzi tanulmányaiban (Stipta 2015: 153–157, Bognár 2016, Nagy 2002).

⁴ Tagányi Károly (1858–1924) történész, levéltáros, etnográfus. Nyitrán született és itt végezte középiskolai tanulmányait is. A Budapesti Tudományegyetemen hallgatott bölcsészetet, majd 1879-ben a magyar királyi országos levéltárba került, előbb tisztségviselő, 1893-tól allelvéltáros, 1900-tól országos levéltárnok volt. Az 1896-os országos ezredéves kiállítás rendezésében a történelmi főcsoport részéről vett részt, 1896-ban a belügyminiszter a magyarországi helynevek törzskönyvének létesítésére kiküldött állandó bizottság tagjává nevezte ki. A Szent István Akadémia, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság igazgató-vásztmányi tagja, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke (1920–1924). 1897-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1918-tól rendes tagja volt, 1894-től a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* folyóirat alapító szerkesztője. Munkássága a heraldika, a pecséttan, a kultúrtörténet és a gazdaságtörténet területét fogta át. Főbb művei: Tagányi K. 1881, 1894, 1896, 1897–1898, 1901–1905, 1919. Részletesen: Bognár 2009: 307–308, 2013: 273–296.

A történettudományi historiográfia úgy tartja számon, hogy Tagányi alapvetését követően a téma csak az 1940-es évektől talált ismét alapos kutatóra: Szabó István a faluközösség mellett a falu közös rendjének egyik alapintézményeként és gazdasági egységeként vizsgálta a falusi földközösséget (Szabó 1948, 1969; Nagy 2002).

Csíki Tamás Wellmann Imrével egyetértve a földközösség történeti kutatása 20. századi mérföldkövének tekinti Imreh István munkáit, a székely falutörvények rendszeres gyűjtését, közlését és feldolgozását a már Tagányi által is a földközösség „klasszikus földje”-nek nevezett Erdélyből (Imreh 1947, 1973, 1983). Imreh éppen Tagányi földközösség-tanulmányának erdélyi vonatkozásaira utalva adta közre 1947-ben három háromszéki község öt 17–18. századi falutörvényét.⁵

A második világháborút követően, 1950-ben Molnár Erik újra megjelentette Tagányi földközösségről írott tanulmányát. Már az előszóban egyértelművé tette a kutatásoknak a polgári történetírással szembehelezkedve megfogalmazott új paradigmáját: „A földközösség tulajdoni rendszer, s a tulajdoni rendszer elsajátítási rendszer” (Molnár 1950: 7). A földközösség helyzetét, megerősödését és hanyatlását a 18. században többek között éppen Tagányi hatalmas irathagyatékának egy részére és munkaközösségi adatgyűjtésre támaszkodva Varga János tekintette át, aki a gazdag adatolásra, a rendszerezésre és az összefüggések feltárására törekvés mellett elsősorban a birtoklás szempontjából határozta meg a földközösség fogalmát és típusait (Varga 1952). Soós Imre a földközösség ismételt megerősödését, majd hanyatlását kifejezetten a török hódoltsági alföldi területeken vizsgálta a 18. században, a kutatási eredmények áttekintésére és összefoglalására pedig Wellmann Imre vállalkozott (Soós 1958, Wellmann 1989). Tagányi a földközösségre vonatkozó kutatási eredményei a jogtörténeti kutatásokban is visszaköszöttek (Csizmadia 1977, Nagy 2002, 2012), a téma átfogó értékelését pedig Tagányi Zoltán tette meg (Tagányi Z. 2015). Historiográfiai szempontú összegzésében Csíki Tamás úgy fogalmazott, hogy a földközösségi kutatásokat a magyar „történetírás – direkt vagy árnyaltabb módon – időről időre az éppen

⁵ „A rendtartó székely falu című műve 15 faluközösség több száz határozatát közli tárgyi csoportosításban, A törvényhozó székely falu 65 község 95 falutörvényét és rendtartását, az 1768–1848, illetőleg az 1581–1847 évközből.” (Wellmann 1989: 280). Imreh István a témához kapcsolódó kutatásairól: Both 2021, Bognár 2021, Nagy 2021b.

fennálló tulajdoni rendszer legalizációjának rendelte alá” (Csíki 2005: 248). A kutatást vagy a „köznyemesi történeteszemlélet, illetve az államnemzeti történetírás dominanciája” akadályozta, vagy „a századforduló evolucionista elméletei”, később „a marxista szemlélet” merev értelmezési paradigmái korlátozták. (Csíki 2005: 248)

Tagányi Károly és a spanyol jogszokáskutatások

Tagányi tudományos pályájának értékelése kapcsán többen is hangsúlyozták⁶ nemcsak hihetetlen oklevél- és levéltári forrásanyag-ismeretét, de imponáló nyelvtudásának köszönhető rendkívül széles nemzetközi szakirodalmi tájékozottságát. Nemcsak *A földközösség története Magyarországon* című tanulmánya, de később, *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről* megjelentetett közleményei is széles körű történeti, jogi etnográfiai és jogantropológiai szemléletről és szakirodalom-ismeretről tanúskodnak (Tagányi K. 1894, 1919). Mint említettük, véleményünk szerint abban, hogy Tagányi a földközösségek kutatásával kezdett foglalkozni, a Wellmann által említett konkrét, közvetlen okok mellett (Wellmann 1989: 278) része volt annak is, hogy a földközösségeket a 19. század végén a társadalmi és jogi modernizáció folyamatában az európai jogi etnológia/jogi néprajz egyik meghatározó kérdésének tartották (Nagy 2021a).

Az európai jogszokáskutatások kezdeti időszakában élesen elkülönült a német, alapvetően elméletinek tekintett történeti jogi szemlélet és az orosz birodalmi kormányzás, a kodifikáció pragmatikus követelményeihez köthető jogszokásgyűjtés. Ezt tükrözték a kutatások tudományterületi eltérései is: míg a történeti jogi nézőpont a német részeken a jogtörténethez kapcsolta a jogszokáskutatásokat, az oroszoknál a pragmatikus gyökerű társadalmi szemlélet a jogszokásokat az „élő jog” részének tartotta (Nagy 2011).

A 19. század második felétől a nemzetté válás és a jogi modernizációhoz kapcsolódó kodifikációs törekvések jegyében Európában mind

⁶ „A tárgykörben való elmélyedésre különösen hivatottá tették egyfelől egyedülállóan alapos és sokoldalú ismeretei Magyarország történeti kútforrásanyagában, többek között éppen a paraszti gazdálkodást, az általa követett szokásrendet illetően, másfelől kitűnő tájékozottsága az idevágó nemzetközi tudományos irodalomban” (Wellmann 1989: 278).

szélesebb körben folytak népi jogszokásgyűjtések. Példaként említhetjük a délszláv „élő jogszokások” gyűjtését, amelyet 1874-ben Baltazar Bogišić tett közzé, vagy a lengyel Boleslaw Grabowsky (1889), a bolgár Stefan Bobchev (1897) gyűjtéseit (Tárkány Szücs 1967, Nagy 2021a). E folyamatba illeszkedett a spanyol magánjogi kodifikáció előkészítéseként Joaquín Costa az 1880-as években az Aragon folyó mellékein végzett jogszokásgyűjtése, majd a századelőn Altamira y Crevea alicantei és Carreras y Artau katalóniai kutatása (Altamira y Crevea 1905, Carreras y Artau 1908).

A spanyol jogszokáskutatás eredményei Magyarországon – néhány rövid említéstől eltekintve – alig voltak ismertek. Éppen Tagányi Károly írt először az „élő jogszokások” nemzetközi kutatási eredményeit bemutató tanulmányában (Tagányi K. 1919) a spanyol kutatásról, mint pozitív kivételről „a saját népüknél élő jogszokásokat alig gyűjtő nyugati nemzetek” között. Tagányi külön is nevesítette Costa aragóniai gyűjtéseit (Costa 1884, 1886) és a spanyol földközösségekre vonatkozóan megjelent munkáját (Costa 1902) Altamira y Crevea az alicantei földközösségekre vonatkozó gyűjtésével együtt (Altamira y Crevea 1905) (lásd: Tagányi 1919: 52). Mivel Tagányi kutatási programja visszhangtalan maradt, így a spanyol kutatási eredmények sem gyakorolhattak hatást a magyar jogszokáskutatásra. Csak jóval később, Tárkány Szücs Ernő az *Ethnologia Europaea*-ban 1967-ben megjelent, az európai jogi néprajz eredményeit és feladatait összegző tanulmányában szólt újra Costa és Altamira jogszokásgyűjtéséről, Carreras katalóniai (Carreras y Artau 1908) kutatásaival kiegészítve azokat (Tagányi 1919: 52, Tárkány Szücs 1967).

Pedig a magyar kutatástörténet számára számos tanulsággal szolgálhatott volna a spanyol jogszokáskutatás. Egyrészt a spanyol kutatás társadalmi beágyazottsága, a magánjog egységesítését célul tűző kodifikáció előkészítéseként már 1883-tól megvalósuló szokásjogi gyűjtések folyamatossága, másrészt pedig a kutatás társadalmiasítása és intézményesítése miatt. Hiszen a magyar jogszokáskutatás szempontjából a legnagyobb problémát mindvégig ezek elmaradása, meg nem valósulása jelentette (Nagy–Matla 2022).

A Spanyolországban már 1880-tól kezdődő kutatások a mai napig intézményes háttérre alapozva folyamatosan szerveződnek és mindig az aktuális társadalmi igényekhez igazodó kutatási célokat fogalmazznak meg (Matla 2021). Magyarországon a jogszokáskutatás széles körűvé és

intenzívvé csak 1939-től vált, intézményesülésének többszöri meghiúsulása következtében eredményei elsősorban egyéni és időleges kutatásokhoz, egy-egy kutatói életpályához kötődően születtek.

A spanyol jogszokáskutatás meghatározó alakja a kezdetektől annak intézményesüléséig a jog-, a történet- és a társadalomtudomány területén egyaránt képzett Joaquín Costa Martínez volt, aki tudományszervezői és politikai szerepvállalásai eredményeként a spanyol közgondolkodás részévé tudta tenni a jogszokáskutatást. Elismert, nagy szakmai tapasztalattal és komoly társadalmi, hivatali presztízzsel, befolyással rendelkező személyeket is bevont a kutatásba, illetve széles körű tudományos és társadalmi támogatással megteremtette annak intézményes hátterét.

A magyar jogszokáskutatásnak nem volt olyan meghatározó alakja, aki Costához hasonlóan egyszemélyben lett volna társadalompolitikus, kiváló tudományos szakember, kutatásszervező, kutató, illetve gyűjtő. Tagányi Károly, a magyar jogszokáskutatás tudományos igényű programjának megfogalmazója (Tagányi K. 1919), a Magyar Néprajzi Társaság elnöke történészként és jogszokáskutatóként, a földközösségek avatott ismerőjeként elsősorban a szakirodalmi kitekintést, a helyzetelemzést, a feladatok meghatározását vállalta. Az I. világháború és személyes sorsa megakadályozta a megfogalmazott célok megvalósítását éppúgy, mint tervei mások által történő folytatását. Györffy István 1939-ben ugyan elkezdte az – akkor már elsősorban a német jogi néprajz kutatási eredményeire alapozott és a francia jogi néprajz részleges kutatási eredményeivel kiegészített – magyar népi jogéletkutatás társadalmiasítását és intézményesítését, a jogászok és néprajzosok bevonásával történő gyűjtést, de halála megakadályozta a megvalósulást. Jogtörténészek, néprajzosok és az igazságügyminisztérium munkatársai kísérletet tettek ugyan a gyűjtések befejezésére, de a kutatás töredékes és összességében befejezetlen maradt a II. világháború eseményei és a társadalmi, politikai helyzet miatt. A legkiválóbb kutatók, Bónis György jogtörténész dogmatikai és módszertani, Papp László ügyvéd és néprajzos jogi néprajzi megközelítései, figyelemre méltó szakmai eredményei is torzóban maradtak. Tárkány Szücs Ernő pedig, aki gyűjtőként, szervezőként maga is részese volt a két világháború közötti magyar jogszokáskutatásnak, csak évtizedekkel később foglalhatta össze monográfiájában a kutatás és a magyar jogi néprajz eredményeit (Tár-

kány Szücs 1981).⁷ Egyetemi intézményi háttérrel a magyar népi jogszokáskutatások korábbi eredményeinek összegzését, valamint a témához kapcsolódó interdiszciplináris kutatások, kutatók számára tudományos műhely teremtését vállaló kutatócsoport megalakulására pedig csak évtizedek múlva, 2011-ben került sor (Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport).⁸

A földközösség a spanyol jogszokáskutatásban és Joaquín Costa Martínez munkáiban

A spanyol jogi modernizációtól elválaszthatatlan jogszokáskutatás másfél évszázados története összefonódott Joaquín Costa Martínez (1846–1911) személyével. Costa jogfilozófiai, dogmatikai és módszertani alapozásával, átfogó kutatási programjával, publikált gyűjtéseivel, tudományos szervezői szerepvállalásával, valamint azok jog- és társadalompolitikai hasznosításával a jogszokáskutatás eredményeit a modern spanyol jogtudomány és jogtörténet részévé tette (Matla 2018: 266–267).

Costa jogász (1872) és bölcsész diplomát (1873) és mindkét területen doktori címet (1874–1875) szerzett. Dolgozott tanárként, újságíróként, szerkesztőként, közjegyzőként és állami ügyvédként. Közéleti és politikai szerepvállalása rendkívül intenzív volt: megszervezte a Gyarmati Földrajzi Társaságot (1884), az Afrikanisták Társaságát (1884), a Kereskedelmi Földrajzi Társaságot (1885). A modernizáció, azaz a spanyol felemelkedést célul tűző „regeneráció” mozgalom eredményessége érdekében politikai szerepet is vállalt. Programjának középpontjában a modernizáció állt: a republikánusok által felvállalt középréteg és a parasztok érdekeinek képviselője. Társadalomkritikai írásaiban határozottan fellépett a földbirtokos oligarchia, a korrump politikai rendszer ellen, a nép gazdasági és társadalmi helyzetének javítása érdekében. Ezzel összefüggésben válhat nyilvánvalóvá, hogy Costa számára a nép régi jogszokásainak gyűjtése és közreadása, a múlt értékeinek felmutatása a jelen aktuális társadalomkritikai eszköze is volt.

⁷ Tárkány Szücs jogi néprajzi vonatkozású publikációihoz lásd: Bognár–Szabó 2021.

⁸ <http://jogineprajz.hu>

Costa úgy gondolta, hogy a népi jog ismerete lehet a biztosítéka az egységes spanyol magánjogi kodifikáció eredményességének: „Ha tiszteletben kell tartani minden egyes népnek a sajátos életmódját, akkor azzal kell elkezdeni, hogy tiszteletben tartjuk azokat a szokásokat, melyek ennek az életnek szerves részét képezik, és valamennyit integrálni kell a Kódexben, az egységben lévő változatosság elve szerint” (Costa 1879–1880: 142). Emellett érvelt a kodifikáció és jogszokáskutatás viszonyrendszerét elemző (Costa 1876), a gyűjtések dogmatikai, tematikai és módszertani megalapozását jelentő, a család, a tulajdon, az öröklés, a kötelmi jog területén, valamint a népi önkormányzati szokásjogról és a földközösségekről közreadott munkáiban is (Costa 1879–1880, Costa–Pedregal–Serrano Gómez 1885). Említett publikációi a spanyol kutatástörténet által nagyra értékelt, az agrárközösségek archaikus szokásairól írott monográfiájával kiegészülve (Costa 1898) a mai napig a spanyol jogszokáskutatás alappilléreit jelentik.

A spanyol jogszokáskutatás meghatározó témája az agrárközösség, amely egyik formájaként tekintettek a földközösségre. Costa is így tárgyalta kétkötetes monográfiájában (Costa 1898). Az első rész (*Doctrinas*) egy rövid fogalom meghatározást követően azokat a közgazdasági, politikai, filozófiai és társadalomelméleti nézeteket, írásokat gyűjtötte össze, amelyek a társadalmi jólét megvalósulását célként megfogalmazó agrárközösségek koncepciójának alapját jelenthetik (pl. a georgizmus néven ismert gazdaságfilozófiát, amely szerint a földterületből szerzett gazdasági haszon egyenlően megilleti a társadalom valamennyi tagját, illetve Alfred R. Wallace, a brit természettudós, felfedező, geográfus, antropológus és biológus evolúciós és a társadalmi igazságosságot értéknek tekintő nézeteit). Ezt követően Costa spanyol társadalmi reformerek elméleteit ismerteti: külön fejezetben szól Álvaro Flórez Estrada, a kiváló spanyol közgazdász, jogász és politikus eszméiről. Saját korábbi írásait is összegyűjtve a spanyol szociológia kezdeteiről és képviselőiről állít össze egy tablót, amelyet az agrárközösségeket érintő jogszabályokkal, dokumentumokkal egészít ki. Kiemelt figyelmet szentel a spanyol kollektívizmus társadalmi irányzatnak is.

A második rész (*Hechos*) az agrárközösségekhez kapcsolódó jogszokásokat, gyűjtéseket, adatokat tartalmazza tematikus rendszerben (pl. határjelek, közös földek, földhaszonbérlet, szomszédság közös földjei, közös földek időszakos sorsolása, közös földek közösségi megművelése,

legelőhasználat, vízközösségek, halászati jog, közösségi tulajdon). Costa halála miatt a spanyol agrárközösségekről szóló monográfia értékelő fejezete megíratlan maradt.

Costa Spanyolországban mindmáig élő és hasznosuló örökségének meghatározó részét jelenti a spanyol jogszokáskutatásnak az agrárközösségekre, és ezen belül a földközösségekre vonatkozó monumentális anyaga. Az általa kezdeményezett és szervezett, immár másfél évszázados múltra visszatekintő jogszokáskutatás eredményei nemcsak monográfiákban, tudományos publikációkban, adatbázisokban, hanem a kutatásnak otthont adó tudományos és felsőoktatási intézményekben, jogi, történeti és néprajzi kutatásokban, és mint a nép körében élő jogszokások, a jogalkotás és a hatályos jogalkalmazás területén is jelen vannak Spanyolországban. Így a földközösségekre vonatkozó jogszokáskutatások eredményei a történeti kontinuitást biztosítva az egységesített országos szabályozást kiegészítve az egyes tartományok, városok és falvak mai joggyakorlatában is tovább élnek.

Másrészt példát adnak és emlékeztetnek a múlt értékeinek számon tartására, megbecsülésére. Bennünket, magyarokat például arra, hogy Tagányi Károly és Imreh István kutatásai nyomán a falusi földközösségek közös örökségünk fontos részei. Ez pedig az értékörzésen túl sürgető feladatunkká teszi a még elérhető vagy feltárára váró írott források, valamint a közösség emlékezetében megőrződött, esetleg a mai napig gyakorolt, élő jogszokások kutatását.

Szakirodalom

- Altamira y Creva, Rafael
1905 *Derecho consuetudinario y economía popular de la provincia de Alicante*. Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, Madrid.
- Bognár Szabina
2009 Tagányi Károly. A hazai élő jogszokások gyűjtéséről – a jogszokás-gyűjtés tudományos programja. In: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 292–309.
- 2013 Tagányi Károly a Gazdaságtörténelmi Szemle élén (1894–1901). *Ethnographia* CXXIV. (3) 273–296.

- 2016 *A népi jogélet kutatása Magyarországon.* (Néprajzi értekezések, 5.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- 2021 Imreh István szerepe a magyar népi jogélet kutatásában és Tagányi Károly programindítóinak megvalósításában. In: Fejér Tamás – Gálfi Emőke (szerk.): *A rendtartó történész. Tanulmányok Imreh István születésének századik évfordulóján.* Erdélyi Múzeum-Egyesület–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Kolozsvár–Budapest, 129–146.
- Bognár Szabina – Szabó Ernő
- 2021 Tárkány Szücs Ernő (1921–1984) 100 jogi néprajzi vonatkozású publikációja. In: Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Száz plusz tíz: jubileumi kötet. Tárkány Szücs Ernő (1921–1984). Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport (2011–2021).* Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Szekszárd, 159–165.
- Both Noémi Zsuzsanna
- 2021 Imreh István munkássága. In: Fejér Tamás – Gálfi Emőke (szerk.): *A rendtartó történész. Tanulmányok Imreh István születésének századik évfordulóján.* Erdélyi Múzeum-Egyesület–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Kolozsvár–Budapest, 13–20.
- Carreras y Artau, Joachim
- 1908 *Indicacions bibliogràfiques sobre costums jurídics d'Espanya i especialment de Catalunya.* *Estudis universitaris catalans.* [s.n.], Barcelona.
- Costa, Joaquín
- 1876 *La Vida del Derecho: ensayo sobre el derecho consuetudinario.* Aribau y C^a, Madrid.
- 1879–1880 *Derecho consuetudinario del Alto Aragón.* Madrid.
- 1884 *Costumbres jurídico-economicos de Alto Aragon.* *Revista general de legislación y jurisprudencia* LXIV. 244–285.
- 1886 *Derecho consuetudinario de Alto Aragon.* Imprenta de la Revista de Legislación, Madrid.
- 1898 *Colectivismo agrario en España.* Imprenta de San Francisco de Sales, Madrid.

- 1902 *Derecho consuetudinario y economia popular de Espana*. Manuel Soler, Barcelona.
- Costa, Joaquín – Pedregal, Manuel – Serrano Gómez, Juan
- 1885 *Materiales para el estudio del derecho municipal consuetudinario*. Biblioteca Virtual del Patrimonio Bibliográfico, Madrid.
- Csíki Tamás
- 2004 A magyarországi földközösség historiográfiai vázlata. In: ifj. Barta János – Pallai László (szerk.): *Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 363–374.
- 2005 A magyarországi földközösség historiográfiai vázlata. *Agrártörténeti Szemle* XLVI. (1–4) 241–252.
- Csizmadia Andor
- 1977 A falusi közösségek szervezete és működése Magyarországon 1848 és 1944 között. In: Bolla Ilona – Czizmadia Andor – Degré János – Horváth Pál: *Tanulmányok a falusi közösségekről*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Pécs, 35–53.
- Györffy István
- 1914 *A feketekörös-völgyi magyarság települése. Az erdélyi magyarság eredete*. Kempfner Sándor, Budapest.
- Horváth Pál
- 1960 *A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 2000 *A jogi kultúrák fejlődéstörténete*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Imreh István
- 1947 *Székely falutörvények*. Minerva, Kolozsvár.
- 1973 *A rendtartó székely falu*. Kriterion, Bukarest.
- 1983 *A törvényhozó székely falu*. Kriterion, Bukarest.
- Lánczy Gyula
- 1881 *A faluközösség eredete: ősi család és tulajdon. Sociologiai és jogbölcseleti tanulmány*. Grill, Budapest.
- Matla Gabriella
- 2018 A spanyol jogszokáskutatás úttörője: Joaquin Costa Martínez. In: Nagy Janka Teodóra (szerk.): *A jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz új forrásai I–II. Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi interdiszciplináris nemzetközi konferencia: Szekszárd, 2017. szeptember 28–29*. PTE Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, Szekszárd, 261–270.

2021 A spanyol jogszokáskutatás intézményesülése: Joaquín Costa öröksége. In: Nagy Janka Teodóra – Bognár Szabina – Szabó Ernő (szerk.): *Száz plusz tíz: jubileumi kötet. Tárkány Szücs Ernő (1921–1984). Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport (2011–2021)*. Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Szekszárd, 331–342.

Molnár Erik

1950 Előszó. In: Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon*. (A magyar múlt értékei) Athenaeum, Budapest, 3–12.

Nagy Janka Teodóra

2002 *A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a Dél-Dunántúlon – különös tekintettel a föld- és faluközösségek felbomlásának időszakára*. Magánkiadás, Szekszárd, 55–57.

2011 European perspectives of studying Hungarian ethno-judicial life. In Béli Gábor – Duchonová Diana – Fundarková Anna – Kajtár István – Peres Zsuzsanna (szerk.): *Institutions of Legal History with special regard to Legal Culture and History*. Publikon, Pécs–Bratislava, 377–386.

2012 *Népi jogélet a Dél-Alföldön egy jogtörténeti és történeti forrás tükrében (1781–1821)*. *Mindennapi jegyzőkönyvek a Makó Városában előfordult egyes bajos állapotokról*. (Documenta et Monographiae Universitas Quinqueecclesiensis Faculta de Illyés Gyula Nominata, 1.) Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar, Szekszárd.

2021a Europäische rechtliche Volkskunde und ungarische rechtliche Volkskunde. *Volksrechtsforschung (1939–1948)*. *Jogtörténeti Szemle* XIX. (Sondernheft) 39–47.

2021b „Régiségbeli szociálpolitika” a székely faluközösségekben. Imreh István és a magyar jogi néprajz. In: Fejér Tamás – Gálfi Emőke (szerk.): *A rendtartó történész. Tanulmányok Imreh István születésének századik évfordulóján*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Kolozsvár–Budapest, 277–294.

Nagy Janka Teodóra – Matla Gabriella

2022 Las características de la investigación del derecho consuetudinario en España y en Hungría a la luz de la obra de Joaquín Costa Martínez y Ernő Tárkány Szücs. *Revista de estudios histórico-jurídicos* XLIV. 257–278.

- Pauly Károly
1817 *Constitutio rei urbarialis regni Hungariae*. Typ. Grundianis, Vienna.
- Soós Imre
1958 *A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században*. Egri Dobó István Múzeum Hevesmegyei Tanács, Eger.
- Stipta István
2015 *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged.
- Szabó István
1948 *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Athenaeum, Budapest.
- 1969 *A középkori magyar falu*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tagányi Károly
1881 *Magyarország czimertára*. I–VII. füzet. Altenburger és Rumbold, Budapest.
- 1894 A földközösség története Magyarországon. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* I. (4) 199–238.
- 1895 *Geschichte der Feldgemeinschaft in Ungarn*. *Ungarische Revue* XV. 1-2. heft 103–127.
- 1896 *Magyar Erdészeti Oklevéltár*. I–III. kötet. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest.
- 1897–1898 *A Magyar Királyi Országos Levéltár ismertetése*. I. kötet: *A régi országos levéltár*. II. kötet: *A magyar udvari kancelláriai levéltár*. III. kötet: *Az erdélyi udvari kancelláriai levéltár*. Athenaeum, Budapest.
- 1898 Falu- és földközösség. In: Halász Sándor – Mandelló Gyula (szerk.): *Közgazdasági Lexikon. Közgazdasági ismeretek tára három kötetben*. I. kötet. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 611–620.
- 1901–1905 (többekkel) *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. I–VII. kötet. Solnok-Doboka vármegye Közönsége, Dés.
- 1919 *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*. I. rész. *A családjog és az örökési jog köréből*. (Néprajzi Könyvtár, Új sorozat, 1.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- 1950 *A földközösség története Magyarországon*. Molnár Erik bevezetőjével. (A magyar múlt értékei) Athenaeum, Budapest.

- 1977 A földközösség története Magyarországon. In: Zsigmond Gábor (szerk.): *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Gondolat, Budapest, 333–381.
- 1978 A földközösség története Magyarországon. In: Rottler Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1526-ig. Történeti olvasókönyv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 138–184.
- Tagányi Zoltán
- 2015 *A közép-kelet-európai faluközösség genezise. Válogatott tanulmányok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Tárkány Szücs Ernő
- 1967 Results and Task of Legal Ethnology in Europe. *Ethnologia Europaea* I. 195–217. Újraközlés: In: Dundes, Alan – Dundes Renteln, Alison (eds.): *Folk Law. I–II. Essays in the Theory and Practice of Lex non Scripta*. The University of Wisconsin Press, New York–London 1994, 161–186.
- 1981 *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest.
- Teutsch, Friedrich
- 1883 Beiträge zur alten Geschichte des Schenker Stuhles und der Markgenossenschaft im Sachsenland. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* XVII. (3) 526–591.
- Varga János
- 1952 A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században. In: Spira György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 7–48.
- Wellmann Imre
- 1933 *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*. Stephaneum Ny., Budapest.
- 1989 Földközösségtől faluközösségig – kutatások és felfogások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig. *Ethnographia* C. (1–4) 278–302.

Contribuții la istoria cercetării comunităților rurale: Károly Tagányi și noile rezultate ale etnografiei juridice

Studiul de față se referă la istoria cercetării uneia dintre cele mai arhaice forme de autogovernare, adică a comunităților rurale utilizatoarea a pământului, prin prisma celor mai noi rezultate maghiare. Etnologia europeană, la fel ca și rezultatele disciplinelor juridice și sociale spaniole, au avut un impact major asupra abordării istori-

ce, a metodologiei de cercetare și a carierei științifice a lui Károly Tagányi, unul dintre cei mai de seamă specialiști ai acestui domeniu de cercetare. O trecere în revistă a rezultatelor în context istoric dorește să contribuie la o mai bună înțelegere a descoperirilor lui Károly Tagányi și a cercetărilor sale cu privire la comunitățile rurale.

**Novel Insights into the History of Research on Rural Communities:
Károly Tagányi and the New Results of Legal Ethnography**

The present study concerns the history of research regarding the most archaic form of traditional municipalities. The dynamics of rural communities are evaluated in light of recent advancements of Hungarian legal ethnography and legal folk customs research. European ethnology, as well as findings of Spanish legal and social science research have had a major impact on the historical approach, research methods and scientific career of Károly Tagányi, a significant researcher of the field. The review of research in a historical context aims to contribute to a better understanding of Károly Tagányi's discoveries and his research on rural communities.

Homoki-Nagy Mária

Az Egyezségek könyvének jelentősége a jogszokáskutatásban

A mezővárosi iratokat őrző levéltárakban megtalálhatók azok a jegyzőkönyvek vagy iratgyűjtemények, melyek a jobbágyok által kötött szerződéseket őrzik. Ezeket a szerződéseket gyakran könyvekben jegyezték fel vagy fűzték egybe, ami az elnevezésüket is jelzi: *Egyezségek könyve*. A jegyzőkönyvek keletkezése összefüggésbe hozható azzal a 18. században elinduló folyamattal, amely lehetővé tette a jobbágyság számára, hogy házát, szőlős- vagy gyümölcsös kertjét eladhassa, illetve elcserélhesse (Kállay 1985: 327). Mivel a jobbágyok által használt telkek a földesúr tulajdonát képezték, szükségessé vált annak ismerete, hogy ténylegesen ki birtokolja az úrbéri telkeket. Kialakult az a gyakorlat, hogy a jobbágyok által kötött örökbevallás akkor vált érvényessé, ha a földesúr, illetve annak gazdatisztje jóváhagyta ezeket, és az adott mezőváros tanácsa által vezetett jegyzőkönyvbe bejegyeztették, bevallották (Kállay 1985: 332, Frank 1845: 343–344). Egy idő után azonban már nemcsak adásvételről tudósítanak ezek a feljegyzések, hanem a jobbágyparasztság mindennapjait meghatározó, azt befolyásoló más jogügyleteket is bejegyeztettek. Ezért a napjainkig fennmaradt egyezségek könyvei kiváló forrásként szolgálnak a 18–19. század jobbágyparasztsága által ismert és alkalmazott jogszokások megismerésére, de ezen túlmenően mindennapi életükre vonatkozó más adatok is megismerhetők általuk.

A szentesi úriszék iratainak tanulmányozása¹ közben bukkantam rá egyrészt a mezővárosban tartott, a mezővárosi bíróság előtt zajlott szó-

¹ A tanulmány az NKFIH FK_19 132220 „Tagányi Károly (1858–1924) jogszokásgyűjtő programja és hagyatékának tudománytörténeti jelentősége” című pályázat támogatásával készült.

beli perek irataira,² másrészt ezekben az iratokban olvasható utalások alapján az ún. *Egyezségei könyvére*. A könyv első oldalán a következő bejegyzés olvasható: „Szentés Városá Contribuens lakosi által Méltóságos Földes Uraság Tiszttyének hitével eladott Házaknak és szőlőknek Improtocollatioja: ugy szintén más Contractusoknak is, és a Lakosok között meg esett edgyességeknék, melyek akár magok, akár Bírák uraimék által tétettek improtocollatioja.”³

Ha ennek a jegyzőkönyvnek az 501. oldalára lapozunk, egy másik címet találunk, mely szerint „Szentés Városá Contribuens Lakosainak Judicialis aestimatio vagy Inventárium szerént talált javainak improtocollatioja.” Amíg a bevallások között az első bejegyzés 1781. január 30-ról található, és egy szőlő adásvételéről tudósít, addig a második rész első bejegyzése 1784. február 4-i, és az apa halála után az árvákra maradt hagyaték leltárát tartalmazza, valamint az egyes javak becsült értékéről tudósít. Ez bizonyíték arra, hogy eredetileg feltehetően két külön könyvet vezettek, az egyik szólt a mezőváros lakosai között történt örökbevallásokról, a másik pedig elsődlegesen vagyoni leltárak és a város bírása által elrendelt ún. becsűjegyzékek feljegyzésére szolgált. Napjainkban már nem állapítható meg, hogy mikor fűzhették egybe a két kötetet. Valószínűsíthető, hogy az 1840-es években, mert a könyv mindkét részében az utolsó feljegyzések ebből az időből származnak, és a könyv végén névmutatót készítettek. Az *Egyezségei könyvének* ebben a második részében az 1830-as évekből elsődlegesen osztályos egyezségeket és végrendeleteket vallottak be.

Felvetődik a kérdés, hogy miért csak a 18. század utolsó harmadától kezdtek el az *Egyezségei könyvét* vezetni. Szentés mezővárosában ennek elsődleges oka az, hogy 1760-ban a város jelentős részét elpusztító tűzvésznek az akkori városháza és azzal együtt a város levéltára is áldozatul esett. Ezt egyébként egy későbbi bejegyzés alapján magában az *Egyezségei könyvében* is rögzítették.⁴

A jobbágyparasztság körében kötött megállapodások hiteles megőrzésének elsődleges oka a Mária Terézia által kiadott urbárium végrehajtása

² MNL CSML Szentés, V. 115. b).

³ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o).

⁴ Az *Egyezségei könyvében* az 1795-ben bejegyzett bevallások között található meg a tűzvészben keletkezett károk leírása. A korabeli jegyző a következőket fűzte a feljegyzéshez: „Ezen Connotatoria későn akadván rea azért improthocoláltat illy későn örök emlékezetnek okáért.” MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 69.

volt. A Dél-Alföld lakosságának jelentős része elpusztult a török hódoltság korában, ezért a törökök kiűzését követően az itt élő és ide betelepült, illetve betelepített jobbágyság annyi területet „foglalt” el, amennyit meg tudott művelni. Ez változott meg a 18. század utolsó harmadában, amikor az urbáriumban rögzített birtok minőségének megfelelően meghatározták az egy egész úrbéri telek nagyságát. Ennek alapján a földesuraknak kötelező volt a jobbágytelkeket kimérni. A jobbágyok az így meghatározott teleknagyság után teljesítették a robotot, a kilencedet és az egyéb szolgáltatásokat. A jobbágyok által teljesített szolgáltatások ellenőrzésére szolgáltak az ún. dicalis jegyzőkönyvek, ahol feltüntették a családfő nevét, az általa használt jobbágytelek nagyságát és a teljesítendő szolgáltatásokat.⁵ Az urbárium alapján a földesúri tiszttartóság követni tudta, ki, mivel adós még a megyének, a királyi kincstárnak vagy éppen saját földesurának. Ebből a gyakorlatból következett, hogy ha a jobbágy eladta vagy elcserélte a használatában lévő telket, arról a tiszttartóságnak tudnia kellett, mert a dicalis jegyzőkönyvbe ezeket is fel kellett tüntetni. De az élet rendje szerint, ha az apa meghalt és helyébe fia vagy fiai léptek, akkor a dicalis jegyzékbe ezt is rögzítették, mint ahogy azt is, ha az apa halála után fiai a telket megosztották maguk között. Egy-egy mezőváros gazdálkodása szempontjából is szükségessé vált a jobbágytelkek birtoklásával, használatával összefüggő tények rögzítése, ez kapcsolódott össze a telkek adásvételének, cseréjének, megosztásának bevallásával. Már most megállapíthatjuk, hogy az *Egyezségek könyve* valójában a jobbágyok által kötött szerződéseknak a „közhitelű” nyilvántartására szolgált. A nemesek között kötött jogügyletek hitelességét az jelentette, ha azt a birtok fekvése szerint illetékes hiteleshelyen bejegyezték, hiteleshelyi jegyzőkönyvbe rögzítették (Frank 1845: 343., Béli 2014: 48). A jobbágyok számára ezt valójában a város által vezetett és a város jegyzője által írt *Egyezségek könyve* jelentette.

Szentes mezővárosát a török hódoltságot követően 1719-ben Harruckern János György⁶ kapta meg adományként, amelyet nem csatolt az uradalom központjaként számon tartott gyulai uradalomhoz, hanem az ettől

⁵ MNL CSML Szentes, XV. 41. 3. b).

⁶ Harruckern János György (1664–1742) az osztrák hadsereg élelmezési biztosa. E téren végzett eredményes munkája elismeréseként előbb bárói címet nyert, majd egész Békés vármegyét és Szentes mezővárosát adományként megkapta III. Károlytól.

független gazdasági irányítás alá helyezte. Másrészt Szentesen nem hasított ki majorsági birtokot, hanem a külső birtok egészét úrbéri telkekre osztotta.

Ugyancsak földesúri tulajdont képeztek a várost körbeölelő szőlőskeretek is. Ez azt eredményezte, hogy a szentesi jobbágyoknak a szőlő után is kilencedet kellett fizetniük. Az így kialakult uradalmi gazdálkodás változatlan maradt azt követően is, hogy a Harruckern család férfi ágának megszakadása után Szentest Harruckern Jozefa örökölte, akinek férje, Károlyi Antal kezelte a birtokot, és a Harruckern uradalom 1799-ben bekövetkezett felosztásával a mezőváros végleg a Károlyi család tulajdonába került (Barta 1979).

Mindezt azért érdemes rögzíteni, mert az örökbevallások tárgyát tekintve érdekes változások figyelhetők meg azokban a szerződésekben, amelyeket az *Egyezségeik könyvébe* bejegyeztettek. A 18. század utolsó harmadában csak olyan szerződéseket jegyeztek fel, melyek vagy ház, vagy szőlő eladásáról szóltak: „Mecs István megvette örökáron N[em]z[e] tes Tisztartó Úr hitével Becsei Mihály négy pászta szőlőjét Negyvenhat forintokon és harmincz Krajczárban az Óreg hegybe. Ezen szőlőnek Szomszédgyai napkelet felől Mikecz János, Napnyugot felől Kövér István, Északról az Hékédi Szőlő, Délről Becsei István.”⁷ vagy „Özvegy Májér Ferenczné Lencz Jóseff Kőművesnek örökösösen és megmásolhatatlanul az M[éltóságos] Uraságnak hitével és az Szomszédoknak ellenzése nélkül el adta házát 90. idest Kilenczven R[ajnai] forintokon, mellynek állandóságára maga keze kereszt vonását is adta.”⁸

E két rövid bevallás is mutatja, hogy melyek voltak a korabeli adásvételi szerződések lényegi, szükségszerű elemei. A szerződő felek megnevezésén túl, meg kellett határozni a szerződés tárgyát és annak elhelyezkedését. Ez általában a szomszédok megnevezésével történt, mivel Magyarországon még nem volt telekkönyv, s földkönyveket is elsősorban a szabad királyi városokban vezettek. Ha lakóház volt a vétel tárgya, akkor vagy a szomszédokat vagy a ház számát – „sub Nr 566. lévő házát”⁹ – tüntették fel. A szomszédok megnevezése nemcsak azért volt fontos, hogy a szőlő vagy a ház fekvését meg lehessen határozni. A korabeli joggyakorlat

⁷ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 1.

⁸ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 29.

⁹ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 23.

a szomszédoknak elővásárlási jogot biztosított. A jobbágyparasztság körében a nemesi joggal szemben megkövetelték, hogy az eladónak értesítenie kellett szomszédjait az eladási szándékról és annak feltételeiről. Ha valamelyik szomszéd élni akart elővásárlási jogával, akkor kötelező volt neki eladni az ingatlant. Ellenkező esetben a szomszéd megtámadhatta a szerződést (Kállay 1985: 334–335). Az a gyakorlat, amely kötelezőnek írta elő a szomszédok értesítését egy szőlős terület eladásáról, alátámasztja Szabó István azon megállapítását, hogy „a szőlőbirtok forgalma – adásvétele, cseréje, öröklése, zálogosítása – szabad volt a jobbágyok közötti viszonylatban éppen úgy, mint más rendbeliek között. Szőlőföldet bármelyik jobbágy telepíthetett a szőlőhegyen, vagy szerezhetett már megépített szőlőt, társadalmi helyzete és jobbágyi függő viszonya érintése nélkül” (Szabó 1947: 50). Az *Egyezségek könyvébe* bejegyeztetett, szőlőre utaló adásvételek viszonylag magas száma is ezt mutatja. De a földesúr ettől függetlenül fenntartotta jogát a szőlőskertre, mert a szerződésekbe azt is beleírták, hogy a vételt a földesúr, illetve tisztartója engedélyezte (Szabó 1947: 52). Ha ez elmaradt, nem tekintették érvényesnek a megállapodást, és a földesúr követelhetette, hogy a régi birtokos vegye vissza az elidegenített jószágot. Ez bizonyítja, hogy a késő rendi kor évtizedeiben is a jobbágyok használatában lévő ingatlanok a földesúr tulajdonát képezték. Hasonló jogi helyzet miatt kellett a házak eladásához is a földesúr engedélyét megkérni. Bár a jobbágy saját maga építette a hajlékát, de az a belső telek, amin a ház állt, a földesúr tulajdonában volt.¹⁰

A szerződésekben megjelölt földrajzi helyek kiváló adatként szolgálnak egy adott település elhelyezkedésének és a napjainkig fennmaradt földrajzi neveknek a meghatározásához (Zsíros 1990: 16–52). Ha a szőlőskertek megnevezéseit vizsgáljuk, akkor a következő elnevezések fordulnak elő: „örök áron eladta az öreg Hegyben lévő 156 útból álló szöllejét”,¹¹ „a Berken lévő két pásztábul álló szöllőt”,¹² „Hékéden lévő három pászta szöllőt”.¹³ 1786-ban már olyan szerződés is olvasható, ahol az eladó a szomszédjának a „Szent Lászlói hegyen lévő 115 útból álló szöllejét”¹⁴

¹⁰ Más dél-alföldi mezővárosokban is hasonló szokások alakultak ki. Vö. Nagy 2008: 848–853, Homoki-Nagy: 2018: 137–144.

¹¹ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 6.

¹² MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 10.

¹³ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 11.

¹⁴ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 20.

adta el. Ugyancsak 1786-ban az „Ujj hegyben”¹⁵ való szőlőt értékesítették, de a szentesi jobbágyparasztságnak volt szőlője a *Középső hegyen* és a *Nagyhegyen* is.¹⁶ Később a szerződések tartalma egyre bővül, és 1787-ben már arról olvashatunk, hogy „Szőke Pál Hékédi szőlős hegyben lévő 3 pászta szőlőjét nevezett Szilágyi Mihálynak vetemény földel és káposztának való földét 100 Rehnesi¹⁷ forintokon örök áron eladta, véllé adván három metsző kést, egy kapát és három hordót.”¹⁸ Egy másik szerződés szerint a szőlőföldet egy 25 akós hordóval és káddal együtt vásárolták meg.¹⁹

1799-ben „a Bogaras Hátnak nevezett hegyben 3 pásztaban [...] 187 útból” álló szőlőt vásároltak meg, amelyhez az eladó „adott 2 jó kapát, 2 jó mecző kést 18 Akóra való alkalmas Hordókat, és egy 18 akós kádat, egy Hernyó szedőt és a szőlő végében lévő Gunyhót.”²⁰

Ha csak azokat a megállapodásokat vizsgáljuk, amelyek a szőlőskertek adásvételéről tudósítanak, akkor a ma is ismert földrajzi elnevezések alapján felismerhető, hogy a várost északkeleti–déli irányban ölelték körül a szőlőskertek, melyek területe fokozatosan növekedett. Ez a város lakosságának számszerű növekedését is mutatja. Ezért jelezték a szerződésekben, hogy az *Öreg hegyen*, vagy már az *Új hegyen* található szőlő került eladásra.

Az is megfigyelhető, hogy azok a területek, ahol a szőlőt telepítették, veteményeskertnek is alkalmasak voltak. Ezért a megállapodásokban azt is kikötötték, hogy a veteményeskert is hozzátartozik a szőlőhöz, az is a vétel tárgya. A jogszokások megerősödését mutatja, hogy már a szőlőműveléshez szükséges eszközöket, hordókat, kádat is felsorolják mint tartozékokat, amelyek elválaszthatatlanul hozzátartoznak az adott ingatlanhoz.

Egy másik esetben a szerződő felek azt rögzítették, hogy „a Hékéden egymás mellett lévő borozdás szöllejeket minden azon szőlőkben levő veteményes földel, fűzessel, és valami ott találtatik [...] két nyoltz akós

¹⁵ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 20.

¹⁶ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 20.

¹⁷ Értsd: Rheinischer (Rajnai) forint.

¹⁸ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 20–21.

¹⁹ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 22.

²⁰ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 86.

hordóval és egy kapával”²¹ együtt adják el. A szőlő és veteményeskert mellett a fűzfa is a jobbágyparaszti gazdasághoz tartozott, a mindennapok megélhetését segítette.

1787-ben jegyezték be először olyan szerződést, amelyben a városban lévő házat és a „Szállásán lévő minden épületteit”²² adta el az eladó. Miért fontos ez egy jobbágyparaszti világban? A szállásföld az ún. külső úrbéri telket, a szántót jelentette. Mivel a szántóföldek messze voltak a várostól, ezért nem biztos, hogy a gazdák naponta kimentek a szállásra, és este visszatértek, hanem akár több napot is a szálláson töltöttek. Ezért épültek itt is „épületek”, amelyek alkalmasak voltak a szántóföldi eszközök tárolására, de a többnapos ott-tartózkodásra is. A szálláson felépített épület a jobbágyparaszt tulajdonát képezte, ezért arról szabadon rendelkezhetett. Ha a megállapodások mögé látunk, azt is érzékeltetni kell, hogy a valóságban az eladó mind a belső, mind a külső telket eladta, de mivel a föld földesúri tulajdonban állt, azt nem írhatták a szerződésbe, hogy a szállásföldet adja el. Csak azt írhatták, hogy a maguk munkájával épített szállási épületet adják el (Tárkány Szücs 1981: 525–528), ehhez kérték a földesúr jóváhagyását. A tulajdonos innen kezdve tudta, hogy az úrbéri telek birtokosa egy másik jobbágy lett. A jóváhagyást természetesen akkor adta meg, ha megbizonyosodott arról, hogy az új birtokos fizetni tudja a telek után járó szolgáltatásokat.

A szállásföldek adásvételére vonatkozó megállapodások száma a 19. század elején megnő. Ez nem jelenti azt, hogy ezekről korábban nem történt rendelkezés. A szállásföld, majd későbbi elnevezéssel úrbéri telek, inkább az osztályos egyezségeknél lesz a tárgya, akár apai, akár testvéri osztályról vagy más jellegű vagyonmegosztásról szól a bevallás. A Sziijjártó-Szabó-testvérek apjuk halála után tettek osztályt, melynek során „az egy városi ház, tanyai épületek, 2 és 1/2 fertály urbariális és egy kötél Fábjanya föld, négy lovak, egy fijas tehén és a gazdasághoz tartozó minden szerszámok és Házi eszközök” kerültek megosztásra. A házat, az úrbéri és tanyai földet a fiútestvérek kapták meg.²³ Egy másik adásvételi szerződésben Márton Erzsébet „az édes Atyámról Márton Jánosról osztályképpen reám maradt az ugynevezett csődöri telken lévő

²¹ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 26.

²² MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 23.

²³ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 275.

4 és 1/2 zsák ajja földét” az öccsének, Márton Dávidnak adta el. Miután az apáról örökölt birtok ősinek számított, testvérének minden különösebb gond nélkül eladhatta az osztályrészét. A jobbágyparaszttság is számon tartotta az örökölt, azaz ősi vagyontárgyakat. Az asszony még szavatos-ságot (Werbőczy 1990: 59, Béli 2014: 49) is vállalt, a szerződésben foglaltak érvényességét bizonyítva: „Nem tartván fel ahhoz sem a magam sem utánnam származó örököseim részéről semmi just, egyszersmind magamra és örököseimre vállalván fent nevezett ötsémnek ezen fent kített föld birtokában minden támadók ellen lehető törvényes védelmezését és evictioját.”²⁴ A szerződés 1825-ben keletkezett, és jól érzékelhető, hogy mivel ősi javakról történt rendelkezés, a jegyző a nemesi jogban megszokott *nil iuris* záradéknak és az evictionnak a rögzítését sem mulasztotta el megemlíteni a bejegyzésben (Werbőczy 1990: 69, 74).

Az osztályos egyezségek jóval több mindenről tudósítanak, mint magának a vagyonnak a megosztásáról. A jobbágyparaszi vagyontárgyak és azok mennyisége jól megismerhető ezekből az egyezségekből vagy az inventáriumokból.²⁵ De tudósítanak arról is, hogy mit adtak a leányoknak vagy mire tarthatott igényt az özvegyasszony az özvegyi jog keretei között. 1811-ben apa és fia között történt megállapodást rögzítettek, mely szerint az apa, idős korára tekintettel, a birtokában lévő 7^{1/2} kötél földet átadta fiának azzal a feltétellel, hogy „esztendőnként élélmére adjon szemül tizenkét köből buzát, tizenkét köből árpát, egy szekér tűzre valót és vetvén egy véka kender mag vetést, és azon esetre pedig ha nem teremne köteles léssen [...] az adandó, de a szűk idő miatt meg nem adhatott búza és árpa mennyiséget következő esztendőbe helyre pótolni.”²⁶ A 18–19. században az idős emberek ellátása a család feladata volt meghatározott rend szerint. A fentebbi bevallás is hasonló megfontolásból készült. Az apa még életében átadta kevés földjét fiának, akinek minden évben természetben kellett teljesítenie a „vételárat”. Az apai házat azért kapta a legkisebb fiú, mert ő maradt a szülőkkel, és ezért az ő kötelessége volt eltartani és eltemettetni őket. A vagyon megosztásakor ezért foglalták bele minden egyezséglevélbe, hogy „a kisebb fiú az öreg házban maradt.”²⁷

²⁴ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 275.

²⁵ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 501.

²⁶ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 125.

²⁷ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 507.

A 18. században általánosnak mondható az a vélemény, hogy a jobbágy a birtokában lévő úrbéri telket csak a belső telekkel, azaz a házzal együtt adhatta el (Tárkány Szücs 1981: 39).

Az osztályos egyezségek, végrendeletek ezzel szemben azt bizonyítják, hogy a külső és a belső telket meg lehetett osztani, mivel a legkisebb fiú maradt az apai házban (belső telek), a külső telket pedig az idősebbek kapták. Az idős emberek ellátásának erkölcsi szabálya is ezt erősítette, amit a 19. század első feléből fennmaradt bevallások is bizonyítanak. Két fiú testvér úgy egyezett meg, hogy „egy házhely földön” egyenlő részben osztzkodtak, úgy, hogy a tanya épülete az egyik, a városi ház a másik testvére lett. Az édesanyának kötelesek voltak fejenként öt köből búzát, két köből árpat, egy hízó sertést adni.²⁸ „Én öreg Homlok György által adom egy fertály örök földemet a nevezett két fiaimnak Györgynek és Mihálynak olly feltétel alatt, hogy attul évenkint tartozni fognak nyolc köből búzát, négy köből árpat, harminc véka csöves kukoricát és egy hízónak való sertést” adni, de ha ezt elmulasztották volna, kikötötte magának, hogy jogában áll a földet visszavenni tőlük.²⁹ A fiaival történt megegyezés alapján Héjja István is a következőket kérte évenként teljesíteni a maga számára: „négy köből búzát két köből árpat egy esztendő hízónak való sertést, négy koci tűzrevalót – és 20 öl kukoritza földet, melyet megszántani és szárával haza hordani tartoznak.”³⁰ De olvasható a bevallások között olyan megállapodás is, ahol az örökhagyó csak általában intézkedik az őt megillető tartási kötelezettségről: „Vallom és bizonyítom, hogy minden ingó és ingatlan vagy akármi névvel nevezhető vagyonomait, mellyek most vagynak vagy ezentúl szereznének, oly elvállalt kötelezettséggel hagyom, hogy engemet táplálni betegségemben és öregségemben ápolni gondomat viselni, ruházni, végre pedig el is temettetni tartozik.”³¹

Az osztályos egyezségek tartalmát elemezve általánosnak mondható az a gyakorlat, hogy a bevallók mindig az ingatlan vagyon felsorolásával kezdték, és ezzel együtt azt is meghatározták, hogy az úrbéri telek szabad pénzen vásárolt vagy éppen örökölt birtok volt-e. 1796-ban egy asszony két fia és a leánya között tett osztályt, mely szerint idősebb fiának adta

²⁸ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 512–513.

²⁹ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 597.

³⁰ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 607.

³¹ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 513.

a „Méltóságos földes uraság kegyes engedelmeiből bírt 3 fertály szántó földet”, valamint a házat, amelyben az asszony saját maga számára is biztosította lakását. A családnak szőlőföldje is volt, amelyet az anya a fiai között egyenlő arányban osztott meg, de haláláig ő maradt a szőlő birtokában: „a míg élek a szőlőt magam birtokomban hagyom, hanem holtom után léssen jussok hozzá, vagy vehetik a magok kezek alá [...] addig is pedig a szőlőt, mint rész szerint magokét, amidőn tőlök kitelhetik, mint egy segítősegül dolgozzák, én is amibe lehet dolgozom.” Az anya leányának csak „az ágy leplemet, magam ruházatomat mind egy darabig holtom után leendő birtokában által ajánlom.”³² Az osztályos egyezség végén tett említést arról, hogy van a hagyatékban 40 rajnai forint, „mivel hogy azon Summapézn Aviticum, az három fent nevezett gyermekeim János, Mihály fiaim és Kata leányom között egyenlőképpen osztályra menendőnek hagyom.”³³

Erdei Sámuel egy bevallásban elismerte, hogy testvérével kötött egyezség alapján „úgy atyai mint anyai ősi vagy közszerzeménybeli avagy hozományi ingó és ingatlan javakból, tellyes végső kielégítésül 600 forintokat vett fel testvérjétől.”³⁴ Ez a rövid bevallás is igazolja, hogy a jobbágyparasztság számon tartotta a hagyatékban maradt vagyontárgyak jogi természetét. Az ősi javakból a fiúk és a leányok egyenlő arányban örököltek, de ha a lányok nem természetben kapták meg örökségüket, akkor a fiúörökösök pénzben váltották meg a leányok részét. „A szőlő pedig mint ősi lévén, hogy József ötséknnek ajánlott s adott egy pászta szőlő végett a leányok része ne csorbulyon, az egész szőlő átallyában felmérdött, a leányoknak egy-egy hatodrész kiadódott a Tóth szőlőből, azután mint fiúk négyen a József ötséknnek adott és a leányoknak kiadott jussok után felmaradt szőlőkön egyenlően osztotunk.”³⁵

Az egyezségek között gyakran találhatók olyan bevallások, amelyek az ún. *perbeli egyezségek* körébe tartoznak. Nem feltétlenül utalnak folyamatban lévő perre, inkább azzal indokolják a megállapodás rögzítését, hogy a felesleges perlekedéseket elkerüljék. Ez történt Balog Sára, Bús János özvegye és mostohalánya, Bús Judit, illetve annak férje kö-

³² MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 73.

³³ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 73.

³⁴ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 506.

³⁵ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 508.

zött. A megállapodásban a felek utaltak arra, hogy a férj végrendeletet készített, de ők a megegyezés szerint a hagyatékot nem ennek alapján osztották meg. A mostohaanya minden ingatlan vagyont átengedett mostohalányának azzal a feltétellel, hogy a lány magára vállalta egyrészt az apa adósságainak megfizetését, mostoha anyja számára „titulo allatura 50 rehes forint” és az árvák számára is 50 forint megfizetését.³⁶

Az osztályosok közötti több perre történt utalás a Héjja család tagjai között tett bevallásban. „Héjja István és annak fiainak az 1816^{ik} Eszterdében Sz. András hava 4^{én} a Városi Bíróság előtt kötött egyességemet, úgy 830^{ik} esztendei November 28^{án} szinte az érdemes tanács által rendelt, és hozott Ítélet szerint tartásomra kinevezett eszközöket nem különben az Méltóságos Uradalom úri székén kezdett és végre hajtott pörömnök executio uttyán tsak felét sem kaphatván meg [...] executiótól elallok [...] most újjonon kedves fiam és annak fiaival [...] egyességre lépek.”³⁷ A Dunaháti Mészáros-testvérek is azért kötöttek egyezséget, mert „a kétséges kimenetelű költséges perlekedést a mai alól kijelölt helyen és időben egymás között testvéri szíves indulattal [...] örökös, megmásolhatatlan egyességre /:transactionora:/ léptünk.”³⁸ A rendi kor perjogában az egyik gyakori perorvoslati eszköz volt a peregyezés (Bónis–Degré–Varga 1996: 69), melyet a felek a jogerős ítélet előtt köthettek meg, ahogy a bejegyzésben is olvasható, kétséges kimenetelű per esetén. Az ilyen egyezségek törvény erejével bírtak a felek és örököseik számára is. Amelyik fél vagy örökösei megtámadták volna a megállapodásban foglaltakat, azok pervesztesek lettek volna. Amikor egy-egy bevallás megfogalmazásánál ilyen pontos jogi terminus technikusokat olvasunk, mint a *transactio*, akkor sejthető, hogy a város jegyzője tanult ember volt.³⁹

A 18–19. század fordulóján az *Egyezségek könyvében* megjelennek olyan bevallások, amelyek tartalmukat tekintve *végrendeletnek* minősülnek. Ezt támasztja alá Barna Sára özvegyasszony intézkedése, aki „Kedves gyermekei eránt való utolsó rendelkezését mintegy in forma

³⁶ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 71.

³⁷ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 607.

³⁸ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 603.

³⁹ Az adott bevallást Szentes akkori jegyzője, Hadzsy György jegyezte fel és írta alá. Hadzsy György jogi tanulmányokat végzett, több tisztséget töltött be Szentesen, 1842-től a város jegyzője, majd főjegyzője lett (Labádi 2005: 11). MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 603.

testamenti kívánja prothocoláltatni.⁴⁰ Bár az 1715-es 27. törvénycikk nem tett említést a jobbágyok testamentumairól, de a kialakult szokás szerint közzérendeletet készíthettek. Ennek biztosítására a jobbágyok a város főbíróját kérték meg, hogy ún. hites bizonytságot küldjön ki – ez két tanácsbeli személyből és a jegyzőből állt –, azért, hogy a végrendelet hitelesen készüljön el. Az így elkészült testamentumot a város levéltárában kellett elhelyezni. Szentes mezővárosában több száz végrendelet maradt fenn a rendi kor utolsó másfél évszázadából (Homoki-Nagy 2018: 143–344). A bejegyzésben írtakat elemezve megállapítható, hogy az özvegyasszony már férje halála után szétosztotta a hagyatékot gyermekei között, és egyrészt ezt a tényt írta le, másrészt az apai házban maradt legkisebb fia számára akarta azt saját halála esetére is biztosítani. Az idősebb testvérek ezt a következő módon ismerték el: „Mi Ifjú Hajdú István Kedves Testvérünk által mindenekből úgy ki légyünk elégítve, hogy az sokszor említett Hajdú successio eránt legkisebb Praetensiot is sem magunk nem formállunk, és nem is formálhatunk, sem pedig successoraink nem formállandanak, nem is formálhatnak, és hogy ezen utolsó Rendelése fent tisztelt Édes Anyánk Asszonynak ez leírt módon ment légyen végbe, azt is bizonyítjuk.”⁴¹ Tartalmi szempontból ezt nem végrendeletnek, hanem egyezségnek tekinthetjük, hiszen magában a bejegyeztetett megállapodásban nem sorolták fel a hagyaték tárgyait vagy a hagyaték értékét, hanem csak annyit rögzítettek, hogy „több testvéreinél gazdagabban volt Kiházásíttatása”, vagy „testvérjeiknél bővebb részt vettek.”⁴² De azzal, hogy a gyerekek elismerték, hogy az apai örökségből megkapták részüket, és semmit sem követelnek sem az anyjuktól, sem a legkisebb testvérüktől, egyben bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy örökösök sem támadhatják meg az apai / nagyapai osztályt, illetve a testvérek között létrejött hagyaték megosztását.

Arra is találunk példát, hogy a már elkészült, és a város levéltárában elhelyezett végrendeletet valamilyen okból még az *Egyezségek könyvébe* is bejegyeztették. Ez fordult elő 1831-ben, amikor a kolerajárvány miatt az örökösök több módon akarta biztosítani, hogy halála esetére megmaradt javait a megnevezett örökösök ténylegesen végrendelete szerint

⁴⁰ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 86.

⁴¹ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 87.

⁴² MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 87.

összák szét. 1831. augusztus 11-én Kis Miklós takácsmester „még a múlt 1830^{ik} esztendő Május Holnap 18^{ik} napján költ Irásban foglalt Végrendelkezést előmutatván azt e jegyző-könyvbe, életének a most uralkodó Epe-Kórság dögletes Nyavalya idején lévő bizonytalanságokhoz képest beiktatni kívánta.”⁴³ Először felsorolta az ingatlanokat, mint a második tizedben lévő házát, az ahhoz tartozó épületeket, „a Bogarasi Hegyen közel a Besenyői Halomhoz hat pásztaból álló szállóm” és a takács mesterséghez tartozó szerszámokat. Bevallása szerint ez mind a saját szerzeménye, a ház építésében a még életben lévő édesapja segítette. Ezt követően a végrendelező azt írta, hogy „ezen előszámlált javaimról mint saját keresményeimről, [...] kedves feleségemnek megegyezése hozzájárulásával” rendelkezik. Bár a korabeli szakirodalom a jobbagyparasztok körében nem említi a házastársak közös végrendeletét, de ismert, hogy a reformkor utolsó évtizedében a végrendeletek között már található erre példa (Homoki-Nagy 2018: 248–252). A végrendelezőnek ez a megjegyzése is ebbe az irányba mutat. Igaz, ez azon rendelkezések ismeretében, mely szerint a református eklézsiának, a református árvák és az ispotály javára hagyományt rendelt. Ezt követően minden jószágában feleségét, Pintér Susannát nevezte meg örökösnek. A „különben is közkereső kedves Hites Társamnak, oly nyilvánosságos kifejezéssel, hogy ő ezen Javaimat tellyes tulajdonosi Jussal bírja, használja, sőt ha neki úgy tetszik el is adhassa – avagy azokról végső rendeltést is tenni szabadságában álljon.” Az örökhagyó csak ezt követően jegyezte meg, hogy javai adóssággal vannak terhelve, amit feleségének kell majd teljesíteni. Ezért azt tanácsolta végrendeletében, hogy a szőlőt adja el, s abból fizesse meg az adósságokat. Ami külön érdekes, hogy csak ezt követően tett említést arról, hogy sógorának fiát, Józsefet és a szentesi kulcsosmester leányát, Susannát, „mind a kettőt pedig két esztendőkorokban örökbe felfogtam, annál fogva, a gyerek édesanyja után járó örökséget, amit 50 forintokra becsültek”, felesége halála után kell megfizetni. Minden más javak kettejük egyenlő arányban illetik. „Ameddig a törvényes kort el nem érik a bejövendő summa a Városi Tutorság felügyelete alatt biztos helyekre Interessre adódjon.” Az egyik gyermek halála esetére, helyettes örökösnek nevezte meg az örökrész kétharmad részében a református, míg egy harmad részében

⁴³ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 432.

az evangélikus egyházat.⁴⁴ Ugyancsak a járvány miatt 1831. Kisasszony hava (augusztus) 15-én Szeder Ferencz személyesen jelentette, hogy „a kegyetlenkedő pestises epemirigy veszedelme közt” a saját maga írt végrendeletét a biztonság kedvéért jegyzőkönyvben kívánta bevallani.⁴⁵ Itt jegyzem meg, hogy a kolerajárvány miatt 1831-ben több végrendeletet és osztályos egyezséget az *Egyezségek könyvébe* jegyeztettek be.

Szóbeli végrendeletet jelentettek be a tanúk 1831. augusztus 17-én, mely szerint az elhunyt, Zagyai Ilona „minden akármilyen névvel nevezhető és akárhol található ingó és ingatlan vagyonaikat örökből tartott fiának hagyta.”⁴⁶

Az élet szomorú oldala, amikor csecsemőt hátrahagyó fiatalasszony hal meg, és a béresként dolgozó férj nem tudja nevelni gyermekét, akit részben anyósára, részben szoptatós dajkára bízott. De ezzel együtt bejegyeztette, hogy a napa kezéhez „természetben, in natura” visszaadta felesége „allaturáját” azzal, hogy az csecsemő gyermekének anyja utáni örökrészét képezi. Ezért vagyonleltár készült az elhunyt asszony hozományáról. „Dunna 1, Derékally 2, Párna 4, Háló lepedő 2, Párna takaró 2, Abrosz 2, Szakasztó kendő 6, két végű kendő 1, Gyolcs ingváll 1, Pendel 2, Vászony ingváll 2, Párna derék 4, Törülköző Kendő 1, Kék vászony Kötő 2, Kék gyolcs kötő 1, teve szőr virágos Pruszlik 1, kék Muhar pruszlik 1, Gránát színű Muhar Pruszlik 1, Szótt vászony abrosz varratlan 1, Párna csúts varrott 1, Párna Csúts varratlan 1, Tót Párna héj 1, vászony 2162 rőf 1 darab, kék csepegetett tartájú kendő 2, veres tarkájú pamuk keszkenő 1, Füre való pamuk tarka kendő 1, szótt vászony 261/2 rőf egy darab, soltár könyv 1, nagy kékes tarkájú lábas, láda 1, Muhar 2/4 rőfnyi 2 darabban.”⁴⁷

Egy osztály során az anya halála esetén leányának ígérte valamennyi ruháját, amit az osztályos egyezségben felsorolt: „egy mente, egy szoknya, egy pruszlik, Ingváll három [...], ingally 5, főre való keszkenő kettő. Ágyféle Derékally 4, Főally 6, párna haj 3, Lepedő 5, egy Ágyra való szunyogháló 1, nyoszolya, 1 láda, egy szekrény, egy hosszú karszék, szakasztó ruha 2, törülköző 3, egy kotsira való ponyva, zsák 3.”⁴⁸

⁴⁴ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 433.

⁴⁵ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 434–436.

⁴⁶ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 434.

⁴⁷ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 90.

⁴⁸ MNL CSML Szentés, V.A. 102. o). 73.

A nemesi jogban gyakori volt, hogy házasságkötés alkalmával ún. házassági szerződést kötött a vőlegény és a menyasszony. Ez egyrészt összefüggött a vőlegény által ígért hitbér nagyságával, a felek által a házasságba hozott javak mennyiségével és értékével, sőt gyakran már öröklési kérdéseket is rendeztek a szerződésben. A nemesi jogban kialakult gyakorlat a 18–19. században már a jobbágyparasztság életében is ismert volt (Tárkány Szücs 1981: 349–356). Bár nem maradt fenn sok házassági szerződés, de az *Egyezségek könyvének* tanúsága szerint ez a szerződési típus nem volt ismeretlen Szentesen sem. Hogy ténylegesen házassági szerződés készült, azt a következő bejegyzés bizonyítja: „Azon ígéretről és fogadásról, melyet Debreczeny Mária Aszszonnyal mind házassági meg egygyezésünk alkalmatosságával, mind pedig azután egygyütt él-tünkben tettem.”⁴⁹ A férj második házasságra lépett, és állítása szerint minden vagyon a „magam tulajdon keresménye, és Isten segedelme által fáradtságom s szorgalmatosságom által szerzett”. Az így szerzett javakat halála után felesége szabad rendelkezésére adja, akiről azt írta, hogy „hozzám hűséges, engedelmes, jó gondviselőmnek, józan és mérsékletes életű, kegyes magaviseletű.” A feleségére hagyta „a véle együtt szerzett portát és az azon épített Házat”, az ahhoz tartozó épületeket, házi eszközöket, „örökösen neki adtam, mint örökjét és tulajdonát bírja,” ahogyan a szőlőt is. Ebbe a házassági szerződésbe egy öröklési záradékot is beleírt, mert felesége halála után minden vagyonát „a mi fogadott fiunkra Dobosi Dávidra és feleségére Székely Susannára, mint utánunk levő successorainkra maradjon és azokban örökösök legyenek.”⁵⁰ Ez a házassági szerződés 1818-ban készült, s a férj – Csoó István – már ekkor említést tett arról, hogy végrendeletet is akar készíteni. Ezt majd 1830-ban teszi meg, s abban megerősíti a házassági szerződésben tett ígéretet (Homoki-Nagy 2018: 203–205).

A házassági szerződések sajátos formája volt a móringlevél (Tárkány Szücs: 357–366). A nemesi jogban korán megjelent az a vagyonjogi jogintézmény, melyet házasságkötés alkalmával a férj ígért feleségének a házassági kötelezettségek teljesítéséért és a hűségéért. Werbőczy ezt a nő vételárának és szüzessége árának nevezte (Werbőczy 1990: 93).

⁴⁹ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 200.

⁵⁰ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 201.

Az évszázadok során a törvényes hitbér mellett megjelent a szerződéses hitbér is, amikor a férj a törvényes hitbérnél magasabb összeget ígért feleségének. A jobbágyparasztság körében a hitbér ígéréteinek ez a szerződéses változata terjedt el, amelyet móringtonak neveztek. A 18–19. században elsősorban a református községekben, illetve a református parasztság körében találkozunk vele, és az esetek többségében vagy az egyik, vagy mindkét fél özvegy állapotú volt. A mórington nagyságát vagy meghatározott pénzüsségben, vagy állatokban határozták meg (Dominkovits 1992: 11, Mándoki 1961, Jukic szerk. 2021: 26.). Szentesen is találunk példát móringtonlevélre. 1788-ban Dantsik Jakab a következőket jegyeztette be: „1787 Kis Asszony Havának 16^{dik} napján az Úr Istennek segítettégéből elvettem Hitves Társul Árvai Katalint, akinek hozzám vételekor moringképpen ígervén néki két ökröt egy Tehenet és egy lovat, a fijának pedig [...] ha jó lesz és nállam fog maradni adok néki egy csikót és egy borjut.”⁵¹ Ez a móringtonlevél azt tanúsítja, hogy az asszony maradt özvegyen egy fiúgyermekkel. A férj vállalta a gyerek nevelését, és a megnevezett állatokat ígérte halála esetére.

1831-ben Bakonyi János örökösei az apjuk végrendelete szerinti egyezségeket jegyeztették be. Ezek szerint mostohaanyjuk számára „esztendőnként élelmére öt köből búzát, 50 font szalonnát 20 font sót [...] kiszolgáltatnak Szegedi Sámuel kezéhez, aki az özvegy [...] gondviselését magára vállalta.” Ezenkívül Kozma Susanna házassági ajándékát, „ötven ezüst forintot [...] kezéhez lefizetnek.”⁵²

Az özvegyasszony és az árván maradt kiskorú gyermekek tartása az idősebb fiútestvér kötelezettsége volt. Egy egyezségben a következőket rögzítették: „János fiú magát önként kötelezi arra, hogy a mostani fent álló Háznak édes anyja halálával minden teher nélkül birtokába jutása jutalma feltételével, jelenlévő édes anyját és még kisebb idejű három testvéreit táplálni s azoknak gondjokat viselni tartozzék, úgy mindazonáltal, hogy az Édes anya halála és a kisebb idejűek felnevelkedése koráig a szőlő osztatlanba maradjon és közös élelemre használtassék – azontúl pedig a négy leány testvérek közt egyenlően felosztassék, melyből a fiú semmit, valamint a házból a leányok semmit sem kívánhatnak.”⁵³

⁵¹ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 31.

⁵² MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 438.

⁵³ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 510.

Öreg Vida István felesége beleegyezésével 1838-ban eladta házát 200 váltócédula forintért azzal a feltétellel, hogy a fiú „a nevezett ház egyik részében magamnak feleségemnek holtig, Sándor és József kisebb gyermekeimnek míg felnevelkednek, békességes lakások légyen. Addig pedig míg István fiam a nevezett házáért a mondott 200 forintot felfizetné, maga tulajdon akaratajából [...] nyomorult sorsomat tekintve esztendőnként 3 köből búzát és 1 köből árpát magam és házi cselédjeim élelmére ajánl.”⁵⁴ Az egyezséget az apa helyett felesége és fia írta alá. Ez bizonyosság arra, hogy az apa a betegsége miatt gondoskodni akart feleségéről és kiskorú gyermekeiről. A ház átadásával fia vállalta magára eltartásukat.

Természetesen arra is találni példát az *Egyezségek könyvében*, amikor a felek nem tudtak együtt élni, s ezt az együttélést akarták megszüntetni. Minden valószínűség szerint sok vita és pereskedés után született meg az az egyezés, mely szerint „helybeli lakosok Dudás Szabó János és ennek mostoha anyja Dobrai Judith, a Bíróság előtt személyesen megjelenvén élőszóval is előadván [...] ekkorig egy kenyéren élők, ezentúl külön válni [...] szándékozván.” Ezt követően leírták, hogy a fiú mit adott át mostohaanyjának: „adtam 100 forintot váltóban, interestül együtt, négy zsákot, hat tálat, hat kanalat, fazekat hármat, fődőt hármat, három vizesedényt és egy bográcsot, kosarat kettőt, szárító egy, kenyérkas egy, két szita, egy butykos, egy butella, egy mosó teknőt, két ládát, egy karszékot, ágyat, négy párnát, két derékalj töltve, három lepedő, egy dunna, egy nyosz[o]lya, - egy ócska subát, gombojítót, motolát, mosarat.”⁵⁵

A bejegyzett egyezségek a parasztság mindennapi életének más területéről is tudósítanak. A Czibus-testvérek 1837. február 11-én osztályos egyezséget tettek. Ezt 1838-ban kiegészítették. István az eredeti meg egyezés szerint kapott 56 forintot, egy tinót és egy üszőnek a fele árát. A tinót testvérénél hagyta teleltetni. Ez idő alatt az állat megdöglött. A korabeli szokás szerint, aki elvállalt egy állatot őrzésre, az felelősséggel tartozott azért. Ez az oka, hogy kiegészítették a megállapodást, mert a két testvér, akik őrizték az állatot, „annak bőrét és husa némely részét adták volna el magok részére, – én ezen károm fejében testvéreimtől 27 váltó forintot és két malacz árában egy-egy összesen két ezüst huszast elvállal-

⁵⁴ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 616.

⁵⁵ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 611–612.

ván, azzal teljesen megelégszem.”⁵⁶ A rövid bejegyzés arra is utal, hogy a testvérek a tinó bőrét és húsát akarták értékesíteni. Ez fontos volt, mert így nem merült fel annak a gondolata, hogy az állat szándékos magatartás miatt döglött meg.

Az *Egyezségek könyvének* lapjain időről időre feltűnnek olyan bejegyzések, amelyek arról adnak hírt, hogy ki állt be katonának. 1796-ban a következőt jegyezte fel a jegyző: „Püsky István Szentesi születés maga önként az város házánál meg jelent és magát Eö Felsege Szolgálatyára Hazájához való szeretetébül és Hűségéből Szentes Városa részéről ajánlotta, ki is Szegedre bevitetetvén Nemes E. H. Anton Regementyében fegyver alá bévétetett. Ezen improtocolatio arra szolgál, hogy jövendőben ha szabadulását kívánja az város megemlékezzen.”⁵⁷

Egy másik esetben az ugyancsak katonának állt Fetus Jánossal kapcsolatban jegyezték fel, hogy „Gáspár Sándor szegénynek adódott Bundáját két forintokra becsülték, melynek árát, ha valaha keresendi a város köteles lészen megtéríteni.”⁵⁸

A néhány, fentiekben idézett forrás is elegendő annak érzékeltetésére, hogy a bevallott osztályos egyezségek, adásvételi szerződések, a házassági vagyonnal összefüggő kérdések rendezése, mint a möringlevél vagy maga a házassági szerződés, a különböző okokból készítettetett inventáriumok és nem utolsósorban a bejegyeztetett testamentumok rendkívül gazdag forrását adják a jobbágyparasztság életének kutatói számára. A történész, a jogtörténész, az etnográfus, a szociológus a maga tudományterületén igen értékes adatokat talál. Sokszor nem elegendő kizárólag a bejegyzett megállapodásokat elemezni, szükség van az úriszéki iratok vagy éppen az árvaszékek irattárának a kutatására is, de így is gazdag forrását adják egy-egy mezőváros történetének megismeréséhez.

⁵⁶ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 617.

⁵⁷ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 76.

⁵⁸ MNL CSML Szentes, V.A. 102. o). 77.

Szakirodalom

Barta László

1979 *A szentesi örökváltság*. Csongrád Megyei Könyvtári Füzetek, Szeged.

Béli Gábor

2014 *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Dialóg Campus, Pécs.

Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre

1996 *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Zala Megyei Bíróság és a Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete, Zalaegerszeg.

Dominkovits Péter

1992 *Móringlevelek Győr megyéből. Válogatás a megyében lakók, megyei birtokosok móringleveleiből 1731-1837*. (Források 1) Győr–Moson–Sopron megyei Múzeumok, Győr.

Frank Ignác

1845 *Közigazság törvénye Magyarhonban* Magyar Királyi Egyetem, Buda.

Homoki-Nagy Mária

2018 „Az általam megkért hiteles tanúk előtt következő végső rendelkezésem tészem...” *Jobbágy-parasztok végrendeletei Szentes mezővárosában*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 5.) Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, Szekszárd.

2022 *Mezővárosi jogélet Gyulán a reformkorban*. In: Erdész Ádám – Halmágyi Miklós (szerk.): *Mezővárosok a Dél-Alföldön*. Wenckheim Krisztina Városfejlesztési és Környezetvédelmi Közalapítvány, Gyula, 137–154.

Jukic Zita (szerk.)

2021 „Őszve eskettettek ilyen egyezkedés mellett...” *Drávaszögi és szlavóniai református ígéretlevelek és házassági egyezségek*. (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár, 9.) „Zrinyi” Magyar Kultúrkör, Eszék.

Kállay István

1985 *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Labádi Lajos

2005 A 48-as „öreg káplár”. 205 éve született Hadzsy György. *Szentesi Élet* XXXVI. (11) 2.

Mándoki László

1961 A siklósi reformátusok házassági szerződése. *Néprajzi Közlemények* VI. (1) 125–237.

Nagy Janka Teodóra

2008 Jogélet a két „vész” között (1781–1821). In. Tóth Ferrenc (szerk.): *Makó néprajza*. (Makói Monográfia, 3.) Bába Kiadó, Makó, 816–886.

Szabó István

1947 *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. (Értekezések a történeti tudományok köréből, XXVI.) MTA, Budapest.

Tárkány Szücs Ernő

1981 *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest.

Werbőczy István

1990 *Hármaskönyv*. Téka, Budapest.

Zsíros Katalin

1990 *Szentes földrajzi nevei*. (Tanulmányok Csongrád megye történetéből, XVI.) Szentes Városi Tanács, Szentes.

Archivális források

MNL CSML Szentes – Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára Szentes Fióklevéltára

V. 115. b). Szentes Város Tanácsának törvénykezési iratai, szóbeli peres iratok

V.A. 102. o). Egyezségek könyve

XV. 41. Feudális kori conscriptiók levéltári gyűjteménye (1715–1849) 3. b) Dicalis összeírások

Importanța Cărții tranzacțiilor în cercetarea obiceiurilor juridice

Istoria cotidiană a orașelor de câmpie din secolele XVIII–XIX este reflectată în mod evident în cărțile de tranzacții păstrate în arhivele locale. Original în aceste cărți au fost înregistrate contractele de vânzare-cumpărare referitoare la vii și la casele de locuit. Dar totodată au fost incluse și inventarele, convențiile de clasă, testamentele, litigiile, contractele de mariaj, angajamentele de logodnă. Aceste cărți au fost considerate de către iobagi drept procese verbale autentice. Ulterior s-au dovedit a fi

dovezi în caz de procese sau situații de moștenire. astfel că aceste cărți au păstrat și obiceiurile sau obiceiurile juridice caracteristice orașului respectiv. Acestea pot oferi informații prețioase nu numai istoricilor, dar și cercetătorilor etnografi.

The Importance of the Book of Agreements for Legal Studies

The history of everyday life in the field towns in the 18th and 19th centuries is well reflected in the books of covenants preserved in the archives. These originally recorded contracts for the sale of vines and houses. But there are also inventories of estates, class settlements, wills, litigation settlements, marriage contracts and morsel deeds. These were regarded as authentic records by the serfs. Later, they could be used as evidence for the litigants or heirs. In this way, they also preserved the customs and legal practices specific to the field town. They provide important data and knowledge not only for legal historians and historians but also for ethnographic researchers.

Horváth József

A 18. századi temetési költségelszámolások történeti-néprajzi forrásértékéről

„A halottakra vonatkozó összes szokások, szertartások, jelképek, babonák, közmondások, eszközök stb. minél teljesebb összegyűjtése tehát hazánkban a legsürgősebb néprajzi feladatok közé tartoznék” – állapította meg Tagányi Károly *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről* című munkájában (Tagányi 1919: 46).¹ Egy teljes évszázad telt el azóta, sok új kutatási eredménnyel, fontos publikációkkal; ezek csupán vázlatos számba vétele is szétfeszítené jelen tanulmány kereteit.² Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy a 18. századi temetkezési szokásokról még mindig viszonylag keveset tudunk. Korabeli feljegyzések a köznép szokásairól csak e század legvégétől, még inkább a 19. század első harmadától maradtak fenn.³ A régészeti feltárások már szinte egyáltalán nem érintik ezt az időszakot; alapos történeti visszatekintéssel bíró munka alig akad. K. Kovács Lászlónak a kolozsvári hóstátiak temetkezéséről írt, először 1944-ben megjelent kötete a ritka kivételek egyike (K. Kovács 2004).

A kora újkori temetkezési szokások kutatói már régebben felfigyeltek a végrendeletek ez irányú adataira. Nagy Ibolya például 1986-ban közölt egy tanulmányt az akkor még publikálatlan – azóta Homoki-Nagy Máriaának köszönhetően immár nyomtatásban is elérhető (Homoki-Nagy 2018) – szentesi testamentumok temetkezéssel kapcsolatos adalékaiból (Nagy 1986). Korábban számos adatot hasznosított a váci, illetve Nógrád megyei végakaratokból Schram Ferenc is (Schram 1957, 1968,

¹ A tanulmány az NKFIH FK_19 132220 „Tagányi Károly (1858–1924) jogszokásgyűjtő programja és hagyatékának tudománytörténeti jelentősége” című pályázat támogatásával készült.

² Vö. Kunt 1990: 67–69.

³ Például Filep 1971, Nemes-Népi Zakál 1985.

1969). Magam az 1990-es évek elején kezdtem hozzá a győri, illetve más kislalföldi településekről fennmaradt 17–18. századi végrendeletek temetkezési szokásokkal kapcsolatos adatainak összegyűjtéséhez, közzétételéhez (Horváth J. 1991, 1994, 2001). A testamentumok készítői gyakran rendelkeztek arról, hol kívánnak nyugodni, hol és hány szentmisét mutassanak be lelkük üdvéért, hol és hányszor harangozzanak temetésük alkalmával (Horváth J. 2014). A temetkezéssel kapcsolatos egyéb kérdésekről viszont nem, vagy csak nagyon ritkán szólnak a végakaratok. Ezért tartom fontosnak a temetési költségekről fennmaradt elszámolások alaposabb vizsgálatát. Jelen tanulmányomban főként a 18. századi kislalföldi, ilyen jellegű dokumentumok forrásértékéről szeretnék szólni.

A legkorábbi elszámolás 1649-ből maradt fenn, a győri káptalan földesúri fennhatósága alá tartozó Káptalan-Nyúlon készült Varasdi Horváth Mátyás temetési költségeiről (Horváth J. 1996: 150–151). Az 1649. január 20-án kelt végrendeletből megtudjuk, hogy készítőjének – aki 17 esztendeje „szakadt ide” idegen földről a káptalan birtokára – felesége, gyermeke, rokona nincsen; lakóként él Burján Benedekné házában. Egyetlen vagyonát, saját munkájával telepített szőlőjét szállásadója kislányára hagyja, azzal a feltétellel, hogy Burjánné adja meg „az földesuraknak igassagat az egy forintot”, elégítse ki két megnevezett hitelezőjét, és temettesse el őt tisztességesen. Majd hozzáteszi: „Azonkívül amit temetesemre költ Syr assoknak Plebanusnak es azoknak etelekre es italokra, az kik testemet a földben takartatyak eő kegielmire biztam, lassa Isten szerent a mit ream költ Istentül veszi erdemet ha mit az tisztessagesebben valo temetesemre kolt.” Talán éppen e rendelés ösztönözte Burjánnét arra, hogy a végtisztességgel kapcsolatos kiadásokról környezete felé elszámoljon.

Ezt az elszámolást – talán a káptalani megerősítéskor – bemásolták a végrendelet szövege után a testamentumkönyvbe, az alábbi címmel: „Burian Benedekne kolczege az testamentom szerent az Horuat Matyas temetessere.” Ebben az alábbi tételekkel találkozhatunk:

- egy forint hetven dénárért bort vásárolt – nyilván a torra;
- koporsódeszkára 70, koporsószege 12 dénárt költött;
- 75 dénárért gyolcsot, 35 dénárért egy süveget vett az elhunyt számára;
- egy lepedőt is tett alá, mely 1 forintjába került;

– vett 30 dénárért egy „icze vaiat”, míg olajra 7, „borser” 12 dénárt költött;

– a plébánosnak pedig 35 dénárt adott szolgálataért (Horváth J. 1996: 151).

A felsorolt adatok mindegyike fontos lehet a kutatás számára. Bizonyítják például a koporsó használatát, melynek általánossá válását több kutató csak a 18. századra teszi (Schram 1957: 12, Aries 1987: 365–366, Flórián 1994: 341). Az a tény, hogy Burjánne drága lepedőt tett a halott alá, ugyanúgy igényességére vall, miként a gyolcs vásárlása is. Figyelemre méltó a süveg említése. Szabó Péter szerint a süveg a főurak halotti reprezentációjának egyik fontos darabja volt, mely önmagán túlmutató jelentőséggel is bírt, a süvegelés szertartásos aktusának köszönhetően (Szabó P. 1987: 297–298, 1989: 49–51). A néhány évvel későbbi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint a „kis” temetésért általában 25 dénár járt a plébánosnak (Buzás 1966–1969). Azaz Burjánne itt sem a „legolcsóbb megoldást” választotta. Nem érdektelen továbbá megemlíteni, hogy Nyúlton ekkortájt nem működött plébános, a végrendelet egyik tanúja Berkes Máté nyúli licenciátus volt (Horváth J. 1996: 150). Tehát máshonnan hívtak plébánost, ezzel is emelni akarván a gyászszertartás „rangját”, ünnepléességét, vállalva az ezzel járó többletkiadást is.

A most részletesebben bemutatott elszámolás értékét jelentősen növeli keletkezésének korai időpontja: ezt követően bő háromnegyed évszázadot kell várnunk az időben soron következő hasonló forrás felbukkanására. Előfordulásuk csupán az 1730-as évektől mondható gyakoribbnak. Az időrend helyett fontosabbnak tartom azonban annak vizsgálatát, hogy kik és milyen körülmények között tartották fontosnak azt, hogy pontos elszámolást készíttessenek a temetés során felmerült költségekről.

Nézzünk először néhány győri példát. A „Bezerédiné Jozságoetskájának Conscriptioja” címmel ellátott rövid összeírást 1748. október 20-án vetették papírra. Az örökhatyóról csupán annyit tudunk meg, hogy Újvárosban lakóként élt, és Tar György házánaál hunyt el. Egy fekete láda, benne tucatnyi viseleti darab, illetve ágynemű (együttesen csupán 3 forint jött be értük az árverezéskor), valamint 5 forint és 15 dénár készpénz volt szerény vagyona. Ez utóbbiból – az elszámolás szerint – 2 forintot és 65 dénárt fordítottak temetésének költségeire. A legnagyobb tételt a koporsódeszkaért kifizetett 1 forint jelentette, a plébános 50, a mester 25 dénárt kapott közreműködéséért, a sírásók munkáját 20 dénárral hono-

rálták, „Ételre, és italtra az fön forgok[na]k” 60 dénárt fizettek ki, míg 10 dénárért pántlikát vettek. Ismert a fennmaradó 5 forint 50 dénár sorsa is: 3 forintért szentmiséket mondatk az elhalt lelki üdvéért, 1 forint „Sze-gény megh nyomorodott Bajusz Györgj Purger[ne]k adatott”, 1 forint két szegény vak emberé lett, 25 dénárt „az temető helytől” fizettek ki, míg a fennmaradó 25 dénár a koldusok között került kiosztásra.⁴ Láthatjuk tehát, hogy a szerény vagyonból a temetéssel járó közvetlen költségek, valamint az elhalt lelki üdvéért bemutatott szentmisék mondatásának ellenértéke mellett jutott a szegényeknek is.

Nem sokkal lehetett jobb az anyagi helyzete Molnár Jánosnak sem, akinek hátrahagyott javairól 1749. január 29-én készítettek inventáriumot, négy nappal azután, hogy feleségével együtt Abdánál vízbe (valószínűleg a Rábca folyóba) fulladt. Közös gyermekük nem volt; maradt viszont hátra az előző házasságából egy „circiter hetedfél” esztendőös kislány, Molnár Kata – ezért kellett pontos leltárt készíteni a hátramaradt javakról, illetve feljegyzést a kiadásokról.⁵ Ebből tudjuk, hogy a plébános úrnak és a mesternek együtt 75 dénárt fizettek ki, a sírásóknak pedig 40 dénárt. A koporsóhoz vásárolt hat szál deszka 1 forintba került, a „koporsó csinálók” bére 30 dénár volt. A torban borra és húsrá együtt 1 forintot és 75 dénárt költöttek. Mivel a holttesteket a vízben két napig kereső emberek számára is ki kellett fizetni 1 forintot, az abdaiak összesen 5 forintot és 20 dénárt költöttek Molnár János temetésére. Ezenkívül az abdai plébánosnak adtak három szentmise elmondásáért, illetve két szál gyertyára 1 forintot, valamint 23 és fél dénárt. Az abdai Magyar Marinka (talán a vízbe fúlt asszony, Magyar Rusinka rokona) a saját lepedőjét adta oda, azt tették Molnár János alá a koporsóba – ezért 35 dénárt fizettek számára (Horváth J. 2018: 87–90).

Speciális esetnek tekinthetjük azt is, ha kiskorú árva volt az elhunyt. Ilyenkor még inkább fontosnak tartották a költségek pontos összeírását, hogy a gyám pontosan el tudjon számolni a többi örökös felé. Néhai Horváth János árvája, Éva 1754. május 16-án hunyt el. Temetésének összesen 8 forintot és 30 dénárt kitevő költségeit a tutor tizenkét tételben jegyezte fel. A legnagyobb összeget a „vettem Gyólczót Szem földélnék, és Pántlikákat kezére, Lábára, s Fejére” tétel mellé jegyezték fel (2 forint); ezt a

⁴ GyMJVLt, VMK. I. 213.

⁵ GyMJVLt, Hagy. Lad. 2. No. 287.

koporsó ára követi, 1 forint 75 dénár. A virrasztóban, valamint a torban elfogyasztott bor 95 dénárba került, a plébános és a mester együttesen 75 dénárt kapott. A halott lábára vett cipellő 60, a számára csináltatott kis tarka szoknya 45 dénár kiadással járt. Kenyérre, sajtra, halra, lisztre és vajra együttesen 90 dénárt költöttek, gyertyára pedig 6 és fél dénárt. A sírásó 23 és fél dénárt kapott közreműködéséért, míg a temetéssel kapcsolatos ügyeket intéző személy koszorút és bokrétát 60 dénár értékben készíttetett.⁶

Más nagyságrendekről beszélhetünk persze akkor, ha a kiskorú árva nemesi származású volt. Illos István özvegye, Ziday Erzsébet 1732 februárjában hunyt el, hat kiskorú árvát hagyván hátra. Közülük a legfiatalabb az a forrásainkban többnyire „Mariandl” néven említett Anna Mária volt, aki csak négy és fél esztendővel élte túl édesanyját, és akinek 1736 szeptemberében bekövetkezett halálakor természetesen összeírták temetése költségeit is. A kiadások összesítése szerint 37 forintot, valamint 94 és fél dénárt költöttek a temetésére. Ehhez külön tételként 2 forint 50 dénár járult még, ezt a koporsóért és a keresztért fizették ki.⁷ Az 1736. évi kiadások részletes felsorolásából szerencsére megtudhatjuk azt is, milyen tételekből állt össze az említett összeg. A koszorúkötőnek 11 forintot, a bábsütőnek 7 forint 55 dénárt, a harangozónak 7 forint 50 dénárt fizetett ki a tutor. Emellett külön tételként szerepel „Az Halálra valt Szemelyre valo csenditesert” címen egy 11 és fél dénáros kiadás. A sírásó 40 dénárt kapott munkájáért; a szabócéh részére 1 forint 50 dénárt fizettek ki, nyilván a temetésen való részvételükért. Valószínűleg emiatt kapott a karmelitáknál működő kongregáció is 1 forintot, valamint 56 és fél dénárt; míg „az Szürke Barátoknak⁸ mindenestől” 5 forintot fizettek ki. A megfogalmazás nagy valószínűséggel arra utal, hogy ebben az összegben az elkísérés mellett néhány szentmise elmondásának ellenértéke is benne foglaltatott.⁹

Bár ezen tételekből már sok mindent megtudhatunk a kiskorú nemesi árva, Illos Anna Mária temetésének költségeiről, illetve körülményeiről, a fennmaradt quietantia-levelekből további információkat is nyerhetünk,

⁶ GyMJVLt, Hagy. Lad. 2. No. 221.

⁷ MNL GyMSM GyLt, AO Lad. 1. Fasc. 1.

⁸ Értsd: ferences rendiek.

⁹ Uo.

melyek tovább részletezik a kiadásokat. A Finta István harangozó által adott elismervényből például megtudjuk, hogy a három „egisz” harangozás ellenértéke 4 forint 50 dénár volt, míg a fennmaradó 3 forint felét a káplánok, másik felét a muzsikások stóladíja tette ki. A koszorúköthő számlája pedig azt bizonyítja, hogy a 11 forintot és 90 dénárt kitevő végösszeg (azaz az összesítésben szereplő 11 forint nem pontos) négy tételből állt össze: a három tételben felsorolt, együttesen 7 forint 85 dénár értékű koszorúk mellett rozmaringra is költöttek 4 forintot és 5 dénárt.¹⁰

Egyes esetekben utólag írták össze a temetési költségeket, hogy az örökösök annak pontos összegét figyelembe tudják venni az osztózáskor. Ez történt 1751-ben a Csomai testvérek osztózasakor is; az édesanyjuk „utolsó betegsígiben, es el takarításában” tett kiadásokat egyikük tizenkilenc tételben íratta össze. A végösszegeből (10 forint 67 dénár) sejthető, hogy többnyire apró tételekről volt szó. Megtudjuk például, hogy a koporsódeszkaért és szegekért 85 dénárt fizetett ki, a koporsó csinálókna, illetve a „Tislérnek”¹¹ a keresztért együttesen 90 dénárt adott; és növelte kiadásait az előbbieik ételére, italára kifizetett 26 és fél dénár is. Édesanyja halálára elkészített ruhájának elhozatala 3 és fél dénárba került, a halottat felöltöztető asszonnak 15 dénárért hozatott bort és pálinkát, a virrasztóban elégetett gyertya értéke 10 dénár volt. A sírásó munkájáért, valamint italára 51 és fél dénárt fizetett ki, a torban lévőkre 1 forintot költött. A plébános és a mester együttesen 1 forintot kapott közreműködéséért, a keresztet vivő gyermekek között 7 és fél dénárt osztottak szét. A „Kis Templomban” háromszor harangoztak az elhaltért, 75 dénár ellenében; a csizmadiacéh 1 forint 50 dénárt kapott, feltehetően a temetésen való aktív részvételükért. A koporsóra vett két viaszgyertya 30 dénárba került. „Bársonyért, es a mi ahoz szükséges” 1 forint 30 dénárt fizetett a karmelitáknál. Megtudjuk azt is, „Kezire, s Lábára Pántlikát, es Papucsot vettem” 1 forint értékben.¹² A felsorolt példák új adatokkal egészíthetők ki korábbi ismereteinket.

Az eddig feltárt legrészletesebb győri elszámolás a Csizmadia István özvegyeként 1753-ban elhunyt Fekete Marinka asszony végrendeletének

¹⁰ Az említett quietantia-levelek – több tucatnyi „társukkal” együtt – az 1736. évi elszámolás mellékletét képezik.

¹¹ Értsd: asztalos.

¹² GyMJVLt, Hagy. Lad. 2. No. 197.

mellékleteként maradt fenn. Ennek érdekessége, hogy voltaképpen két elszámolás, az egyik „Istenben boldogult Napam Asszonyra mit Költöttem éltemben így következik”, a másik „Istenben boldogult Napam Asszonyra mit Költöttem holta után így következik” felirattal.¹³ Az előbbi tizenégy számozott tételben összesen tizenhat kiadást, míg az utóbbi huszonegy számozott tételben huszonzét kiadást vesz számba. A két jegyzék tételeinek összege együttesen 80 forintot, valamint 77 és fél dénárt tesz ki. Tanulmányom témája szempontjából mindkét jegyzék számos érdekességet tartalmaz.

A még éltemben tett kiadások nagyobb része a szentmisék mondatására kifizetett összegekből származik. Hat ilyen tárgyú tétellel is találkozunk. Mintegy 17 forint értékben mondtak érte misét a ferenceseknél, a karmelitáknál, a Magyar Ispita templomában, illetve az újvárosi Szent József templomban. Három kisebb tétel (15, 20, illetve 25 dénár) a szegényeknek szánt adomány, bizonyára azért, hogy imádkozzanak a haldokló lelki üdvéért. Figyelemre érdemes a „Virasztóra két hétig vettem 8 funt fadgyu gyertyát” tétel (1 forint 28 dénár), mely felveti annak kérdését, hogy ilyen hosszú ideig kellett virasztani a súlyos beteg mellett? További érdekesség a „Csöndítésert [sic!] Óreg Templomban” 5 dénár, illetve „a Szent Joseff Templomában három Csöndítésért” 30 dénár összegű tételek itteni felsorolása, melyek azt a kérdést vetik fel számunkra, hogy vajon véletlenül kerültek ide, vagy valóban még éltemben „csöndítettek” érte, a szakirodalomban ugyanis található adatot arra, hogy a hosszan elhúzódó agónia esetén harangoztak a haldokló távozásának segítéséért (K. Kovács 2004: 138, Kunt 1987: 111).

A „Napam Asszony” holta után kifizetett összegek közül négynek a címzettje egy-egy – jezsuitáknál, ferenceseknél, illetve karmelitáknál működő – kongregáció. Együttesen 21 forintot kaptak (azaz a teljes költség több mint egynegyedét ezen adományok teszik ki), nyilván mindegyiknek a tagjai részt vettek a szertartáson. Miként a csizmadiacéh tagjai is, a nekik kifizetett 1 forint 50 dénár ellenében. Három újvárosi templomban harangoztak érte, amikor testét az újvárosi közönséges temetőhelyre kísérték. A plébános az elkísérésért 75 dénárt, a prédikációért 2 forintot kapott, a mester közreműködését pedig 25 dénárral hono-

¹³ GyMJVLt, Végr. Lad. 2. No. 212.

rálták. A sírásó 20 dénárt kapott, a harangozók és a keresztvivő együtt 25 dénárt. A koporsó és a kereszt együtt 2 forint 75 dénárba került, a halott lábára vásárolt papucs 56 és fél dénárba. Az éneklő deákoknak 1 forintot adtak, a virrasztók számára sajtot és kenyeret 1 forint 5 dénár, tehénhúst és disznóhúst 1 forint 20 dénár, pálinkát 20, valamint sört 5 dénár értékben vásároltak. Talán a virrasztás során égett el a 4 forint értékű viaszgyertya is. „Az Atyafiaknak, a kik körülötte fárodoztak, Torban borra” 3 forintot és 5 dénárt költöttek. Végül két érdekes tételt említhetnek még: „a Barátokhoz Zászlóért Könyvért, és hasonlokért adtam” 4 forintot, valamint 3 és fél dénárt; illetve: „Pántlikára /: a Könyvet a koporsón meg kötnyi :/ adtam” 18 dénárt. Itt bizonyára a társulati könyvről van szó, melynek e célra készített másolatát társulati tagok temetése esetén a koporsóra szokták tenni (Horváth S. 2001: 246). Ez esetben valószínűleg a ferencesektől hozták ki, miként a társulati zászlót „és hasonlókat” is.

Érdeemes megnézni azt is, tapasztalható-e változás a kiadások összetételében. Takács János temetésének költségeit 1791. szeptember 28-án írták össze. A tizennégy tétel együttesen 11 forintot és 50 krajcárt tesz ki.¹⁴ A legnagyobb tétel a koszorúkötnök kifizetett 4 forint 45 krajcár. A virrasztásban résztvevők italára 1 forint 51 krajcárt, szentmisék mondatására 1 forint 30 krajcárt, míg a halott lábára vásárolt bőr kapcáért 1 forintot fizettek. A többi tétel viszont 3, illetve 36 krajcár közötti. Az előbbit „Az Tisler inasnak”¹⁵ adták, az utóbbit a szemfödél kivágásáért. Ez utóbbi azért értékes adat, mert a szemfödél felhasításának szokásáról nagyobb tanulmányt író Szabó László szerint ez a szokás a Dunántúlon csak Baranyában és Somogyban volt elszórtan ismert – a Balatontól északra egyáltalán nem (Szabó L. 1982: 167). A sírásó 33 krajcárt kapott, a harangozó gyerekek 18-at. A csöndítésért 9 krajcárt kellett fizetni, a virrasztóban résztvevők számára vásárolt kenyér 16 krajcárba került. Érdekesség az „Einszagernek” kifizetett 10 krajcár is. A kifejezés talán a korabeli váci temetési elszámolásokban „Ansager”-ként említett személy takarja, akinek tisztét a magyar fordításokban „halottjelentő”, „temetésre hívogató” szavakkal értelmezik (Horváth M.–G. Molnár 2010: 38–39, 233–234). Szerepe a következő évtizedekben is megmaradhatott. 1825-

¹⁴ GyMJVLt, Hagy. Lad. 23. No. 1506.

¹⁵ Értsd: asztalosinas.

ben Czech Terézia temetési elszámolásában is találkozunk „Einsager” említésével.¹⁶

Takács János hagyatéki irataiból a fenti adatsor még néhány további kiadással is kiegészíthető. A koporsóért az asztalosnak 5 forintot adtak, viaszgyertyára 1 forint 15 krajcárt költöttek, a plébánosnak is „fűzetődött” 5 forint 45 krajcár. Ez utóbbiról szerencsére fennmaradt a quietantia-levél is, melyből megtudjuk, hogy az összeg hat tételből állt össze. A plébános stólája, a búcsúztató, valamint kétszeri harangozás három templomban egyaránt 1 forint 30 krajcárba került, a mester stólája 30 krajcár volt, az „Egyház fiának faratságért” 15 krajcár járt, és a költségeket 30 krajcárral növelte a *Szent Mihály lova*,¹⁷ a kereszt, illetve a gyertyatartók használata is.

A győri temetési költségelszámolások főbb jellemzőinek áttekintése után röviden szeretnék utalni arra, hogy hasonló források kisebb számban falun keletkezett hagyatéki iratokban is felbukkannak. Hely hiányában csupán két példát említek.

Pesti András 1759-ben tett végrendeletet a Győr melletti Koroncón, melyben a helyi templomnak 15 forintot hagyott saját, valamint első felesége lelki üdvéért, hozzájárulni akarván ezzel a készülő főoltár költségeihez. A halála után készült kifizetések dokumentumai több érdekes adatot tartalmaznak:

A tutor a plébánosnak 1 forintot és 6 garast fizetett ki „mindöszvessegesen, mind a maga részére, s mind pedig Szentölt gyertyáért, Harangoztatásért és késérésért.” Ezt azután Szabó Mihály koroncói plébános elismervénye pontosítja, mondván: „a Templom részéről vettem föly egy hetest az Harangokért, nyolcz garast egy pár viasz gyertyáért, a’ magam részéről pedig egy esztendő béli szám pénzt den. 25, a’ Késérőért den. 25, egy Szent Miséért, melyet az megholtnak Lelkiért szolgáltam egy máriást, őszvösséggel fl. 1. den. 30.”

„Item Oskola Mesternek fizettem éjjeli eneklésétől és nappali eneklésétül, és harangozásatol, és késéréstől nyolcz garast adtam den. 40.” – ezen összeg átvételét Filkási János koroncói iskolamester 1759. május 1-én kelt bizonyáglevele tanúsítja.

¹⁶ GyMJVLt, Hagy. Lad. 50. No. 4104.

¹⁷ Értsd: halottszállító saroglya.

„Mikor a Torr volt a Vendég Ferencznek Fizettem Sör és bor arrát 14 garast az torra den. 70.”

„A Csizmadianak Bőr kapczáért Fizettem 7 garast d. 35.”

„adtam 12 garast Misékre az Asszony Lelkeért d. 60.”¹⁸

Az említett adatok több újdonsággal is szolgálnak. Rurális környezetben keletkezett forrásban itt olvashatunk először harangozásról és annak díjáról, részletesebben megismerjük az iskolamester közreműködésének mibenlétét, és itt találkozunk az első, falusi halott számára készített lábbelivel is. Ez utóbbi kapcsán talán nem érdektelen megemlítenem, hogy – amint arra már Flórián Mária is felhívta a figyelmet – a kapcsán való eltemetés a 17. században főúri körökben is elterjedt volt (Flórián 1994: 344).

A másik falusi példát vizsgált korszakunk végéről idézném: a „Néhai Tek. Zmeskál Sámuel Uram temetésére tett költségek im így következnek” feliratú, 1792-ben Téten (Győr megye) készült dokumentum tizenhárom tételben sorolja fel a kiadásokat, amelyek között több érdekes adat található: „Schirk Kálmán boltjába a’ halotti ruhák és készületért” 16 forint 37 krajcárt fizettek. A sírásónak, illetve a „virasztó Asszonynak” 1–1 forintot adtak. „A’ test mellett ménő Vármegye 2 Katonáinak” 2 forintot fizettek, míg „6 font viasz gyertyáért” 7 forint 12 krajcárt költöttek, és a „Tsizmadiának a’ halotti topánkáért” 1 forint 30 krajcárt kellett kifizetni. „A’ holt testet a’ Szigetből által hozó és virasztó 6 legényeknek”, illetve „Egy özvegy vigyázó asszonynak a’ halotti háznál” 1-1 forintot fizettek; ugyanennyi volt az egyházi és a mester járandósága is. Hat rőf fátyolra 1 forint 48 krajcárt költöttek, az „oskolabéli gyermekeknek” 30 krajcárt adtak, végezetül a Perlaki Dávid lelkész úrnak „fáradózásáért” adott honorárium 4 forint 32 krajcárt tett ki.¹⁹

Ezen tételekből egyértelműen kiderül, hogy a Győr vármegyei nemeség vezetői közé tartozó Zmeskál család egy felnőtt férfi tagjának eltemetésekor a költségek jelentős részét a „halotti ruhák és készületért” fizették ki. Ez mindenképpen a szertartás ünnepélyességére utal, ugyanúgy, miként a gyertyáért kiadott összeg nagysága is. A végtisztességen a lelkész és a mester mellett nagyobb szerepet kapott az egyházi, és aktívan részt

¹⁸ MNL GyMSM GyLt, AO Lad. 2. Fasc. 16.

¹⁹ MNL GyMSM GyLt, AO Lad. 6. Fasc. 53.

vettek azon az iskolás gyermekek is, feltehetően énekükkel.²⁰ A virrasztásban a „virasztó asszony” mellett közreműködtek a legények is. Végetül, a test mellett menő két vármegyei katona jelenléte, valószínűleg díszes ruházata bizonyára az elhunyt társadalmi rangját volt hivatva érzékeltetni. Ezen temetési elszámolásból tehát képet kaphatunk arról is, mit jelenthetett ez idő tájt a forrásokban gyakran emlegetett „nemesi rangomhoz méltó” eltemetés.

Az idézett példákban – melyek sorát még bővíthetném – látható, hogy a 18. századi temetési költségelszámolások több ponton is lényegesen kiegészíthetők a végrendeletekből nyerhető ez irányú ismereteinket. Nézzük meg röviden, a már említettek mellett melyek az e forrásokból kinyerhető fontosabb eredmények.

Az első, amire érdemes figyelni, az az, hogy több esetben is láthattuk, a temetési költségekhez már a haldokló körüli kifizetéseket is hozzászámították. A legjobb példa erre a Fekete Marinka asszony utáni költségek összeírása, ahol külön jegyzék készült a „még élteben” kifizetett kiadásokról. Feltűnő a misemondatásra kifizetett összeg nagysága. Négy templomban mintegy 17 forint értékben szolgáltattak szentmiséket a haldokló lelki üdvéért, és e célt szolgálhatta a szegényeknek még élteben eljuttatott, együttesen 60 dénár értékű adomány is. Tőlük nyilván azt várták el, hogy imádkozzanak a haldokló lelkének üdvözüléséért.²¹ Hasonló kívánságokkal több korabeli végrendeletben találkozhatunk. Például Jalics Varga György 1746-ban 50 forintot hagy a győri karmelita templomban lelkéért bemutatandó szentmisékre, hozzátéve: „Ugy mindazon által, midőn halálomhoz közelgetni fogok, akkor tartozzanak a’ mennyi lehet, Sz[ent]. Misét érettem mondani a’ többbit pedigh Temetésemkor és azután mennél hamaráb” (Horváth J. 2014: 234). Az említett elszámolás másik érdekessége a „Virasztóra két hétig vettem 8 funt fadgyu gyetyát” tétel. Amint Kunt Ernő is utal rá, a haldokló feje mellett két oldalt szentelt gyertyákat szoktak égetni (Kunt 1987: 111).

Forrásaink a koporsóban történő temetkezés általános elterjedéséről tanúskodnak. Szegény özvegy, vízbefúlt felnőtt vagy kiskorú árva számára egyaránt jutott koporsó. Ez nem meglepő, hiszen a győri gabonavásártéri 16–17. századi temető ásatásának eredményei is koporsós temetkezésre

²⁰ Vö. Mészáros 1988: 111–114.

²¹ GyMJVLt, Végr. Lad. 2. No. 212.

utaltak már (Mithay 1985). A 18. század közepéig még inkább a gyászolók által vitt fából csináltatták a koporsót, hiszen ez volt az olcsóbb megoldás. Mint láthattuk, 1749-ben Molnár János számára így 1 forint 30 dénárból elkészült a koporsó (Horváth J. 2018: 89), miközben az öt évvel korábban kiadott limitáció szerint Győrött egy „közepes” koporsó 2, egy igényesebb 3 forintba került (H. Csukás 1996: 99–100). Az említett árak egyébként akkortájt országosan átlagosnak mondhatók.²² Nem tudunk meg viszont semmit arról, milyenek voltak a korabeli győri koporsók, például festették-e azokat, mint Vácott vagy Nyíregyházán (Csukovits 2021: 18–40, Kiss 1926).

Amint a Csomai testvérek által készítettett összeírásból kitűnt, édesanyjuk halálára varratott ruhája elő volt készítve. Hasonló esetekkel már a 17. századi győri forrásokban is találkozhatunk (Horváth J. 1994: 205), de előfordul vizsgált időszakunkban is. Kondik Éva 1761-ben felvett inventáriumában például ez áll: „Halálra el kiszített Ruhája egy csomóban vagyon, egy szürke, es egy kík szoknya, az kík szoknyáját Parancsolta rajta temetni.”²³ Hasonló esetekről például Hódmezővásárhelyről, valamint Baranyából is tudunk (Kiss 1958: 178, Sarosác 1982: 233). Konkrét adatokat a lábbelivel kapcsolatban láthattunk. A nők lábára többnyire papucs, a kislányéra cipellő, a férfiakéra bőrcapca került, nemcsak városon, de falun is. Ez utóbbi szokás elterjedtségére már többen utaltak.²⁴

A virrasztással kapcsolatosan a forrásaink leginkább arról szólnak, hogy mivel kínálták a jelenlévőket, és ez mekkora költséggel járt. Láthattuk, hogy az ital mellett néha ételről is történik említés, többször sajtrol is. Ez utóbbit azért tartom érdekesnek, mert Timaffy László 20. századi kislalföldi adatközlője is a sajtot emelték ki, amivel illet megkínálni a virrasztókat (Timaffy 1991: 24). Nem derül viszont ki a 18. századi győri temetési elszámolásokból, hogy ki vezette a virrasztást, részt vett-e azon például az iskolamester. A környező falvakból több adat is van erre. Horváth Mihályné például 1676-ban Káptalan-Nyúlon kelt végrendeletében másfél forintot hagy a nyúli mesternek, hogy az egy éjszaka idején „fiem főllöt ineköllyön es az ledgyen az fizettesse” (Horváth J. 1997: 102).

²² A 18. századi koporsó-árakról lásd például H. Csukás 1996: 77–143, Horváth M.–Pintér 1996: 205, Csukovits 2021: 37.

²³ GyMJVLt, Végr. Lad. 2. No. 292.

²⁴ Például Flórián 1994: 344, Schram 1969: 649.

Csaknem minden forrásunk említést tesz sírásó számára kifizetett összegről. Erre azért érdemes figyelniük, mert a hagyományos falusi közösségekben a sír kiásása „közösségi munkának” számított még a 19. században is, melyet a megboldogult távolabbi rokonai, barátai vagy szomszédai végeztek (Schram 1957: 13, Sarosács 1982: 235). A nagyobb városokban viszont már a kora újkorban megjelenik a „hivatásos” sírásó. 1575-ből Nagybányáról, 1632-ből Sopronból ismerünk erre adatot (Ballassa 1989: 30), a 18. század elejétől pedig már a kisebb városokból is (Schram 1969: 649).

Ahogy Géra Eleonóra megfogalmazta, „a halott búcsúztatása inkább társadalmi-közösségi, mint családi esemény volt” (Géra 2014: 202), lényeges kérdésnek számított, kik kísérik el utolsó útjára. Forrásainkban mindig megtalálható a plébános, valamint a mester stóladíja. Az előbbi általában 50 vagy 75 dénárt, az utóbbi többnyire 25 dénárt kapott az „elkísérésért”. A prédikáció viszont lényegesen többre került. Fekete Marinka temetésén 1753-ban a plébános 2 forintot kapott ezért, így azt csak a módosabbak kérték maguknak. Odor György például, aki végrendeletében 1759-ben 2 aranyt hagyott a plébános fáradozásáért, valószínűleg szép prédikációra számíthatott.²⁵ Az 1767-ben testáló, tucatnyi kegyes adományt felajánló, tisztességes eltemettetésére 70 forintot rendelő Gay András pedig kérte, hogy prédikációval temessék el.²⁶ A Takács János temetésének költségeiről 1791-ben készült elszámolás egyik tétele szerint a „Búcsúztató” 1 forint 30 krajcárba került; az viszont nem derül ki egyértelműen, hogy a plébános vagy a mester tartotta-e ezt a búcsúztatót.²⁷

Az elhalt személy tekintélyét mutatta az is, milyen közösségek tagjai kísérték el őt utolsó útjára. A céhszabályzatok például egyértelműen előírták, ha a céh valamelyik tagja, illetve annak házastársa vagy gyermeke elhalálozik, büntetés terhe mellett a társak kötelesek részt venni a temetésen (Demkó 1882: 76–77, 1890: 185–186; Szabó P. 2004: 85, 98). De már a legkorábbi, 1523-ban kiadott győri céhszabályzat előírta azt is, hogy ha valaki nem tagja a céhnek, de ezt kéri, és ezért 1 forintot fizet, az adott céh összes tagja köteles őt utolsó útjára elkísérni (Bedy 1930: 166). Forrásainkból úgy tűnik, hogy vizsgált korszakunkban ez az összeg

²⁵ GyMJVLt, Végr. Lad. 2. No. 288.

²⁶ GyMJVLt, VMK III. 313–317.

²⁷ GyMJVLt, Hagy. Lad. 23. No. 1506.

1 forint 50 dénár volt. Ennyit kapott a csizmadiacéh a Csomai testvérektől, illetve Fekete Marinka örökösaitől egyaránt, nyilván a temetésen való részvételükért.

Még több adat található forrásainkban a vallásos társulatok tagjainak temetéseken való részvételére. Testálónk némelyike több kongregációnak is tesz e célból kegyes adományt. Letovics István özvegye 1754-ben a karmelitáknál működő Scapulare, valamint a ferencesek Szent Ferenc kongregációját kéri erre, ugyanezen évben testáló Truffa Éva a karmeliták és a jezsuiták kongregációinak kíséretét szeretné, míg Pánovics Erzsébet 1777-ben egy-egy ferences, illetve karmelita társulat mellett a jezsuitáknál működő Agonia, illetve Boldogasszony Társulat tagjainak jelenlétét kívánja temetésén.²⁸ Mindegyikükön túltesz azonban Berkes László borbélymester, aki 1763-ban hat kongregáció jelenlétét kéri: egy-egy karmelita, illetve ferences társulat mellett négy jezsuita társulat – Szentháromság, Halálra vált Krisztus, valamint a két deák kongregáció – tagjainak kísérete mellett kíván temetkezni (Horváth J. 2015: 102). Más városokból is találhatunk példákat arra, hogy több kongregáció jelenlétét kéri a temetésen.²⁹

A temetési menetekben néha ott voltak a muzsikusok is. Illos Anna Mária temetésén 1736-ban a közreműködő muzsikusok díja 1 forint 50 dénár volt,³⁰ ugyanennyit kaptak 1745-ben Csabdrai Mihály szabómester temetése után is.³¹ A 18. század második felében készült forrásaink nem tartalmazznak ilyen jellegű adatot. 1825-ben viszont Czech Terézia temetésén említik muzsikusok közreműködését, melyért 3 forintot kaptak.³²

A temetési menetek fontos résztvevői voltak a szegények is. A főúri temetéseken is igényt tartottak jelenlétükre (Szabó P. 1989: 39). Ezt kérte számos győri végrendelező is, kisebb-nagyobb összeget hagyva ennek ellenértékéért. Kőműves Katalin 1771-ben például több, a szegények javára rendelt kegyes adomány mellett külön hagy a Magyar Ispitában lévő szegényeknek, „Kik felettem imádkozni, és Testemet fogják kisérni”. Feller Márton özvegye ugyanezen évben tett végrendeletében pedig azt

²⁸ GyMJVLt, VMK II. 200–202, 125–128, IV. 233–234.

²⁹ Például Bariska 1990: 446–448.

³⁰ MNL GyMSM GyLt, AO Lad. 1. Fasc. 1.

³¹ GyMJVLt, Hagy. Lad. 3. No. 445.

³² GyMJVLt, Hagy. Lad. 50. No. 4104.

kéri: „Az Magyar Belső Ispotályból legyen hét koldus kinek, kinek egy Marjás fűzettesék előre is meg adassék nekik, a mikoron pedig Testemet vűszik [sic!] azok olvasótt imádkozának.”³³

E rendelkezéseket olvasva érthetővé válik, miért szerepel több elszámolásban szegényeknek, illetve konkrétan a Magyar Ispita számára kifizetett összeg. A szegények között a temetéskor kiosztandó pénzekre is találunk végrendeleti adatokat.³⁴ Megjegyzem, a szegények végrendeleti támogatását már a késő középkori káptalani statútumok is szorgalmazták (Somogyi 1941: 79). Nem találtam viszont győri adatot arra, hogy a temetés után a szegények között ételt osztottak volna, amint az például Hódmezővásárhelyen szokásban volt (Kiss 1958: 186).

Különösen érdekes szempontunkból Kletner Márton 1777-ben kelt rendelése. Ő azt kéri, hogy ha lehetséges, testét az „öreg koldusok” vigyék és azok kísérik. Akik vinni fogják, azoknak 8–8, a kísézőknek 1-1 garast adjanak fejenként, majd hozzáteszi: „de gyerekek ne legyenek, hanem mind öregek.”³⁵ Azért is tartom fontosnak ezt a rendelést, mert itt esik szó először halottvivőkről. Ez utóbbiakra a győri temetési elszámolásokban 1791-ben találtam az első konkrét adatokat. Johann Mosmüller temetésekora halottvivőknek 3 forint 12 krajcárt fizettek ki, emellett italukra 28, fekete palliumukra pedig 58 krajcárt költöttek.³⁶

Arra, hogy a *Szent Mihály lova* – melyről a szakirodalom a 16. századtól ismer adatokat (Gráfik 1990: 356) – Győrött is használatban volt ekkortájt, két forrásunk utal. „Testemet pedig tisztességesen Sz[ent]. Mihály lován vitetvén Az Anya Sz[ent]. egyháznak szokása szerént Tisztelendő P. Franciscanusoknál lévő Magyar kápolnában az Criptában... temettetni kívánom” – olvashatjuk Jalics Varga György 1746-ban kelt végakaratóban.³⁷ Az elszámolásokban csupán 1791-ben említik. Takács János eltemettetésének költségei között szerepel egy 30 krajcáros tétel, „Szent-Miha=Lova, Kereft, gyertya tartók” megjegyzéssel.³⁸ Mivel ez az

³³ GyMJVLt, Végr. Lad. 3. No. 410, 451.

³⁴ GyMJVLt, VMK II. 256–259, 289, III. 197, IV. 463 stb.

³⁵ GyMJVLt, Végr. Lad. 4. No. 514.

³⁶ GyMJVLt, Hagy. Lad. 23. No. 1502. A latin nyelven készült összeírásban a „Bajolatoribus”, a „Pro Potu Bajolatoribus expendit”, illetve a „Pro nigro Pallio in quo Bajulatores induti fuerant” tételek.

³⁷ GyMJVLt, VMK I. 243–244.

³⁸ GyMJVLt, Hagy. Lad. 23. No. 1506.

összeg a plébánosnak kifizetett 5 forint 45 krajcár összegű tétel részét képezi, feltételezhetjük, hogy a *Szent Mihály lova* az egyik győri plébániatemplom tulajdonát képezte, miként a kereszt és a gyertyatartók is. Ide kellett fizetni a használatáért, de némely településeken a község tulajdonában volt ez a szállítóeszköz (Schram 1968: 689).

Az 1730-as évektől a győri elszámolásokban megjelennek a koszorúkötnök kifizetett tételek is. Mint láthattuk, a kiskorú nemesi árva, Illos Anna Mária eltemetésekor 1736-ban 11 forint 90 dénárt fizettek szolgáltatásáért, a koszorúk mellett a tőle vásárolt rozmaringért is. A valószínűleg lényegesen szegényebb másik árva, Horváth Éva temetésére is rendeltek koszorút és bokrétát 60 dénár értékben; míg Takács János temetésének költségei között a legnagyobb tételt a koszorúkötnök adott 4 forint 45 krajcár jelentette. Felmerülhet a kérdés: mi volt a rozmaring szerepe? A váci temetkezési szokásokat vizsgáló Schram Ferenc szerint a temetésen részt vevő nők tartották a kezükben (Schram 1969: 650). Figyelemre méltó viszont, hogy a publikált, rozmaringról említést tevő váci elszámolások egyike ugyancsak egy kiskorú árva leány temetésének költségeiről készült 1798-ban (Horváth M.–Pintér 1996: 225). Nem lehet ez összefüggésben a néprajzi szakirodalomban gyakran említett „a halott lakodalma” szokásával?³⁹ „A halott jogai” között Tárkány Szücs Ernő is felsorolja a nem házas személynek a kiházásításhoz való jogát (Tárkány Szücs 1980: 112).

Az elszámolásokban gyakran találkozunk gyertyára kifizetett tételekkel is. Mint már utaltam rá, bár ezek egy része a virrasztás idején égett el, bizonyára használták a temetési szertartások alatt is. A Csomai testvérek által édesanyjuk koporsójára vett két szál viaszgyertya 30 dénárba került. Takács János temetésére faggyú-, illetve viaszgyertyát egyaránt vásároltak, de még a kiskorú Horváth Éva temetésén is költöttek gyertyára 6 és fél dénárt.⁴⁰ A végrendeletek némelyike azonban azt bizonyítja, hogy a gyertyának komoly szerepe volt a reprezentációban is. Csupán két példát említek. Berkes László úgy rendelkezik, hogy a teste mellett haladó hat tanácsbéli úrnak tisztességes szövétnekek adassanak, a többi elkísérőjének pedig 20 fontos viaszgyertyák osztassanak ki. Sárovcics István pedig

³⁹ A kiházásítatlan fiatalok temetésével kapcsolatban említi többek között Balassa 1989: 39–40, Kunt 1987: 177.

⁴⁰ GyMJVLt, Hagy. Lad. 2. No. 197, Lad. 23. No. 1506, Lad. 2. No. 221.

1776-ban azt kéri, hogy mind a temetésén jelen lévő ferences barátoknak, „mind a’ jelen leendő Egyházi és világi érdemes Személyeknek” „illendő” gyertyák osztogatassanak.⁴¹

Amint az elszámolásokból kiderül, viszonylag sokat költöttek harangozásra is. A szinte mindig külön tételként említett „csöndítés” mellett több templom felé is fizettek ki ilyen tételeket. A módosabb győriek a 18. század közepén már legalább három–négy templomban rendeltek harangozást temetésükre. Odor György temetésekor – kívánsága szerint – nyolc templomban szólta a harang (Horváth J. 2014: 233). A témával másutt már részletesebben foglalkoztam (Horváth J. 2014: 233–240); itt csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a harangozás díja – miként más településeken is (Filep 1971: 132) – a templomot illette. Ezért találjuk külön-külön felsorolva a győri elszámolásokban is a harangozásért, illetve a harangozónak kifizetett összegeket. Azonban alig tudunk meg forrásainkból valamit a harangozás helyi rendjéről, melyre a szakirodalom több településről közölt már adatokat.⁴²

A torra vonatkozó említések egy része csupán az összeget közli; másutt utalnak arra, hogy azt italtra költötték. Gombkötő Miklós 1743-ban elhunyt özvegyének temetése után például 25 icce bor fogyott el, 1 forint értékben.⁴³ A koroncói Pesti András temetése után sörre és borra 70 dénárt fizettek ki.⁴⁴ Molnár János esetében jelzi a forrás, hogy az 1 forint 75 dénárt kitevő összeget a torban borra és húsrá költötték (Horváth J. 2018: 89); Bezerédiné elhunytá után „ételre és italtra az főnforgoknak” fizettek ki 60 dénárt.⁴⁵ Adataink azt mindenképpen bizonyítják, hogy az ország-szerte rendeletekkel tiltott halotti tornak vidékünkön is volt hagyománya.⁴⁶ Figyelemre méltó továbbá, hogy kiskorú árvával kapcsolatosan is maradt fenn ilyen jellegű adat, mert a szakirodalom szerint tizenégy év alatti gyermeknek nem vagy csak szűk körű tort rendeztek (Kunt 1987: 177).

⁴¹ GyMJVLt, VMK III. 136, IV. 385.

⁴² Például K. Kovács 2004: 85, 125, Kovács 1919: 17, Kiss 1958: 180–182.

⁴³ GyMJVLt, Hagy. Lad. 3. No. 441.

⁴⁴ MNL GyMSM GyLt, AO Lad. 2. Fasc. 16.

⁴⁵ GyMJVLt, VMK I. 213.

⁴⁶ „A Tornak nevezett Vendégségek, ’s egyéb haszontalan költséges szokások, az adózó nép között tellyességgel [sic!] tilalmaztatnak” (Siklós 1796, idézi Kodolányi 1959: 252). A tiltásokra lásd még: Belényesy 1958: 338; a tor költségére összehasonlításképpen: Béres 1973: 356.

Az elszámolásokban előforduló kereszt készítéséért kifizetett összegek azt bizonyítják, hogy Pázmány Péter 1625-ben, az esztergomi rituáléban megfogalmazott rendelkezésének – hogy a katolikus személyek sírhelyeit kereszttel jelöljék (Balassa 1989: 53) – vidékünkön is volt foganatja. Nem találtunk viszont e forrásokban adatot arra, hogy valaki sírkövet állíttatott volna. A 18. századi győri testamentumokból is egyetlen ilyen rendelést említhetünk csupán. Az újvárosi „rác” templomban temetkezni kívánó Constantinapoly Katalin kéri 1748-ban, hogy sírhelyét egy faragott kő jelölje, „az kire nevem metbettesék”.⁴⁷

A tanulságok sora még bővíthető lenne, jó néhány „apró” adatra nem térhettem ki az elemzésben. Reményeim szerint azonban a leírtakból is látható, hogy forrásaink számos ponton kiegészíthetik a korábbi szakirodalomból nyert ismereteinket. Bizonyítják, hogy nem csupán a nemeség temetkezési szokásairól maradtak fenn források (Weichhart 1911: 3, Gosztonyi 1911: VII), de a városlakók, sőt – kisebb számban – a falun élők ez irányú szokásairól is. Mutatják egyúttal azt is, hogy a temetés a Kisalföldön is „társadalmi-közösségi” esemény (Géra 2014: 202), vagy más megfogalmazásban „nyilvános előadás” (Csukovits 2021: 10) volt, melyet meg kellett szervezni. Az örökhagyók ezt igyekeztek is megtenni utolsó rendelkezésükben. Láthatjuk továbbá, hogy a testamentumokban megfogalmazott „kívánságokat” a hátramaradottak igyekeztek teljeséggel megvalósítani. Adataink bizonyítják, hogy a halottnak – Tárkány Szücs Ernő által is megfogalmazott (Tárkány Szücs 1980: 112) – a gyászhoz, a ravatalozáshoz, a torhoz fűződő „jogai” Győrött és környékén is érvényesültek. Egyúttal képet alkothatunk arról is, mit értettek a 17–18. századi kisalföldi emberek a „tisztesseges eltemettetés” fogalmán, amit végrendeletükben annyian kértek, amire mindannyiszor jogot formáltak.

Szakirodalom

Aries, Philippe

1987 *Gyermek, család, halál. Tanulmányok.* (Társadalomtudományi Könyvtár) Gondolat, Budapest.

⁴⁷ GyMJVLt, VMK I. 299–301; közölte: Székely 2011. Vö.: Szombathelyről a 17. századból hat darab sírkő maradt fenn (Zsámbéky 1990).

Balassa Iván

1989 *A magyar falvak temetői*. Corvina, Budapest.

Bariska István

1990 Egy 18. századi végakarát mérlege. Lada György kőszegi városbíró testamentumáról. *Vasi Szemle* XLIV. (3) 443–450.

Bedy Vince

1930 A 16. és 17. századbeli győri kalendás egyesületek. *Győri Szemle* I. (sz. n.) 162–173.

Belényesy Márta

1958 Somogyi adatok a halottsiratás és halotti tor történetéhez. *Néprajzi Közlemények* III. 338–342.

Béres András

1973 Halottak húsvétja. Temetkezési szokások a régi Bihar megyében. *Ethnographia* LXXXIV. (3) 352–357.

Buzás, József

1966–1969 *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert*. Bd. 1–4. (Burgenländische Forschungen Bd. 52–55) Burgenländisches Landesarchiv und Landesbibliothek, Eisenstadt.

Csukovits Anita

2021 *A váci domonkos kriptá koporsói*. (A váci domonkos templom titkai, 1.) Tragor Ignác Múzeum, Vác.

Demkó Kálmán

1882 *Polgári családélet és háztartás Lőcsén a XVI. és XVII. században*. Reiss József T., Lőcse.

1890 *A felső-magyarországi városok életéről a XVI–XVII. században*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Filep Antal

1971 Szokásleírások a 18. és a 19. századból. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 5–6. Akadémiai Kiadó, Budapest, 115–134.

Flórián Mária

1994 Halóruha – gyászruha. In: Novák László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére* 2. (Studia Comitatus, 24.) Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 341–357.

Géra Eleonóra

2014 *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején*. Könyvpont–L'Harmattan, Budapest.

Gosztonyi Gizella

1911 *Családi és társadalmi élet III. Károly korában.* (Művelődéstörténeti Értekezések, 51.) Markovits és Barai Ny., Budapest.

Gráfik Imre

1990 A test utolsó útja. Adatok a Szent Mihály lova Vas megyei elterjedéséhez. *Vasi Szemle* XLIV. (3) 348–371.

H. Csukás Györgyi

1996 *Az Mester Emberek Míveinek árazása. Építőiparosok, famunkák, építőanyagok, asztalosok és esztergályosok árszabásai (1626–1820).* MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.

Homoki-Nagy Mária

2018 „Az általam megkért hiteles tanúk előtt következő végső rendelkezésem tészem...” *Jobbágy-parasztok végrendeletei Szentes mezővárosában.* (Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár, 5.) Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, Szekszárd.

Horváth József

1991 „...tudván bizonyos voltát, de bizonytalan idejét...” Halálra készülés a XVII–XVIII. századi végrendeletek tükrében. *Műhely* XIV. (3) 17–21.

1994 Temetkezési szokások kora újkori végrendeletek tükrében. In: Kisbán Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás. Tanulmányok.* MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 197–212.

1996 *Győri végrendeletek a 17. századból II. 1631–1654.* Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr.

1997 *Győri végrendeletek a 17. századból III. 1655–1699.* Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr.

2001 Végrendeleti adalékok az Északnyugat-Dunántúl falusi temetkezési szokásainak kutatásához (1600–1850). In: Berta Péter (szerk.): *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből I.* Janus/Osiris, Budapest, 143–178.

2014 Végrendeleti adalékok a temetéskori harangozás és misemondatás történetéhez. In: Gyöngyössi Orsolya – Limbacher Gábor (szerk.): *Vallási kultúra és életmód a Kárpát-medencében 9. Tanulmánykötet a 90 esztendősz Erdőlyi Zsuzsanna tiszteletére.* Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 231–242.

- 2015 Győri seborvosok végrendeletei a 18. századból. In: *Győri Tanulmányok* 35. Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Győr, 87–116.
- 2018 „Vízben holttn Molnár János Jóbaghinak Inventáriuma” és más érdekességek. In: *Győri Tanulmányok* 39. Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Győr, 77–92.
- Horváth M. Ferenc – G. Molnár Péter
2010 *Váci végrendeletek II. (1729–) 1751–1770 (–1785)*. (Váci Történelmi Tár, VI.) Vác Város Levéltára, Vác.
- Horváth M. Ferenc – Pintér Tamás
1996 „Késő maradékainknak tétessen jegyzékben”. *Írásos emlékek Vác város múltjából 1074–1990*. (Váci Történelmi Tár, I.) Vác Város Önkormányzata, Vác.
- Horváth Sándor
2001 Kegyes társulatok Vas vármegyében. In: Barna Gábor (szerk.): „Nyisd meg, Uram, szent ajtódat...” *Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára*. Szent István Társulat, Budapest, 245–264.
- Kiss Lajos
1926 Színes és virágos koporsók Nyíregyházáról. *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője* XVIII. (Új Folyam XIII.) 27–28.
- 1958 Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások. In: *Úő: Vásárhelyi hét-köznapiok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 175–190.
- K. Kovács László
2004 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése (1944)*. (Örökség) Gondolat–Európai Folklór Intézet, Budapest.
- Kodolányi János
1959 A temetők és temetkezések rendjének szabályozása a XVIII. században. *Néprajzi Közlemények* IV. 244–253.
- Kovács Mihály
1919 *A harang*. Szent István Társulat, Budapest.
- Kunt Ernő
1987 *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Gondolat, Budapest.
- 1990 Temetkezési szokások. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz. VI. Népszokás – Néphit – Népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 67–101.

Mészáros István

1988 A falusi tanító feladatkörének kibővülése a XVIII. században. In: Hopp Lajos – Küllös Imola – Voigt Vilmos (szerk.): *A megváltozott hagyomány. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*. MTA Irodalomtudományi Intézete–ELTE Folklor Tanszék, Budapest, 111–121.

Mithay Sándor

1985 A Győr-Gabonavásártéri XVI–XVII. századi temető. In: Fodor István (szerk.): *Communicationes Archaeologicae Hungariae 1985*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 185–196.

Nagy Ibolya

1986 Végrendeletek és temetkezés Szentesen a 19. században. In: Juhász Antal (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984–1985*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 179–192.

Nemes-Népi Zakál György

1985 *Eőrség*hnek *Leírása* *ugymint: Annak Természete, Története, Lakosai, ezeknek szokásai, nyelvszokása*. Őrségi Baráti Kör–Körmendi Városi Könyvtár, Szombathely.

Sarosács György

1982 Temetkezési szokások a baranyai sokácoknál és bunyevácoknál. In: Hoppál Mihály – Novák László (szerk.): *Halottkultusz*. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 232–240.

Schram Ferenc

1957 *Temetkezési szokásaink*. Magyar Nemzeti Múzeum–Történeti Múzeum, Budapest.

1968 Kisnógrád megye történeti néprajza (1686–1848). *Levéltári Szemle* XVIII. (3) 657–719.

1969 Vác népének szellemi kultúrája 1686 és 1848 között. *Levéltári Szemle* XIX. (3) 627–681.

Somogyi Zoltán

1941 *A középkori Magyarország szegényügye*. Stephaneum Nyomda, Budapest.

Szabó László

1982 A halotti szemfedél felhasításának szokása a magyaroknál. In: Hoppál Mihály – Novák László (szerk.): *Halottkultusz*. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 163–184.

Szabó Péter

1987 A ravatali öltözet típusai a XVII. században. In: Adamik Lajos – Jelenczki István – Sükösd Miklós (szerk.): *Mauzóleum. Halálirodalom. „A halállal való foglalkozás”*. Bölcsész Index Centrál Könyvek, (h. n.), 297–303.

1989 *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. (Mikrotörténelem) Magvető, Budapest.

2004 A győri kézművesek barokk kori vallási kötelezettségei. *Arrabona* XLII. (1) 83–102.

Székelly Zoltán

2011 Egy görög végrendelet 1748-ból. *Újvárosi Krónika III*. Újvárosi Művelődési Ház, Győr, 5–12.

Tagányi Károly

1919 *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész. A családjog és öröklési jog köréből*. (Néprajzi Könyvtár. Új folyam., 1. füzet) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

Tárkány Szücs Ernő

1980 A temetés jogi rendje. In: Szöllösi Gyula (főszerk.): *Hajdú-Bihar temetőművészete*. Hajdú-Bihar megyei Tanács Műemléki Albizottsága, Debrecen, 109–129.

Timaffy László

1991 Kisalföldi halottas hagyományaink. *Műhely* XIV. (3) 22–24.

Weichhart Gabriella

1911 *Keresztelő, házasság és temetés Magyarországon 1600–1630*. (Művelődéstörténeti Értekezések) Stephaneum Ny., Budapest.

Zsámbéky Monika

1990 17. századi sírkövek Szombathelyen. *Vasi Szemle* XLIV. (3) 429–442.

Archivális források

GyMJVLt – Győr Megyei Jogú Város Levéltára

Hagy. – Hagyatékok

Végr. – Végrendeletek

VMK – Végrendeletek Másolati Könyve I–IV. kötet

MNL GyMSM GyLt – Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára

AO – Archivum Vetus. Győr vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Árvaügyi iratok (Acta Orphanalia)

Decontările funerare din secolul al XVIII-lea ca surse istorico-etnografice

Studiul de față oferă o analiză mai aprofundată a câtorva decontări funerare din orașul Győr, respectiv din localitățile mai mici din împrejurimi (Káptalan-Nyúl, Koroncó, Tét), toate realizate în secolul al XVIII-lea. Sursele analizate completează cu diverse aspecte cunoștințele anterioare din literatura de specialitate. Pe când testamentele ne oferă o imagine despre unde ar dori să se odihnească defuntul, câte slujbe să fie ținute și în care biserici pentru sufletul său, unde și de câte ori să se tragă clopoțele la înmormântare, din decontările funerare putem afla o mulțime de lucruri, cum ar fi: cât a costat un sicriu, cu ce au fost serviți oamenii la jelire, cu ce a fost încălțat mortul, ce a fost plata groparului, cât a primit preotul la înmormântare. Totodată se cunoaște membrii căror bresle sau grupări religioase au luat parte la înmormântare, care a fost rolul nevoiașilor la ceremonie, au fost sau nu prezenți muzicanți etc. Din datele noastre reiese în mod evident faptul că și în regiunea respectivă au fost validate așa-numitele „drepturi” ale defuntului, cum au fost formulate de către Ernő Tárkány Szücs: dreptul la jelire, la ceremonie, la parastas. În același timp ne formulăm o idee despre cum și-au închipuit oamenii din zona de câmpie în secolul al XVIII-lea „o înmormântare decentă”, ceea ce au cerut atât de mulți în testamentul lor.

18th Century Funeral Accounts of Expenses as Historical/Ethnographic Sources

The present study offers a comprehensive analysis of a dozen funeral accounts of expenses from the city of Győr and the surrounding smaller settlements (Káptalan-Nyúl, Koroncó, Tét) in the 18th century. These sources complete in many aspects our previous knowledge from specific literature on this topic. While testaments offer an image on the place the deceased desired to rest, the churches and the number of masses he/she wanted to be held for his/her soul, where and how many times should the bells toll, the accounts of expenses deliver us information such as: what was the cost of a coffin, what were the mourners served with, what was the footwear for the deceased, what was the payment for the grave digger, what was the cost of the priest. Furthermore, we can find out the members of which guilds or religious societies could take part at the funeral, what was the role of the poor, were there musicians or not etc. Our data demonstrate that obviously also in this region the so-called right of the deceased – as they were formulated by Ernő Tárkány Szücs – were validated: the right to mourning, to ceremony, to farewell. In the mean time we can get an image on what the locals considered “a decent funeral”, a thing that so many of them requested in their testament.

Háziipar és iparművészet

Verebélyi Kincső

A magyar népművészet forrásai

Vannak olyan fogalmak a néprajzi gondolkodásban és szóhasználatban, amelyek toposzként működnek már több mint száz éve. A 'népművészet' ilyen. Az is köztudott, hogy Herman Ottó az ősfoglalkozások kutatása során a pásztorok díszített tárgyait 'pásztorművészetként' jellemezte (Herman 1892). A népművészet fogalomtörténetéhez ez csupán adalék. Figyelmet felkeltő azonban Jankó János megállapítása: „Hazánkban a néprajz szülei az iparművészet és háziipar voltak” (Jankó 1897: 2). Kevés figyelmet kapott Hofer Tamás egy rövid jellemzése is a népművészetéről: „A népművészetnek ezt a század elején sokféle hangszereléssel, szuggesztíven előadott képét nem néprajzkutatók alkották meg, hanem írók, művészek, rajztanárok, amatőrök most nem szólva a háziipar-szervezőkről és kereskedőkről” (Hofer 1984: 35–36).

Írásomban nagyon vázlatosan a kiegyezést követő évtizedek azon folyamataira és tényeire hívom fel a figyelmet, amelyek a háziipar és az iparművészet közötti kapcsolatokat létrehozták és megerősítették.¹

A lényegében a kiegyezést (1867) követő gazdasági és szociális válságra keresett, spontán és szervezett válaszok szövevényes kapcsolatrendszerében egy állomás a 'népművészet' megnevezés megszületése. A terminus meggyökeresedése, fennmaradása érthetőbbé válik akkor, ha a kezdet tényeit legalább nagy vonásokban megismerjük (Balaton 2017; Bellák 1986, 2006; Fejős 1991, 2000; Kapros 2009; Kresz 1968; Kresz–Szabolcsi szerk. 1973; Pulszky 1878; Ráth 1898; Verebélyi 2015, 2022).

¹ A szövegben a 'háziipar' és 'kézművesipar' kifejezéseket igyekeztem következetesen használni. Az előbbivel igyekeztem a korabeli leggyakrabban használt terminusnál maradni, a szakmai képzésben nem részesült kézműveseket értve alatta. A második megnevezést a szakképzésben részesült kézművesek esetében használtam.

A 'népművészet' kifejezés Európa több országában Alois Riegl *Volkskunst, Hausfleiss und Hausindustrie* című írásához (Riegl 1894) kötődik. A szó, illetve a fogalom használatának az az alapja, hogy a 19. század végén több országban is hasonló gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok zajlottak le, amelyek hasonló kérdésfelvetésekhez vezettek (Sinkó 2006a). A termelési, piaci, társadalmi viszonyok átrétegződése, az életviszonyok gyors ütemű változásai magukkal hozták az oktatás, a művelődés átalakításának a szükségességét is, ami államigazgatási kérdéseket vetett fel. Mindez több országban is a fejlődés, a modernség és a nemzeti kultúra összefüggéseinek széles körben zajló átgondolásához vezetett. Az ipari forradalmat követően Európában az egyik, ha nem a legfőbb probléma az iparosítás módjának és mértékének a meghatározása és megvalósítása volt. Magyarországon a jobbágyfelszabadításon (1848), a céhek feloszlásán (1872) túl a hazai államigazgatásnak is egyik központi feladata volt az iparok fejlesztése. Ebbe a körbe beletartoztak manufaktúrák, gyárak mellett az olyan korábbi formák is, mint az ún. háziiparok, a kézműiparok. A Budapesten 1876-ban tartott nemzetközi statisztikai kongresszuson elfogadták, hogy a nemzeti ipar keretébe sorolják a háziiparokat. Ez széles körben hozzájárult ahhoz, hogy a kézműves technikával előállított tárgyak egy csoportjának a megnevezése fogalmilag tisztázódjon, és a gazdaságpolitika számára megragadhatóvá váljon (Deneke 1964, 1980, 1995, 1997). A nemzetközi gazdaságtörténeti, néprajzi kutatások révén feltárultak azok a gazdasági és társadalmi folyamatok, amelyek a német nyelvterületen, Észak- és Közép-Európában a 19. század utolsó évtizedeiben végbementek, és az államok gazdaság- és oktatáspolitikái többé-kevésbé hasonló intézkedéseket hoztak. A háziiparok, kézművesiparok felértékelése és a paraszti kultúrák elemei iránti érdeklődés megerősödése közös vonásnak tekinthető.²

Az 1867-es párizsi világiállítás kapcsán már felfigyeltek a szakemberek egyes hagyományörző kézműves tevékenységek teljesítményére: például a norvég fafaragásokra vagy a román női ingek hímzéseire. A tör-

² A nemzeti háziiparok fejlesztését illetően az egyes országokban egymástól eltérő nézetek érvényesülhettek: a svédek megerősítették a kézművesiparok oktatását, a norvégok a hagyományos kézművesség fenntartása érdekében egyesületeket hoztak létre, Oroszország a világiállításokra szánt bemutatóinál azt a szándékot emelte ki, hogy államilag mennyire ösztönözték egyes tájak kézműveseit a rájuk jellemző stílusok megerősítésére (Deneke 1997).

téneti művészeti stílusok neo-változatai és a korabeli iparművészek útkeresése már ekkor ösztönzőleg hatottak az újítások kezdeményezésére. Gottfried Semper művészeti elméletírónak a művészet keletkezését illető elgondolásai, amelyek a tárgyalásra is kiterjedtek, a funkció és a technika összekapcsolásán alapultak. Ehhez társultak az ornamentika alakulástörténetére vonatkozó nézetei, amelyek a világkiállítások szervezőit és résztvevőit is megérintették (Semper 1852, Sinkó 2012).³

Az 1873-ban Bécsben megrendezett világtárlat – a tárgyalás, a technika, az ornamentika fejlődése történetének illusztrációjaként – az iparcikkek felvonultatása, valamint az iparosok egyéni bemutatkozása mellett a nemzeti háziiparok számára (külön szekciókban) az együttes megjelenést is biztosította (Wörner 1999).

A 19. századi világkiállítások jelentőségét elemző írások egyetértenek abban, hogy a kézműves tárgyak nemzetközi szintéren való prezentálása a résztvevő országok történeti és etnikai sajátosságainak a reprezentálását is jelentette. Ehhez járult hozzá az az általános probléma, hogy az ipari tömegtermeléssel előállított árucikkek formája és díszítése szikárságuk miatt ellenszenvesnek tűnt, amelyre a választ meg kellett találni. Az iparművészet megszületése előtt éppen a háziiparok és a kézművesiparok termékei tűntek olyan példatárnak, amelyből meríteni lehetett. Ezt a gondolatot világosan tükrözi a bécsi világkiállítás háziipari részlegének a megszervezése (Falke 1872). A további nemzetközi tárlatokon azután egybevethetőek lettek azok a felfogások és megvalósításai, amelyek a háziipari és kézműves tudások megmentését, felidézését és felhasználását eredményezték. A hazai törekvések és megoldások története párhuzamba állítható más európai országban megtapasztalt

³ „Semper 1860-ban tette közzé a stílusok törvényszerűségeiről szóló elméleti művet. Nézetei szerint az ornamentika az építészeti és kézműves technikából fejlődött ki, a stílusok fejlődése pedig a civilizáció fejlődésének lenyomata. Kezdetei az emberiség – úgy mond – »vad« állapotának korába nyúlnak vissza, mely kultúrfokon minden nép keresztülmegy. A kezdeti »vad« állapot, valamint a civilizáció végének, az »elvadulás« állapotának jellemzői egybeesnek. A »vadak« díszítőművészetét a geometrikus, sokszorosán ismétlődő minták alkotják, melyek az ősember díszítő ösztöneiből és munkakultúrájából fejlődtek ki. Semper szerint az ősi emberi tevékenységek, mint például a varrás és fonás, meghatározzák a stílusok formai jellegzetességeit és motívumait. Ugyanakkor általánosabb, szimbolikus értelmet is hordoznak, mivel kifejezik a világban meglevő összefüggéseket” (Sinkó 2006b: 29).

tendenciákkal.⁴ A világiállítások szerepe általában jelentős volt mindenütt abban a folyamatban, amelynek során a háziiparok sajátos szerephez jutottak. A 'munka története' vagy a 'házi iparok' címszavak alatt már az 1867-es párizsi kiállítástól kezdve, majd a következőkben is egyre tudatosabban összeállított tárgyegyütteseket mutattak be az egyes országok. A háziipar keretében előállított tárgyak egy képzeletbeli történeti fejlődés régi rétegét képviselték a nemzeti ipart, művelődést reprezentáló alkalmakkor. Az anyagszerűség, a kivitelezés technikája mellett a szakírók a nemzeti jellemző jegyeket igyekeztek hangsúlyozni, amelyek alkalmasnak tűntek arra, hogy az ipari előállítású tárgyak tervezőit inspirálják. A 'nemzeti háziipar' fogalmának megalkotásában és használatában természetesen kapcsolódott össze a mitikus múlt – az autentikus ősiség – és az adott ország etnikai hátterű reprezentációja. Kisebb-nagyobb eltéréssel a paraszti tárgyak értékelésének ez a módja általánossá vált egész Európában ebben az időszakban. A képzőművészetek, a díszítmények kialakulásával foglalkozó írók figyelmébe általában a helyhez köthető, régebben gyakorolt kézművesség tárgyai kerültek. Emellett jelentékeny szerepet játszott a tárgyak megítélésében az, hogy a kézműves hagyományok felelevenítése és terjesztése nem tökeigényes. Az 1873-as bécsi világiállításon a nemzeti háziipar részleg egyértelműen a saját kézzel, saját használatra, kézi munkával előállított tárgyakat fogadta be. A háziiparról szóló írások nemcsak elméleti szempontból foglalkoztak a kézművesség keretében készült tárgyak felosztásának a kérdésével, hanem nemzetgazdasági megfontolások is mérlegelésre kerültek. A háziiparok, kézművesiparok támogatásának ez a szociális indítéka is elterjedt Európa nagy részén.

A háziiparok felfedezésébe Magyarországon Ipolyi Arnold, aki népi hímzéseket is gyűjtött, és nem is egy ipariskolát hozott létre, korán bekapcsolódott, felismerve a háziipar jelentőségét (Szulovszky 1992, Verebéli 1999). „Ősi háziiparunk pedig, mely eddig mintegy tudtunkon kívül létezett díszesen és dúsan képviselve megállotta helyét még a többi nemzetek versenyében is a bécsi világiállításon” – írta (Ipolyi 1981: 132). Egyfelől a magyarság történetének dokumentumaiként fogta fel „népünk háziiparának hímzési és szövési ornamentikáját” (Ipolyi 1981: 134), amelyben

⁴ Sajnos ezekről egyrészt terjedelmi okokból, másrészt az országonkénti feldolgozottság hiányosságai miatt nem tudok részletesen beszámolni. A téma legjobb, átfogó bemutatását adja Deneke 1980.

nyomot hagytak a más népekkel való találkozások is, „ős iparkultúránk” nyomai mellett. A magyarság sajátos tulajdonságainak vizuális megjelenítésén kívül Ipolyi hangsúlyozta azt 1877-ben, hogy „nagyobb még háziiparunk politikai nemzetgazdasági jelentősége” (Ipolyi 1981: 135).

A korabeli iparfejlesztés a törvény- és rendeletalkotás szintjén az államigazgatás több fórumát nemcsak érintette, hanem tudatosan, szervezeten össze is kapcsolta. A gazdaság-, az oktatás- és művelődéspolitikai konkrét területeken közös vállalásokat hajtott végre, időnként még a külkereskedelem támogatását is elnyerve.⁵

Köztudott, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben a földművelő népeség kereseti lehetőségei beszűkültek, a magyarországi nagyipar még nem volt olyan fejlett, hogy a felszabaduló munkaerőt foglalkoztatni tudja. A céhek megszűntével az iparosoknak is szembe kellett nézni az új piaci helyzettel, a tömegáru mértékének növekedésével. Az állam többféle formában és többféle szinten igyekezett munkaalkalmakat teremteni, különös tekintettel az otthon is végezhető kézműves munkákra (Varga 1980): „A falusi háziipar »második kiadása« tehát a parasztiiparból visszaalakuló háziipar mellett a konzervált eredeti háziipart is képviseli. S mert az egyik már korábban árutermelő volt, a másik pedig az árutermelővé válás küszöbén állott: a házi ipar második esetén, a család szükségletén felüli termékmennyiséget, mint árut szerepeltetni kell a piacon. A lényeg azonban a család számára való termelés. Ez a »patriarchális ipar«” (Tolnai 1980: 148).

Ez a társadalmi és gazdasági helyzet a háziipar és a kézműipar kontinuitását megkérdőjelezi, amivel a néprajzi kutatás máig nem nézett szembe. Már a 19. század végén a háziipari technikák visszatartására került sor, sőt az is hivatalos szándék volt, hogy ahol már eltűntek a hagyományos ismeretek, ott nem feltétlenül a hagyományt kell rekonstruálni, hanem bármilyen új „gazdasági háziipart” kell a lakosokkal megismertetni. Az ácsolt láda például nem azért készülhetett még a 20. században is Magyarországon, mert egy hagyomány maradt fenn. Nem a gótikus stí-

⁵ A Kereskedelmi Múzeum árumintaként hozott létre háziipari gyűjteményt. Évtizedeken át ez az intézmény szervezete meg azokat a Karácsonyi Bazárokat, amelyekre széles körben küldött ki meghívókat, és amelyeket nemegyszer külön bérelt helyiségekben valósítottak meg december elején (a Millenniumi Kiállítás alkalmával néhány évre a Múzeum el is költözött az Iparcsarnokból).

lus továbblépéséről van szó, hanem arról, hogy adott gazdasági viszonyok mellett a legszegényebb társadalmi rétegeknek nem volt módjuk korszerűbb technika alkalmazására használati tárgyaik és munkaeszközeik előállításához. Egyébként az egyszerű technológiáknak a régi történeti korok technikai megoldásaival való azonosítása a 19. századi gondolkodásban eléggé elterjedt volt, genetikai és nem strukturális összefüggéseket feltételezve.

A háziiparok kiegészítés után lendületet kapó fejlesztésének állami támogatása hosszantartó és összetett műveletek során érvényesülhetett (Lackner 2012; Szócsné Gazda 2016, 2017, 2019). Az áttekintést az is nehezíti, hogy a rendeletekbe, szabályokba foglalt szándékok és a megvalósult eredmények mellett a 19. és 20. század fordulójához közeli évtizedekben a háziiparok fenntartásába bekapcsolódhattak az ipartársulatok, különféle egyesületek, egyházak, nagyiparosok, civil mozgalmak, valamint magánszemélyek. Az ún. háziipari mozgalmaknak ebben az első fázisában a háziiparok másodvirágzását elősegítő tényeknek, törekvéseknek a tárházát egyelőre csak töredékesen ismerjük. A már említetteken kívül szövetkezetek helyi szervezetei, a turista egyesületek központjai – a csupán rövid vagy huzamosan életképes – vállalkozások indításával igyekeztek korszerűvé és keresetté tenni a helyi háziiparokat.⁶

A helyi, az országos és a világhiállítások alkalmával szervezett részvételek alapján megállapítható, hogy melyek azok az iparágak, háziiparok, művészi műfajok, oktatási területek és eszközök, amelyek együtt szerepeltek.

A hazai ipari kiállítások történetét az Országos Iparmű Egyesület Kossuth Lajos kezdeményezésére 1842-ben, 1843-ban és 1846-ban Pesten rendezett iparműtárlatai nyitották meg. Ennek a hatására a szabadságharc végéig vidéken is sorra kerültek hasonló rendezvények, amelyek jelentőségéről ritkábban lehet olvasni, noha az iparosítás népszerűsítésében ezek is szerepet játszottak. Emellett hozzájárultak ahhoz a folyamathoz is, amelynek során az egyes műiparok a minőségi teljesítményei-

⁶ A Pozsonyi Kereskedelmi és Ipari Kamara jellemzése: „A kamara készségesen ragad meg minden alkalmat, hogy kerületének magas színvonalán álló iparát kiállításokon megismertesse. A Pozsony városra és egész Nyugat-Magyarországra örökké emlékezetes 1902. évi országos mezőgazdasági kiállítás létrehozatalának egyik tényezője volt a pozsonyi kamara, a mely kiállításban a mezőgazdaság és a műipar közötti kapcsolat feltüntetése nagyméretű házi és mezőgazdasági ipari kiállítást rendezett” (Wolf 1905).

ket illetően eljutottak az iparművészetek megszületésének előkészítéséig (Molnár 1976: 36–49). A kiegyezés után éledő kiállításokon már nem a céhes mesterek iparművészeti jellegű művei szerepeltek, hanem a jó minőségű munkát végző iparos mesterek, műiparosok, akik az ezredfordulóhoz közeledve kezdtek el tervező művészekkel együtt dolgozni.

Az ipari, majd iparművészeti kiállítások sora mutatja a kézművesipari munka differenciálódásának állomásait (Gelléri M. 1883, 1885; Herich 1886; Nyárády 1962; Mudrony 1885; Nagy V. 2001). A hazai vidéki bemutatók közül a kutatások általában a következőket említik: Pozsony (1865), Kecskemét (1872), Szeged (1876), Székesfehérvár (1879). A vidéki kiállítások ezen időszakáról Gelléri Mór munkája óta újabb összegezés még nem áll rendelkezésre (Gelléri M. 1885). Az ilyen és hasonló rendezvények ismeretében nemcsak a kézművesiparok fejlettségi szintjéről, hanem a vidék művelődési arculatáról is több ismeretünk lenne. Az alább idézett példával arra utalok, hogy mennyire változatos társadalmi körből és mennyire változatos alkalmakkor, illetve színhelyeken rendezhettek kiállításokat.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 11. nagygyűlésére Pozsonyban került sor 1865-ben. Ez alkalommal a Grassalkovich-palotában ipari, régészeti és művészeti kiállítást rendeztek. Muzeológusok ezt a kiállítást az 1868-ban megnyílt városi múzeum közvetlen elődjének tekintik.⁷

A kecskeméti Iparegyesület 1872-ben rendezte meg az Országos Iparmű Tárlatot, amelyhez vásár is kapcsolódott. A tárgyakat négy csoportba osztották: 1. általános művek; 2. művészeti tárgyak, tudományos művek, tervek; 3. gazdasági termékek és ezzel rokon tárgyak; 4. gazdaságszoni készítmények, női munkák. „A gépek, gyári készítmények és iparos alkotások mellett helyet kaptak a mezőgazdasági termékek, háziasszonyi készítmények, divatickek, női munkák és művészeti tárgyak is” (Kőrösi é. n.).

A Szegedi Ipartársulat 1876-ban vállalkozott országos rendezvény, a Magyar Országos Ipar-, Termény-, és Állat-Kiállítás megszervezésére, amelyről Gelléri Mór állított össze egy részletes emlékkönyvet (Gelléri M. 1877). Megemlíthetjük, hogy a később világhírű szegedi halas bicska

⁷ <https://pozsonyikifli.sk/szulovarasukbol-szamuzottek-vilcek-szul-hofrichter-katalin-visszaemlekezese/> (letöltve: 2022. november 7.).

első alkotója, Sziráky József késes mester először itt nyert díjat, amelyet a következő években még számos hasonló kitüntetés követett (Szabó 2018).

Székesfehérvár 1879-ben folytatta a sort, az előző kiállításokkal hasonló céllal. Valamennyi tárlat arra törekedett, hogy a hazai, illetve helyi iparosok teljesítményeit a közönség elé tárja, és a vásárlókat a termékek minőségéről meggyőzze (Keleti 1879).

Ilyen előzmények után került sor a budapesti Országos Általános Kiállításra (1885), amelyet az 1883. XII. törvénycikkkel iktattak törvénybe. A törvénytervezet indoklásában gróf Széchényi Pál földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter a kiállítás célját így jelölte meg: „A kiállítás így 1885 tavaszán nyitandó meg, általános jellegét illetőleg szükségesnek tartom, hogy az nem kizárólag iparkiállítás, hanem gazdasági és állatkiállításokkal, úgy nemkülönben közoktatási, művészeti tárgyak kiállításával kapcsolatos legyen” (Vámos 2011: 48).

Ez a bemutató valóban minden korábbinál szélesebb területekről nyújtott képet, mivel az ipar és a mezőgazdaság⁸ mellett a tudományok, oktatási eszközök, képzőművészetek is helyet kaptak. A piacszerzési szándékok érvényesülése mellett az ilyen tárlatok kulturális, művészi vonatkozásban is hozzájárultak a polgári életmód alakulásához, az igények felkeltése révén. A háziiparok történetében is kiemelkedő jelentőségű volt az, hogy a Háziipari Csarnokban tizenöt parasztszobát rendeztek be. A Gyarmathy Zsigáné által berendezett kalotaszegi szoba tárgyai és a viseletbe öltöztetett bábukkal ábrázolt népeletről vett jelenetek hatalmas sikert arattak (Herich 1886: 499–514).⁹

Az ezredévi kiállítás jelentőségéről már sokan és sok szempontból írtak. Hasonlóan számottevő a Néprajzi Falunak a néprajz szempontjából való értékelése (Balassa M. 1972). Annyi bizonyos, hogy a korábbi, 1885-ös kiállítás látogatóinak számánál ez alkalommal jelentősen nagyobb közönség ismerhette, láthatta, tapasztalhatta meg a vidéki lakosság életmódját, vehette tudomásul a nemzetiségek részvételét az ország életében.

⁸ A mezőgazdasági kiállítások önállóvá válása 1881-ben kezdődött meg az I. Országos Tenyész- és Haszonállat-Kiállítás létrejöttével.

⁹ A kalotaszegi szobán kívül berendezték a mezőkövesdi, a torockói, a csíki székely, a hétfalusi csángó és az aldunai csángó szobákat is. A nemzetiségeket a szebeni és a szepesi szászok, a békéscsabai, a gömöri és a Sáros megyei szlovákok, a Temes vármegyei bolgárok, a Torontál vármegyei szerbek, a Krassó-Szörény és a Hunyad vármegyei románok szobabelsői képviselték.

A háziipar népszerűsítését szolgálta az, hogy a Néprajzi Falu templomának kerítése mellett elhelyezett árusító helyeken a különféle háziipari termékeket meg is lehetett vásárolni (Vámos 2011; Vörös 2016, 2018).

A vidéki és országos általános, illetve ipari kiállítások történetét a 20. században is lehet folytatni, lassanként azonban tematikailag specializálódtak a rendezvények, a termékkínálat ennek megfelelően strukturálódott. A kiállítások szakvásárokká alakulhattak már a második világháború előtt.¹⁰ A megrendezés helyéhez igazodva a háziipari kínálat jelentősége megváltozott. Az egyes tájak természeti körülményeit, valamint a hagyományos eljárásokat alkalmazó tárgykészítés még a közelmúltig is fennmaradhatott a háztartás, valamint a ház körüli munkavégzés szükségleteinek megfelelően. Az árucserre sajátos piaci körzeteken belül szerveződhetett meg. A rendszerint csupán időszakosan végzett háziipar alig különböztethető meg a piacra szánt termék-előállításától (Viga 2013). Ezzel egy időben a hagyományos háziipari és kézműipari munkák egyes fajtái már nem a vidéki, hanem a városi, polgári szükségletek kielégítésére készültek. A 'kézimunka', 'kézműves munka' e két szintje azután a tevékenységeket és termékeket illetően, társadalmi szempontból más és más státuszt nyert: az egyik a barkácsolás, a másik a művészet kategóriájába sorolódott, még akkor is, ha ez a megkülönböztetés nem lett kimondva. A néprajzi szakirodalomban a nem szakképzett iparosokra ugyanakkor a 'specialista' megnevezést használják.

A 19. században a világkiállításokon a magyar iparosok egyénileg vettek részt,¹¹ amelyek közül itt csak a párizsi, londoni, bécsi alkalmakat említem (N. Szabó 2007). A párizsin a kanizsai óriáshordó készítője, a londonin Malatinszky Imre miskolci szűrszabó nyert kitüntetést. Az 1873-as bécsi világkiállításon való magyar részvétel állami támogatással jött létre.¹² Köztudott, hogy az itt kiállított néprajzi-háziipari anyag lett a Néprajzi Múzeum megalapításának alapja, Gabriel Károly sárvári szűrszabó szűrje pedig itt nyert díjat. E kiállítás hatására születtek meg később a szabadtéri néprajzi, valamint iparművészeti és ipari múzeumok szerte Európában

¹⁰ A vidéki ipari kiállítások és szakvásárok viszonyának 20. századi alakulását megfelelő feldolgozások hiányában nem tudjuk részletezni.

¹¹ Sajnos az elmúlt másfélszáz év több tucat világkiállításán résztvevő magyar anyag háziipari-népművészeti részének a számbavétele még nem történt meg.

¹² Az Országos Magyar Iparegylet, Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, Országos Gazdasági Egyesület voltak a szervezői a bemutatkozásnak.

(Wörner 1999). 1857-ben nyílt meg Londonban a South Kensington Múzeum (Victoria and Albert Museum), 1864-ben a bécsi Österreichisches Museum für Kunst und Industrie. Nálunk Rómer Flóris vetette fel egy hasonló múzeum alapításának az ötletét, amely ugyan 1872-ben megalakult, de önálló épületet csak 1896-ban kapott (Ács 1999: 261–284).¹³

Magyarországon a 19. század végén még kevés múzeum létezett (Bodó 2017). A kiegyezést követően három iparmúzeum és négy iparmúzeumi épület, valamint az Iparművészeti Múzeum (1893–1896/97) jött létre, amelyek háttérben az iparfejlesztés és -oktatás színvonalának az emelése állt. Ezek az intézmények számos esetben vállaltak szerepet egy-egy tárlat megszervezésében, vagy adtak helyet háziipari, kézműipari kiállításoknak. Számptalan tanfolyamot szerveztek, az előadásokkal tudatosan igyekeztek az ízlésnevelést szolgáltni. A Kolozsvári Iparmúzeum (1896–1898) és a marosvásárhelyi Székelyföldi Iparmúzeum (1890–1893) feladatköre ugyanez volt. Ez utóbbiak is törekedtek a korszerű technológiák, a művészi szempontok, és olykor kereskedelmi célok megvalósítására. Ebbe természetesen belefért a helyi háziipar termékeinek a gyűjtése és bemutatása is. Ilyen múzeumok voltak még a Magyar Királyi Technológiai és Iparmúzeum¹⁴ (1883/1889) vagy a Budapesti Kereskedelmi Múzeum (1886).

A korszak iparfejlesztési stratégiájának fontos pillére volt az oktatás, amely nemcsak a tudományos, hanem a gyakorlati alapismeretek elsajátíttatását is magába foglalta. A kézügyesség megalapozását alapszinten kellett megkezdeni, amit külön óraszámokban terveztek meg a fiúk és a lányok számára. A svéd 'szlőjd' (kézimunka)-jellegű órák 1905–1950 között tantárgyként szerepelhettek az iskolákban (Gaul 2000). Ehhez társult, mintegy kiegészítésként, a rajzoktatás az elemi- és középiskolai szinteken (Buday 1958). Az ipariskolákban pedig a szakspecifikus gyakorlatok mel-

¹³ A Néprajzi Múzeum a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályaként kezdte meg működését (1872–1892). Az önállósodáshoz a néprajz tudományként való elismerése, a tudományok közé való betagozódása is hozzájárult (Sinkó 2009).

¹⁴ A múzeum célja az iparoktatás segítése volt, ezért szükségessé vált mintaként szolgáló anyagok, berendezések beszerzése. A feladatok közé tartozott szemléltetéssel egybekötött tanfolyamok szervezése is. A múzeum az ipari, iparművészeti oktatással foglalkozó más intézményekkel is együttműködött évtizedeken át. Irányította a háziipari, kézműipari és kisipari oktatással foglalkozó múzeumok és iskolák tevékenységét. 1921-ben egyesítették a Magyar Királyi Kísérleti és Anyagvizsgáló Intézettel, a neve is megváltozott. Gyűjteménye a második világháború idején elpusztult (Székely 2015).

lett a rajzolás volt arra szánva, hogy a kézügyességet és az arányérzéklet fejlessze. „De sem tágabb, sem szűkebb értelemben nem fogjuk fel a rajzot merev öncélúnak, hanem eszközt s módot látunk benne a megfigyelés élesztésére, a kifejezőképesség fokozására, a művészet értékeinek megközelítésére” – vallotta minderről Lyka Károly a 19. század elején (Lyka 1908).

Az iparok oktatásában a Vallás és Közoktatási Minisztérium, valamint a Kereskedelemügyi Minisztérium (1890) Iparoktatási Osztálya mellett további résztvevő lehetett az Országos Iparoktatási Tanács (1893), az Ipartestületek Országos Szövetsége (1884), a Kereskedelmi és Iparkamara (1811), a Tanműhelyek (1892) (Áfra Nagy 1929, Szerényi 1897).

A női kézimunkázás minőségi szintű művelését a nőipariskolák biztosították. Ebbe a háttérbe illeszkedett a kézművesiparok oktatása is, amely a céhek megszűnése után vált különösen fontos feladattá, azzal egy időben, hogy az iparosodás erősödésével új szakmák is megszülettek (Székely 2013, 2015, 2017). A megalakuló ipartestületek nem megfelelő módon oldották meg a tanoncok képzését. Az államilag támogatott, az oktatást szolgáló, időszakosan működő tanműhelyek sem hoztak megfelelő eredményeket. Egy hivatalos felmérés szerint az 1880-as évek elején 12 egyesület is részt vállalt az oktatásban. 1892-ben Baross Gábor iparügyi miniszter kezdeményezésére Lukács Béla kereskedelmi és gróf Csáky Albin vallás- és közoktatási miniszterek között olyan megállapodás született, amely az iparoktatást átfogóan szabályozta.¹⁵ Egyúttal létrehozták a 32 tagból álló Országos Iparoktatási Tanácsot, amelynek feladata a két minisztérium kérdéseit illető alkalmankénti állásfoglalás volt. 1896-ban az iparoktatás szintjei a következőképpen alakultak: iparostanonc iskola, segédek továbbképző tanfolyamai, ipari tanműhelyek, ipari szakiskolák, állami ipariskolák, nőipariskolák, székesfővárosi iparrajz iskola, nyilvános elsőfokú ipariskola. „A rendszer láncszemei az iparos-tanoncképzés: a kézműves iskolák, az ipari szakiskolák, a felsőipariskolák, a nőipariskolák az iparművészeti oktatás, az ipari múzeum, az ipari tanfolyamok és a elsőfokú ipari tudományos képzés voltak és működésükkel a századfor-

¹⁵ A Kereskedelmi Minisztérium, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztoztak továbbra is az iparoktatás megszervezésében és megvalósításában. Az előbbi minisztériumhoz tartoztak a gyakorlati célú oktatási intézmények, például a nőiipari iskolák, míg az elméleti jellegűek az utóbbihoz. Ilyenek voltak például a népoktatási intézetekkel kapcsolatos ipariskolák, valamint a budapesti állami ipariskola és iparmúzeum, az iparművészeti iskola és múzeum.

dulóig nemzetközi összehasonlításban is jelentősen segítették a magyar gazdaság fejlődését” (Halkovics 1999).

Ugyanebben az időszakban elkezdődött a szakoktatók képzésének a megszervezése is. A rajztanárképzés ugyan már 1871-óta folyt a Magyar Királyi Országos Mintarajztanoda és Rajztanárképezde (1871–1908) keretében, 1886-tól azonban külön iparrajztanító képesítést is lehetett szerezni. Az iparos tanulók részére szakmák szerint külön dolgozták ki a rajzterveket. „Az ipari irány hosszú időn át csak a rajzoktatásnál érvényesülhetett bizonyos mértékig, már akkor is, amikor az elméleti tanítás csak az elemi vagy ismétlő oktatás keretében történt” (Szendy 1936).

Szabadkézi és geometriai rajzok készítéséhez és a szakmai rajztudás gyakorlásához mintalapok és mintakönyvek adtak segítséget (Spányi 1935, Suppán szerk. 1885).¹⁶ A magyar ornamenseket stilizált formában közlő, a rajzoktatás módszertanát is figyelembe vevő gyűjtemények hatása lemérhetetlen, mivel a hímzéstől kezdve minden olyan iparos szakma számára adtak példát, amelyek – anyagtól függetlenül – síkfelületeket díszítettek (Hollós 1914; Kovách 1915; Ráth szerk. 1903; Székely 2013; Várdai 1891, é.n.).

A rajztanárok igényes része a korszaknak megfelelő művészi stílus megteremtésének az ügyét is felvállalta, követve Huszka Józsefnek és másoknak a magyar nemzeti műipar megteremtésére irányuló törekvéseit (Fejős szerk. 2006; Huszka 1885, 1888, 1890). A Mintarajztanoda és Rajztanárképezde, valamint az Iparművészeti Iskola tanárai közül, ha nem is Huszával való teljes egyetértésben, de a magyar népi ornamentika felhasználásával kívánták a modern magyar nemzeti stílust kialakítani. Elfogadott nézetként terjedt el az a felfogás, amely szerint az ornamentika tükrözi a népek jellegzetes jegyeit, karakterét a maga tiszta, eredeti, ősi formájában. E felfogás évtizedeken át gyakorolt hatást a népi kézművesség és a művészetek közötti kapcsolatok értelmezésére.

A magyar nemzeti stílus megalapozását rajztanári feladatnak tartották. Forrásként tekintették – lényegében Huszka óta – a reneszánsz templomi falfestmények ornamentális díszítményeit, valamint az iparosodás előtti kerámiát, az úri hímzést, a csipkét, a paraszti fafaragást és a népi kézművesség némely területét (Székely 2013; Tasnádi 2006a,

¹⁶ 1885-ben indult el a *Mintalapok iparosok és ipariskolák számára* sorozat, valamint a *Magyar Iparoktatás* című folyóirat kiadása.

2006b). A nemzeti művelődés összképében a 19. és 20. század fordulójáig közvetlenül, később egyre inkább már az áruvá vált, esetenként többszöri kiadáson átesett magyar ornamentika vált közismertté, a főúri mintákat követő polgári ízlés részévé (Óhidy 2007). A mintalapok készítői jórészt rajtanárok, majd a későbbiekben rajtanárokból lett iparművészek voltak, többen közülük részt is vettek az iparoktatásban. Ismerték, elfogadták és közvetítették azokat az ornamentikára vonatkozó nézeteket, amelyek a hazai és nemzetközi művészetelméleti viták tárgyai voltak (Sinkó 2005). Számos rajtanár, iparművész saját érdeklődését követve vagy megbízásból igyekezett a magyarországi tjakat felkeresve háziipari felméréseket végezni, tárgygyűjteményeket összeállítani. Többen részt is vettek az intézményes iparoktatásban vagy a Magyar Iparművészeti Társulat kézművesiparosok számára szervezte tanfolyamain. Nem felejtkezhetünk el arról, hogy az iparművészet önálló művészeti műfajjá válása iparfejlesztés keretébe ágyazódott, és ez konkrét feladatokat is jelentett: a hagyományos mesterségek feltérképezését, a mintagyűjtést és a gyakorlat minőségének fejlesztését. Az iparművészek oktatásban való részvételének célja határozottan az volt, hogy a helyi hagyományos kézművesség minőségét az eladhatóság érdekében javítsák, a tárgyformálást polgári ízlésnek megfelelő művészi színvonal felé közelítsék (Szterényi 1896).

Az Országos Magyar Iparművészeti Társulat (1885) adta ki a *Művészi Ipar*, majd *Magyar Iparművészet* című folyóiratot, amelynek szinte minden lapszáma közöl beszámolókat háziipari eseményekről, könyvekről, mozgalmakról, műhelyekről (Györgyi 1926, 1928). Az illusztrációk között is jelentős számban fordultak elő háziipari tárgyról készült rajzok, festménymásolatok. Ez a periodika gyakorlatilag az egyetlen forrása annak, hogy az iparművészek gyűjtéseiről és a háziipari központokban, kézművesek műhelyeiben tartott tanfolyamokról valamelyest képet alkothassunk. Tagjai, kapcsolatrendszere által a Társulat évtizedeken át óriási befolyást gyakorolt nemcsak a hazai iparművészet alakítására, hanem a magyaros stílus elfogadtatására is. A rajtanárok révén az oktatás minden szintjén – az elemitől a tanárképzőig – volt lehetőség a magyar ornamentika elemeinek ismertté tételére. A kultúrpolitika, a művészek és a közönség közötti közvetítésre használta fel a művészeti élet szervezéséből adódó feladatok elvégzésének jó részét. Egyebek mellett kiállítások szervezése, szakmai minősítések, pályázatok tartoztak munkájukhoz. A közízlés befolyásolására a Társulat itthoni és külföldön bemutatandó

kiállítások anyagának válogatásakor következetesen alakított ki háziipari szekciót. Ez a kiállítási koncepció és gyakorlat nemcsak az áruértéket növelte, hanem a falusi mesterek tárgyait szimbolikusan a művészet szférájába emelte át (Korff 1992, Smith 2009).

Lesznai Anna, aki maga is tervezett mintákat, és hímzett is, a még érintetlen háziiparban vélte felfedezni az értéket, és világosan látta a háziipar támogatásának az árnyoldalait is: „Természetesen ennek a háziiparilag ápoltnak igen csekély a kereskedelmi piaca. Városi használati cikkekre kell alkalmazni a népies díszítést, hogy tömegesen eladhatóvá legyen. Ezen a ponton válik kényessé a háziiparrá vedlett népművészet kérdése. Minden művészi produktumnak főbecse ugyanis egységes voltában és benső kiegyensúlyozottságában rejlik. Rajz, szín, technika, anyag, a díszített tárgy rendeltetése maga is, szoros összhangot alkotnak – s bármely tényező megbolygatása felbillentheti a benső egyensúlyt. Nehéz a házi vászonra vagy selyemre varrott mezőkövesdi minta összeforrott tömör alapszövetével, és gyökértelemmé, kellemetlenül libegővé válik, mihelyt áttetsző modern nyári batisztblúzok díszéül kell, hogy szolgáljon. Színe élénk, napszomjas voltánál fogva ritkán alkalmas városi utcai ruhákra és a bérlakások szürke hangulatába. Ezért nyúl bele hatalmaskodó kézzel a háziiparfejlesztők jóakarató, de durva keze a népművészet finom és rejtelmes szálaiba” (Lesznai 1913: 370).

Az iparművészek kézművesek számára tartott tanfolyamainak eredményei széles skálán mozogtak. Lehettek olyan sikeresek, mint például Badár Balázs (1854–1939), akit Gróh István az iparművészeti iskolában folyó oktatásba is bevont. Badár kerámiái nemcsak a millenniumi kiállításon, hanem külföldi iparművészeti tárlatokon is díjakat nyertek. A mezőtúri fazekas Zsolnay pécsi gyárában is folytatott tanulmányokat, majd mesterré válása folyamán a népi fazekasság és a szecesszió formavilágának ötvözésével sajátos egyéni stílust alakított ki. Megemlíthető a népi és művészi kerámia kölcsönhatásának érzékeltetése céljából, hogy Badár műhelyében tanult Gorka Géza keramikus iparművész is (Rác 1911, Nagy V. 2001).

Más példák is ismertek arra, hogy lokális szakmai hagyományok és az új ismeretek illeszkedése egy-egy tehetséges mester kezén harmonikusan alakult, bár ezek már kiemelkedtek a mesterség tradicionális szintjéhez képest. A néprajzkutatás álláspontját Györffy István véleménye tükrözi, ami nem azonos az iparművészekével: „A díszítőművészetek közül utolsó he-

lyen említem a népi fazekas mesterséget. Ezt a múlt század 90-es éveiben maga a kereskedelmi minisztérium tette tönkre, ugyanis vándor »tanárok«-at küldött ki a vidékre, akik új formákat, díszítő elemeket, színeket és festésmódot honosítottak meg a fazekasok között. A szarajevói kincstári fémipariskolában gyártott bosnyák rézvázákat vettek edénymintának, erre a Huszka-féle magyar szűcshímzésmintákat festették fel díszül. Megtanították a fazekasokat új színeket keverni. A festéket a szaporátlan írőka (csorgató) helyett a széles foltokkal dolgozó ecsettel kenték fel. A néphagyomány értékét nem ismerő »tanárok« tudatlansága így csaknem mindenütt tönkretette a hagyományos fazekasművészetet. A híres mezőtúri Badar Balázs fazekas a legutóbbi időig is csinálta a bosnyák rézvázákat cserépből, melyre szűcs- vagy egyéb hímzésmotívumot festett. A festékeverést, meg az ecsettel való festést ma már minden fazekas úzi. A széles ecsettel persze nem lehet a régi csorgatott ornamentikát kihozni, ezért aztán a fazekasok mindenütt áttértek a természetes virágelemek festésére. Ez példa lehet arra is, hogy milyen pusztítást tud véghez vinni egy dilettáns, aki tudatlanul nyúl a népművészetekhez. Mennyire szükséges volna, ha a minisztériumokban is a népművészeti kérdésekben a néprajzban jól képzett szakemberek irányítanának! Az iparművészek kerámiai munkásságáról a népművészet keretében nem beszélhetünk. A régi paraszti kismesteremberek díszítésmódját nem utánozzák, mert a csorgatót sem tudják kezelni. A hagyományos formákat nem tartják művészeknek. Stílusuk nem hagyományos, hanem egyéni vagy idegen. A fazekasok nagyrésze még őrzi a hagyományos formákat, de a hivatalos támogatással meghonosított idegen színek és díszítmények miatt gyártmányaik a hagyományi szempontból, teljesen értéktelenek” (Györffy 1949: 39).

A hódmezővásárhelyi Majolikagyárat 1911-ben helyi hagyományok és a városban élő művészek közreműködésével alapították. Az évtizedekig termelést folytató gyár fazekas nemzedékeket foglalkoztatott, és befolyást is gyakorolt rájuk.

Nagy Vera kortárs kutató napjainkban másként ítéli meg az átadás-átvétel-alakítás folyamatait. A részleteket dokumentáló munkája sok tanulsággal jár, hiszen amikor a népi szecesszió olyan fazekas mestereinek a munkáira hívja fel a figyelmet, mint Baán Imre, Csenki (Czvalinga) István és Lázi János, akkor nemcsak a fazekasságra jellemző helyi példáról, hanem általánosabban értelmezhető tendenciákról is szól (Nagy V. 2017, Nagy Z. 2022).

Olykor a javító szándék – amint Györffy István és Lesznai Anna írták – inkább rombolt, mint épített. A tárgykészítés hagyományosként értelmezett 20. századi szakaszát valamilyen módon meg kellene különböztetni a korábbi korszakoktól, mivel a kínálat és fogyasztás körülményei ezt indokolják.

A háziipari, kézművesipari tárgyak elhelyezése és megnevezése egy átgondolt tárgyrendszerben még nem történt meg. A 18. század végén és a 20. század elején az újságokban, folyóiratokban, a szakirodalomban esetleges a szóhasználat: 'háziipar', 'népipar', 'gazdasági háziipar', 'piacképes háziipari ágak', 'művészi háziipar' mellett a 'kisipar', 'kismesterségek' is előfordul (Szulovszky 2016). Név szerint nem ismerjük azt, aki a 'népművészet' szót először használta, az azonban bizonyosnak látszik, hogy az iparművészek környezetében találtak rá erre az alkalmasnak látszó, átfogó, tartalmilag meghatározatlan kifejezésre. A háziiparokkal kapcsolatos iparművészeti törekvések mintegy összegződtek – legalábbis a terminológia szintjén – 1952-ben, amikor a 'népi iparművészet' elnevezés megszületett, hiszen ez a megfogalmazás szinte a levegőben lógott már 1945 előtt is. A néprajzi kutatásokat ebben a környezetben kell elhelyezni.

Látható, hogy az egykori 'háziipar' jelölte tárgycsoport megnevezésére nem alakult ki megfelelő terminus. A kézművesiparok egy része ugyan bekerült a látókörbe – fazekas, takács, szűrszabó stb. –, és a fogyasztás helye miatt figyelmet érdemelt ki. A 20. század elején felbukkant 'díszítőművészet', 'népi díszítőművészet' kifejezések jobbára fedőnévként, a 'népművészettel' párhuzamosan terjedtek a szóhasználatban. Ugyanazon szerző esetenként szinonimaként mind a két változatot használhatta (Viski 1926, 1934). Ez a kettősség folytatódott a 20. század folyamán, és makacsul tartja magát ma is, sőt kibővült az 'élő népművészet' megfogalmazással.

A háziipari, kézművesipari tárgyak abban a magyar társadalomban jöttek létre, amely sokrétű környezetet biztosított előállításukhoz, fogyasztásukhoz és értelmezésükhöz (Gelléri K. 2004, Keserű 2010). Ebből a bonyolult szövevényből lassan felfejtődik a kézimunkával, egyszerű technika alkalmazásával létrehozott tárgyak egy részének az életútja, amely iparcikké, sőt műtárggyá, majd a magyar nemzeti kultúra szimbólumává válásához vezetett.

Szakirodalom

Ács Piroska

1999 *A budapesti Iparművészeti Múzeum gyűjteményeinek kialakulása, önálló épületének születése (1877–1897)*. (Tanulmányok Budapest Múltjából, 28.) Budapesti Történeti Múzeum, Budapest.

Áfra Nagy János

1929 *A magyar iparostanonc oktatás története*. (Ipari szakkönyvtár, 34–35.) Ipari Tanfolyamok Országos Vezetősége, Budapest.

Balassa M. Iván

1972 A Néprajzi Falu az Ezredéves Kiállításon. *Ethnographia* LXXXIII. (4) 553–572.

Balaton Petra

2017 A háziipar „felfedezése” és jelentősége Székelyföldön a 19–20. század fordulóján. *Orpheus Noster* IX. (25) 7–19.

Bellák Gábor

1986 A historizmus és a szecesszió népművészetfelfogása. In: Éri Gyöngi – O. Jobbágy Zsuzsa (szerk.): *Lélek és forma. Magyar művészet 1896–1914*. Kiállításkatalógus. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 21–26.

2006 Népművészet és háziipar. In: Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19–20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő, 64–70.

Bodó Sándor

2017 *A múzeumok története Magyarországon a dualizmus korában*. (Akadémiai nagydoktori dolgozat, kézirat) Budapesti Történeti Múzeum, Budapest.

Buday Lajos

1958 A magyar rajzoktatás a századfordulón (1895–1915). *A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1*. Szegedi Pedagógiai Főiskola, Szeged, 269–298.

Deneke, Bernward

1964 Die Entdeckung der Volkskunst für das Kunstgewerbe. *Zeitschrift für Volkskunde* LX. (sz. n.) 168–201.

1980 Hogyan fedezték fel a népművészetet az iparművészet számára? *Folkloristica* 4–5, 5–59.

- 1995 Das ländliche Hausgewerbe im Zeit alter der frühen Weltausstellungen. Anpassungsprozesse zwischen ökonomischen Zwängen und der Ästhetisierung des Industrieprodukts. *Jahrbuch für Volkskunde* XVIII. 43–65.
- 1997 Volkskunst und Nationale Identität 1870–1914. In: Nikitsch, Herbert – Tschofen, Bernhard (Hg.): *Volkskunst*. Selbstverlag des Vereins für Volkskunde, Wien, 13–18.
- Falke, Jakob
- 1872 Die nationale Hausindustrie. *Gewerbehalle* X. Bd. 1–3, 17–19, 33–36, 49–50.
- Fejős Zoltán
- 1991 Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 143–158.
- 2000 A népművészet a 19–20. század fordulóján. Kutatás- és fogalomtörténeti jegyzetek. In: Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19–20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő, 117–127.
- Fejős Zoltán (szerk.)
- 2006 *Huszka József, a rajzoló gyűjtő*. Kiállítási katalógus. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Gaul Emil
- 2000 A kézimunka-oktatás meghonosodása az elemi népiskolában. *Iskolakultúra* X. (5) 72–78.
- Gelléri Katalin
- 2004 „Avult hagyomány” vagy megújító forrás: viták a nemzeti művészetéről. Népművészet és orientalizmus. In: Uő: *A magyar szeceszció*. Corvina Kiadó, Budapest, 27–41.
- Gelléri Mór
- 1877 *Az 1876. évi Magyar Országos Ipar-, Termény- és Állat-Kiállítás Emlékkönyve*. Szegedi Ipartársulat, Szeged.
- 1883 *A magyar háziipar jövő irányai*. Dobrowszky és Franke, Budapest.
- 1885 *A kiállítások története, fejlődése és jövődöbeli rendszeresítése*. Dobrowszky és Franke, Budapest.
- Györfly István
- 1949 *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. (A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára, 1.) Egyetemi Néprajzi Intézet, Budapest.

Györgyi Kálmán

1926 A magyar hímző-háziiparról. *Magyar Iparművészet* XXIX. (1) 51–53.

1928 A népművészet és az iparművészet kölcsönhatásáról. Viski Károlynak a Társulat körében tartott előadásából. *Magyar Iparművészet* XXXI. (1) 5–8.

Halkovics László

1999 A magyar ipari szakoktatás és statisztikája 1945 előtt. *Statisztikai Szemle* LXXVII. (4) 260–273.

Herich Károly

1886 Háziipar. In: Keleti Károly (szerk.): *Hivatalos jelentés a budapesti 1885-i Országos Általános kiállításról*. IV. (29) 499–514.

Herman Ottó

1892 Magyar pásztoremberek remeklése. *Ethnographia* III. (1) 310–320.

Hofer Tamás

1984 A népművészet Györffy István kutatásaiban. *Tiszatáj* XXXVIII. (7) 35–41.

Hollós Károly

1914 *Magyar díszítmények*. Szerzői kiadás, Budapest.

Huszka József

1885 *Magyar díszítő styl*. Deutsch, Budapest.

1888 A derzsi (Udvarhelym.) falképek. *Archaeologiai Értesítő* VIII. (1) 50–53.

1890 *Teremtsünk igazán magyar műipart!* Jókai Nyomda, Sepsiszentgyörgy.

Ipolyi Arnold

1981 A magyar iparélet történeti fejlődése. In: Rottler Ferenc (szerk.): *Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Fraknoi Vilmos*. Gondolat, Budapest, 120–148.

Jankó János

1897 *Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja*. Révai, Budapest.

Kapros Márta

2009 A palóc kézimunkák sikere. Adatok a népművészet felfedezéséhez Nógrádból. In: *Zalai Múzeumi Közlemények Zala Megye Múzeumaiból*. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 139–142.

Keleti Károly

1879 *Jelentés a Székesfehérvárott 1879-ben rendezett Országos Mű-, Ipar-, Termény- és Állatkiállításról*. Pesti Nyomda, Budapest.

Keserű Katalin

2010 Az építészet és iparművészet nemzeti keretei. In: Királyi Erzsébet – Róka Enikő – Veszprémi Nóra (szerk.): *Nemzet és művészet. Kép és nemzeti népi törekvések a magyar iparművészetben a századfordulón*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 230–237.

Korff, Gottfried

1992 Volkskunst als ideologisches Konstrukt? Fragen und Beobachtungen zum politischen Einsatz der „Volkskunst“ im 20. Jahrhundert. *Jahrbuch für Volkskunde* XV. 23–49.

Kovács Géza

1915 *Magyar mustrák*. Egyetemi Nyomda, Budapest.

Kőrösi Ilona

(é. n.) *Országos Iparmű Kiállítás Kecskeméten*. In: <https://kecskemets650.hu/kronika/orszagos-iparmukiallitas-kecskemeten> (letöltve: 2022. október 2.).

Kresz Mária

1968 A magyar népművészet felfedezése. *Ethnographia* LXXIX. (1) 1–36.

Kresz Mária – Szabolcsi Hedvig (szerk.)

1973 *A népművészet felfedezése. Tanulmányok a népművészetről és iparművészetről 1873–1899*. (Documentatio Ethnographica, 4.) MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, MTA Néprajzi Kutatócsoport–Damjanich János Múzeum, Budapest–Szolnok.

Lackner Mónika

2012 A háziipar szervezett keretei és irányai 1867–1910. In: Fülöp Hajnalka – Lackner Mónika (szerk.): *Nők, szőnyegek, háziipar*. Kiállítási katalógus. Néprajzi Múzeum, Budapest, 86–191.

Lesznai Anna

1913 Háziipar és népművészet. *Magyar Iparművészet* XVI. (9) 369–376.

Lyka Károly

1908 Művészettörténet a középiskolában. *Művészet* VII. (2) 98–106.

Molnár László

1976 *Iparművészeti törekvések a reformkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mudrony Soma

1885 *Az 1885-ik évi Budapesti Országos Általános Kiállítás Katalógusa*. Nendivich Gusztáv, Budapest.

Nagy Vera

2001 Az 1904-es ipari és mezőgazdasági kiállítás Hódmezővásárhelyen. In: Bárkányi Ildikó (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Néprajzi tanulmányok*. (Studia Ethnographica, 3.) Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 59–74.

2017 *A népi szecessziós kerámia hódmezővásárhelyi mesterei*. Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ, Hódmezővásárhely.

Nagy Zoltán

2022 Hagyomány és változás a Velemér-völgyi fazekasság történetében. A fazekasság évszázadai a történeti források tükrében. *Ethnographia* CXXXIII. (2) 316–343.

N. Szabó Magdolna

2007 Adatok a hazai háziipar reprezentációjához az országos és világiállításokon, 1872–1900. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Néprajzi Tanulmányok* 6. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 309–330.

Nyarády Gábor

1962 *Az első magyar iparmű kiállítás*. Közigazgatási és Jogi Kiadó, Budapest.

Óhidy Viktor

2007 A magyaros stílus főúri lakáskultúrában betöltött szerepe. In: *Főúri lakáskultúra Magyarországon a dualizmus időszakában*. (Kézirat, Doktori disszertáció) ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Magyar Művelődéstörténeti Program, Budapest.

Pulszky Károly

1878 *A magyar háziipar díszítményei*. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest.

Rácz Lajos

1911 Dr. Badár Balázs. Egy magyar parasztfazekasról. *Magyar Iparművészet* XIV. (1) 66–68.

Ráth György (szerk.)

1903 *Mintalapok iparosok és ipariskolák számára*. Magyar Iparművészeti Társulat, Budapest.

Ráth Károly

1898 *Háziiparunk jellege és közgazdasági szerepe*. Klny. Matlekovits Sándor (szerk.): Az 1896. évi ezeréves kiállítás eredménye VIII. Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, Budapest.

Riegl, Alois

1894 *Volkskunst, Hausfleiss und Hausindustrie*. Georg Siemens, Berlin.
Semper, Gottfried

1852 *Wissenschaft, Industrie und Kunst. Vorschläge zur Anregung nationalen Kunstgefühles, bei dem Schlusse der Londoner Industrie-Ausstellung*. Vieweg und Sohn, Braunschweig.

Sinkó Katalin

2005 Viták a nemzeti ornamentika körül 1873–1907 között. In: Vadas Ferenc (szerk.): *Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Hild–Ybl Alapítvány, Budapest, 399–433.

2006a Megjegyzések a 19. századi ornamentika-teóriák antropológiai vonatkozásairól. In: Szikra Ágnes (szerk.): *Ornamentika és modernizmus*. (Ernst Múzeumi Füzetek, 2.) Ernst Múzeum, Budapest, 18–26.

2006b A 19. századi ornamentika-teóriák antropológiai vonatkozásairól. *Iskolakultúra* XVI. (6) 28–35.

2009 A népművészet-szemlélet változásai és a Nemzeti Múzeum 1852–1898. *Néprajzi Értesítő* XCI. (sz. n.) 35–80.

2012 Az ornámen, mint nemzeti nyelv. A népművészet fogalmának kialakulása az iparművészeti múzeumokban a pozitívizmus korában. In: Uő.: *Ideák, motívumok, kánonok. Tanulmányok a 19–20. századi képkultúra köréből*. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2012/1.) Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 242–276.

Smith, Antony D.

2009 *Ethno-symbolism and Nationalism. A Cultural Approach*. Routledge, London.

Spányi Béla

1935 Háziiparunk és a tanítóóság. *Magyar Iparművészet* XXXVIII. (1) 40–49.

Suppán Vilmos (szerk.)

1885 *Az 1885. évi országos általános kiállítás nevelési, közoktatási és iparoktatási csoportjainak külön katalógusa*. (XXXI., XXX.) Pesti Könyvnyomda Részvény Társaság, Budapest.

Szabó Magdolna

2018 *A szegedi halas bicska*. A hónap műtárgya. Néprajzi Múzeum, Budapest. <https://www.neprajz.hu/gyujtemenyek/a-honap-mutargya/a-szegedi-halashicska.html> (letöltve: 2022. november 10.).

Székely Miklós

2013 A magyarországi ipari szakoktatási rendszer a századfordulón, különös tekintettel Erdélyre. In: Kovács Zsolt – Orbán János (szerk.): *Táguló Horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból*. Maros Megyei Múzeum–Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Marosvásárhely–Kolozsvár, 129–141.

2015 Tárgyi valóságok összefonódásai a dualizmus kori hazai iparmúzeumokban. In: Lajtai Mátyás – Varga Bálint (szerk.): *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés búvőkörében a 19. századi Magyarországon*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 189–208.

2017 *Nemzet, ipar, művészet. A kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum 1887–1918*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest.

Szendy Károly

1936 *Adalékok a tanoncoktatás fejlődéséhez a székesfővárosban I–II*. (Statisztikai Közlemények, 75.) Székesfőváros Házinyomda, Budapest.

Szőcsné Gazda Enikő

2016 Egy székely művész és a székely háziipari tüllhímzés meghonosítási kísérletei Háromszéken. *Ethnographia* CXXVII. (1) 52–65.

2017 Egy nőipariskola és hatása a kézimunka-kultúra átalakulására. Esettanulmány. In: *Acta Siculica 2016–2017*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 447–468.

2019 Ipartanítók terepen – Körkép az erdélyi magyar fazekasság 19. század végi és 20. század eleji metamorfózisáról. In: *Acta Siculica 2018–2019*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 343–360.

Szterényi József

1896 *A háziipar- és kézügyességi oktatása Magyarországon*. Lamper Róbert / Wodianer F. és fiai, Budapest.

1897 *Az iparoktatás Magyarországon*. Pesti Nyomda, Budapest.

Szulovszky János

1992 Kísérlet a gömöri fazekasipar fejlesztésére a 19. század utolsó harmadában. In: Viga Gyula (szerk.): *Kultúra és tradíció. Tanulmányok Ujváry Zoltán tiszteletére* II. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 737–744.

2016 Szempontok és tanácsok a kézművesség, kisipar néprajzi feldolgozásához. *Tradíció Magazin* I. (1). 38–39.

Tasnádi Zsuzsanna

2006a Vidéki rajztanárok a műemlékvédelem és a néprajz korai történetében. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Huszka József, a rajzoló és gyűjtő*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 76–90.

2006b Falképek és templomi berendezések rajzai. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Huszka József, a rajzoló és gyűjtő*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 53–54.

Tolnai György

1980 *A manufaktúra ipar pusztulása és a függő tőkés fejlődés kezdetei Magyarországon 1850–1867*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Vámos Éva

2011 A „nagy kiállítások” Magyarországon a 19. század második felében (1842–1885), és megrendezésük céljának változása napjainkig. In: Uő – Vámosné Vigyázó Lilly (szerk.): *Természettudományos, műszaki és orvostudományi fejlődés a hosszú 19. században. A 2010. évi ankét anyaga* Ács Tibor hadtörténész tiszteletére. MTESZ, MMKM–SZTNH, Budapest, 45–53.

Várdai Szilárd

1891 *Faliminták az elemi szabadkézi és ékítményes rajzoktatáshoz közép-polgári és ipariskolák valamint tanítóképzők számára*. Egenberger, Budapest.

(é. n.) *Magyar díszítmények*. Szerzői kiadás, Budapest.

Varga László

1980 Állami ipartámogatás a dualizmus korában. *Történelmi Szemle* XXIII. (2) 1–30.

Verebéli Kincseő

1999 Ipolyi Arnold hímezsgyűjteménye. *Ethnographia* CX. (1) 140–146.

2015 Utak és tévutak a népművészet kutatásában. *Ethnographia* CXXVI. (1) 1–23.

2022 Az iparművészet a népművészet hátterében. *Ethnographia* CXXXIII. (2) 256–276.

Viga Gyula

2013 Dél-Zemplén háziiparának néhány történeti néprajzi jellemzője. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LII. (sz. n.) 245–267.

Viski Károly

1926 Népművészet. In: Éber László (szerk.): *Művészeti Lexikon*. Győző Andor, Budapest, 551–553.

1934 Díszítőművészet. In: Györffy István – Viski Károly (szerk.): *A magyarság néprajza 2*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 274–395.

Vörös Katalin

2016 Millenniumi hangulatban. Az ezredéves kiállítás és az iparoktatás. Autonómia és felelősség. *Neveléstudomány II.* (2–3) 19–28.

2018 Modernizáció és nacionalizmus keresztmetszetében: nemzetépítési törekvések a dualizmus kori középfokú iparoktatás vonatkozásában. In: Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Kronosz, Pécs, 237–259.

Wolf Gerő

1905 Ipar, kereskedelem és közlekedés. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony vármegye*. Apolló Irodalmi Társaság, Budapest, 308–309.

Wörner, Martin

1999 *Vergnügung und Belehrung: Volkskultur auf den Weltausstellungen 1851–1900*. Waxmann, Münster.

Izvoarele artei populare maghiare

Termenul de artă populară face parte din terminologia de specialitate a cercetării etnografice din Ungaria mai bine de o sută de ani. Deoarece nu cunoaștem încă prima menționare concretă a acestui termen, lucrarea de față încearcă să ofere o imagine mai minuțioasă a perioadei descoperirii artei populare. De fapt în perioada dintre anul 1867 și Primul Război Mondial putem vorbi despre o atenție specială acordată industriei casnice și a meșteșugurilor din partea politicii economice și culturale, dar și a artei decorative și a artiștilor. Țelul a fost revitalizarea, dezvoltarea acestor industrii în cadrul populației rurale, pentru că era nevoie de crearea unor locuri de muncă pentru acești oameni. Produsele au devenit de fapt marfă, care trebuie să se adapteze la gusturile consumatorilor, ceea ce s-a întâmplat printre altele sub supravegherea și cu ajutorul artiștilor decoratori. Probabil că conceptul și conținutul artei populare s-a născut în cadrul acestui proces.

The Wellspring of the Hungarian Folk Art

The term „folk art” (népművészet) is a term used generally in Hungary for more than a hundred years in ethnography. Since we do not know when it was used first time, the

author tried to scrutinize motivation which was that handicrafts with understanding of its exploration in the time between 1867 and the First World War. It was the time when the economy and culture propagation and art industry turned attention towards house industry and handicrafts. The motivation was to give market for production of rural people. The products of home industry were directed by art history activity and that gave an esthetic guideline for folk art terms and perspectives. The term of „folk art” was crystallized in this time and during these circumstances.

Berki Tímea

Háziipar az 1885-ös országos kiállításon.

Moldován Gergely és a torockói szoba

Moldován Gergely tíz évig, 1876 és 1886 között volt Torda-Aranyos vármegye királyi tanfelügyelője. Ennek az évtizednek a végén került sor arra az országos kiállításra, amelyen az ő indítványára berendeztek egy torockói szobát is. A csángó szoba mellett a torockói olyan régiók és kultúrák országos reprezentációját jelentette, amelyek nagy hírértékkel bírtak, és egzotikumként jelenítődtek meg a helyi és az országos sajtóban. Jelen tanulmány sajtó- és iskolatörténeti források alapján azt vizsgálja, hogy az országos kiállítás és a népoktatás kontextusában milyen szerepet és értelmezéseket nyer az anyagi kultúra és a háziipar, miközben Moldován oktatásszervezői munkásságára is kitér.

A parasztság anyagi kultúrája iránti érdeklődés az 1840-es évektől élénkül meg, és egybevág az irodalomtörténetből is jól ismert jelenséggel, a népiességgel. Ez a jelenség azonban maga után vonta egyfelől a népszerűség, másfelől az epigonizmus, dilettantizmus kérdéskörét is a specializálódó, esztétikai szempontú irodalomfogalom kialakulása révén. Ennek az intenzív érdeklődésnek lett következménye a népi kultúra funkcióváltása, amelyre a divat kérdését vizsgálva például Fejős Zoltán is kitér. A Bach-korszakban a népművészet kuriózumnak számított akkor, amikor egyre nagyobb népszerűsége tett szert a magyar jellegű viselet (Fejős 1991), a népművészet, amely a divat által beépült a magyar nemzeti kultúra szimbólumrendszerébe. Az irodalomtörténeti kutatások is hasonló jelenséget dokumentálnak egy-egy etnikum kapcsán. Például a cifraszűr viselése és a palóc kultúra használata az 1850-es évek legelején Lisznyai Kálmán írói stratégiáinak sikerét jelentették, vagy a magyaros öltözet viselete az 1859-es Kazinczy-emlékünnepek alkalmával (Szilágyi 2001, Fábri 1997) egyszerre volt identifikációs gesztus és az együvé tartozás jele. Mindkét példa kap-

csán a (közösségi) reprezentáció a népszerűség és divat kérdésével kerül összefüggésbe.

E reprezentáció talán egyik legfontosabb alkalma a korszakban az 1885-ös Budapesti Országos Általános Kiállítás, amely elsősorban a népi anyagi kultúra tárgyait, a hazai termékeket mutatta be a hazai közönségnek. A kiállítás előkészítése országos szintű adatgyűjtést eredményezett. A dokumentálás a megismertetés szándékával történt, mivel ez hiányként fogalmazódott meg a kiállítás szervezőiben. Olyan hiányként, amely a hazai gazdasági fejlődésben vált kitapinthatóvá, hiszen országos szinten ismeretlennek tűntek a magyarországi háziipari termékek, helyüket pedig a külföldről behozott árucikkek pótolták. Bár 1885-ben a kiállítással kapcsolatos diskurzus előrevetíti azt a szóhasználatot, érvelést, amely a századfordulón egyre inkább nemzetlegitimációs szereppel bír, mégis az esemény gazdasági szempontú jelentőségét hangsúlyozza: „[E]z üdvriadással [sic!] kezdi uj életét az uj Magyarország, mely a kiállítás megnyitásával elérte nagykorúságát a közgazdasági téren. Felmagasztaló érzés ez. Mert idáig leverőleg hathatott mindig a nemzetre az a tudat, hogy a közgazdasági téren el vagyunk maradva a világtól. Legalább ezt hirdették mindenfelé rólunk, s ha kereskedelmi statisztikánkat nézzük, ezt kellene hinnünk még ma is. Amaz adatok arra mutatnak, hogy ipari szükségleteink legnagyobb részét a külföld szállítja, s elviszi érte cserébe nyersterményeinket, földünk termő erejét. A kiállításban egy összképbe foglalva, magunk előtt látjuk az ország egész productivitasát. E kép élő bizonyága annak, hogy ha tényleg nem termeljük is mindazt, a mire egy kulturnemzetnek szüksége van, de a képesség megvan nemzetünkben e termelésre. S az akadályok, melyek e tekintetben előttünk állanak, nem legyőzhetetlenek” (sz. n. 1885a: 1).

A kiállítás a nemzet versenyképességét, gazdasági erejét volt hivatott erősíteni tehát a külföldtől való függéssel szemben, és erről az idelátogató nemzetközi vendégek is meggyőződhetnek: „Élő bizonyága tehát a kiállítás annak is, hogy szakítanunk kell a multtal, szakítanunk kell azzal a kiskoru állapottal, hogy más nemzetek által ruháztassuk magunkat, más nemzetek által rendeztessük be háztartásunkat. A magyarnak csak akarnia kell komolyan és nem lesz szüksége a külföldi iparcikkek tömeges behozatalára. S hogy ezt most már akarja is, bizonyoság rá a kiállítás” (sz. n. 1885a: 1). A kiállítás látogatói között az ipari egyesületek tagjait és a

vidéki érdeklődőket is számontartották, tehát szakmai hozadéka is volt. Csak mellesleg jegyezzük meg, hogy a májusi megnyitőünnepség forgatókönyve 11 év múlva, a millenniumi megemlékezések és az ezredéves kiállítás alkalmával köszön majd vissza.¹ Ennek rendjén fontos utalnunk arra a történelmi vitára, amely a honfoglalás évfordulójának időpontjával kapcsolatosan zajlott a 19. század utolsó harmadában: a millenniumi ünnepségekre készülődve már az 1880-as években felmerült az ünneplés időpontjának kérdése, azonban az ország felkészületlen állapota miatt törvényhatározatokkal 1896-ra tolták azt, és 1885-ben csak általános országos nemzeti kiállítás megtartására vállalkoztak (Kővári 1897), ezzel azonban mintát és helyszíneket is szolgáltatottak az ezredéves kiállítás számára.

A háziipart bemutató csarnok az egyik legsikeresebbként értékelt, ez a siker pedig a millenniumi néprajzi falu kialakításának ötletét és sikerét is szavatolta. A háziipari részleg a kiállítás önálló egységét képezte, ahol a termékeket, azaz a használati tárgyakat nem egyszerű tárgyként, hanem funkcionalitásukban kívánták bemutatni mozgatható bábukkal, megkomponált jelenetek, élőképszerű történetek segítségével. E törekvés a kontextualizált bemutatásmód igényével egy időben kiszakította környezetükből és muzealizált kiállítási tárgyként tárta a látogatók elé az értékesnek és reprezentatívnak vélt háziipari termékeket.

A magyar néprajztudomány a háziipart a parasztság anyagi kultúrája előállítási lehetőségeként határozta meg. Az ekként létrehozott tárgyak házimunkaként nem minősültek árunak, előállításuk termelésnek, hanem elsősorban helyi fogyasztók számára készültek, és csere tárgyát képezték. A nyáron mezőgazdasággal foglalkozó parasztság téli időszakban készítette el a számára szükséges használati tárgyakat. Az önellátó társadalomban megjelenő háziiparosok a nagyobb ügyességgel rendelkező specialistáktól különültek el abban az értelemben, hogy ez utóbbiak már termelésre is gyártottak, piacokon, vásárokon kínálták árujukat (Szolnoky 1979). A helyi paraszti közösségben lokális értékkel bíró hasz-

¹ A Kalotaszeg (1892), Torda, Aranyosvidék és Torockó (1893), majd a Balaton-mellék magyar népét (1902) bemutató első néprajzi tájmonográfiák szerzője, Jankó János valószínűleg a millenniumi kiállítás néprajzi faluját az azt megelőző, átfogó gyűjtőtevékenységére alapozva. A néprajzi faluban Torockó bemutatását saját monográfiája és a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán található berendezési tárgyak segítségével végzi el.

nálati tárgyak előállítását a kereslet–kínálat elve határozta meg, és „a háziipar a Kárpát-medence egyes vidékein a természeti adottságoktól vagy a táj használatának változásától függően, a falvak sokaságának biztosított megélhetést” (Sárkány–Szilágyi szerk. 2000). Ez a használat és tárgyi kultúra értelmeződik át a kiállítás alkalmával.

Kovács Gyula a 19. század végének háziiparát elsőként tekintette át szisztematikusan (Kovács 1898). Tizenegy iparágat különített el, melyek közül a faipar, a szövés-fonás és a bádogsmunka volt a legelterjedtebb Magyarországon, a legtöbb munkást pedig a zsendelykészítés foglalkoztatta. A vasipar kapcsán hiányzóként említette Torockót, pedig a torockóiak egykor nemcsak Erdély, hanem az Alföld vasműveseinek, kereskedőinek is egyik legfontosabb szállítói voltak (Kovács 1898: 376).

A *Közgazdasági Értesítő*ben dr. Herich Károly horvát miniszteri tanácsos részletes tájékoztatást és leírást közölt a kiállításról (Herich 1885), és annak etnográfiai jellegét hangsúlyozta. Többek között ez az írás is segíthet rekonstruálni a háziipari csarnok látványosságait, és azt is, hogy kik, milyen minőségben vállaltak szerepet mindebben. Az egyes miliók berendezésére felkért tekintélyek között erdélyrészi iparos felügyelőt, erdőfelügyelőt, rajztanárt, kamarai titkárt, közgazdasági előadót, iskolaigazgatót és tanfelügyelőt egyaránt találunk, ellenben közülük csupán két személy nő: Bartóky Lászlóné, illetve Gyarmathy Zsigáné a korabeli névhasználatnak megfelelően férjeik neve után azonosítandó. A kiállításban vállalt szerepükkel később foglalkozom.

A fentiek által berendezett 15 szoba² tette a legszebb pavilonná ezt a részleget, ahol különleges háziipari készítményeket mutattak be. Ezek közül a csángó és a torockói szoba számított leginkább kuriózumnak. Herich hiányzóként tartotta számon az Alföldet, amelyet ekkorra már a nemzeti tér táji reprezentációjaként értelmeztek, főként Petőfi költészete nyomán (Albert 1997, 2004, 2009), akárcsak a hortobágyi pásztorélet, a szegedi vagy a balatoni halászelet bemutatását. Ennek ellenére kiemelte a kiállítás reprezentativitását, változatos esztétikai és technikai eredetiségét. Hozzáteszük, hogy ez a hiány csak a magyarországi háziipart

² A torockói szoba a következő szobák, berendezések társaságában volt látható a kiállításon: erdélyi hétfalusi csángó-magyar, székely, al-dunai csángó, kalotaszegi, bolgár, békéscsabai, Hunyad megyei román, gömöri, szepesi, erdélyi szász, Borsod megyei, tót, szerb, rutén.

ismerő, abban jártas és tájékozott Herich számára fogalmazódott meg hiányként, és valószínű, hogy az átlagos vagy a külföldi látogató nem számolt vele. Az értékítéletek rendjén Herich a szerb és székely háziipar fejlettségét, a szász eleganciáját emelte ki. Áttekintésében felvetette a bécsi gyárkonkurencia kérdését, vagyis azt, hogy az ipari szintű gyártás lehetetlenítette el például a szepességiek lenből készült termékeit. Ezzel Herich az iparosodás és háziipar szemléletbeli különbségére, a hazai és külföldi gyártás ellentétére, negatívként érzékelt egymásra hatására világított rá. A leírások rendjén a Hunyad megyei román szoba kollázs-szerűségét említette abban az értelemben, hogy az az őraljaboldogfalvi, Sztrigy-völgyi, szászvárosi vidéket vásári kavalkádként mutatta be, nem emelte ki közülük a reprezentatívát, hanem egy nagyobb táj sokszínűségét szemléltette. A kiállítás rutének, szerbek és Oravicza-környéki románok berendezéseit is felvonultatta. A nők szerepére térve, tudjuk, hogy Bartóky Lászlóné, a békéscsabai szolgabíró felesége állította össze a tótok szobáját magyaros stílusban, ráadásul egy, a korban szimbolikus jelentéssel bíró tárgyat is beemelt, Munkácsy Mihály inaskorában festett ládáját. Gyarmathy Zsigánénak pedig a kalotaszegi szobát köszönhették.

Ha visszatekintünk erre az etnikai és etnográfiai sokszínűségre, akkor egyértelművé válik számunkra, hogy a reprezentatív népi kézimunkák és a házi szükségletre készített kéziipari termékek, valamint az azokat értelmező, kontextualizáló enteriőrök, berendezések és bábukkal megjelenített történetek az országos kiállítás keretei között ugyanazt a narratívát reprezentálták, amelyet Rudolf főhercegnek, a kiállítás fővédnökének az irodalmi vállalkozása, az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből* (Jókai főszerk. 1886–1901). A háziipari pavilonban egymás közelében berendezett szobák és életképek a magyarországi nemzetiségek sokféleségét és békés egymás mellett élését is szimbolizálták. Erre csodálkozhattak rá a kiállítás hazai és külföldi látogatói, és ekként vált a kiállítás az önmegismerés eszközévé, az etnikumok fölötti nemzeti és/vagy birodalmi azonosságtudat kifejezőjévé, amelyet a királyi család jelenléte és pavilonja még hangsúlyosabbá tett. A kiállítás tehát az ország háziiparáról nyújtott látéleletet, keresztmetszetet. Reprezentatív jellegű és a gazdasági fejlődési képesség bizonyítéka volt, bár közvetve a hagyományok és a tömegtermelés problematikáját, a népi kultúra és iparosodás kapcsolatát is tematizálta.

A háziipari kiállítás apropóján érdemes említést tenni az 1881-ben megrendezett Országos Nőiipari Kiállításról, amelyről a *Katholikus Hetilap* tudósít. Talán ez némiképp magyarázatot is ad a nők országos kiállítás-szervezésben tapasztalható alulreprezentáltságára. Az említett folyóirat „Emér” álnevű cikkírója, azaz Czobor Béla, a női szereplehetőségek részletezésével indított, és ezeket a házi tűzhely és családi szentély kötelékében képzelte el. Érvelésében a nemzet egészséges léte a házi szükségletek fedezésére irányuló női munkálkodáson múlik, amely ősi, hivatásszerű feladat, hiszen „mi nőknek és nem férfiaknak akarjuk a magyar hölgyeket látni munkakörükben, foglalkozásukban” (Emér 1881). A pap, régész, egyetemi tanár Czobor számára problematikusnak mutatkozott a női emancipáció, hiszen a külföld negatív hatását, szerencsétlen következményű tendenciájaként értelmezte és nehezményezte a nők nyilvános állásokban való foglalkoztatását, amely oktatást, szakképzést, azaz férfias irányba való értelmi kiképzést jelentett volna. Az elsősorban női tevékenységként értelmezett háziipart Czobor így az emancipatórikus törekvések visszaszorítása miatt tartotta fontosnak, és szembeállította a nők oktatást követelő profeszszionális szereplehetőségeivel. Természetesen nem tekinthetünk el a cikk elsődleges megjelenési kontextusától, amely konzervatívabb, felekezeti álláspontot képviselt, és amely így feszültségbe került éppen a női reprezentáció egyik lehetőségével, az országos szintű kiállítással, amely az ún. nőiparra hívta fel a figyelmet.

A nők és a háziipar kapcsolatának kérdése egyértelműen maga után vontatta tehát az oktatás, oktathatóság kérdését. Kiss József *Nők a tanítói pályán* című írásából idézek: „1864-ben a Magyarbirodalom [sic!] területén 621 tanítónő volt, beleszámítva természetesen a szerzetesnővéreket és talán a kézimunka-tanítónőket is. Azt hisszük, hogy ez a szám megfelelhet az akkori tanítónői létszámnak és az osztrák adatokban a kedvező eltérés inkább csak az iskolák és az iskolába járó tanulók számában van. [...] A tanítói pálya, a múlt század közepétől, majdnem minden országban általánosan megnyílt a nők előtt” (Kiss 1929). Ismeretes az is, hogy a nép-oktatási törvény nem írta elő a női kézimunka és rajz kötelező oktatását, bár találunk erre ellenpéldát: a pancsovai Magyar Királyi Állami Leányiskolában már az 1877-es tanévben külön munkaterem és eszköztár állt a kézimunka és női háziipar oktatására (Martin 1878). Az 1905. évi tanterv emelte ki a kézügyesség fejlesztésének szerepét, kötelezővé téve fiúk és lányok számára a kézimunka oktatását. A tantárgy témaköreikhez tartó

zott az agyagmintázás, a papír- és kartonmunkák, a famunkák, illetve leányoknál a női kézimunka és a háztartási ismeretek; ezek célja pedig a munka megszerettetése volt.³ Az 1880-as évektől felsőbb körökben és női ipari iskolákban gyakorlattá vált a népművészet, motívumok és rajz tanítása is – azaz a háziipar tekintetében is professzionalizációs folyamatról beszélhetünk.⁴ Ebbe a folyamatba illeszkedik az országos kiállítás nyomán körvonalazódó igény is, miszerint szükségessé válik egy háziipari múzeum létrehozása.

Az 1876 és 1886 közötti időszakban Torda-Aranyos vármegye tanfelügyelőjeként működő Moldován Gergely éppen annak a népoktatási törvénynek a végrehajtója volt, amely a nők oktatását is lehetővé tette. A törvény államilag felügyelt iskolák hálózatának megvalósítását írta elő, és az általános népnevelést tartotta nagyon fontosnak. A tordaszentászlói iskola történetét kutató Boldizsár-Zeyk Imre írja, hogy „a népoktatási törvény megszavazása után a falusi eklézsiák, de inkább a hívek igyekeztek magukról »lerázni« az iskolafenntartás költségeit, és az államra próbálták áthárítani. De csakhamar tapasztalniuk kell, hogy az állam késlekedve és csak részben vállalja az iskolák államosításával járó kiadásokat, s a fejlesztés gondját a községekre bízta. Ezért alakulnak át az egyházi iskolák előbb községivé, s csak később államivá. Az 1868. évi népoktatási törvényt Torda-Aranyos vármegyében szinte tízévi késéssel alkalmazzák, az iskolaépítést pedig, ahol csak lehet, elodázzák, vagy a községre bízják, s késlekednek az óvodák felállításával is. Mindezek ellenére a tanítás tartama megnő, az oktatás-nevelés tartalma és minősége lényegesen javul. [...] Ez idő tájt indul meg nagyobb méretekben az iskolán kívüli népnevelés, a falusi közművelődési egyesületek megszervezése és működésük folyamatossá válása” (Boldizsár-Zeyk 1982: 134–135). Az állami iskolák tehát a felekezeti iskolahálózatra épültek rá, és ennek egyik – Moldován számára is sikeres – története a tordai polgári iskola ügye, amely a helyi unitárius egyházi iskolát „államosította” (Orbán 1889). A tordaszentlászlói és torockói iskolák hasonló sikertörténetek voltak. Mellékesen jegyezzük meg, hogy a havasi román ifjak figyelemmel kísérték Moldován oktatásszervező munkáját és magyar nyelvű nyi-

³ http://www.kjf.hu/nevelestortenet/index.php?act=menu_tart&rovat_mod=archiv&eid=29&rid=1&id=94. Letöltve: 2022. szeptember 28.

⁴ Lásd például Szőcsné Gazda Enikő erre vonatkozó kutatásait (Szőcsné Gazda 2017).

latkozatait, amelyeket például a tordai *Haladás*ban közölt, abban a lapban, amelynek szellemi profilját ő maga határozta meg (Keszeg V. 2011). A *Gazeta Transilvaniei*ben reflektáltak minderre, azzal érvelve, hogy a románságnak 1850-ig tilos volt iskolát nyitni, ráadásul jobbágysorban éltek, szegénységben. Ugyanitt hozzátézik, hogy az iskolázottság olyan vágyakat indítana el bennük, amely a nép ellen munkálna, hiszen az a despotizmus és a germanizáció áldozataivá válna, és jobb, ha természeti állapotában marad (sz. n. 1877). Ez a sajtóbeli szóváltás az oktatásszervezés visszasságait, a nemzetiségek közötti társadalmi-felekezeti egyenlőtlenséget adatolja.

A tordai kulturális és egyleti életbe tevékenyen, jótékonykodásai által is bekapcsolódó Moldován – tanfelügyelői munkássága révén – jó helyismerettel és személyes kapcsolathálóval rendelkezett a vármegyében, amit részben (oktatás)politikai pozíciójának is köszönhetett. Ez tartalmazta fel őt arra, hogy a torockói szoba berendezésével foglalkozzon.

Torockó az 1840-es évektől vált ismertté, elsősorban a romok, műemlékek, később a táj, majd a torockói ember felfedezése által. Jókai Mór (Jókai 1970) és Orbán Balázs Torockó-elbeszélése (Orbán 1868) tette egyre népszerűbbé. Legutóbb Keszeg Anna vizsgálta „a holdbéli völgyet”, azt a kultúrtájat, amelynek jelentésképzeteihez, legitimációjához és (ön) reprezentációjához a szabadság-mítosz, a közösség zártsága, a természeti környezet, a néprajzi értékek, a műemlékek, illetve a felekezetiesség, jelesül az unitarizmus és az annak köszönhető alfabetizáció kritériumai egyaránt hozzátartoznak (Keszeg A. 2015).

Egy, az országos kiállítást beharangozó cikkben a *Pesti Hírlap* azt írta, hogy „a már eddig elfogadott népviseletek termeihez, legújabbán két érdekes szoba és csoportozat járul, az egyik a torockói, melyet Moldován Gergely torda-aranyosmegyei tanfelügyelő kezdeményezésére Torockó város saját költségén maga állít fel s a másik egy hétfalusi csángó szoba, melyet Nagy Gyula brassói kir[ályi]. erdőfelügyelő állít egybe” (sz. n. 1884: 7). Eszerint utólagosan került be a két erdélyrészi szoba, amelyet később kuriózumként említenek, vagyis az ott megjelenített háziipari termékek és berendezések ismeretlennek tűntek az ismerősebbek között. Innen tudjuk meg azt is, hogy a tanfelügyelő kezdeményezte a torockói szoba berendezését, nem a kiállítás szervezői. Hasonlóképp járt el akkor is, amikor Rudolf trónörökös vállalkozásához etnográfusként és a vidék ismerőjeként, azaz legitim elbeszélőjeként Jókainál levélben ajánlotta

magát, sikeresen.⁵ Az sem mellékes, hogy Torockó saját költségén állította fel a szobát, azaz anyagi áldozatot hozott saját értékeinek országos szintű felmutatása, háziipara kiállítása és népszerűsítése érdekében.

Torockó kapcsán a tudósítások kiemelik népesedése történetét, az Ausztriából és Stájerországból bevándorolt, illetve elmagyarosodott bányászokat (Sz.n. 1885b). A *Vasárnapi Újság*ban is az „idegen fajok” gyors elmagyarosodásának példaként említették Torockót, amelynek csak építkezése és bútorzata utal német származására. Díszes ünnepi népviseletüket luxusként értelmezi a cikk írója, hozzátéve, hogy az több száz forintba kerül, ráadásul a férfigallérokat rókaprém ékesíti (sz. n. 1885c). Mindaz, ami a fővárosból nézve luxust jelentett, a Torockóra látogató turisták számára is látnivalónak számított a századfordulón. Papp Domo-kos turistakalauza a következőképpen fogalmaz: „Torockónak legérdeke-sebb látnivalója, a gyönyörű népviselet legértékesebben megismerhető vásár- és ünnepnapokon, amikor a nép a templomba sereglük. Már most a kiránduló Tordáról 3 órai kocsikázás után reggel 9 órakor Torockóra érkezve azt számítja, hogy a Székelykő megmászására szükséges újabb 3 óra alatt a nép nemcsak bemegy a templomba, hanem haza is széled onnan és így a népviselet csoportos, tehát igazán festői képeinek a látása lehetlenné válik. Ezért aztán a legtöbben a székelykői kirándulásról lemondanak” (Papp 1909: 54–55).

Herich Károly, a már idézett áttekintésében, annyival egészíti ki a hírlapi tudósításokat a berendezés aprólékos leírásakor, hogy a sarokba helyezett padka említésekor szóba hozza az ott pihenő bibliát és imádsá-gos könyveket. A biblia a hétfalusi csángók szobájában, imádsá-gos köny-vek pedig a torockói szobán kívül a békéscsabai szoba almáriumában is feltűntek. Szimbolikus jelentéssel bírtak ezek a tárgyak és megjeleníté-sük a háziipar és népi tárgykultúra kontextusában, akárcsak a szobákat díszítő szenteket vagy történelmi alakokat (pl. a szász szobában Luthert vagy Melanchton) ábrázoló képek. Annak bizonyítékai, hogy az ún. magaskultúra és népi környezet nem választható el egyértelműen, hogy az önellátó társadalom, a parasztság tárgyai között az értelmiségi réteg tárgyai is megtalálhatók voltak, főként a felekezeti elköteleződésnek és azonosságtudatnak köszönhetően. Az alapvetően orálisnak képelt népi

⁵ *Moldován Gergely Jókai Mór*hoz. Kézirat [Lelőhelye: OSZK Kt. Fond V/392.].

kultúra igényt tartott az írásbeliség tárgykulturájára, még akkor is, ha az csupán dekorációs tárgyként volt jelen az otthonokban vagy e kiállítás keretében.

A tárlat kontextusából még két dolgot emelek ki Moldován Gergely kapcsán. Az egyik az, hogy a kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara Moldován Gergely királyi tanfelügyelőnek a torockói szoba berendezése körül tanúsított „kiváló ügybuzgóságért” díjat adott át (Sigmond–Gámán 1886) egy Tordán megrendezett ünnepség keretében (sz. n. 1886). A másik pedig egy „m. g.” szignójú cikk, amely a *Budapesti Hírlap*ban jelent meg *Torockó* címmel (m.g. 1885). Egyértelmű, hogy Moldován Gergely e tárcsa szerzője. Írásában Torockót sajtóságos és egyedi helyként, közösségként mutatja fel. Teszi ezt azért, mert „szobája ott van a háziipari csarnokban, a kalotaszegi szoba mellett, s a míg ez utóbbival a világ minden újsága foglalkozott, addig amazzal alig” (m.g. 1885: 2). Érvelése szembeállítja a kalotaszegi szobával a torockóit, kiemelve a visszhangtalanság, a sajtónyilvánosság kérdését, mintegy versengő pozícióból szólva: román környezetben maradt magyarok a torockóiak, megőrizve nyelvük, erkölcsük, ruházatuk – állítja Moldován, és érvként Torockó város tragikus történelmét mutatja be, amely a szabadságért, az elveszett nemesi jog elismeréséért folyó harcok sorozatából állt 1848-ig. Ez a képzet Keszeg Anna részletesen adatolt munkájában is az egyik elsődleges, máig meghatározó jelentésköre a torockói identitásnak (Keszeg A. 2015). A torockóiak másik sajátossága Moldován szerint a magyarság és az unitarizmus, de a lányok szépsége is páratlan, öltözetük, a házi berendezés szintén egyedi, azaz „minden meglepő, ami itt van” (m.g. 1885: 3). Nem marad el Moldován Torockót felmutató eszköztárából a természeti környezet sajátosságának kiemelése sem, mint ahogy a közösség méltatása sem: „szerepet visz kulturális tekintetben. Nagyszerű községi iskolájában, a havas román ifjúsága növekedik. Itt mindenki olvas és ír, értelmes, munkás és szorgalmas mindenki [sic!]. Vajha vasiparának újabb lendületet adnának; akkor Torockó még szebb és még nagyobb volna.” – zárja írását (m.g. 1885: 3). A magasfokú alfabetizáció is Torockó páratlan sajátossága tehát, s amit Moldován külön is kiemel, az a román fiatalok iskoláztatása. Ez a város vonzáskörzetének volt köszönhető, ráadásul a felekezeti iskola községi átszervezése nem a nemzetiségi szempont értelmében történt, hanem nemzetiségek fölötti gesztus volt és homogenizáló abban az értelemben, hogy magyar oktatási intézmények születtek a népnevelés égisze alatt, a

népiskolai törvény értelmében, amely tartalmazott ugyan a magyarországi nemzetiségek jogaira vonatkozó cikkelyeket is, de azok gyakorlatba ültetése váratott magára.

E tárcza tehát az országos kiállításon berendezett kalotaszegi szoba népszerűsége, széleskörű nyilvánossága apropóján íródott 1885 augusztusában. Bő három hónap telt el a kiállítás megnyitása után, amikor Moldován a sajtóban érvelt a kezdeményezésére létrehozott szoba által reprezentált közösség egységére, sajátossága mellett. Nem találtam hasonló cikket a csángó vagy egyéb erdélyrészi szoba kapcsán, így Moldován tárcáját állásfoglalásnak tekintem. Olyan állásfoglalásnak, amely versengő pozícióból szólt. Miért volt fontos kiemelni Torockó különlegességét? Mihez képest kapott kevesebb figyelmet a torockói szoba az országos kiállításon?

A kalotaszegi szoba berendezője Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka volt, az a másik nő, aki a kiállítás szervezésében szerepet vállalhatott a békecsabai szolgabíró felesége, Bartóky Lászlóné mellett. A kalotaszegi asszony a magyarossága miatt válhatott sikeresebbé, amint Török Zsuzsa legújabb kutatásaiból is körvonalazódni látszik (Török 2016). Írói pályája korábban indult, mint a népi kultúra iránti érdeklődése. A régiót tematikailag, nyelvileg próbálta meg írásai tárgyává emelni, és ennek köszönhetően írói sikerét, nem művei esztétikai értékének. Az 1880-as évek végén kapcsolták össze írói munkásságát másik kultúrmissziós tevékenységével, a kalotaszegi népművészet népszerűsítésével (Török 2016: 432). Ő volt tehát az országos kiállítás kalotaszegi szobájának berendezője. Ami különlegessé és egyedivé tette az általa elképzelt szobabelsőt, az az élőképet alkotó bábukban is keresendő. Nem mintha más szobák esetében nem lettek volna egyediek a háziipari tárgyakat kontextualizáló megjelenített történetek, ám a kalotaszegi szobában gyermek is szerepelt a kitalált jelenetben. Másfelől maga a szoba berendezője is részt vett a kiállítás megnyitón, folyamatosan jelen volt a szoba környezetében, interjúkat adott, beszélgetett a látogatókkal, magyarázott stb. Természetesen, a kiállítást követően, megnövekedett a figyelem Kalotaszeg iránt, maga is folytatta a népművészet népszerűsítő munkáját. Nem melléleg főúri és császári-királyi érdeklődésnek is örvendhettek a kalotaszegi háziipar darabjai, az általuk képviselt magyaros stílus. Ehhez képest Torockó megítélése máig komplexebb és sokrétűbb jelentésképzetek alapján történik.

Ez a kalotaszegi magyarosság tehát egyetlen régióhoz kötött identitásként körvonalazódott a 19. század végére, a Gyarmathy Zsigáné által népszerűsített varrottások pedig külföldi nemzetképviselési pozíciót szereztek. Ennek nyomán indult be a hagyományok tömegtermelése. Ez a piac azonban új technikák és új termékek megjelenését vonta maga után. A famunkák terén új tanműhely és játékgár nyílt Kalotaszegen, amely a karcolva díszítés technikáját vezette be, atipikusan. Fejős Zoltán a külső beavatkozás problematikájaként értelmezi ezt a folyamatot: „az adatok azt mutatják, hogy a paraszti tárgyak divatja kezdetben a még paraszti használatban lévő tárgyak megszerzésére vonatkozott. Ezt követően természetesen felvetődik a hasonló darabok, tárgyak készítésének, új-rakészíttetésének, majd ezek mennyiségi növelésének problémája. A piac bővülése, a megrendelő elvárásai egyre inkább az eredeti formáktól, a saját használatú tárgyaktól való elfordulást, a »kereskedelmi stílus« kialakulását eredményezték” (Fejős 1991: 150). Szintén Fejős kutatásai vizsgálják arra, hogy Kalotaszeg reprezentativitását az 1910-es évekre Mezőkövesd és a millenniumi kiállítással népszerűvé váló „matyódivat” veszélyezteti mint versengő kulturális sajátosság. Napjainkban pedig annak a vitának lehetünk tanúi, amely a kalotaszegi népi varrottások kérdéséről érinti: számos középkori templom felújításakor a falkutatásoknak köszönhetően előkerült értékes freskók szorítják ki a templombelsőket több mint száz éve díszítő, meghatározó és egyedivé tévő varrottásokat.⁶ A freskók 21. századi mércével mért művészettörténeti értéke vetekszik a 19. századi varrottások népművészeti értékével, amelyet a református közösség hozott létre az újonnan felfedezett – katolikus, de a közösség középkori múltját adató – értékek ellenében.

Látható tehát, hogy a Moldován Gergely által berendezett torockói szoba kuriózumként maradt meg a kollektív emlékezetben, Torockó pedig a maga természeti, történelmi, népi, felekezeti sajátosságaiban lett az érdeklődés, a látványosság és a turizmus kitüntetett célpontja, és ezt a pozíciót máig is őrzi. Kalotaszeg pedig a nőiség, a családképzet erőteljesebb megjelenítése révén vált sikertörténetté. A női háziipar pedig ezáltal bizonyította legitimitását és reprezentativitását az azt tőle elvitatókkal szemben. Az országos kiállítás a hazai ipar és háziipar fejlődésének volt

⁶ <http://szabadsag.ro/-/evszazados-hagyomany-szakadhat-meg-kalotaszeg-unios-penzbol-megujulo-templomaiban>. Letöltve: 2022. október 1.

felmutatója, és nem csak a millenniumi kiállításban tetőzött, hanem mozgalmat is generált, múzeumok, háziipari iskolák, a nők háziipari foglalkoztatása köszönheti létrejöttét ennek. Az egyenrangúság látszatát keltő háziipari csarnok egymás mellé helyezte tehát különböző régiók, népcsoportok, nemzetiségek tárgykultúráját az önazonosság, szingularitás, egyediség és reprezentativitás jegyében; ugyanakkor az anyagi kultúra (ünnepi) funkcióváltásának bizonyítékaként működött. Otthonosság-érzetet keltett a külföldről importált termékekkel szemben, a közösségi (ön)reprezentáció és a magyarországi, tágabban pedig a birodalmi identifikáció szerencsés lehetőségeként és alkalmaként szolgált. Ebbe a diskurzusba megfelelően illeszkedett Moldován Gergely nemzetkonceptiója és néprajzi érdeklődése, hiszen az a torockói szoba, amelyet berendezett, egy elmagyarosodó közösség példája, ahol a nyelvi, felekezeti és etnikai homogenizáció tökéletesen működött az évszázadok során, és ezt szolgáltatta az általa létrehozott községi iskola is, az oktatás, amely nemzetiségfölötti elképzelésként tette lehetővé a nem magyar fiatalok iskoláztatását, alfabetizációját is. Ő ebben látta az igazi küldetését, ahogy erről számos munkájában vélekedik.

Az országos kiállítás vizsgálata azt a kérdést is felveti, hogy e homogenizáló, általános reprezentációs törekvés miként differenciálódik a regionalitás és lokalitás perspektívájából, hiszen a 15 szoba a maga specifikuma szerint került berendezésre. A népi kultúra illetően felfedezése, az etnográfiai érdeklődés hivatássá válása új mozgalmakat indított el, mint például a múzeumalapító törekvések, a népművészet vagy az újnépesség, amelyek éppen az osztrák–magyar birodalom sajátos stílusirányzatának, a szecessziónak a kitermeléséhez is jelentősen hozzájárultak. A kiállítás szempontjából legsikeresebb szoba és berendezés, a kalotaszegi pedig a 19. század végének női pályáira és szereplehetőségeire irányította a figyelmet, arra, miként válhatott Gyarmathy Zsigáné a magyarok nagyszonyává.

Szakirodalom

Albert Réka

1997 *Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére.* MTA Politikai Tudományok Intézete–Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest.

2004 „Te a magyarnak képe vagy nagy rónaságunk!”, avagy a nemzeti tér táji reprezentációja. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére.* L'Harmattan, Budapest, 81–95.

2009 Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére. *Korall X.* (37) 26–40.

Boldizsár-Zeyk Imre

1982 A 375 éves tordaszentlászlói iskola. *Korunk XLI.* (2) 132–147.

Emér [Czobor Béla]

1881 Háziipar vagy nőemancipatio. *Katholikus Hetilap XXXVII.* (36) 1–2.

Fábri Anna

1997 „Sohasem volt ily compact egyetértés” – A Kazinczy-ünnep – 1859. In: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Kegyelet és irodalom (Kultusztörténeti tanulmányok).* Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 181–188.

Fejős Zoltán

1991 Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény.* (Magyarságkutatás Könyvtára, 7.) Magyarságkutató Intézet, Budapest, 143–158.

Herich Károly

1885 A házi-ipar a budapesti országos kiállításon. *Közgazdasági Értesítő IV.* (21) 751–758.

Jókai Mór

1970 *Egy az Isten.* Lengyel Dénes – Nagy Miklós (szerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest.

Jókai Mór (főszerk.)

1886–1901 *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen I–XXI.* Magyar Királyi Államnyomda, Budapest.

Keszeg Anna

2015 *A holdbéli völgy képzete.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Keszeg Vilmos

2011 *A történetmondás antropológiája.* (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 7.) Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

Kiss József

1929 *Nők a tanítói pályán.* Dunántúl Egyetemi Nyomdája, Budapest.

Kovács Gyula

1898 *A magyar háziipar törzskönyve.* In: Matlekovits Sándor (szerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye 8.* Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 311–380.

Kővári László

1897 *A millennium lefolyásának története és a millenáris emlékkötés-sok.* Athenaeum R.-Társulat, Budapest.

Martin Imre

1878 *A pancsovai m. kir. állami leányiskola első értesítője.* Wittigschlager Károly nyomdája, Pancsova.

m.g. [Moldován Gergely]

1885 Torockó. *Budapesti Hírlap* V. (220) 1–3.

Orbán Balázs

1868 *A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból.* Ráth Mór bizománya, Pesth.

1889 Torda nevelésügye, az unitárius gymnasium, a felekezetek elemi iskolái, kiseddóvók, katonai iskola, állami intézetek, Kolozs-alagúti iskola. In: *Uő: Torda város és környéke.* Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 250–261.

Papp Domokos

1909 *Torda és környéke. Turistakalauz.* Fodor Domokos könyvnyomdája, Torda.

Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.)

2000 *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Sigmond Dezső – Gámán Zsigmond

1886 *A kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1883–1885.* Kereskedelmi és Iparkamara, Kolozsvár.

(szerző nélkül)

1877 *Despre scolele romanesci.* *Gazeta Transilvaniei* XL. (92) 1–2.

1884 *A mi kiállításunk.* *Pesti Hírlap* VI. (317) 6.

- 1885a Hazánk ünnepe. *Magyar Polgár* XIX. (103) 1.
- 1885b Erdélyrészi parasztszobák az orsz. kiállításon. *Magyar Polgár* XIX. (103) 1.
- 1885c A torockói szoba a háziiparcsarnokban. *Vasárnapi Újság* XXXII. (40) 646.
- 1886 Tordai közdolgok. *Magyar Polgár* XX. (131) 2.
- Szilágyi Márton
- 2001 *Liszniai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Szolnoky Lajos
- 1979 Háziipar. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szócsné Gazda Enikő
- 2017 Egy nőipariskola és hatása a kézimunka-kultúra átalakulására. Esettanulmány. In: Tóth-Bartos András (főszerk.): *Acta Siculica 2016–2017. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 447–468.
- Török Zsuzsa
- 2016 A kalotaszegi asszony: Gyarmathy Zsigáné. *Irodalomtörténet* XCVII. (4) 431–454.

Archivális forrás

OSZK Kt. – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár
Fond V/392.

Industria casnică la expoziția națională din 1885. Gergely Moldován și casa din Rimetea

Gergely Moldován timp de zece ani, între 1876 și 1886 a fost inspectorul regal al comitatului Turda-Arieș. În ultimii ani ai acestei perioade a avut loc acea expoziție națională, unde – la inițiativa sa – a fost amenajat și interiorul unei case din Rimetea. Acel interior, alături de casa ceangăilor, reprezintă regiuni și culturi care sunt mai puțin cunoscute și sunt percepute de presa locală și națională din Ungaria ca fiind exotice. Studiul se orientează asupra reprezentării industriei casnice și a culturii populare în contextul expoziției, ocupându-se și de activitatea de organizare a

sistemului de învățământ a lui Moldován. Abordarea problematicii educației fetelor și relația acestei educații cu lucrul manual, cu aplicarea legii educației din 1868, studiarea acestor relații la nivel local oferă noi perspective interpretării activității lui Moldován, care pot îmbogăți cercetarea carierei sale de etnograf.

Cottage Industry at the National Exhibition from 1885. Gergely Moldován and the Rimetea Room

Gergely Moldován was the royal school-inspector of the Turda-Arieș County for ten years, between 1876 and 1886. In the last years of this decade a national exhibition took place, where – on his initiative – there was also installed the interior of a Rimetea house. This interior, along with the Csángó room, is a national representation of regions and cultures that have a high news value and are presented as something exotic in the local and national press. The presentation analyzes the representation of cottage industry and popular culture in the context of this exhibition, dealing also with Moldován's work as an education organizer. Studying the connections at the local level between the 1868 Public Schools Act and its application, the issue of girls' education, as well as the teaching of handicrafts, offers insights into Moldován's work that can enrich the research of his ethnographic interests.

Szócsné Gazda Enikő

Dávid Gyula árapataki lelkész és az erdélyi háziipari hálózat

Az etnográfia története kezdetektől összefonódott a háziipari mozgalmak történetével. Sokszor a háziipar művelői, mecénásai teremtették meg azon gyűjteményeknek az alapját, amelyek később egy-egy jelentősebb kutatás kiindulópontjaivá váltak. A korai tömeges mintagyűjtések, felmérések nélkül értelmezhetetlenek a később kicsúcsosodó életpályák, teljesítmények. Éppen ezért – rendhagyó módon – e tanulmány keretében annak a háziipari tömegbázisnak a prozopográfiai kutatására térek ki, amely háziipari gyűjtéseket, előadásokat, kiállításokat kezdeményezett a két világháború közötti Erdélyben, és ezzel az intenzív munkájával hozzájárult egy-egy kistrégyó népművészetének ismertté válásához. Tudatában vagyok annak, hogy a néprajztudomány történetét kutató munkacsoport általában kíváncsibb a nagy életpályákra, mint a – tudománytörténet szempontjából – *névtelen kismemberek* tevékenységére. Mégis úgy érzem, a lelkészek, tanítók, agilis kiállításszervezők erdélyi *népszolgálata*¹ fontos mérföldköve volt az erdélyi tárgyi kultúra kutatástörténetének. Kutatásom egy árapataki lelkész, idősebb Dávid Gyula levelezéséből indul ki.²

Dávid Gyula (1902–1987) neve nem túl gyakran bukkan fel a néprajzi szakirodalomban. Komollói református papi családba született, ő maga is a kolozsvári teológián tanult, majd részképzését Baselben foly-

¹ A *népszolgálatot* Bárdi Nándor olyan közösségi normarendnek tartja, amelynek célja a társadalmi csoport kohéziójának megteremtése szocializáció, személyes példamutatás, a közösség aktiválása révén. A két világháború közti kisebbségi elit életében ez a társadalmi szerepvállalási mód jelentősen felértékelődött (Bárdi 2015: 11).

² Köszönöm ifj. Dávid Gyula kolozsvári irodalomtörténésznek, hogy édesapja levelezését összegyűjtötte, rendszerezte, és a rendelkezésemre bocsátotta. A levelezés eredetije ifj. Dávid Gyulánál található, digitális másolata bekerült a Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtárába. Az anyag nem kapott még végleges leltári jelzetet.

tatta. 1926–1938 között a Kovászna megyei, árapataki³ gyülekezet lelkésze volt, papi tevékenysége alatt jelentek meg a baseli tanulmányok hatására keletkezett írásai Karl Barthról.⁴ Árapatakról többször járt lelkészi szolgálatot végezni Brassóba, ahol a nőszövetség számára népművészeti előadást is tartott. 1938-ban székelyudvarhelyi lelkész, majd esperes lett, 1958-ban Kolozsvárra került, ahol segédpüspök, teológiai tanár volt. 1966-tól a kolozsvári Teológiai Intézet rektorává, majd a *Református Szemle* szerkesztőjévé vált. Életrajzának rövid ismertetői „Erdély koronázatlan püspökének” nevezték, mivel – annak ellenére, hogy megválasztották – az államhatalom megakadályozta a kinevezését (Kis 2002: 6).

A tanulmány értelmezési kereteit adó levelezés 1931–1933 között keletkezett, tehát Dávid Gyula lelkész árapataki korszakában. A korpusz 96 levelet, levéltartozékot, töredéket tartalmaz, amelyeket csak kis részben írt Dávid Gyula, nagyobb mennyiségben vannak a hozzá írt levelek, amelyekre több esetben ceruzával, pár mondatban rávezette a válaszlevele tartalmát is. Dávid Gyula levelezése egyértelműen hivatalos levelezés: személyes életéről a lelkész semmit nem árul el.⁵ A kereskedői hálózat vezetőivel és a kiállítás-szervezők személyével, más háziipari akciók szervezőivel való konkrét egyeztetéseket, megrendeléseket, pontosításokat, határidőket tartalmaz. A levelezés elsősorban azért kiemelkedő értékű a néprajztudomány szempontjából, mert ráláthatunk belőle arra a háziipari mozgalomra, amelynek keretében a lelkész az árapataki varrottasok értékesítését próbálta megszervezni, és megismerhetjük, kik voltak azok az emberek, akik országos hálózatot működtettek, avagy bekapcsolódtak a szélesebb körű mozgalom kereteibe.

³ Románul Araci.

⁴ Karl Barth (1886–1968) híres svájci teológus, a dogmatika legjelentősebb teoretikusa. Egyetemi tanár, a Hitvalló Egyház mozgalom megteremtője, Baselben született, így Dávid Gyula bizonyára a svájci tanulmányútja során ismerkedhetett meg a teológiájával. Ennek hatására keletkeztek a legfontosabb összegzései Barth teológiájáról (Dávid 1930, 1934).

⁵ Keszeg Vilmos elkülöníti a magánlevelet a hivatalos levéltől. Meghatározása szerint a hivatalos levél „a hivatalos eszményeket képviseli, népszerűsíti és érvényesíti” (Keszeg 2008: 247).

Dávid Gyula és Árapatak

Dávid Gyula 1926-ban egy olyan, Háromszék határán fekvő faluba érkezett lelkésznek, amely jelentős népművészettel bíró település hírében állt: az árapataki asszonyoktól Csorba Samu brassói kereskedő már 1890-től kezdődően varrottasokat rendelt a háziipari üzletei számára (Csulak–Gazdáné Olosz 1972: 5, Demeter É. 2006: 37). 1891-ben a hímzés ott szerepelt a temesvári kiállítás székely házában, egyrészt mint a sepsiszentgyörgyi Nőiipariskola által előállított termék, másrészt mint Damokos Ákosné által összegyűjtött és bemutatott háziipari kincs (G. I. 1891). 1895-től kezdve Pótsa József főispán közvetítésével a varrottas a háziipari bazárok keresett termékévé vált, majd 1900-ban részt vett a párizsi világkiállításon is (Demeter É. 2007: 625). 1899-ben Benczédi István tanító és felesége, majd lánya, Benczédi Mariska tudatosan kezdte az árapataki varrottasokat gyűjteni és kiállításokon bemutatni, gyűjteményükből a sepsiszentgyörgyi Székely Társaság kiadványt szeretett volna készíteni (Papp 1913: 2). 1913-ban elkészült az első önálló kiállítás Árapatak varrottasaiból, amelyen 500 régi hímzés szerepelt (sz. n. 1913: 4).

Az első világháború kitöréséig tehát megtörtént a hímzés örökségésítése: a helyi közösség értelmiségi hatásra értéként tekintett már a település hímzéseire, beépítette azt a saját kulturális és gazdasági gyakorlataiba.⁶ Alkalmazott néprajzi praktikák kapcsolódtak hozzá: a lokális stílus az anonimitásból való kitörés lehetőségévé, gazdasági erőforrássá vált. Csorba Samu brassói kereskedő hatására elkezdődött a hímzés *kreolizációja*:⁷ az eladhatóság kedvéért megrendelésre beépítettek néhány szász (fekete szín), román (tarkább színhatás, gyapjú- és selyemhímzés), kalotaszegi (vagdalásos) elemet, de még tudatában voltak a saját hagyományaiknak, és saját használatra az idegen elemeket kizárták a mintakészletükből (Csulak–Gazdáné Olosz 1972: 5). A fonott keresztszemes hímzéstípus a Barcaság peremén elhelyezkedő más, magyar lakos-

⁶ Az örökségésítés fogalmához lásd Jakab–Vajda 2018.

⁷ A *kreolizáció* fogalmát Ralph Linton elméletének továbbgondolásaként Christian Ghasarian vezette be az etnológiai terminológiába. Véleménye szerint a vegyes lakosságú területek idővel épp a hibriditást próbálják saját kultúráként értelmezni, és a kulturális keveredést nem szégyenként, hanem sajátosságként, speciális tudásként értékelik (Ghasarian 2002: 663–670).

ságú falvakban is ugyanúgy készült,⁸ az árapatakiak népszerűsítési mozgalmi következtében viszont egyre jobban lokalizálódott, és *árapataki varrottas* néven vált közismertté.

Az impériumváltás némileg változtatott a helyzeten, megtorpanította a Magyarország felé való terjesztést, és az üzleti értékesítés hiányában több hímzőasszony abbahagyta a varrottasok készítését.

Dávid Gyula már lelkészi szolgálata kezdetén rájött arra, hogy a vegyes etnikumú településen ő is felelős a magyar lakosság megtartásáért, megélhetésének elősegítéséért. 1928-ban felekezeti iskolát építtetett, ugyanezen esztendőben létrehozta a nőszövetséget (Veres 2003: 95–96). Hamarosan megismerkedhetett „Árapatak Gyarmathy Zsigánéjával”-val (Kováts 1933: 10), Csulak Magdával, aki az erődsi, tragikusan elhunyt lelkész lánya volt, s aki Kolozsvárról hazaköltözve, 1926-tól komolyan foglalkozott már az árapataki varrottasokkal.⁹

Nagyobb lendületet a gazdasági világválság éveiben vett a varrottasok mozgalma, melyről Kováts József a *Keleti Ujság* hasábjain a következőképpen tudósított: „Az égig ért a szegénység és már sirni sem lehetett – mondja Csulak Magda. [...] Mennyezetig érő ágyak piros párnáira lettem figyelmes a faluban, vénasszonyok kezében táncoló piros fonalu tükre, élénk és ismeretlen szöttesek jutottak eszembe, melyeket Erősdön és Árapatakon már kiskoromban láttam. [...] Összeszedtem minden valamire való mintát, másoltam, stilizáltam s mikor már szép anyagot gyűjtöttem, kis házi varrodát nyitottam. Ügyeskező falusi asszonyok és lányok jöttek. Szövés és varrás indult meg. Az első év próbálkozásokkal, tervezésekkel és mintagyűjtésekkel telt el. Alig adtunk el valamit. A következő évben segítségemre jött az árapataki református lelkész, Dávid

⁸ Eddigi ismereteink szerint Hídvégen, Aldobolyban, Erősdön is készültek hasonló hímzések.

⁹ Csulak Magda (1897. június 16., Kóbor – 1982. április 25., Kolozsvár) Csulak Zsigmond erődsi lelképásztor lánya. A középiskolát Sepsiszentgyörgyön, a felső kereskedelmi iskolát Marosvásárhelyen végezte. Első önálló kiállítása 1933-ban Sepsiszentgyörgyön volt. 1940–1944 között a Közjóléti Szövetkezet hivatalnokja volt, feladatkörébe tartozott a Háromszék népművészetével való foglalkozás. 1945–1952 között árapataki tanítónő. 1952-től állás nélkül maradt, ekkor kezdődött el szövői, iparművészi pályafutása. 1958-ban elköltözött Kolozsvárra. 36 csoportos és egyéni kiállításon vett részt (Kováts 1933, Csulak é. n). 1972-ben, Gazdáné Olosz Ella szerkesztésében megjelent az egyetlen, hímzésgyűjtéseit tartalmazó kötete, amely az árapataki varrottasok máig legjelentősebb mintagyűjteményét tartalmazza (Csulak–Gazdáné Olosz 1972).

Gyula, aki Báselben végezte theologiai éveit, s ott oly összeköttetésekre tett szert, hogy a népművészetek iránt érdeklődő uriaszonyok közt propagandát csinálhatott a varrottasoknak.” (Kováts 1933: 10)

Az árapataki varrottasok és a háziipari hálózat

A legelső levél, amely a lelkész hagyatékában az árapataki varrottasok erdélyi forgalmazásával kapcsolatosan fennmaradt, 1931. február 18-ra keltezett, és Gyallay Pap Domokosnétól¹⁰ érkezett.¹¹ Gyallay Papné a Romániai Magyar Kisebbségi Nők Központi Titkárságának tagjaként 1928 januárjától hozta létre azt a bizottságot, amelynek elsődleges feladata a vidékkel való kapcsolattartás, a népművészeti alkotómunka szorgalmazása, a népviseletek népszerűsítése és a különböző háziipari akciók monitorizálása volt (Huszár 1928: 51). Az árapataki varrottásra már 1929-ben, a nagy sepsiszentgyörgyi kiállításon is felfigyelhetett, de ez a levél első bizonyíték az árapatakiakkal való konkrét kapcsolatára nézve.

Az első levél tartalma szerint Dávid Gyula már egy 1930. decemberi kolozsvári kiállításra hímzéseket küldött, ekkor már az árapataki varrottason kívül csíki, kalotaszegi és torockói kézimunkákat is forgalmaztak Kolozsváron. A lelkész 1931-ben körülbelül harminc árapataki hímzésmintát ismert, amelyeket elsősorban díványpárna, asztalterítő, függöny, tálascsík, asztalfutó, falvédő, ágyterítő, dísztörülköző formában szeretett volna értékesíttetni, ehhez kérte Gyallay Papné közbenjárását,¹² aki már az első megrendelések mintáinak a kiválasztásához szakértő segítségét vette igénybe.¹³ Egy későbbi levélből az is kiderül,

¹⁰ Gyallay Pap Domokosné Szénássy Ilona (1890–1977) unitárius egyházi előljáró, a Dávid Ferenc-Egylet, az Unitárius Nőszövetség, a Romániai Magyar Kisebbségi Nők Központi Titkárságának tagja. 1930-tól a Központi Titkárság rá bízta a kolozsvári központi elárusítóhely vezetését (sz. n. 1930).

¹¹ 1931. február 18. – Gyallay Pap Domokosné Szénássy Ilona levele Dávid Gyulának, Kolozsvár.

¹² 1931. március 3. – Dávid Gyula levele Gyallay Pap Domokosné Szénássy Ilonának, Árapatak.

¹³ 1931. március 10. – Gyallay Pap Domokosné Szénássy Ilona levele Dávid Gyulának, Kolozsvár.

hogy Kelemen Lajos¹⁴ volt ez a szakember. Levele azért is fontos, mert jól követhető belőle az, hogy hogyan befolyásolta a kolozsvári kereskedelmi hálózat az árapataki hímezők tevékenységét, kik készítették ekkor a varrottasokat, és milyen hátsó elképzelések mozgatták a kiállítások szervezőit.¹⁵

A Dávid Gyulával váltott első levelei tanúsága szerint Gyallay Papné többek közt Kernné Bibó Erzsébet¹⁶ közvetítésével tartotta a kapcsolatot az árapataki lelkésszel, egyes megrendeléseit, csomagjait általa juttatta el Árapatakra.¹⁷ A háziipari mozgalomban Gyallay Papné szerepe túlmutatott az árapatakiakkal való kapcsolattartáson. Újsághírekből tudjuk, hogy részt vett a háziipari kiállítások szervezésében, és előadásokon népszerűsítette a népművészetet, háziipart.¹⁸

Dávid Gyula legintenzívebben Bethlen Mária grófnővel¹⁹ tartotta a kapcsolatot, nem véletlenül, hiszen újságcikkek tömegének bizonyága szerint ő volt az erdélyi háziipari mozgalom erdélyi legjelentősebb mecénása.²⁰ Kapcsolatuk bizonyára a református nőszövetségek révén is

¹⁴ Kelemen Lajos (1877–1963) művészettörténész. Sógornője, Mikó Lőrincné Zsákó Aranka (1889–1968), Torockó hímezéseinek népszerűsítője révén kapcsolódott be a háziipari mozgalomba. Kelemen nem volt aktív résztvevő, naplóiban nem szerepel egyetlen utalás sem arra, hogy felkérték az árapataki hímezések véleményezésére, viszont háziipari kiállítások megnyitását néha rábízták (Kelemen 2017).

¹⁵ 1931. március 12. – Gyallay Pap Domokosné Szénássy Ilona levele Dávid Gyulának, Kolozsvár. Kernné Bibó Erzsébet utólagos feljegyzésével. A levél teljes szövegét a fontoságára való tekintettel az 1. számú mellékletben közöljük.

¹⁶ Kernné Bibó Erzsébet (1885–1961) a háromszéki szóttesmozgalom egyik segítője, a Rikánbelőli Kommunitás háziipari akcióinak szervezője. Tanárnő a Székely Mikó Kollégiumban. Életrajzát lásd Demeter L. 2014: 75–76. Háziipari munkásságáról lásd Szőcsné Gazda 2014: 254.

¹⁷ 1931. március 12. – Gyallay Pap Domokosné Szénássy Ilona levele Dávid Gyulának, Kolozsvár. Kernné Bibó Erzsébet utólagos feljegyzésével.

¹⁸ A következő előadásairól, kiállításairól van tudomásunk: a Nőegyesületek közgyűlésén – 1930 (sz. n. 1930: 9); a marosvásárhelyi mezőgazdasági és ipari kiállításon – 1931. szeptember (sz. n. 1931b: 72, sz. n. 1931c); Ludas szövetkezeti ünnepségén – 1935 (sz. n. 1935b); a homoródkarácsonyfalvi unitárius nőszövetség közgyűlésén – 1935 (sz. n. 1935a: 70); a VIII. Egyetemes Ifjúsági Konferencián – 1935 (Simén 1935: 53); a gerneszegi szövetkezet évfordulóján – 1935 (sz. n. 1935c).

¹⁹ Bethlen Sándorné gróf Bethlen Mária (1882–1970), bethleni Bethlen Bálint és uzoni Béli Berta lánya, Torda vármegye főispánjának a felesége. A Torda környéki református nőszövetség elnökhelyettese, a Romániai Magyar Kisebbségi Nők Központi Titkárságának aktív tagja, a Magyar Párt megyei tagozati alelnöke (Várady–Berey 1934: 46).

²⁰ Bethlen 1932: 33–34; Szász 1931a, 1931b; sz. n. 1933b. További cikkek adataira a kiállításoknál hivatkozom.

működőképesebbnek bizonyult, mint Gyallay Papnével, egy református lelkész számára ugyanis tanácsosabb volt saját egyházának a kezdeményezéseit favorizálni.

Bethlen Mária sajátos módon próbálta az erdélyi háziipar termékeit népszerűsíteni. Előleget adott a megrendelt termékekre, határidőre kérte az elkészült munkákat. Mivel Erdélyben a háziipari termékeknek nem volt elég nagy a piaca, ezért a vándorkiállításokkal összekötött értékesítés módszerét dolgozta ki. Már első levelében, amelyet a lelkészhez címzett, egy Kolozsvárról induló vándorkiállítás megvalósításához kérte az árapataki varrottásokat.²¹ A kiállítások legtöbbször Magyarországon került sor, és minden megnyitójó alkalom volt arra, hogy Bethlen Mária előadást is tartson az erdélyi népművészetről. Kiállításainak a helyszínei elsősorban sajtóbeszámolók alapján azonosíthatóak. 1931-ben például kolozsvári, marosvásárhelyi, aradi, temesvári intermezzo után részt vett a Budapesti Nemzetközi Vásáron, majd Kaposváron, Cegléden, Orosházán, Pécsen, Szegeden, Sáropatakon, Miskolcon, Debrecenben állította ki a begyűjtött népművészeti termékeket.²² 1932-ben a budapesti májusi Mintavásáron, Tordán és Nagyváradon tűnt fel. 1933-ban az ÁGISZ-szal²³ közösen Brassóban, 1934-ben Szolnokon és ismét a Budapesti Nemzetközi Vásáron szervezett erdélyi népművészeti kiállítást. Egy 1934-es interjúban összegezte addigi tevékenységét: „1931 óta járom az országot és mondhatom, eredményesen. Eddig 36 városban rendeztünk kiállítást, mindenütt a legszebb erkölcsi és anyagi sikerrel.” (sz. n. 1934a: 2.) A megnyitókön tartott sajtótájékoztatóin érzékeny üzenetekkel próbálta a potenciális vásárlókat megszólítani: „az erdélyi lélek ott

²¹ 1931. március 10. – Bethlen Mária grófnő levele Dávid Gyulához, Torda.

²² Bethlen Mária kiállításainak helyszíneit a következők alapján azonosítottam: 1931-es kiállítások – Kolozsvár (Lócsei 1931: 5); Marosvásárhely (Lócsei 1931: 5); Arad (sz. n. 1931h, valamint 1931. szeptember 12. – Bethlen Mária grófnő levele Dávid Gyulához, Torda); Temesvár (1931. november 24. – Bethlen Mária grófnő levele Dávid Gyulához, Torda); Budapest (sz. n. 1931i); Kaposvár (sz. n. 1931d); Cegléd (sz. n. 1931e); Szeged (sz. n. 1931f); Orosháza (sz. n. 1931g); Miskolc (sz. n. 1931a); Debrecen (sz. n. 1931g); Pécs (Lócsei 1931: 5); 1932-es kiállítások – Budapesti Mintavásár (sz. n. 1932a); Torda (sz. n. 1932b); Nagyvárad (sz. n. 1932a); 1933-as kiállítás – Brassó (sz. n. 1933a); 1934-es kiállítások – Szolnok (sz. n. 1934a); Budapest (sz. n. 1934b). Bethlen Mária egészen az 1940-es évekig részt vett kiállításokon, ezek mindenikére itt nem térek ki, mivel túlmutatna az elemzett levelezés időkeretein.

²³ Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezet. Kacsó Sándor szervezésével működő szövetkezeti mozgalom, mely 1933 és 1940 között tevékenykedett, Brassót és környékét fogta át.

él a fában, a vasban, a kőben és itt él ebben a kiállításban. Kérem, ne tekintsék ezt a munkát boltnak, üzletnek, hanem tekintsék igazán kiállításnak, mert mi azt akarjuk vele bizonyítani, hogy az erdélyiek nem csak sírni és panaszkodni tudnak, hanem dolgozni is.” (sz. n. 1931a)

Amint az eddig említettekéből is látható, Bethlen Mária kiállításai erőteljes médiavisszhangnak örvendtek. Ezt azzal érte el, hogy főispánokat, országgyűlési képviselőket, nőszövetségi elnököket, iparfelügyelőket keresett meg a kiállításrendezés előtt, támogatásukat kérve. Kevésbé ismert viszont az a konkrét kultúrmecenási tevékenysége, hogy hogyan szerezte meg a tárgyait, és mekkora összegekkel támogatta az erdélyi háziipari tevékenységeket. Leveleiből viszont épp erre a szervezőmunkájára nyílik némi rálátásunk.

Szűk határidőkkel dolgoztatott, amelyre az átgondolt látványtervek miatt szüksége volt, s emiatt néha összetűzésbe került az árapataki lelkéssel is: „Önként vállaltam ezt az irtózatot munkát, és vállalom továbbra is, de nem 1 faluról, hanem Erdélyről van szó [...] szeretek mindent úgy elrendezni, hogy külön külön jól mutasson, és az összbemutató harmónikus és hangulatos legyen, mármost hogy legyek képes egy tervszerű elrendezést keresztülvinni, ha egyik szép anyag érkezése még a megnyitás napjára bizonytalan?” – írta egyik levelében Dávid Gyula lelkésznek a grófnő.²⁴

A lelkész kis rajzokon küldte el a kompozíciós terveit. Bethlen Mária e konkrét tervekkel reagálva rendelte meg a termékeket („Nagyon csinos a két beküldött kis rajz, persze h ezek drágábbak lesznek, azért készítsünk olcsóbbat is, h minden erszény számára legyen.”²⁵), illetve követte a piac változásait, és visszajelzett, ha a varrottast nem tartotta értékesíthetőnek („Nem nagyon szeretik a berbécsszarvas mintát, mert az egyhangú és érdektelen. Az összes minta közül legérdekesebbnek tartják a Báthori cimereket,²⁶ ezt legszívesebben is veszik.”²⁷).

Bár a keresletet követte, Bethlen Mária figyelt arra is, hogy az ne menjen a helyi stílusok rovására: „Én nem varratnék kék fejtővel, mert az

²⁴ 1931. április 20. – Bethlen Mária grófnő hiányos levele Dávid Gyulához, Torda.

²⁵ 1931. június 25. – Bethlen Mária grófnő levele Dávid Gyulához, Torda.

²⁶ Vö. *Képek* 1.

²⁷ Keltezetlen, 1932-höz besorolt – Bethlen Mária grófnő levéltöredéke Dávid Gyulához, (h. n.).

árapataki munkának éppen az a jellege, hogy kizárólag pirossal van varrva” – írta egyik levelében.²⁸ De nem riadt vissza attól sem, hogy újszerű divatcikkekre is rávarrassa az árapataki mintákat. 1932-ben strandtáskákat, 4 vagy 9 kisebb, négyzetalakú terítőből összeállított nagyobb terítőt, hímzett gallérú kis kabátokat rendelt. „55–60 cm negyzetben egészen kis terítőt is lehetne készíteni, közbül egy sűrűbb mintával, kereken ugy befejezve, mint a párnákat. Az ilyen kis darab olcsóbb és könnyebben megy” – írta.²⁹ Ugyanakkor követte a termékek eladás utáni életét is, és ha valamilyen kifogást hallott, azt tudatta a lelkésszel. Egy keltezetlen levelében például arra kérte Dávid Gyulát, hogy timsós, ecetes vízben főzesse ki a pamutot, amellyel az asszonyok varrnak, mivel „mindig gyanus egy kicsit a pamutjuk, és a közönség fél, hogy mosásban nem lesz szinetartó.”³⁰ Azt is a fennmaradt levelekből tudjuk, hogy általában 5000 – 10 000 lejes előleget fizetett a lelkésznek, aki ebből az összegből vagy kiosztott kisebb összeget az asszonyoknak, vagy nyersanyagokat vásárolt. Tudatosan követte, hogy hány asszony részesül a pénzből, és statisztikát vezetett a helységenként megsegített asszonyok számáról.³¹

Bethlen Mária a magyarországi kiállításokra a kolozsvári Frații Deutsch Nemzetközi Szállítási Vállalattal szállíttatta a termékeket,³² s mivel a határon való átjuttatás mindig újabb vámkiadások fizetésével járt, ezért gyakran az el nem kelt árukat egy jegyfizetéshez kötött árverésen kisorsolta (sz. n. 1934a), vagy pedig a meglátogatott városokban hagyta különböző olyan kereskedőknél, akik vállalták a további árusítást.

Dávid Gyulának több olyan levelezőtársa volt, akik a terjesztést akár maguk is szervezték, s maguk is részt vettek a szövetségi vagy varratási akciókban. Már Bethlen Mária grófnő is ajánlotta a lelkésznek, hogy Mikes Árminné Bethlen Klementínával³³ vegye fel a kapcsolatot, aki se-

²⁸ 1932. január 7. – Bethlen Mária grófnő levele Dávid Gyulának, Torda.

²⁹ 1932. január 16. – Bethlen Mária grófnő levele Dávid Gyulának, Torda.

³⁰ Keltezetlen, 1932-höz besorolt – Bethlen Mária grófnő levéltöredéke Dávid Gyulához, (h. n.).

³¹ Dávid Gyulának egy tömönatos feljegyzéséből tudjuk, hogy 1931 júniusában Árapatakon 16 asszony dolgozott a grófnő megrendeléseire. 1931. június 30. – Dávid Gyula levélvázlata Gyallay Pap Domokosné Szénássy Ilonához, Árapatak. Vö. még a 2. számú melléklettel.

³² 1931. június 25. – Bethlen Mária grófnő levele Dávid Gyulának, Torda.

³³ Mikes Árminné Bethlen Klementina (1871–1954) Bethlen István miniszterelnök húga, zabolai birtokos.

gítésére lehetne az árapataki kézimunkák Svájcba való kijuttatásában.³⁴ Mikes Árminné ebben a periódusban már működtette a zabolai szövödét, amelyben háziszóttéseket, székelyruha-anyagokat, posztótípusokat is készítették.³⁵

1932-ben Mikes Árminné több levelet írt a lelkésznek. Egyrészt kérte, hogy a tusnádi – egész nyáron át működő – háziipari vásárban az árapataki varrottásokat is árulhassák (Szatmáry Zoltánné tusnádi kereskedőt ajánlotta ott a lelkész figyelmébe, aki hosszabb távon is szeretett volna hímzéseket árusítani³⁶), másrészt kapcsolatot teremtett a Lepage³⁷ nevű kolozsvári könyvkereskedő cég felé, aki varrottásokat szeretett volna rendeni Zaboláról, ám ezzel a grófnő nem tudta őt kiszolgálni, s a helyzet megoldásában kérte Dávid Gyula segítségét Mikes Árminné.³⁸ Bár úgy tűnik, hogy a vásár nem jött össze, mivel a Lepage drágállotta a hímzések árát, a kolozsvári kereskedő kézimunka-értékesítési tevékenységét ez a levélváltás mégis megvilágítja.³⁹

Újabb érdekes levélsorozatot kezdeményezett 1932-ben Dávid Gyulával a nagyenyedi Fekete György, a Hangya Szövetkezet folyóiratának, a *Szövetkezésnek* a főszerkesztője. A szerkesztő első, ránk maradt leveléből egyértelműen látszik, hogy ismerte Dávid Gyulát. Általános jelenség volt abban a korban, hogy a falusi lelkészek 1940-ig bekapcsolódtak a szövetkezeti munkába is, ezt követően tiltotta meg egy miniszteri rendelet a gazdasági irányító szerep gyakorlását (Hunyadi 2007: 88). Fekete György tehát ismerősként kérte Dávidot, hogy egy nagyenyedi kiállításra küldjön árapataki varrottásokat.⁴⁰ Fekete a kiállítási tárgyakon kívül rendelési célból kisebb mintadarabokat is kért, és kilátásba helyezte az árapataki

³⁴ 1931. június 25. – Bethlen Mária grófnő levele Dávid Gyulának, Torda.

³⁵ A szövöde még az 1940-es években is működött, hat szövősézzel (Szaloki 1940: 10).

³⁶ 1932. július 4. – Mikes Árminné levele Dávid Gyulához, Zabola.

³⁷ A cégjelzéses levelezőlap szerint a Lepage Könyv-zenemű- és papíráruháznak saját nyomdája is volt Kolozsváron. A cégjelzés szerint 1870-től működő vállalkozás volt. A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* szerint 1884-ben Békéscsabán alakult a könyvkereskedés, viszonylag jelentős könyvkiadó tevékenysége volt, és valószínű, hogy Dobó Ferenc jogász lehetett ekkor a tulajdonos, aki felesége (Szegő Júlia) révén is kapcsolódott a népművészethez. Dobó Ferenc maga is érdeklődött a népművészet iránt. Lásd Dávid főszerk. 1994: 367–368, Dobó 1955. Köszönöm Nagy Zsoltnak, hogy felhívta a figyelmem a Lepage könyvkereskedés tulajdonosának kiletére és a néprajzkutatással való összefüggéseire.

³⁸ 1932. december 5. – Mikes Árminné levele Dávid Gyulához, Zabola.

³⁹ 1932. december 31. – Lepage kereskedő levele Dávid Gyulához, Kolozsvár.

⁴⁰ 1932. május 20. – Fekete György levele Dávid Gyulához, Nagyenyed.

hímezést ismertető cikkek megjelentetését is.⁴¹ A lelkész számára ez a kiállítás jó lehetőség volt arra, hogy utat nyisson a „Hangya” Országos Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet hálózatán keresztül a kiterjedtebb árusítási lánc felé. A Hangya ekkor Erdély legjelentősebb magyar fogyasztási üzletláncát tudta ugyanis magáénak, a húszas években már 563 szövetkezet tartozott alá, és a nagyenyedin kívül áruraktárai voltak Nagyváradon, Aradon, Sepsiszentgyörgyön, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Szatmáron és Tordán is (Hunyadi 2007: 70). A fellendülő kereskedelem ígérétéen túl Fekete közvetítésével Dávid tiszteletes újabb jelentős kiállításszervező személyekkel kerülhetett kapcsolatba. Két fiatal hölgy, Szabó Irma és Horváth Ella volt a nagyenyedi kiállítás rendezője, utóbbi a nagyenyedi református leányegylet elnöke volt ekkor.

Szabó Irma a későbbiek folyamán is fontos szerepet játszott az árapataki varrottások terjesztésében és bemutatásában. A brassói ÁGISZ öleve együttműködve szervezte meg az 1932-es tusnádi, brassói, bukaresti, marosvásárhelyi, kolozsvári, nagyvárad kiállításokat, melyek mindegyikére Szabó levelezte le az árapataki részvételt.⁴² Szabó Irma az ÁGISZ keretein belül a későbbiekben is segített az árapataki varrottások árusításában.⁴³

A lelkész hagyatékában fennmaradt néhány Bokor Sára, sepsiszentgyörgyi kézimunka-kereskedő⁴⁴ által írt levél is. Ezekből egyet egy árapataki varró asszonynak, Rácznének címzett. Ez a levél arra utal, hogy Bokor Sára mintalapokat adott az árapataki asszonyoknak, és azok alapján tett rendeléseket, hogy hímezéseket vigyen Budapestre. A levél tartalma szerint Ráczné visszaküldte a mintalapokat, Bokor Sára pedig

⁴¹ 1932. május 26. – Fekete György levele Dávid Gyulához, Nagyenyed. A tanulmány lezárultáig nem sikerült a nehezen elérhető folyóirat, a *Szövetkezés* lapszámait megismernem.

⁴² 1932. augusztus 28., illetve 1932. szeptember 3. – Szabó Irma levele Dávid Gyulához, Brassó.

⁴³ „Kérem tiszteletes Úr, a megrendelt Izsákos párnát minél előbb beküldeni szíveskedjék, és a megrendelt vásznat is. Ha nem lesz drága, nagyon sokat fogunk belőle eladni. Naponta keresik, és ha lehet, minél előbb kérem beküldeni. Szíves üdvözzel, Szabó Irma.” 1933. január 13. – Szabó Irma levele Dávid Gyulához, Brassó.

⁴⁴ Gunda Béla szerint Bokor Sára sepsiszentgyörgyi iparművész, a Néprajzi Múzeum gyűjtőhálózatának tagja volt (Gunda 1939: 421). 1924-től kezdődően Sepsiszentgyörgyön a Székely Mikó Kollégium épületében működtetett női divat- és kézimunkaszalont (sz. n. 1924: 4). Neve Roediger Lajos hímezésrajzain is fellelhető, egy gyűjteményében lévő hímezésre Palotay Gertrud is hivatkozott (Palotay 1937: 107). Életrajzi adatait a tanulmány lezárásának időpontjáig nem sikerült tisztázni.

fenyegetőzött, hogy jogi következményei lesznek annak, ha a hímzések nem készülnek el a rendelési határidőig.⁴⁵ Úgy tűnik, Bokor Sára kereskedése csupán 1932-ig árusíthatta az árapataki hímzéseket, ekkor zaklatott levelet írt a tiszteletesnek: „Most elvesztem üzletem 135 ezer lei összes tulajdonommal – a románok kivettek! Magától és az asszonyok lelkiismeretétől függ, hogy megtartják-e emlékebe holmijaim, vagy átadják.”⁴⁶

Az árapataki kézimunkák megrendelésébe, kis léptékű forgalmazásába Ignác Rózsa⁴⁷ író is bekapcsolódott, aki előbb a Fehér megyei Kudzsirba, egy erdélyi nyaralása helyszínére rendelt varrottasokat, majd maga is megpróbált Magyarországon „megrendelést és propagandát” csinálni. Levele azért is érdekes, mert kiderül, hogy a Kudzsirba rendelt árapataki varrottast Csanády Györgynek,⁴⁸ a székely himnusz írójának vitte ajándékba, aki a sorok szerint „szenvédeyesen gyűjti az erdélyi népies hímzéseket, lakásdíszül.”⁴⁹

A lelkész elsődlegesen a házi vászon szövetezése révén került kapcsolatba azokkal az erdélyi háziipart teremtő, formáló asszonyokkal, akik maguk is sokat tettek egy-egy híres erdélyi hímzésstílus felvirágoztatásáért, vagy pedig életben tartásáért. Báró Huszár Pálné⁵⁰ a hidvégi intézőjén, Tóth Istvánon keresztül érdeklődött, hogy tudna-e hímzésre alkalmas házivásznat szerezni. Huszár Pálnén keresztül, szintén házivászon szerzése céljából került kapcsolatba a lelkésszel dr. Mikó Lőrincné Zsakó Aranka is,⁵¹ aki az unitárius nőmozgalom egyik legnagyobb alakjaként,

⁴⁵ 1931. április 17. – Bokor Sára levele Rácznének, (h. n.).

⁴⁶ 1932. április 20. – Bokor Sára levele Dávid Gyulának, (h. n.). Pontosan nem érthető, hogy mi történt a kereskedővel, feltehetően valamilyen adóügyi foglалás áldozata lett.

⁴⁷ Ignác Rózsa (1909–1979) színésznő, író, Ignác László kovásznai református lelkész lánya.

⁴⁸ Csanády György (1895–1952) költő, újságíró, rádiórendező. Magyarországra költözése után megalapítja öt sorstársával együtt a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületét.

⁴⁹ 1931. július 8. – Ignác Rózsa levele Dávid Gyulának, Kudzsir.

⁵⁰ Báró Huszár Pálné Nemes Polixéna (1882–1963) kolozsvári lakos, a Romániai Magyar Kisebbségi Nők Központi Titkárságának alapító tagja és elnökösszonya az ország számos nőszövetségével tartotta a kapcsolatot (Sulyok 2002: 94–98). Részt vett a háziipari mozgalmak szervezésében és népszerűsítésében.

⁵¹ Dr. Mikó Lőrincné Zsakó Aranka (1889–1968) 1928-tól az Unitárius Nők Szövetségének alelnöke, majd 1940-től elnöke. 1930-ban egyike volt az Erdélyi Gazdasági Egylet méhészeti kiállításán bemutatott torockói szoba rendezőinek, ezzel a tetteivel ráirányította a figyelmet a torockóiak híres népművészetére. A háziipari bizottság felelőséinek kora valamennyi háziipari kiállításának szervezésében nagy szerepet játszott. Szövő tanfolyamokat tartott, gépkönykötést népszerűsített, háztartási tanfolyamokat szervezett (Zsakó 1989).

a torockói hímzések felújításával vált a háziipari akciók emblematikus alakjává.⁵² Bethlen Mária grófnő szerzett először vásznat Kónya Gyuláné Schéfer Teréz⁵³ magyarvalkói papné számára Dávid Gyulától. Kónyáné alakja ekkor már országszerte ismert volt, a kalotaszegi varrottások mecénásaként csaknem valamennyi háziipari kiállításon jelen volt. Református lelkészfeleségként 1933-ban ő maga is váltott levelet az árapataki pappal. Bizonyára Dávid Gyula fontolgatta, hogy esetleg érdemes lehet a budapesti Mintavásáron személyesen részt venni az árapataki varrottásokkal. Erre utal Kónyáné levele, aki a lelkész kérdésére válaszolva számolt be a budapesti Mintavásáron való saját árusítási tapasztalatairól.⁵⁴

A magyarláposi Mezey Mihálytól és feleségétől érkezett levelek arra utalnak, hogy a lelkész saját paptársait is felszólította arra, hogy segítsenek a kézimunkák értékesítésében. Ez a törekvése viszont nem járt sikerrel.⁵⁵

Az erdélyi hálózaton kívül Dávid Gyula svájci és hollandiai kapcsolatokat is megmozgatott az árapataki varrottások értékesítése céljából. Az erre vonatkozó német nyelvű levelezésének feldolgozása viszont túlmutat e tanulmány keretein.

Összegzés

Dávid Gyula lelkész levelezése a húszas–harmincas évek kelet-közép-európai értelmiségét foglalkoztató legfontosabb kérdéseket világítja meg. Dimitrie Gusti professzor szociológiai iskolája, a Sarló-mozgalom, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, a Bartha Miklós Társaság, az *Erdélyi Fiatalok* folyóirat köre csoportosulók szinte párhuzamosan léptek fel, valamennyiük tevékenységének fő kulcsfogalma az ún. falumunka prog-

⁵² 1932. szeptember [pontos keltezés nélkül] – Dr. Mikó Lőrincné Zsákó Aranka levele Dávid Gyulának, (h. n.).

⁵³ Kónya Gyuláné Schéfer Teréznek (1885–1971) hatalmas szerepe volt a kalotaszegi varrottások népszerűsítésében, hímzésében. Munkásságát viszonylag jól feldolgozta a néprajzi és történelmi, művészettörténeti szakirodalom (Nagy 1994: 33–36, Both 2020: 370–373, Újvári–Meaker 2021).

⁵⁴ 1933. március 17. – Kónya Gyuláné Schéfer Teréz levele Dávid Gyulának, Magyarvalkó.

⁵⁵ 1932. június 14. – Mezey Mihály és Mezey Mihályné levele Dávid Gyulának, Magyarláros.

ramja volt.⁵⁶ Az *Erdélyi Fiatalok* című folyóirat hitelesen fogalmazta meg 1931-ben mindazt, amit a kor elitje a falvakról gondolt: „A statisztika szerint az erdélyi magyarság 72%-a él falun. Nem a 72%-a van a 28%-ért, hanem a 28% a 72%-ért, hogy mind a 100% megmaradhasson.”⁵⁷

Dávid Gyula árapataki lelkész levelei és levéltörredékei a falvak szövetébe beépülő papok tevékenységének hiánypótló jellegére világítanak rá. A falumunka mikéntjét mindig az határozta meg, hogy miben gondolta erősnek az értelmiség azt a falut, amelynek életére a leginkább rálátása volt. Az árapatakiak sajátossága a varrottas volt, így a lelkész azt az országos háziipari akció keretei közé próbálta beilleszteni.

A levelezést folytató személyek nagyrészt Erdély elitjéhez tartoztak. Bár ekkor még mind küzdöttek a megélhetésért, valamennyien több intézményben töltöttek be kulcsfontosságú pozíciókat, és többségük mind egyházi, mind politikai nyomvonalon próbált segíteni a falvak lakosságán.

Az erdélyi háziipari mozgalom sajátos színfoltot képviselt e palettán. Hármaskör szerepe nagyon fontos volt a kisebbségi léthelyzetben: úgy próbált kenyérkereseti lehetőséget teremteni a falvak népe számára, hogy közben identitást is erősített, gyökereket tudatosított, és mindennek előtt nevelő tevékenységet folytatott.

Árapatak esetében a háziipari mozgalom megerősödése nemcsak gazdaságilag segített a lakosságon, hanem egy működő közösségi hálózatba illesztette be a települést. A hálózat csomópontjaiként a faluban élő hímző asszonyok kapcsolatokat építettek, ismertséget szereztek, és munkáságukkal segítettek abban, hogy az árapataki varrottas valódi néprajzi survival-elemmé váljon, néprajzi tanulmányok és kötetek témájává lépjen elő.

⁵⁶ A korszak falumunkájáról lásd bővebben Molnár 1970, Balázs 1978, Cseke 2010.

⁵⁷ Az *Erdélyi Fiatalok* 1931-es „falu-számának” vezércikkét – a szerző említése nélkül – idézi Molnár 1970: 1055.

Szakirodalom

Balázs Sándor

1978 Dimitrie Gusti és az Erdélyi Fiatalok. *Korunk* XXXVII. (8) 646–651.

Bárdi Nándor

2015 A népszolgálat genezise és tartalomváltozása. In: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 11–47.

Bethlen Mária

1932 Háziiparunkért. *Székelység* II. (3–4) márc.–ápr. 33–34.

Both Noémi Zsuzsanna

2020 „Légy hű mindhalálig, és neked adom az élet koronáját.” Szerelem, házasság és nemi szerepek Erdélyben a századfordulón. In: *Acta Siculica 2018–2019. A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 367–376.

Cseke Péter

2010 Kisebbségi létértelmezések – Kisebbségi életstratégiák. Az Erdélyi Fiatalok paradigmaváltó törekvései a harmincas években. *Debreceni Szemle* XVIII. (1) 33–46.

Csulak Magda

(é. n.) Önéletrajz. *Kézirat*. [ifj. Dávid Gyula tulajdonában]

Csulak Magda – Gazdáné Olosz Ella

1972 *125 magyar szálánvarrott hímzésminta. Árapatak*. A Népi Alkotások és a Művészeti Tömegmozgalom Kovászna Megyei Irányító Központja, Sepsiszentgyörgy.

Dávid Gyula

1930 A kultúra kérdése a dialektika teológiában. *Az Út* XVI. (sz. n.) 211–224.

1934 A keresztyén etika kérdése és irodalma a jelenben [I–IV]. *Az Út* XX. (sz. n.) 33–40; 50–59; 97–106; 139–144.

Dávid Gyula (főszerk.)

1994 *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon III*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Demeter Éva

2006 Adalékok az árapataki varrottas történetéhez. *Acta. A Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve*, 3. kötet, 35–42.

2007 Adalékok az árapataki varrottas történetéhez 2. *Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 623–632.

Demeter Lajos

2014 *Sepsiszentgyörgy személyiségei. Életrajzok, életutak*. Sepsiszentgyörgy Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy.

Dobó Ferenc

1955 Népi képzőművészet a Szovjetunióban. *Művelődési Útmutató VIII.* (6) jún. 19–20.

G. I.

1891 A székelyház. *Székely Nemzet IX.* (121) aug. 8. 2.

Ghasarian, Christian

2002 La Réunion: acculturation, créolisation et réinventions culturelles. *Ethnologie Française XXXII.* (4) 663–676.

Gunda Béla

1939 A Néprajzi Múzeum országos gyűjtőhálózatának és kéziratárának munkája. *Néprajzi Értésítő XXXI.* (2–4) 421–422.

Hunyadi Attila

2007 A magyar szövetkezetek Romániában 1918–1948 között. In: Somai József (főszerk.): *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, 67–110.

Huszár Pálné, báró

1928 A nyolcadik pont. *Magyar Nép VIII.* (4) jan. 28. 49–51.

Jakab Albert Zsolt – Vajda András

2018 Örökség: etnicitás, regionális identitás és territorialitás. In: Uők (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. (Kriza Könyvek, 43.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–28.

Kelemen Lajos

2017 *Napló I–II.* (S. a. r. Sas Péter) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Keszeg Vilmos

2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3.) Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

Kis Boáz, ifj.

2002 A koronázatlan erdélyi református püspök. Dávid Gyula (1902–1987) emlékezete. *Reformátusok Lapja XLVI.* (41) okt. 13. 6.

Kováts József

1933 A székely ős-népművészet reneszánszát támasztotta fel Árapatak Gyarmathy Zsigánéja: Csulak Magda. *Keleti Ujság* XVI. (184) aug. 13. 10.

Lőcsei Elemér

1931 Beszélgetés Bethlen Mária grófnővel. Erdélyi népművészeti kiállítás Miskolcon, melyet Hodobay polgármester nyit meg csütörtökön délután a városháza nagytermében. *Reggeli Hírlap* XL. (218) szept. 26. 5.

Molnár Gusztáv

1970 Az Erdélyi Fiatalok falumunkájáról. *Korunk* XXIX. (7) 1055–1057.

Nagy Jenő

1994 Egy fejezet a kalotaszegi varrottások történetéből. Kónya Gyuláné (1885–1971) emlékének. *Művelődés* LXIII. (1) 33–36.

Palotay Gertrud

1937 Török hagyaték a kalotaszegi hímzésben. *Néprajzi Értesítő* XXIX. (1–2) 106–118.

Papp György

1913 A sepsiszentgyörgyi Székely Társaság 10 éves múltjából. *Székely Nép* XXXI. (22) febr. 25. 1–2.

Simén Dániel

1935 VIII.-ik Egyetemes Ifjúsági Konferencia I. G. Duca-n. *Unitárius Egyház* XXVIII. (6–7) jún.–júl. 15. 52–53.

Sulyok István

2002 Az erdélyi magyarság társadalmi szervezete. *Magyar Kisebbség* VII. (3) 89–103.

Szaloki Zoltán

1940 Beszámoló a visszatért Erdély textiliparáról. *Magyar Textiltechnológusok Lapja* XXI. (5) dec. 31. 9–11.

Szász Ferenc

1931a Legnagyobb kincsünk. A kolozsvári háziipari kiállítás szépségei között. *Pásztortűz* XVII. (1) jan. 11. 21.

1931b Erdély népművészete elindult nyugat felé. *Pásztortűz* XVII. (10) május 17. 262.

(Szerző nélkül)

1913 Székely varrottások sikere. *Székely Nép* XXXI. (99) szept. 6. 4.

1924 Elegáns nődivatszalon városunkban. *Székely Nép* XLII. (5) jan. 20. 4.

- 1930 Asszonyok vitája a népművészetekről. *Ellenzék* LI. (199) szept. 5. 9.
- 1931a Nagy közönség részvételével nyílt meg az Erdélyi Magyar Népművészeti Kiállítás. *Magyar Jövő* XIII. (228) okt. 9. 2.
- 1931b Beszámoló a marosvásárhelyi mezőgazdasági-, ipari- és kisállatkiállításról. *Erdélyi Gazda* LXII. (18–19) szept. 15. – okt. 1. 69–73.
- 1931c Már említettük. *Székelyföld* XXXIII. (64) júl. 5. 4.
- 1931d Az erdélyi népművészet bemutatása Kaposváron. *Új Barázda* XIII. (122) jún. 2. 6.
- 1931e Magyar népművészeti kézimunkakiállítás Cegléden. *Új Barázda* XIII. (122) jún. 2. 6.
- 1931f Bethlen Mária grófnő előadása az erdélyi népművészetéről. Mik a grófnő kaposvári emlékei? *Somogyi Ujság* XIII. (122) jún. 2. 2.
- 1931g Vasárnap bezárult az Erdélyi Népművészeti Kiállítás, amelynek legközelebbi állomása Debrecen. *Magyar Jövő* XIII. (231) okt. 13. 4.
- 1931h Bethlen Mária grófnő Aradon. *Aradi Közlöny* XLVI. (205) szept. 10. 5.
- 1931i Pogácsát evett, pezsgőt ivott, erdélyi képeslapokat és török cigarettát vásárolt gróf Bethlen István a Nemzetközi Vásáron. *Az Est* XXII. (106) máj. 12. 6.
- 1932a Erdélyi Magyar Népművészeti Vándor Kiállítás Nagyváradon. *Erdélyi Lapok* I. (236) okt. 21. 4.
- 1932b Székely háziipari kiállítás. *Székelység* II. (7–8) júl.–aug. 76.
- 1933a Hatalmas népművészeti és háziipari kiállítás készül Brassóban. *Brassói Lapok* XXXIX. (236) okt. 15. 8.
- 1933b Bethlen Mária grófnőt ünnepelte vasárnap Torda társadalma. *Keleti Ujság* XVI. (162) júl. 19. 2.
- 1934a Beszélgetés Bethlen Mária grófnővel, az erdélyi magyar népművészet apostolával. *Nemzeti Jövönk* III. (26) ápr. 1. 2–3.
- 1934b Az erdélyi népművészet a vásáron. *Magyarság* XV. (102) máj. 6. 3.
- 1935a Az odorheiuköri unitárius nőszövetség közgyűlése Crăciunel községben. *Unitárius Egyház*, XXVIII. (9) szept. 15. 70–71.
- 1935b Magyar telepések szövetkezeti ünnepe. *Magyar Nép* XV. (43) okt. 26. 819.
- 1935c Huszonöt éves munka örömmünnpén. *Magyar Nép* XV. (33) aug. 17. 627.

Szőcsné Gazda Enikő

2014 A kutatástól a tömegmozgalomig: az 1930-as évekbeli háromszéki szöttesmozgalom története. In: Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 247–278.

Újvári Dorottya – Meaker, Sara J.

2021 *Kónya Gyuláné Schéfer Teréz, egy magyarvalkói papné élete és varrottasmintái.* Asociația Târnaș Kalotaszeg Durabil, Kolozsvár.

Várady Aladár – Berey Géza

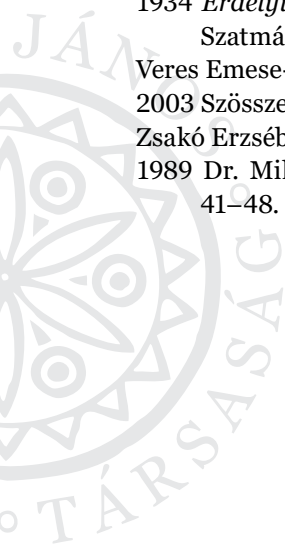
1934 *Erdélyi monográfia I.* Glória Könyvnyomda és Lapkiadó Vállalat, Szatmár.

Veres Emese-Gyöngyvér

2003 Szösszenetek egy falutalálkozóról. *Székelyföld VII.* (4) ápr. 95–108.

Zsakó Erzsébet

1989 Dr. Mikó Lőrincné Zsakó Aranka. *Keresztény Magvető XCV.* (1) 41–48.

Mellékletek

1. Gyallay Pap Domokosné levele Dávid Gyulához, Kolozsvár, 1931. március 12. Kernné Bibó Erzsébet utólagos feljegyzésével

Igen tisztelt Uram!

Egy lev[elező]. lapon már jeleztem, hogy Bethlen Mária grófné magyarországi vándor-kiállítása részére tizezer leies megrendelést ohajt tenni Árapatakán. Azt mondta, ötezer leit előre kiutal a tiszteletes úr kezéhez, a többiuel a kiállítás után számolnának el. Különben ez már nem reám tartozik, erre nézve az árapatakiakkal kell a grófné megállapodást kössön. Engem arra szóllított föl, hogy a nálam levő mintákból válasszam ki az eredeti magyar mintákat s azokból tegyek megrendelést a fönt említett ér[k]ezési]. határig.

A csomagban fölüil tettem a kívánt mintákat és hogy milyen tárgyat ohajtunk belőle készíttetni. Megjegyzem, jó volna, ha a jövőre nézve megállapodnának asszonyaink abban, hogy ezeket a kiváló szakértő – Kelemen Lajos – által megállapított magyar mintákat kultiválnák és lehetőleg kiküszöbölnék munkáikból az idegen hatásokat. Az ujságpapiros alatt levő munkák mind szász és román hatás alatt készültek. A szász mintát jellemzi a tulzsufolt minta, s ahol a tulajdonképpeni mintát a negatív minta adja. A román a keresztet viszi be mintáiba valamelyes formában, könnyen felismerhető. A legszebb, legeredetibb magyar minta az ifj. Kerekes Mihályné két párnáján van, az egyik a sárkányfogas, a Báthoryak címerét motiválja belé, a másik ósrégi magyar lilomos mintának⁵⁸ egyik érdekes változata. Idős Bong Istvánné kis tulipántos mintája is követésre méltó igyekezet, Székely Györgyné mutatós, fenyőágas futója szintén szép magyar minta. Béres Jánosné szives, rózsás mintáját szivesen látjuk a megrendelt darabokon viszont, Dénes Gáborné párnafőjén levő minta is szép magyaros, csak a szélén huzódó meander-szallag-szerű bordűr helyett valami mást kell varrni, mert az nem talál a középminta magyaros tonusához. Dénes Györgyné futója egy konvencionális minta ügyes, izléses fölhasználása. Székely Györgyné második, szintén fenyőágas, gránátalmás munkájának hibája az a minta közepén ferdén alkalmazott ritkaszemmel varrott kereszt, ez teljesen romános. Sűrű szemmel varrva értékes, szép darabja lenne a gyűjteménynek. Ifj. Baki Jánosné makkos mintája szintén nagyon szép.

Ezeket mind azért tartottam szükségesnek megírni, hogy ezek alapján a Tiszteletes Úr utasításokat adhasson az asszonyoknak munkáiknál. Most már a tizezer lei keretein belül a következő munkákat kérném április huszadikáig megvarratni.

Az Ön levele alapján így gondolom az árakat:

10 drb. diványpárna, kiválasztott minta szerint, teljesen elkészítve a 300 lei, összesen 3000 lei.

⁵⁸ Vö. Képek 3.

2 drb négyszögű terítő 120 x 120 cm nagyságban / az ön számítása alapján kb 600 lei darabja, összesen 1200 lei.

2 drb négyszögű terítő, 130 x 130 cm nagyságban a kb 700 lei = összesen 1400 lei.

2 drb négyszögű terítő 150 x 150 cm nagyságban, a 800–900 lei, összesen 1600–1800 lei.

Itt maradt a beküldött munkákból 4 drb. diványpárnának való lap, a 250 lei, összesen 1000 lei. Kettő özv. Bibó Györgyné tulajdona volt, a másik kettő a Bibó Sándornéjé. A grófné által küldendő pénzből tessék kifizetni, mivel ezek már készen vannak és eladásra voltak küldve, itt tartjuk a kiállítás számára. Ámbár elég volna párjáért a 450 lei, mert most látom, hogy kisebb méretű párnalapok, mint a tiszteletes úr által jelzett párnák. Ők maguk is úgy jelezték, hogy párja 500–450 leig adható, tehát elég lesz értük a 450 lej, vagyis a két párért 900 lei.

Kérem a minták kiosztásánál utasítással lenni; én mindenik mintára jegyzéket teszek, hogy miből mit akarok. Szeretném, ha a magyarországi kiállításra szép anyagot küldenének.

Április 20-ig kérem hozzám juttatni a kész árut, vagy ha a grófné megadja a címét, akkor hozzá.

Mindenesetre választ kérünk, hogy vállalják-e addig az elkészítést.

Tisztelettel:

Gyallay Pap Domokosné

Kolozsvár, 1931. március 12-én.

[Kernné Bibó Erzsébet utólagos feljegyzése:]

Kedves Tiszteletes Úr! Felbontottam, mert nekem címezték. Ha tudtam volna, hogy sürgös, az érkezés napján elküldtem volna. (vagyis szerdán) de csak hétfőre számítottam. De látva, miről van szó, még ma küldöm. Üdvözl: Kernné [Bibó Erzsébet]

Mégsem merem küldeni, mert rossz a... Én a sorrendet nem bántottam, remélem, minden megvan.

Diványpárna:

1. Botos⁵⁹-gránátalmás.
2. Csattos
3. Berbécsszarvas
4. Csigás
5. Makkos
6. Muszájforma-liliomos
7. Fenyőágas
8. Kicsi-acélos

⁵⁹ Vö. Képek 2.

9. Tulipántos

10. Fésűs vagy Báthori címer

A 300 lei

Terítők

100/100 – Berbécsszarvas – 400

100/100 – Csigás – 400

100/100 – Fenyőágas – 400

100/100 – Makkos – 400

110/110 – Muszájforma – 600

120/120 – Fésűs – 600

120/120 – Csattos – 600

150/150 – Muszájforma – 900

150/150 – Fésűs – 900

140/140 – Csattos – 750

2. Dávid Gyula lelkész kimutatása arról, hogy az 1931–1932-es esztendőben az árapataki varrottasokért kitől mennyi pénzt kaptak

Dátum	Személy	Összeg
1931. IV. 9.	Bethlen Mária	5000
1931. V. 4.	Bethlen Mária	4800
	Bethlen Mária	5000
1931. VII. 17.	Ignác Rózsa	1100
1931. VIII. 15.	Konzulné Basel ⁶⁰	3200
1931. IX. 21.	Bethlen Mária	3000
1931. XI. 3.	Bethlen Mária	8520
1931. XI. 7.	Konzulné Basel	1910
1931. XII. 21.	Konzulné Basel	6400
1931. XII. 21.	Bethlen Mária	1500
1932. II. 9.	Bethlen Mária	1500
1932. III. 10.	Konzulné Basel	5972
1932. IV. 12.	Brassói eladás	2350
1932. V. 3.	Bethlen Mária	2000
1932. V. 14.	Csutak Vilmosné ⁶¹	2000

⁶⁰ Welte Bertha, Basel. Az árapataki varrottasok fő svájci támogatója.

⁶¹ Csutak Vilmos, a Székely Nemzeti Múzeum igazgatójának felesége, a Székely Mikó Kollégium tanárnoje. Részt vett a sepsiszentgyörgyi 1929-es és 1933-as háziipari kiállítások szervezésében, és háziipari témájú előadásokat tartott ezeken.

Dátum	Személy	Összeg
1932. V. 31.	Waschinszkyné Brassó	1100
1932. VI. 1.	Bethlen Mária	3000
1932. VI. 6.	Csia Pál és Szentes Brassó	350
1932. VI. 26.	Csia Pál Brassó	500
1932. VI. 26.	Száváné	100
1932. VI. 27.	Juliskám	2800
1932. VI. 27.	Enyediek (átadatlan)	700
1932. VII. 27.	Enyediek	360
1932. VIII. 12.	Bethlen Mária	4710
1932. VIII. 16.	Kovesánné	250
1932. VIII. 26.	Enyediek	2000
1932. X. 4.	Enyediek (Magdusnak)	750
1932. X. 4.	Mikó Lőrincné	295
1932. XI. 13.	Bethlen Mária	2000

Dávid Gyula, preot din Araci și rețeaua transilvăneană a industriei casnice

Cusătura din Araci este una din broderiile cele mai cunoscute a regiunii Trei Scaune. Această cusătură a devenit faimoasă la sfârșitul secolului al XIX-lea, însă în timpul Primului Război Mondial executarea sa s-a restrâns. Lucrarea are la bază corespondența preotului Gyula Dávid, primită și scrisă între anii 1931–1933. Preotul a convins femeile din sat să-și facă broderii, și prin legăturile sale sociale a încercat să vândă aceste piese. Din corespondența sa reiese acea rețea de industrie casnică, care a stat la baza comerțului de artă populară. Cele mai cunoscute persoane din această rețea au fost: contesa Mária Bethlen Sándorné Bethlen (1902–1987), mecena industriei casnice transilvănene, organizatoare a mai multor expoziții de artă populară; Ilona Gyallay Pap Domokosné Szénássy (1890–1977), personalitate ecleziastică unitariană, care a organizat expoziții și a ținut prezentări despre arta populară. Din scrisori putem cunoaște și alte personalități importante ale mișcării de industrie casnică. Preotul a ținut legătură de ex. cu Teréz Kónya Gyuláné Schéfer (1885–1971), care a organizat executarea broderiilor din zona Călata, sau cu dr. Aranka Mikó Lőrincné Zsakó (1889–1968), care a avut un rol important în reînnoirea cusăturilor din Rimetea.

**Priest Dávid Gyula of Árapatak
and the Transylvanian Cottage Industry Network**

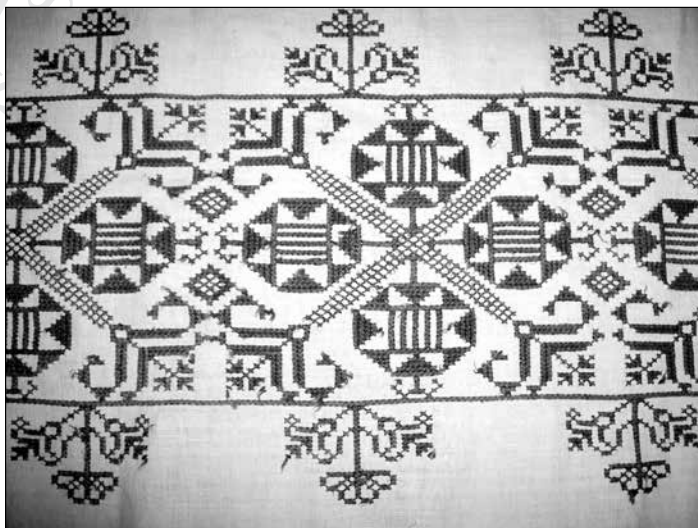
One of the most famous forms of needlework from Trei Scaune region is the Araci embroidery. This form of embroidery started becoming popular towards the end of the 19th century, but its' making receded during the First World War. The study was based on the correspondences of the priest Gyula Dávid between 1931–1933. The priest has talked the women of the village into the creation of needlework, and through the use of his own connections he organized its' sale. From his letters, the network of the people selling the products of the Transylvanian cottage industry can be discovered. Its' most important figures: Countess Mária Bethlen Sándorné Bethlen (1902–1987), a supporter of the Transylvanian cottage industry, an organiser of travelling exhibitions. Ilona Gyallay Pap Domokosné Szénassy (1890–1977), a Unitarian magistrate, who organized exhibitions and herself housed promotional exhibitions. The letters shine a light on other organizers of cottage industry movement. For example, the priest was in contact with Teréz Kónya Gyuláné Schéfer (1885–1971) who ordered the creations of Călata embroidery, and with Dr. Aranka Mikó Lőrinczné Zsakó (1889–1968), who organized the creation of embroidery in Rimetea.

Képek

1. kép. Báthori-címeres párnahuzat, Árapatak.
Székely Nemzeti Múzeum, lt.sz. T. 674.

2. kép. Botos minta, Árapatak. Székely Nemzeti Múzeum, lt.sz. T. 544.

3. kép. Liliomos párnacsup, Árapatak.
Székely Nemzeti Múzeum, lt.sz. T. 559.

18–19. századi források

Pócs Éva

Fogarasi papok és híveik a babonáról 1789-ben¹

Felvilágosodás és babonáság

1789-ben Michael Brukenthal, a fogarasi katonai kerület biztosa egy ún. babonaankét megszervezése után körkérdeést intézett a kerület legalább húsz, különböző nemzetiségű és felekezetű lelkészéhez. Közülük kilencen küldték el válaszukat: leírták plébániájuk, parókiájuk népének babonáit, és ehhez saját kommentárjaikat is hozzáfűzték. E páratlanul értékes, 162 nyomtatott oldalt kitevő dokumentum Joseph Karl Eder, a Brukenthal családdal a szabadkőművesség révén is szoros kapcsolatokat ápoló tudós történész birtokába jutott, 1808-ban József nádor megvásárolta az Eder család egész kéziratos hagyatékát a Magyar Nemzeti Múzeum számára, így került később mai lelőhelyére, a Széchényi Könyvtárba.² A kérdőívet és a rá adott válaszokat Miskolczy Ambrus tette közzé 2020-ban, egy 130 oldalas tanulmány kíséretében, *Felvilágosodás és babonáság* című könyvében (Miskolczy 2020). Egyetérthetünk azzal, amit a szerző borítószövegében kijelent: a kérdőív és az arra adott válaszok a 18. század végi népi mentalitás egyik eddig legizgalmasabb dokumentuma. A kérdőív és válaszai tartalmazta gazdag hiedelemanyag némiképpen betölti azt a nagy hiátust, amivel a boszorkányperek 18. század végére megszűnt forrásai és a néprajzi gyűjtés reformkori megindulása között szembesül a falusi hiedelemvilág múltja iránt érdeklődő kutató. A „nép hangja”, amely a boszorkányüldözés aktáiban olyan gazdagsággal és változatossággal áll a népi vallás vagy a néphit kutatójának rendelkezésére, meglehetősen

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal 132535 sz. projektjének támogatásával készült.

² Brukenthal életéről és tevékenységéről, valamint a kérdőívek további sorsáról lásd Miskolczy 2020: 100–122: „Joseph Karl Eder, a babonagyűjtemény birtokosa.”

visszahúzódott a felvilágosodás korának törvényszéki forrásaiban vagy az igen gyér magyar (teológusoktól, papoktól származó) babonaellenes irodalomban. A „népet” felvilágosítani szándékozó, természettudományi alapozású babonairtó pamfletek nálunk szintén későn, a 18–19. század fordulóján születtek először, és ezek természetesen eltorzították a bennük példaként közölt hiedelmeket sajátos szempontjaik szerint (Jenei 1791: a címben jelzett két személy párbeszéde a babonák ostobaságával a természettudományos ismereteket állítja szembe; Fábíán 1803: fizikai és kémiai jelenségeket ismertet a hozzájuk fűződő babonákkal szembesítve).

Miskolcgy művének hangsúlya Brukenthal kérdőívének művelődés- és eszmetörténeti hátterén van. A korszak hiedelmeiről is ad általános áttekintést, de konkrétan a papok által beküldött hiedelemanyaggal – ezek közzétételén és néhány jellegzetes példa kiemelésén túl – kevéssé foglalkozik, bár van több találó észrevétele a különböző felekezeti papok eltérő nézeteivel, vagy a hiedelemvilág szász és román sajátágaival kapcsolatban. Tanulmányomban a történész sokoldalú áttekintéséhez megkísérlem hozzátenni azt, amivel a folklór- és valláskutató még kiegészítheti ezt mintegy alulnézetből: a kérdőívet kitöltő papokról, hozzáállásukról falujuk babonáihoz és babonás népéhez, valamint az informátorokról, illetve magáról a hiedelemanyagról.

Miskolcgy *Felvilágosodás és babonaság, avagy a sátántól a babonáig* címet viselő, kimerítő összefoglalása a kérdőív létrejöttének politikai, eszmei, kulturális hátteréről (Miskolcgy 2016: 7–60) felment ennek részletes ismertetésétől. Az ő áttekintése nyomán, továbbá Klaniczay Gábor 1990-ben megjelent írását és Tóth G. Péter új, nagykiterjedésű áttekintését (Tóth G. 2020, különösen az I. könyv 4., 6. és a II. könyv 2., 4., 5. fejezetei), valamint a katolikus felvilágosodás vonatkozásában Bárh Dániel 2016-ban megjelent könyvének egy fejezetét (Bárh 2016: 255–266. VIII. fejezet: *Egy konfliktus háttere. Katolikus felvilágosodás és „ellenfelvilágosodás” a 18. századi Magyarországon*) is figyelembe véve itt csak utalok a felvilágosodás és a babonák kérdéskörének leglényegesebb, magyarországi és erdélyi vonatkozásokat is érintő pontjaira.

A világi és egyházi autoritások és általában az értelmiség köreiben a 18. század vége felé növekedett és számos nyugati országban általános lett a szkepszis a boszorkányság (mint a Sátán inspirációjára és a vele kötött szövetség alapján működő eretnek szekta) létezésével kapcsolatban. E folyamat már a 16. század óta zajlott (néhány fontos szerző a kételkedők

sorából: Wier 1563, Bekker 1691, Muratori 1745). Mária Terézia a 18. század közepétől császári rendeletek sorával járult hozzá a boszorkányüldözés megszüntetéséhez (ebben fontos inspirátora és elméleti segítője volt Gerard van Swieten, a felvilágosult udvari orvos). A rendeletek nem csak a boszorkányhitet, hanem általában a mágiát és babonát (*superstitio*), konkrétan a kuruzslást, jóslást, kincssásást is elítélték, ami magával hozta a falusi jósok, gyógyítók, bábák és egyéb laikus specialisták tevékenységének károssá minősítését. Az 1766-os császári-királyi törvény (Lex caesaro-regia ad exstirpandam superstitionem ac rationalem judicationem criminalem Magiae, Sortilegii [‘Császári-királyi törvény a babona kiirtására, valamint a mágia és varázslás bűnügyi megítélésnek racionális módjára’ – Klaniczay Gábor fordítása; Klaniczay 1990: 301]) az elítélendő mágikus cselekedeteknek illetve indítékaiknak négy fajtáját különbözteti meg: 1. téves képzelgések, vagy csalás; 2. melankólia, eszelősség; 3. az Istentől elrugaskodottak próbálkozásai az ördöggel való szövetségkötésre; 4. valódi rosszindulatú varázslás, illetve ördögi tevékenység, melynek tárgyi bizonyítékai vannak. A rendelet hatályát kiterjesztették Magyarországra és Erdélyre is. Ezek a megkülönböztetések az igazságszolgáltatás eltérő megítéléseit és eltérő büntetőeljárásait vonták maguk után. Minden gyanús „természetfeletti”, illetve ördög vagy boszorkány ténykedését sejtető esetben a vádlottat orvosi vizsgálatnak kellett alávetni. Akinél elmebajt diagnosztizáltak, elvileg kórházba kellett, hogy kerüljön; ha nem elmebaj, akkor viszont csalás vagy rosszindulatú mágia lehetett a vád (de nem boszorkányság, illetve ördögszövetség). A boszorkányság próbáit és istenítéleti eljárásait, valamint a kínvallatást betiltották, a vízpróba már csak – ugyanúgy, ahogy egy-egy kései boszorkányper – törvényellenesen, helyi kezdeményezésre nyert olykor alkalmazást.

Mindez párhuzamosan folyt az iskolaügy és az egészségügy reformjaival, a hivatásos orvosok és bábák képzésének szakszerűsítésével. Miskolczi Ambrus szerint nálunk a Hollandiában tanult orvosok tevékenysége a felvilágosodás nyitányának tekinthető (Miskolczi 2020: 43). Ami az egyházi elit eszmevilágának változásait és reformtevékenységét illeti, ezek minden keresztény felekezetben végbementek. A részletekben, az időbeli fokozatokban azonban nagyok voltak az eltérések. A római katolikusság vonatkozásában, mint Bárth Dániel írja, az egyházon belüli szkepszis már a 16–17. századi nagy ördögűzések idején is kimutatható, a felvilágosodás 18. század második felében kibontakozó eszmeáramlatai

az egyházon belül is reformok végrehajtását, illetve azok felgyorsítását tűzték ki célul (Bárth 2016: 254–257). A tridenti zsinat után a katolikus megújulást közvetítő, illetve a köznép hiedelmeit is szabályozó jezsuita missziók a 18. század folyamán Magyarországon is működtek és hatottak (Tóth G. 2020: 102–107). Ennek példái Taxonyi János³ művei, melyek példázataiban a szerző tanító célzattal elmélkedik például az egyes hiedelemlények megítéléséről, vagy a purgatóriumról és az ott szenvedő lelkekről. 1740-ben megjelent könyvében ostromozza az ördögösök és bűbájosok (boszorkányok) emberek és állatok megrontásával, rossz idő előidézésével stb. kapcsolatos bűneit, amelyeket az ördög inspirál (Taxonyi 1805 [1740], 375).

Bárth Dániel említett művében a néphit témáira ugyan nem tér ki, de felsorolja a népi vallásnak azokat a területeit, amelyeken a római katolikus egyházi reformok hatása kimutatható, illetve kimutatható lenne a még hiányzó helyi vizsgálatok nyomán: az év ünnepei, az ünnepnapok és munkanapok rendezése, a szentek tisztelete, a körmenetek, búcsújárás, a búcsúnyerés lehetősége, az átmeneti rítusok, a rítusok egyszerűsítése, a csodához való viszony megváltozása stb. Egy-egy konkrét téma vonatkozásában: a határjárások tiltása, a kegyhelyek intenzitásának csökkenése, az ereklyék, szentelmények szerepének csökkenése, a vízkereszti házszentelés tiltása, a vihar elleni harangozás megszüntetése, nehéz szülés esetén pap segítségül hívása helyett bába, orvos stb. Bárth magyarországi és erdélyi példákat is hoz a kutatás által már kimutatott hatásokra (Bárth 2016: 259–264).

Ami a protestáns egyházakat illeti, a reformok náluk is végbementek. A babonaellenes hadjárat első ciklusában a babonát ördögi befolyásnak tekintették, és mint ilyet, a másik felekezetre ruházták át, természetesen sokszor túllőve a célon: a protestánsok szemében a szenttiszelet minden megnyilvánulása, az ereklyék, szentképek tisztelete például egyöntetűen babonává változott (vö. az evangélikus Bornemisza [1579] nézeteit a babonás ráolvasó papokról és egyéb „pápista” babonákról). A magyarországi babonaellenességet a 17–18. század folyamán is elsősorban a papok, prédikátorok demonológiával kapcsolatos prédikációi és az ezekben felhasznált exemplumok és egyéb oktató művek képviselték.

³ 1677–1746; jezsuita hitszónok, a hitvita és kazuisztika tanára Kassán majd Kolozsváron.

Ez a tevékenység Kristóf Ildikó megítélése szerint arról tanúskodik, hogy ők már a kezdetektől széksziszta tanúsítottak például az ördögszövetség, vagy a boszorkányszombat képzetek irányában. Vádjaik a boszorkányok helyett inkább a közösségek mágikus specialistái, gyógyítók, jósok, tudósok ellen irányultak, akik szerintük az ördögi inspirációban inkább bíztak, mint az isteni gondviselésben (Kristóf 2001). A nyugat-európai protestáns demonológiát kutató Stuart Clark (Clark 1990) rámutatott, hogy a protestantizmusban a segítő szentek hiányában megnőtt az isteni gondviselés szerepe: a gyógyítók és „tudományosok” felvilágosítók általi demonizálásának alapja az volt, hogy az Istenbe vetett bizalom hiányát ördögi befolyásként tételezték fel. Ami az ördögről alkotott nézeteket, valamint az ördögűzés kérdéseit illeti, ezek is a felekezetek közti viták keresztültüzében alakultak, változtak, és nem jutottak a 18. században sem nyugvópontra.

A felvilágosult teológusok és papok az ortodoxiában is hallatták szavukat, a keleti egyházak is elítélték, ostromozták a babonákat és a babonás papokat – csak nem feltétlenül ugyanazt tekintették babonának, mint a nyugati egyházak képviselői. A boszorkánysággal, boszorkányüldözéssel kapcsolatos előzmények is eltértek: az ortodox Balkánon – néhány szórványos és nem a nyugati üldözés mintáihoz igazodó esettől eltekintve – nem volt boszorkányüldözés. Mint Miskolczi Ambrus megjegyzi (Miskolczi 2020: 54–55), a románság köreiből az ördögszövetség vádja nem vált gyakorlattá, noha például az 1642-es moldvai törvénykönyvben elítélik. Nem létezett boszorkányégetésre, „füröszítésre” (vízpróbára) vonatkozó román törvény, ilyesmi csak Erdélyben zajlott. A mágiát azonban kezdettől fogva elítélte az egyház, erre ösztönözte az erdélyi reformáció, az erdélyi református egyházi vezetés is, melynek a görög-keleti egyházat is alárendelték. A gyóntatónak meg kellett kérdeznie a hozzá fordulótól, élt-e rontással, ráolvasással, hisz-e a csillagokban, önt-e ólmot. Felléptek a *vámpír* és rokonai (*várcolac*, *strigoi*, *moroi*), illetve kihantolásuk ellen már a 17. század derekán, elítélték a jósokat, ráolvasókat (vagyis a gyógyítókat), bizonyos ünnepi szokásokat (például a karácsonyi maszkos játékokat) (Miskolczi 2020: 51–56).

A 18. század második felében a görög katolikus egyházi elitnek is komoly törekvése volt a népi vallásosság megreformálása, babonáktól való megtisztítása, a háttérben természettudományos érvelésekkel is. Magukat a jósló, istenítéletet mondó („könyvet nyitó”) papokat is elítélte az egy-

ház. Különösen gyakran szerepel a tiltásokban és szemrehányásokban a *Păscălie*-ből (a görög *paszkha* – ’húsvét’ – szóból) jósló pap. Valer Simion Cosma (Cosma 2018: 130–133) vizsgálatai szerint még a 18. században is gyakori volt a görög katolikus papság részéről a Păscălie babonás, vagyis jóslásra való használata, illetve segédkezés ebben (hasonlóan az ortodox használathoz). Ez az eszköz egyrészt az aktuális húsvét és más mozgó ünnepek kiszámításához használatos öröknaptár, másrészt asztrológikus jellegű jósló, kör alakú (számokkal ellátott cikkelyekre osztott) táblázat, amely csak egy volt a divináció és a csillagjóslás sokféle, Romániában, illetve Erdélyben is használt segédlete közül.

E rövid áttekintés összefoglalásául ismét Miskolczy Ambrust idézem: „Filozófia, teológia, orvostudomány és az ipari tevékenység elmúlásra ítélte a boszorkányképzeteket, hogy aztán a kegyelemdőfést a felvilágosodás gúnyolódása adja meg, pontosabban ennek nyomán a karhatalom, amely már fellépett a boszorkányüldözés ellen” (Miskolczy 2020: 43). A rendeletek nyomán nem csak a boszorkányüldözés hagyott alább (Magyarországon a vármegyék nagy ellenállása mellett, és mintegy 100–150 éves késéssel például Hollandiához vagy Spanyolországhoz képest), hanem a boszorkányhit és egyéb babonák megítélése is változott, legalábbis az értelmiség, és a jelen tanulmányban reflektált papság szemében is.

Megemlítendő még, hogy különböző okkult, spiritiszta irányzatok is kezdték felütni a fejüket már a 18. századi Nyugat-Európában: a külföldet járt diákokat ezeknek a szele is érinthette. Mint Miskolczy Ambrus írja: „A falusi varázsló – a megfelelő színeváltozással és divatos öltözékben – feltámadt a szalonokban”; majd másutt így fogalmaz: a felvilágosodás babonaellenességét az ellenfelvilágosodás utilitárius babonaszemlélete, majd a romantika babonakultusza váltotta fel (Miskolczy 2020: 58, 125).⁴ Ehhez hozzáteszem: egyúttal a babona iránti tudományos érdeklődés is, nem öncélúan, hanem különböző, nemzeti identitást építő ideológiák jegyében. (Ipolyi Arnold hiedelemgyűjteménye már ennek jegyében született meg: amely az 1854-ben megjelent *Magyar mythologia* építőköveiként, a mű különböző helyein szétszórtan jelent meg.) Másrészt a tudományos érdeklődés csírái, úgy hiszem, mindig is megvoltak a babonákat közvetlenül megelőző értelmiségiek, vagyis elsősorban az alsópapság egyes

⁴ Lásd erről még: Miskolczy 2020: 57–60: *Okkultizmus és transzcendencia falun és városon*.

tagjainak eszmevilágában – nem koráramlatként, hanem a műveltebb, olvasottabb papok egyéni attitűdjeként, mint erre bizonyság némelyik kérdőívre válaszoló pap szűkebb közössége hiedelmeihez való hozzáállása. És ez független lehetett attól is, hogy ő maga teljesen szkeptikus volt-e a babonák irányában, vagy esetleg hitt azok valamely fajtájában.

A kérdőív

Michael Brukenthal családi viszonyait, közéleti, politikai karrierjét részletesen bemutatja Miskolczy Ambrus (személyéről és kérdőíve indítékairól lásd: *Brukenthal Mihály babona-ankétja és egyéb hasonló törekvések* Miskolczy 2020: 61–83). Elég itt annyi, hogy a tudós, művelt, a magyar történelem iránt is érdeklődő, magyarokkal szimpatizáló, a magyar arisztokráciával jó kapcsolatokat ápoló bárót (aki jól beszélt románul is) 1786-ban nevezte ki az erdélyi megyéket három kerületbe soroló II. József császár a fogarasi kerület élére. Brukenthal tudós, felvilágosult szabadkőműves, a nagyszebeni páholy tagja. Mentalitására jellemzőek a felvételi kérelmében foglaltak: ebben leírja, hogy célja az emberek javának előmozdítása, ezért akar belépni, és rögtön konkrét javaslatokat is tesz, például a liturgia korszerűsítésére, az imák rövidebbé tételére, a misztikus (nehezen érthető) kifejezések törlésére belőlük, valamint bizonyos megbotránkoztató (vallásos) szokások kiiktatására (Miskolczy 2020: 66). Kérdőívének kibocsátását egy babonaankét összehívása előzte meg, amelyen a részt vevő lelkészek megvitatták a kérdőív tartalmát és célját: ez egyértelműen a tanulatlan köznép felvilágosítása, felszabadítása a babonák nyűgei alól, amiben fontos szerepet szántak az alsópapságnak. Ehhez az első lépés a helyi babonák megismerése: „...tudni, micsoda babonaságok és bal vélekedések uralkodjanak még a’ köz emberek között...” (Miskolczy 2020: 131), ezt célozza a kérdőív, melynek egy magyar és egy német változata készült el, konkrét dél-erdélyi példákkal ellátva (Miskolczy 2020: 131–136). Brukenthal hivatali pályafutása során sok tapasztalatot szerezhetett a nép körében, jól ismerte babonáit is. Kérdőívének magyar nyelvű bevezetőjében ezt írja: „sokkal esméreatesebbek előttem az emberi gyarloságok, [...] ezen egybe szedett tapasztalásainknak megtudása által is nem az ő károkra igyekszem, sótt inkább az egész közönségnek javára igyekezem munkálkodni” (Miskolczy 2020: 132).

A kérdőív tartalma is arra vall, hogy Brukenthal meglehetősen ott-honos volt e tájék hiedelemvilágában, a saját kezű javításaival ellátott magyar változat pedig azt tanúsítja, hogy tökéletesen tudott magyarul, a hiedelemleányok elnevezéseit is beleértve. A meglehetősen modern szemléletű kérdőív elején a leggyakoribbnak ismert alakokat sorolja fel: „a' boszorkányokat, az halottak lelkének éjjeli ki járását”, vulgo Vámpír, deákul Sanguisugae (a Spectrumokat), vagy jelenéseket, Kísérteteket, Lüdértzetek 's azoknak emberekhez való járását, az (Omeneket) vagy babonás jeleket, az tisztátalan lelkek által való éjjeli nyomatásokat, vagy test linkadásokat és több más efféléket” (Miskolczi 2020: 131). Azután részletezi a boszorkány láthatóan központi témáját, majd hangsúlyozza: „mindenféle nemeit az még uralkodó superstitionak és babonáknak nemében ki kell dolgozni...”. Felhívja a figyelmet a gyermekágyas anyákhoz, valamint a csak „bizonyos emberekhez” kötődő hiedelmek gyűjtésére; erre hozott példái, néhány konkrét részlettel, a méhészekhez, vadászokhoz, kocsisokhoz fűződő babonák. Feltehetően az volt Brukenthal szándéka, hogy hangsúlyozza a gyűjtők számára a néphit e (hiedelemleányeknél sokkal kevésbé „érdekes”, a későbbi gyűjtések során is sokszor mellőzött) témáinak a fontosságát. Kérte, hogy tartózkodás nélkül írjanak le mindent, amit hallanak, és tanácsot adott arra nézve, hogy miféle szempontokra figyeljenek egy-egy mágikus rítus vagy egy hiedelemleány leírása során. Az utóbbinak például ismertessék kártételeit, az elhárítására alkalmazott eszközöket, kártételei helyrehozói, gyógymódjait stb. Kérdőíve szinte minden pontjához adott példákat a vidéken jellemző hiedelmekből. A hiedelmek életéről, funkciójáról, a mindennapi életben és a mentalitásban betöltött szerepéről is kér felvilágosítást a gyűjtő papoktól; ez teszi kérdőívét igazán szakszerűvé és némely pontján mai napig korszerűvé. Kéri, hogy ne általánosságban írjanak, hanem fektessék a súlyt a „különös, Singuláris Causok és történetek”-re; a gyógyító és elhárító eljárások, rítusok minden apró részletét „egész tökéletességgel” jegyezzék fel, mert „ezekből lehet természeti tulajdonságát és valóságát minden efféle oktan babonáknak leg jobban ki venni és ki tanulni.” Kéri az émikus meghatározásokat, például: mi a boszorkány, mi a boszorkányság. Kéri, hogy tárják fel a „babona eredetét, kútfejét” és azt, hogy mennyire hisz benne a köznép, és még hisznek-e benne az „értelmesek”, vagyis az értelmiség is. A mai terepmunkás számára is aktuálisak a gyűjtés módjával kapcsolatos tanácsai: ne csak a saját vallásukhoz tartozók

hiedelmeit gyűjtsék, hanem mindent, ami azon a környéken „szokásban vagy”; továbbá: ne kapjon nagy nyilvánosságot a gyűjtőmunka, nehogy a „köz Ember azt hidje vagy gondolja, hogy ezen dolgok, mivel azoknak ki tanulása iránt szorgalmatoskodunk, ne talán hasznosoknak és joknak tartatnak” – másrészt viszont: „semmi kemény, vagy érezhető eszközt” a hiedelmek megszüntetése irányában ne alkalmazzanak, mert ez csak növeli a rosszat, és „mérgesíti” az embereket (Miskolczy 2020: 131–134).

A válaszadó papok

Az alsópapság köreiből is éreztették hatásukat az új tanok, babonákkal kapcsolatos mentalitásuk bizonyára sokat változott éppen ezekben az években, különösen azok esetében, akik Németországban, Hollandiában végezték tanulmányaikat. De amint az egyházi elit körében is különböző nézetek uralkodtak a babonáról, az új eszmék hatása az alsópapság soraiban is felekezetenként eltérő lehetett. Nemzetiségi hovatartozásuk is közrejátszott a különbségek létrejöttében. Ezen kívül létezett néhány, minden felekezet számára jelenvaló közös téma, amelyek értelmezése nem lett egyértelművé az egyházi „felvilágosítók” műveiben – így feltételezett hatásuk is sok bizonytalanságot, eltérő hozzáállást okozhatott az alsópapság köreiből is.

Egyik ilyen volt a vallás jelenségei és a babona (mágia, divináció) közt húzódó határ, illetve magának a babonának a meghatározása. Létezett (ahogy mai napig létezik) egy átmeneti, illetve „vegyes” zóna a vallás és hiedelem/mágia között; ide tartozik a (különösen a római katolikus és ortodox, görög katolikus) papság által is gyakorolt vallásos mágia, a mágiikus vonatkozásokat is magukban foglaló böjtök, fogadalmak, eskük, a szentelmények mágiikus használata a „nép” kezében, a lelkészek által gyakorolt benedikciók és exorcizmusok, a (nemcsak a román) papság által végzett istenítéleti eljárások stb. A divináció a kora újkori falusi társadalmakban is igen fontos, mindennapi életet szabályozó eszköz volt, a keleti kereszténység területén ezt szolgálták az arab–bizánci eredetű asztrológikus-divinációs táblázatok, valamint a divinációs irodalom fokozott megjelenése a falusi közösségekben is megismert népkönyvekben, kalendáriumokban (ezekről a divinációs módszerekről: Ryan 1999: 373–407; Cosma 2018, 139–142). Az ortodox és görög katolikus papság a

fent említett Pásčalie kétarcú eszközének birtokában szinte észrevétlenül léphette át a határt a liturgikus és divinációs használat között. Hasonlóképpen: a *bibliomancia* (jóslás könyvvel, „könyvnyitás”) elsősorban a (főleg ortodox) papság által folytatott módszer volt: a Biblia és a megszo- kott papi gyakorlat ezt az eljárást profán használatban is mintegy „szent- té” tette. Amikor ez is a reformálódó egyházak babonaellenes harcának kereszttüzebe került, nem lehetett könnyű belátni egyes papoknak és közönségüknek, hogy ez esetben kiirtandó babonáról van szó. A határok és e köztes zóna kiterjedése sokat változott időben és térben; a „határba- bonák” megítélése meglehetősen ambivalens volt – ahogy még ma is az – a papság részéről. Ehhez még hozzájárultak a Sátán létevel és embert ért befolyásaival kapcsolatos felekezeti különbségek, különösen a keleti egyházak erősebb, mélyebb gyökerű, konkrétabb ördögHITE, valamint eltérő viszonyulása a „népi” babonákhoz, illetve a babonás néphez. Náluk a papság népközelibb, segítő attitűdje a mágikus, divinációs rítusokban való segítségére is kiterjedt.⁵

Fontos, sok bizonytalanságot okozó „köztes” téma volt a visszajáró hal- lottak, kísértetek hite is. Ez – úgy látszik – élt és virult mind nyugaton, mind keleten (Magyarországon is). Különböző fajtái léteztek a kísértetek- nek és eltérő fokozatai voltak a beléjük vetett hitnek. Hiába nyilvánították képtelenségnek, félelmek szülte képzelgéseknek egyes fajtáit a felvilágo- sító írások, a keresztény egyházak túlvilág-tanai életben tartották ezt a hitet sokszor a papság gondolatvilágában, még a purgatórium dogmáját tagadó protestáns felekezetek körében is. Némileg a (már a középkor óta változó megítélésű) kísértethit is a protestáns–katolikus teológiai viták kereszttüzebe került, különösen némelyik nyugat-európai országban (vö. purgatórium-tanok eltörlése a protestánsok részéről); ez kisebb mérték- ben nálunk is érezte hatását (lásd például: Hersperger 2010, Paxton 1990). Hasonlóképpen felekezeteken belüli nézeteltérésekre adott okot a keleti egyházak fennhatósági területén a vámpírhit – ezt a témát azonban ebben az írásban nem érintjük.

⁵ Mint Papademetriou írja az ortodox egyházak exorcizmus-gyakorlatáról szóló művé- ben (Papademetriou 1974: 323): a görög alsópapság alapvetően magáévá tette a helyi hagyományokat, emellett a standard ortodox tanítással sem fordult szembe. Erről még Greenfield 1998: 77–81, Pócs 2021: 585–586.

A válaszokat beküldő lelkészek alakjáról Miskolczi Ambrus minden általa fellelhető adatot közölt könyvében (Miskolczi 2020: 73–83). A kérdőívre adott válaszok sikeres és kevésbé sikeres gyűjtőkre vallanak. Néhány kiemelkedő gyűjtő esetében gazdag anyag került napvilágra, amelynek kutatása igen sok lehetőséget rejt magában. A válaszok magas színvonalra, úgy vélem, nem utolsósorban magának a kérdőívnek is köszönhető, amely a jó gyűjtőknek sokat segített abban, hogy a saját gyűlekezetük hiedelmeire mintegy objektíven, tudományos érdeklődéssel tekinthessenek. A gyengébb gyűjtők némelyike csak a kérdőív konkrétan kihangsúlyozott témáiról számolt be: így a boszorkány alakjáról, rontásairól, azok ellenzereiről, a kísértethittről, vagy a gazdálkodás hiedelmeiről, a foglalkozások közül a méhészek, kocsisok, vadászok babonáiról. Néha a felelet csupán a megadott példák ismétlése, ami persze megkérdőjelezi egy-egy adat hitelességét.

Majd mindegyik lelkész válaszában elején vagy végén van néhány sor magának Brukenthalnak címezve: feladatuk teljesítésének sikeréről, módjáról, mértékéről, az esetleges sikertelenség okairól. E szövegek és a gyűjtésekhez fűzött további kommentárok azt a benyomást keltik, hogy a falusi közösségek hagyományos hiedelmei ekkor már az alsópapság szemében is egyöntetűen káros, nevetséges, elavult babonának minősültek, melynek kiirtására törekedni, nevelés, iskolák, felvilágosító prédikációk stb. révén, a papok felelőssége is volt. A felvilágosodás eszméiről, az új császári rendeletekről, a boszorkánysággal kapcsolatos bűnvádi eljárások átalakulásáról közvetlenül vagy áttételesen minden pap tudhatott, de volt, akinél ez határozott megnyilatkozásokban vagy akár tettekben is megnyilvánult. Többen ki is nyilvánították a kérdőívre adott válaszukban, hogy ők a butasággal, műveletlenséggel egyenlősített babona ellenségei. Az egyik református lelkész, Köpeczi Bodos Sámuel öntudatosan vallja magát minden babonaság ellenzőjének, szembeállítva a *világos tapasztalást* a *régi szennyes hagyománnyal* (Miskolczi 2020: 136). Üdvözlí az új bűnügyi rendeleteket, a kínvallatás és a vízpróba megszüntetését (Miskolczi 2020: 140). A boszorkányüldözés hivatalos megszüntetésének helyi visszhangjaként az egyik szász evangélikus pap, Johann Gottfried Schenker közbenjár egy boszorkányrontás-ügyben: sikerül lebeszélnie egy román asszonyt egy magyar asszony elleni per indításáról (Miskolczi 2020: 252). A boszorkány mibenlétét taglalván a szintén református Baló Bálint is az új jogszabályokra utal: „És jóllehet, Ő Felsége, az ördögöt, és

annak munkáit igen meg-rontotta, mindaz által, még ma-is, [...] a' Boszorkányt és a' Boszorkányságot úgy képzelik, hogy az az ördöggel való öszve-szövetkezés légyen" (Miskolcgy 2020: 181). Mindezeken túlmenően azonban, a konkrét részleteket tekintve igen különböző papi attitűdökkel találkozunk a babonákhoz való viszonyt illetően. Nemcsak a felekezeti, nemzetiségi különbségek tükröződnek az egyes válaszokban, sok függött a papok beállítottságától is, és attól, hogy tanult-e külföldön, közvetlen kapcsolatba került-e teológiai tanulmányai során a felvilágosodás egyes filozófiai vagy vallási irányzatainak írott megnyilvánulásaival.

Két református lelkész küldött választ Brukenthal számára. Egyikük Baló Bálint, aki Fogarason volt szolgálatban (Baló válasza: Miskolcgy 2020: 167–187). Ő az egyik legeredményesebb gyűjtő: bizonyos témákban igen gazdag, változatos anyagot jegyzett fel. Nyugati iskolázottságú pap volt (a hollandiai Fríz-földön, Franekerben volt diák); ahonnan – úgy látszik – a felvilágosodás babonaellenes eszméi mellett nyugat-európai hiedelmeket is hozott haza; egyrészt, mint mondja, diáktársaival való beszélgetéseiből, másrészt a babonák irodalmában szerzett olvasottsága révén. Amulettekkel, csillagjóslással, kincsásással, ördögszövetséggel és garabonciással foglalkozó közlései inkább irodalmi eredetűnek, mintsem a helyi néphit valóságának látszanak. Némelykor (például a' *Húsvéti piros tojással való babonázás* esetében, Miskolcgy 2020: 177) közli is német irodalmi forrását, máskor kollégiumi társait nevezi meg az elbeszélések kútfejeként. Emellett biztosan fogarasi eredetű hiedelmekről is kapunk sok részletgazdag leírást születéssel, csecsemővel kapcsolatos mágikus gyakorlatról, a szerelmi mágia eseteiről, gyógyító ráolvasásokról, amulettekről, szentelményekről, valamint a kísértet és *Lüderitz* egymással összefolyó *jelenéseiről, látásairól, spectrumairól* (Miskolcgy 2020: 185). Közöl továbbá ünnepi babonákat, napokhoz kötött előjeleket, tiltásokat, valamint méhés-, kocsis-, és vadászbabonákat; pásztorokhoz, tolvajokhoz fűződő hiedelmeket. Egyediségében kiemelkedik a Keresztelő Szent János napján zajló szemétegetésről szóló beszámolója, amelyről azt hiszik, hogy bűdös füstje elkergeti a (feltehetően zivatart hozó) sárkányt. Ugyanekkor a szántóföld szélén is „tüzeket tsinálnak”, és égő üszöggel kerülnek a vetéseket, jégverés megelőzésére, és „énekelnek, tanzolnak, a tüzek körül” (Miskolcgy 2020: 177). Ezzel a leírásával Baló a Szent Iván-napi tűzgyújtás gyér déli magyar adatainak sorát gyarapítja.

Baló láthatóan jó, pártfogói, tanácsadói viszonyban volt híveivel világi szükségleteik vonatkozásában is, de gyülekezete babonáit is jól ismerhette a babonagyűjtő kampánytól függetlenül is. Személyes élményei is megjelennek olykor közléseiben („magamon történt, mostani Papságomban ilyen babonás példa” Miskolczy 2020: 174). Például a szerelmi rontásban szenvedők panaszaikkal hozzá fordultak, vagy megkereszteltették vele, titokban a pólyába dugva, a burokbán született csecsemő megőrzött „burkát” (amely ezáltal „hathatós védelmet nyújt majdan a háborúba menő ifjúnak a puszkagolyó ellen). Az ilyen esetek leírása kapcsán nem állhatta meg, hogy állást ne foglaljon a babonák ellen, sőt a vétkes megfeddéséről is beszámol (egy idejében leleplezett és megakadályozott esetben): „én a Bábát, onnan el-riasztottam, [...] keményen meg-is pirongattam” (Miskolczy 2020: 174). Némely leírásból az világlik ki, hogy hiedelemellenes attitűdjének nyilvánosan is szívesen hangot adott, a „hívők” leleplezésével, kifigurázásával is (pl. kísértetek „látásának” eseteiben). Úgy látszik, Baló egyike volt a híveit – és saját értelmiségi környezetét is – babonák ellen tudatosan nevelő papoknak.

A másik református pap Köpeczi Bodos Sámuel, a héber és más keleti nyelvek tudósa (válasza: Miskolczy 2020: 136–161). Kóbor (Cobor), református többségű, román, görög katolikus és ortodox lakossággal is rendelkező község református lelkésze. Itt töltötte ki a kérdőívet, de mellékesen a szomszédos, hasonló etnikai, vallási összetételű Domboson (Văleni) is gyűjtött. Ő is Franekerben tanult teológiát; nagy tudásáról, műveltségéről naplója, Luther Mártonról az ifjúságnak írt könyvecskéje, valamint a babonákról (latin nyelven) írt disszertációja tanúskodik (*Dissertatio philologico-theologica, ad illustrandum ritum superstitiosum, qui perstringitur Ezech. 8:17 & nomen symbolicum, quod Egypto tribitur Jesaiae 18:1, 1772*). Ő küldte vissza Brukenthalnak legkorábban a kérdőívet, ami arra vall, hogy már előzőleg is foglalkozott a helyi hiedelmek feljegyzésével. Gyűjtése, amely a könyvben 25 sűrű oldalt tesz ki, modernebb, mint sok 20. századi, csak a kontextusukból kiragadott hiedelmeket sorba rakó gyűjtő publikációja. Mentalitásához fontos adalék, hogy az ördög és a boszorkány adatait közölvén, hozzászól a boszorkányok elleni peres eljárásokat betiltó rendeletekhez, helyesli azokat, rámutatva a régi törvényekbe foglalt eljárások értelmetlen és kártékony voltára (Miskolczy 2020: 140).

Noha panaszkodik Köpeczi Bodos, hogy sok mindent eltitkolnak előle, nem jut elég információhoz, részletgazdag adatai igen sok témára kiterjednek, a boszorkánytól és ennek minden fajta tevékenységétől, károkozásától meg a lidértcől kezdve a háztartási mágián át a foglalkozások babonáig, vagy a szerelmi mágiáig. Részletesen és pontosan írja le a „természetfeletti” károk ellenszereit is, a jégeső ellen végzett keresztjáráásokat, böjtöket vagy a gyógyító ráolvasásokat. Bemutatja a falujában és a környéken működő (főleg román) jósok, gyógyítók alakját, hiedelmeket, tevékenységüket, tárgyilagosan megírva, miért tekinthető ez a közösség számára hasznosnak. Több egyedi érdekességű adatot is közöl; ilyen egy magyar(!) vámpír adat (ugyan nem vámpír néven, de a „gonoszok a vérit szívják” valakinek), egy román *tolvaj-ima* közlése, vagy a tetemrehívás egy esete: „a boszorkány [a gyilkost azonosító személy] meg tsinálya, hogy [a gyilkosnak] a’ holt testhez kellyen mennie, melynek vére megindul” (Miskolczy 2020: 153).

Köpeczi Bodosra jellemző, hogy – ritka kivétellel – adatait értékítéletek nélkül, tárgyilagosan közli; mintegy tudományos érdeklődéssel tekint a hiedelmekre. Csak egy példa erre: mikor a helyi lidérc-esetekről beszélnek neki, kéri, hogy mikor látják jönni, rögtön szóljanak neki, hogy ő is láthassa (köztudott volt, hogy bizonyos fényes, tüzes természeti jelenségeket tekintenek lidércnek – ő bizonyára kíváncsi volt, hogy éppen akkor mi az, ami hívei szerint lidérc). Tudományos érdeklődésére vallanak egyes hiedelmekhez fűzött teológiai, filozófiai stb. munkákra hivatkozó kommentárjai is (egy lidérc-házasság eset kapcsán például észlelve az egyház babona-felfogásának változásait: elgondolkozik azon, hogy voltak „a maguk idején nagynevű teológusok, akik biztosan állították annak lehetőségét.”⁶ Gyűjtési módszere szinte antropológiai: nem a hiedelmek „fajtáiból”, hanem hordozóinak szerepéből indul ki. Amint leírja, azokhoz megy elsőként, akik félnek a kísértetektől, majd azokhoz, akik ingadoznak a boszorkányoktól való félelem és a jósokba vetett bizalom között, végül azokhoz, akik a nézőknél tudakozódnak és a jósokat kéri, hogy legyenek segítségükre (Miskolczy 2020: 142; a *jós* Köpeczi Bodos szóhasználatában általános „tudós”-t jelent, amibe a gyógyító is bele értendő). Gyűjtése a „bennszülött kutató”, a híveivel való együttélés, vagyis a részt-

⁶ Miskolczy 2020: 144. A latin kommentár Miskolczy Ambrus fordításában.

vevő megfigyelés előnyeivel rendelkezik: a hiedelmeket képes volt sokszor aktuális kontextusukban megragadni és leírni. Figyelt az „élő” és csak emlékezetben fennmaradt hiedelmek kettősségére, sokszor a hiedelmek ritkaságára ill. gyakoriságára is. Csak egy példa a sok közül a saját helyi tapasztalata alapján, az értelmezéshez szükséges kontextussal együtt feljegyzett hiedelemre: „Vagyon itten az én Falumban egy kevesebb jórol mint roszsról esmeteretes ember, kinek felesége Moháról való [...] ki is minden Újjhóld péntekin a’ kapuját megfordította, hogy a’ hol a’ sarka vala előbb, már a nyílója legyen ott, és ennek hasznát senki a Szomszédtság közül meg nem tudhatta; hanem látván, boszorkányságnak mondják. Talán a’ jó ember azzal a’ reménséggel tselekszi ezt felesége tanásából, hogy az így az olykor ötöt nyomozók, mert gyakran jár titkos utakon, és keresi azt, a’ mi másé, nem fognak nyomába akadni, vagy ha abba akadnak is, eltévesztik” (Miskolczy 2020: 142).

Köpeczi Bodos részt vett közössége életében, de Balóhoz hasonlóan ő sem tartotta volna helyesnek népe „babonás” szükségleteinek kielégítését. Bár megértéssel viszonyult hiedelmeikhez, fontosnak tartotta nevelésüket: „a’ tudatlanokat jó móddal, az okosságnak utára bírni, a’ böltsebbeknek egy’ kiváltképpen való kötelessége” (Miskolczy 2020: 159). Lehetséges, hogy nem csak *jó móddal* nevelte híveit, hanem prédikációiban kárhoztatta is tévelygéseiket? Konfliktusai elsősorban az egyházi vezetőkkel, rokonaival, a szomszéd falu nemeseivel voltak, de végül Kóbor köznépe is ellene fordult, és kiközösítették (távornia kellett a faluból): „minket pogányoknak, istenteleneknek, hitetleneknek, tolvajoknak... nevezett..., halottunkat megcsúfolta, közönségeinknek dolgaiban magát elegette” (Miskolczy 2020: 81).

Unitáriuslelkészegy volt a gyűjtők sorában: Bodor János, aki akolozsvári unitárius kollégiumban tanult, majd Bözöd után Székelyszentmihályon volt szolgálatban a gyűjtés idején (válasza: Miskolczy 2020: 161–167).⁷ Bodor csak igen kevés, szegényes adatot közöl (például a kérdőívben kiemelt lovász-, kocsis-, méhész-, vadász-babonákat). Ez valószínűleg az ő érdektelenségének a következménye, nem pedig annak, hogy az unitáriusok kevésbé lettek volna babonások, mint Baló vagy Köpeczi Bodos református gyülekezeteinek tagjai. Erősen elhatárolja magát a „tudatlan

⁷ Életéről, lelkési szolgálati helyein és valószínű 1792-es halálán kívül, nem sikerült Miskolczynak semmit felderítenie (Miskolczy 2020: 82).

népek vélekedései”-től, ami talán egy kicsit a felsőbbbségnek szól – ebben az átmeneti korban természetes lehetett egy ilyesféle attitűd. Ezt ő még a babonák kinevetésével is megtámogatja: sok mindent tart – még a Medárd napi időjóslást is – viccesnek. És talán szintén a felsőbbbség felé, műveltségét bizonyítandó: némely jelenséghez (lidércnyomás, lidércfény), megkísérel orvosi, illetve természettudományos magyarázatot adni. A kérdőív pedig messze nem ezt kérdezte tőle!

A román görög katolikusokat is egy személy képviseli, Ioan Halmaghi, nagy tudású, művelt, római katolikus iskolákban képzett pap (Halmaghi latin válasza és ennek magyar fordítása Miskolczy Ambrustól: Miskolczy 2020: 187–208; Halmaghi munkásságáról, e kérdőívvel kapcsolatban is, lásd még: Cosma 2018). Előzőleg a balázsfalvi görög katolikus iskola tanára volt, majd Fogarason lett vikárius, ott válaszolt a kérdésekre. Vallásos írásokat is közölt az egyszerű nép számára (körlevelek, oktató könyvecskék, útmutatás a fent említett Páscálie kezelésére). Írásaiban az egyházi felvilágosodás harcosa, a babonák ellen is fellép, a papokat is inti ezzel kapcsolatos kötelességeikre, kérte például, hogy „ne merjenek átkot mondani”. Mindemellett nagyon jól ismeri a gyülekezetében honos babonákat, és ezekre a tudós érdeklődésével tekint. Az ő nézőpontja azonban meglehetősen eltér a magyar és szász papokétól, amennyiben ebbe egy népközeli létforma és a gyakorlati hasznosság kérdése is bejátszik. Jól ismeri hívei babonáit, és néha még – például szerelmi mágiával kapcsolatos panaszai esetében – mintegy tanácsadóként is fellép. A pozitív, jótékony mágiát nem ítéli el, sőt, a „nép” szempontjából például a ráolvasásokat vagy az amulettek viselését hasznosnak tartja. Gazdag adatanyagot közöl. Témái például: boszorkányok (Miskolczy fordításában: ’bűbajos asszonyok’), tudományos asszonyok, jósok, kísértetek, a gazdálkodás mágiája, a hét és a naptári év napjaihoz fűződő hiedelmek, tiltások, betegségek és gyógyításuk stb., pontos leírásokkal és számos, pontosan lejegyzett gyógyító ráolvasással. Egyedi, különleges figyelemre méltó adatai is vannak, például valóságosan véghezvitt (tárgyakkal való) rontásra, a temető melletti házban testileg lakozó halottakra, vagy arra a „titkos” betegségre, *elsorvadásra* vonatkozóan, amelyet a boszorkányok a lélek elragadása révén okoznak.

A szász, evangélikus papok közül négyen töltötték ki a kérdőívet. Johann Samuel Barbenius jénai tanulmányai, külföldi utazásai során szerzte nagy műveltségét, sokirányú tájékozottságát (válasza: Miskolczy

2020: 209–224). Többek között kis katekizmust is írt falusi gyerekek számára. Brassói tanárkodása után választották Sárkány, főleg szász, evangélikus, kisebb részben román, ortodox és görög katolikus lakosságú község lelkészévé, ahol a kérdőívet feldolgozta. Ő is panaszkodik a gyűjtés nehézségeire, hívei titkolódzására (különösen a boszorkányság kapcsán), ennek ellenére sok adata személyes tapasztalataiból származik. Anyaga jelentős része a gazdaság, háztartás hiedelmeire, egyes napokhoz fűződő tiltásokra, előjelekre vonatkozik; előfordul közvetlenül megfigyelt eset is, például amikor gyermeke születésekor a dajka késeket dug a bölcsőbe, hogy ki ne cserélje az újszülöttet a majom(!). Kár, hogy adatai között néha megkülönböztetés nélkül közöl más falvakból, illetve románoktól, római katolikusoktól származó adalékokat is. Panaszaiából kiviláglik, hogy nevelni igyekező híveit, talán túlságosan érezte velük babonáik iránti lenézését, sokat emlegeti válaszában, hogy mennyi *Thorheittal* (ostobaság, balgaság) volt dolga. Elismeri azonban, hogy a sok butaságért a körülményeket kell hibáztatni, és neveléssel kell őket kiirtani.

Michael Binder szintén szász evangélikus lelkész, de róla – csak kevés témára kiterjedő válaszain kívül – semmilyen adatunk nincsen (válasza: Miskolczi 2020: 225–235). Mivel válaszára nem írta rá nevét és szolgálati helyét sem, adatait nem tudjuk pontos helyhez kötni. Anyaga fő értéke sokféle ember- és állatbetegségnek és azok gyógy módjainak részletes leírása, a pontosan lejegyzett ráolvasások (tolvajmegkötő ráolvasás is), valamint a gyermekágyashoz, váltott gyerekhez, nadragulyához (*Alraun*) fűződő hiedelmek és a kincsszerzés rítusainak bemutatása minden mellékkörülményével együtt (ám az nem derül ki, hogy vajon a – szintén kincsszerű varázskönyv segítségével végzett – helyi gyakorlatot, vagy csak könyvből szerzett ismereteit írja le).

Johann Gottfried Schenker, szász evangélikus lelkész Segesváron (válasza: Miskolczi 2020: 236–275). Szintén Jénában volt diák, sok külföldi tapasztalattal jött haza. A legterjedelmesebb gyűjtést ő küldte be, csak hogy ebbe igen sok olvasmányaiból származó hiedelmet, rítust iktatott be, sőt, diákkorában történt jénai esetek hosszú történeteit, vagy akár a helyi hiedelmek francia párhuzamait is. Közlését a babonák feletti, meglehetősen céltalan elmélkedések szakítják meg. Mindez Baló és Barbenius válaszaiban is elő-előfordul, de nem ilyen zavaróan nagy mértékben. Schenker mintha nem lett volna egészen tisztában a kérdőív kitöltésének céljával; e magatartásába még talán a nép babonáinak lené-

zése (vagy ennek imitálása a felsőbbség felé), műveltségének fitogtatása is belejátszik; gyakran emlegeti elhatárolódását a nevetséges babonáktól. Anyaga tartalmaz jó, pontos leírásokat is. Kissé szedett-vedett összevisszaságban ír különleges természeti jelenségekről, gazdasági mágiáról, napokhoz kötött jóslásról, előjelekről, kertészetről, méhészetről, az *Alraun*-hiedelmekről, termésvarázslásról, szerelmi mágiáról, a váltott gyerek, lidércnyomás, igézet hiedelmeiről és ellen-rítusairól stb. A külföldi – például jénai diákkorában hallott – kísértet- és egyéb történetek a valódi hiedelmekkel szemben a hiedelmek közösségi kontextusának egy más (bár akkor sem új) kategóriáját képviselik: a közösségi szórakoztató beszélgetéseket. Ez az érdekesnek látszó anyag sajnos nehezen használható, mivel az adatok eredete, származási helye nem mindig következtethető ki.

Jacob Bayer Kaca szász–román lakosságú község evangélikus papja (válasza: Miskolczy 2020: 275–293). A kacai szász hiedelmekről és azok életéről egyaránt jó, ha nem is túl bőséges leírást ad, bár változatos anyaga (szomszédsági boszorkányság, termés, tehén, tej megkárosítása; a gazdaság, háztartás, tolvajlás, féregűzés, időjárás hiedelmei) nem terjed ki minden szóba jöhető témára. Fontos erénye, hogy olykor a hiedelmek gyakoriságára, ritkaságára is utal, és időnként egy-egy hiedelem (például tüzes lidérc) variánsait is közli, esetleg szomszédos falvakból. A kísértethiedelmek elevenek lehettek a községben, sikerült feljegyeznie a közelmúltban tapasztalt helyi kísértet-eseményeket is. Helyi szász sajtáságnak a sárkányon ülő *Wetterführer*, továbbá egy érdekes boszorkányfelismerési módszer (növényből készült papucson át megláthatók a templomban a boszorkányok fej nélkül) és egy tolvajmegkötő ráolvasás tűnik.

Bayer is panaszkodik a gyűjtés nehézségeire: gyanús lesz a pap a gyülekezete szemében, ha babonákról kérdez. Ő azonban, úgy látszik, nem babonáik ostorozásával, hanem ügyes (mai napig alkalmazott) taktikával fordult hívei felé: „közömbös” témákkal kezdte a gyűjtést, úgy gondolta, hogy a betegségekre és elhárításukra, gyógyításukra, valamint a háztartás mágiájára vonatkozó kérdésekkel tud leginkább a bizalmukba férkőzni. Őt feltehetően nem fűtötte sok népfelvilágosító indulat; kissé szkeptikus volt a tekintetben, hogy érdemes-e, egyáltalán lehetséges-e a „népet” megszabadítani babonáitól. (Vö. Halmaghi attitűdjével, aki a babonák szükségességéről beszél – amíg nincs helyettük jobb.)

A válaszok néhány egyéb sajátága

A hiedelmek kútfeje, terjedése

A babonakérdőív egy kérdése a hiedelmek „kútfejére” (keletkezésére), terjedésére vonatkozott. Erre szinte minden lelkész megkísérelt válaszolni; mindnyájan említik a bizonyára akkor is köztudott családi vagy fonóbeli beszélgetések, mesélő anyák, nagymamák és dajkák eseteit, illetve a kisgyermekkorai megrögzüléseket mindezek kapcsán: e korban ez érvényes válasz volt a terjedésre, hagyományozásra vonatkozóan. A szász lelkészek könyveket is, valamint házalók árulta nyomtatványokat is említenek. Lehettek külföldi tapasztalataik a babonák könyvből „tanulására”, illetve a németységnek a magyarokénál magasabb fokú olvasás- és könyvkultúrájára vonatkozóan, hiszen válaszaikba is sok külföldön olvasott hiedelemelbeszélést iktattak. Kérdés, hogy mennyi valóságtartalma van mindennek a fogarasi körzet evangélikus gyülekezeteinek vonatkozásában. Valamennyi mindenképpen, mert a szász anyagokban, különösen Binder válaszában, feltűnően sok a ráolvasás. Ezek nyilvánvalóan írásos gyakorlathoz kötődő szövegek, némelyikük szinte szó szerint egyezik a németség által még a 20. század elején is írásban – ponyvai varázskönyveken, búcsús röplapokon stb. – terjesztett szövegvariánsokkal.

Egyedül Köpeczi Bodos gondolkozik el a hiedelmek „eredetének”, vagyis keletkezésének kérdéséről; ezt ő pszichológiai szempontból közelíti meg. A keletkezés és fenntartás alapvető tényezőjének a félelmet tartja, amit a különböző hiedelemleányokról való *mesélések* tartanak életben. A babonás ember félelmeiről mások is (például Baló is) írnak, de nem kötik össze ezt a babonák „keletkezésével”. Köpeczi Bodos szerint a fonóbeli beszélgetések a község *nagyobb, oktalan részit* félelemben tartják azért is, mert nem tudják, kik a boszorkányok a faluban, kitől kell félni; a *mesélések* hatására nem mernek a keresztútra menni, mert mindenhol kísértetet látnak (Miskolczy 2020: 140). A kísértetek, nyomó démonok, éjszakai boszorkányok, állatalakban kísértő ördögök konkrét esetleírásaival dokumentálja Köpeczi Bodos a félelem nagy szerepét, szinte Lauri Honko szellemek „látására” vonatkozó téziseinek a szellemében (Honko 1962: 91–126).

Kategóriák, csoportok, émikus fogalmak

A kérdőívben kért meghatározások, valamint a hiedelmek csoportosításának kérdései majdnem kizárólag a két legműveltebb, „legtudósabb” lelkész, Köpeczi Bodos és Halmaghi válaszában kaptak teret. A boszorkány fogalmára vonatkozó kérdésre egyedül Köpeczi Bodos tudott érdemben válaszolni. Kétféleképpen adja meg a kért meghatározást; az egyik a felvilágosító tanok időszerű boszorkánya: „a’ Boszorkány az, a’ ki az Ördöggel azért szövetkezett össze, hogy annak ereje által, valamit akar, véghez vihesse, nem tsak a’ maga haszna vagy bosszuállása kedviért, hanem a’ másokéért is” (Miskolczi 2020: 146).

A másik meghatározás a helyi émikus kategória (amely egyúttal nagyjából egybevág a szomszédsági boszorkányság modern jellemzésével); ezt a boszorkányok és jószok közti különbségek felsorolásakor közli: „A’ boszorkány ha valahová bé menyen, őrizkedni kell tőlle, meg nem kell boszszantani, ne hogy boszszut álljon, ha mi olyast kér, adni kell ugyan, de vigyázni kell ne hogy valamihez nyolyon, vagy valamit el vigyen titkon, mer abban vagy azzal kurusolni, vesztetni akar, meg tsinálya; nyomába nem jó lépni, helyibe nem jó ülni” (Miskolczi 2020: 147).

Köpeczi a boszorkány rontásait is ebben az összefüggésben mutatja be: „a’ gonoszok ártanak, de mintegy’ bün büntetésül” (Miskolczi 2020: 153). Brukenthal feltehetően a helyi boszorkányfogalomra vonatkozóan akart információkat kapni, de ezzel Köpeczi Bodoson kívül senki sem szolgált. Baló például csak a hivatalos meghatározást közölte: boszorkány az ördöggel cimboráló ember, akiben a *köznép* és a *nagy érdemű Tudósok* is hisznek (Miskolczi 2020: 181). Sőt, Baló – a legújabb törvénykezési jogszabályok fényében – a boszorkány kategóriába sorolja az ördög sugallatára tevékenykedő gyógyítókat is.

Ami a hiedelmek csoportosítását illeti, ezt nem kérte a kérdőív, de Köpeczi Bodos és Halmaghi megpróbálkozott vele – úgy látszik, ez önkéntelenül, munka közben merülhetett fel esetükben. Köpeczi Bodos az egész, általa ismert hiedelemvilág áttekintésével egy általános, helyi kategóriarendszert kísérelt meg felállítani, amelynek kapcsán a hiedelmek szerepét, funkciót is figyelembe vette. Fő kategóriái: *tisztátalan* és *nem tisztátalan*, *ördögi* és *nem ördögi/szent*. E kategóriák voltaképpen a valóság és mágia egyfajta elválasztását is jelentik: a *tiszta* kategóriába tartoznak a jótékony mágia fohászokat, szentelményeket felhasználó területei

is, vagyis a vallásos mágia. Ítélete szerint nem minden mágikus eljárás ördögi, amelynek során Isten, Krisztus vagy a szentek nevét említik, főhászokat mondanak, vallásos gesztusokat használnak, sőt, mint mondja: ezek miatt hisznek benne, ez ad reménységet a jósokhoz, gyógyítókhöz fordulóknak (Miskolczy 2020: 141). Tehát e vonatkozásban nem ítéli el hívei babonás gyakorlatait, hanem, legalábbis az adott körülmények között, megértően, szükséges rossznak tartja azokat. Azt írja beküldött adataihoz fűzött rövid jelentésében, hogy nem gyűjtötte azokat a hiedelmeket, „melyek a' Vallást, vagy Isteni tiszteletet meg undokítani, avagy az igaz esméretet meg homályosítani ítéltethetnek” (Miskolczy 2020: 137). Ez feltehetően a babonákként kezelt vallásos mágia (más felekezetek által gyakorolt?) bizonytalan *tisztátalan* kategóriája.

E két fő kategória alkalmazása a keleti egyház hatókörében jellemző, az erdélyi magyarság hiedelmeiben való előfordulása alapvetően román hatás lehet (lásd pl. Maksimov 1994, Muşlea–Bîrlea 1970: 163–170, az erdélyi, mezőségi „tisztátalan”: Keszeg 1999: 91–95). Köpeczi ezekről leválasztja az egyik kategóriába sem sorolható csoportokat: a *jelek, előjelek, vagy jósló álmok* kategóriája szerinte nem *tisztátalan* dolog, csak *jel és jelentés* (ezeket egyúttal a *pogányságból maradt szleplőknek* tekinti). A gyermekijesztőket pedig (például: „a' gyermekek ijesztgettetnek, hogy [...] ki ne menyenyenek, mert babós van künn”), – jogosan – nem tartja hiedelemnek, hanem szerinte ezek a *paraszi gyermek nevelésének regulái* (Miskolczy 2020: 141; e véleményével egyenesen a 20. századi besorolásokat idézi). Mindemellett még osztályozza a mágikus cselekményeket a végzés helye, ideje, a kísérő szövegek és egyéb kísérő körülmények szerint is.

Halmaghi, ugyan kevésbé határozottan, de ugyanezen *tiszta – nem tiszta* kategóriapár alá rendezi a hiedelmeket, bár kevésbé foglalkozik a *tiszta* dolgokkal, vagy nem nevezi meg őket. A babonák, előítéletek három csoportja szerinte: *jövendölések, ráolvasások és a mágikus vagy sátáni mesterségek, vagyis boszorkányságok* (Miskolczy 2020: 198). A *nem tiszta*, ördögi dolgok szerinte a rontó mágia és a *természet ellen valók*: például a rendellenes és káros természeti jelenségek, a forgószéltől a jégesőig (nem mondja ki, de adatai összességéből úgy látszik, hogy ezeket is a *mágikus sátáni mesterségek* csoportba sorolja; illetve a közölt babonák meglehetősen rendezetlen sorozatában utal egyikük-másikuk *nem tiszta* voltára). Tehát nem sorolja a *nem tiszta* kategóriába sem a jó-

vendöléseket, ráolvasásokat, sem a szenttisztelet népies formáit (például a naptári napjaikhoz fűződő munkatilalmak betartását), sem a szentek, vagy Szűz Mária neveit, képmásait démonok elleni védelemül felhasználó amuletteket, vagy a szentek tiszteletének más paraliturgikus, mágius felhasználásait. Ezekkel kapcsolatban elkülöníti a népi, „babonás” felhasználást az igazi szenttisztelettől. Nem helyesli, de nem is ítéli el ezt a gyakorlatot, tárgyilagosan leírja előnyeit, sőt kényszerűségét a nép akkori szükséghelyzeteiben, és kiemeli azt a tényt, hogy a „bárdolatlan nép” hasznosabbnak tartja a démonok, boszorkányok kártételei ellen a vallásos jegyekkel ellátott óvó szereket. Szerinte nem tiltható el a nép babonás használatától, amíg nincs ezek helyett más eszköz a kezében a mindennapi élet kríziseinek vallásos megoldására (tehát például az egyház által is szentesített démonellenes amulettek, fohászok – Miskolczi 2020: 200–203).

Csoportosításai során mindkét utóbbi lelkész részletesen foglalkozott a jószok, tudósok különböző típusaival, és, a fentiek értelmében, egyikük sem ítélte el tevékenységüket, nem ördögi, hanem inkább segítő személyekként írják le őket, akikre szükség van. Ezt írja Köpeczi Bodos: „A jószokot ellenben jó szível meg kell betsülni, jó emberek” (Miskolczi 2020: 147); és: „nem tartatik mind az Ördöggel bérlettnék, [...] ha valaki vagy valami reménséget ád valamire, és azt táplállyá; hanem inkább ártatlannak és szentnek” (Miskolczi 2020: 141). Halmaghi is megkülönbözteti a jóindulatú, segíteni akaró, valamint a rosszindulatú, csak a pénzt hajhászó specialistákat. Ő a jóindulatú kategóriába sorolja a román papokat is, akikhez más nemzetiségűek, eltérő felekezetűek is fordulnak istenítéleti eljárásaikért.

Tehát e két kiemelkedő gyűjtő, önálló ítélőképessége, valamint hely- és népismerete birtokában nem osztotta a felvilágosítók jótékony mágiát demonizáló nézeteit (bár láthatóan ismerték azokat). Ehelyett az egyház hatékonyabb – nem egyszerűen tiltó – népfelvilágosító tevékenységét sürgették és a nevelés fontosságát hangsúlyozták. Ami csoportosítási kísérleteiket illeti: a fent említett diffúz, „köztes” kategória megoldatlan problémái, a vallás és babona megkülönböztetésének dilemmái gátolták őket abban, hogy ez irányú jó kezdeményeik egyértelmű eredményekhez vezessenek.

Hit a babonákban

A vallás és hiedelem/mágia felekezetenként eltérő határai vannak a háttérben a *hit-nem hit* kérdésköre kapcsán is. A kérdőív erről is tudakozódott: kiemelt pontja volt, hogy vajon az „értelmesek”-re is kiterjed-e a boszorkányhit. A két református pap és Ioan Halmaghi adott valamiféle választ erre a kérdésre, bár nem konkrétan a boszorkány vonatkozásában. Ők, általános objektív hangjuk mellett, elítélő szavakkal szóltak a babonákban hívők, mágiát, divinációt gyakorlók bizonyos típusairól. Halmaghi, aki megengedő volt még az értelmiség amuletthasználataival szemben is, csakis a babonákat művelő papokat kárhoztatta. A papokat általában is ostorozta műveletlenségükért, babonáikért, és kiemelten egyes, babonásnak tartott jósló módszereikért (de például istenítéleti eljárásaikat, a bibliomancia – „könyvnyitás” – alkalmazását nem kárhoztatja). Például, a fentebb tárgyalt Pásčalie jósló táblaként való használatát részletesen leírva, így fakad ki: „A jövőmondásnak ez a mestersége, mint használatából látszik, bizonyos írástudást igényel. Így tehát azt, hogy a jövőmondást írástudó emberek műveljék, és ami fájdalmas, nem egy esetben maguk a falusi papok művelik, hitvány és elvetemült lélekkel és a tisztességtelen haszonra törve folytatják ezt a gyakorlatot és üzletelnek, mint ezt látom” (Miskolczi 2020: 198–199; Miskolczi Ambrus fordítása latinból).

Vessük ezt össze azzal a fent említett ténnyel, hogy Halmaghi a Pásčalie vallásos (mozgó ünnepeket kiszámító) használatához útmutatót írt a görög katolikus papság számára. Ő kulccsal folytatott divinációt is említ, és egy kincskereső szertartás részletes leírása kapcsán is panaszkodik, hogy annak végrehajtásában papok is segítettek (Miskolczi 2020: 204). Nem tudhatjuk, hogy ezen túlmenően mi lehetett a véleménye például a szentelmények, benedikciók, exorcizmusok, istenítéleti eljárások hivatalos vagy legalábbis megtúrt egyházi használatáról, de úgy tűnik, hogy azoknak a rítusoknak egy részét, amelyeket Isten nevében, rá hivatkozva, vagy szentelt dolgokkal, szent könyvekkel végeztek, mindenképpen a vallás megengedett részének tartotta, és papok általi gyakorlását sem ítélte el.

Jóllehet Köpeczi Bodos többször ír a román papok divinációs tevékenységéről, őket látogató református híveinek esetei kapcsán, elítélő hangon csak egyszer fakad ki: „Midőn a’ pap ilyen bolond, a’ tudatlan

községtől mit lehet várni?” (Miskolczy 2020: 151). A babonahívó értelmiség ellen ő is felszólal egyszer-kétszer, de a köznép babonáit – bár elítéli – nem lenézéssel, hanem megértéssel és szánakozással szemléli. Visszavisszatér leírásában egy-egy kísértet- vagy boszorkányság- eset kapcsán az ésszerűtlen babona szembeállítása annak ésszerű magyarázatával: elbeszéli például egy varasbéka megsebesítését, amelyet saját anyósa megbetegedése követett. A beteget a babonahívó szomszédtság boszorkánynak vélte, de ő tudta, hogy az asszony leesett a padlásról, és „igen meg romolva lévén, nem kellett több bizonyság, hogy ő lett légyen a’ meg rontott béka. Szegény asszony!” (Miskolczy 2020: 144–145).

Baló különösen sokat panaszkodik az értelmiség babonás mivoltára; erre egy kísértetben hívő ismerős gazdatisztet és más, művelt személyeket, valamint külföldi diáktársainak eseteit, a kísértetekről szóló beszélgetéseket említi példaként. Mint írja: „Meg-hóltak Lelkeinek, éjjeli ki-járások, vagy hazajárások” hite még a *főrendek* közül is sokakban élt; egy „nagytekintetű, értelmes ember” pedig „Abracadabra-amulett”-et hordott a nyakában. Felelegeti azt is, hogy egy fogarasi nemes leány egy férfi szerelmét elnyerni óhajtván, „szeméremtestit tűzhelyhez verte”, meztelenül (Miskolczy 2020: 168–169, 171, 174, 186–187).

Az ördög

A „mi a babona” kérdésének, a vallás és hiedelem/mágia viszonyának vizsgálata során az egyes felekezetek (és papjaik) sok mindenben eltérő ördöghite, a Sátánhoz való viszony eltérő volta is tényező volt. Akik kategóriákat állapítottak meg, az egyik oldalra a nem tiszta, ördögi dolgokat, az ördög inspirálta rosszindulatú mágiát, illetve a boszorkányt és más ezzel foglalkozókat állították. Ami a boszorkány személyéhez fűződő hiedelmeket illeti, Halmaghi megfigyelte, hogy a nép is meg van győződve, hogy az ördöggel kötött szerződésük révén sokféle dolgot művelnek a tudósok, boszorkányok. Ez feltehetően a korabeli néphit jelensége (közép-kelet-európai „népies” ördögszövetség-képzetekekről lásd: Pócs 1992; 2021, 585–586). Köpeczi Bodos, Baló és a szász papok érvelésében az erre vonatkozó felvilágosító nézetek és a császári rendeletek hatása is érvényesülni látszik. Önáluk megjelennek igen halványan az egyházi demonológia boszorkányszombat-képzeteinek egyes elemei is, mint elvetendő babonáság. Például Baló szerint a Gellért-hegyre repülő boszorkány

képzetei az ördögi boszorkány *meg-jádszodtatásai* ('szemfényvesztései'; Miskolczi 2020: 187). Nem világos azonban, hogy ezek mennyiben helyi boszorkányszombat-hiedelmek és mennyiben csak példák saját nézeteik ismertetéséhez. A Schenker által említett ördögsvöetség-eset illetve Walpurgis-éji boszorkánygyűlés (Miskolczi 2020: 269) szinte biztosan nem helyi szász hiedelem, hanem olvasmányélmény.

A protestáns lelkészek – a szászokat is beleértve – egyöntetűen vallják, hogy a rontás, a hirtelen jött betegségek és minden egyéb rosszululatú varázslás, a szerelmi mágiától a zivatar okozásáig az ördög művei. Nem tagadják meg a boszorkány hagyományos szerepét ebben, de hangsúlyozzák az ördög munkálkodását a háttérben. Kérdés, hogy ez mennyire új fejlemény, mennyire a törvénykezés új irányainak a hatása (a boszorkányperek boszorkányának háttérben is feltételezték a bíróságok az ördögi inspirációt).

Magának a „népi” ördögnek az alakjáról kevés adattal szolgálnak a kérdőívet kitöltők, a hangsúly mindegyiküknél inkább az ördög „művein” volt. Ha szóba került egyáltalán maga az embereknek megjelenő ördög, őt is a Sátán szemfényvesztései okozta látszat-lények közé sorolták. Kőpeczi Bodos szerint: „A fekete ló, kecske, macska, kutya, ha éjjel valaki előtt megforduland, az is mind kísértet, valamelyik a' féle képben jelent meg az ördög, ki magát minden formára el változtathatja.” Az ördöggel együtt minden ismert ördögi kísértés, különösen a kísértet és a „lúdérc” ördögi szemfényvesztés (Miskolczi 2020: 143–144). Baló hasonló nézeteket vall, ő is ördögi szemfényvesztésként minősíti a kísértetek, lidércek eseteit: „[...] ezekkel az ördög, és a' Boszorkányosok, számtalanszor meg-jáztódtatták, és megrettentik, nem tsak a' Közönséges, és gyenge értelmű, hanem még a' Szemesebb Embereket is [...]” (Miskolczi 2020: 185).

Az egyházi felvilágosító tanok és a császári törvényhozás hatása és hatálya nem terjedt ki az egyházak által is elismert ördögi megszállás hitére és az exorcizmus gyakorlatára. Az ördögűzést elvileg minden felekezet gyakorolhatta, de megítélésében felekezeti eltérések is kirajzolódnak az adatokból. Ezen nem csodálkozhatunk, ismerve a még a 18. században is zajló felekezeti viták során, sőt az egyes felekezeten belül is felmerülő, egymásnak ellentmondó nézeteket, nyitva maradt kérdéseket. A gyűjtők az ördögi megszállottság eseteit említvén, sokszor utalnak az ördögűző személyekre is: ezek többsége, úgy látszik, román pap vagy szerzetes volt, de román és székely asszonyról és cigány ördögűzőről is esik szó. Az

evangélikus lelkészeknek, úgy tűnik, nincsenek kétségeik, komolyan veszik az ördögi megszállás lehetőségét, vagy legalábbis nem kommentálják a megszállottság-eseteket. Az unitárius Bodor is említi ördögűző papokat, a felekezet megjelölése nélkül. Köpeczi Bodos említi a helyi hiedelmet, mely szerint az „ördög elfoglalhatja [megszállhatja] az embereket, barmokat” (Miskolczi 2020: 142). Konkrét, objektív hangú eseteírásaiba néha szubjektív hang vegyül, amellyel mintha arról győzne meg, hogy ő maga nem feltétlenül hitt az ördögi megszállás lehetőségében: „az ipam ... nem szégyenlette fia felől azt erősíteni, hogy az ördögök gyötrik, mert nagy hánykódásban vagyok” (Miskolczi 2020: 143). Egy másik esetben őt hívják ördögöt úzni valakihez, akit – mint kételkedő – leleplez, a megszálló *gonoszokat* kineveti: „[az illetőt] gyötrik a gonoszok [...] tsak meg nem emisztk a’ belső részit, (mert kolikás). Engemet is hivatott ördög üzni, mikor szinte megölnék, de szerencséjére a’ gonosznak nem voltam jelen. Ennek ha vaj egy’ marhája meg döglük, azt is mind a gonoszok ölik meg” (Miskolczi 2020: 150). Egy cigány, *N[agy] Sinki Ördög Űzőként, N[agy] Sinki Tzigányként* emlegetett személyről is tudósít Köpeczi Bodos: egy sikertelen, általa rosszalott eset mellett két sikert is említi. Az egyik során egy kövér dísznóba távozott az ördög (Miskolczi 2020: 150–151; vö. Máté 8: 30–32). Kétkedést tapasztalunk, érdekes módon, éppen az ördögűzéssel sokat foglalkozó keleti egyházakat képviselő Halmaghinál is. Ő, legalábbis a megszállás bizonyos eseteit, hasonlóan Köpeczi Bodoshoz, nem tartja hitelesnek: megjegyzi, hogy a tudatlan elmék szerint, ha beteg a csecsemő, ördög hatolt belé (Miskolczi 2020: 203).

A változatos esetek háttérében nem csak a felekezetek eltérő viszonyulása, hanem a hivatalosan elismert és el nem ismert, „népies” nézetek ütközései is sejthetők: zavart okozhatott az ördögbabonák papi megítélésében az elismert és a tagadott, népies (például állatok alakjaiban megjelenő) ördög kettőssége.

Nemzetiségek, vallások

Utolsó pontként vizsgáljuk meg, hogyan látták a papok a nemzeti, nemzetiségi, felekezeti sajátságokat, különbségeket és kölcsönhatásokat, vagy hogyan tükrözi ezt anyaguk, anélkül, hogy ez bennük tudatosult volna.

Általában elmondható, hogy a többféle nemzetiség és felekezet a békés egymás mellett és egymással együtt élés, sőt, némely vallási vonat-

kozásban a kölcsönös egymásrautaltság képét mutatja. Csak néhány kivételes esetben találkozunk a másik nemzetiségen lenézésével. A meglehetősen szangvinikus alkatúnak tűnő Köpeczi Bodos egyetlen alkalommal enged meg magának erősebb hangot, amint a (konkrétan meg nem nevezett) „nállánál s talán minden nemzeteknél ostobább Nép”-ről beszél, akikkel elegyednek a magyarok, és ezért lesznek még babonásabbakká (Miskolczi 2020: 140). Schenker és Barbenius enyhébb hangnemben emlegeti egyszer-egyszer a román papok *Thorheit*jait illetve, a szászokkal összehasonlítva, a románok vallásbeli tudatlanságát (Miskolczi 2020: 216, 219, 239). Általában azt mondhatjuk, hogy az egyes papok részéről hangoztatott „együgyü”, „balga” stb. kitételek válogatás nélkül, bárkinek szólnak: inkább nézték le a babonás embereket, mint a másik nemzetiséget. A kérdés azért felvetődik: vajon mennyi ellenséges indulatot fojtottak el a felsőbbségnek írt válaszukban a látszólag objektív, fegyelmezett lelkészek?

Saját felekezetükre vagy nemzetiségükre jellemző sajátságokat alig említene a kérdőívre válaszolók. A szász papok például a csillagjós-lást, kártyajós-lást gondolják ilyennek (az utóbbi esetében valószínűleg igazuk van). Halmaghi pontosan rögzíti, hogy az istenítéletet mondó, bibliomanciát gyakorló, Páscálie-val jósló pap csakis román lehet, egyben ír a román papok széleskörű, más nemzetiségűeknél is betöltött szerepéről. A kérdőívet kitöltők a saját közösségükben élő nemzetiségek hiedelmeit feltehetően csak akkor különböztették meg, ha azok feltűnően „másak” voltak. Több figyelmet kaptak a más nemzetiségeknél, felekezeteknél látott, magukétól eltérő hiedelmek, rítusok. Az adatokat pontosan rögzítő magyar és szász lelkészek kiemelten jelölték ezeket, akár saját gyülekezetükre, akár más közösségre vonatkoztak. Így például Barbenius megemlíti, hogy a szomszéd román faluban marhavész volt, mire megduplázták az istentiszteletek számát. Ír még jó termésért végzett votívmisékről, körmenetekről is, sajnos helymegjelölés nélkül. Vámpírhitről, kihantolásokról románok vonatkozásában esik szó a magyar és szász válaszokban. Schenker a románok karácsonyi *călușarii* játékát is említi valamelyik meg nem nevezett szomszéd faluból. Baló leírja, hogy apósa látta, útba ejtven egy román falut, amint a románok tejjel és kenyérral oltják a villámtűzet, továbbá hogy az állatok testrészeiből való jövendölést *olánék* gyakorolják. Köpeczi Bodos szerint helyi román „olánék” szántóvassal ütnek a földbe, ha mennydörgés van; ugyanő leírja

a „gazdagabb olánék” újévi jóslását. Barbenius a „másság” okán jegyzi fel a lutheránusok által gyakorolt, de katolikus hagyatékként számon tartott szokásokat: szentelést, szentelmények használatát, esőkerő körmenetet (Miskolczi 2020: 219).

Voltaképpen a kölcsönhatások, kapcsolatok adatai is egy-egy nemzetiséghez, valláshoz kötődő sajátságra világítanak rá. Majd minden gyűjtő említi a román papok nagy szerepét. Róluk mindenütt tudtak; magyarok, szászok egyaránt jártak hozzájuk, gyógyítás, rontás és a rontás megszüntetésének, valamint tolvaj vagy lopott holmi, illetve a tettes kézrekerítésének ügyeiben. Ezek az említések meglehetősen szűkszavúak, de néhány konkrét részlet azért megtudható; például egy szász adat szerint az ellenség kárára tartott fekete böjtöt írt elő egy román pap. Az ördögűzők adatai is többségükben román papokról (bár román és nem román laikus gyógyítókról is) szólnak. A románok nevezetesek voltak jósaikról, kármegállapító, rontásazonosító nézőikről, valamint sikeres gyógyítóikról is, akik közül egyesek több községnyi körzetben működtek, románokat, magyarokat, szászokat és minden felekezetet kiszolgálva. A református és evangélikus lelkészek egyaránt hírt adnak a saját gyülekezeteikben is tevékenykedő „babonás olánék”-kről. A gyógyítók és jósok nagy része (helyi, vagy más helységben élő) román nő, vagy ritkábban férfi. Ők konkrét jóslási és gyógyítási eseteket, istenítéleti eljárásokat is leírnak, lelkiismeretes részletességgel (babvetés és rostavetés változatos célokkal, viasz- és önöntés a betegség vagy az okozó megtudására, gyógyító ráolvasás, csillagjóslás). Baló adatai arra utalnak, hogy súlyosabb ügyekben csak egy bizonyos román asszony tudott segíteni; Köpeczi is ír egy hasonló marosvásárhelyi esetről. Binder román asszonyok szászoknál végzett gyógyításairól tudósít, Barbenius kivételesen román férfiről, hasonló szerepben, illetve állatgyógyítóként. Úgy látszik, hogy a szerelmi mágia szakértőiként is kerestek fel román tudósokat vagy tudós asszonyokat mind a magyarok (Baló szerint), mind a szászok (Barbenius és Bayer adatai szerint). Barbenius román gyógyítóasszony román nyelvű ráolvasását közli (Miskolczi 2020: 220–221). A román ráolvasó-gyakorlat megjelenése szász közegben azért is feltűnő jelenség, mert e közösségekben bővebben voltak a családban öröklődő írott ráolvasásoknak, amelyek révén a család idősebb nőtagjai gyógyító specialista igénybevétele nélkül is tudtak betegségeket kezelni.

Említsük meg a vidék más vonatkozásban nem említett cigány lakosságát: ők elsősorban mint jósök, de olykor mint gyógyítók is, szerepelnek több följegyzésben, Binder adatai szerint szászok körében is; és említettk a nagysinki cigány ördögűzöt. Miskolczy Ambrus feltűnőnek tartja, hogy a fogarasi körzet nagy létszámú zsidó lakossága semmilyen vonatkozásban nem került szóba a kérdőívek válaszaiban (például a gyógyító rabbik sem; Miskolczy 2020: 93).

Néhány hiedelemben ezen túlmenően is felfedezhetünk egy-egy más nemzetiségre tett román vagy szász hatást. A Bayer által leírt boszorkánymulatság erősen hasonlít a román *strigoii* (csak körülbelüli megfelelője a magyar boszorkánynak) éjszakai összejöveteleire. Ugyancsak Bayer közül egy vegyes német–román nyelvű ráolvasást, amellyel a saját gabonát meg lehet növesztetni a szomszéd kárára (Miskolczy 2020: 288). Baló egy helyi, református, laikus személy „könyvnyitó” jóslását, átokszoltár mondasát említi; ez feltehetően román hatás, a román pap tevékenységének utánzása (Miskolczy 2020: 175). Halmaghi néhány szász hatásra utal, saját román gyülekezetében. Ilyen a kincssásás bonyolult rítusa, kincsszellemek felidézésével, amelynek hátterében – valószínűleg jogosan – szász befolyást sejt (Miskolczy 2020: 203).

A reformáció óta ismerős attitűd szellemében nyilvánítják a protestáns lelkészek, különösen Baló, a görög katolikus liturgia egyes elemeit babonának: a románok Vízkeresztkor egy edénybe vizet mernek, és „azt bizonyos Czérémóniával meg-szentelik, és mint orvosságot, úgy tartják.” Káros babonaként említik a vallásos mágia katolikusságtól maradt eszközeinek (betegségtől, villámcsapástól óvó amulettek, szentelmények) használatát is saját gyülekezetükben (Baló példái: Miskolczy 2020: 175–176).

Összegzés

A gazdag, de bármilyen határozott következtetéshez mégis gyér adatbázis vizsgálatának összegzésekképpen csak néhány tendenciára tudok óvatosan utalni. A beküldött kérdőíves anyag átmeneti kort tükröz: az egyházi felvilágosodásnak és a törvényhozás új rendjének hatásai elérték már az alsópapságot is, de a hatás mértékében úgy látszik, nagy különbségek voltak. A különböző papi attitűdök bizonyos típusai eltérő fokozatokat és a különböző felekezetek eltérő viszonyulását jelzik, legalábbis más-más

időléptéket a felvilágosodás hatásainak befogadásában. Sok a kétség: például a magyar–román vagy magyar–szász attitűdbeli különbségek egy-egy felekezet, egy-egy nemzetiség valamely e korban jellemző viselkedési módját jelentik-e, vagy más fejlődési fokot a felvilágosodás hatásainak befogadásában? És mennyire befolyásolták ezt az illetékes lelkészek egyéni tulajdonságai, vérmérséklete, a felsőbbséghez való viszonya, őszinte vagy némileg alkalmazkodó magatartása?

Maga a hiedelemanyag változatos és nagy terjedelmű, de szintén kevés ahhoz, hogy összefoglaló jellemzést, netalán összehasonlítást végezzünk, mondjuk a 19–20. században még élő, „hagyományos” hiedelemanyaggal. Óvatosan kijelenthető, hogy (a 20–21. században megismerthez képest), elevenen élt még a gazdálkodás, a háztartás, a mindennapi élet mágiája. Ez ma már csak emlék, esetleg még „szokás”, de nem szükséges véghezvinni a cselekményeket, ha egyáltalán él még az emléküik; nem övezi hit a rítusokat. Úgy látszik, hogy ahol a mágia a mindennapi, racionális gyakorlat alternatívája, illetve csak azt kísérő, annak hatását erősítő elem volt, ott győzött a ráció. Feltűnő ezzel szemben, hogy a nemi élet, a szerelem mágiája – bár mennyiségeket nem tudunk összemérni – nagyon hasonló rítusai hasonló eleven életem éltek még a 20–21. században is: e téren nincs racionális alternatíva.

A 18. század végén és a 20–21. században egyaránt a boszorkányhiedelmek (és a boszorkányság, mint közösségi mechanizmus) voltak a hagyományos közösségek hiedelemvilágának legkiterjedtebb területei. A 19. századi, 20. század eleji hiedelemgyűjtések tanúsága szerint a felvilágosító tanok vajmi kevéssé érintették a népi boszorkányhitet, továbbra is ez maradt a magyar néphit középpontjában, bár talán más-más súllyal Erdélyben, illetve Magyarországon. A boszorkányság, mint közösségi, feszültséggerjesztő, -oldó mechanizmus azonban lassan elvesztette szerepét, az élő boszorkányhit (néhány zártabb, hagyományőrzőbb közösségtől eltekintve) jórészt szövegvilággá, „meséléssé” redukálódott a 20. század végére.

A kísértethittel más a helyzet. Úgy tűnik, erre a nép körében szintén igen kevéssé hatottak a felvilágosító eszmék; a 20–21. századra sem szűnt meg teljesen. Az emberek közt megjelenő, visszajáró halottak, mint ördögi szemfényvesztés, mint valamiféle hivatalos, egyházi tan, kevéssé rombolta le, sőt, úgy látszik, inkább támogatta fennmaradását annak a gazdag, eleven, még sokak által (talán olykor a papok által is) hitt kísér-

tetvilágnak, amelyet a körlevélre adott válaszok sejtetnek. A „nép” szemében pedig az a papok által kárhóztatott tény is támogatólag hathatott, hogy gyakran az írástudók és a magas rangúak is hittek a visszajáró halottakban. Az egyházak túlvilágra, halál utáni életre vonatkozó tanításai is segítenek még korunkban is fenntartani a kísértethiedelmek változatos fajtáit: a vallás és babona diffúz határai még ma is okoznak a 18. század végihez hasonló mentalitásbeli zavarokat.

*

Végezetül, a kérdőívek adatainak részletes áttekintése után elismerésem szeretném kifejezni a fogarasi papság teljesítményéért. A válaszok futólagos ismeretében nem számítottam arra, hogy alaposabb tanulmányozásukkal ennyi, a mai kutatás számára is értékes adattal és okos gondolattal fognak gazdagítani.

Szakirodalom

Bárth Dániel

2016 *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása.* (Valásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából, 3.) Balassi Kiadó, Budapest.

Bekker, Balthasar

1691 *De Betoverde Weereld, Zynde een grondig ondersoek.* Daniel van den Dalen, Amsterdam.

Bornemisza Péter

1579 *Ördögi kísértetekről avagy Röttenetes útálatosságáról ez megfertéztetett világnak.* Sempte.

Clark, Stuart

1990 Protestant Demonology: Sin, Superstition, and Society (c.1520–c.1630). In: Ankarloo, Bengt–Henningsen, Gustav (eds.): *Early Modern European Witchcraft. Centres and Peripheries.* Clarendon Press, Oxford, 45–81.

Cosma, Valer Simion

2018 Ioan Halmaghi and the „Wondrous Craft” of the Păscălie. Bibliomancy and the Calculation Systems of Eastern Chronology at the End of the Eigtheenth Century. *Acta Ethnographica Hungarica* LXIII. 129–147.

Diószegi Kis István

1679 *Kiosztatott Talentom, Az az Ollyan idvesség Magyar Predicaciok: Mellyekben Az hibás vallás megczáfoltatik, az igaz Vallás értelmessen le-iratik...* Debreczen.

Fábián József

1803 *Természeti tudomány a' Köznépnek. A' Babonaságnak orvoslására, és a' köznép közzül való kiüirtására.* Számmer M., Veszprém.

Greenfield, Richard P. H.

1988 *Traditions of Belief in Late Byzantine Demonology.* Adolf M. Hakkert, Amsterdam.

Hersperger, Patrick

2010 *Kirche, Magie und „Aberglaube“? Superstitio in der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts.* Böhlau, Köln–Weimar–Wien.

Honko, Lauri

1962 *Geisterglaube in Ingermanland.* (Folklore Fellows' Communications, 178.) Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.

Ipolyi Arnold

1854 *Magyar mythologia.* Heckenast Gusztáv, Pest.

Jeney György

1791 *Természet-Könyve. A' Hortobágyi Pásztor és a' Természet-visgáló. A' Nem-Tudósok Kedvéért.* Pátzko Ferentznek Betüivel, Pest.

Keszeg Vilmos

1999 *Mezőségi hiedelmek.* Mentor, Marosvásárhely.

Klaniczay Gábor

1990 *Boszorkányok, vámpírok és felvilágosítók.* In: *Uó: A civilizáció peremén.* Magvető, Budapest, 299–323.

Kristóf Ildikó

2001 „Büvös-bájós varázslók” vagy a „Sátán sáska farkú katonái”: demonológiai elemek a 16–17. századi debreceni református irodalomban. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkánység Európában.* (Studia Ethnologica Hungarica, I.) L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, Budapest–Pécs, 107–135.

Labouvie, Eva

1990 *Wider Wahrsagerei, Segnerei und Zauberei. Kirchliche Versuche zur Ausgrenzung von Aberglaube und Volksmagie seit den 16. Jahrhundert.* In: Richard von Dülmen (Hg.): *Verbrechen, Strafen und Soziale Kontrolle. Studien zur historischen Kulturforschung.* Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main, 15–55.

Levack, Brian P.

1994 *The Decline and End of Witchcraft Prosecutions. Chapter 2. Patterns and Dynamics of Decline. Five Case Studies.* In: Gijswijt-Hostra, Marijke – Levack, Brian P. – Porter, Roy (eds.): *Witchcraft and Magic in Europe. The Eighteenth and Nineteenth Centuries.* The Athlone Press, London, 48–73.

Maksimov, S. V.

1994 [1903] *Nečistaja, nevedomaja i krestnaja sila.* Policet, Sankt-Peterburg.

Martini, Martinus

1782 *Dissertation inauguralis practico-medica de daemomania et variis ejus speciebus.* Vienna.

Mediomontanus C. János

1656 *Disputatio theologica de lamiis veneficis.* Szenci Kertész Ábrahám, Várad.

Méliusz Péter

1882 [1561] Debreceni Hitvallás. In: Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Franklin Társulat, Budapest, 520–560.

Miskolczi Ambrus

2020 *Felvilágosodás és babonáság. Erdélyi néphiedelem-gyűjtés 1789–90-ben.* (Fontes Ethnologiae Hungaricae, XII.) L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest–Pécs.

Muratori, Lodovico Antonio

1745 *Della forza della fantasia umana.* Giambattista Pasquali, Venezia.

Muşlea, Ion – Bîrlea, Ovidiu

1970 *Tipologia folclorului din raspunsurile la chestionarele lui B.P. Hasdeu.* Minerva, Bucureşti.

Nógrádi Mátyás

1651 *Lelki próbakő, Mellyen Az ember mind magát s-mind Vallását meg-czirkálhattya, sőt-házanépeinek-is szent útat mutathat az egyenesen való-járásra.* Debrecen.

Pápai Páriz Imre

1647 *Keskeny-út, mellyet az embernek elméjébe ütköző tsuda gondolatoknak akadékiából, háború elmélkedéseknek köveiből és sokféle kételekedéseknek sűrűjéből, a' mennyire lehetett, ki-írtott.* Utrecht.

Papademetriou, G. C.

1974 Exorcism and the Greek Orthodox Church. In: Nauman, St. Elmo (ed.): *Exorcism through the Ages*, Part III. Chapter 1, 296–372. Christopher Newport College, New York.

Pócs Éva

1992 A boszorkányszombat és ördögszövetség népi alapjai Közép-Délkelet-Európában. *Ethnographia* CIII. (1–3) 28–88.

2021 Megszállottság-eszmék és ördögellenes gyakorlatok néhány keleti magyar közösség vallási életében. *Ethnographia* CXXXII. (3) 397–419, (4) 575–616.

Ryan, William F.

1999 *The Bathhouse at Midnight. An Historical Survey of Magic and Divination in Russia*. Sutton, Trupp–Stroud–Gloucestershire.

Tartarotti, Giromalo

1749 *Del congresso notturno delle lammie libri tre*. Giambattista Pasca-
li, Venezia.

Taxonyi János

1718 *A purgatorium-beli lelkeknek állapott yok, s azoknak az ő jó-tévőjökhez hálaadatosságok, a mellyek deák nyelven meg-irat-tattak Péter Roa Márton által. Most pedig... Pater Taxoni János által magyar nyelvre fordítottak*. Nagy-Szombat.

1740 *Az emberek erköltseinek és az Isten Igazságának tükörei. Az-az: Némely ritka, és válogatott történetek. A mellyben az embereknek mind jó, mind gonosz tselekedeteik, és azoknak jutalmazásában Istennek igazsága nyilván, és világossan elő-adatnak. A mellyeket egynehány authorokból öszve-szedvén, három részre osztott, és külömbféle üdvösséges tanúságokkal meg-világosított...* Streibig János Gergely, Győr.

Tóth G. Péter

2020 *Boszorkánypánik és babonatéboly*. (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából, 8.) Balassi Kiadó, Budapest.

Wier, Johannes, Medicus

1563 *De prestigüis daemonum, et incantationibus, ac veneficiis, Libri V*. Basilea.

Preoții din Făgăraș și enoriașii lor despre superstiții în anul 1789

În 1789 Michael Brukenthal, guvernatorul districtului Făgărașului, după ce a organizat o anchetă despre superstiții, a trimis o circulară către aproximativ 20 de preoți de diferite etnii și congregații. Opt dintre aceștia au răspuns, descriind superstițiile enoriașilor, dar oferind și comentarii proprii pe acest subiect. Acest material inedit a fost editat de către Ambrus Miskolczy în 2020, completat de un eseu de 130 de pagini sub denumirea de *Iluminism și superstiții*. Partea introductivă ne spune foarte multe despre rolul credinței populare în mentalitatea iluminismului, despre atitudinea diferită și schimbătoare a teologilor protestanți, catolici și ortodocși față de vrăjitorie și diavol etc. Pe lângă acestea Miskolczy ne oferă un portret detaliat al lui Michael Brukenthal, personajul public, dar și al preoților care au răspuns la chestionar. Autoarea lucrării de față analizează răspunsurile preoților din punctul de vedere al culegătorilor și ai povestitorilor. Dezbate atitudinile diferite ale preoților prin prisma religiei, fundalului etnic, personalității individuale, a relației față de superstițiile „populare” și de enoriașii proprii superstițioși, ideile lor despre noțiuni, hotarele și legăturile dintre credință și „superstiții” (magie, crezuri), despre vrăjitoare, diavol sau fantome, dar și despre originea și răspândirea mitologiei populare. Ea analizează impactul scrierilor „iluminate”, antisuperstiționiste ale perioadei respective, dar și a noilor legi imperiale asupra viziunii clerului despre diavol, vrăjitorie, vindecători și clarvăzători. Apoi urmează analiza aceluși material etnografic bogat, care reiese din răspunsuri și din care putem chiar învăța despre modul de gestionare a datelor, incluzând culegerea de informații, publicarea, organizarea sau clasificarea acestora. În final autoarea încearcă să formuleze specificități ale unor localități, congregațiuni aparte, dar și a preoților acestora, relația unor preoți și a enoriașilor lor cu alte comunități și alți preoți, totodată relațiile, interacțiunile și rețelele dintre practicanții unei credințe sau ritualuri și credințele, ritualurile altora. În concluzie autoarea formulează posibilitatea limitată a comparației dintre aceste date și mitologia populară a secolelor XX–XXI.

The Priests of Făgăraș and their Congregations on Superstitions in 1789

In 1789 Michael Brukenthal, the governor of Fogaras District, after having organized a so-called Superstition Session, sent out a circular to some 20 pastors and priests of different ethnic and denominational groups. Eight of these responded, describing the superstitions of their parishioners and also provided their own commentary. These unparalleled documents were published by Ambrus Miskolczy in 2020, accompanied by a 130-page essay in the volume *Enlightenment and Superstition*. The introductory essay says a lot about the role of folk beliefs in the mentality of the Enlightenment, about the varied and changing attitudes of Protestant, Catholic

and Orthodox theologians towards witchcraft and evil, etc. Beyond this, Miskolczy draws a detailed picture of Michael Brukenthal, the prominent public figure himself, as well as of the priests who answered the questionnaire. The author of the current paper analyzes the responses of the priests to the questionnaire, from the point of view of the collectors and their informants. She examines the various attitudes of the priests to collecting material in light of their denominations, ethnic background, individual personalities, attitude to "folk" superstitions and to superstitious members of their congregations, their ideas about the concepts, boundaries, and connections of religion and "superstition" (magic, beliefs), about witches, the devil and ghosts, as well as about the origin and spread of folk beliefs. She analyzes the impact of the "enlightened", anti-superstition writings of the era and of the new imperial legal regulations on the clergy's views of the devil, witchcraft, healers, and fortunetellers. She follows up with an analysis of the rich folk belief material revealed in the responses from which we also learn of the methods of handling data (including collection, publication, organization, classification). Finally, the author attempts to determine characteristics of particular localities, denominations or ethnic groups; the relationship of individual priests and communities to other congregations and their priests; and the connections, networks, interactions between practitioners of beliefs, rituals to others' beliefs, rituals and practitioners. In conclusion the author raises the question of the limited possibilities for making connections with 20th–21st century beliefs.

Szabó Ernő

**„Csak a néphagyomány
pótolja itt a történelmi hiányt”
Közöletlen római feliratok
Várfalváról, Orbók Ferenc gyűjtéséből**

Orbók Ferenc a háromszéki Kökösön született 1820-ban. Szülei, Orbók István és Berde Anna 1809-ben házasodtak össze. A kökösi Orbók család Erdély ősi, nemes családjainak egyike. A família több ágra való szakadása a 17. század végén kezdődött, Orbók Ferenc felmenői ugyanakkor Kökösön maradtak. Az algimnáziumot Torockón, felsőfokú tanulmányait és a teológiát Kolozsváron, az unitárius kollégiumban végezte. Papi szolgálatát Aranyosszéken kezdte, 1848-ban Kövenden tanítóként és segédpapként tevékenykedett. A szabadságharcban tábori lelkészként szolgált, őrmesteri rangban. Kövendre visszatérve feleségül vette Adámosi Kozma Juliannát. Házasságukból négy lány (Amália, Róza, Anna és Júlia) és két fiú (Mór és Gyula) született. 1854-től Verespatakon teljesített lelkészi szolgálatot. 1858-ban Várfalvára nevezték ki unitárius lelkésznek. Élete során főegyházi tanácsos, alpapszéki ülnök és a kerületi iskoláknál záróvizsgabiztos tisztségeket is betöltött. 1893-ban nyugállományba vonult, Várfalván hunyt el 1897-ben.¹

Irodalmi munkásságát Szinnyei József foglalta össze, akit Orbók Ferenc kisebbik fia, Orbók Gyula² segített adatokkal: „Fiatalabb korában verseket és elbeszéléseket írt, melyek közül egy novellája és két költeménye a Dózsa Dániel-féle *Naptárban* jelentek meg; a szintén Dózsa Dániel által szerkesztett *Kolozsvári Közlönynek* (1859–68.) rendes ciklikirója s

¹ A kökösi Orbók családhoz és Orbók Ferenc családfájához lásd Pálmay 1901: 344–345, Gyulay 1907. Orbók Ferenc életrajzához lásd Szinnyei 1903: 1332–1333, Gyórfi 1897: 119.

² Orbók Gyula (1855–1924) tanító életrajzához, munkásságához lásd Szinnyei 1903: 1333–1334.

levelezője volt;³ az akkori baloldali állásponton mint az 1867. kiegyezésnek ellenzője fejtett ki munkásságát.⁴ – Cikkei a *Vásárnapi Újságban* (1858. 21. sz. *Várfalvai vár és templom*); a *Girókuti Képes Naptárában* (1860. *Székely adomák*); a *Keresztény Magvetőben* (X. 1875. *Kepe-rendszer*). – Munkája: *Ima és emlékbeszéd Csipkés Ferencz országgyűlési képviselő felett*. Kolozsvár, 1876” (Szinyei 1903: 1333). Szinyei összefoglalása további adatokkal is kiegészíthető,⁵ így Orbók egy hazafias versét olvashatjuk a Magyar Írói Segélyegylet alaptökéjének gyarapítására kiadott *Szines könyv. Díszemlény* verseskötetben *Három csillag* címmel (Khern szerk. 1861: 26–27). Az *Unitárius Közlönyben* egy sinfalvi „legendát” tett közzé az ellenreformáció korából (Orbók F. 1893). Ugyanitt jelent meg halála után a hátrahagyott irataiból *A templom titka* című „legenda” (Orbók F. 1906). Torockói iskolaéveiről, Sebes Pál ottani iskolaigazgatóról visszaemlékezést írt, amelyet Boros György használt fel a Sebes munkásságát összefoglaló tanulmányában.⁶

Orbók Ferenc gyűjtötte a székely adomákat, ezek közül néhányat publikált is (Orbók F. 1859). Anekdotagyűjteményét végül unokája, Orbók Attila⁷ író, újságíró adta ki az *Erdély mosolya* című kötetben,⁸ kiegészítve azokat Kriza János, Kelemen Lajos, Kovács Kálmán és saját, valamint unokaöccse, Orbók Aladár⁹ gyűjtéseivel (Orbók A. 1942). Szinyei szerint Orbók „Krizza *Vadrózsák* című gyűjteményéhez háromszéki népszoká-

³ A havasi leányvásárról: Orbók F. 1857a. A verespataki magyar–román keverék népnyelvről: Orbók F. 1857b. A verespataki bányász viseletről és életmódról: Orbók F. 1857c.

⁴ Ehhez lásd Bükkalyi 1872, Orbók F. 1872.

⁵ Orbók Ferenc írói munkásságát a mindeztideig legteljesebb írói életrajzgyűjtemény nem dolgozta fel, vö. Gulyás 2002.

⁶ Boros többször is idézett Orbók visszaemlékezéséből, lásd Boros 1903: 17, 42, 61.

⁷ Édesapja Orbók Mór (1853–1930) pedagógus, a kolozsvári állami tanítóképző igazgatója, Orbók Ferenc idősebb fia. Orbók Mór életrajzához lásd Szinyei 1903: 1334–1337, Gerencsér 1911, Gulyás 2002: 815–816. Orbók Attila (1887–1964) életrajzához lásd Rugonfalvi Kiss 1940: 343–344, Gulyás 2002: 812–814. Orbók Attila *Nagyapám* című novellájával állított emléket Orbók Ferencnek (Orbók A. 1943: 63–93).

⁸ „Ennek a kis gyűjteménynek alapja néhai nagyapám, Kökösí Orbók Ferenc várfalvi unitárius pap és birtokos reám maradt feljegyzései, amelyekben rengeteg anekdotát találtam – nem egyet, amit az öreg úr az Aranyos völgyére néző kúriájában rigmusokba szedett, élete alkonyán. Háromszékről hozta magával lelkében a »székelyesített« Aranyos-székre a régi kis történeteket, amelyekkel vendégszerető házában sokszor elszórakoztatta, borozgatás közben, a megyei urakat” (Orbók A. 1942: 15–16).

⁹ Orbók Aladár (1900–1971) gimnáziumi tanár életrajzához lásd Rugonfalvi Kiss 1940: 343, Gulyás 2002: 812.

sokkal, mondákkal és népmesékkal járult” (Szinyeyi 1903: 1333). A kutatás jelenlegi állása szerint 37 személy azonosítható a *Vadrózsák* gyűjtőhálózatában, de Orbók Ferenc nincs közöttük.¹⁰ Ha sor kerülne a gyűjtött szövegek – így a háromszéki népköltési anyag – gyűjtők szerinti azonosítására, talán fény derülhetne Orbók Ferencnek a Kriza mozgalmában játszott szerepére is.¹¹ Jankó János a *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe* című monográfiájában Orbók nevét azon „papság” között említette, aki „legteljesebb készséggel és legszívesebb jóakarattal adott meg minden adatot” monográfiájához (Jankó 1893: IV).

Noha Orbók Ferencet az utókor – Szinyeyi nyomán – elsősorban Kriza János gyűjtőtársaként tartja számon,¹² figyelme nem csupán a néphagyományokra terjedt ki. Tanulmányomban¹³ a várfalvi unitárius lelkes epigráfiai adatközléseit vizsgálom, kitérve Várfalva (Moldovenesti)¹⁴ római feliratos emlékeire, azok kutatástörténetére¹⁵ és a várfalvi „római várra” vonatkozó népi emlékezetre. Utóbbi Orbók Ferenc kíváncsiságát már Várfalvára költözésének évében felkeltette. Ekkor jelent meg a *Várfalvai vár és templom* című cikke, amelyben beszámolt az unitárius templom antik építőköveiről, a várfalvi várromról és az arra vonatkozó szóbeli történelmi emlékezetéről (Orbók F. 1858).

A várfalvi „római várra” vonatkozó népi emlékezet

A várfalvi *Várhegy* romjairól szőtt, a római múltba repítő mondáról az első magyar ifjúsági folyóiratban, a Szilágyi Ferenc szerkesztette, Kolozsváron kiadott *Magyar Gyermeke*barátban olvashatunk először: „Neve

¹⁰ Vö. Szakál 2012: 311–331.

¹¹ Orbók Ferencnek Kriza mozgalmában játszott esetleges szerepével kapcsolatban rengeteg segítséget kaptam Olosz Katalintól, Szakál Annától, Keszeg Vilmostól és Nagy Zsoltól, amit ezúton is köszönök.

¹² Minden bizonnyal Szinyeyit használta forrásként Rugonfalvi Kiss 1940: 53, Lakó 1994: 68, Kisgyörgy 2021: 11.

¹³ A tanulmány az NKFIH K 135317 sz. pályázat támogatásával készült.

¹⁴ Tordától néhány kilométerre, az Aranyos folyó völgyében fekvő, Kolozs megyei település. 1966-ban beleolvasztották az Aranyosrákos nevű települést. Napjainkban az azonos nevű község központja. Korábban románul Varfalău.

¹⁵ A romániai epigráfiai kutatás régi adóssága Dacia Porolissensis feliratainak teljes, korszerű kiadása, a kutatástörténet összefoglalása, lásd Petolescu 2005: 9.

most *várhegy*; északi oldalát szédítő mélységben az Aranyos mossa, délről Várfalva, egy székely falu fekszik alatta, tetejéről gyönyörű síkságon keresztül nézhetni a' naptámadatot, hátát a' napnyugoti hegyláncnak vetette. Ezen hegyfokra erősséget építenek a' rómaiak a' legyőzött dacusok sok ezerei véres verejtékével" (Z. 1844: 226–227). Az *amazon leány* címmel megjelent történet közreadóját rejtő „Z” betűt nem sikerült feloldani.¹⁶ Noha a vármonda szereplőinek névadása – Valeria és Livia, valamint Mantius Caro és Volumnius – klasszikus műveltséget feltételez, az örök női szerepek köré formált történet valószínűleg a várfalvi néphagyományra támaszkodott. Ezt a sejtést erősíti, hogy a *Várhegy* római múltját, valamint a két leány történetét néhány évvel később Kóváry László is feljegyzete: „A szóhagyomány azt tartja, hogy e várban Trajanus egy aranymosatót tett, ki idővel az aranypor beadását megtagadta, s ezért fegyverrel hányatott ki belőle. A vár későbbi korából a rege azt beszéli, hogy a vár egykor két leány birtokába került, kiknek egyike a gazdaságot vezette, a más pedig csatákra járt” (Kóváry 1852: 54, 1853: 73, 1857: 21).

Az Aranyos-vidéki szóhagyományt Jókai Mór *Az istenhegyi székely leány* című elbeszélésében dolgozta fel. A történetet az első erdélyi gyűjtőtújáról hozta magával,¹⁷ ahol Kóváry László volt a kísérője 1853 tavaszán (Jókai 1853: 732). Jókainál a „kettéhasadt személyként” nevelkedő Ilonában egyesül a két női archetípus, Lóna (azaz Valeria) és Szendile (azaz Livia). Noha Ilona történetét a tatárjárás időszakára helyezte át az író, a főhősnő családja a római foglalás jogán birtokolta a várat, és az eseményeket mozgó birtokhatárvita is az antikvitásig nyúlt vissza. A várat a harasztosi *Istenhegyén* lokalizálta Jókai (Jókai 1857: 178).

1858-ban Orbók Ferenc a már említett újságcikkében tisztázta a Jókait megihlető monda forrását: „Azon várhely aljából teszem szerény közleményemet, mellyről aranytollú Jókainktól »Istenhegyi székelyleány« czim alatt már olvastunk a *Vas[árnap]* *Ujság* hasábjain, [...] tetőin sárga répát kapál a daliás termetű székely menyecske, méltó e vár hajdani höl-

¹⁶ Stíluskritikai alapon felmerült, hogy a folyóirat cikkeit – munkatársak hiányában – legnagyobbbrészt a szerkesztő, Szilágyi Ferenc írhatta (Kristóf 1938: 223, Kereszty 1999: 347).

¹⁷ A gyűjtés történetét így beszéli el Jókai: „A mint az utas Tordáról Enyed felé kerül, [...] ott hallottam a székelyföldön; azon módon adom tovább, a hogy nekem beszéltek egy szép tavaszi éjszakán a szép fehérre meszelt pest körül ülve, egy fahéj dőbön édes túró és illatos fenyővíz mellett” (Jókai 1857: 178). A Jókai által gyűjtött és „irodalmilag megnevesített” folklórszövegek értékeléshez lásd Lengyel 1964, 1982; Domokos 2013.

gyeihez, kiket a néphagyomány »Valéria« és »Livia« néven nevez, amannak harcias, ennek pedig szerény női jellemet tulajdonítván. (Jókainál »Lóna« és »Szendile«)» (Orbók F. 1858: 249). A „történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeit” megközelítést egyaránt alkalmazó Orbán Balázs honismereti monográfiájában, Várfalva bemutatásánál – a *Magyar Gyermekbarátra* és az Orbók-cikkre hivatkozva – újra ismertette Valeria és Livia történetét, „mely a nép száján is él”. Orbán feljegyzett egy további „regét” is: „A *Várhegy* keleti oldalát *Ibla kertjének* nevezik, mint mondják egy ezen várban lakott tündérnek, vagy bűbájos szép leánynak emlékére. [...] *Leánykő* elnevezését említjük azért, mert a néprege ily nevét – a várral kapcsolatos – mesés Iblával hozza összefüggésbe. Ibla volt a várfalvi vár úrnője akkor, midőn a várat az ellenség (tatároknak mondják) körül táborozta; a hős amazon maga vezette harcosait [...]” (Orbán 1871: 177–178). Két évtized múlva Jankó János a *Népköltési adatok* között *Béla kisasszony* címmel adott közre egy mesét, amelyet a Várfalvához közeli Bágyonban gyűjtött. A mese hősnőjének apja meghagyta, hogy „két neve legyen: Etelka, meg Béla kisasszony, legyen két köntöse is, egy férfi, meg egy nő. Béla kisasszony az apja halála után a várfalvi hegyen várat épített s oda menekült a tatárok elől” (Jankó 1893: 276–277). A Jankó-könyvről recenziót író Kanyaró Ferenc szerint „a Bágyonban hallott Béla kisasszony aligha nem egyéb Jókai »Istenhegyi székely leánya« népies plágiumánál” (Kanyaró 1894: 46). A bágyoni mesébe valóban beleszövédték Jókai szépirodalmi szövegének egyes elemei, azonban a történet váza régebbi népköltésen alapul. Benedek Elek *Magyar mese- és monda-világában* – Jankót nevezve meg forrásként – feldolgozta Béla kisasszony történetét (Benedek 1896: 332–337).

Harmath Lujza 1908-ban *Történelmi regék (Erdély múltjából)* című tárcasorozatában¹⁸ ismét római nevekkal közölte a várfalvi „regét”. Harmath változatában Valeria és Livia apjának neve „Manlius”-ra torzult, és

¹⁸ A tordai születésű Harmath Lujza az *Ellenzék* kolozsvári napilap tárcarovatában közölt néhány „regét” Erdély múltjából: *Tarkó* „Dósa D. és Kővári után” (Harmath 1907), *Bába köve* „népmonda után” (1908a), *Az utolsó rabonban* „Orbán Balázs után” (1908b), *Salamon köve* „néphagyomány után” (1908c), *A hős leány* (1908d), *Lebényi Lászlóné* „Orbán Balázs után” (1908e), *Isten nevét hiában fel ne vedd* „Erdély régiségei után” (1908f), *Hogy tüntek el az ördögök a föld színeről?* „népmonda után” (1908g), *Zete-vár pusztulása* „népmonda után” (1908h), *A fiú az apjáért* „népmonda után” (1908i), *A tó tündérei* „népmonda után” (1908j).

megjelent két új szereplő – Culpus és Mirakulus – esetlenül antikizáló nevekkal. Ebben a történetben végül nem a szende Livia, hanem a harcias Valeria részesül a házasság örömeiben (Harmath 1908d).¹⁹ Gaali Zoltán a székely ősvárak történetét és mondáit összegyűjtő munkában, valamint Cseh Gábor a *Székely várak legendái és mondái* című közleménysorozatban Orbán Balázs után – csaknem szó szerint – újra ismertették Valeria és Livia, valamint a *Leánykő* történetét (Gaali 1938: 82–85, Cseh 1991).

A vármondát napjainkban is mesélik Aranyos-vidéken. Aranyos-rákosról Keszeg Vilmos rögzítette egy változatát: „A várfolvi várnok vót egy ura, akinek vót egy leánya. Iblánok hitták. Nem vót fia. Akkor, mikor jöttek hozzája, akkor fiúnak ötözett és Gézának hitták [...]” (Keszeg 2004: 221).²⁰ Legutóbb Várfalván Magyar Zoltán gyűjtött újabb variánst: „A mi gyermekkorunkban is meséltek. Az akkori hajdanába a vár urának nem vót csak egy lánya. És az a lány... milyen egy politika lehetett abba az akkori világba, hogy hát nincs a vár urának fia. És akkor talán, szóval így mesélték, hogy egyik nap bizonyos lány fiú vót, és másnap lány. Így tévesztette meg, így jelent meg a közönség előtt, egyik nap lány, másnap fiú. Iblának hívták a lányt [...]” (Magyar 2011: 439–440. XII/82).²¹

¹⁹ Harmath az *Ellenzék* hasábjain közölt regéi közül ennél az egynél nem jelölte meg a forrását (lásd a megelőző jegyzetet). Megfontolandó, hogy ez esetben is „Orbán Balázs után” dolgozott, de a „szüfrazettes hevületű” íróncsvart egyet az eredeti történeten, ahol nem „Valeria férfiasága, hanem Livia szelídsége s házias erényei kötötték le” a kőröt (Orbán 1871: 178). Még érthetőbb lenne az emancipáló céllal tett korrekció, ha a *Magyar Gyermekbarát* szövegét használta forrásul, ahol Valeria „a’ természetnek csuda gyermeke volt, férfiu lelkület női alakban; mi éppen úgy viszsztatetszik az embernek, mint az oly férfi, kinek hangja ’s tette aszszonyi, aszszzonyiak foglalatosságai s’ kedvtelése. Ezért a’ férfiak csakis úgy nézték Valériát, mint valami csuda mutatványt, mint komédiát, melyet midőn eleget bámultunk, olykor kinevetünk, egy ’s más hibát pedig mindig találunk benne” (Z. 1844: 237). Harmath szerepéről a hazai nőemancipációban Mészáros 2017: 88.

²⁰ Lásd még Keszeg 2004: 221, 224–225, Várfalva/2–4, 8.

²¹ Magyar Zoltán az erdélyi hiedelemmonda-katalógusában D761.1. jelzettel, *A tündérek várai* típusba sorolta a mondát, *A várfalvi vár / Tündérvár / Füttyer vára* megnevezéssel (Magyar 2021a: 549, 552, 2021b: 413). Ugyancsak Magyar Zoltán tollából *A magyar történeti mondák katalógusa* is tartalmazza a várfalvi vármondát IX. J 43. és IX. J 43.1 jelzetekkel, *A különös várkisasszony* és *Az amazon várkisasszony* megnevezésekkel (Magyar 2018a: 512, 2018b: 459). A katalógus IX. J 31.3. jelzetű, *A várfalvi aranyfonál* megnevezésű tételénél – véleményem szerint – összekeveredtek a várfalvi vármonda és *A kolozsvári aranyfonál* mondájának adatai (Magyar 2018a: 507). Várfalván nem ismert aranyfonállal kapcsolatos történet és a szóban forgó tételnél hivatkozott irodalom a két település két eltérő mondájára utal (Kövári 1853: 73).

A várhegyi romokra vonatkozó népi ismeretanyagot és történeteket vizsgálva úgy tűnik, hogy a szájhagyomány és annak szövegalakító metódusokon átesett, publikált változatai kölcsönösen hatottak egymásra. A vármonda legkorábban lejegyzett változataiban a római eredet a meghatározó motívum, amely minden bizonynal összefüggésbe hozható a településen lépten-nyomon felbukkanó, építőanyagként újrahasznosított római köemlékekkel. A tárgyi környezet alapján formált antik történeti tudatot a vármonda tatárjárás idejére áthelyezett cselekménysora sem homályosította el: „Az *Ibla-kert*... ott vót fenn egy vár. De ejsze még a rómaiak idejibe épült az a vár. S azt *Ibla-kertnek* nevezik, még vannak alagutak mai nap is. Egy várfalvi ember dógozott itt a testvérem leányának, s az elmondta [...]” – jegyezte fel a közeli Csegezen ugyancsak Magyar Zoltán (Magyar 2011: 439. XII/79). Rendkívül tanulságos Zsigmond Győző 1999–2000 között Harasztoson végzett gyűjtőmunkája. Orbán Balázs, akinek felmenői fontos szerepet játszottak e település történetében, nem jegyzett le népi közlést a harasztosi *Istenhegyéről* vagy annak váráról (Orbán 1871: 80–82). Nem találunk ilyen adatot Pesty Frigyes 1864–1865-ös helynévgyűjteményében sem (Csáki szerk. 2015: 117). Másfél évszázaddal később Zsigmond Győző tizenegy, az istenhegyi várról szóló közlést gyűjtött a településen. Több adatközlője is hivatkozott arra, hogy olvasta vagy az iskolában tanították neki Jókai elbeszélését, még a helybéli románok is tudtak Szendiléről és Lónáról (Zsigmond 2000: 59–60). Úgy tűnik, hogy Harasztoson a vármonda „fentről”, egy irodalmi alkotásból került át a néphagyományba. Várfalván a lokális környezet jelentette a hagyományozódás közvetlen ihlető forrását, jóllehet az iskola és a különböző olvasmányok itt is erősen hatottak a népi történeti tudatra. Jókai éppen a *Leánykő*²² mondája kapcsán töprengett el ezen a folyamaton az 1876. évi, sokadik erdélyi útján: „Ezekről a bozótokról az a monda van feljegyezve, hogy a szomszéd Várfalva úrasszonya, a szép *Ibla* (akiről a *Várhegy* keleti oldalát ma is *Ibla kertjének* nevezik)

²² *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című sorozat Aranyos-vidéket bemutató kötete az előzetes tervek szerint feldolgozta volna a *Leánykő* történetét (Jókai 1884: 12). Moldován Gergely, Torda-Aranyos vármegye tanfelügyelője azonban figyelmeztette a főszerkesztő Jókait, hogy „a *Leányka-Kő* teljesen érdemtelen arra, hogy külön czimet képezzen, a melyiben az a kiálló kő csak sziklarobbantás útján, utcsináláskor, állott elő. Az ehez fűzött monda egészen ujkeletű csinálmány.” (Moldován 1884. június végén kelt levelét közli Győrffy szerk. 1992: 237–238).

közöttük rejtőzött el a tatárok üldözése elől, a sziklatorony tetején? Igazi néphagyomány-e ez, vagy csak költött monda? azt nehéz megítélni. – Olaszországban megteszik azt, hogy szobrokat, korszókat elásnak a földbe romok közé, s aztán sok idő múlva, az idegen szeme láttára megint felássák azokat s az azt hiszi, hogy igazi antikot kapott. Erdélyben a népmondákkal vagyunk így. Valami litteratus ember megír egy szép regét, azt kinyomtatják egy naptárban, a naptár elkallódik, de a vers megmarad a falusi olvasó emlékében s időjárással az idegen (magyarországi) regegyűjtő s nem néha maga az eredeti szerzője úgy találja azt meg, mint igazi antikot” (Jókai 1877: 793).

A várfalvi római feliratos kövek

A várfalvi antik köemlékekre Anton Kurz²³ publicista hívta fel elsőként a nyilvánosság figyelmét 1843-ban a brassói *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde* hasábjain. Kurz korábban Kemény József²⁴ gróf titkára volt, kapcsolatát haláláig megőrizte mecénásával. John Paget és Nagyajtai Kovács István társaságában²⁵ elkíserte a gróft a várfalvi kutatóútjára is. Kemény *Tordavár* helyzetének, földrajzi fekvésének kérdését kívánta tisztázni.²⁶ A várfalvi unitárius lelkész, Koronka Antal²⁷ arról számolt be a *Tordavárat* kereső régiségbúvároknak,²⁸ hogy a helyiek a várfalvi *Várhegy* romjait és a falut is római eredetűnek tartják az ott gyakran

²³ Anton Kurz (1799–1849) újságírói, történészi és néprajzkutatói munkásságához lásd Göllner 1967.

²⁴ Kemény József (1795–1855) életrajzához lásd Veress 1933.

²⁵ Kemény, Nagyajtai Kovács és Paget kapcsolatához lásd Egyed 1989: 219–220.

²⁶ A felvetést, hogy *Tordavárat* Várfalva táján kell keresni, az újabb irodalom Orbán Balázshoz köti (Ferenczi 1996: 167). Kurztól tudjuk, hogy az ötlet eredetileg Kemény József-fé volt: „Er sah aber auch zugleich, daß eben dieses *Turda-vár* das heutige Várfalva sein müsse [...]” [Azonban azt is látta ugyanakkor, hogy éppen ez a *Turda-vár* a mai Várfalva kell hogy legyen] (Kurz 1843a: 305). Megjegyzés: A tanulmányban az idegen nyelvű idézetek fordításánál a szövegűségeket a stilisztikai szempontok elé helyeztem.

²⁷ Koronka Antalt (1806–1885) 1842-ben nevezték ki unitárius lelkésznek Várfalván, életrajzához lásd Csegezy 1885.

²⁸ Koronka és a gróf találkozójáról a lelkész nekrológírója is beszámolt: „egy pár órát társalgott vele a gróf, megnézegették a falu melletti római várhelyet és az alatta levő úgynevezett *Hibla kert*et” (Csegezy 1885: 61).

felbukkanó antik kőemlékek okán.²⁹ Keményék a várfalvi templomkapu padlójaként szolgáló kőlapon (Nr. 10) latin betűket találtak, ám ezek értelmezése kapcsán nem jutottak dűlőre. A helybeliek bizonygatták, hogy a templom fala is római köveket rejt, ezeket azonban a meszelés eltakarta. Végül Pálffy Mózes házában egy római sírfelirat töredékére bukkantak (Nr. 1). A gróf kibonttatta a kőemléket, és aranyosgerendi birtokára vitette, a lelkésznek pedig meghagyta, hogy vásároljon meg számára minden felbukkanó római régiséget (Kurz 1843a: 305–306).

Kemény hamarosan ismét kutatásokat és „ásatásokat” végzett Várfalván. 1843 októberében kelt leveléből tudjuk, hogy az újabb leleteket – egy bivalytagigányi faragott díszű és feliratos római kőemléket, valamint bélyeges téglát – ugyancsak Aranyosgerendre szállíttatta (Kurz 1843b: 333–334, Trauschenfels 1861: 105–106). A szállítmányban szerepelt a *legio V Macedonica tesserarius*ának sírjelölője is (Nr. 2). A gróf naiv epigráfiai érvek alapján igyekezett bizonyítani, hogy a *Várhegyen* a *legio V Macedonica XI. cohorsa* állomásozott. Az Aranyos partján „római aranyosó medencéket” mutattak neki a várfalviak. Koronka Antal lelkész néhány évvel később, 1847-ben is tájékoztatta a gróftot egy római feliratos kőről (Neigebaur 1851: 198, nr. V.5.20, Trauschenfels 1861: 243).

Ferdinand Neigebaur, Poroszország bukaresti konzulja és jogtanácsosa 1847-es erdélyi kutatóútja során, június 20-án jutott el Várfalvára. Ott feljegyezte a templom római kőanyagára vonatkozó helyi hagyományt, megemlékezett a templomajtó előtti olvashatatlan feliratos kőről (Nr. 10), és római feliratokat másolt le a településen Szabó Istvánnál (Nr. 3), valamint Fodor Mózesnél (Nr. 4). Egy nappal később felkereste Kemény gróftot Aranyosgerenden, ahol leírta a korábban Várfalváról ideszállított két sírfeliratot (Nr. 1, 2), és dokumentált számos további várfalvi római régiséget (Neigebaur 1851: 195–197).

²⁹ „[...] der Pfarrer des Orts, ein sehr gefälliger Mann, und mehre alte Leute versicherten, daß dieses *Turda-vár* sogar ein dacisches oder römisches Schloß, und Vár-Falva zu Zeiten der Römerherrschaft eine von ihren Niederlassungen gewesen sein müsse, da noch immer viele Steintrümmer mit und ohne Inschriften aufgefunden würden, und sich sogar welche in der Kirche eingemauert befänden” [a helység lelkésze, aki egy nagyon készséges ember, valamint több idős ember megerősítette, hogy ez *Turda-vár* kell hogy legyen, sőt egy dák vagy római vár, és Vár-Falva pedig a rómaiak egyik települése a római uralom idején, mivel még mindig sok feliratos és felirat nélküli kőtöredéket találnak, és egyesek pedig a templomba befalazva találhatóak] (Kurz 1843a: 305).

Kemény és Neigebaur nyomán a *várhegyi* romokat a későbbiekben római erődként tartották számon. A segesvári tudós, Johann Michael Ackner megpróbálta azonosítani a várfalvi *Várhegyet* az ókori „Marco-clavával”, vagyis Ptolemaeus Marcodavájával (Ackner 1857: 88).³⁰ Ackner a korábról már ismert várfalvi feliratok mellett kiadott egy új *titulust* is (Nr. 5). A feliratot nem személyesen gyűjtötte, hanem Kabos Dániel jelentése alapján publikálta (Ackner–Müller 1865: 149–150).

Theodor Mommsen 1857-es erdélyi feliratgyűjtő útja során nem érintette Várfalvát, személyesen csak egyetlen várfalvi feliratot (Nr. 1) vizsgált meg Aranyosgerenden,³¹ a többit autopszia nélkül illesztette be a *Corpus Inscriptionum Latinarum* (a továbbiakban: CIL) 1873-ban kiadott harmadik kötetébe (Nr. 2–6).

Torma Károly többször is megfordult a településen. 1866-ban újraközölte a Nr. 3 feliratot, feljegyezve méreteit, pontosítva Neigebaur korábbi olvasatát, valamint leírt egy újabb sírkötöredéket (Nr. 6), amely „az oláh templom tornáczában lépcsőül” szolgált (Torma 1866: 149). Jó tíz évvel később Pálfi Lajos házában (Nr. 7) és az unitárius templom tornyának feljárójában is (Nr. 8) talált egy-egy közöletlen epitáfiumot (Torma 1879: 103, nr. 43–44).

1888-ban újabb darabbal (Nr. 9) gyarapodott a publikált várfalvi feliratok száma Téglás Gábor jóvoltából, aki Vargyasi Boldizsár háza falában bukkant egy római sírjelölőre (Téglás 1888: 67, nr. 32). Téglás Gábor öccse, Téglás István, tanfelügyelőként bejárva Torda-Aranyos vármegyét jegyzetekben és rajzokban örököltette meg néprajzi és régészeti észrevételeit 1894 és 1907 között. Többször járt Várfalván és a *Várhegyen* is. Feljegyzéseiből tudjuk, hogy a helyiek még ebben az időszakban is építőanyag-forrásként használták a *várhegyi* erőd maradványait.³² A korábról már ismert feliratok egy részét lerajzolta, és feljegyezte aktuális őrzési

³⁰ Átvette Orbán 1871: 176, Kulnigg 1889: 270.

³¹ Mommsen aranyosgerendi látogatásához lásd az 1857. szeptember 23-án kelt levelét (Wollmann Hrsg. 1983: 57. Brief 18). A Nr. 1 feliratot az aranyosgerendi Kemény-kastély kertjében másolta le: „nunc Gerendi in hortis Kemenyi” [jelenleg Gerenden, Kemény kertjében] (CIL III 936). A Nr. 2 feliratot Mommsen már nem találta Aranyosgerenden, mert azt Kemény gróf korábban odaadta Lugosi Fodor Andrásnak: „Kemenyus dedit Fodoro” [Kemény Fodornak adta] (CIL III 935).

³² „Várfalván a folyó évben [1900] is sok faragott követ ástak ki a várból” (Bajusz szerk. 2005: 416, lásd még 415).

helyüket.³³ A várfalvi Jósika-kastély udvarában négy Tordáról odakerült feliratos kőemléket dokumentált.³⁴ Személyesen vizsgálta a Nr. 7–10 darabokat Várfalván a temesvári születésű heidelbergi professzor, Alfred von Domaszewski a CIL III pótkötete kapcsán, amely 1902-ben jelent meg.

Constantin Daicoviciu 1940 körül a korábban publikált feliratos darabok közül már csak egyetlen kőemléket (Nr. 7) talált a településen (Daicoviciu 1941: 314). 1951-ben a *Várhegy* erősségének keleti oldalán régészeti feltárás során egy kutatóárokkaal átvágták a védőelemeket, 1954-ben pedig a várban végeztek további hitelesítő ásátásokat (Horedt 1958: 138, 140–142).³⁵ A feltárások nem igazolták azt a korábban általánosan elfogadott vélekedést,³⁶ amely egy római *castrumot* feltételezett a *Várhegyen*. Római edénytöredékek nem kerültek napvilágra; római téglák, faragott kőtömbök és építészeti elemek viszont igen, ezeket azonban a kora középkori *Tordavár*-³⁷ építésekör hurcolhatták ide spoliaként. Mindazonáltal Várfalva területén feltételezhető a római megtelepedés, amelynek pontos helyét egyelőre nem sikerült azonosítani (Chirilă–Iambor 1992: 283).

A várfalvi feliratok kutatásának történetét összefoglalva meg kell említeni, hogy Orbán Balázs – forrásmegjelölés nélküli – közlése szerint Lugossy Ferenc magyarpeterdi gyűjteményébe is kerültek Várfalváról római kőemlékek a 17. század második felében (Orbán 1889: 426). Ugyancsak Orbánnál olvashatunk a Várfalva „castrumánál” talált keleti neveket

³³ Nr. 3 = Bajusz szerk. 2005: 417, 27/213/1 „Felvincre vitetett”; Nr. 7 = 2005: 414, 26/51 = 414, 27/213; Nr. 8 = 2005: 414, 26/66 és 429; Nr. 9 = 2005: 417, 27/213/2 = 418, 28/134b; Nr. 12 = 2005: 429.

³⁴ Bajusz szerk. 2005: 421, 29/44/1[a] = 32/142[a] = CIL III 13769; 2005: 421, 32/142[b] = CIL III 13770; 2005: 421, 32/142[c] = CIL III 13771; 2005: 421, 29/44/1[b]. Ezek a kövek Téglás István adatai szerint Tordáról, a Bakucs-féle szőlőből kerültek Jósika Andor báróhoz, lásd Bajusz szerk. 2005: 421, 423, 430, 573, 938, 944. Az első hármat Franz Cumont már 1894-ben lemásolta a várfalvi Jósika-kastély bejárata előtt. Jósika Andor báró épp távol volt, így a belga vallástörténész nem tudta kideríteni a kövek lelőhelyét (Cumont 1894: 21–22).

³⁵ A feltárásokhoz lásd még Horedt–Covaci–Moț–D. Popescu–V. Popescu–Russu 1952: 318–320, Chirilă–Iambor 1992: 282–283.

³⁶ Kemény és Neigebaur nyomán Ackner 1856: 22; Flor 1858: 96; Ipolyi 1861: 240; Vass 1863: 116, 121, 154; Orbán 1871: 176, 1889: 36, 46, 80–82; Gooss 1876: 118; Téglás 1889: 27; Király 1892: 248; Gaali 1938: 80–81; Daicoviciu 1941: 314; Szilágyi 1946: 10.

³⁷ A kora középkori *Tordavár*hoz lásd Horedt 1958, Ferenczi 1996, Ţiplic 2007: 137–138.

tartalmazó felirat(ok)ról, valamint „mithra-emplékről” (Orbán 1889: 81–82). Torda monográfusának ide vonatkozó adatai nem erősíthetők meg.³⁸

Nr.	Editio princeps	CIL III	EDCS
1.	Kurz 1843a: 306.	936	EDCS-27200062
2.	Kurz 1843b: 334 = Trauschenfels 1861: 105–106.	935	EDCS-27200061
3.	Neugebauer 1851: 196, nr. V.5.2.	938	EDCS-27200064
4.	Neugebauer 1851: 196, nr. V.5.3.	939	EDCS-27200065
5.	Ackner–Müller 1865: 149, nr. 710.	937	EDCS-27200063
6.	Torma 1866: 149.	6255a	–
7.	Torma 1879: 103, nr. 43.	7709	EDCS-28400500
8.	Torma 1879: 103, nr. 44.	7710	EDCS-28400501
9.	Téglás 1888: 67, nr. 32.	7708	EDCS-28400499

1. táblázat. Publikált római feliratok Várfalváról

Orbók Ferenc feliratgyűjtése

Orbók Ferenc – fentiekben csak mozaikszerűen felvázolt – életrajzából alapvetően a néphagyományok iránt érdeklődő személy képe rajzolódott ki. Honismereti érdeklődését jól jellemzi a várfalvi *Várhegy* kapcsán megfogalmazott sarkos kijelentése: „A két testvérhon csaknem minden régiség és történelembuvára látogatta és látogatja e várhelyet, de minden fürkészet daczára is csak a néphagyománnyal kell beérniök, soha egy sem juthatván bizonyos történelmi adathoz. [...] Csak a néphagyomány pótolja itt a történelmi hiányt” (Orbók F. 1858: 249–250). Majd a vármonda ismertetése után a római múltba visszavezető szájhagyomány igazolására egy római feliratos emléket használ fel: „e várról még azt is mondja a néphagyomány, hogy azt a rómaiak építették volna, a mit megerősít egy

³⁸ Az egykori Lugossy-gyűjteményben nem azonosíthatók várfalvi darabok, lásd Petruț 2020: 190–198. Az ismert várfalvi feliratokon nem szerepelnek „keleti nevek”, és Mithras kultuszához köthető felirat vagy faragvány sem került elő mindeddig Várfalván. A várfalvi római faragványok eddigi legteljesebb összefoglalását lásd Sălășan 2008. Innen a nr. 35, 47, 329, 383, 389.

a várból lehozott, és most a vár alatt levő egységshivők temploma előtt küszöbül szolgáló kőlapon ezen felírás is »In honorem Jovis« (Orbók F. 1858: 250). Orbók honismereti megközelítésében egy antik kőemlék a népi emlékezet valóságát, igazságát erősíti, az fel sem merül benne, hogy éppen a római feliratos emlékek lehetnek a szájhagyományt inspiráló források.

Az unitárius templom előtt „küszöbül szolgáló kőlap” feltehetően azonos a Kemény József gróf vezette régiségbúvárok,³⁹ valamint a Neigebaur által⁴⁰ is megemlített kőemlékkel (Nr. 10), jöllehet, ők nem jegyezték le feliratát. A *titulust* kizárólag Orbók jóvoltából – a *Vasárnapi Újságban* megjelent rövid közleményből – ismerjük, felirattani szempontból mind-ezidáig feldolgozatlan. Az *in honorem* kezdetű római feliratok rendszerint a császári család üdvére szolgáló cselekményeknek állítottak emléket.⁴¹ Az invokáció részeként az *in honorem domus divinae* formulát követheti istenségnév, ám részes esetben.⁴² A birtokos esetű *Iovis* mellett inkább egy birtokot kell elképzelnünk, amely lehetne a cselekmény tárgya: *templum*⁴³ / *aedes* / *ara* / *signum* / *statua* stb. De a *Iovis* birtoka lehet a cselekvő, azaz a feliratállító is, például az istenség kultuszközösége⁴⁴ / papja.⁴⁵

Nr. 10. *In honorem [domus divinae - - -] | Iovis [- - - - -]*

³⁹ „[...] über den mit lateinischen Charakteren versehenen Stein am Boden des Kirchenportals waren die Stimmen getheilt” [a templomkapu padlóján a latin írásjelekkel ellátott kővel kapcsolatban megoszlottak a vélemények] (Kurx 1843a: 305).

⁴⁰ „Ein Stein mit Inschriften vor der Kirchenthür daselbst, welcher aber durch später eingegrabene Buchstaben ganz unleserlich geworden ist” [Ugyanott a templomajtó előtt egy feliratos kő, amely azonban a később belevésést betűk miatt teljesen olvashatatlaná vált] (Neigebaur 1851: 197).

⁴¹ Az *in honorem domus divinae* formulára Daciából is számos példát ismerünk, lásd Russu 1967: 214–215.

⁴² A formulával együtt invokált istenségekhez lásd Calza 1912: 2064–2066.

⁴³ Ez esetben az *ordinatio* és a tartalom szempontjából közeli párhuzam lenne a CIL XIII 5194 építési felirat Vindonissából, amely egy Iuppiter-templom helyreállítását örököltette meg: [I]n hono[rem domus divin(ae)] | Iovis templu[m incendio] | consu[mptum] | Asclepiades I[- - - Aug(usti)] | vernae disp[ensatoris] [vicarius] | vicanis Vind[onissensibus] | de suo re[stituit].

⁴⁴ A daciai *cultores Iovis* közösségekhez lásd CIL III 1602, Petolescu 2005: 125, nr. 249.

⁴⁵ Daciában éppen a *sacerdotes Iovis Dolicheni* tűnnek a legaktívabb papoknak. Lásd Szabó 2007: 246.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára őriz egy levelet, amelyet Orbók Ferenc és Barla Domokos⁴⁶ várfalvi kereskedő küldött Várfalváról Torma Károly⁴⁷ régésznek 1866 októberében.⁴⁸ Orbók és Barla három felirat rajzát mellékelték levelükhöz, azzal a megjegyzéssel, hogy tudomásuk szerint „e felíratos köveket még senki sem látta”. Két felirat valóban ismeretlen volt 1866-ban, a levél keltének évében, és mindmáig közöletlen. Az Orbók és Barla által „Serbán Jakabnál” feljegyzett feliratot (Nr. 5) azonban Ackner nyomtatásban közölte egy évvel korábban, Kabos Dániel jelentése alapján: „[...] nach einer von Daniel Kabos an den ehemaligen Gouverneur Freiherrn Josika gemachten Mittheilung” [a Kabos Dániel által báró Jósikához, az egykori kormányzóhoz intézett közlemény nyomán] (Ackner–Müller 1865: 149).

Nicolae Lascu levéltári kutatásaiból tudjuk, hogy a bécsi Kaiserlich-Königliches Münz- und Antiken-Kabinet igazgatója, Anton Steinbüchel von Rheinwall 1830 augusztusában arra kérte Jósika Jánost, Erdély kormányzóját, hogy készíttesse el Erdély összes római feliratának pontos másolatát, feljegyezve a köemlékek jellegét, méretét, lehetséges díszítését és lelőhelyét. Steinbüchel egy nagyszabású gyűjtemény kiadását tervezte *Corpus antiquarum inscriptionum imperii Austriaci* címmel, amelyben Erdély római feliratai is helyet kaptak volna. Jósika kormányzó intézkedéseket fogantatott a feliratgyűjtés érdekében. A fennmaradt jelentésekből kiderül, hogy a Torda közelében fekvő Szentmihály előljárója a saját településén nem, de Várfalván talált néhány feliratot. Aranyosszék adminisztratív vezetője nemcsak a közvetlen beosztottjait, hanem a helyi régiségbúvárokat is igyekezett bevonni a kutatásba. Ennek köszönhetően készült el Bonczos Sámuel beszámolója, aki korábban többször is járt a várfalvi erődítmény romjainál. A felkérés után ismét felkereste a telepü-

⁴⁶ Barla Domokos (1831–1906) Várfalván született, honvéd őrmesterként, majd hadnagyként küzdött a szabadságharcban. A levél írásakor kereskedő és földbirtokos szülőhelyén. Később Torda-Aranyos vármegye főpénztárnoka Tordán. Az unitárius egyház tanácsosa. Életrajzához lásd Bona 1998: 97.

⁴⁷ Torma Károly (1829–1897) levelezése még számos fontos adatot rejthet az archeológiai és az epigráfiai kutatás számára. Legutóbb Kovács Péter és Prohászka Péter bukkan egy közöletlen moesiai sírfelirat másolatára Torma levelei között (Kovács–Prohászka 2019). Torma levelezéséhez lásd Kanocsay–Banner 1964.

⁴⁸ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár [a továbbiakban: MTA KIK Kt.] Ms. 4295: 210–211. Orbók Ferenc és Barla Domokos levele Torma Károlynak. Várfalva, 1866. október 26.

lést, és kiderült, hogy Várfalván és Aranyosrákoson szinte minden jobb épülethez hoztak a romok közül faragott köveket, amelyek némelyikén felirat is volt. Bonczos három feliratos követ talált. Erről értesítették Erdély kormányzóját, aki 1831. április 6-án elrendelte, hogy a pontos másolatok elkészítését mérnökre kell bízni. Az aranyosszéki jelentések szerint ez meg is történt (Lascu 1968: 137–140). Kabos Dániel 1829–1832 között Aranyosszék alkirálybírájaként a távollévő főkirálybíró helyettesítette a széki adminisztráció csúcsán (Orbán 1871: 15). A Kabos által Jósika kormányzónak küldött feliratmásolat egyik példányát találhatta meg és közölte Ackner 1865-ben (Ackner–Müller 1865: 149, nr. 710).⁴⁹ A három várfalvi feliratmásolat Steinbüchelhez is eljutott Bécsbe, aki azonban nem adta ki őket, a tervezett feliratos corpus soha nem jelent meg. Ellenben a feliratmásolatokat évtizedekkel később Grazban – ahol Steinbüchel nyugdíjas éveit töltötte – Mommsen rendelkezésre bocsájtotta,⁵⁰ aki feldolgozta azokat a CIL harmadik kötetében (Nr. 1, 2, 5). A Nr. 5 felirat közléséhez Mommsen kizárólag Steinbüchel gyűjteményét használta, az Ackner-féle korábbi publikáció elkerülte a figyelmét. Mommsen bizonytalan lelőhelyadata⁵¹ az Orbók–Barla-levél alapján pontosítható, 1866-ban Várfalván „Serbán Jakabnál” volt a kőemlék.⁵²

Orbók és Barla „Pálfi E. Dénesnél” is lejegyezték egy feliratot. Hevenyészett rajzukon – amennyire ez megítélhető – egy jobbról és balról egyaránt töredékes feliratos mezőt örökítettek meg:⁵³

Nr. 11. [---]vio U[---] | [---]LV I[---] | [---]XXV B[---] | [---]a^on[-----]

⁴⁹ Ackner egy olyan téglabélyeget is publikált, amelyet ugyancsak Kabos másoltatott le Tordán a kormányzó kérésére (Ackner–Müller 1865: 148, nr. 707 = CIL III 1630e).

⁵⁰ „Steinbuechelus praefectus olim musei Vindobonensis, hodie degens Gratzii quae in Dacia collegit ipse mihi exhibuit. Exempla sunt accurate facta, pleraque optime delineata continentque titulos minime vulgares” [Steinbüchel, a bécsi múzeum egykori igazgatója, aki jelenleg Grazban él, megmutatta nekem, mit gyűjtött Daciában. A másolatok pontosan vannak elkészítve, és legtöbbjük jól megrajzolt, és a legkevésbé sem vulgáris feliratokat tartalmaznak.] (CIL III: 159). Mommsen megjegyzésével ellentétben a gondosan lerajzolt erdélyi feliratokat nem Steinbüchel gyűjtötte személyesen. A feliratmásolatokat Jósika kormányzó készítette és küldte el Bécsbe 1831-ben (Lascu 1968: 141–142).

⁵¹ „Traditur sine loci indicatione una cum duabus Várfalvensibus” [Lelőhely megjelölés nélkül tudósítottak róla a két várfalvival együtt] (CIL III 937). Lásd még: „Lelhelye bizonytalan, de Salinae közelében” (Cserni 1901: 481).

⁵² 1. kép.

⁵³ 2. kép.

A második és harmadik sorokban szereplő számadatok alapján egy sírfeliratról lehet szó. A számok életkor adatokat jelölhetnek. A harmadik sorban a XXV akár egy katona szolgálati éveinek száma is lehet. Téglás István feljegyzéseiből tudjuk, hogy 1900-ban a Pálffy E. család⁵⁴ egy másik tagja, Pálffy E. Máté faragott köveket termelt ki a *Várhegyen*,⁵⁵ Pálffy E. András pedig egy férfi arcképével díszített római sírkő töredékét őrizte kertjében (Bajusz szerk. 2005: 415, 429).

Az Orbók–Barla-levél melléklete szerint „Pálfi Sz. Mózes” is rendelkezett egy feliratos kőemlékkel:⁵⁶

Nr. 12. *[D(iis)] M(anibus) | [- - -]s vix(it) a^n(nos) | - - - - -*

Ugyancsak egy töredékes sírfeliratról van szó. A rajz alapján a feliratos mező jobb felső sarka maradt meg. Talán azonos azzal a darabbal, amit Téglás István is megemlített jegyzetfüzetében 1903-ban: „A Pálffy Sz. András kapuja előtti ülőkövön még néhány betű látható, de csak az M ép” (Bajusz szerk. 2005: 429).

Torma Károly végül nem közölte Orbók és Barla feliratmásolatait. Ennek okáról csak találgathatunk. Valamikor 1865–1866 folyamán, az Orbók–Barla-levél keltét megelőzően járt a településen, amint ez a levél utalásából, valamint az 1866-os publikációjából kiderül (Torma 1866: 145, 149). Kizárható, hogy a közzététel a feliratok jelentéktelen, töredékes volta miatt maradt el, hiszen Torma olyan kőemléket is publikált Várfalváról, amelyen mindössze egyetlen betű maradt meg (Nr. 6). Tormát ezekben az években a politikai szereplés elvonta egy időre a tudománytól, 1866-ban Belső-Szolnok vármegye Pestre küldte követnek, a következő évben főispánná nevezték ki (Riedl 1897: 546).⁵⁷ Ahogyan nekrológírja fogalmazott, „az 1867-iki kiegyezés után a Deák-párt érdekeinek kellett népszerűségét s azzal úgyszólván magát is áldoznia” (Téglás 1905: 267).

⁵⁴ Várfalván a Pálfi/Pálffy/Pálfy/Pálffy család oly kiterjedt volt, hogy az egyes családtagok megnevezésénél az apa kereszt- vagy becenevének első betűjét szűrték a vezeték- és keresztnév közé (Jankó 1893: 282).

⁵⁵ „Pálffy E. Máté is ásott ki faragott köveket a hegy (déli) oldalán.” Téglás István a faragott köveket rajzban is megörökítette (Bajusz szerk. 2005: 415, 26/66–67).

⁵⁶ 3. kép.

⁵⁷ Torma életrajzához lásd Riedl 1897, Kuun 1899, Téglás 1905: 257–281. Irodalmi munkásságához lásd Téglás 1905: 283–288.

„Tizenkét évnyi hallgatás után”,⁵⁸ vagyonilag tönkremenve, megroppant egészséggel 1879-ben ismét feliratokat publikált, köztük két várfalvit is (Nr. 7–8). Az Orbók és Barla által korábban lemásolt feliratok azonban nincsenek ezek között. Közlésükre csak most került sor.

A 19. században megindult néprajzi gyűjtések során előfordult, hogy egy-egy gyűjtő figyelme kiterjedt a település római feliratainak lejegyzésére is. A kéziratos néprajzi gyűjtésekben fellelhető római feliratmásolatok szisztematikus feltárása az epigráfus számára kivitelezhetetlen és egyúttal bizonytalan kimenetelű vállalkozásnak tűnik. A gyűjtések esetleges közreadásakor, újraközlésekor természetes, hogy a néprajzi érdeklődés dominál, s a római feliratmásolatok olykor még ilyen esetben is kéziratban maradnak,⁵⁹ tovább várva jobb sorsukat. Reményeim szerint tanulmányom felhívja a néprajzi gyűjtőmozgalommal foglalkozók figyelmét arra, hogy ezek a feliratlejegyzések az ókortudomány számára értékes forrásként szolgálhatnak.

Szakirodalom

Ackner, Johann Michael

1856 Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen. *Jahrbuch der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* I. (2) 3–50.

1857 Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien im heutigen Siebenbürgen. *Jahrbuch der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* II. (2) 63–100.

⁵⁸ „Nach einem fast zwölfjährigen Schweigen (horae ferales!) sei mir erlaubt, in aller Kürze eine Suite jener Inschriften zusammenzustellen, die ich auf meinen in den Jahren 1877–1879 gemachten Ausflügen persönlich fand, sah und abschrieb” [Csaknem tizenkét évnyi hallgatás után (horae ferales!) engedjék meg nekem, hogy összeállítsam egész röviden azoknak a feliratoknak a sorozatát, amelyeket 1877–1879 között tett kirándulásaimon személyesen találtam, láttam és lemásoltam] (Torma 1879: 86).

⁵⁹ Szakál Annának köszönhetően nem maradt kéziratban a Kriza gyűjtőhálózatához tartozó Tiboldi István feliratlejegyzése. Tiboldi Nagyajtai Kovács Istvánhoz írt levelében (1860. szeptember 20.) örököltette meg a CIL III 948 feliratot, amely Énlakán került elő. Lásd Szakál 2012: 82.

- Ackner, Johann Michael – Müller, Friedrich
1865 *Die römischen Inschriften in Dacien*. Tendler und Comp., Wien.
- Bajusz István (szerk.)
2005 *Téglás István jegyzetei. Régészeti feljegyzések*. (Sapientia Könyvek, 42.) Scientia Kiadó, Kolozsvár.
- Belle László
1902 Két életrajz. *Unitárius Közlöny* XV. (12) 231–239.
- Benedek Elek
1896 *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése*. V. kötet. Athenaeum, Budapest.
- Bona Gábor
1998 *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I. kötet A–Gy. Heraldika Kiadó, Budapest.
- Borbáth Dániel
1978 Borbély Sámuel. *Keresztény Magvető* LXXXIV. (2) 104–108.
- Boros György
1903 Sebes Pál toroczkói iskolaigazgató élete és hatása. *Unitárius Közlöny* XVI. (2) 17–20, (3) 41–46, (4) 58–66.
- Bükkalyi
1872 Ellenzéki nagy gyűlés Bágyonban. Aranyosszék, június 5-én, 1872. *Magyar Polgár* VI. (131) (o. n.).
- Calza, Guido
1912 *Domus divina*. In: De Ruggiero, Ettore (ed.): *Dizionario epigrafico di antichità romane*. Diocletianus–Extramurani. Premiata Tipografia dell’Umbria, Spoleto, 2062–2067.
- Chirilă, Eugen – Iambor, Petre
1992 Moldovenesti. In: Crișan, Ion Horațiu – Bărbulescu, Mihai – Chirilă, Eugen – Vasiliev, Valentin – Winkler, Iudita (red.): *Repertoriul arheologic al județului Cluj*. (Biblioteca Musei Napocensis, 5.) Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, 280–285.
- CIL III
- 1873 Mommsen, Theodorus (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. III. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. Georgius Reimerus, Berolinum.
- 1902 Mommsen, Theodorus – Hirschfeld, Otto – Domaszewski, Alfredus (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. III. Inscriptionum Orientis et Illyrici latinarum supplementum. Georgius Reimerus, Berolinum.

CIL XIII.

1905 Zangemeister, Carolus (ed.): *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Vol. XIII. Partis secundae fasciculus I. Inscriptiones Germaniae superioris. Georgius Reimerus, Berolinum.

Cumont, Franz

1894 Neue Funde aus Dacien und Moesien. *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich–Ungarn* XVII. (1) 16–32.

Csáki Árpád (szerk.)

2015 *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865*. Székelyföld és térsége IV. Országos Széchényi Könyvtár–Székely Nemzeti Múzeum, Budapest–Sepsiszentgyörgy.

Csegezy László

1885 Koronka Antal (1806–1885). *Keresztény Magvető* XX. (1) 59–63.

Cseh Gábor

1991 Székely várak legendái és mondái 13–14. *Romániai Magyar Szó* III. (509) 3, (510) 3.

Cserni Béla

1901 *Alsófehér vármegye monográfiája*. II/2. kötet. Alsófehér vármegye története a római korban. Nagyenyedi Kny. Rt., Nagyenyed.

Daicoviciu, Constantin

1941 Neue Mitteilungen aus Dazien. *Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne* VII–VIII. (sz. n.) 299–336.

Domokos Mariann

2013 Jókai Mór népmeséinek helye a magyar mesekutatás történetében. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.): *Jókai & Jókai: Tanulmányok*. L'Harmattan–Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 117–164.

EDCS

Epigraphik-Datenbank Clauss – Slaby. <http://db.edcs.eu> (letöltve: 2022. december 30.)

Egyed Ákos

1889 Nagyajtai Kovács István történészi pályája. *Keresztény Magvető* XCV. (4) 215–225.

Ferenczi István

1996 Torda váráról. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 158–173.

Flor, Karlmann

1858 Ueber eine kleine bronzene Sphinx aus Siebenbürgen. *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* IV. (sz. n.) 95–109.

Gaali Zoltán

1938 *A székely ősvárak története, mondája és legendája*. II. kötet. (Erdélyért) Makkay Zoltán Könyvkiadóvállalata, Budapest.

Gerencsér István

1911 Orbók Mór igazgató. *Unitárius Közlöny* XXIV. (9) 157–160.

Gooss, Karl

1876 *Chronik der Archäologischen funde Siebenbürgens*. Closius Erbin, Hermannstadt.

Göllner, Carl

1967 Anton Kurz. Leben und Werk. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* X. (2) 21–78.

Gulyás Pál

2002 *Magyar írók élete és munkái – új sorozat*. XIX. kötet. N. Árpádné – Özséb, P[áter]. Argumentum, Budapest.

Gyórfy Miklós (szerk.)

1992 *Jókai Mór levelezése, 1876–1885*. (Jókai Mór összes művei. Levelezés, 3.) Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gyórfi Ferenc

1897 Egyházi és iskolai mozgalmak. *Unitárius Közlöny* X. (7) 117–119.

Gyulay Ferenc

1907 A kökösi Orbók család. *Genealógiai Füzetek* V. (sz. n.) 18–21.

Harmath Lujza

1907 Tarkó. *Ellenzék* XXVIII. (294) 9.

1908a Bába köve (Piátra Bábuluj). *Ellenzék* XXIX. (2) 1–2.

1908b Az utolsó rabonbán. *Ellenzék* XXIX. (10) 1–2.

1908c Salamon köve (Történelmi rege Erdély múltjából). *Ellenzék* XXIX. (14) 1–2.

1908d A hős leány (Rege Erdély múltjából). *Ellenzék* XXIX. (17) 1–2.

1908e Lebényi Lászlóné (Rege Erdély múltjából). *Ellenzék* XXIX. (23) 1–3.

1908f Isten nevét hiában fel ne vedd (Történelmi rege). *Ellenzék* XXIX. (28) 1.

1908g Hogy tüntek el az ördögök a föld színéről? (Rege). *Ellenzék* XXIX. (32) 1.

- 1908h Zete-vár pusztulása (Történeti rege). *Ellenzék* XXIX. (34) 2–3.
- 1908i A fiú az apjáért (Rege Erdély multjából). *Ellenzék* XXIX. (38) 1.
- 1908j A tó tündérei (Tündér rege). *Ellenzék* XXIX. (41) 1.
- Horedt, Kurt
- 1958 Cea mai veche cetate feudală din Transilvania: cetatea Turda de la Moldovenești. In: *Uő: Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*. (Biblioteca istorică, 7) Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 132–170.
- Horedt, Kurt – Covaci, Nicolae – Moț, Tiberiu – Popescu, Dorin – Popescu, Valeria – Russu, Mircea
- 1952 Șantierul „Așezări slave în regiunile Mureș și Cluj”. *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)* III. (sz. n.) 311–348.
- Ipolyi Arnold
- 1861 Magyar régészeti repertorium. *Archaeologiai Közlemények* II. (sz. n.) 187–282.
- Jankó János
- 1893 *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest.
- Jókai Mór
- 1853 Úti levelek. Jókai Mór Sajóhoz. III. Berczencz, május 16. 1853. *Déli-báb – Nemzeti Színházi Lap* I. (23) 731–734.
- 1857 Az istenhegyi székely leány. *Vasárnapi Ujság* IV. (21) 178–179, (22) 190–191, (23) 206–207, (24) 220–221, (25) 231, (26) 242–243, (27) 254–255, (28) 266–267, (29) 278–279, (30) 291–292, (31) 302–303.
- 1877 Uti táskából II. A Leányka-kő. *Vasárnapi Ujság* XXIV. (50) 793.
- 1884 Az osztrák magyar monarchia írásban és képben. (A magyarországi rész tervrajza.) Vége. *Pesti Hírlap* VI. (177) 12.
- Kanozsay Margit – Banner János
- 1964 Torma Károly leveleiből. *Dissertationes Archaeologicae* I. (6) 17–53.
- Kanyaró Ferenc
- 1894 *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar népe. Néprajzi tanulmány*. Írta Dr. Jankó János. A magyar földrajzi társaság kiadása. Budapest, 1893. n. 8r. VII. 294. I–X. tábla. *Erdélyi Múzeum* XI. (1) 39–46.
- Kereszty Orsolya
- 1999 Első gyermeklapunk történetéhez. *Magyar Könyvszemle* CXV. (3) 346–349.

Keszeg Vilmos

2004 *Aranyosságok népköltészete* I. kötet. Népi szövegek, kontextusok. Mentor, Marosvásárhely.

Khern Ede (szerk.)

1861 *Szines könyv. Díszemlény.* (k. n.), Brassó.

Király Pál

1892 *Gyulafehérvár története.* I. kötet. Apulum. Gyulafehérvár az ó-korban. Gyulafehérvár sz. kir. város közönsége, Gyulafehérvár.

Kisgyörgy Zoltán

2021 Kökös, megyénk déli kapuja. *Háromszék* XXXIII. (9227) 11.

Kovács Péter – Prohászka Péter

2019 Egy moesia felirat Torma Károly levelestárából. In: Fehér Bence – Kovács Péter (szerk.): *Studia Epigraphica Pannonica (SEP)* Vol. X. Felirattani kutatások 2018-ban. (TITE Könyvek, 13.) Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület–Corpus Inscriptionum Latinarum magyarországi munkabizottsága, Budapest, 55–63.

Kőváry László

1852 *Erdély régiségei.* Beimel és Kozma, Pest.

1853 A magyar történeti regék philosophiája. *Délibáb – Nemzeti Színházi Lap* II. (1) 1–4, (2) 33–36, (3) 71–74.

1857 *Száz történelmi rege.* Stein János, Kolozsvár.

Kristóf György

1938 Az első magyar ifjúsági folyóirat. Magyar Gyermekebarát (1843–44), szerk. Szilágyi Ferenc. *Magyar Pedagógia* XLVII. (sz. n.) 218–223.

Kulnigg, Hauptmann

1889 Die Römer im Gebiete der heutigen Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Erläuterungen zu einer Uebersichtskarte. *Mitteilungen des k.u.k. Kriegsarchivs* IV. (sz. n.) 239–301.

Kurz, Anton

1843a Vár-Falva. *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde* VII. (40) 304–306.

1843b Vár-Falva. Nach brieflicher Mittheilung des hochgeborenen Herrn Grafen Joseph Kemény v. Gyerő-Monostor. *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde* VII. (44) 333–335.

Kuun Géza

1899 Torma Károly emlékezete. *Erdélyi Múzeum* XVI. (1) 1–13.

Lakó Elemér

1994 A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára kölcsönzőinek magyar irodalmi és politikai olvasmányai 1813–1848 között. *Erdélyi Múzeum* LVI. (1–2) 51–74.

Lascu, Nicolae

1968 Știrile din arhivele clujene referitoare la inscripțiile romane din Transilvania. *Acta Musei Napocensis* V. 137–142.

Lengyel Dénes

1964 Jókai népmeséi és anekdotái. *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve* V. 111–125.

1982 Jókai és a népköltészet. In: Kríza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 217–226.

Magyar Zoltán

2011 *Erdélyi népmondák*. I. kötet. Mentor, Marosvásárhely.

2018a *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex*. IX. kötet. Egyéb földrajzi és történeti jellegű mondák. Kairosz Kiadó, Budapest.

2018b *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex*. X. kötet. Motívumindex és bibliográfia. Kairosz Kiadó, Budapest.

2021a *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus. Típus- és motívumindex*. I. kötet. A természetfeletti világ. Kairosz Kiadó, Budapest.

2021b *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus. Típus- és motívumindex*. IV. kötet. Index, konkordancia, tanulmányok. Kairosz Kiadó, Budapest.

Mészáros Zsolt

2017 A Magyar Bazár és a 19. századi magyar divatlapkutatás új perspektívái. In: Egyed Emese – Gálfi Emőke – Weisz Attila (szerk.): *Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyábjában*. (Certamen, 4.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 81–93.

Neigebaur, Johann Ferdinand

1851 *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*. Gött, Kronstadt.

Orbán Balázs

1871 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s néprajzi szempontból*. V. kötet. Aranyosszék. Radnóth, Gyéres, M.-Ujvár és Toroczkó vidéke. Tettey Nándor és Társa bizománya, Pest.

- 1889 *Torda város és környéke*. Pesti Könyvnyomda, Budapest.
Orbók Attila
- 1942 *Erdély mosolya. Az erdélyi humor gyöngyszemeinek gyűjteménye*.
Pantheon, Budapest.
- 1943 *Bársonyszék*. Griff Könyvkiadó, Budapest.
Orbók Ferenc
- 1857a Erdélyi nyugoti havasokról. *Kolozsvári Közlöny* II. (sz. n.) 280, 300.
1857b Vöröspatak. *Kolozsvári Közlöny* II. (sz. n.) 312–313.
1857c Kivándorlás. *Kolozsvári Közlöny* II. (sz. n.) 377.
1858 Várfalvai vár és templom. *Vasárnapi Ujság* V. (21) 249–250.
1859 Székely adomák. In: Girókuti P. Ferenc (szerk.): *Girókuti képes nap-
tára 1860. évre*. Stein János, Kolozsvár, 383–384.
- 1872 Szót az igazságnak. *Magyar Polgár* VI. (133) (o. n.).
1893 A barát és a fanyelű bicsok (legenda). *Unitárius Közlöny* VI. (3)
43–44.
1906 A templom titka (legenda). *Unitárius Közlöny* XIX. (9) 146–148.
Pálmay József
- 1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*. Jókai-Nyomda-Részvény-
Társulat, Sepsiszentgyörgy.
- Petolescu, Constantin C.
2005 *Inscripții latine din Dacia (ILD)*. Editura Academiei Române, București.
Petruț Dávid
- 2020 The Roman epigraphic collection of 17th century antiquarian Ferenc
Lugossy from Petreștii de Jos (Cluj county). *Acta Musei Napocensis*
LVII. (1) 187–204.
- Riedl Frigyes
- 1897 Nekrológok a M. Tud. Akadémia elhunyt tagjairól. XXI. Torma Ká-
roly rt. (1829–1897). *Akadémiai Értesítő* VIII. (10) 541–551.
- Rugonfalvi Kiss István
- 1940 *A nemes székely nemzet képe*. III. kötet. Székely seregszemle. Lehotai
Pál Könyvnyomdája, Debrecen.
- Russu, Ioan Iosif
- 1967 Domus Divina in Dacia. *Studii Classice* IX. (sz. n.) 211–218.
Sălășan, Mihaela
- 2008 *Artele plastice la Potaissa*. Teză de doctorat. (kézirat), Cluj.
Szabó Ádám
- 2007 *Daciai papság*. Martin Opitz, Budapest.

Szakál Anna

2012 „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez.* (A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 6.) Kriza János Néprajzi Társaság–Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár.

Szilágyi János

1946 *A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek. Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel.* (Dissertationes Pannonicae, Ser. II. 21.) Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, Budapest.

Szinnyei József

1903 *Magyar írók élete és munkái.* IX. kötet. Mircse–Oszvaldt. Hornyánszky Viktor, Budapest.

Téglás Gábor

1888 Adalékok Dacia felirattanához. *Erdélyi Múzeum* V. (1) 56–69.

1889 *Tanulmányok a rómaiak daciai aranybányászatáról.* (Értekezések a történeti tudományok köréből, 14.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

1905 Torma Károly r. t. emlékezete. *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek* XII. (9) 257–288.

Torma Károly

1863 Római feliratok Erdélyből. I. közlemény. *Archaeologiai Közlemények* III. (2) 139–150.

1866 Római feliratok Erdélyből. III. közlemény. *Archaeologiai Közlemények* VI. (2) 145–150.

1879 Neue Inschriften aus Dacien. *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich* III. (2) 86–122.

1880 *Repertorium Dacia régiség- és felirattani irodalmához. Repertorium ad litteraturam Daciae archaeologicam et epigraphicam.* Magyar Tudományos Akadémia Archeologiai Bizottsága, Budapest.

Trauschenfels, Eugen von

1861 *Ungedruckte Briefe des Grafen Joseph Kemény an Anton Kurz. Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens* II. (sz. n.) 76–128, 180–243.

Țiplic, Ioan Marian

2007 *Istoria fortificațiilor medievale timpurii din Transilvania (927/934–1257) între mit, naționalism și arheologie*. (Colecția Academica, 20.) Institutul European, Iași.

Vass József

1863 *Erdély a rómaiak alatt*. Stein János Erd. Muz. Egyleti Könyvtár Bizománya, Kolozsvár.

Veress Endre

1933 Gróf Kemény József (1795–1855). *Erdélyi Múzeum* XXXVIII. (1–3) 3–38, (4–6) 129–158, (7–9) 257–306.

Wollmann, Volker (Hrsg.)

1983 *Briefe zur Geschichte der siebenbürgischen Altertumskunde*. Kriterion, Bukarest.

Z.

1844 Az amazon leány. *Magyar Gyermekebarát* II. (3) 225–238.

Zsigmond Győző

2000 Az emlékező Harasztos. Szájhagyomány és történelem. In: Uő (szerk.): *Harasztos*. Medium, Sepsiszentgyörgy, 46–76.

Archivális források

MTA KIK Kt. = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár

Ms. 4295: 210–211. Orbók Ferenc és Barla Domokos levele Torma Károlynak. Várfalva, 1866. október 26.

Melléklet

MTA KIK Kt. Ms. 4295: 210. Orbók Ferenc és Barla Domokos levele Torma Károlynak. Várfalva, 1866. október 26.

Méltóságos Úr!

Valamint egy felől fényes szerencsénknak tartánk folyó hó 6^{án} személyesen találkozni Méltóságoddal: úgy szintén csak is örömünkre szolgálhat az, ha hogy Méltóságodnak adott szavunkat (: de nem: semel pro semper⁶⁰ :) beválthatjuk. Csekély ugyan most is az eredmény; de ha a bányász sokszor egy szem arannyal megjutalmazva érzi fáradságos kútatását egy biztatobb remény fejében: úgy e csekély felfedezés is – amely a Méltóságod méjj tudományához arányítva nem több egy pórszemnél – lehet egy pótczikkecske a Méltóságod Systemájában,⁶¹ anynyival is inkább mert – tudtunk szerént – e felíratos köveket még senki sem látta.

Az általunk feltált kövek rajzát – úgy a mint töllünk lehetett – ezennel tiszteletünk mellett küldjük, jollehet azt Borbély Soma⁶² barátunk eddig meg is vitte. De hogy a Méltóságod iránti tiszteletről elfeledkezessenek, s az úgy iránt közönysőknek ne tartassunk ily alakban is teszszük, s egyszersmint azon őszinte ohajunknak adunk kifejezést: Vajha ne lenne utolsó a Méltóságod nálunk való járása!

*Mi után maradunk alázatos Szolgái a Méltóságos Urnak
Orbók Ferencz unitarius pap
Barla Domokos
Várfalván October 26^{án} [1]866*

⁶⁰ Lat. 'egyszer s mindenkorra'.

⁶¹ Torma az 1850-es évek közepétől gyűjtött feliratokat a fő művének szánt *Corpus inscriptionum Romano-Dacicarum* (máshol *Monumenta Hungariae aevi Romani epigraphica*) című korpuszhoz, amely azonban soha nem készült el. Ennek előkészületeként jelent meg a *Repertorium Dacia régiség- és felirattani irodalmához* című munkája (Torma 1863: 141, 1880: VIII–IX). Torma félezzret meghaladó számú feliratot publikált, aminek köszönhetően az egyik legtermékenyebb magyar epigráfus.

⁶² Borbély Sámuel (1842–1915) Aranyosrákoson született. 1866-ban Kriza János püspök ajánlatára Torma Károly gyermekei mellett mint házitanító kapott alkalmazást, így könnyen közvetíthetett a várfalvi levélírók és Torma között. Borbély életrajzához lásd Belle 1902: 232–236, Borbáth 1978.

**„Doar tradiția populară compensează aici lipsa istoriei”
Inscripții romane needitate din colecția lui Ferenc Orbók
din Moldovenești**

Pastorul unitarian Ferenc Orbók (1820–1897) este cunoscut de către posteritate în primul rând ca membru al grupului și al mișcării de culegere folclorică a lui János Kriza. Însă atenția lui Orbók nu s-a rezumat doar la tradiția populară. Studiul de față urmărește analiza materialului epigrafic cules și publicat de către pastorul din Moldovenești, referindu-se și la inscripțiile romane din localitate, la istoria cercetării acestora, dar și la memoria locală legată de „cetatea romană” (*Dealul Cetății*) de aici. Orbók a publicat niște date într-un articol de ziar (Nr. 10), și a inclus altele într-o scrisoare scrisă împreună cu negustorul local Domokos Barla (Nr. 5 = Imag. 1, Nr. 11 = Imag. 2, Nr. 12 = Imag. 3). Iar inscripțiile cu numerele 10–12 au fost necunoscute cercetării de specialitate până acum:

Nr. 10 *In honorem [domus divinae - - -] | Iovis [- - - - -]*

Nr. 11 *[- - -]vio U[- - -] | [- - -] LV I[- - -] | [- - -] XXV B[- - -] | [- - -] a^n[- - - - -]*

Nr. 12 *[D(iis)] M(anibus) | [- - -]s vix(it) a^n(nos) | - - - - -*

**“Only Folk Tradition is Completing the Lacks of History Here”
Unpublished Roman Inscriptions from the Collection of Ferenc Orbók
from Moldovenești**

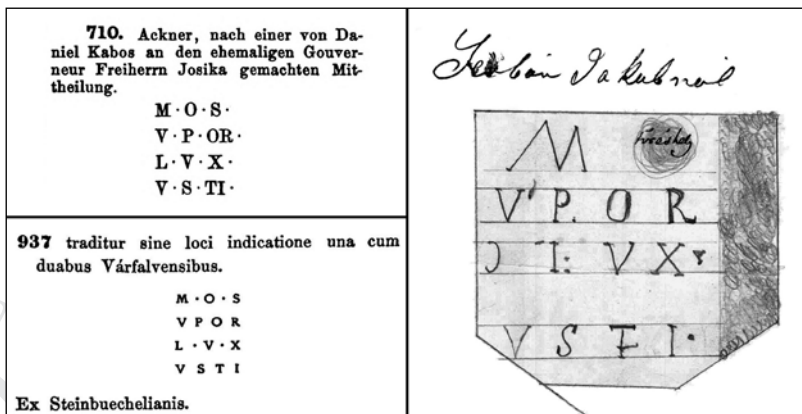
Ferenc Orbók (1820–1897), a Unitarian pastor, is considered a member of the folk poetry assembly movement of János Kriza. However, Orbók’s attention was not only focusing on folk traditions. In the present study the author examines the epigraphic data of the pastor of Moldovenești, subject to the stone monuments with Roman inscriptions of the same village from Cluj County, to their research history and the folk memory of the “Roman castle” of Moldovenești (*Várhegy / Dealul Cetății*). Orbók published in a newspaper article (Nr. 10), as well as together with Domokos Barla merchant of Moldovenești wrote a letter and published data of Roman inscriptions of the settlement (Nr. 5 = Fig. 1, Nr. 11 = Fig. 2, Nr. 12 = Fig. 3). The Nr. 10–12 inscriptions have been unknown to epigraphic research so far:

Nr. 10 *In honorem [domus divinae - - -] | Iovis [- - - - -]*

Nr. 11 *[- - -]vio U[- - -] | [- - -] LV I[- - -] | [- - -] XXV B[- - -] | [- - -] a^n[- - - - -]*

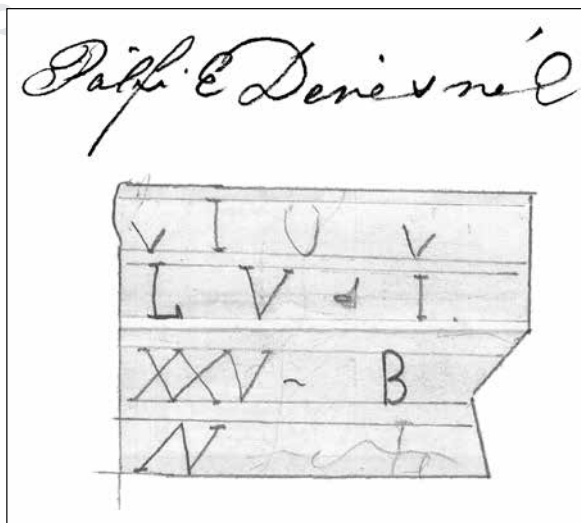
Nr. 12 *[D(iis)] M(anibus) | [- - -]s vix(it) a^n(nos) | - - - - -*

Képek

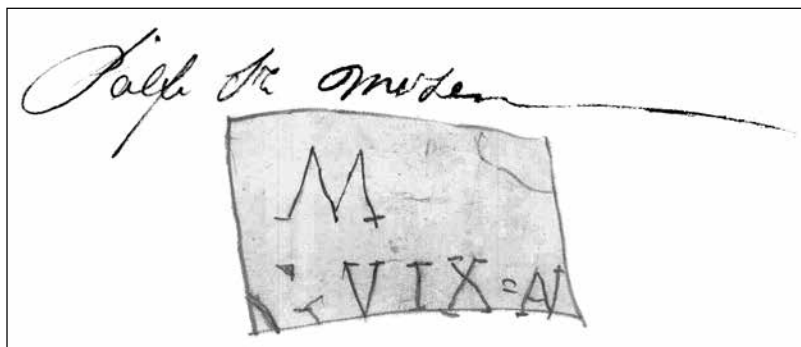

1. kép. A Nr. 5 felirat Ackner és Mommsen közlésében,
valamint Orbók és Barla rajzán

(Ackner–Müller 1865: 149, nr. 710, CIL III 937, MTA KIK Kt. Ms. 4295: 211).

2. kép. A Nr. 11 felirat Orbók és Barla rajzán (MTA KIK Kt. Ms. 4295: 211).

3. kép. A Nr. 12 felirat Orbók és Barla rajzán (MTA KIK Kt. Ms. 4295: 211).

Olosz Katalin

Népköltési-néprajzi adatok

Szabó Sámuel újonnan előkerült irathagyatékában

2021 novemberében egy rozoga gazdasági épület bontása során váratlanul előkerült Szabó Sámuel megsemmisültnek hitt irathagyatékának egy töredéke. A kéziratokat, leveleket, különböző nyomtatványokat vegyesen tartalmazó irat-együttesben fennmaradt a Szabó Sámuel tanítványai által gyűjtött népköltészeti anyag egy része is. Tanulmányomban ezekkel a népköltési-néprajzi gyűjtéseket tartalmazó diákkéziratokkal szándékozom foglalkozni.

Bevezetésképpen szükségesnek tartom néhány mondatban vázolni Szabó Sámuel 1829 és 1905 között bejárt életútját, mely történelemhúzta cezúráival jól példázza azoknak a 19. századi erdélyi értelmiségieknek a tipikus pályáivét, kiknek gyermek- és ifjúkori eszmélkedése a reformkori pezsdülés éveire esett, kiket a szabadságharc viharai vagy éppen csataterai avattak felnőtté, kiknek legszebb férfikorát – a szakmai felkészülés, egzisztencia-teremtés, családalapítás idejét – a Bach-korszak és az abszolutizmus éveit bakacsinba, s kik egy szertefoszlott álom, elillant reménység kifosztottjaiként álltak helyt a kiegyezés utáni, felemásan polgárosodó magyar társadalomban. Ennek a pályatípusnak Szabó Sámuelre szabott eseményei röviden így foglalhatók össze: leszámítva az 1849 és 1858 közötti tíz évet, Szabó Sámuel élete és munkássága Erdély három nagy múltú református kollégiumához kötődik. Tanult a nagyenyedi Bethlen-főiskolában a reformkor idején (1836–1848), és tanított Erdély két másik nagy hírű református kollégiumában: a marosvásárhelyiben az abszolutizmus éveiben (1858–1868), Kolozsváron pedig a dualizmus korában (1868–1896).¹ Alapképzettsé-

¹ Szabó Sámuel életútjának fontosabb állomásai: született 1829. május 16-án Székelyföldváron, tanult a nagyenyedi Bethlen-főiskolában (1836–1848), részt vett Háromszék

gének megfelelően tanári pályájának mindkét állomásán a természet- és vegytan tanszékre választotta meg rendes tanárnak a református egyházi főtanács, de mind Marosvásárhelyen, mind pedig Kolozsváron tanított magyar irodalomtörténetet is. És mindkét állomáson – más-más indítékből – szervezte és irányította tanítványainak népköltészeti gyűjtőmunkáját. A marosvásárhelyi diákok 1862–1868 között létrehozott hatalmas népköltési gyűjteménye² soha nem látott nyomdafestéket. A kéziratban maradt gyűjtemény nem került közgyűjteménybe, a család őrizte nemzedékeken át azokat a kéziratokat, melyek feltehetően Szabó Sámuel saját gyűjtéseit és az általa szervezett marosvásárhelyi gyűjtőmozgalom folklórhozadékát tartalmazták. Ez a kéziratok anyag azonban a második világháború végén megsemmisült, s a ma élő leszármazottak már nem is tudtak arról, hogy dédnagyapjuk, az enciklopédikus műveltségű Szabó Sámuel népköltéssel is foglalkozott.

Ilyen előzmények után kezdtem el a múlt század hetvenes éveinek elején Szabó Sámuel néprajzi-folklorisztikai életművének kutatását, abban reménykedve, hogy évszázados lappangás után Szabó Sámuel folklór-hagyatéka egyszer megiscsak előkerül.

Amikor aztán 2003-ban – hosszas tétovázás után – lezártam az anyaggyűjtést, s végre 2009-ben megjelent Szabó Sámuel folklorisztikai és néprajzi hagyatékának összesítő kiadása (Szabó 2009), egyik szemem sírt, a másik nevetett. Örvendtem annak, hogy több évtizedes kutatás eredményeként sikerült összeraknom – mint egy puzzle-játékot – Szabó Sámuel és marosvásárhelyi, illetve kolozsvári tanítványai gyűjtésének azt a részét, mely iskolai magyar dolgozatok, kéziratok diáklap, önképzőköri jegyző- és emlékkönyvek, illetve 19. századi periodikák lapjain ör-

önvédelmi harcaiban (1849), főhadnagyként Zsibónál tette le a fegyvert 1849. augusztus 26-án. A szabadságharc leverése után asztaloslegényként bujkált Gernyeszezen, hogy elkerülje az erőszakos besorozást és katonáskodást. 1851 és 1856 között nevelő volt főúri családoknál Magyarországon, közben a pesti egyetem rendkívüli hallgatójaként gyarapította természettudományos ismereteit 1853/54, 1854/55 és 1855/56 téli hónapjaiban. 1856–1858 között külföldi egyetemeken tanult, hazatérve 1858-tól a marosvásárhelyi református kollégiumban tanított, 1868-tól Kolozsváron volt a református kollégium tanára. Közben 1873–1876 között rendes egyetemi hallgatóként a kolozsvári Ferencz József Tudományegyetemen szerzett a természettudományi és a bölcsészeti karon diplomát. Meghalt Kolozsváron 1905. január 1-én. – Szabó Sámuel életéről és munkásságáról lásd bővebben Olosz 2009: 15–129.

² A marosvásárhelyi diákok gyűjtőmozgalmáról lásd bővebben: Olosz 2009: 68–93.

zódtek meg. Az örömet azonban beárnyékolta az a tudat, hogy mindaz, amit összegereblyéztem a fent említett forrásokból, csupán töredéke lehet annak a marosvásárhelyi diákok által összehordott hatalmas, 19. századi népköltési gyűjteménynek, melynek nagy része kiadatlanul hevert Szabó Sámuel irathagyatékában, s mely a leszámazottak tájékoztatása szerint a második világháború végén és a világháborút követő zavaros időkben megsemmisült, örökre elérhetlenné vált.

Bő évtizeddel később, a fenti előzmények után teljesen váratlanul jött az értesítés Szabó Sámuel egyik kolozsvári dédunokájától, hogy 2021 novemberében egy rozzant gazdasági épület bontása során előkerült Szabó Sámuel irathagyatékának egy töredéke: nyugat-európai peregrinációjával kapcsolatos könyvek, jegyzetek, levelezésének egy része, különböző típusú nyomtatványok, és mindezek társaságában kéziratos népköltési gyűjtések is.³ Azonban, hamar kiderült az is, hogy korántsem a gyűjtések teljessége került elő, csupán azoknak egy kis töredéke. Feltehetően egy olyan része a diákgyűjtéseknek, mely valamilyen ok miatt különsodródott egyrészt a marosvásárhelyi diákok közös folklórgyűjteményétől, illetve nem került be a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárának kéziratos állományába úgy, mint a kolozsvári tanítványok mesegyűjtései az 1882–84 közötti két tanévből.⁴

Az újonnan előkerült folklóranyag – mind keletkezési idejét-helyét, mind pedig műfaji megoszlását és sajátosságait tekintve – két csoportra osztható attól függően, hogy Szabó Sámuel tanári pályájának melyik periódusához köthetők. Egy kisebb marosvásárhelyi részre, melyet Szabó Sámuel tanítványai 1865–66-ban gyűjtöttek és kizárólag gyermekjáték-leírásokat tartalmaz,⁵ és egy lényegesen terjedelmesebb kolozsvári részre, mely az 1873 és 1876 közötti három egymást követő tanév első bölcséleti (más néven VII. gimnáziumi) osztály tanulóinak folklórgyűjtéseit öleli fel: kisebb számban meséket, mondákat, dalokat, balladákat, találós

³ Itt mondom köszönetet Szabó Sámuel dédunokáinak – özv. Kaba Gézáne Szabó Piroskának (Hamburg–Budapest), Szabó Ágnesnek (Kolozsvár), Fey Sándorné Szabó Klárának (Kolozsvár) és Szabó Józsefnek (Marosvásárhely), hogy rám bízta Szabó Sámuel újonnan előkerült folklóranyagának ismertetését/feldolgozását.

⁴ A kolozsvári diákok 1882–1884 közötti gyűjtőmunkájáról lásd Olosz 2009: 103–122; a gyűjtött meséket lásd Szabó 2009: 353–442.

⁵ A marosvásárhelyi anyag öt gyűjtő 52 játékleírását tartalmazza.

kérdéseket, táncszókat és játékleírásokat tartalmaz,⁶ túlnyomó többségben közmondásokat, szólásokat, szóláshasonlatokat, példabeszédeket, sajátos szójárásokat és helyneveket.⁷ A kolozsvári gyűjtésekben elkülöníthető még egy külön kis csoport, melybe két datálatlan mese-kézirat sorolható, egyikük ráadásul még névtelen is, valamint két olyan, játékleírásokat tartalmazó kézirat, melyek gyűjtőinek nevét nem találtam meg a kolozsvári református kollégium diáknévsoraiban, de datálásuknál fogva mindkettő Szabó Sámuel kolozsvári éveikhez köthető.

A marosvásárhelyi és kolozsvári gyűjtések különböznek egymástól keletkezésük körülményeit tekintve is. A vásárhelyi diákok az önképzőköri munka keretén belül, önkéntességi alapon írtak le egy sor gyermekjátékot, a kolozsváriaknak viszont tantervi előírás szabta meg a folklór- adatok gyűjtését. És az sem véletlen, hogy éppen 1873–1876 között került erre sor. Szabó Sámuel egy évvel korábban, az 1872/73-as tanévben kezdte meg Kolozsváron a magyar irodalomtörténet tanítását helyettes tanárként.⁸ A következő tanévben két fontos esemény sarkallhatta arra, hogy hetedik gimnazista tanítványait folklórgyűjtésre fogja. Egyrészt az, hogy kétévi helyettes tanvezetői tisztség betöltése után az 1873/74-es tanévben a kolozsvári református kollégium igazgatója (tanvezetője) lett, s feltehető, hogy ebben a minőségében példát akart mutatni arra, hogy a tantervi előírásokat tiszteletben tartja az utolsó betűig. Másrészt az, hogy egy évvel a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem megnyitása után – Szabó rendes hallgatóként beiratkozott az egyetemre, s 1873–76 között régi szakterületének előadásai mellett hallgatta Imre Sándor összes magyar nyelvtani és irodalomtörténeti előadását. Egyetemi tanulmányaival párhuzamosan Szabó megszakitás nélkül folytatta tanári munkáját: zömében természettudományi tantárgyak mellett a hetedik gimnazistáknak (az első bölcséleti osztálynak) magyar irodalom-

⁶ A kolozsvári gyűjtésekben 20 népmese, 4 monda, 9 ballada, 70 népdal, 156 táncszó, 10 köszöntővers, 3 találós mese és 32 játékleírás található.

⁷ Az újonnan előkerült kolozsvári gyűjtés 1327 közmondást/szólást, 6 helynévgyűjtést, 8 diák nyelvészeti adatgyűjtését és 32 játékleírást tartalmaz.

⁸ Kolozsvári tanárkodása első éveiben (1868–1872 között) Szabó Sámuel rendes tanárként kizárólag természettudományi tantárgyakat tanított: a II. éves bölcsészeknek természettant, az I. éveseknek ásványtant, a közéletanodai VI. osztálynak csillagászatot (*Értesítő* 1871/72: 3).

történetet is tanított.⁹ A tantervi előírás szerint ebben az osztályban a magyar irodalmat Imre Sándor *A magyar nyelv és irodalom rövid története* című munkájának második, illetve harmadik kiadása alapján kellett tanítani.¹⁰ Emellett „az élőnyelvből közmondások, jellemző szólások, mesék gyűjtése” és egy nagyobb irodalomtörténeti dolgozat elkészítése is szerepelt a tantervi előírásban (*Értesítő* 1875/76: 57). Szabó Sámuel az irodalomtörténeti házi dolgozatok nagy részét nem őrizte meg, egy kisebb részét (az 1873/74-es tanév első bölcséleti osztályának dolgozatait) beadta a kollégium nagykönyvtárába (ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtár egyik részlege),¹¹ a folklórgyűjtéseket viszont magánál tartotta. Így kerülhetett elő 2021 novemberében Szabó Sámuel irathagyatékából három tanév hetedik (első bölcséleti osztályos) tanulóinak népköltési gyűjtése: az 1873/74-es tanév 18 hetedik tanulója közül 13-nak,¹² az 1874/75-ös tanévből kettő kivételével a teljes hetedik osztálynak – 29 tanulóknak –, az 1875/76-os tanévből 5 tanulóknak a gyűjteménye. Az nem tudható, hogy az 1875/76-os tanévben az első bölcséleti osztály 32 tanulója közül miért csak ötnak a gyűjtését ismerhetjük ma. Egyaránt elképzelhető, hogy a többi elkallódott vagy megsemmisült, de az is, hogy Szabó Sámuel abban a tanévben nem tette kötelezővé a folklórgyűjtést, így csupán a szorgalmasabb diákok önként vállalt gyűjtéseinek örvendhetünk. Ez utóbbit annál

⁹ Az 1872/73-as tanévvel kezdődően a következő tantárgyakat tanította: a II. éves bölcsészeknek természettant (hangtan, hőtan, fénytán, delejesség, villanyosság), az I. éveseknek (VII. gimnazistáknak) ásványtant (előismeretek, jegectan; egyszerű ásványok, kapcsolatban a fémek vegytani ismeretével); ugyancsak az I. éveseknek helyettesként magyar irodalomtörténetet (Imre Sándor 2-ik kiadás) a VI. középosztálynak népszerű csillagászatot (a nap és a bolygók) (*Értesítő* 1872/73: 3).

¹⁰ Imre Sándor *A magyar irodalom és nyelv rövid története* című munkája 1865-ben jelent meg Debrecenben. Második, javított kiadása ugyanott 1870-ben, harmadik javított kiadása pedig ugyancsak Debrecenben 1878-ban.

¹¹ *Az első éves bölcsész tanuló magyar dolgozatai. 1873–74.* Kézirat. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. „A kolozsvári ev. ref. kollégium kéziratai” állomány. Jelzete: Ms. s. R. 2293. – A magyar dolgozatok közé keveredve ebben a kéziratcsomóban őrződött meg Simó Ferenc első éves bölcsész gyűjtése (*Egy monda* [Rózsa-, Cíc- és Bélahegy], Dés). Közölve Szabó 2009: 431–432, 683.

¹² A 13 hetedik gyűjtőhöz csatlakozott még egy diák (Kállai János), aki a hatodik középosztályban (az előző, 1872/73-as tanévben) osztálytársa volt az 1873/74-es tanév hetedikeseinek. Kállai nem szerepel a VII. osztályosok között, gyűjtését viszont 1874. április 18-án, tehát az 1873/74-es tanév tavaszán adta be Szabó Sámuelnek. – Az 1873/74-es iskolai év hetedik gimnazistái között szerepelt a 11. lábjegyzetben emlegetett Simó Ferenc is. Lényegében tehát az 1873/74-es tanévből 15 népköltési gyűjtés maradt fenn napjainkig.

is inkább feltételezhetjük, mivel a tantervben az 1880/81-es tanév végéig folyamatosan szerepelt „az élőnyelvből közmondások, jellemző szólások, mesék gyűjtése” és egy vagy két nagyobb irodalomtörténeti dolgozat elkészítésének követelménye.¹³ Tekintettel arra, hogy az 1875/76-os tanév után egyetlen diák népköltési gyűjtése sem került elő az 1882/83-as iskolai évig, gyanítható, hogy alternatív feladatként szerepelt a folklórgyűjtés, illetve a nagyobb irodalomtörténeti dolgozat(ok) írása, s a diákok az utóbbit választották. De azt sem lehet teljes biztonsággal kizárni, hogy a hetvenes évek további gyűjtései elkallódtak vagy megsemmisültek.

Az egyetem elvégzése után Szabó Sámuel még csaknem egy évtizedig a természettudományi tantárgyak mellett helyettes tanárként tanította a magyar irodalomtörténetet a hetedik gimnáziumi osztályban, illetve az ötödik középosztályban az általános költészettant. Csak az 1883/84-es tanévtől – mikor rendszeresítették a kolozsvári református kollégiumban a magyar nyelv- és irodalom tanszéket – lett rendes tanára e tárgynak, s attól fogva kizárólag csak magyarórai voltak a gimnázium öt felső (IV–VIII.) osztályában.¹⁴ A magyartanítás új tantervében többé már nem szerepelt a népköltési adatok gyűjtése. Véglegesítésével, illetve legnagyobb fiának az ötödik gimnáziumi osztályba lépésével, s talán a hamarosan érvénybe lépő új tantervvel hozható kapcsolatba, hogy Szabó Sámuel az 1882 és 1884 közötti két tanévben újra mesegyűjtésre fogta tanítványait, ezúttal az ötödikeket, de ekkor minden tantervi előírástól függetlenül. Ezeket a gyűjtéseket beköttette és elhelyezte a kollégium nagykönyvtárában. Ennek köszönhetően hozhattam nyilvánosságra 2009-ben 39 népmesét és három mondát a kolozsvári református kollégium ötödikes diákjainak gyűjtéséből (Szabó 2009: 363–433).

Szabó Sámuel folklórhagyatékának újonnan előkerült darabjai gyökeresen nem változtatják meg eddigi tudásunkat a marosvásárhelyi és

¹³ A magyartanításban az 1881/82-es tanévtől változott a VII. gimnáziumi osztály irodalomtörténeti óráinak tananyaga: Imre Sándor három kiadást megért *A magyar nyelv és irodalom rövid története* című tankönyvét Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése* (Bp. 1877–1878) című kézikönyve váltotta fel, melynek mindkét kötete egyetlen tanév tananyagát képezte heti három órában. A tantervben ettől a tanévtől kezdve többé nem szerepelt a népköltészet gyűjtése.

¹⁴ A gimnázium nyolcadik osztályába csak az 1884/85-ös tanévtől vezették be a magyar irodalomtörténet tanítását. A tantervi előírás szerint Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése* című kézikönyvének első kötete a hetedikesek tananyagát képezte, második kötete pedig (az 1884-es harmadik kiadás alapján) a nyolcadikosokét.

kolozsvári diákok népköltészeti gyűjtőtevékenységéről, de árnyalják és teljesebbé teszik a képet, bővítik ismereteinket. Egyrészt azzal, hogy a népköltészet klasszikus műfajai – ballada, dal, mese, monda – mellett Szabó Sámuel tanítványai kevésbé ismert folklórműfajok (szólások, közmondások, példabeszédek, szóláshasonlatok, táncszók, rigmusok) gyűjtésével gyarapították a folklórismertetet, másrészt azzal, hogy rávilágítottak egy nem mindennapi jelenségre: az erdélyi református kollégiumok életében volt egy olyan időszak, amikor tantervi előírás tette kötelezővé vagy legalábbis ajánlottá a népköltészet gyűjtését.

Tudatosan használtam többes számot, mikor nem pusztán a kolozsvári református kollégiumra utaltam, hanem Erdély református kollégiumait emlegettem, mint olyan tanintézményeket, melyekben egy adott időszakban tantervi előírás volt/lehetett a szájhagyományozó költészet gyűjtése. E felismerésre a tanrend fennebb emlegetett átalakításával kapcsolatos jelentések és szakirodalmi utalások vezettek rá. A tanrend nyolcvanas évekbeli átalakításának folyamatában a kolozsvári református kollégium előjárósága többször hivatkozott arra, hogy az 1861. évi *Szervezeti javaslat* által megszabott tantervtől „csak a legközelebbi években történt eltérés”, néhány kisebb változtatás¹⁵ (Geréb 1884: 15). Lényegében tehát a kolozsvári református kollégium – hasonlóan Erdély többi református tanintézetéhez – két évtizeddel korábbi, az abszolutizmus idején létrehozott tantervhez igazodva folytatta oktató-nevelő tevékenységét még a nyolcvanas évek elején is. Az említett tantervet az egyházi főhatóság által kinevezett tanügyi bizottság – melynek Szabó Sámuel is tagja volt – 1861-ben készítette el az elhíresült *Entwurf* helyett.¹⁶ E tanterv *Szervezeti javaslat* címen nyomtatásban is megjelent, s mint Török István jellemzi: „E javaslat tapasztalatokon és az erdélyi ev. ref. egyházkerületnek 1847–8-dik évi, életbe alig lépett tantervén alapult. Szabó Sámuel azok közé tartozott, kik a gimnáziumi oktatás keretében szélesebb kört kívántak biztosítani a természettudományoknak, s céljokat el is érték. A bizottság tagjai Szabó Sámuellel együtt telítve voltak nemzeti szellemmel nevelésük, küzdelmeik természeténél fogva; tehát a tantervben a nemzeti elem kidomborítása végett nagy lépést tettek előre; a gyermeki lélek

¹⁵ Például az, hogy csökkentették a német nyelv oktatásának óraszámát.

¹⁶ *Entwurf – Organisations-Entwurf*. Leo Thun Hohensteinnak, az önkényuralmi korszak vallás- és közoktatásügyi miniszterének szabályzata a közoktatás átszervezésére.

többoldalú kifejtésére alkalmat kívántak adni; a merev szakrendszert természetes korlátok közé szorították; a kollégiumok önkormányzati jogát a főhatósággal szemben biztosították; a tanulók önmunkásságának tért nyitottak. E tantervhez szívósan ragaszkodott Szabó Sámuel, de az egész szervezetnek megbontása nélkül belenyugodott egyes célszerű módosításokba [...]. Ifjú kartársait óvta a gyakori tantervváltoztatástól. Így maradt érvényben a tanterv 23 évig. Az új, 1884-dik évi tanterv szerint még 12 évig működött Szabó Sámuel, s bő alkalma nyílt megszerettetni az ifjúsággal nemzetünk irodalmának mélabús történelmét.” (Török 1904–1905: 397–398.)

Kétség nem fér hozzá, hogy amikor Szabó Sámuel az 1864/65-ös tanévben elkezdte tanítani a magyar irodalomtörténetet a marosvásárhelyi református kollégium első „bölcselemi” osztályos tanulóinak, az 1861-es *Szervezeti javaslat* tantervi előírásait követte. Abban viszont nem lehetünk biztosak, hogy a mesék, szólások, közmondások gyűjtését akkor iskolai feladatként tette volna kötelezővé vagy ajánlottá. A kételynek az ad tápot, hogy az 1864/65-ös tanévtől kezdve, de különösen a hatvanas évek második felében az önképzőkör tagjainak már évek óta folyó gyűjtőmunkája nyomán „váratlanul” újabb, addig figyelemre alig méltatott folklórműfajok darabjai kerültek feljegyzésre: mesék, közmondások, szólások, magyar nyelvsajátságok, népies szólások, babonák, kuruzslások gyűjtéséről adnak hírt az önképzőkör 1865/66-os és 1866/67-es tanévi jegyzőkönyvei.¹⁷ Ezekből a gyűjtésekből négy mesén kívül semmit nem ismerünk, a meséket is az mentette meg az utókor számára, hogy „megjelentek” a *Közlemények az Önképzőtársulati Művekből* című kéziratos diáklapban.¹⁸

A fentiekből arra lehet következtetni, hogy Szabó Sámuel már Marosvásárhelyen is az 1861-es tanterv alapján kezdte meg a magyar irodalomtörténet tanítását, s gyanítható, hogy a marosvásárhelyi diákok gyűjtőmozgalmának megszervezése az önképzőkör keretein belül ugyancsak a *Szervezeti javaslat*nak „a tanulók önmunkásságának tért nyitó” (Török

¹⁷ Lásd a Dokumentumok fejezetben *Az önképzőkör jegyzőkönyveiből* című részt in: Szabó 2009: 629–639.

¹⁸ Lásd a *Kicsi disznópásztorka, Az óriás, Mihók és a Melyik volt okosabb?* című meséket (93–96. sz.) Szabó 2009: 221–228. – Az önképzőkör munkájáról és a kézirat diáklapról lásd bővebben: Olosz 2009: 68–93.

1904–1905: 398) szellemében történt. S talán nem véletlen az sem, hogy a *Szervezeti javaslat* megjelenését követő első tanévben, az 1862. december 16-i önképzőtársulati ülésen terjesztette elő „tiszteletbeli elnök Tkts. Szabó Sámuel úr” indítványát és javaslatát „népdalok, népmesék, népnél divatos szójárások, helynevek stb. gyűjtése iránt” (Szabó 2009: 630), melynek nyomán elindult és nagy lendülettel bontakozott ki a marosvásárhelyi református kollégiumban a gyűjtőmozgalom. Eleinte szinte kizárólagosan a népballadák bűvöletében gyűjtöttek a kollégium nagydiákjai,¹⁹ s amint már fennebb is említettem, az 1864/65-ös tanévtől kezdve figyelmük kiterjedt azokra a folklórműfajokra is, melyeket az 1861-es tanterv ajánlott figyelmükbe.

Az elmondottak értelmében nagy a kísértés, hogy a *Szervezeti javaslat* népköltészeti gyűjtésre vonatkozó részének szerzőségét Szabó Sámuelnek tulajdonítsuk, annál is inkább, mivel Szabó tanári pályájának kezdetétől a népköltészet gyűjtésére buzdította tanítványait. Nem ismerem annak a tanügyi bizottságnak a személyi összetételét, mely kidolgozta az 1861-es tantervet, az viszont bizonyítható, hogy Szabó Sámuelen kívül tagja volt e bizottságnak a nagyenyedi pedagógus, Gáspár János is,²⁰ akiről tudott dolog, hogy az 1840-es években szervezte és irányította a Bethlen-kollégium tanulóinak folklórgyűjtő munkáját, amellet, hogy maga is intenzíven gyűjtött. Elképzelhető tehát, hogy Gáspár János és Szabó Sámuel egybehangzó törekvése folytán került be a magyartanítás 1861-es tantervébe „az önmunkásságnak tért nyitó” folklórgyűjtés előírása. Az viszont nem tudható, hogy az előírásnak mennyire volt restriktív hatálya. Mai ismereteink szerint gyanítható, hogy inkább ajánlasként kerülhetett be a tantervbe, hiszen Szabó Sámuel tanári működésének folyamán mindössze három tanévben (1873 és 1876 között) folyt úgy a magyartanítás Kolozsváron, hogy az első bölcséleti osztály több-keve-

¹⁹ Az önképzőkörnek csak a VII–VIII. osztályos gimnazisták (első és második „bölcselemi” osztályos tanulók), és a jogtani osztályok diákjai lehettek tagjai.

²⁰ Szabó Sámuel Gáspár Jánoshoz intézett, 1880. február 24-ről keltezett levelében, melyben az iskolai reformtervezettel kapcsolatos észrevételeit közli a levél címzettjével, így ír: „Kedves Barátom! Vettem küldeményedet, s ímé küldöm vissza. Lehetetlen közös örömminket ki nem fejezni, látván, hogy annyi próba és bírálat után végre is *a mi 20 évvel ezelőtt készített tervünk lényegében változatlan maradt.*” [kiemelés tőlem: O. K.] Gáspár küldeménye az új tanterv volt, melyhez Szabó Sámuel levele további részében részletes észrevételeket fűzött. A levélrészlet közölve in: Olosz 2009: 43–44/55. lábjegyzet.

sebb tanulója benyújtott Szabó Sámuelnek valamilyen folklórgyűjtést, függetlenül attól, hogy a gyűjtött folklóradatok melyik műfajcsoportba tartoztak. Innen van az, hogy az alapvetően mesék, közmondások, szólások, példabeszédek és helynevek gyűjtését szorgalmazó tantervi előírás ellenére gyéribben ugyan, de népdalokat, népballadákat, mondákat, találós meséket, köszöntőket és táncszókat is gyűjtöttek Szabó Sámuel első bölcséleti osztályos tanítványai.

Úgy tűnik, Szabó Sámuel egyetlen tanévben, az 1874/75-ösben tette kötelezővé a népköltészeti gyűjtést, amikor szabályos „ütemterv” szerint szervezte meg a tanulók gyűjtőmunkáját. A többnyire datálatlan gyűjtésekre Szabó olykor feljegyezte a beérkezés dátumát, ezekből lehet arra következtetni, hogy a szüreti, karácsonyi és húsvéti vakáció után kellett gyűjtéseiket beadniuk a tanulóknak. Volt olyan diák, aki egyetlen alkalommal nyújtott be gyűjtést, de volt olyan is, aki mindhárom szünidő után gyűjtéssel tért vissza a kollégiumba. Volt, aki a három vakációt arra használta, hogy más-más folklórműfaj darabjait gyűjtse (mesét, aztán közmondásokat, szólásokat, végül helynévgyűjtéssel jelentkezett), de volt olyan diák is, aki két vagy három alkalommal kizárólag csak közmondások, szólások, példabeszédek gyűjtésével foglalkozott. Azt pedig, hogy miért éppen ebben a három tanévben (főleg az 1874/75-ösben) folyt népköltési gyűjtés, talán magyarázható azzal, hogy a természettudományos képzettségű Szabó Sámuel azokban az években, amikor a kolozsvári egyetemen tanult és szerzett diplomát párhuzamosan a természettudományi- és a bölcsészettudományi karon, igyekezett minden tantervi előírást az utolsó betűig betartani magyartanári munkájában, mintegy bizonyítva kompetenciáját a magyartanításra.

Szabó Sámuel 2021 novemberében előkerült hagyatékában külön csoportot képeznek a játékleírások, melyek nem szerepeltek az 1861-es tantervi előírásban, de mind a marosvásárhelyi, mind pedig a kolozsvári református kollégium első bölcséleti osztályos tanulóinak akkor kezdtek gyűjteni, amikor tanrendjükbe beiktatták a magyar irodalomtörténet tanítását,²¹ pontosabban amikor Szabó Sámuel kapott megbízást e tantárgy tanítására. A marosvásárhelyi játékleírások előkerülése annál is

²¹ A marosvásárhelyi református kollégiumban Szabó Sámuel tanított először magyar irodalomtörténetet, Kolozsváron Szabó Szász Bélától vette át a magyar irodalomtörténeti órákat.

inkább meglepő, mivel korábban nem volt tudomásunk arról, hogy Szabó Sámuel gyűjtésirányító látókörébe bekerültek volna a gyermekjátékok is. Az önképzőkör jegyzőkönyveiben nyomon lehet követni, hogy mit, milyen műfajokat gyűjtöttek a marosvásárhelyi diákok, azt is, hogy rendre-rendre kik nyújtottak be gyűjtéseket az önképzőkör vezetőségének, de azokban sehol nem esett szó a gyermekjátékokról. Ez bizonyos mértékben érthető és magyarázható, hiszen Szabó Sámuel gyűjtői többnyire olyan gyermekjátékokat írtak le, melyekhez nem társult kötött prózai vagy verses szöveg és dallam. Vagyis nem lehetett „népköltészetnek” tekinteni azokat.

Említettem korábban, hogy talán azért maradtak meg ezek a játékleírások, mert valószínű, különsodródtak a vásárhelyi diákok nagy népköltési gyűjteményétől. Ismerve a játékleírásokat, úgy gondolom, nem véletlenül „sodródtak” külön ezek a kéziratok. Nagy valószínűséggel állítható, hogy maga Szabó Sámuel is külön kezelte azokat. Már csak azért is, mert néhány tanítványa feltehetően az ő külön kérésére írta le azokat a játékokat, melyeket ismertek, gyermek- és kamaszkorukban maguk is játszottak. Az sem tekinthető véletlennek, hogy a középiskola felsőbb (utolsó előtti) osztályának tanulói közül kerültek ki a gyűjtők, hiszen egy-egy játék szabályainak, menetének, helyzeteinek, eszközeinek, terminológiájának leírása/magyarázata jó fogalmazási készséget igényelt. Erre vall az is, hogy a VII. gimnazistákon kívül találkoznak olyan gyűjtőkkel is mind a marosvásárhelyi, mind a kolozsvári anyagban, akik már befejezték a középiskolát, de Szabó Sámuellel valamilyen kapcsolatban álltak továbbra is. A vásárhelyi anyagban a három hetedikes/első „bölcselemi” osztályos diáknak (Dósa Lajos, Jánosi Péter, Nagy István) az 1864/65-ös tanév végén benyújtott játékleírásai mellett Szabó Sámuelnek két olyan tanítványa is besegített a gyermekjátékok gyűjtésébe/leírásába, kik már nem voltak akkor tanítványai. Az egyik, Kozma Gyula az 1864/65-ös tanévben – a gyűjtött anyag benyújtásának idején – első éves jogászként folytatta tanulmányait a marosvásárhelyi főiskolán, Nagy Domokos pedig – Szabó Sámuelnek korábbi kedves tanítványa és gyűjtője – nagyenyedi teológiai tanulmányainak befejeztével az 1865/66-os tanévvel kezdődően két- vagy három éven át osztálytanítóként volt alkalmazásban a marosvásárhelyi református kollégium elemi osztályaiban. Ezért feltételezem, hogy datálatlan játékleírását Nagy Domokos fiatalabb diáktársainál egy év-

vel később, az 1865/66-os tanévben készíthette el és adhatta át Szabó Sámuelnek.²²

A kolozsvári négy, gyermekjátékokat leíró gyűjtő közül kettőről – Berényi Jánosról és Szász Izsákról – teljes biztonsággal megállapítható, hogy nem voltak tanítványai Szabó Sámuelnek: mindketten egyetemi hallgatóként ismerkedtek meg Szabó Sámuellel az 1870-es évek közepén. Berényi Jánosról tudható, hogy a zilahi középiskolában tanult és érettségizett (Szinyei 1891), s utána a kolozsvári egyetem természettudományi karán folytatta tanulmányait. Egyetemi hallgatóként az 1874/75-ös tanévben magántanítóul volt alkalmazásban a kolozsvári református kollégiumban: tizenegy második elemi osztályos tanulót segített a tanulásban, s ennek fejében „kosztot kapott” a kollégiumban (*Értesítő* 1874/75: 74). Feltehetően Szabó Sámuel kérésére készítette el játékleírásait, s adta át Szabónak nem sokkal a tanév megkezdése után, 1874. október 3-án. Az nem ismeretes, hogy Szász Izsák hol végezte a középiskolát, de teljes biztonsággal állítható, hogy Szabó Sámuellel nem tanár–tanítvány viszonyban állt 1874. november 22-én, amikor Szabó Sámuel átvette tőle a játékleírások kéziratát. Szász Izsák neve ugyanis nem fordul elő a kolozsvári református kollégium 1870-es évekbeli értesítőinek diáknevsoraiban. Viszont, Berényihez hasonlóan egyetemi hallgatóként Szász Izsák is élvezte a kolozsvári református kollégium által nyújtott lehetőségeket: az 1873/74-es tanévben a kollégiumban lakott (*Értesítő* 1873/74: 15),²³ a következő tanévben pedig rendes énektanító volt a második középosztályban (*Értesítő* 1874/75: 71), illetve magántanítója kilenc negyedik középosztályos tanulónak, amiért kosztot kapott a kollégiumban (*Értesítő* 1874/75: 73). Kétség nem fér hozzá, hogy Berényihez hasonlóan Szász Izsák is Szabó Sámuel kérésére készítette el játékleírásait.

²² Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy Szabó Sámuel nyilvántartásában (melyről a későbbiekben még lesz szó) az első négy, fent emlegetett gyűjtő a 104–107-es sorszámon szerepel, Nagy Domokos pedig a 109. számon, közben tehát még valamilyen más gyűjtés is beérkezett a marosvásárhelyi diákok nagy közös gyűjteményébe.

²³ Valószínű, ennek fejében magántanítóként is tevékenykedett. A református kollégiumokban nagy hagyománya volt a magántanítói intézménynek. Az 1873/74-es tanévben, például, az elemi osztályok és az I–VI. középosztály növendékei mellé magántanítókul alkalmaztak 10 osztály- és szaktanítót, 17 egyetemi hallgatót, 12 másod éves és 7 első éves bölcséleti osztályos tanulót (*Értesítő* 1873/74: 6).

A másik két kolozsvári gyűjtőről – Ferenczi Zoltánról és Harmath Béláról – teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy Szabó Sámuel tanítványai-ként készítették el játékleírásaikat abban a tanévben, mikor az első éves bölcséleti osztályos tanulóknak először kellett az irodalomtörténeti házi dolgozat mellett folklórgyűjteményt is benyújtaniuk tanáruknak, Szabó Sámuelnek. Ferenczi Zoltán és Harmath Béla az 1873/74-es tanévben volt első éves bölcsész/VII. osztályos tanuló, kétségtelen, hogy ekkor készítették el mindketten datálatlan közmondás-gyűjteményüket, melyek osztálytársaik gyűjtéseivel együtt 2021 novemberében kerültek elő Szabó Sámuel hagyatékából. Úgy tűnik, abban a tanévben – kísérleti jelleggel – Szabó Sámuel kizárólag csak közmondások, szólások, példabeszédek gyűjtését szabta ki feladatul, mert a fennmaradt kéziratok tanúsága szerint az osztály tanulói – kettő kivételével – egységesen mind csak ezeket gyűjtötték.²⁴ Az is a kísérleti jelleg mellett szól, hogy az 1873/74-es tanév VII. gimnazistáinak csak egyetlen alkalommal – feltehetően tanév végén – kellett elszámolniuk a közmondások gyűjtésével. Ennek következtében Szabó Sámuel nem töltötte az időt azzal, hogy felírogassa a benyújtás időpontját a csaknem kivétel nélkül datálatlan kéziratokra. Emiatt ma – közel százötven évvel e kéziratok keletkezése után – kizárólag az osztálynévsorok alapján lehetett megállapítani, hogy mikoraiak a gyűjtések.

Ez a megállapítás a két, játékleírásokat tartalmazó kéziraatra is vonatkozik, melyeknek úgyszintén nincs keltezése, de együtt őrződtek meg az 1873/74-es tanév hetedik gimnazistáinak közmondásgyűjtéseivel, lévén hogy Ferenczi Zoltán és Harmath Béla is ennek az osztálynak volt a tanulója. Méghozzá olyan tanulók, akik kivételesen kétféle gyűjtést nyújtottak be Szabó Sámuelnek: a tantervi előírásnak megfelelően a közmondások, szólások, példabeszédek gyűjteményét és a játékleírásokat. Ez egyben arra is bizonyíték, hogy a játékleírásokkal nem kiváltani akarták a közmondásgyűjtést, hanem többletmunka volt részükről. Szabó Sámuel is így tekintett játékleírásaikra: az osztály közmondásgyűjteményeiben lépten-nyomon szembeötlenek Szabó Sámuel megjegyzései, észrevételei, javításai, kérdő- és felkiáltójelei, a játékleírásokban viszont véletlenül sem találunk efféle bejegyzéseket. Az egyetlen, Szabó Sámuelről származó

²⁴ A többiekétől eltérő egyik gyűjtésben két népdal (az egyik balladás dal) és hat táncszó szerepel, a másik pedig Simó Ferencnek a már emlegetett monda-leírása (lásd a 11. lábjegyzetet).

bejegyzés a névtelenül beadott egyik játékleírason annyi, hogy Szabó Sámuel felírta rá a gyűjtő, Ferenczi Zoltán nevét.

Hogy mi volt a szándéka Szabó Sámuelnek a játékok leírásával, a marosvásárhelyi gyűjtésekből nem derül ki. A kolozsvári gyűjtések egyikének címe segít megfejtetni, hogy milyen elgondolás készítette Szabó Sámuel a népköltési gyűjtés keretén belül figyelmet fordítani olyan gyermekjátékokra is, amelyek folklórananyagot tulajdonképpen nem tartalmaztak. Harmath Béla *Az iskolában dívó játékok leírásának gyűjteményéhez* címen beadott kézírata teszi érthetővé Szabó Sámuel szándékát, de egyúttal azt is, hogy egy-két kivételtől eltekintve, miért nem szerepelnek, vagy csak elvétve, gyéren fordulnak elő olyan játékleírások, melyeknek költészeti vonatkozásai is vannak. Szabó a kollégiumi diákság játékait akarta összegyűjteni – ennek következtében nyilvánvaló, csak a fiúk játékaik jöhettek szóba. Márpedig azok inkább mérkőző csapatjátékok/sportjátékok voltak, inkább az erőpróbáról, testi-szellemi ügyességről szóltak, mint például szöveges dallamra lépegető szerepváltó játékokról.

A marosvásárhelyi és kolozsvári játékleírásokból az is feldereng, hogy Szabó Sámuel nemcsak abból a két iskolából gyűjtött be játékleírásokat, ahol tanított, hanem igyekezett más korabeli tanintézményekből is adatokat beszerezni. Erre utal konkrétan Berényi János kézírata, mely a zilahi református főgimnázium tanulóinak játékaikról adott hírt, és gyanítható, hogy Szász Izsák lokalizálatlan gyűjtése is azért került be Szabó Sámuel „kollekcijába”, mert Erdély valamelyik másik iskolájában „dívó” játékokat mutatott be. És Szabó Sámuel gyakori bejegyzései a marosvásárhelyi kéziratokon – játékevek változatainak, általa ismert játékok eltéréseinek bejegyzése, játékevek felsorolása – mind arra vall, hogy Szabó Sámuel a benyújtott játékleírásokat állandóan szembesítette saját játékmismeretével, mely kis részben szülőfalujából eredhetett, többségében azonban, minden bizonnyal, a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban eltöltött tizenkét év hozadéka volt.²⁵ Szabó bejegyzései egyúttal nem pusztán földrajzi értelemben bővítették az ismeretek körét, de az időkeretet is tágították az egy generációval korábbi, 1848 előtti enyedi diákok játékaiknak bejegyzés-foszlányokban való felidézésével.

²⁵ Ezt erősítik meg Berde Károly feljegyzései is: játéknév-lajstromában több olyan megnevezés is előfordul, melyeket Szabó Sámuel is számon tartott (Berde 2005: 134–135). – Itt köszönöm meg Keszeg Vilmosnak, hogy felhívta figyelmemet a Berde-kötetre.

Ahogy számításba vettük Szabó Sámuel esetében a szülőfalujából magával vitt játékmismeretet, ugyanúgy számolnunk kell azzal is, hogy Szabó tanítványainak-ismerőseinek leírásaiban is nem pusztán a kollégiumban kedvelt játékok szerepel(het)nek, hanem azok a gyermekjátékok is, melyeket a gyűjtő szülőfalujában vagy lakhelyén ismert meg és gyakorolt. A játékleírások egytől egyig lokalizálatlanok, de a gyűjtők születési helyének ismeretében feltételezhető, hogy olyan játékok is leírásra kerültek, melyeket nem az iskolában, hanem szülőfalujukban, vagy családi környezetben, testvéreikkel, rokon vagy szomszéd gyerekekkel játszottak a játékleírások szerzői.

A leírt játékokról nagy általánosságban az mondható el, hogy két nagy csoportba oszthatók: kinti, szabadban játszott és benti játékokra. A kültéri játékok zöme labda- és botos csapatjáték volt nagyszámú résztvevővel, melyek sok mozgással jártak, testi és szellemi ügyességet követeltek; a benti, épületben játszott játékok értelemszerűen csendesebb és kevesebb mozgást igénylő időtöltések voltak, inkább a kézügyességet, illetve a szellemi-értelmi képességeket, a figyelmet és kombináló készséget vették igénybe. Általános jellemzője a 19. század hetedik és nyolcadik évtizedében leírt gyermekjátékoknak, hogy a többiekétől eltérő, különös, egyedi szerepeket betöltő játszótársat (hunyó, csapatvezér, üldöző, ütő stb.) nem kiolvasó verssel választották ki. A játékszabályok tulajdonképpen akkor is a sorsra/véletlenre bízta a döntést, de vagy botvetéssel/botmarkolással²⁶ választották ki az egyedi szerepkört betöltő játékosokat, vagy úgy, hogy pénzérmét dobtak fel, s a megegyezésnek megfelelően az lett a kiválasztott, aki eltalálta, hogy melyik felére esik az érme.²⁷

A fentiek előrebocsátása után lássuk egyenként, mit tartalmaz az a kilenc kézirat, melyből ötöt Szabó Sámuel marosvásárhelyi tanítványai készítettek az 1864 és 1866 közötti két tanévben, kettőt a kolozsvári református kollégium két tanulója az 1873/74-es tanévben, kettőt pedig az

²⁶ Az egyedi szerepkört betöltő játékos kiválasztása botvetéssel/botmarkolással általános lehetett a református kollégiumokban, mert a marosvásárhelyi, kolozsvári és zilahi játékleírásokban egyaránt ez az eljárás szerepel. (Lásd Kozma Gyula és Nagy Domokos 2. számú játékleírását Marosvásárhelyről, Ferenczi Zoltán első játékleírását Kolozsvárról, illetve Berényi János nyolcadiknak leírt játékát Zilahról.)

²⁷ Érdemes megjegyezni, hogy kisdíákkori játékait felidézve Domokos János ugyanerre hívta fel a figyelmet: a 19. század ötvenes–hatvanas éveiben Nagyvárdon ugyanígy választották ki az egyedi szerepkört betöltő játékosokat (Domokos 1915: 100).

a két egyetemi hallgató, akik az 1874/75-ös tanévben magántanítóként voltak alkalmazásban a kollégiumban. A marosvásárhelyi diákok esetében abban a sorrendben mutatjuk be a játékleírásokat, ahogyan bekerültek Szabó Sámuel nyilvántartásába, a kolozsváriak esetében a két tanév időrendjében.

I. Kozma Gyula: *Játék leírások*

(Szabó Sámuel nyilvántartásában a 104. számú gyűjtemény)

Keltezetlen, gyűjtési hely nélküli kézirat. Szabó Sámuel 1865 júliusában vette leltárba. 8 lapból/16 oldalból álló kézirat. Első oldalán a gyűjtemény címe és a gyűjtő neve szerepel, valamint Szabó Sámuel két bejegyzése: a bal felső sarokban „N° 104”,²⁸ jobb oldalt „1865 júl”; a második oldal üres, a 3–15. oldalon szöveg van, 16. üres. A játékok egy részét (a labdajátékokat) megszámozta a gyűjtő (3–8. oldal), tovább nem a játékokat, hanem az utólag betoldott két lap oldalait számozta meg kilences számmal kezdve. Az összes játékot Szabó Sámuel az 1102-től 1119-ig terjedő számsorral jelölte meg.

A kézirat a következő játékok leírását tartalmazza:²⁹ 1. *A kótya*, 2. *Büdü*,³⁰ 3. *A szász játék*, 4. *A vár*, 5. *A beálló*, 6. *A.B.C.*, 7. *Csűrörsdi*, 8. *Névtelen („játsszunk a falon!”)*, 9. *A kukk*, 10. *Bocs*, 11. *Disznó*, 12. *Csergettyű*, 13. [Csergettyű], 14. *Pergettyúk*, 15. *Másik pergettyű*, 16. *Havazódás*, 17. [Szánkázás], 18. [Építés hóból/homokból].

A tizenyolc játékleírásból az első kilenc labdajáték, s a gyűjtő szerint „ezzel be van fejezve a labdajátékok itt ismert minden neme” (10. oldal). A tízes és tizenegyes számú két tétel a labdajátékokhoz hasonlóan szintén

²⁸ Szabó Sámuel a marosvásárhelyi gyűjtemények sorszámát következetesen a kézirat első oldalának bal felső sarkába írta, ezért a továbbiakban nem részletezzük, hogy hol található az adott gyűjtemény száma. Hasonlóképpen azt sem jelezzük a további kéziratok esetében, hogy gyűjtési hely nélküliek, mivel sem a marosvásárhelyi-, sem a kolozsvári diákok nem jelölték a játékok földrajzi provenienciáját.

²⁹ A játékok megnevezését itt és valamennyi alább következő gyűjtés esetében a mai helyesírási normák szerint közlöm. Dült betűvel jelöltem a gyűjtőtől származó játékcímeket, szögletes zárójel közé tettem azokat a normál betűvel írt játékmegnevezéseket, melyeket én adtam a cím nélküli játékoknak. (O. K.)

³⁰ Büdü – labdajátékban az a menedékhely, ahol az ellencsapat játékosának a másik csapat játékosát nem szabad megdobni.

szabadtéri, több résztvevővel folyó szerepváltó-mérkőző játék. A 12–15. számú leírás a kisdíjakok maguk készítette játékszerének elkészítési módját és használatát ismerteti. A csergettyűket, pergettyűket kint és bent egyaránt elkészíthették és használhatták. Végül a három utolsó tétel a gyerekek téli szabadtéri szórakozását veszi számba.

Néhány adat a gyűjtőről: Kozma Gyula Marosvásárhelyen született 1846. november 20-án, apja hivatalnok volt Marosvásárhelyen. A római katolikus vallású diák a református kollégiumban tanult: 1864-ben érettségizett, 1864 és 1868 között az akkorra négyévesre kiteljesedő jogi tanfolyamot is a főiskolai rangra emelt marosvásárhelyi kollégiumban végezte el. Az önképzőkör egyik legmunkásabb tagja volt. Eddig úgy tudtuk, hogy a néphagyományok gyűjtésével csak másodéves jogász korában kezdett foglalkozni: az 1865/66-os tanévben nyújtotta be Szabó Sámuelnek mesegyűjteményét. Újonnan előkerült gyermekjáték-leírása, melyet az 1864/65-ös tanév végére készített el, derített fényt arra, hogy Kozma Gyula már egy évvel korábban elkötelezte magát az önképzőkör keretein belül folyó népköltészeti/néprajzi gyűjtőmunkára (lásd bővebben Szabó 2009: 663).

II. Dósa Lajos cím és név nélküli játékleírásai

(Szabó Sámuel nyilvántartásában a 105. számú gyűjtemény)

A nyolc játékleírást tartalmazó kézirat eredetileg keltezetlen és aláírás nélküli volt. A gyűjtő nevét, a leltárba vétel dátumát Szabó Sámuel írta fel az első oldal jobb felső sarkába. A 6 lapból/12 oldalból álló kézirat két részből áll. A Szabó Sámuel által 105a-val számozott rész 4 lapból/8 oldalból álló „füzet”, ebbe kezdte a játékleírásokat a gyűjtő, de nem volt elég a nyolc oldal, újabb két lapot csatolt a kéziratához. Ez utóbbiakat Szabó Sámuel 105b-vel jelölte. A kéziratnak nincs lapszámozása. Az 1–10. oldalon szöveg van, 11. üres, a 12. oldalon Szabó Sámuel ceruzával írt hevenyészett feljegyzésében 20 játék neve sorakozik. A Dósa által folyamatosan leírt játékokat Szabó Sámuel utólag számozta meg az 1120-tól 1127-ig terjedő sorszámmal, folytatva az előző gyűjtemény számozását.

A kézirat a következő nyolc játékleírást tartalmazza: 1. *Pegy*, 2. [Pocikolás], 3. [Malomkerék] 4. [Órakészítés], 5. [Hipi! Kuzi! – csúfoló], 6. [Csúfoló], 7. *A nyilazás*, 8. *Toll puska*.

„Az aproság egyik kedvelt tavaszi játéka a pegy” – kezdi leírását Dósa Lajos, de tulajdonképpen a többi, általa leírt játékról is lehet gyanítani, hogy az alsóbb osztályosok (de talán nem az elemi osztályok) tanulóinak játékeit gyűjtötte egy csokorba. A peggyezés/pedgyezés (kapócsontozás) „a bárány lábizületei közt található öt darab négyszögletű csonttal folytatott, s a szem és kéz éberségét, ügyességét fejlesztő játék” (EMSZT X. 2000: 611), melyet Dósa szerint zárt helységben, asztalon játszottak a gyermekek, s melynek erdélyi előfordulásáról egyetlen adatra („1870k./1914”) hivatkozik az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*.³¹ A Dósa által leírt többi játék két csoportra osztható: a 3, 4, 7 és 8-as szám alatt a gyermekek által készített játékszereket tárgyalja, a kettes és az ötös-hatos számon konfliktusos helyzetek „szabályok” szerinti „megoldását” mutatja be: osztályok háborúskodásának „rendezését”, vagy kiprovokált helyzetek kicsúfolását.

Dósa Lajos (Oláhfenes, Kolozs m. 1847. dec. 31. – Marosvásárhely, 1873. jún. 3.) unokaöccse volt a nagyhírű Dósa Elek jogtudósnak. Apja földbirtokos volt Marosvásárhelyen. Szülei jogi pályára szánták, ő azonban a József-műgyetemre iratkozott be. Tuberkulózis végzett vele, még mielőtt tanulmányait befejezhette volna. Az 1864/65-ös tanévben az első bölcselmi osztály tanulójaként készítette el játékleírásokat tartalmazó kéziratát. További gyűjtőmunkájáról csak annyi ismeretes, hogy az 1867. jún. 27-i tanári gyűlés dicséretet szavazott Dósa Lajosnak példabeszédek gyűjtéséért (Szabó 2009: 653).

³¹ Noha a forrás rövidített megnevezésének (MvÉrt.30) feloldása nem szerepel a rövidítések jegyzékében, sikerült megtalálnom a hivatkozott adatot a marosvásárhelyi református kollégium 1913/14-es értesítőjében (Lénárt 1914: 30). Lénárt József közleménye a peggyezésen kívül mintegy ötven további játék megnevezését, közülük húsznak rövid leírását is tartalmazza. – A peggyezést *pittykövezés* néven én is sokat játszottam középiskolás koromban (1954–57) a sepsiszentgyörgyi leánylíceum bentlakásában, de nem báránycsontokkal, hanem öt egyforma nagyságú gömbölyű kavicsal, és nem asztalon, hanem a bentlakás füves udvarán, leterített pokrócon. A játékot Szentgyörgyön iskolatársaimtól tanultam meg. Szabályai, menete nagyjából azonos volt a Dósa Lajos által leírtak első felével. – A játék háromszéki/esztelneki előfordulását – *Bittykövezés* néven Gazda Klára is tárgyalja: „Ezt az ókori rómaiak körében is ismert és nálunk a XIII. századból már említett dobó-kapó játékot a mai legidősebb esztelneki adatközlők is nagyobbaktól, ill. szüleiktől tanulták és nagyon szerették – írja Gazda Klára. [...] Csupán a közelmúltban veszítette el népszerűségét: az 1960-as években már csak szórványosan játszották, a mai gyermekek pedig egyáltalán nem ismerik.” (Gazda 1980: 325–326.)

III. Nagy István: *Gyermekjátékok*

(Szabó Sámuel nyilvántartásában a 106. számú gyűjtemény)

Keltezetlen kézirat. Szabó Sámuel – az első oldal jobb felső sarkában található bejegyzése szerint – 1865 júliusában vette leltárba. A tíz játék leírását tartalmazó kézirat két lapból/4 oldalból áll. Mind a négy oldalon szöveg van. A negyedik oldalra a gyűjtő Nagy István csak öt sort írt, tovább Szabó Sámuel hevenyészett ceruzás feljegyzései – játékok megnevezései – olvashatók. A játékokat mind a gyűjtő, mind pedig Szabó Sámuel megszámozta, az utóbbi, folytatva Dósa Lajos játékleírásainak számozását, az 1128-tól 1137-ig terjedő számokkal jelölte Nagy István adatait.

A kézirat a következő játékok leírását tartalmazza: 1. *Kígyófark [ostorcsapás]*,³² 2. *Kuzsmalice*, 3. *Bakkfütty [falbaugró]*, 4. *Nöstényfütty*, 5. *Párnásdi [bukfenc]*, 6. *Vallatás*, 7. [Vallatás 2.], 8. [Vallatás 3.], 9. *Malom*, 10. *Nyúl*. A tíz játéknak fele – az első öt – szabadtéri testedző vagy ügyességi játék (egymás átugrása, nekiszaladásból átbukfencezés a „párnaként” használt, egymásba kapaszkodó négy fiú hátán, stb). A másik öt „szobai játék”. A három „vallatás” testi épséget veszélyeztető durva játék (váratlanul kirántják a „bűnös” alól a zekét, amire ráállították, elhúzzák mögüle a széket, amire le akar ülni, takaróval letakart két szék közé ültetik), a másik kettő papírra rajzolt pályán meghatározott szabályok szerint mozgatott kockákkal folyó nyerő játék, két illetve négy játékkal. Közülük a *malom/malmozás* ma is ismert társasjáték.

Nagy Istvánról annyit tudok, hogy Sepsikőröspatakon született 1848-ban, marosvásárhelyi tanulmányai idején állandó lakhelye a Maros megyei Szentgericén volt, lévén hogy apja ebben a faluban volt „földész”. Játékleírását (mely szép írásával és rendezett, jól strukturált külalakjával kitűnik a többi kézirat közül) az 1864/65-ös tanév végén, első bölcselmi osztályosként nyújtotta be Szabó Sámuelnek. Más gyűjtéséről nincs tudomásom, így nem szerepel a 2009-es Szabó Sámuel-kötetben sem.

³² A dültt betűvel írt és dültt szögletes zárójelbe tett második játéknév Szabó Sámuel bejegyzése – A *kígyófark/[ostorcsapás]* néven leírt játékot gyermekkoromban, az 1950-es évek elején mi is játszottuk Kovásznán a tanórák szüneteiben, fiúk-lányok vegyesen. Mi *cspató* néven ismertük ezt a játékot.

IV. Jánosi Péter cím nélküli játékleírásai

(Szabó Sámuel nyilvántartásában a 107. számú gyűjtemény)

Az első oldal jobb felső sarkában található bejegyzése szerint Szabó Sámuel 1865 júliusában vette leltárba a Jánosi Pétertől kapott játékleírásokat. Két lapból/négy oldalból álló kézirat, melynek első három oldalán írás van, a negyedik üres. Az öt játékleírásból az első négyet Jánosi Péter 1865. május 21-ről keltezte, az ötödiket később írta le. A játékokat Szabó Sámuel számozta meg, Jánosi Péter kézírata az 1138-tól 1142-ig terjedő adatokat öleli fel.

A kézirat a következő játékok leírását tartalmazza: 1. *Mit ássz, cigián?*, 2. *Kapusdi*, 3. *Bárányosdi*, 4. *Tutajosok*, 5. *Káplárosdi*. Az első négy játékot szabadban játszották, a *Káplárosdi* benti játék volt.

Jánosi Péter gyűjtése különbözik az előbbiektől abban, hogy több olyan játékot is leírt, melyekben a játékcselekményhez kötött szöveg – párbeszéd vagy vers – is társult: az első játék menete a gúnár és az ülü (héja) közötti párbeszéden alapul. *Kapusdi* cím alatt a Lengyel László-játék (hidas játék) rejtőzik, annak verses párbeszédein gördül tovább a játék menete; a *Bárányosdi* pedig a közelmúltig általánosan ismert „Künn a farkas, benn a bárány” kergető körjátéknak korai leírása. A *Tutajosdi* kisgyermekes eső utáni játéka: fadarabok úsztatása az árkokban lefolyó vízen. A később leírt *Káplárosdi* egyfajta szerencsejáték, a véletlen döntötte el, hogy hány „borsost” (ütést) kapott egy-egy játékos.

Jánosi Péter a Maros megyei Somosdon született 1845. január 13-án. A somosdi „földész” fia elsőéves „bölcselmi” osztályosként az 1864/65-ös tanévben kapcsolódott be a gyűjtőmunkába. Nem volt tagja az önképzőkörnek, de 1865 telén-tavaszan többször jelentkezett folklórszövegekkel Szabó Sámuelnél. Több népdal mellett neki köszönhetjük a Kádár Kata-ballada somosdi változatát. Játékgyűjteményét ugyancsak 1865 tavaszán, elsőéves „bölcselmi” osztályos tanulóként állította össze.³³

³³ Jánosi Péter gyűjtéseiről lásd bővebben Szabó 2009: 657–658.

V. Nagy Domokos név, cím és keltezés nélküli kézirata

(Szabó Sámuel nyilvántartásában a 109. számú gyűjtemény)

Eredetileg keltezetlen és a gyűjtő nevének feltüntetése nélküli kézirat volt. A gyűjtő nevét utólag Szabó Sámuel írta fel a kézirat első oldalának jobb felső sarkába. Azt sem lehet tudni, hogy Szabó Sámuel mikor vette leltárba a kéziratot, csupán azt következtethetjük ki a gyűjtemény számából, hogy Szabó később kapta kézhez, mint az előző négy marosvásárhelyi gyűjtést – feltehetően az 1865/66-os tanévben, amikor Nagy Domokos osztálytanítóként visszatért a marosvásárhelyi református kollégiumba. A 8 lapból/16 oldalból álló füzet 1–14. oldalán írás van, 15–16. üres. A gyűjtő sem a lapokat, sem a játékokat nem számozta meg, Szabó Sámuel az 1161-től 1171-ig terjedő számsorral jelölte meg azokat.³⁴

A kézirat a következő játékok leírását tartalmazza: 1. *Virágosdi*, 2. *Csürkzés[!]*, 3. *Egy pár karácsoni játék, Paposdi [családi]*,³⁵ 4. *Sorban állítás [családi]*, 5. *Gyolcs ingem, spárgám [népies]*, 6. *Hova megyen, nagyapó?*, 7. *Lopom, pásztor, szőlődet [mezei]*, 8. *Csicseri borsó, vadlencse [népies]*, 9. *Vackorosdi [iskolai]*, 10. *Tüzet viszek, nem látjátok [népies]*, 11. *Figyelmet érdemel [iskolai]*.

Szabó Sámuel bejegyzései a játékmegnevezések után arra vallanak, hogy a gyűjtést irányító tanár fejében körvonalazódott egyfajta rendszerezési elgondolás: Szabó a játékokat a szerint csoportosította, hogy milyen társadalmi közegben lehettek használatban. A családiként megkülönböztetett játékok elkülönítéséhez maga a gyűjtő adott támpontot azzal, hogy rövid tájékoztatót fűzött gyermekkorai karácsonyi játékainak leírásához, megemlítve azokat a körülményeket, melyek közt sor került a gyerekek játékára. A tizenegy játékból Szabó kettőt családinak (3–4. sz.), hármat népiesnek (5., 8., 10. sz.), kettőt iskolainak (9., 11. sz.), egyet mezeinek (7. sz.) tartott, három játékot pedig (1., 2., 6. sz.) nem sorolt be egyik csoportba sem. Nagy Domokos játékleírásait a szerint is lehet csoportosítani, hogy társult-e dallam/szöveg az egyes játékokhoz. Szétválogatva e

³⁴ Jánosi Péter és Nagy Domokos gyűjteménye közül hiányzik a 108. számú gyűjtemény 1143–1160. számú adata. Nem lehet tudni, hogy játékgyűjtemény volt-e az is, vagy más folklórműfajok 17 adatát tartalmazta.

³⁵ Nagy Domokos kézirataiban a játék megnevezése utáni szögletes zárójelbe tett megjegyzések Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzései.

szempont alapján a játékokat, a gyűjteményben csupán négy olyan játék fordul elő, mely szöveg/dallam nélküli (2., 3., 4., 9. sz.), de ezek közül is az utolsó egymondatos kötött szövegű felhívással kezdődő játék. A szöveg/dallam nélküli játékok egyike, a *Csürkezés* szabadtéri, hajítófával célzó csoportos sportjáték, a *Paposdi* és a *Sorban állítás* nyerő-vesztő társasjáték, melynek játékeszköze a dió volt, a *Vaczkorosdi* a szerepváltó játékok közé sorolható. A többséget képező szöveges-dallamos játékok között találunk fogyó-gyarapodó- (*Virágosdi*), nevetető- (*Gyolcs ingem, spárgám, Hova megyen, nagyapó?*) szerepváltó (*Lopom, pásztor, szőlődet*) és egyszerű körjátékot (*Csicseri borsó, vadlencse*), de előfordul közöttük a kergető körjáték kendőelejtő formája is (*Tűzet viszek, nem látjátok*).³⁶ Versmondáshoz kapcsolódik a gyűjtemény utolsó játéka is, melyben a vers ritmizálása/szótagolása biztosítja huszonkét vonalka tévesztés nélküli leírását.

Nagy Domokos Marosvásárhelyen született 1839 körül. Szüleinek társadalmi állása ismeretlen. Érettségi, majd a jogi tanfolyam két évének elvégzése (1863) után a nagyenyedi teológiai fakultáson tanult (1863–65). 1865–1868 között osztálytanító volt a marosvásárhelyi református kollégiumban. 1868 őszétől Kutyfalván (Alsófehér vm. – ma Maros megye) református lelkész. Gyűjtéséből eleddig egyetlen, máig invariáns népballadát ismertünk, a *Mezőbándi úrfit* (Szabó 2009: 173–174/24. sz.). 1864 nyarán a teológia első évét végzett Nagy Domokos tagja volt a Szabó Sámuel székelyföldi gyűjtőútján elkísérő/segítő diákcsapatnak (Olosz 2003: 12).

VI. Ferenczi Zoltán: *Játékok leírása*

Keltezetlen és név nélküli kézirat, melynek az első oldal jobb felső sarkába utólag Szabó Sámuel írta fel ceruzával a gyűjtő nevét. A kézirat benyújtásának időpontját nem jelölte. Ennek következtében csak feltételezhetjük, hogy Ferenczi Zoltán, a kolozsvári református kollégium tanulója első bölcséleti osztályos korában, az 1873/74-es tanévben írta le az általa

³⁶ Ezt a játékot az 1950-es évek elején kovásznai iskolásként én is játszottam ugyanazzal a versszöveggel és ugyanazokkal a játékszabályokkal, mint ahogy a Nagy Domokos leírásában szerepel.

ismert játékokat, ugyanabban a tanévben, mikor a tantervi előírásnak megfelelően közmondás- és szólásgyűjteményt is készített. (Az utóbbi gyűjtés is datálatlan, arról viszont tudható, hogy az első éves bölcsészeti osztályos tanulók feladata volt.)³⁷ A nyolc játékleírást és öt feladványt tartalmazó kézirat négy lapból/nyolc számozatlan oldalból áll, első hét oldalán írás van, a nyolcadik üres. A játékok, melyeket sem a gyűjtő, sem Szabó Sámuel nem számozott meg, a következők: 1. *Kukkos vagy részes büdű*, 2. *A dísznő*, 3. *A. B. C.*, 4. *A bicskozás*, 5. *Királyosdi*, 6. *A béka*, 7. [Nyilazás], 8. *A malom*, 9–13. „észfejllesztő feladványok”.

A három első labdajáték (labdával kiütő, lyukba teregető, ütőfával labdát röptető mérkőző csapatjátékok), a negyedik és ötödik bicska-, illetve bot dobásához kötődő ügyességi, mérkőző csoportjáték, a *Béka* és a *Malom* „gimnasztikai multság”, a nyilazás című részben ismerteti a „nádnyíl” készítését és használatát, illetve a tanórák alatti nyilazás egyik módját.

Ferenczi Zoltán (Borsa, 1857. okt. 7. – Budapest, 1927. máj. 31.) irodalomtörténész, könyvtáros. Kolozsváron érettségizett és járt egyetemre, 1879-ben tanári és bölcsészdoktori oklevelet szerzett. 1880-ban polgári iskolai, 1884–1896 között szakiskolai igazgató volt. 1881-től magántanár, 1895-től rendkívüli tanár a kolozsvári egyetemen. 1891-ben az Erdélyi Múzeum-Egylet Szabó Károly utódjául könyvtárigazgatónak választotta, a vallás és közoktatási miniszter pedig a kolozsvári egyetemi könyvtár igazgatója gyanánt megerősítette. 1899–1925 között a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója, 1903-tól címzetes rendkívüli tanár a budapesti egyetemen, 1925-től az MTA könyvtárának igazgatója, s ugyanekkortól címzetes nyilvános rendes egyetemi tanár Budapesten. Az MTA-nak 1905-től levelező, 1917-től rendes tagja. Mint a pozitivisták irányjellegzetes és színvonalas képviselője szerteágazó életművet hagyott hátra, melyből kiemelkedik a Petőfi-kutatás terén végzett munkássága (De. K. [Demeter] 1994: 586; Szinnyei 1894). Néprajzi-népköltészeti témák a középiskola elvégzése után nem foglalkoztatták, de irodalomtörténészként 1899-ben

³⁷ Ferenczi Zoltán esetében az is elképzelhető, hogy két vagy három évvel később készítette el játékleírásait, lévén, hogy első éves egyetemi hallgató korától (az 1875/76-os tanévtől) kezdve előbb segédtanítóként, majd tanárjelöltként, illetve segédtanárként tanított a kolozsvári református kollégiumban 1880 szeptemberéig. Szabó Sámuellel tehát folyamatosan kapcsolatban állhatott.

kiadta az 1670-es években keletkezett, kéziratban maradt vegyes tartalmú *Vásárhelyi Daloskönyvet*, melynek sok dala folklorizálódott.

VII. Harmath Béla: *Az iskolában divó játékok leírásának gyűjteményéhez*

Keltezetlen kézirat, melyet feltehetően az 1873/74-es tanévben készített a gyűjtő, a kolozsvári református kollégium első bölcséleti osztályos tanulója. A 2 lapból/4 oldalból álló kéziratnak az 1–2. oldalán szöveg van, 3. üres, 4. oldalon autográf feljegyzés: „Harmath Béla gyűjtése”. – A gyűjtemény mindössze két játékleírást tartalmaz: 1. *Szamár, számár, ki van rajtad?*, 2. *Schuster*. Az első szembeállítás kapcsolatos benti játék, a második szabadtéri labdajáték.

Harmath Béla életéről, tevékenységéről nincs adatunk. Az iskolai értesítőkből annyi tudható meg, hogy 1865. december 24-én született Tordán, s ott volt az állandó lakhelye is. Abból ítélve, hogy másodéves bölcsészeti osztályos diákként hat első középosztályos tanulónak volt a magántanítója, feltételezhető, hogy kollégiumi tanulmányai idején a jó tanulók között lehetett (*Értesítő* 1874/75: 47, 73). Az iskolai értesítőből arról is tudomást szerezhethetünk, hogy az állattani gyűjteményt Harmath Béla egy „*Ovis aries fejevázá*”-val [juhkoponyával] ajándékozta meg (*Értesítő* 1874/75: 164).

VIII. Berényi János: *Gyermek játékok*

A kézirat cérnával összefűzött négy lapból/nyolc oldalból áll, a füzetnek mind a nyolc oldalán szöveg van. Az utolsó oldal alján Berényi autográf feljegyzése: „Összeírta Berényi JánosMP Kolozsvárt 874 Oct. 3^{án}”. Jól lehet gyűjteményét Berényi Kolozsvárról keltezte, életrajza alapján biztosra vehető, hogy olyan szilágysági játékokat tartalmaz, melyeket a zilahai református kollégium diáksága játszott. A gyűjtemény tizenkét, a gyűjtő által két csoportra osztott, megszámozott gyermekjáték leírását tartalmazza, melyek közül kilencet szabadban játszottak, hármat szobában. A játékok a következők: *Szabadban*: 1. *Tolvajosdi*, 2. *Bocsozás*, 3. „*Macska, ki fán nincs*”, 4. *Nöstényfitty*, 5. *Ki a várból!*, 6. *Gyepűfonás*,

7. *Madarasdi*, 8. *Bába (labdajáték)*, 9. *Diósdí; Szobában*: 10. *Virágosdi*, 11. *Gyűrűsdi*, 12. *Szembekötösdi*. A szabadtéri játékok között találunk fogó-kergető játékokat (1, 3, 7), ütőfával kisebb fát röptető mérkőző-szerpvtáltó játékot (2. sz.), nyerő- (9. sz.), ügyességi-testedző- (4. sz.), illetve láncszakító játékot (6. sz.). Meglepő viszont, hogy Berényi gyűjteményében mindössze egy labdajáték szerepel (8. sz.) a szabadtéri játékok között. A benti három játék közül egy helycserén alapszik, kettő pedig bujó-/kereső játék, melynek egyikét szembekötéssel nehezítették.

Berényi János 1855-ben született Zilahon iparos-szülőktől. Középis-koláit szülővárosában végezte, három évig a kolozsvári egyetem hallgatója volt, hol középiskolai tanári oklevelet szerzett természet- és mennyiségtanból. 1877-ben a zilahi református főgimnázium helyettes, 1878-tól rendes tanára. „Több évig a kapcsolatos elemi iskola igazgatója (ú. n. tanvezető tanár) volt – írja Szinnyei József – három év óta az állami segélyben részesülő főgimnázium igazgatói tisztét viseli” (Szinnyei 1891). Szabó Sámuellel egyetemi tanulmányai (1874–1877) idején ismerkedett meg, amikor a kolozsvári református kollégium magántanítóként alkalmazta az 1874/75-ös tanévben. Feltehetően Szabó Sámuel kérésére írta össze első éves egyetemi hallgató korában zilahi gyermek- és ifjúkora játékait.

IX. Szász Izsák: *Játékok*

Az eredetileg névtelen, keltezetlen és lokalizálatlan kézirat első oldalának jobb felső sarkába Szabó Sámuel írta fel a gyűjtő Szász Izsák nevét és a dátumot, amikor kézhez kapta a gyűjteményt: 1874. nov. 22. E dátum győz meg arról, hogy Szabó Sámuel kolozsvári tanárkodásának idején kapta Szász Izsáktól a játékleírásokat.

A 8 lapból/16 oldalból álló kézirat első és második oldala – Szabó Sámuel fenti bejegyzésétől eltekintve – üres, a 3–11. oldalon vannak a játékleírások, 12–16. oldal üres. A kézirat öt játékleírást tartalmaz: 1. *Váras*, 2. *Váras-hóhéros*, 3. *Hóhérosdi*, 4. *Lovasdi*, 5. *Hol vagy, komé (kőnye)*. Az öt játék közül az első négy szabadtéri csapatjáték labdával, melyekben a labdát egymásnak dobják, illetve a labdával igyekeznek megdobni az ellenfél játékosait. Az ötödik beltéri (és jellegzetesen kollégiumi) játék, melyben a bekötött szemű két játékos a diákláda két végén található fogahtyút megfogva a „Hol vagy komé?” „Itt vagyok” kérdés-feleletre fel-

váltva igyekszik a bogra kötött végű törölközővel megütni a válaszadót, aki ahogy kimondta az „Itt vagyok”-ot, nyomban megváltoztatta helyét, a nélkül azonban, hogy eleresztette volna a láda fogantyúját.

Szász Izsák kiletéről mindössze annyit sikerült kiderítenem, hogy a kolozsvári egyetem hallgatójaként a református kollégium biztosított szállást neki az 1873/74-es tanévben, majd magántanítóul alkalmazta az 1874/75-ös tanévben. Ekkor ismerkedhetett meg Szabó Sámuellel, minden bizonnyal az ő kérésére írta össze a gyermek- és ifjúkorában megismert/gyakorolt játékokat.

Szabó Sámuel öt marosvásárhelyi és négy kolozsvári gyűjtőjének köszönhetően a 19. század hatvanas és hetvenes éveiből nyolcvannégy gyermekjáték leírása maradt ránk,³⁸ melyek között találunk szabadtéri és benti játékokat, játékszereseket és a nélkülieket, mérkőző csapatjátékokat, fogókat, elbújó, nevetető, nyerő, versenyfutással egybekötött kergető és elbújó játékokat, ügyességi és énekes/párbeszédes gyermekjátékokat, „gimnasztikai multságokat”, játékeszközök készítését bemutató leírásokat, labdajátékokat és „észfejlesztő feladványokat” egyaránt. Mindezek összeírása önmagában is rendkívüli teljesítmény, de ha hozzászámítjuk azt is, hogy a kilenc játékgyűjteményben alig három-négy olyan játék fordul elő, melyet két vagy három gyűjtő is leírt, elmondhatjuk: eddig nem ismert gazdagságában tárul elénk három erdélyi református kollégium 19. századi diákságának csaknem azonos időbeli szabadidős tevékenysége.

Az újonnan előkerült játékleírások legnagyobb és legjelentősebb hozadéka az, hogy Szabó Sámuel diákjai – mai ismereteim szerint – az erdélyi néprajz- és folklórkutatásban elsőként írtak le verses szöveg, illetve dallam nélküli gyermekjátékokat. Korábban is volt érdeklődés a gyermekjátékok iránt, de kizárólag csak azok iránt, melyekhez ritmikus szöveg, vagy vers és dallam is társult. A korai erdélyi népköltészeti gyűjtések közül Kriza János vadrózsáit említhetem, mint olyan gyűjteményt, mely véletlenszerűen ugyan, de egy-két gyermekjáték szövegét is tartalmazta (Kriza 1863: 320; Kriza 2013: 271–272). A 19. század folyamán azonban csak az ilyen jellegű gyermekjátékokra fordítottak figyelmet a gyűjtők, a verset, ritmikus szöveget-dallamot nélkülöző gyermekjátékok kívül es-

³⁸ A marosvásárhelyi gyűjtőktől 52, a kolozsváriaktól 32.

tek az alapvetően népköltészet iránti érdeklődés körén. De kívül estek a néprajzi vizsgálódások körén is. E tekintetben szimptomatikus az 1885-ben közreadott *A magyar labdajátékok könyve* (Porzsolts 1885), mely „a Magyar Athletikai Club megbízásából” készült, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy egyrészt megmentse a magyar labdajátékokat a kipusztulástól, felébressze a tanuló ifjúság érdeklődését az atlétika ezen ága iránt, másrészt hogy a Magyar Atlétikai Club ezen mű alapján a magyar labdajátékok szervezését és kodifikálását megkezdhesse (Esterházy 1885: V–VI). A száztíz magyar labdajáték összegyűjtése-leírása tehát korántsem néprajzi érdeklődés/indíttatás folytán jött létre, a sport világból jött a kezdeményezés. Ennek megfelelően valamennyi játékleírás datálatlan és lokalizálatlan, csupán annyit tudhatunk meg a játékok provenienciájáról, hogy Porzsolts Lajos írott forrásokból és terepmunkával összegyűjtött adatok felhasználásával készítette el gyűjteményét. Van viszont egy tájékoztató megjegyzése azzal kapcsolatban, hogy terepmunkája során mit tapasztalt a játékok ismerete és játszása terén. „Jelen napjainkban a magyar labdajátékokat leghelyesebben játszzsák a Heves-, Bihar-, Somogy-, Tolna és Vas megye lakói, valamint Torda, Aranyos és Háromszék megyékben – állapítja meg –; legnagyobb szakértelemmel és kedvvel játszanak különösen a csurgói, gyönki, pécsi, gyöngyösi, kecskeméti, sárospataki, debreczeni, pápai és nagyváradai diákok” (Porzsolts 1885: 8). Vagyis a labdajáték az iskolák felekezeti hovatartozásától függetlenül országszerte a kisebb-nagyobb diákok szórakozása volt.

A homo ludens ismerte fel két évtizeddel korábban Szabó Sámuel is a kollégiumi diákságban, ezért vágott bele – Erdélyben, valószínű, elsőként a magyar tannyelvű iskolákban – a kollégiumi diákok játékeinak leírásába. Az nem tudható, hogy a véletlen műve volt-e, vagy Szabó Sámuel irányító befolyásának köszönhető, vagy esetleg a diákgyűjtők egymás közötti megegyezésének, hogy – amint korábban is említettem – az öt marosvásárhelyi és négy kolozsvári gyűjteményben alig találunk olyan játékot, melyet akár ugyanabban az iskolában, akár egy másik kollégiumban tanuló diák is leírt volna. Ez pedig azt jelenti, hogy rendkívül gazdag játékkismeret birtokában válogathattak a diákok szabadidejük kedvükre való eltöltéséhez az évszaknak, időjárásnak, létszámnak, a rendelkezésre álló játékeszközöknek megfelelő játékok közül.

A gyermekjátékok gyűjtésével Szabó Sámuel új fejezetet nyitott az erdélyi néprajzkutatásban, de az újonnan előkerült gyűjtések számomra is

meghozták azt az örömet, hogy végre a marosvásárhelyi diákok eredeti kézírataival találkozhattam. A Szabó Sámuel-kötetet úgy állítottam össze, hogy egyetlen eredeti diákkéziratot sem ismertem a marosvásárhelyi diákok gyűjtéséből, mivelhogy a kéziratos diáklapba nem a gyűjtők másolták be a folklórszövegeket, hanem a lap diákszerkesztői – feltehetően úgy, hogy előzetesen Szabó Sámuel ellenőrizte a szövegeket. Fennállt tehát a lehetősége annak, hogy szöveg módosításokkal „jelentek” meg a folklóralkotások. A periodikákban szétszórta közölt folklórszövegek kéziratának pedig eleve az volt a sorsa, hogy a szerkesztőség nem őrizte meg és nem küldte vissza a kéziratokat, azok a megjelenés pillanatában óhatatlanul a papírkosárban kötöttek ki.

A marosvásárhelyi játékleírásoknak van még egy nem várt, tartalmukon kívüli hozadéka: általuk vált érthetővé, hogy Szabó Sámuel miként tartotta számon napra készen, hogy hány gyűjtött szöveg érkezett hozzá a marosvásárhelyi diákok gyűjtéséből. 1863 decemberében – ahogy Arany Jánosnak írta egyik levelében – „az öszves gyűjtemény 600 db körül jár” (Szabó 2009: 617), három hónap múlva pedig már arról tett említést, hogy „gyűjtésem igen szép eredménnyel biztat; öszvesen már 800 darab körül jár” (Szabó 2009: 619). Azonban bizonyíték híján nem lehetett megállapítani, hogy valóságosak voltak-e az emlegetett nagy számok. Most a játékleírások igazolták Szabó Sámuel korábbi állításait: az 1865–1866-ban benyújtott kéziratok Szabó Sámuel fekete tintás számozása szerint a 104-től 107-es, illetve a 109-es sorszámot kapták, s az egyes gyűjtemények minden darabját folyamatosan külön is megszámozta Szabó Sámuel. A 109. gyűjtemény utolsó játékleírása az 1171-es sorszámot kapta: ennyi önálló folklór adatot tartalmazott a közös nagy gyűjtemény az 1865/66-os tanévben.

A vásárhelyi diákok játékleírásainak megismerése egyúttal ahhoz is hozzásegített, hogy az újonnan előkerült diákgyűjtésekről – még ha datálatlanok, még ha névtelenek is – biztonsággal meg tudjuk állapítani, hogy melyik város – Vásárhely vagy Kolozsvár – református kollégiumában keletkeztek. Ha a gyűjteményt, s azon belül az egyes adatokat megszámozta Szabó Sámuel, teljes biztonsággal állítható, hogy az csakis marosvásárhelyi gyűjtés lehet. És fordítva: ha nem tűnik fel a kézirat bal felső sarkában Szabó Sámuel fekete tintával írt sorszáma, illetve nincsenek megszámozva a kézirat egyes adatai, biztosan tudható, hogy kolozsvári diák gyűjtését lapozzuk.

Nem vagyok játékszakértő, nincs szándékomban rendszerezni a gyermekjátékokat. Úgy gondolom, azzal tehetek szolgálatot a néprajzkutatásnak, ha közzéteszem azt a nyolcvannégy játékleírást, melyeket öt marosvásárhelyi és négy kolozsvári kézirat őrzött meg napjainkig sértetlenül, teljes épségben.

Szakirodalom

Berde Károly, dr.

2005 *Adatok Nagyenyed szellemi néprajzához az 1870–1920-as évekből.* Összeállította és a bevezető szöveget írta Rancz-Gyárfás Zsuzsánna. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Demeter Katalin

1994 Ferenczi Zoltán. In: Péter László (főszerkesztő): *Új Magyar Irodalmi Lexikon.* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 586.

Domokos János

1915–1916 Magyar labdajátékok. *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője.* XVI. (1–4) 98–104; XVII. (1–4) 115–140.

EMSZT

2000 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár.* X. Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila[†], főszerkesztő Vámszer Márta. Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár.

Értesítő

1871/72 *A kolozsvári ev. ref. főtanoda Értesítője az 1871/2-dik tanév második feléről.* Kiadta Kolozsvárott, 1872. jun. 15-én, Jancsó Lajos, tanvezető tanár. Az ev. ref. főtanoda betűivel Stein Jánosnál, [Kolozsvár].

1872/73 *Közvizsgák rendje és a tanítók s tanulók névsora a kolozsvári ev. ref. főtanodában, az 1872/3 tanodai év második feléről.* Kiadta: 1873 június 12-kén Szabó Sámuel, helyettes tanvezető. Ny. Stein J. m. kir. egyet. nyomdász a ref. főtan. betűivel. [Kolozsvár].

1873/74 *Közvizsgák rendje és a tanítók s tanulók névsora, a kolozsvári ev. ref. főtanodában, az 1873/4 tanodai év második feléről.* Kiadta: 1874 június 10-én Szabó Sámuel, tanvezető. Ny. Stein J. m. kir. egyetemi nyomdásznál a ref. főtan. betűivel. [Kolozsvár].

1874/75 *A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legújabb története, egyszerűsrend Értesítő az 1874/5 tanodai évről.* Szerkesztette Szabó Sámuel tanvezető-tanár. Nyomatott Stein J. egyet. nyomdásznál, az ev. ref. főtanoda betűivel, Kolozsvárt.

1875/76 *A kolozsvári ev. ref. főtanoda Értesítője az 1875/6 tanodai évről.* Szerkesztette Parádi Kálmán tanvezető tanár. Nyomatott Stein J. egyet. nyomdásznál az ev. ref. főt. betűivel Kolozsvárt.

Esterházy Mihály, gr.

1885 Előszó. In: Porzsolts Lajos: *A magyar labdajátékok könyve.* Botka József pályanyertes munkája után a Magyar Athletikai Club megbízásából írta Porzsolts Lajos. Gróf Esterházy Mihály előszavával (több képpel). Aigner Lajos, Budapest, V–VII.

Gazda Klára

1980 *Gyermekvilág Esztelneken.* Néprajzi monográfia. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Geréb Márton

1884 Jelentés a collegium tanügyi viszonyairól. Felolvasta 1884. április 17. és következő napjain tartott tanári értekezleten Geréb Márton tanvezető tanár. In: *A Kolozsvári evang. reform. collegium Értesítője az 1883/84-ik évről.* Az előljáróság megbízásából kiadja az Igazgatóság. Nyomatott Stein Jánosnál az ev. ref. collegium nyomdájában, Kolozsvárt, 9–43.

Kriza János

1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény.* Szerkeszti Kriza[!] János. Első kötet. Stein János Erd. Muz. egyet. könyvtár bizománya, Kolozsvárt.

2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok.* Második kötet. Kriza János és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Lénárt József

1914 Emlékek a régi kollégiumi életből. In: *A marosvásárhelyi református kollégium államilag segélyezett főgimnáziumának és elemi iskolájának Értesítője az 1913–1914-ik iskolai évről.* Az előljáróság megbízásából kiadja Paál Gusztáv kollégiumi igazgató. LVII. folyam – Új folyam LIII. Benkő László kollégiumi könyvnyomdája, Marosvásárhely [1914], [1–4 számozatlan oldal], 1–56.

Olosz Katalin

2003 *Egy kiállítás emlékképei*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2009 Az erdélyi néphagyományok elfelejtett gyűjtője: Szabó Sámuel. In: Szabó Sámuel: *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Európai Folklor Intézet–Mentor Kiadó, Budapest–Marosvásárhely.

Porzsolt Lajos

1885 *A magyar labdajátékok könyve*. Botka József pályanyertes munkája után a Magyar Athletikai Club megbízásából írta Porzsolt Lajos. Gróf Esterházy Mihály előszavával (több képpel). Aigner Lajos, Budapest.

Szabó Sámuel

2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Európai Folklor Intézet – Mentor Kiadó, Budapest – Marosvásárhely.

Szinnyei József

1891 Berényi János. In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Kiadja Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése, Budapest. 930–931.

1894 Ferenczi Zoltán. In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. III. Kiadja Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Budapest. 419–422.

Török István

1904–1905 Szabó Sámuel. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*. XXVIII. (16) 396–399.

Függelék

Tájékoztató a szöveghozzájárulásról

Az alább közölt 84 játékleírás itt jelenik meg először nyomtatásban. Keletkezéssükről, pusztá létükről sem tudott eddig a néprajzi szakirodalom. Az öt marosvásárhelyi és négy kolozsvári gyűjtő 1865 és 1874 között készített kéziratai közel százötven-százhatvan évvel keletkezésük után, 2021 novemberében kerültek elő egy gazdasági épület bontása során, Szabó Sámuel irathagyatékából. A gyűjtők többsége – kilencből hét – Szabó Sámuel tanítványa volt a marosvásárhelyi, illetve a kolozsvári református kollégiumban a 19. század hatvanas, illetve hetvenes éveiben.

Jelen forrásközlésben minden gyűjtemény anyagát külön egységként hozom nyilvánosságra a kéziratok elkészítésének időrendjében: először a marosvásárhelyi öt kézirat teljes szövegét, azt követően a kolozsvári négy kézirátét. A játékleírásokat betűhű másolatban közlöm, megtartva a korabeli központosítást is. A kéziratok lapjait/oldalait sem a gyűjtők, sem Szabó Sámuel nem számozta meg, s maguknak a játékoknak a számozása is esetleges, gyakran elmaradt. A marosvásárhelyi gyűjtések esetében Szabó Sámuel utólag megszámozta a gyűjteményeket, s azokon belül az egyes játékleírásokat: az 1862/63-as tanévtől kibontakozó folklórgyűjtő mozgalom gyűjtései közé sorolta be a gyermekjáték-gyűjtéseket is, s ennek értelmében a beérkezés sorrendjében vette nyilvántartásba és kaptak sorszámot a gyűjtemények, s azokon belül az egyes játékleírások. Így kapta, például, az első játékgyűjtemény a 104-es, s benne a tizennyolc játékleírás az 1102-től 1119-ig terjedő sorszámot. Az átírás során úgy jártam el, hogy római számmal megszámoztam a kilenc gyűjteményt, a gyűjteményeken belül arab számmal a játékokat – minden egyes gyűjtemény esetében újratekintve a számozást, szöveghozzájárulás zárójelben pedig feltüntettem az oldalszámot.

A kéziratokon – különösen a marosvásárhelyieken – Szabó Sámuel többféle bejegyzése látható, melyeket én is többféleképpen vezettem be a másolatokba. A marosvásárhelyi gyűjtések első oldalán kivétel nélkül szerepel Szabó Sámuelnek két vagy három fontos bejegyzése: a bal felső sarokban a gyűjtemény száma, a jobb felső sarokban a kézirat nyilvántartásba vételének dátuma, vagy a gyűjtő neve, olykor mind a kettő. Ezeket az adatokat dült betűvel, dült szögletes zárójelben a lap bal, illetve jobb szélén tüntettem fel én is. A játékok számozása esetében pedig úgy jártam el, hogy az általam adott sorszám és a játék neve után ugyancsak dült szögletes zárójelben, dült számokkal írtam be a gyűjtést irányító tanár számozását. Szabó Sámuel szöveghozzájárulásait részben lapalji jegyzetben, részben (a verses szövegek esetében) felső indexben a főszövegben, részben pedig (a Nagy Domokos gyűjteménye esetében) dült szögletes zárójel közötti dült betűvel a főszövegben közlöm. Szabó Sámuel játékleírások után írt feljegyzései a másolatban is a játékleírások után, azoktól elkülönítve, a kézirat fizikai jellemzőit feltüntető adatok megadása után következnek dült betűvel, de nem oszlopba írva, ahogy a kéziratokban vannak, hanem folyamatosan.

A kéziratok másolataiban a következő jelekkel találkozhat az olvasó:

[] – Szögletes zárójelbe tettem a magam betoldásait, kiegészítéseit, megjegyzéseit.

[] – Dült szögletes zárójel közé került dült betűkkel Szabó Sámuel bejegyzéseinek egy része.

[] – A szögletes zárójel közötti felkiáltójel figyelmeztetés, hogy nem elírás, a forrásban szerepel úgy a szó.

[?] – Szögletes zárójel közötti kérdőjel jelzi a bizonytalan olvasatot.

_____ – A vízszintes vonal – hosszúságának megfelelően – az olvashatlan szó vagy szótag jele.

|| – Két függőleges vonalkával jelzem az oldal alját, utána új oldal kezdődik a forrásban. Az új oldal száma a két függőleges vonalka után szögletes zárójelben következik.

* – Csillag az adat előtt: feltételezett vagy kikövetkeztetett adat.

Dült betűvel jelzem a szövegközi, gyűjtők által aláhúzott szavakat, valamint a gyűjtések címét, illetve a játékok megnevezését, ha azok a gyűjtőtől származnak. Ellenkező esetben – ha én adtam címet a játékoknak – szögletes zárójelben normál betűkkel szerepel a játék megnevezése. Valamennyi itt közölt gyermekjáték-leírás Szabó Sámuel dédunokáinak tulajdonában van (Kolozsvár), a továbbiakban külön-külön nem jelzem ezt aényt.

I. Kozma Gyula: *Játék leírások* [1865]

[1. oldal – címlap]

[N° 104]

[1865. júl.]

Játék leírások Kozma Gyulától ||

[2. oldal] üres

[3]

Játékokról

I. A labda játékok

Kétségkívül minden gyermeknek legkedvesebb játékszere a labda, s nincs egyetlen játéknem is, melynek annyi faja lenne mint ennek. – Megkísértem részletesen leírni, a labda játék minden változatát, mely itt dívik. –

1. A kótya. [1102] Ennek 3 faja van, u. m. a 8as 6os és 4es sőt a kisebbek, ha játszó társat nem kapnak 2^{en} is játszák. A 2 elsőhöz 4 lyuk szükséges, a 3^{ik} hoz 2; a végsőhöz csak egy. – A 8as és 6os kótyák 4 lyuka, egy téglalaku tér szögletein van. Az 1^{sőt}, mint neve is mutatja 8an játszák, ezek közül 4 van ben és 4 kün. A benlevők kezeikben botot tartva fél lábukkal a lyukba állanak, s ígyeszenek a labdát elütni, melyet a künlevők köztük hosszában áthajítanak, az az *adják a loptát*. A kün levők közül 2–2 mindkét végén egymás háta mögött áll, és az elsők a *loptát adják*, a hátsók, kiket *vindicus*-oknak neveznek, az elütött vagy elguruló

labda után futnak és azt a labda adóknak dobják. Ha a labdát a bennlevők elütik, vagy a labda csak botot is ér azaz *surol*, akkor *czikk*³⁹ van és czikkezni kell menni, azaz: a szemben állók összefutván botjaikat összeütik, ilyenkor igyekezzenek aztán a künnlevők őket *kidugni*,⁴⁰ vagy is: a labdát az üresen hagyott lyukba tenni, s ha ez sikerül, akkor a künnlevők mennek be. Ha valamelyiknek el kell helyét hagynia, akkor, hogy lyukat a kidugás ellen biztosítsa, bele köpvén így szól: || [4] *pthó csiga likamba*; így aztán nem szabad kidugni. A 6os kótya abban különbözik a 8^{astól}, hogy itt künn csak 2 van és ha kidugják valamelyik lyukat, csak az az oldal megy ki, a melyiken a kidugott lyuk van. – Máskor a *czikk* roszul üt ki, vagyis a labda nem megy messze, akkor a czikkezésnél nagy vigyázattal járnak el. Előbb csak az egyik oldalról indul el, az a melynek átellenében van a labda, – a másik a két lyuk közé állván, addig *őríz*, azaz: botját feltartva vigyáz, hogy a hajtott labdát elüthesse, ha egyik czikkezett, az eljárás ismétlődik. Ha az ütött vagy csak botot ért, *súrolt* labdát kifogják a künn levők, anyi mintha a belsőket kidugták volna.–

A 4es kótyában összesen 4^{en} vannak, 2 ben, 2 künn, ide 2 lyuk kell. A 2^{ös} végre, melyet csak a legkisebb gyermekek játszanak, abból áll, hogy egyik valami kerítéshez vagy falhoz nem messze, sarkával a földbe egy lyukat fur, aztán bele áll, a másik künn van és adja a labdát. A ben levő itt rendesen kézzel üt, vagy legfőlebb egy könyvü zsindeleyel, hogy a labda ne menjen messze, aztán a falhoz fut, és azt üti meg, azalatt kell aztán a künn levőnek őt kidugni.–

2. Bűdű. [1103] van **nagy-** és **kis bűdű.** A nagy bűdűben a játzók két részre oszlanak, még pedig választás utján. A két legjobb labdázó választ a többi közzül rendre, hogy kié legyen az első választás rendesen *botvetés* dönti el. Ez úgy megy, hogy egyik fog egy botot, és feldobja a légbe, a másik elkapja, és nem is eresztí el, hanem ekkor ennek keze felett szorosan megfogja az első a botot, s rendre || [5] így rakják kezőket egymásra, a kié aztán legfelül esik azé az első választás. Hogyha az utolsónak csak annyi helye marad, hogy alig foghatja meg a botot, ha keresztül tudja a botot a fején vetni övé a választás.

Történhetik a választás *pénz-* vagy *gombfelvetés* által is, – egyiké pl. a *sas* másiké az *írás*, a pénzt feldobják, s a melyiké felül esik, az választ. A két rész közzül egyik *benn* lesz másik *künn*, ezt is bot- pénz- vagy gombvetés által döntenek el. – Ekkor meghatározzák, hogy hányat *ütnek* és hányat *fognak* – pl. 3. ütünk 4. fogunk, kimérik és megjegyzik a *kís* és *nagy bűdű* helyét. A ki ütött az ha egyenest ki tud futni a nagy bűdűbe jó, – ha nem, a kis bűdűbe megy és vár egy jó ütésre, vagy a künn levők vigyázatlanságára, hogy kifuthasson, ha futása közben megdobják vagy ütését (*kukk*) kifogják, akkor a 4 fogásból egy már meg van, és annak abban a sorban ütését kifogni, vagy őt megdobni nem szabad, mert akkor elvesztették a künn levők fogásukat. Ha a 4et kifogták vagy dobták, akkor a künn levők lesznek benn, s viszont. – Ha *szél labdával* (nagy felfújtt hólyaggal töltött

³⁹ A *czikk* szó fölött Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: (Csipte. Zilah).

⁴⁰ A *kidugni* szó fölött Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: *kisütni*.

bőr labda) játsza akkor rendszeren csak a fogás jár, és nincs sem *kis* sem *nagy* büdű, minthogy nem futnak. A künn levők közül egyik – rendszerint a legügyesebb – mindig a labda-adó.– || [6]

A *kis büdű*-ben csak egy van künn, a labdaadó, – a többi mind ben. Csak egy büdű van, – ütés után mindjárt szaladni kell, ha megdobják, künn van, és a labda adó segít. Miután már csak egy van benn és az ütés után a büdűből szerencsésen beszaladt, akkor adnak neki 3 rendbeli ütést. 1^{ör} hármat 2^{or} kettőt, és 3^{or} egyet üt és ha mindig ki és vissza tud szaladni megdobatlanul, szerencsés, mert nem lesz labda adó, ha nem, akkor *künn forgatják a labdát felette*, t. i. kettő közre veszi és feje fölött dobálják egymásnak a labdát, ő azalatt igyekszik, hogy a feje fölött röpködő labdát elüsse, vagy arra vígyáz, ha valamelyik elejti, és akkor beszalad, ha elütni nem tudja, és nem is ejtik el a forgatók, úgy is megkísérti a benaladást[.]. Ha ez mindig sikerül és soha sem dobják meg, akkor nem lesz labda adó, de ha a 3 közül csak egyszer megdobják, ő lesz a labda adó.

3. A szász játék. [1104] Hárman játszák, egyik benn van, a más kettő künn, a benlevő bottal üt, az egyik künn levő adja. A hol a labda ütés után megáll, – a *sindicus* oda megy, a labda adó megáll helyin, mozdulnia nem szabad, – ha aztán így 3^{or} egymás közt meg tudják forgatni a labdát, így hogy nem ejtik el, a labda adó megy be, segítéje lesz a labda adó, a bennlevő lesz a *sindicus*. – És így tovább.|| [7]

4. A vár. [1105] A Földön egy körvonalat szántanak bottal, ez a *vár*; aztán a várhoz körbe állanak, egyikök be áll a közepre, a többiek forgatják a labdát és megdobják, ha az a várból nem gurul ki, akkor a benn levőnek joga van dobni, a többiek futnak, ha nem talál újra be áll, ha igen, akkor az áll be a kit megdobott, így megy a harmadikig, az már kezd *gyűjteni*, az az többé egy sem megy ki a benn állók közül, hanem mind begyűlnek, míg csak egy marad künn, a ki aztán a többi *hohérolja*; az az dobja őket, ha egyet megdobott, akkor utánadobnak, ha érik ő áll be, ha nem akkor tovább dob, a kit megdob, az kiáll, míg utóljára csak egy marad benn, és ez lesz a *beálló*. stb. –

5. A beálló. [1106] 3as vagy 4es, *hosszu* vagy *rövid*. A 3as következő: egy közből áll, kettő forgatja a labdát fölötte (mint a *kis büdűben*) a mint e kettő távolabb, vagy közelebb áll egy máshoz a szerint a *beálló* rövid vagy hosszú. Mikor a labda már 3–4-szer megfordult, akkor egyik a *beálló*-ra rádob, ha éri jó, ha nem akkor ő áll be.

A *négyes*. – Kettő van künn, kettő benn. – a bentlevők közül előbb csak egyik áll be, ha megdobják, felkapja a labdát, s a künn levők után dob, ha nem éri, akkor || [8] a másik künn levő *meghípili* vagy *meghohérolja*, az az: a fal mellé állítva bizonyos 5–7 lépésnyi távrolól rá dob (ez – mintegy boszu azért, hogy a társára dobott) ha a *hohér* vagy *hipiló* éri akkor a künnlevők állnak be, ha nem akkor a másik bennlevő áll *közre*. Lehet ezt 6–8 is játszani.

6. A.B.C. [1107] Mindenik egy betű nevét kapja az abc-ből, de csak az első betűket könnyebb emléken tartás végett, egyik fogja a labdát és egy betüt kiáltva feldobja a házfedélre vagy falra, az a ki a kiáltott betű nevét viseli odafut és ha kifogja a labdát, újra feldobja más betüt kiáltva, ha elejti, a többi szét fut, és ő

egynek utána dob, ha éri, annak, a kit megdobott van egy hibája, ha nem éri neki van, játszák 3–4 s több hibába, ha valamelyiknek hibái száma kitölt, leül, s ez így megy, míg csak egy marad fenn, és ez a többit egyenként *botolja*, t. i. annyit dob rá a hány hibára játsztak, a hányszor ő nem ér annyit kap vissza, s a hányszor őt nem érik annyit ad vissza, s így tovább. –

7. Csűrösdi.[1108] Annyi lyukat ásnak egymás mellé egyenes sorban, a hányan vannak, mindenik választ egy lyukat, a két szélső lyuk tulajdonosai a *csűrös-ök*, ezért aztán a lyukak fölött végig hengerítik a labdát, ha az valamelyik lyukban megáll, a többi szét fut, a lyuk tulajdonosa felkapja a labdát és egyik után dobja, ha éri annak, ha nem neki van hibája; a ki egy hibát kapott, annak lyukába egy kövecset tesznek és az már nem *szűz*, a kinek lyukába annyi kövecset gyűl a hány || [9] hibába játszanak, az leül és lyukát betöltik porral jó keményen. – A ki utoljára fenn marad, az a többit *megbotolja* a fenn írt módon, vagy pedig arra bünteti, hogy vájják ki a betömött lyukaikat körmeikkel, mialatt ő üti őket, míg elvégzik. –

8. [Név nélküli] [1109] van egy játék, melynek nevét senki sem tudja,⁴¹ ha a gyermek ezt akarja játszani, csak azt mondja: *jer játszunk a falon*. Igen sok alakzata (jó lesz-e így a figura?) van, melyek közzül csak egy párnak van neve és mindenket 3^{or} kell csinálni, ha elejti a más csinálja, míg az is elejti, s a sor az elsőre kerül. – 1^{ső} egyszerűen a falra dobva [a labdát], kifogni. – 2^{ik} láb közt dobva a falra. – 3^{ik} a falra dobván nehányszor a tenyerével visszaüti. – 4^{ik} a lábközt dobva üti vissza a falra. – 5^{ik} a *gégevágó*, hanyatt dülve⁴² fejét a falhoz támasztja és ily vízás helyzetben a labdát a falhoz doban[?] kifogja. – 6. *hosszu laska* feldobja a falra s leengedi esni, mikor a földről felpattan akkor fogja ki. – 7. *kurta laska*, olyan mint a hosszú, csak hogy a labdát nem dobja oly magasra. – 8. – a hosszú laska és 3^{ik} fig. összetétele, a mint a földről felkapja, anélkül, hogy megfogná a labdát, tenyerével a falra ütögeti. – 9. ugyanaz a kurta laskával. 10. a labdát úgy dobja a földre, hogy onnan a falra szökjék és úgy fogja ki. 11. Mint az előbbi, csak hogy midőn a labda felszökött tenyerével a falhoz veri, s úgy fogja ki. – 12. egyszerűen || [10] a földhöz üti, s úgy kifogja. 13. épen mint a falon háromszor a földhöz veri. 14. a labdát tenyerével csendesesen ütögeti fel, aztán hirtelen lefordítva a földhöz üti, s újra fel fogja tenyerével, ezt háromszorosan kell csinálni, de a kinek kedve van ügyességét mutogatni és nem fél hogy elejti, többször is teszi. – 15. A labdát leereszti és hirtelen utána kapva esésében fölfogja. 16. a labdát öklével, keze fejével és tenyerével ütögeti fel. 17. A folyósokon, a hól ezt többnyire játszani szokták, a labdát erősen egyik falhoz csapja, hogy az a másikra ugorják át és úgy kifogja.

9. a kukk.[1110] A labdajáték legalsóbb neme. – Egyik fogja a labdát és hajtja vagy bittal üti magasra, – a többi igyekszik kifogni, az első ütés rendesen nem jár. – A ki kifogja, az megy be.

⁴¹ A „nevét senki sem tudja” szövegrész fölé Szabó Sámuel fekete ceruzával két megnevezést jegyzett be: *Bikázás, Botoló*.

⁴² A „hanyatt dülve” szó szerkezet fölött Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: *béka hull a szádba!*

Altalában, mindig *kukk* nak nevezik az oly ütést, mely magasra megy, azt pedig, mely a földön ugorva megy végig, mint a kartács, vagy a föld színe felett nem magasan azt nevezik: *bocskorszín*nak.⁴³ –

Ezzel be van fejezve a labdajátékok itt ísmert minden neme. || [11]

10. Bocs. [1111] Huznak egy $\frac{3}{4}$ –1⁰¹ átmérőjű *várat* a földön egy fával, ebbe egyik bele áll, és egyik kezébe fog egy rövid pálczát, a pálcza külső oldalán öklére egy rövid fácskát tesz, s feldobván a légbé, elüti, a másik felkapja és be akarja dobni a várba, a bennlevő a várszélén áll és hadarászva örzi hogy ne menjen be a hajtott fa, ha a künnlevő bedobja a várba, akkor ő megy be, de ha nem tudja bedobni, vagy a bennlevő elüti, akkor megméri a fácska távolát a vár széleig, a hány pálcza hosz, annyi *bocs* 5 bocs egy *medve* 5 medve egy *tigris*. Ha a fácsk[á] úgy áll meg, hogy fele benn van a várban, fele künn, akkor a pálczát a vár vonalán végig huzzák s a merre előle a fácska kitér, aszerint van künn vagy benn, – [h]a a távol a vár és a fácska között nincs egy pálcza hoszusága, akkor az a künnlevőnek egy *rugás*, az az a jövő ütés után, mielőtt dobna, a fácskát lábaórrára teve a vár felé rugja és a meddig rugta onnan dob. –

11. Disznó. [1112] Körbe lyukakat ásnak, egyvel kevesebbet, mint a hányan vannak, ez a *vár* vagy *pajta* minden lyukhoz áll egy, és botjaikat bele teszik, ki ki a maga lyukába, egy fenn marad, ez a *disznópásztor*; – ez botjával egy ökölnyi *fadarabot*, a *disznót*, hajtja és igyekszik az[t] a pajtába terelni. || [12] azok, kik a várat őrzik, valahányszor a *disznó* közeledik botjaikkal elütik, ha ilyenkor a *pásztor* elég ügyes és gyors, botját egy üresen hagyott lyukba tenni, az lesz helyette *pásztor*, kinek a lyukát elfoglalta. – s így tovább. –

12. Csergettyű. [1113] Készít a gyermek két egyenlő hoszu és szélességű körülből 1½ hüvelyk széles és 4 hüvelyk hoszu falapoczkát, – ezek egyikét mutató és közép, a másikat közép és növendék ujjá közzé fogja, és kezét rázza, hogy azok összeverődve hangot adjanak. Így aztán a dobörgést utánozza vele, ver *takarodót*, *indulót*, *lármadobot* stb. Némelyek három lapoczkát is készítenek, és akkor a 3^{ik}at a növendék és kis ujjá közzé fogja; de ez már csak tulságoskodás, és nem is tud vele úgy csergetni. – Legszebb hangot ad a száraz és bogatlan fenyű[!] fa símára faragva ennek hangja csengő és magas.⁴⁴

13. [Csergettyű] [1114] Van még egy csergettyű, melyet – emlékszem –, hogy mi *békának* neveztünk, de most e nevét nem igen ismerik, maga a játékszer is nagyon megritkult. Ezt következőleg készítik: vesznek egy fél dióhéját, ezt a hegyesebb végen levágják, most a két élet bevágják késsel és erre fonalat tekernek 6–8 rétt, faragnak egy vékony *nyelvet* fenyűfából, és ezt, mint a fűrészfűrészt, a fonal tekerés közzé dug- || [13] ván megcsavarják nehányszor, míg elég erővel fog a dió héjra fekünni, azt aztán ujjakkal pörgetik. –

14. Pergettyűk. [1115] Egyik következő: Vesznek egy nyári baraczk magot, ennek két lapját kövön zsúrolva ki fúrják, aztán az élére is egy ily lyukat fúrnak, –

⁴³ A játékleírás alatti üres sorban Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: (*Kuta kap a földről*), (csiki).

⁴⁴ A leírás utolsó sora után Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: *Fazékfilllel* is.

most vesznek egy néhány uj hosszúságu tengelyt, melynek felső végén vastagabb bütyke van, hogy a lyukon keresztül ne férhessen, erre fonalat tekernek és úgy dugják a baraczk magba, hogy ez mintegy burka legyen a fonal tekercsnek és az élén levő lyukon a fonal egyik végét kihúzzák, a másik vége már meg levén kötve a tengelyhez, ennek végére nehezekül egy almát szúrnak, most megfogván két újjal a baraczkmagot, más kezének két újjával a fonal végét egyet húznak rajta, és aztán vissza eresztik, hogy a fonal újra felgombolyodjék, míg a gyors huzkálás által a tengely a rajta levő almával folytonos forgásban lesz. –

15. [Másik pergettyű] [1116] A másik *pergettyű* következő: vesznek egy darab cserfa héjat, és ezt kerekre faragván, közepén egymástól pár vonalnyi távra két lyukat furnak, e lyukakon keresztül egy spárgát vonnak és két végét összekötik, ekkor bal hüvelyk, és jobb mutató újjukat bele akasztják a spárgába és ezt forgatják míg össze csavarodik, most meghúzzák || [14] és ismét vissza eresztik, – és így tovább.

Készítik ezt laposra kalapácsolt ólom golyóból is, melynek széleire hegyes cikkekét vágnak, és nem a legkellemesebb mulatság, ha az ilyen forgásban levő pergettyűt az ember meztelen kezével vagy fejével hozzák érintkezésbe.

16. Havazódás. [1117] Télben, ha a hó eléggé megolvadt, arra, hogy öszszenyomható legyen, sokszor oly nagyban foly a havazódás, hogy veszély nélkül az oskola udvarán járni nem lehet. – Szép képet nyújt ez. – Az egész udvar tele futkározó, zajongó gyermekekkel, a légben a hógolyók oly sűrűn röpkednek, mint ha ökölnyi hópelyhek szállanának[?], s hozzá az az örök jó kedv, az a zajgás, – valóban nem minden napi látvány! – Szoktak hóból alakokat rakni – csinálnak egy ökölnyi hó gomolyát, aztán ezt elkezdik hengeríteni, míg nagy gömbbé növekszik, felállítják, egy kisebbet rá fejnek, s holt szénből szemeket csinálnak neki. –

17. Szánkázna [1118], vagy egymást húzzák szánon, vagy ha dombra mennek és onnat[?] ereszkednek be.

A folyón vas korcsolyával sikamodnak tova a gyakorlottabbak, – míg a kisebbek fából készítenek, és azt *csákyának* nevezik. || [15] Ez egy fa talp, melynek magassága 1–1½ hüvelyk, órra felgömbül, és hátvégén kivátság[!] van a sark számára, – két lyuk van rajta átfurva, melybe spárgát húzva lábaikra kötözik. – Szoktak evvel dombról leereszkedni, vagy a vas korcsolyával korcsolyázók mozgatait utánozni, de csak havon, jégen nem igen; továbbá húzzák egymást két kezénél fogva a havon végig. –

18. [Építés hóból/homokból] [1119]

Szoktak a hóban építeni is, t. i. lábok fejét hóval borítják és azt erősen letapodva kezeikkel, lassan kihúzzák lábaikat és így egy kis hó barlang támad, hasonló az eszkimók hólakaihoz. – Ezt teszik nyáron a nedves fűvény halmokban is. –

Kozma Gyula

8 lapból/16 oldalból álló kézirat, melynek első oldala címlap, a második üres, 3–15. oldalon vannak a játékleírások, 16. üres. A fűzetnek összehajtogatott papír mérete: 22,4x17,7 cm.

II. [Dósa Lajos játékleírásai] [1865]

[N° 105a]

[1865. júl] [Dósa Lajostól]

1. [Pegy] [1120] Az aproság egyik kedvelt tavaszi játéka a „*pegy*”. Itt 5, a báránnyok becses adománya után kapott csont darab, s az ügyesség szerepel. Asztalra „*veti*” a fiu a pegyet, s egyet tetszés szerént felvéve feldobja, mialatt egyet felvenni igyekszik az asztalon levő 4 pegy közül. S így minden feldobásra egyet, egyet vesz fel, míg mind a 4 en meg tette e mütétet.

A leirt „*egy*es” után a „*kettő*” következik, midőn kettőnként, az az minden feldobásra 2[!] kell felvenni. De vigyázni kell nehogy a feldobottot elejtse, vagy 2-nél többet, vagy kevesebbet vegyen fel, mert különben más veszi át a játékot, az előbbit „*elejtette*”-vel bélyegezve.

A kettős után a „*hárm*as” jö itt is mint neve mutatja hármat kell felvenni egy dobásra, míg a fenn maradt 1-t az egyes szerént veszi fel.

Ezt a „*négy*es” követi, mely elüt az előbbiektől, mert nem szorja az asztalra a pegyet, de 4-t markába-, s egyet || [2] hüvelyk és mutató úja közé vesz, s ez utóbbit feldobja mialatt a 4-t hirtelen leteszi, s most a kifogottat újra feldobja, mit a letett 4 felvévéséért tesz. –

Igy ezek után meg⁴⁵ érkeztünk az ugy nevezett „*biká*hoz”. Ez két féle: egyik szerént *fogják*, másik szerént *hajtják*. Itt nálunk inkább fogással alkotnak csordát; mivel a hajtással sokkal későbbre lehet 6 ökrös, az az bikás gazda lenni.

Az első mod nagyon egyszerű: végig rakja az 5 pegyét tenyerén, s egyszerre feldobja, mit felfordított kézzel, kézfejjével igyekszik felfogni; minél többet fog ki, annál jobb; de nem szükség, hogy mind az 5 fenn maradjon. Most az ott (a kéz-főn) maradottakat ismét feldobja, melyeket marokkal kell kifognia; s a hányt kifogott, annyi bikája van.

Sőt még e modot is könnyebítik az ugy nevezett „*után járás*”-sal, t. i. ha az illető nem tartaná elégnak a kezefejéveli || [3] kifogottakat: felkiált hogy 1–2 ig 5[?] „*után*” akar járni; az az feldobva az ujanlevőket[!] az asztalról a már lehullottak közül anyit kell felvenni, a hányt után járni akar.

De „*elejtette*”-t kiáltanak réa, ha nem tudna a feldobottak kifogása mellett annyit felvenni, a mennyit ígért, valamint akkor is, ha keze fejével egyet sem tudna kifogni.

⁴⁵ Itt jegyezzük meg, hogy Dósa Lajos a *meg*- igekötőt, a *nem*, *hogy* és *vagy* szókat rendszerint rövidítette egy-egy sajátos jellel, betűkombinációval. Ezeket a rövidítéseket minden esetben jelzés nélkül feloldottuk.

Ha a végeredmény 3 vagy 4 5[?]⁴⁶ bika, akkor a hármas vagy 4 5 kezd, s folytatja; ha mind az 5 kifogná, megint a bikához kezdene.⁴⁷

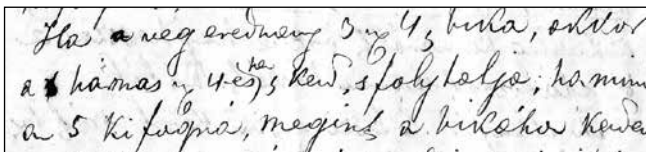
A bika szerzés 2ik modja a hajtás nem oly könnyű s nem is oly eredményező. Az asztalra szórt pegy közül egyet jobb kezébe véve, balkezelével a legszélső pegytől egy kis ujnnyira bakkaraszt vet, mely alatt, mint kapu alatt kell ki hajtani egyenként a szét szorva levőket a jobb kézben levő fel-fel dobása mellett. Annnyira ki kell mindegyiket hajtani, hogy az ellenfél kisúját kinyújtva a bakkaraszt[!] alatt vissza ne húzhasson egyet is; mert különben elejtette, valamint || [4] akkor is, ha nem tudná mind egyiket ki hajtani. E mód szerént és egyenként szedegetheti a bikokát[!]

Az egész játékban fődolog a bikaszerzés, erre kell törekedni. A melyiknek – játék végeztével – legtöbb bikája van, az a nyertes. Vagy hogy ne legyen ily száraz a dicsőség: rendelkezése alatt áll a „botolás”. Meg egyeznek pl. hogy „játsszunk 10–15 bikába, s botolunk”. Most a ki a leg hamarabb öszve hajhossza[!], a meg határozott számú bikát: botól. –

Az ellenfél le teszi egyik kezét szét terjesztett újjakkal az asztalra; a botoló minden uj végére egy egy pegyet tesz, s elmondja hangosan a pegyek neveit: az 1^{ső} „botoló”, a 2^{ik} „csipő”, 3^{ik} „kapáló”, 4^{ik} „gerebjélő” és az 5^{ik} a „simitó”. Most felvéve az 1^{sőt} feldobja, mialatt öklével jót vág a botolandó kezefejére; most a 2^{ikat} veszi, s dobja fel, mit – jót csipve a ki terjesztett kézre – fog ki. ezután a 3^{ik} a kapáló következik, meg veregetve körmével a már szí- || [5] szegő kezét; ezután a 4iket a gerebjélőt dobja fel, mi alatt ugyan csak dolgozik 5 körme. S ennyi kiállott szenvedés után a simitó következik, tenyerével meg czirogatja a néha egészen felkőrmölt kezét.

Kik már mesterek a pegy játékban: a „parancsolót” is játszák. Itt meg van az ellenfél által örökké parancsolva, hogy melyiket vegye feldobónak, ki van mutatva a 2ös nél, 3-asnál a melyeket egyszerre kell fel venni, a nélkül hogy a többi meg mozduljon, mi bizonyára nem kis ügyeséget igényel.⁴⁸ –

⁴⁶ Dósa Lajos többször használt egy olyan jelet, ami a nyomtatott S-re emlékeztet. A szövegkörnyezetből következtetve valószínű, az utólag betoldott ötös számjegyet írta így, melyet azonban a megfelelő ragok nélkül illesztett be a mondatokba, mint ahogy az alábbi írásképen látható:

⁴⁷ Feltehetően a következőt akarta mondani a játék leírója: Ha a végeredmény 3, 4 vagy 5 bika, akkor a hármas, négyes vagy ötös kezd, s folytatja; ha mind az ötöt kifogná, megint a bikához kezdene.

⁴⁸ A játékleírás végén idegen kéz [feltehetően Szabó Sámuel] ceruzával írt bejegyzése: (mogitáció)[?]

2. [Pocikolás] [1121] Sokszor 2–3 osztály öszve kap, huzakodnak, czivakodnak; az erősebb győz, de mi nem abban áll, hogy az ellenfelet kegyetlenül el mustrálja[?],⁴⁹ hanem hogy minél többet be tud húzni osztályába. Láss itt aztán dolgot! Bezárják az ajtót, s az ellenfél ajtódöngetése mellett meg kezdődik a műtét, a „pocikolás”. Eszre se veszik a befogottak, s már le vannak kapva || [6] 10 körmükről; mint villám fogja meg 3–4 a hánykolodó egy egy lábát, kezét. Na hallj most döngetést! Recseg a pad kegyetlenül jőve érintkezésbe a halálfelelmek közt levő igen is ki domborodott részével. Ki állva 2 műtétet elszontyorodottan huzódik társaihoz, kik 2-szeres tüzzel igyekeznek lemosni magukról a gyalázatot, mig meg szólal a csengetyü varázs hangja, s végig dörg a curián a „hajtó” parancs szava. –

3. [Malomkerék] [1122] És az eső kegyetlenül; s ez már előre felvillanyozza a sarjadékot. Alig várja, hogy szünjék egy kissé az eső, s már rohan a curia közepén végig csörgedező? ... nem ... hőmpölygő? ... nem is hőmpölygő, de egyszerűen, prozailag folyó „Maros”-hoz. Alig telik el 1–2 percz, már a mennyi téglá darabot, foszlányt, meg is tentudja[!] mit kapnak a curian, öszve van hordva a „Maros” partjára. A ki tanultak egy része azonnal hozzá kezd a || [7] gát kötéshez, mig a másik rész zszindelyből, vagy hogy hamarább legyen köréből 2 lapocskát tesz öszve élükkel egymáshoz, derék szögüleg; tengelyt alkalmaz rá, ugy hogy az egész készület 2 ágas között, mint egy malom kerék foroghasson. Míg ez elkészül, addig már a gát is a maga pompájában diszlik.

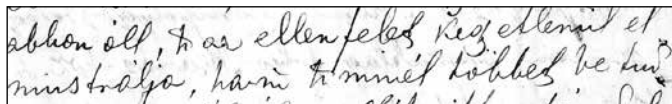
Most a két ágast illő távolságban a gát felső töltésébe szúrják, s rá teszik a készült malom kereket. A malom kerék alatt meg nyitják egy kissé a gátot, melyen a már meg gyült víz sebesen folyva ki, gyorsan hajtja a malom kereket, mi közben általános örömrivalgásban tör ki a kis művész sereg terve sikerültén.

4. [Órakészítés] [1123] Ilyenkor szokták az órát is csinálni; a víz által öszsze hordott fövényben egyik sarkán meg fordúlva talpával egy lapot ir le a fiu s kész az óra; de hogy ki számítja-e e szerént, hogy a már forgó malom keerek[!] hanyat fordul percenként? azt nem tu-[!] || [8] tudom.

5. [Hipi! Kuzi! – csúfoló] [1124] Eső után a víz mit, s mit nem szokot a curiára hordani, most is – mint látom – egy nyúl fejet vagy mit hoz lefelé; de nem is én, ama 6 virgoncz is meglátta. Hirtelen ki kapja a vízből s a leg közelebbi hátához vágja. Míre általános a kiabálás: „hipi! kuzi! hipi! kuzi!” s az illető, kit ily szépen hangzó nevekkal tiszteltek meg csak is ugy moshatja lemagáról[!], ha hirtelen egy másikra dobja a kérdéses valamit, miáltal ez veszi át az előbbi szerepét.

6. [Csúfoló] [1125] Különbben az efféle cadentiákban nagy mesterek a kópék; nincs oly hangzó melyre rimet ne mondjanak. De a melyeket bizonyos okokból

⁴⁹ A bizonytalan olvasatú *el mustrálja* szó a kéziratban:

mellőznünk kell. Egyet még is meg említhetünk: ha valaki pökdösődik, hamar elszoktatják arról: mert rákezdik: Zsidó! Zsidó! pökdösődő, kerten által szökdösődő. S annyira rá támadnak, hogy kénytelen elhagyni. – || [9]

[N° 105b]

7. A nyilazás [1126] Nagy nyilasok a tanulók; de még inkább nyilkészítők. 3–4 neme esmeretes előttek. Egyike egy zszindely- és kifeszített kávéval sokkal esmeretesebb hogy sem az időt töltsük vele. Esmeretlenebb a másik: a nyilvessző egy zszindely hosszúságu, hegyénél ujnyi vastagságu s így vékonyuló fenyő darab, mely egy landsa alakban végződik. Suly pontjában egy kis rézsutos bevágás van a vastagabb fél felé. A[z] elhajító eszköz egy rövid nyelű végén boggal ellátott korbács. A landsa forma hegyét 2 ujjal meg fogva, a korbács bogját a nyilvessző vágásába akasztja a vadász sarjadék, kifeszítve hintáztatja s hirtelen a nyilvessző elbocsátja, mely meg lehető messziségre röpül el.

Van egy kisebb szerű: egy arosztnyhosszúságu[!], ujnyi vastagságu fenyődarab egyik végét⁵⁰ 4 felé hasítva, s bele 4 öszve- || [10] nőtt szárny alaku papirt tesznek s kész a nyilvessző. A[z] elhajítása is egyszerű: a mutató ujat a papirral ellátott végre, a hüvelyk és nagy ujat a középre téve, és egyszerűen dobni kell; s eléggé megy; nem egy járta már meg a tanoda fedelét.

8. Toll puska. [1127] S mit nem tud játéku felhasználni az apróság. A roz ki hányt dinnye haj adja az anyagot egyik leg kedveltebb, s egészen ártatlan játékához. A „toll puska” az ugy nevezett „szöszös puska” kisebitett alakja: annál a cső bodzafa ennél toll. annál a dugó szösz, ennél görögdinnye haj. – Ezzel inkább tudnak „czélozni”. becsületesen meg tudják érni a korlát hasadékain át az ott elmenők arczát. – ⁵¹

A 6 lapból/12 oldalból álló, 17x10,7 cm méretű kézirat 1–10. oldalán szöveg van, 11. üres, a 12. oldalon Szabó Sámuel hevenyészett feljegyzésében 20 játék neve szerepel egymás alá írva, az alábbi sorrendben:

vak bika, cifra bika, Kusmaliczázni, Dörgölve gyujtás, lyukbavető, romázás[?], bicsakvetés (árboccal), nádibika, prücsök, csillagrugás, hol vagy komé!, hinta, Krisztus támasztás, két szék közé utetik, Sipot akasztják, gödörből messze felüt labdát, Szőni dobva – 11 köveccsekell[!], (Maruzsálás), Ki ki a maga mesterségét ..., repül repül.

⁵⁰ A lap alján, az „egyik végét” alatt Szabó Sámuel ceruzás bejegyzése: „kopja”

⁵¹ A leírás végén Szabó Sámuel ceruzás bejegyzése: „Legyet.”[!?] Alatta Darkó Ákos neve szerepel, melyet ceruzával többször áthúzott Szabó Sámuel, s alája Dósa Lajos nevét írta be.

III. Nagy István: *Gyermekjátékok* [1865]

[N° 106]

[1865. júl] [Nagy Istvántól]

1. Kigyófark: [1128] sorba állanak a gyermekek,⁵² s egymás kezét jó szorosan megfogják. A leg keményebb az egyik végére fogodzik, s futni kezd, most jobbra, majd balra huzva a többit, míg a végső 2 vagy 3 annyira el veszi az irányt, hogy egy sebes fordulat következtében a kigyó farkától elszakadva elbukik.⁵³

2. Kuzsmalicze: [1129] Meg áll egy fiú, s kalapját a földre teszi és lábával minden felé rugdosva védi azt. Most a többi rárohan, hogy a kalapot előlle el rugja. Ha ilyenkor a kalap ór valamelyiket meg éri, az teszi le kalapját, ha pedig előlle találják ki rugni, addig rugdossák „kuzsmalicze” kiáltozással, míg kiszabadíthatja.

3. Bakkfütyty: [1130] (4–8)⁵⁴ egy fiú lehajolva a falnak veti vállát, s a más ismét lehajolva derekán át öleli azt, mos[!] a más kettő vagy három egy másután neki iramodva a két tartó hátára ugrik, s ha az utolsó oly ügyes, hogy míg három tapsol fenn tartja magát, akkor az előbbieket tartanak, ha pedig nem, akkor az ugrok.

4. Nöstényfütyty [1131]: több fiú sorba áll, s az első négy kéz lábra hajlik, most az utánna álló átugrik rajta, s egy kis távolságra az is négy kézlábra áll; a harmadik így már kettőn ugrik át, a negyedik pedig hármon s így tovább, míg a leg elsőn mind keresztül ugranak, s akkor ő lesz az utolsó, s fel állva át ugrik mindeniken, s így megy mig tetszik. || [2]⁵⁵

5. Párnásdi ⁵⁶[1132]: (8) négy fiú háttal áll egymás felé, s lábait egymásnak feszítve szét hajlik, s kezeit térdre téve megerősíti állását. Most a más négy rendre neki iramodva, s fejét a párnák egyikének vetve át kecskebukázik. S miután ez egy párszor meg történt a tartók ugranak a más négyen.

Szobai játékok

6. Vallatás [1133]: Két széket úgy tesznek egymás mellé, hogy a kettő között egy kis hely maradjon, s beterítik egy ágytakaróval, s a két székre két fiú ül. A két szék közti helyre egy zekét teritenek, még pedig úgy, hogy egyik vége a takaron belül van, s a más más felől ér ki. Most a székek meg elbujik egy fiú – eltakarva az ágy terítőtől – s a közre nyujtott zekének belső végét meg fogja. Ekkor a játékok

⁵² A „gyermekek” szó fölött Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: *ostorcsapás*, ami a játék általa ismert megnevezése.

⁵³ A játékleírás végén Szabó Sámuel félig ceruzával, félig tintával írt bejegyzése: *(kézzel körbe forogva is játszák)*

⁵⁴ A két szám fölött – melyek a játékok számát jelölik – Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: *falbaugró* – vagyis a játék általa ismert megnevezése.

⁵⁵ A lap tetején, a szöveg fölött Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: *„Láb egymásra téve átugrás két lefekvő; Átalvető.”*

⁵⁶ A játék megnevezése (Párnásdi) alatt, a margón Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: *Bukfenc*.

ismerői egy fiút meg fognak, s mint bűnöst a székek elibe állítják, hogy a két ülő kivallassa, s rá állítják a közre tett zeke külső végére. S míg a többi egyet s más beszél, a szék megé bújt oly erővel rántja meg a zekét melyen a bűnös áll, hogy az az egyen súlyt elvesztve úgy hanyat bukik, hogy gyakran[!] felesem[!] játék.

7. [Vallatás 2.] [1134]: 2.) Vagy pedig mikor a két szék a fennebbi modon elvan rendezve, s az ágy takaróval oly ügyesen betakarva, hogy a kettő közti hely épen nem észre vehető, két fiú mint fennebb a két székre ül. Most egy harmadikat hívnak, hogy üljön közéjük. S midőn az épen le akar ülni, ezek felugranak, s az a két szék közti helyen ágy takarostól együtt lezuhan.

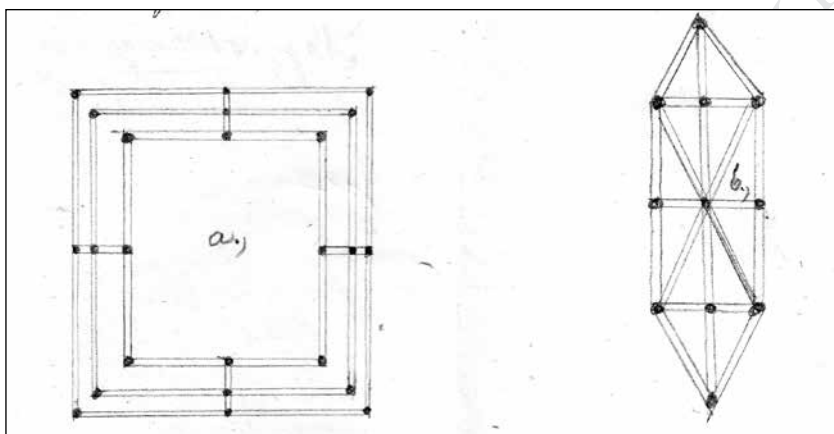
8. [Vallatás 3.] [1135]: 3.) Vagy pedig ha valamelyik colléga a másikat meg látogatja, a házi gazda egy széket vesz, s meg kínálja vendégét, s midőn az leülni akarva, annyira le ereszt- || [3]

kedett, hogy többé fel egyenesedni nem képes, ekkor a házi úr a széket szép csendesen vissza huzza, s kedves vendége szép csendesen a földre telepedik

1., Malom. a.

és

2. Nyúl. b.

9. **Malom.** [1136] 9 fehér és 9 fekete koczkát kell készíteni. Játssza kettő, egyik a fehér a más a fekete koczkával. Most egyik egy fehér a más egy feketét tesz a malomra, s az után rendre rakják arra törekedve, hogy három egy sorba essék, s ezt nevezik *malom*nak. Ilyenkor a malmos gazda kiveszen a másikébol egyet; kivéve ha annak malma van azt megcsonkítani nem lehet. Mikor mind ki rakják, akkor a vonalakon egyik pontról a másikra taszítják a koczkákat, s a melyik több malmot vagy kettős malmot (fűrés) csinál, a másét rendre elszedi, s az a győztes.

10. **Nyúl** [1137]. 3 fehér és 1 fekete koczkát veszünk, a fehér a kopokat és a fekete a nyúlat képviseli. A kopókat lerakja az egyik ját- || [4] szó egysorba, a nyúlat a más a hová tetszik odó[!] teszi. Most a három kopó a nyúlat üldözőbe veszi, s ha

valamelyik szegletbe úgy bekeríti, hogy a nyúltnak nincs hová mozdulnia, akkor természetesen meg van fogva.

Nagy Istvánmp

A kézirat 2 lapból/4 oldalból áll. Mérete: 21,5x16,7 cm. Mind a négy oldalon írás van.

A gyűjtő aláírása után a 4. oldal üresen maradt részére Szabó Sámuel fekete ceruzával egymás alá néhány játék megnevezését jegyezte fel az alábbi sorrendben:

Székről székre, Szegedi modjára, dob helyre, Bujdosik a garas, Koczkás
_____,⁵⁷ *Taps térden, árnyék a falon, Kép kivágás, Zsendelylyel labdaütés*
100ig.

IV. Jánosi Péter [cím nélküli játékleírásai]

1865. május 21.

[No 107]

[1865. júl] [Jánosi Pétertől]

1. Mit ássz czigan? [1138] Játék, miszerint a gyermek csoport kiválaszt magaközül egy markos, mind a mellett ügyes mozdulatokat tenni tudót, *ülünek* nevezvén, és egy másikat ki hasonlólag erős, bátor, körmös; ez a *gunár*. Az egész gyermekesereg egy másba fogodzva a gunár után áll, mintegy véd szárnya alatt, mely szintugy lenézőleg kérdi az előtte kaparászó ülütől: mit ássz czigán?

az ülü feleli: tormát.

G. Mit csinálsz vele

Ü. Meg eszem.

G. Mivel?

Ü. Egyik pipéd labával.

A gunár előbb jobb lábát mutatva kérdi:

Evel?

Ü. Nem aval.

ezután bal lábát mutatja, kérdi

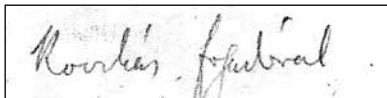
Evel?

Ü. Nem aval.

És így mindeniken végig megy a kérdezéssel, mikor az utolsó mutatja bal lábát: Evel?

Ü. Aval

⁵⁷ A kiolvashatatlan szó a kéziratban:

s evel a földön kaparászó rárohan a tömegre kiábálva: ülü vagyok vágok. Foly a viadal s tart, míg mind elszedi; ezután újra kezdik a gunárból lesz ülü, az ülüből gunár, míg bele unnak. – – –

2. Kapusdi. [1139] A gyermekek közül kettő képez egy hid feletti kaput, a többi pedig két vezérel lánczolatot – s így közelednek a kapu felé; ettől nem messze megáll az egész menet. A kaput képzők egyike kérü a vezértől: || [2]

Kakas isten jó napot

*Réce ruca fogadja.*⁵⁸

K. Tiz-tiz ki népei vagytok?

V. Lengyel László jó királyé.

K. Az is nekünk ellenségünk

V. Miről való ellenségetek?^{ellenségtek}

K. Minapában itt járátok

Hidunk lábát letörétek ^{elrontátok}

Felsem ácsolátok

V. Ácsok vagyunk ács mesterek ^{ácsorogunk, fenyőfából fát faragunk ingyen aranyozzuk}

Fenyőfából kifaragtuk ^{kifaragjuk}

Mind ingyen aranyoztuk. ^{aranyozzuk}

K. Hól kaptátok azt a sok ingyen aranyat?

V. Fel-fel mentünk kis Boldog asszony falvára

Kérve kértük, adva adták

Kis medenczével ^{tekenővel} mérték.

K. Hazudtok, mert vagy loptátok vagy oroztátok ^{csaltátok}

V. Isten látja mi lelkünket

Sem nem loptuk, sem nem oroztuk ^{csaltuk}.

Mi a kaputok váltsága?

K. Két szép arany alma ^{[Két] aranyos vitéz, Egy szép leány s egy arany alma.}

Ezután megindít[?] a menet, kettőt kiszakasztnak belölök, s így folytatják, míg mind el szakasztják csak a két vezér marad. itt újra kezdik, a kapus lesz a két vezér s folytatják, míg kedvök tartja.

3. Báránysdi. [1140] Kiválaszt a tömeg kettőt: egy *lumpot* s egy *virgonczot*, az a farkas, ez a bárány. Ezután kört képez az egész sereg szorosan összekapcsolja kezét mindenik. A körön belöl van a barany, kívül a farkas: annak szabad ki s bé járhatást eng[ed]nek, ennek || [3] pedig köteles mindenik ellent vetni. Miutan egy közulök el mondja ^{a jel szót} „künn a farkas, benn a bárány, szabad a vásár”, a farkas neki rohan a körnek, ha elfogta a bárányt akár be, akár kitöröleg, a mely kettő közt átment azok közül egyik farkas, másik bárány lesz, s folytatják untig.⁵⁹

⁵⁸ A jobboldali, felső indexben található kiegészítések Szabó Sámuel ceruzával írt bejegyzései. A továbbiakban is felső indexben Szabó Sámuel fekete ceruzával írt bejegyzéseit/betoldásait közöljük.

⁵⁹ A leírás végén Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése. ”Szabad a vásár ... üldözi mikor már sokáig nem tudta elfogni. –”

4. Tutajosok. [1141] Kedves játéka a vízben lubicskálni szerető gyerekeknek, miszerint az ég megeredt csatornai után keletkezett árkocszákon egy egy fadarabot elindítanak s kísérik azt – átsegítvén minden akadályon – míg elragadta egy sebesebb ár.

Jánosi Pétermk

1865. Maj 21.

5. Káplárosdi. [1142] Többen egy asztalkörül gyülekeznek; választanak előre egy királyt és egy káplárt; összefonnak egy zsebkendőt: ezzel a káplár üti a borsost: van két darab 4 hüvelyk hosszú fa, mindkettőnek egy-egy lapja pászol, a háta domboru: úgy hogy egymásra téve gömbölyüvé lesz. Ezt a király és káplár kivételével – mindenik bizonyos magasságból lebocsátja, ha mindkét darab hátán áll meg, hogy lapja nézzen felfelé *Király*. a lebocsátó kapja a királyi méltóságot egy borsossal; ha mindkettő lapján áll meg *Káplár*, a lebocsátó átveszi a káplárságot két borsossal; ha pedig egyik lapján, másik hátán áll meg, *felemás*: most a király a vetőnek ítél tiz borsost vagy a hányat tetszik, mit a káplár ur köteles kiadni: ha történetesen vagy egyel többet üt kétszeresen kapja vissza. –

J. P. mk

A 2 lapból/4 oldalból álló kézirat, melynek első három oldalán írás van, a negyedik üres. A papír mérete: 21x17 cm.

V. [Nagy Domokos név, cím és keltezés nélküli kézírata] [*1865/66-os tanév]

[N° 109]

[Nagy Domokostól]

1. Virágosdi. [1161] Játshatják bár mennyien. Mind azáltal három főszereplő van köztük kik a játék főbb tényezői. Ezek a következők: *Kertész*, *angyal*, *ördög*. Az ezen személyeken kívül fenn maradt játékosok lesznek a virágok.

Most a kertész virágait sorba ülteti és mindnyájának külön nevet ad, tekintettel lévén azok kívánságaira is e részben. Az *ördög* és az *angyal* a névosztás ideje alatt két külön saját tetszésök szerint választott szegletben – elrejtözve várják a játék kezdetét; a melyet a kertész egy „szabad” kiáltással ad tudokra. Ekkor az *angyal* jön elő és a játék kezdetét veszi ilyen képpen:

Angyal: „cinglingli”

Kertész: „Honnan jösz?”

Angyal: „Mennországból” || [2]

Kertész: „Min állasz?”

Angyal: „Aranykövön”

Kertész: „Miért jöttél?”

Angyal: „Virágért.”

Kertész: „Miféléért?”

Ekkor az angyal meg nevez egy virágot és ha azok közül valamelyik azon virágnevet viseli: az angyal által mennyországba vitetik.

Pl. *Kertész:* „Miféleért?”

An. „Rozsáért”, a rozsa nevű gyermek felkél és követi az angyalt, ki is előbbi helyére tér vissza. Útközben mindig a czinglinglint hangoztatva. Megjegyzendő, hogy ezen egész processióját fél lábon sántikálva teszi meg. –

Ezután jön mint az angyal fél lábon az *ördög* is, kezében, mint az angyalnak egy pálcza melyel sántikálásában magát támogatja. Az *ördög* eljárása is ugyan az egy kevés külömbséggel az elején, a melyet sajátságosságáért lássunk: || [3]

Ördög: „Pu pu pu”

Kertész: „Honnan jösz?”

Ördög: „Pokolból.”

Kertész: „Min állasz?”

Ördög: „Vas villa hegyén.”

Az ezután következő kérdések és feleletek ugyan azonosok az előbbivel, s a kitaláltat ő is elviszi magával. Ez így megy míg a virágok elfogynak. Most már az a kérdés, hogy melyik vitt a maga országába többet? Ha az angyal: akkor ő egész seregével ezt kiáltja: *pihá! pihá!* s a virágok feletti kertészkedést elfoglalja. Ha az ördög vitt többet: akkor ő egész seregével megrohanja a menyieket és elúzi, elfoglalván ő a virágok feletti kertészkedést. Így ismétlődik a játék mindaddig míg a változatosságot kedvellő gyermeki kedély más kép kívánja kielégíteni szorakozási vágyát. – || [4]

2. Csürkőzés. [1162] A játszó gyermekek számánál csak a párosságra vannak tekintettel. A midőn a játszó csoport kiválaszt két legjobb játékost a kik egymással szembe állva a *hívás* (kiválasztás) elsőségét határozzák el egymás közt. Mely által két csoport szerveződik, melyek élén a két választó, mint vezér áll. A hívás elsőségét vagy köz egyet értés útján, vagy sors által döntenek el. A sors általi eldöntés a következő: A két meg bizott szembe áll és egy botot hajított a másiknak, ez ismét vissza, a másik hasonlóképpen mind addig míg egyik a mint fél kézzel a botot kifogta fel nem szollítja a másikat a markolásra. Ez akkor fél kezével közvetlen a másik markolása felett markolja meg a botot, amaz ismét ennek, míg az egyik kiszorul t. i. nem talál a boton annyi fogni valót, hogy kezével azt meg tartva fején túl hajítsa. Mert ha talál annyit és a kísérlet sikerül, akkor a hívás elsőségét ő nyerte meg. Ellenkező esetben a másik hív először. || 5]

Igy megtörténvén a két csoportra oszlás, most azt határozzák el, hogy melyik csoport legyen benn és melyik künn a mi hasonló képpen vagy meg egyezés útján, vagy a fönnébb leirt botvetés szerént döntenek el. Ekkor a játék kezdődik.

A benn levők fel állítanak egy nagy követ a földbe rézsutosan, a melynek feljebb álló szélére, – a künn levők által választott legügyesebb játékos – ráteszi a labdát és ott marad a kő mellett a többieket *kisütni*. Ekkor a benn levők közül előlép egyik, – kezében laptá ütő nagyságú botot tartva, – melyet a kövön álló labdára hajított oly távolról melyet ő czélszerűnek tart. A bot által érintett labda el ugrik a köről, az elütő pedig azon perczen meg futamodik botja után. A künn különböző irányban és távolságra osztott gyermek csoport, a legnagyobb figyelemmel

kiséri a labda röptét hogy azt korább a kö mellett álló kezébe jutassa, || [6] és az hamarabb érintse a bedobott labdával a követ; mint a másik befutna és a behozott bottal való köre ütés által azt sikertelenné tenné, mert csak abban az esetben lesz a benn levő *kisütve*. A mikor is, ha botját sikerült behozni, ki kell dobnia arra a helyre, honnan hozta és tehetetlen lesz mindaddig míg egy ügyesebbnek nem sikerül azon botot is behozni s vissza helyezni a tulajdonost előbbi jogába.

Hogy ha sikerül a kö mellett levőnek a benn valokat *kisütni*: akkor a künn lévőék jönnek bé és azok kimennek.

Érdekes látni, mikor többek botja künn marad és már az egész kisülése van kilátásba; hogy, mint igyikszik[!] egy hátrább maradtott ügyesebb fiu a többiek botját is behozni. Megtörténik azonban, hogy midőn a künn levő botokat már összegyűjtötte és be felé szaladna vele, érkezik be éppen akkor a labda is a már felig meg || [7] megnyert[!] diadalt vég kép meg semmisitti. –

3. *Egy pár karácsoni játék.* [1163] [családi]⁶⁰

Paposdi. Emlékszem, hogy ezen játékot gyermek koromban, mindig karácson szombatján, a betlehemesek elmenése és az éjféli mise bekövetkezése közti időszakban játszottuk. –

Minden gyermeknek kell lenni egy néhány diójának, a melyel játszhasnék. Össze gyűlnek ekkor és a szoba közepire egy széket tesznek, erre pedig egy deszkát tesznek úgy, hogy az egyik vége a a[!] pádimentumot a másik a szék ülését éri. Most a deszka alsó végétől mintegy 6–8 hüvelyk távolságnyra egy diót (*papot*) állítanak fel, a melyet a gyermekek diójuk lehengetés által igyekeznek leütni; mind egyik a másik után hengeritnek illő rendben. || [8] A lehengetett dió ha nem éri a papot ott marad a földön. Mind addig ott hagyják, míg egy szerencsés dió a papot leüti, melynek birtokossa a földön levő diokat azonnal mind fel szedi és tulajdona lesz. –

4. *Sorban állítás.* [1164] [családi]

Itt minden gyermek ad egy vagy két diot, a melyet sorba raknak. A gyermekek most rendre, mint a teke labdát diójukat be hajtják a tömeg közé, a melyből a hányat kiüti, annyit nyert el. De ha egyet sem üt ki akkor az elhajított dio is a tömeg közé sorakozik. – || [9]

5. *Gyolcs ingem spárgám.* [1165] [népies]

A gyermekek sorba ülnek. Egy közüllök mosolyogva és tapsolva jár körül ezen verset mondva:

Gyolcs ingem, (spárgám) párnám

Komlos koszorúcskám.

Kinek látom mosolygását

Bíró veszi szép zállogát.

⁶⁰ A cím és sorszám után következő, dült szögletes zárójelbe tett dült betűs minősítés Szabó Sámuel fekete ceruzás utólagos bejegyzése. A gyűjtemény további részében Szabó csaknem mindenik játékleírását minősítette egy-egy bejegyzéssel, melyeket hasonlóképpen reprodukálunk. Ezek a bejegyzések arról árulkodnak, hogy Szabó Sámuel igyekezett csoportosítani a gyermekjátékokat aszerint, hogy hol, mikor és kik játsszák.

S ha történetesen, – vagy a körül járó biró naivságától meghatva, – valamelyik elkaczagja magát: attól zálogot veszen.

*Mély kutba tekinték
Kömény szálát szakaszték.
Kinek sat⁶¹*

6. Hová megyen nagy apó? [1166]

Egy nagyobb gyermek áll elől, a kisebbek pedig utánna: mind egy más öltönye szélét fogva. Az elől álló nagyobbak kezében egy pálcza van, melyet a földhöz ütögetve totyog mellette, mint egy vén ember. || [10] Az apró gyermekek utánna tipegve egy hangulag verselik:

Gyermekek: Hová megyen nagy apó?

N. Apó: Debrecenbe pipáért. Kolozsvárra dohányért.

Gyermekek: Vigyen el kend minket is!

N. Apó: Elviszlek ha el nem kaczagjátok magatokat.

Gyermekek: Há há há há! Háháháhá!

a gyermek sereg ekkor szét fut, a nagy apó utánna és addig úzi őket, míg sikerül mind egyiket el fogni. –

7. Lopom pásztor szöllődet. [1167] [mezei]

A gyermekek közül egy a pásztor, a többiek mind tolvajok.

A pásztor leül a fűbe és az előtte levő térséget mint szőlő hegyet, a rajta levő fűvet mint szőlőt tekinti, a melyet ő őriz. || [11]

A gyermekek ekkor oda lopodznak és a fűvet kezdik tépni, mialatt ezt éneklük:

Lopom pásztor szöllődet,

Szorongatom[?]pincédet⁶² Ne mekkora gerezdet! mire a pásztor fel ugrik és a gyermekek (tolvajok) után szalad és a melyiket sikerül elfogni a lesz a pásztor. –

8. Csicseri borsó vad lencse. [1168] [népies]

A gyermekek körbe állnak egymás kezét megfogják és keringnek, mialatt folytonosan ezt éneklük:

Csicseri borsó vad lencse.

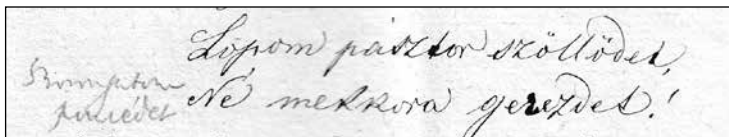
Fekete szemű menyecske.

Mit keres a kezembe?

Almát keres a zsebembe.

⁶¹ Szabó Sámuel fekete ceruzával írt bejegyzése.

⁶² Szabó Sámuel fekete ceruzával írt bejegyzése. Első szavának olvasata bizonytalan. A kéziratban így néz ki:

*Szedjed szedjed szegény ember Neked is jut belőle
gugg le!*⁶³

Ennyi az egész. || [12]

9. Vaczkorosdi. [1169] [iskolai]

Egy gyermeket leültetnek a földre, egy pedig melléje áll és kiáltja? „Ide a jó vaczkorra”. Mire a körül állók a legnagyobb iparkodással igyekeznek megütni a földön ülő gyermeket. A vaczkort őrző pedig mindent elkövet, hogy ne sértsék meg a felügyelete alatt levőt, ezért: forog körülötte sebesen és rug minden felé. Ha már az őrző, – vagy egy a vaczkort meg ütni akaró gyermeket, – megrug: akkor az lesz a vaczkor és a régi vaczkor az őrző. Az előbbi őrző pedig a játékosok közé keveredik. || [13]

10. Tüzet viszek nem látjátok. [1170] [népies]

A gyermekek körbe állnak, egy más kezét megfogva. Egy közüllök egy befonott zsebkendővel, a többiek háta megett kereken futkos ezt énekelve:

Tüzet viszek, nem látjátok,
Ha látjátok se mondjátok!

Addig futkos a míg egynek háta mögé a földre észre vétlenül lebecsátja zsebkendőjét, a mit az ha észre veszen azonnal felkapja és utánna szaladva folytonosan üti addig míg a veretett fél a verő üres helyére érkezik és oda be áll. Minden esetben ő hordja a tüzet a kinek háta mögé levetik, mert ha nem találja észre venni, a másik ki levetette háta mögé a befonott zsebkendőt futva kétszer megkerüli a kört és ezt helyéről kiveti, megszabadulván azon büntetéstől, hogy a másik meg szupárolja. – – || [14]

11. Figyelmet érdemel. [1171] [iskolai]

Egy gyermek krétával kezében figyelmezteti a társát, vagy a társaságot, hogy egy vers elmondása alatt ő éppen huszon két vonalat fog húzni a nélkül, hogy egyet is hibázna. Ekkor kezdi a verset mondani és a szótagokat elszaggatva egymástól – minden szakaszban egyet húz a krétával ilyen formán:

fát	vágok	fát	fái	mogyó	rót	
régi	roko	tyát	aki	velem	vers	
én	is	aval	vers,	fogad	junk	egy
kupa	borba	huszon	kettő	lesz.		

A 8 lapból/16 oldalból álló füzet 1–14. oldalán írás van, a 15–16. oldal üres. A füzet mérete: 22x13,8 cm.

⁶³ Szabó Sámuel fekete ceruzás bejegyzése: a vers utolsó két sorának általa ismert változata.

VI. Ferenczi Zoltán: *Játékok leírása*

[*1873/74-es tanév]

[Ferenczi Zoltán]

1. **Kukkos vagy részes büdű.**⁶⁴ Egyik legkedvesebb labda játék. Az eljárás a következő: összeállanak párosan a játszó s kettő rendesen vagy a legerősebb s legjobb játszó vagy a leggyengébb választ, mely következőleg megy: botot vetnek egymáshoz s azután kezeikkel folyton egymás felett fogják meg a botot s melyik keze a bot végére feljül esik, de úgy hogy annyit fogjon belőle, hogy fején keresztül tudja hajtani, a játék kezdetén az lesz *künn* és választ először egyet a játszó közül. Azután a másik választ, ki a játék kezdetén benn lesz; s azután ismét a künnlevő választ még egyet s utána ismét a bennlevő s így tovább. Azután kik künn vannak szerte oszlanak, kivéve egyet ki bennmarad s ez „adja” a lapdát a bennlevőknek. Ezek aztán elkezdve rendesen a választón 3–3-at ütnek azon sorban, melyben választattak s ha a künnlevők e „kukkuk” közül kifognak vagy egyet, akkor „egy lesz a rész” s ez így mind addig foly míg meghatározott számú részt tesznek a künnlevők, mi rendesen annyi szokott lenni, mennyi a játszó száma egyik félen. Ha ezen részeket a künnlevők „letették”, ők mennek bé s kik benn voltak azok mennek ki, megjegyezvén, hogy az utolsó rész letevésekor kinn maradt el az ütés, mert mikor ismét bújtnak az folytatja az ütést vagy kezdődik a rész ismét elől.

2. **A disznó.** Talán a legtöbb eleveléssel bíró lapda játék, egyben || [2] sincs annyi nevetés, ujongás, egyszerűval elevelség mint ebben. A játék folyama a következő: hosszú lapda botokat vesznek elé s meglehetősen nagy körbe, a szerint mint több vagy kevesebb játszó van, egygyel kevesebb lyukat vájnak, mint a hányan játszodnak s egy sokkal nagyobbat pd [pedig] a kör közepére s ez a „város háza”. A körbe vájt lyukakba belédugják botjaik végét s várják míg a „*disznó pásztor*” a disznót a város háza felé törekszik behajtani. Most a bennlevők botjaikkal törekednek a disznót elütni, nehogy a disznó a városházara bėjuthasson, s ha a disznó pásztor ez alkalommal valakinek lyukába belédugja botját, az megy ki s lesz disznó pásztor. Ha pedig a disznópásztornak sikerül a disznót a városházara behajtani, akkor „lyukcsere” lesz, mely alkalommal a disznó pásztor törekszik lyukat kapni s ekkor kinek a lyukcsere végén nem [maradt] lyuka, az lesz disznópásztor.

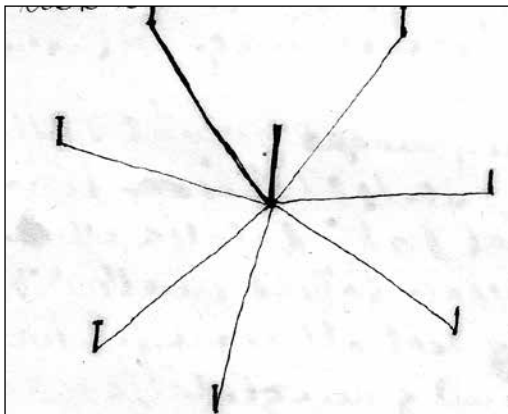
3. **A.B.C.** Az abc-nek két neme van a „*fogó*” és „*futó*” abc. A *fogó abc* menete a következő: elnevezik magokat a játszó az abc betűinek rendje szerint s ezután egyik feldobja a labdát a fedélre s „*szólít*” egyet, b-t vagy c-t, s ha a szólított nem fogja ki, akkor „egy lesz a hibája” s azután szólít mást s így ha valamelyik meg-

⁶⁴ Játékleírásaiban Ferenczi Zoltán gyakran rövidíti a *meg-* igekötőt és a *vagy* szót. Mátolatunkban a rövidítéseket minden külön jelzés nélkül feloldottuk.

határozott (pl 3–4–5 sat) hibát csinál, akkor „kihal” s ez mind addig foly mig vagy mind, vagy egyet kivéve mind „kihalnak”, ha mind kihalnak, akkor újból kezdődik a játék, de ha valaki fennmarad, akkor az a többieket „megbütüli”, mi abból áll, hogy meghatározott (pl 10 lépés) távolról rendre mindegyikre annyit üt a lapdával, mennyibe a kihalás volt megállá- || [3] pítva; de ha vagyegyszer nem talál, akkor az, kit nem talált meg „visszaadja”.

A futó abc menete épen ilyen csak abban különbözik, hogy ha valamelyik „szólit” akkor mindnyájan szertefutnak, mert ha a szólitott nem fogja ki a lapdát akkor az elfutottak valamelyike után hajtja a lapdát s csak azon esetben marad rajta a hiba ha nem találja meg, de [ha] megtalálja akkor róla arra száll a hiba kit megütött s a következőt az szólitja.

4. A bicskozás. Felütnek tiszta sima helyre egy kis fát a földbe s ez a „pap”, innen, mint központból annyi egyenlő hosszúságu sugárt vonnak, mennyi a játszók száma, s azok végére ismét rövid fácskákat dugnak, mi ilyen formán néz ki.

Ekkor elévesznek egy bicskot s az egyik oldalát elnevezik „jár”-nak, másikat „nem jár”-nak. Valamelyik elkezdi a játékot; fellöki a bicskot s ha az a „nem jár” oldalára esik, akkor a szomszédjának, ki ugyanezt teszi; de ha a „jár” oldalára esett a bicsok, akkor élivel lefelé bévág-|| [4] ja a földbe s a mennyire bément megjegyzi s reáméri saját vonalára a központ felé s a végire dugott kis fácskát annyival közelebb dugja a központhoz (a „paphoz”); de ha a bicsok a földbeütéskor háromszor egymás után kiszökik, akkor „leteszi” azaz szomszédjának adja; de ha ez nem történik meg akkor a fennebb leírt miveletet ismétli mindaddig mig „letesz” azaz a bicsok fellökésekor a „nem jár” oldalára esik s ekkor szomszédjának nyújtja ki ugyanezt teszi. A nyertes a játékban az lesz, ki így leghamarább eléri a papot. A ki így háromszor lesz nyertes, akkor a vesztesek egyikével kiszedeti a

fácskákat s kezeit békötve⁶⁵, élvezeti tetszése szerinti helyre s ott elszorítja vele a fácskákat, mire visszavezeti a játék helyére s kioldván szemeit elküldi, hogy a fácskákat keresse meg. Ezt ismétli a nyertes mindenik vesztesel.

5. Királyosdi. felütnek egy magas poznát s attól a játékok elállnak sorba mintegy 30–40 lépés távolságra s rendre hajgálják botjaikat s a ki találja az katonai fokozatok szerint folyton főlebb emelkedik egész a királyságig, hová csak akkor jut fel, ha háromszor egymás után mindig megtalálja a poznát. Inkább csak falun vagy ott játszódják, hol erre megkívántató terület van.

6. A béka. Gymnastikai mulatság, mit rendszeren egy erősebb s egy gyengébb csinál. Szemközt fordulva a gyengébb kezeit felteszi a másik vállára s felugorva || [5] lábait dereka körül övezi s hátra hajolva a másik lábai közt kihajlik s megfogja a csizmája sarkát. Akkor ez négy kézláb fekszik s ugrál.

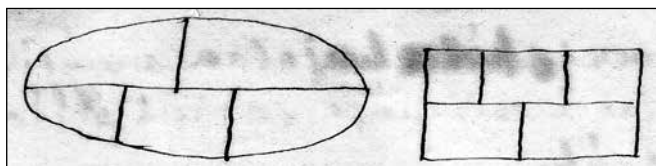
7. [Nyilazás]. Ritkább nyilazási mód az ugynevezett „*nád nyil*”. T. i. elévesznek két, egy vékonyabb és vastagabb üres nádat úgy 2 láb hosszúságot s a vastagabb egyik végére olyan lyugat[!] vágnak mint a fűzfa tilinkónál. A nyilazás következőleg megy: megfogja az ember jobb kezével a vastagabb nád ellenkező végét, mint a melyre a lyukat vágta s a vékonyabb nád egyik végét a nád végén lévő lyukba dugja, másik végét balkezébe tartja meg. Ilyen állásban azután a vastagabbal, melyet jobb kezében tart, elhajtja a másikat a végén levő támaszpontjából, mely így nyilsebességgel fog elrepülni.

Az orák alatti nyilazás egyik modja a következő: hozzá köti valaki mutató és hüvelyk ujjához egy gumi elasticum két végét s azután egy darab összefacsart papirt kettőbe hajtva vagy mi még jobb, egy villa alaku fácskát belé akasztva s kihuzva, elpattintja.

8. A malom. Összefogoznak négyen, más négy pedig ezeknek vállára feláll s szintén összefogózik. Ekkor a négy alsó elkezd forogni s velök együtt természetesen a négy felső is, és ki a 4 felső közül leghamarább leesik elpáholják.

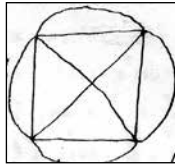
9–13. [Észfejlesztő feladványok]

Szokásosak némely észfejlesztő feladványok is. || [6] pl.

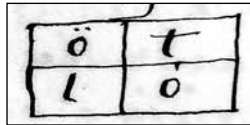

⁶⁵ *kezeit békötve* – A játékleírás további részéből az derül ki, hogy nem a kezeit, hanem a szemét köti be a nyertes játékos a vesztesnek.

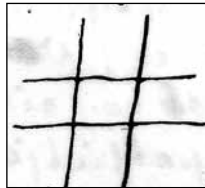
ilyen alakokat felrajzolnak a táblára s háromszori kézfelemeléssel le kell törölni. Vagy pedig ezen alakot egybe megcsinálni, a nélkül, hogy az illető t. i. felemelni kezét.

Vagy kérdés, négy istállóba hogy lehet elhelyezni 5 lovat, de úgy hogy mindenikbe csak egy essék? Felelet így:

Hanem szokásosabb ily játék az akasztófa, áll két párhuzamos vonalból, melyeket más két hasonlólag párhuzamos metsz ilyen formán:

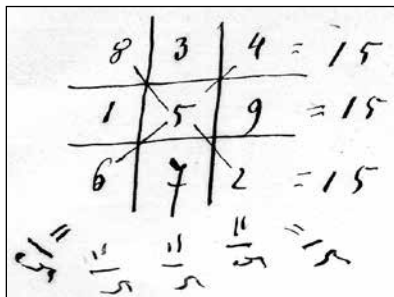
Itt eléáll 9 köz, ekkor egyik valamelyikbe egy felvett jegyet (betű, szám) ír s utána ugyanezt teszi a másik is s mikor valamelyiknek már 3 jegye van s a negyediket huzza, akkor egyet törölni kell, s ez mind addig foly, míg valamelyik ki tudja vinni, hogy három jegye essék egy sorba, s akkor azokat egy vonással keresztül huzza, jelezve, hogy a másik fel van akasztva:

|| [7]

Kérdés, hogy lehet elhelyezni ugyanezen alakba a 9 számjegyet úgy, hogy minden rend s keresztbe véve is összeadva 15-öt tegyen?

Felelet:

A kézirat 4 lapból/8 számozatlan oldalból áll, első hét oldalán írás van, a nyolcadik üres. A papír mérete: 21x17,2 cm.

VII. Harmath Béla: Az iskolában divó játékok leírásának gyűjteményéhez

[*1873/74-es tanév]

Harmath Béla

1. Szamár, szamár, ki van rajtad?

A játsszó társaság közül egyik egy ágyra lebukik s lepedővel, paplannal, vagy bármilyen ruhadarabbal fejét betakarják s az igazság ellenőrzése végett, egyik a takarót jól szeméihez nyomja, hogy ne csak ne lásson, de még a szeméi is káprázzanak. Erre egyik a hátára ugrik s a többiek közül egyik ezt kiáltja: „Szamár, szamár, ki van rajtad?” Ekkor amaz mond egy nevet, s ha kitalálta, felkél s a másik bujik le, ha pedig nem ismét lebukik, míg kitalálja. S így foly a játék tovább.

2. Schuster.

Egy fal körül áll bizonyos távolságra a játsszó társaság, s egyik tagja közel lép a falhoz. Most egy jó kemény labdát üt a falhoz, melyet a társaság kifogni igyekszik. Ha az ilyenkor rendesen előállani szokott tolongás daczá- || [2] [ra] valamelyik kifogja, az bütül egyet a bent állóra. Ha találja az illetőt, az újból üt a falra, ha nem, akkor helyet cserélnek. Legbajosabb itt labdát kifogni, lökdösődés és pofozódás miatt, mely semmi csoportos játékoktól nem szokott elmaradni. Ha valakinek kezéből a labda kiesik, vagy csak bármilyen kicsit érintse kezét is beáll. S így foly ez tovább.

A 2 lapból/4 oldalból álló kéziratnak az első-második oldalán van a két játék-leírás, a harmadik üres, a negyedik oldalon a gyűjtő autográf feljegyzése látható: „Harmath Béla gyűjtése”. A papír mérete: 21x17 cm.

VIII. Berényi János: *Gyermekjátékok* 1874. október 3.

Szabadban

1. Tolvajosdi. A játzó társaság egybe ül, választ saját kebeleből egy bírót, egy börtönört s néhány pandurt (csendőr), a többiek lesznek a tolvajok. A tolvajok szétfutnak, elbujnak; most keresésökre megindulnak a pandurok s ha valamelyiket elfoghatják a bíró elébe viszik, ki megtartva a törvényes módot, kivallatja. Ilyenkor az a legügyesebb, ki legnagyobbat tud mondani a tolvajok közül, lopási s rablási tényeket. Most a bíró elítéli vagy fogságra vagy néhány vesszőütésre, mit egyik pandur hajt végre. –

2. Bocsozás. Elkészül a földön a 2–4 láb átmérőjű vár, melyet egy fával karczolnak a földre. Egyik játékos benn van, kezében egy rövid pálcza. Most másik kezével feldob a levegőbe egy kis fácskát s azt pálczájával igyekszik minél || [2] messzebb elütni. Ha a künn levő az elütött fát kikapja akkor ő lesz benn, ha pedig kinem[!] kaphatta akkor a várba törekszik hajítani, mit a benn levő pálczájával ellenőriz, azt elütni akarva, mi ha sikerült, akkor egy bizonyos számot mond így: én kérek p. o. 4-et, jelentve e szám azt, hogy hányszor fér le az ütőpálcza hosszában a vár széle és a fácska közé. Ha a kért szám ki nem telik, vagy a künn levő a fácskát éppen a várba vagy ahoz oly közel dobta, hogy a kettő közé az ütő pálcza egyszer sem fér le, akkor a benn levő megy ki. Megjegyzendő még az, mikor a benn levő a feldobott fácskát nem tudja elütni, akkor azt a künn levő annyiszor rugja meg a várfelé, a hányszor sikertelenül ütött hozzá pálczájával a benn levő. Ugyanez áll, mikor nem egyenesen üti el a fácskát, ekkor a künn levő kiáltja: „csavaros rugás”, s ha a visszarugáskor a váron túl megy a fácska, a másikat kitette. Így foly a játék egy ideig, míg valamelyik a fentemlitett méréssel egy előre kikötött számot el nem ér; mostkövetkezik[!] a botolás; t. i. a nyertes a fácskát jó messzire elüti, a melyhez a másik a vártól fogva féllábon sántikál s a fácskát ugyancsak féllábon visszahozza, ha || [3] a vesztes lábát utközben leteszi, ráütnek a pálczával. E játék neve hihetőleg onnan származik, hogy ha az ütő pálcza a vár és az elütött fácska közé 10-szer fér le, ez egy „medvét” tesz, ha ennél kevesebbszer annyi „bocsot” hányszor le fér.

3. „Macska, ki fán nincs” kiáltás hangzik valamelyik gyermek ajkáról, mire mindenik farakásra, hidra, küszöbre, szóval fára szalad, s ki legkésőbbre maradt az a macska, a többiek az egerek. Ezek a fáról egyenként leszállva ingerkednek amazzal; de ez ingerkedés végre is torkán forr valamelyiknek, mert a tü-

relmét veszített kandur utánok iramodik s ha valamelyiket nyakon csiphette fára menekülés előtt, az lesz a macska.

4. Nóstényfitty. Négy játékos közül kettő a földön szembe ül, kik lábukat minél szélesebbre szétterjesztik; ez az *egyés*; azután az egyik lábát sarkánál a másik játékos lába ujjára teszi így alakul a *kettős*, három lábat téve egymásra az előbbeni mód szerint lesz a *hármás*, azután a *négyes*. A más két játékos pedig bizonyos távolságról || [4] egyenként fut, s a lent ülők egymásra tett lábain[!] átugrik, megtartván az irt alakzatok sor rendjét. Ügyelni kell itt arra, hogy az átugrónak még ruhája se érintse a „tartók” lábát, különben ők rakják fel amozókat[!], vagy mint mondani szokták „ők tartanak”.

5. Ki a várból! A földön egy nagy kört készítenek, s ebben vagy mi még jobb egy magasabb helyen vannak a vár örök, élükön a parancsnokkal. A künn levő ostromlók igyekeznek a várba betörni, az örök védik azt s így egy kis összecsapás támad, melyben legszerencsétlenebb sorsa van a ruhának. De ha a várat bevenni sikerült, az így foglyul esetteket megbüntetik.

6. Gyepűfonás A játszó egymás kezét megfogva egy hosszú sort képeznek. A szélsők közül egyik meg áll, a másik az egész sort átvezeti rendre mindenik karja alatt s így kész a gypű. Most a két szélső derekasan neki fog s a sort ellenkező irányban huzván törekszik elszakítani; midőn ez sikerült, ki eleresztette a másik kezét, azt az egész játszó sereg meg tapsolja, t. i. tapsol feje felett s olykor egyik tenyerét eltévesztve a sok kéz között a fejére is [üt]. || [5]

7. Madarásdi A kis játékosok mindenike sárból, szénából, fűből fészket rak, belé téve sárból csinált tojást vagy madárfiókákat, s így eldugja; mi alatt a madarász huny. A kiáltott „szabad” szóra elindul, felkeresi a fészkeket; ha mindenikét feltalálta, a jövő játékban az lesz a madarász, kié a legelőször megtalált fészkek volt. Ha pedig valamelyikfiókái[!] jól elrejtve a feltalálástól, megmenekültek, azokat elrepi. Ilyenkor csak az előbbi lesz a madarász, mindaddig, míg minden fészket megtalált.

8. Bába (lapdajáték) Egy boton mindenik játszó kezét egymás felébe rakja s kié legfelül leend, az a bába. Van egy cél pont, melyet „büdünek” hívnak. A bába mindenik előtt sorba feldobja a labdát a levegőbe, s ha az botjával hozzáütött akár talált akár nem, azonnal futnia kell a бүdүbe, s onnan a következő játékos ütésén vissza. Ha a bába futás közben a lapdával megüti, az neki leend segítségére. Hasonlóképp künn van az is ki a бүdүben rekedt, vagy kinek ütését kikapták. Kit utóljára tesznek ki, az lesz a jövő játékban bába. || [6]

9. Diósdí 2–4 játékos van. A földre egyenes vonalat huznak, ezzel párhuzamosan 4–8 hüvelyknyire egy másikat. Most minden játékos egyik vonalra egyenlő mennyiségű diót rak sorba egy máshoz minél közelebb, ezek közül a bal felőlít elnevezik „papnak[”], a mellette levőt „birósnak[”]. Ekkor a játszó sorban egy más diót hengeritenek a sor felé, s ha ez a sorból valamelyik diót kiüti tul a másik vonalon, ugy a kiütött diótól jobbra eső rész, mind a hajítóé. De ha a kiütött dió nem ment túl a vonalon, ugy semmit sem nyert. Mikor a nyeres által nagyon elapadt a letett diók száma, ismét tesznek le.

Szobában.

10. Virágosdi. Egygyel kevesebb szék van mint játszó. A választott kertész mindeniknek egy-egy virágnevet ad; most akinek helye nincs megmondja nevét s kér egy más virágot, kinek azonnal fel kell állni s ha képes más helyre ülni, miután tetszése szerint más is helyet cserélhet. P. o. én || [7] vagyok a viola, nekem kell a rezeda vagy a kertész, mire a szólított feláll s más helyre igyekszik. Ha a kertész kívánja az egész kertet, mindenkinek helyet kell cserélni.

11. Gyűrűsdi. Egy gyűrűt hosszú s két végén összekötött fonalra huzunk, a melyet a játszó körűl állanak s a gyűrűt a fonalon jobbra balra lökdösik. Egy a középén áll, s igyekszik a gyűrűt valamelyiknél megfogni, mi alatt a játszó e verset mondogatják:

Ez a gyűrű bujdosik,
Kézzől kézre adatik;
Óh mi jól és mily szépen
Áll a les a középén.

Ha a középén levőnek sikerült a gyűrűt valamelyiknél megfogni, az áll középre.

12. Szembekötősdí Egynek szemét egy zsebkendővel szorosan bekötik s hogy biztosabban tudják, vajjon nem lát-e, egy játszó tenyerébe köp, s másik keze élével beleütve az szétloccsan, mikor kérdi a hunyó- || [8]től: így loccsanjon ki a szemed, ha látsz? A hunyónak „ugy” feleletére a játékosok némileg biztosítva érezvén magokat a szoba különböző szegleteiben el kezdik mondogatni:

Itt is török a diót,
Amott is a mogyorót!

A hunyó a hang után indulva gyakran megragadja a szék karját, vagy kaparja le a falról a meszet, mert a hangot adó gonosznak csak hült helyét találja; ki már a szoba más szegletében hahotázik, szerencsésen menekülvén el a hunyó előre nyújtott karja alatt. De ha végre még is sikerül valakit megfogni, annak kötik be a szemét, hadd tapogasson.

összeírta

Berényi János MP
Kolozsvárt 874 Oct. 3^{án}

A cérnával összefűzött füzet 4 lapból/8 oldalból áll, mind a nyolc oldalon írás van. A papír mérete: 21,3x17,2 cm.

IX. Szász Izsák: Játékok

[1874. november 22.]

[1874. nov. 22]

[Szász Izsák]

[2. oldal üres] ||

[3. oldal]

1. **Város:** A játszodni akarók kiválasztják maguk közül a két legjobb játszót, kiket megbiznak a szedéssel. „Adjad és vegyed” – szavakkal megkezdődik a szedés. A mikor a játszodni akarókat mind *felvették*, huznak egy várat. Most meg az a kérdés merül fel: 1Kia[?] álljon bé a várba? *Rendesen* a sors szokott dönteni. Elé vesznek egy botot (pálczát), melyen kezeiket a szedők egymásra rakják, – most kezdi az alsó s felül teszi a kezit, – s tovább a más; melyiknek keze felül lesz – a marad a vár fokán – a másik társaival a várba áll. – *Megtörténik*, hogy így a pálczán rakáskor csak egy kis hely marad felül, – ilyenkor az alsó, – hogy be ne álljon – igyekszik megfogni markával felül az üressen maradt helyet, – s ha fején keresztül tudja dobni (vetni) – ő a győztes. Ilyen alkalommal a győztesnek látszók, – nagy figyelemmel kísérik (gyakran lármával) a győztesnek lenni akarót. – || [4]

Eldöntőül használják még a pénzt, – gombot vagy más egyéb tárgyat. *Rendesen* pénzt vagy fületlen gombot. Előre ki választja a két szedő, hogy melyik félé legyen az irás vagy példa (írás, sas, sima vagy nem az) A választás után feldobják a levegőbe a pénzt vagy gombot, s melyik fél kiválasztott jegye felül esik, a marad a vár fokán. Ha nem esik egészen lapjára a fel dobott tárgy, új dobás szokott történni. Ilyenkor mondja, kinek jegye előbb felül volt: „Ki hozza az Isten az igazat! [”] *Megtörténik* az is, hogy mielőtt szednének, határozzák meg: ki álljon be a várba. – Ilyenkor *rendesen* van még egy kitünő játékos: s ezt a melyik fél elveszi, a szokott beállani a várba.

Ha már el lett döntve, kik áljanak be: a vár fokon levők egymásnak dobják a labdát s mikor mindenik kezében volt; kezdődik a várban levők, ostromlása. Ki a várban levőkre dob s ném[!] ér vagy suról, a várbeliek ezen kiáltására: „Szálj le! félben hagyjad a || [5] játékot[”]”; Ha pedig ért, akkor a várbeliek igyekeznek a vár fokáról futók közül valamelyiket megdobni, mi ha nem sikerül a megdobott üt ki a várból. Ellenkező esetben a másik. Ez így megy addig, míg kettő marad a vár fokon, ekkor kezdődik a *rostálás*. Mi abban áll, hogy a vár fokon levők egymásnak gyorsan dobják a labdát, mialatt kerülük a várat, olykor olykor ugytesznek[!] mintha dobni akarnának az az ijesztegetik a várban levőket. Gyönyörűség ilyenkor nézni a várban ugrándozokat, s halgatni nevetéseiket a váron kívül heverőknek.

S végre mikor egy marad a várfokon kezdődik a hohérolása a várban lévőeknek. A hohér, ha az egésznet megtudja dobni – vissza fizetést nem kapva – újból a régiek maradnak a várban. Ellenkező esetben a vár fokán levők.

Mindez csak akkor szokott megtörténni ha a várban lévők nagyon jó ugrok, vagy dobok. Mert megesik, hogy a várfokán levők egy pár || [4] pár[!] kivételével mind fenn vannak míg a várbeliek el hulltak. Ilyenkor szokott szaparodni[!] az év száma a vár belieknek.

2. **A váras-hohéros.** A játszodni akarók huznak egy várat. Mindnyájan kiállnak a vár fokára s dobják egymásnak a labdát, minek czélja az, hogy valamelyik ejtse el, s következése a várba állás. Ha hosszasan senki sem ejti el, dobják egymásnak mérgesen, vagy csalogatják egymást; mikor mindenki nagyon is résen áll. A csalogatás abban áll, hogy a kinél a labda van megszollítja egyik társát, hogy fogja meg a labdát. A megszollított jó hiszemüleg várja, sőt úgy látszik dobja is már, – de mennyire megvan csalatva, midőn látja, hogy egy másik társa kapkod a labda után, mi neki hirtelen gyorsan dobatott. || [7] A melyik elejti a labdát, – a beáll a várba, és igyekszik beszedni maga mellé a várfokán levőket. Mit mind anyiszor megtesz, valahányszor őt nem érik, vagy ha érték, sikerül neki is a futok közöttül valamelyiket megdobni.

Végre midőn csak egy maradt a várfokán, kezdődik a hohérolás. A hohér mindaddig folytatja mesterségét, míg le nem szedi a várban levőket; mit ha meg tett, újból kezdi mesterségét. Ha a várban levők közöttül nem ért egyet se; vagy ha ért is, de vissza is kapta, ő fog a várba beállani, hohér szerepét a szedő szerepével cserélve fel.

3. **Hohérosdi.** Huznak egy várat. Egy a játszók közöttül, mindig a legjobb játékos rendesen, vállalkozik, hogy || [8] ő a várba befog[!] állani. A többiek, miután a labda kézről kézre eljárt, igyekeznek az önként vállalkozót megdobni. Mi ha nem sikerül, a fog beállani a ki hozzá dobott; ha pedig érte, mind nyájan futásnak erednek s igyekezzenek, nehogy valamelyiket a várban levő megdobja. Ha valakit a labda történetesen talált, az áll be a várba; a benn levő pedig kiáll a vár fokára s így foly a játék tovább, mindig csak egy lévén a várban.

4. **Lóvasdi.** A játszodni akarók páronként össze ösze állnak – ügyelve arra, hogy minden pár találjon (corpore) egy mással. Most az egyiknek minden párból lová kell lenni. Az már a kérdés, hogy melyik legyen? Rendesen itt is, mind[!] a „város”nál sors utján || [9] tudják meg pálczával, – vagy valamely más, – az ilyen alkalomkor használni szokott tárgygyal. Miután megtörtént a sors vetés, mindenki felül lovára; s most az egyik kinek a labda kezében van megnyitja a játékot – dobva azt; a lovas társai valamelyikének, – s ez viszont tovább. Ha a labdát elejti valamelyik, mit szánzándékkal[!] is megszokott tenni. – ha hosszasan el nem ejtik, – leugrálnak lóvaikról s igyekezzenek tőlük bizonyos távolságra futni; a lóvak sietnek a felkapott labdával gazdáik közöttül valamelyiket megdobni. – Mi ha sikerült a lóvak lovassá, s a lóvagok lová változnak – s foly a játék tovább. –

5. **Hol vagy komé** (kónye). Két egyenlő test alkatu vállalkozik rendesen ezen játéokra. A játékosok elő- || [10] veszik törülköző kendőiket, s azok végeire meglehetősen nagyságu bogot (gőcs) kötnek. Most elő huznak egy ládát, rendesen olyat, melynek mint[!] két végén fogó van; s azt a szoba közepére helyezik. – Ezeket végezve beköteti mindkét játészó szemeit; a mi megtörténnén – megfogják a láda végén való fogókat. Erre az egyik megkezdi a játékot ezen szavakkal „hol vagy

komé” „Itt vagyok” felel a kérdezett. Mire össze font kendőjével hozzá út a kérdő. A megszollított igyekszik az ütést kikerülni, miért is a láda oldala mellé buvik, vagy bizonyos távolságra vonja magát a ládátúl; miket csak is azon feltétel alatt tehet; ha a láda fogóját nem ereszt el.

Akár sikerült az ütése akár nem a megszólítónak, teendőit végezve hirtelen lebuvik a láda mellé. || [11] Ekkor a másik kérdi: „hol vagy kóme” „itt vagyokkal” felel a kérdett. Erre a kérdő oda sujt kendőjével, honnan a hang jött. – végezve ezt lebuvik a láda mellé. – Így foly tovább a játék; rendre kérdezik és ütik vagy legalább ütni akarják egymást, – a körül állók nagy hahotai (nevetesei) közt. –

A 8 lapból/16 oldalból álló kézirat – cérnával összefűzött füzet –, első oldalán Szabó Sámuel két feljegyzése található, a második oldal üres, a 3–11. oldalon vannak a játékleírások, a 12–16. oldal üres. A füzet mérete: 21,1x17 cm.

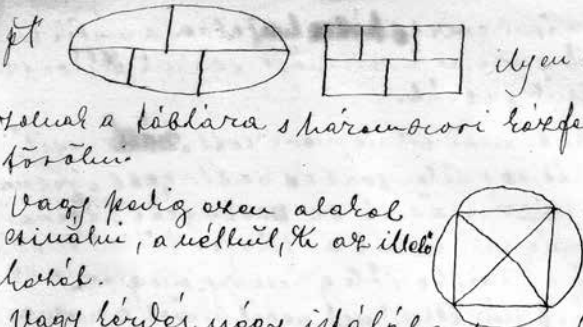

Date etnografice și de folclor în moștenirea recent descoperită a lui Sámuel Szabó

Până în noiembrie 2021 atât literatura de specialitate, cât și descendenții profesorului Sámuel Szabó (1829–1905) au susținut cu convingere că moștenirea lui de folclor literar a fost distrusă în timpul celui de al Doilea Război Mondial, respectiv în anii confuzi de după război. Spre surpriza tuturor, în urma demolării unor acareturi, în toamna anului 2021 a fost găsită o parte din actele, manuscrisele și corespondența lui Sámuel Szabó, printre care s-au păstrat și unele culegeri etnografice și de folclor ale elevilor săi din Târgu-Mureș și Cluj. Din culegerile elevilor târgumureșeni au fost regăsite cinci manuscrise inedite care conțin 52 de jocuri de copii din anii 1865–1866. Materialul adunat de elevii clujeni este mult mai bogat atât sub aspect cantitativ, cât și în privința varietății speciilor de folclor: în timpul celor trei ani școlari dintre 1873–1876 elevii din trei clase liceale au adunat peste 1300 de proverbe și zicătoare, 20 de basme populare, 70 de cântece, 9 balade, 156 de strigături și 32 de jocuri de copii. Lucrarea de față se restrânge doar la prezentarea jocurilor de copii adunate de elevii târgumureșeni și clujeni, publicând totodată în copie fidelă toate cele 84 de descrieri ale jocurilor de copii.

Ethnographic and Folklore Data in the Recently Discovered Archive of Sámuel Szabó

Until November 2021 the ethnographic discipline as well as the descendants of Sámuel Szabó (1829–1905) had been convinced that his folklore manuscripts were destroyed during WWII or in the confusing years after it. It was a huge surprise when in November 2021, with the demolition of some outbuildings some material was brought to light: documents, correspondence, a part of the folklore collection of his pupils from Târgu Mureș and Cluj. From the collection of the pupils of Târgu Mureș the manuscripts of five of them were discovered, including the description of 52 children's play from 1865–1866. The material from Cluj is even richer regarding quantity as well as the variety of folklore genre: during the school years from 1873 to 1876 the pupils of three different classes collected more than 1300 proverbs, 20 folk tales, 70 folk songs, 9 folk ballads, 156 shouting and 32 children's plays. The present paper undertook the presentation of one single genre: it describes the collections of the children's plays, but it also publishes the related complete manuscripts to the letter.

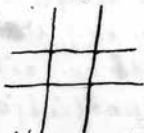

 ilyen alakokat felosztással a káblára s háromszöri körfelosztással is lehet készíteni.

Vagy pedig ezen alakot elmozdítani, a mellékelt képpel illeszkedő képpel.

Vagy körös, négy istállóba nagy terület elhelyezése s levet, de nagy nagy mindenülről csak egy es-
 sél? Feladat így:

ö	t
l	o

Hasonló próbálatosabb ilyen jelölés az akasztófa, áll két párhuzamos vonalból, melyeket más két hasonlólag párhuzamos metsz ilyen formában:

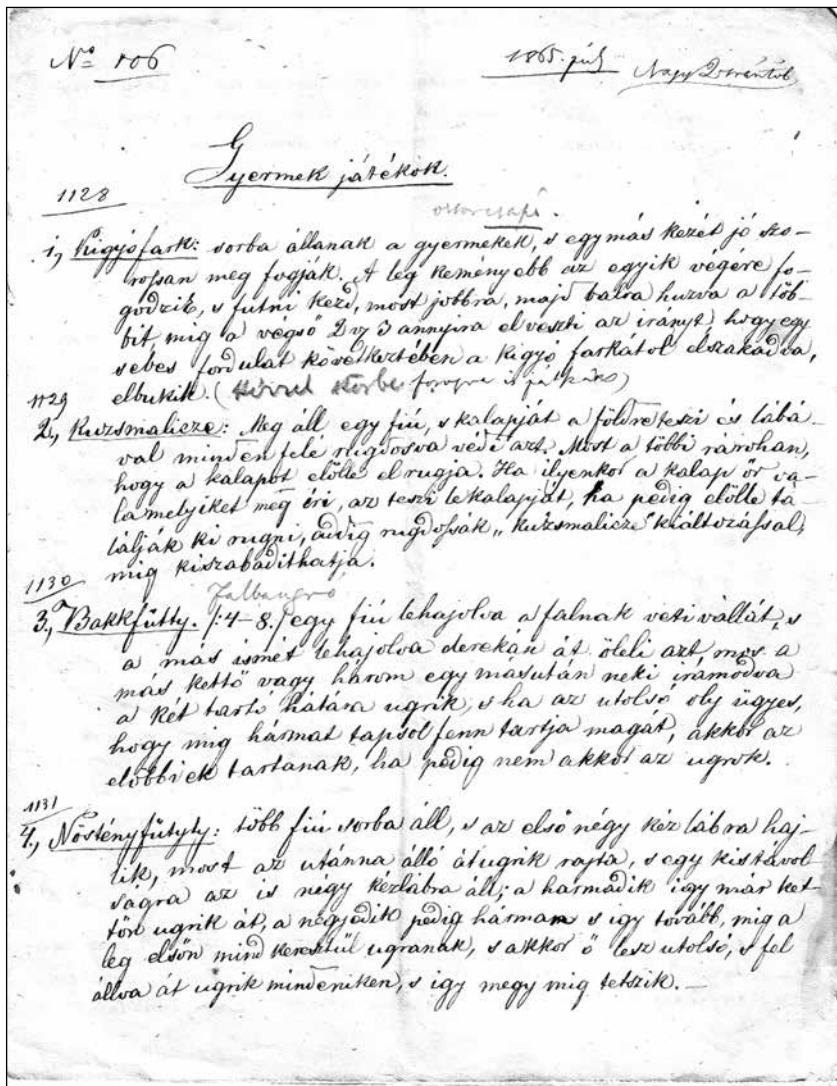

Ezt eleve 9 kör, akkor egyik valamelyikbe egy felvétel jellel (betű, szám) itt s utána ugyanazzal kezd a másik is s mikor valamelyikre már 3 jelle van s a nagy-
 díkat kezdés, akkor ezzel töltölni kell s ezt mindig addig folytatni, míg valamelyik ki tudja venni, hogy három jelle addig egy sorba s akkor alakot egy v.

Mással kezessük kezdés, jelölve, hogy a másik felvétel alakulna.

2. kép. Ferenczi Zoltán kéziratának 6. oldala

3. kép. Nagy István gyűjteményének első oldala

Gulyás Judit

„ha tudtam volna, hogy ilyen édes a véred...”:

Térdszéli Katica útja a pesti sajtótól

a nagyszalontai folklórgyűjteményen át

a nemzeti gyerekirodalomig¹

1924-ben jelent meg *Térdszéli Katica* címmel a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* nagyszalontai folklórt bemutató kötetében egy mese, amely a 20. század folyamán az egyik legismertebb magyar népmesévé vált. A dolgozatban e novellamese európai és magyar hagyományozásának történetét áttekintve azt próbálom meg bemutatni, hogy milyen módjai lehettek a meseszövegek terjedésének a 19–20. században a kéziratossá és a nyomtatott írásbeliség, valamint a szóbeliség közegeiben; e mediális feltételek mellett miként olvashatók egyes variánsok irodalomként, gyerekirodalomként, a helyi szájhagyományt dokumentáló népköltési szövegeként, vagy éppen a nemzeti folklór reprezentánsaként, és hogyan válhat egy mesetípus egy bizonyos változata az írásbeliség közvetítésével normatívvá, amely idővel elfedi a többi variánst, a változatképződés folyamatát és az adott meseszöveg mögötti hagyományláncolatot.

***The Punished Seducer:*
a mesetípus az európai hagyományban**

A dolgozat tárgyát képező mesetípus a Hans-Jörg Uther szerkesztette nemzetközi mesekatalógus a megbüntetett csábító (*The Punished Seducer*) címen tartja számon (ATU 883B). A nemzetközi variánsok alapján a mesetípus cselekménymenete a következőképpen épül fel: a mese egy eltávozással

¹ A dolgozat az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

kezdődik, az apa (általában egy kereskedő) hagyja el otthonát, három lányának pedig valamilyen mágikus tárgyat (gyűrűt, virágot) ad át, amelyek funkciója az, hogy jelezzék, megőrizték-e a lányok szüzességüket atyjuk távollétében. Miután az apa elutazik, egy vagy több ifjú (lovag, királyfi) álruhában vagy egyéb más módon elcsábítja a két idősebbik lányt. Húguk viszont ellenáll a csábításnak, sőt, kínos helyzetbe hozza/megtréfálja a csábítót. Miután nővéreinek megszületnek gyermekei, a legkisebb lány koldusnak álcázva magát elviszi az újszülött babákat a királyfiak (vagyis az apák) kastélyába. Amikor a kereskedő hazatér újtjáról és felfogja, mi történt, meg akarja ölni két idősebbik lányát, ám amikor a csábítók úgy nyilatkoznak, hogy feleségül veszik lányait, végül is felhagy tervével. A királyfi, aki a legkisebb lányt akarja magának, elhatározza, hogy megöli feleségét a lakodalmom éjszakáján. A lány egy életnagyságú, cukorból készült babát helyez a maga helyére a nászágyba. A férj kardjával beleszúr a babába, s amikor megízleli a kifröccsenő „vér” révén felesége „edességét”, megbánja tettét. A lány ekkor előkerül, a felek megbékélnek egymással.²

Ez a mesetípus viszonylag korlátozott elterjedésű: finn, finn-svéd, lett, litván, vepsze, karéliei, svéd, norvég, dán, feröeri, izlandi, francia, spanyol, portugál, olasz, magyar, cseh, szlovák, orosz, ukrán, cigány, török, jemeni, egyiptomi, marokkói, spanyol-amerikai, brazil változatait jegyezték fel. Mint e listából látható, Európában elsősorban az északi országokban, továbbá a Földközi-tenger mentén, illetve Közép-Kelet-Európában volt ismert. A legtöbb változatot Franciaországban, Portugáliában és magyar nyelvterületen jegyezték fel (Uther 2004 I.: 507–508, Shojaei Kawan 2010: 1428–1429).

² „*The Punished Seducer*. Before going on a journey, a man (merchant) locks up his three daughters, and gives each of them a magic object (ring, flowers) that will indicate if they are unchaste. A prince (knight, three young men) enters the girls' room secretly (disguised as merchant) and seduces the two elder ones. The clever youngest sister resists his attempt at seduction, and teases the prince. When her sisters have given birth, she disguises herself as a beggar and carries the newborn children to the princes' castle (to their fathers). When the merchant comes home and realizes what has happened, he intends to kill the two sisters. (But when the princes agree to marry his daughters he abandons his plan.) The prince who wants to marry his youngest daughter plans to kill her on her wedding night. She puts a sugar doll in her place. He cuts the doll with his sword, and when he tastes the »blood« he realizes »the sweetness« of his wife and regrets his deed. (The girl shows up and they are reconciled with one another.) Cf. Types 879, 884.” Uther 2004 I.: 507.

A mese műfaját tekintve novellamese; ezen belül a hűség és az ártatlanság bizonyításáról szóló novellamesék tematikus csoportjába sorolható.³ Ezekben a mesékben a (csábító, ám visszautasított) férfi frusztrációból, vagy azért, hogy egy fogadást megnyerjen, rossz hírbe hoz (hűtlennek, szexuálisan kicsapongónak, erkölcsellenesnek bélyegezve) egy nőt, vagy pedig valamilyen oknál fogva a férj kívánja tesztelni felesége hűségét, akire emiatt szenvedések hosszú sora (stigmatizáció, izoláció) vár, mígnem hűsége és ártatlansága kiderül. Egy viszonylag ismertebb példája az Imogen megpróbáltatásait nyomon kísérő *Cymbeline* alapjául szolgáló történet (*The Wager on The Wife's Chastity*, ATU 882), de ehhez a tematikus csoporthoz sorolható a *Velencei kalmár*ból ismert, egy font hús mint a kölcsön ellentételezése-epizódra épülő elbeszélés (ebben a mesetípusban ugyanis az adósnak egy nő elcsábításához/megvásárlásához van szüksége a pénzre; *A Pound of Flesh*, ATU 890), a férje fogadása miatt elképesztő lelki kínoknak és szenvedésnek kitett, alázatos és hűséges feleség, Griselda (*Canterbury Tales*ben és *Dekameron*ban egyaránt olvasható) története (ATU 887), vagy a Pyramus és Thisbe szerelméről szóló, Ovidius *Metamorphoses*étől a *Szentivánéji álomig* felbukkanó, emellett ponyván, balladai formában is népszerű történet (ATU 899A).⁴

A *Punished Seducer*-mesetípus egyik legkorábbi európai változata Giambattista Basile 17. századi nápolyi gyűjteményében (*Lo cunto de li cunti overo lo trattenemiento de peccerille*, 1634–1636) olvasható, *Sapia Liccarda* címen (Basile 2014: 260–265). A harmadik nap negyedik meseje teljesen megfelel a fenti szűzévázlatnak: itt egy dúsgazdag kereskedő három szép leánya (Bella, Cenzolla és Sapia Liccarda), illetve a kereskedő házával szemközt lévő palotában élő három királyfi (Ceccariello, Grazullo és Tore) viszonyáról szól az elbeszélés. Miután a két idősebbik

³ *Proofs of Fidelity and Innocence*, ATU 880–899, Uther 2004 I.: 502–523.

⁴ Stith Thompson, a nemzetközi mesekatalógus és motívumindex szerkesztője e tematikus csoport egyes mesetípusai (pl. a szóbanforgó 883B típus) esetében olyannyira erősnek találta az irodalmi hagyomány befolyását, hogy nem is tartotta igazán népmeséknek őket. „The other tales of this group belong so definitely to the literary tradition and their appearance in folklore is so restricted that they can hardly be thought of as folktales at all. For some reason the only peoples who have admitted such stories into their oral repertoires are the Finns, the Lithuanians, and the Russians. For these other tales, see The Man Boasts of His Wife (Type 880); Oft-Proved Fidelity (Type 881); The Innocent Slandered Maiden (Type 883A); The Punished Seducer (Type 883B); The Forgotten Fiancée (Type 884); and The Faithful Wife (Type 888).” Thompson 1946: 110.

lány teherbe esik, előbb a király kenyeréért küldik el hűgukat, majd a király kertjében lévő körtéért, végül pedig immár megszületett kisbabáikat küldik el az álruhás Sapiával a királyfiakhoz. Ezenközben a Sapiát ostromló Tore minden egyes alkalommal megpróbálja erőszakkal elkapni a lányt („rávetette volna magát Sapia Liccardára”; „felpaprikázva lesben állt, azon melegében rávetette magát”; „a mancsát rátegye a lányra”), de az megszégyenítve őt, túljár az eszén. Végül azonban sor kerül Tore és Sapia házasságkötésére és a cukorbaba-jelenetre, amely Király Kinga Júlia fordításában így zajlik:

„[Sapia Liccarda] cukormasszából egy szépséges szobrot fabrikált, majd egy ruháskosárba rakta, s ráhajított néhány ruhát. Aztán [...] átöltözés ürügyén a szobájába vitette a kosarat, a cukorszobrot a dunyha alá suvasztotta, ő maga pedig megbújt a függöny mögött, hogy kivárja a dolgok végkimenetelét.

Valamivel később, mikor ütött az óra, és az ifjú párok elvonultak, Tore is bebotorkált a szobába, megállt a nászágya fejénél, s abban a hitben, hogy Sapia fekszik ott összekucorodva, ekképpen szólt:

– Most végre meglakolsz, szuka, meglakolsz minden egyes bűnödért! Most végre megtanulod, mekkora a hangya, ha az elefánthoz méri magát! Egyenként fogsz megfizetni minden tettedért! Hadd emlékeztesselek hát a gyapjűfésűre, az elhurcolt létrára, hadd juttassam eszedbe az összes vétkeidet!

Ezeket mondotta, s avval előkapta törét, majd át meg átdöfte a szobrot több helyütt, de mert a megtorlást még mindig kevésnek találta, imígyen folytatta a beszélyt:

– És most hadd kóstolom meg a véredet!

Azzal kihúzta a kést a szobor melléből, és nyalogatni kezdte nagy hevesen, az édes íz elbódította, s ugyanúgy hatott rá a pézsmailat is.

Ettől aztán elszállt a haragja, s büntetni akarván önmagát, amiért megkéselt egy ily illatos-édes leányt, zokogni kezdett, dühét gyalázta [...]” (Basile 2014: 264.)

A hősnő Basile szövegében beszélő nevet visel, hiszen a *Sapia* név jelentése „eszes”. Kézenfekvőnek tűnik az összefüggés a mesetípus számos magyar változatában megfigyelhető *Zsófi* (*Sophia*, ’bölcesség’) névvel. Christine Shojaei Kawan szerint ez a tündérmesei elemeket tartalmazó

novellamese azt példázza, hogy egy éles eszű lány a férfiak ellenőrzése alatt tartott világban – ahol a társadalomban kettős mérce érvényesül – hogyan képes sikerre jutni: kivágni magát a veszélyes helyzetekből, megőrizni tisztességét (testi integritását), végezetül pedig előnyös házasságot kötni: nemcsak férje magasabb társadalmi állásából részesülve, hanem a férfi elismerését és tiszteletét is kiváltva (Shojaei Kawan 2010).

Ehhez hozzátehetjük, hogy Basile változatában a két idősebb lánynak és a két királyfinak az atya parancsa megtestesítette erkölcsi normákat felrúgó, házasságon kívüli szexuális kapcsolata, a szüzesség elvesztése végső soron a felek akaratával egyezően történik (a két királyfi nem kényszeríti erre a lányokat), s nem is kerül sor a morális kód megszegése miatti büntetésre sem, bár az atya kezdetben törekszik erre, a királyfiak ugyanis boldogan fogadják a Sapia által ágyukra csempészett kisbabákat, és készek feleségül venni a két nővért. A házasságon kívüli szexualitás tehát alapjában véve e mesei világban a kisebbik probléma: Sapia ellenállása, az őt egyre agresszívebben ostromló (és itt az *ostrom* szó militáns jelentéstartománya nem véletlen kifejezés) férfi elhárítása, nevetségessé tétele viszont úgy tűnik, már olyan vétségként értelmeződik, amelynek ebben a mesei univerzumban halál lenne a következménye, hogyha nem következne be az édes vér megízlelését követő bűnbánat után a lány és a férfi viszonyának gyökeres megváltozása.

Hat évtizeddel Basile posztumusz közzétett meséje után a francia arisztokrácia 17. század végi tündérmeseíráshoz kapcsolódóan jelent meg 1696-ban, Marie-Jeanne L’Héritier de Villandon *L’adroite Princesse ou les aventures de Finette* című elbeszélése (*Œuvres meslées*, 1696: 229–298).⁵ A megfontolt és ügyes királylány kalandjairól szóló mese Basile lendületes, pimasz és alapvetően általános happy enddel végződő meséjéhez képest szigorúbban bírálja el a negatív karakterek sorsát: a két, lusta és fecsegő idősebb nővér (Nonchalante és Babillarde) valamint a csábító, erőszakos és manipulatív királyfi (Riche-Cautèle) osztályrésze a halál lesz, s az egész szöveg egyfajta morális iránymutatóként működik. Ebben a mesében a három királylányt apjuk távolléte idejére egy toronyba zárja, ahol az erényes és példamutató magaviseletű, szorgalmas és intelligens Finette feltalálja magát (például fon, zenél

⁵ Bibliothèque Nationale de France: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k62376r?rk=64378;0> (Letöltve: 2022. november 29.)

vagy olvas), míg két nővére unalomba és önsajnálamba merül. Apjuk egy tündérrel három üvegguzsalyt készített, ezek eltörése jelzi, ha valamelyik lány szüzi erényén folt esik. A szomszéd király fia alamizsnáért könnyörgő szegény asszonynak öltözve bejut a várba, a két idősebb lány házasság ígéretével teherbe ejti, ám amikor hűgukra, Finette-re akarja rátörni az ajtót, az kalapáccsal védekezik, majd pedig úgy tesz, mintha készen állna vele háltni, de amikor a férfi bemászik az ágyba, beleszakad a pöcegödörbe. Ezután a királyfi újra megpróbálja elkapni Finette-et, egy szöges hordóba zárni s a dombról legurítani, de Finette ráveszi a cserére, ő megmenekül, s a királyfi török össze. Közben Finette nővérei megszülik gyermekeiket, akiket Finette magával visz a nagybeteg Riche-Cautéle atyjának palotájába, ahová orvostudományokban jártas lovagként jut be. Riche-Cautéle a babákat meglátva végzetes dührohamaot kap, de kiszenvedése előtt megesketi őt szerető naiv öccsét, hogy előbb elveszi feleségül, majd megöli Finette-et. Amikor a három királylány atya hazatér és meglátja, hogy a három üvegguzsalyból kettő eltört, haragjában a két megeseett lányát elküldi a tündérhez, aki halálra dolgoztatja őket. Finette és Riche-Cautéle jólelkű és engedelmes öccse (Bel-à-Voir) összeházasodnak, ám Finette, sejtven, hogy férjének rejtett szándékai lehetnek, egy szalmabábut készít, s ezt teszi a maga helyére a nászi ágyba. Bel-à-Voir (fivérének tett ígéretét teljesítve) le is szúrja feleségét, vagyis a szalmabábut, majd pedig szembesülve azzal, hogy gyilkossá lett, a lelkiismeret-furdalástól marcangolva saját magát is meg akarja ölni, ám Finette megakadályozza az öngyilkosságot, majd pedig egyetértésben boldogan élnek tovább.

Christine Shojaei Kawan összegzése szerint a szájhagyományból lejegyzett változatokból hiányzik a Basile meséjében megfigyelhető három csábító alakja (ehelyett egyetlen csábító van, aki megegyezik a leendő férjjel), ám ugyanígy hiányzik a férfi alakjának megkettőzése is (a két fivér), ami viszont Mlle L'Héritier meséjének egy jellegzetes megoldása. Ugyanakkor Mlle L'Héritier meséjének hatása tükröződik a szájhagyományból feljegyzett változatok használta mesei nevekben, illetve bizonyos motívumokban/epizódokban, így például: a szüzességet üvegből készített tárgyak jelzik, a csábító az árnyékszékre esik, a szögekkel kiveret hordó mint a hősnő megbüntetésének potenciális eszköze, az orvosi álruha, illetve a szalmabábu (a Basile meséjében szereplő cukorbaba helyett).

A mesetípus a magyar hagyományban 1915-ig

A *Magyar népmesekatalógus* e mesetípusnak (Az okos Zsófi, AaTh 883B) 12+4 változatát tartja számon a 19. század közepétől 1969-ig terjedő időszakban. A típus szüzséjét a katalógus a következőképpen foglalja össze:

„Király lányait magára hagyva eltávozik otthonról. Egyedül maradt lányai közül annak engedi, hogy férjhez menjen, aki nem esik szegyenbe. Szomszéd ifju a lányoknak udvarol. Idősebb nővérek szegyenbe esnek. A legkisebb lány árnyékszékbe buktatja a fiut. Betegséget színlelő, az udvarlóval szövetkezett nővérek két izben csak cinkosuk ételétől/borától gyógyulnának meg. A legkisebb lány álruhában csen az ételből/italból, maradékot kiborítja, ottjártáról írást hagy. Hugukat szegyenbe ejteni kívánó nővérek harmadszor udvarlójuk körtéjétől/almájától gyógyulnának meg. A legkisebb lány a gyümölcsös kertben a számára készített csapdában az udvarlót fogja meg, míg ő üzenetet hátra hagyva távozik a gyümölcessel. A megbetegedett udvarló orvost hivat vő. AaTh 1538. Az orvosnak öltözött legkisebb lány még betegbe teszi őt. A hazatért király a bosszút esküdött udvarlónak adja a legkisebb lányát; az idősebbiket megbünteti. A királylányt megölni készülő udvarlót a lány maga helyett ágyba fektetett cukorbabával becsapja vő. AaTh 879 IV. Az ágy alól előkerülő élő lány a tettét megbánó udvarlóval kibékül. Feleségül megy hozzá” (MNK 1984: 192–195, vő. Berze Nagy 1957, II.: 197–201).

E fejezetben bemutatom a 883B mesetípus első világháborúig (vagyis a Szendrey Zsigmond irányításával és a Kisfaludy Társaság támogatásával megvalósult nagyszalontai folklórgyűjtés idejéig) feljegyzett, kéziratban maradt, illetve publikált magyar változatait. Mindegyik variáns szüzséjét ismertetem, ami talán megterhelő lehet az olvasó számára, de megítélesem szerint csak ily módon rajzolódhatnak ki a mesetípushoz sorolható variánsok hasonlóságai és eltérései, így kaphatunk képet a variálódás folyamatáról, a stabil és a változó elemek kombinációjáról, összességében tehát arról a szöveghagyományról, amely megelőzte azt a nagyszalontai variánst, amely azután a mesetípus domináns szövegváltozataként tudott funkcionálni a 20. század folyamán.

Marie-Jeanne L’Héritier de Villandon francia változatának megjelenése után száz évvel, 1797 körül Virág Pál, a debreceni református kollégium diákja *Mesék* című feljegyzésében különféle elbeszélések címét, rövid leírását sorolta fel egy kéziratában. Az első helyen ezek közül az *Okos*

Sophi cím áll, ami talán erre a novellamesére utal (Bernáth 1902: 295). A 18. századból alig ismerünk magyar nyelvű meseszövegeket, különösen nem novella- vagy tündérmeséket, így már maga ez a cím is megkülönböztetett jelentőségű a korabeli magyar meseismeretre vonatkozóan. A mesetípus változatainak első magyar nyelvű, a szájhagyományt dokumentáló lejegyzései az 1850/1860-as évekből származnak. Ezek a Kriza János székelyföldi népköltési gyűjteményéből, Kazinczy Gábor borsodi mesegyűjtéséből, illetve Ipolyi Arnold országos népköltési gyűjtéséből származó korai magyar változatok a 19–20. század folyamán kéziratban maradtak, nem jelentek meg (tehát a további szájhagyományozást nem befolyásolták). Az alábbiakban a lejegyzés időrendjében ismertetem a jelenleg ismert magyar variánsokat.

1. Ipolyi Arnold országos gyűjtőhálózatának tagjaként Wéber Károly gimnazista (Csaplár Benedek szegedi piarista tanár tanítványa) gyűjtött egy rövid mesét Szegeden, 1854 és 1858 között. Ebben zöldülő/elhervadó koszorú, illetve éneklő/elnémuló kanári jelzi a háborúba vonuló apa számára, ha lányai elvesztenék szüzességüket. A legfiatalabb lány, az „okos Zsófi” együttválás helyett a szemégtödörbe ugratja a királyfit. Zsófit elcsábított nővérei borért, ételért és a király udvarába körtéért küldik. Zsófi megszerzi ezeket, a maradékot kiönti, feldönti, összetapossa. A hazatérő apa lefejezteti a két idősebb, szegyenbe esett lányát. A királyfi feleségül veszi Zsófit, de idővel megunja. Zsófi bábút tesz az ágyba, melynek szíve helyére cukorral édesített, vérrel töltött marhahólyagot helyez. Ő maga egy Szűz Mária-kép mögé bújlik. Amikor a gyilkos férj nyelvére fröccsen az édes vér, sajnálkozni kezd. Szűz Mária képe mögül kiszólva, őt meg személyesítve Okos Zsófi megkérdezi a királyfit, hogy feltámadjon-e. Az igenlő válasza kiküldi a királyfit a szobából, Zsófi magára veszi a bábú véres ruháját, befekszik az ágyba, s a visszaérkező királyfival boldogan éltek a továbbiakban (Ipolyi 2006: 586–587).

2. Kéziratban maradt az a Kriza Jánoshoz küldött (székelyföldi) mese is,⁶ amelyben a háborúba induló király egy magas kápolnát épít hét lányának, hogy azok nehogy szegyenbe kerüljenek, ahol szoros katonai őrizet mellett tartják a hajadonokat. A szomszéd Leskődi (a lányok után leskelődő) király azonban koldusasszonynak öltözve kötélén húzatja fel magát

⁶ *Kriza Jánoshoz küldött népmesék I.* MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/I. 38r–41v.

a lányokhoz, akiknek jövendőt mond. Mindegyik lánnyal egy-egy éjszakát és napot tölt, melynek eredményeként hat lány esik teherbe, a legkisebb lányt, Dixitet kivéve, aki inkább bezárja Lesködi királyt az árnyékszékbe, ahol a király nyolc napot tölt el, mire kiszabadítják. A hat nővér Lesködi király kezére akarja adni hűgukat, ezért aranykörtéért küldik a király kertjébe kétszer is. Bár a király lesben áll, Dixitet először nem tudja elkapni: a lány a körtéket elviszi, s a fára írja fel, hogy ott járt. Másodjára a király agyon akarja lőni a kertjében, Dixit azonban meggyőzi arról, hogy ez helytelen eljárás lenne: „Nem nagy ügyesség egy férjfiúnak egy erőtlen leánnyal így bánni.” Erre a király szolgáljaival csipkebokorból készült seprűket és egy pellengért hozat. Dixit azt mondja, nem tudja, hogyan kell belebújni a pellengérbe, a király megmutatja neki, mire a lány bezárja, majd jól elveri a férfit a szúrós vesszőkkel. A pellengéren a cselédek olvashatják a feliratot: „Dixit verte meg a királyt.” A megbetegedett királyhoz áruhában orvosként érkezik meg Dixit: előbb bivalybőrbe húzatja a királyt, felírja, hogy itt járt, hogy ő volt a hóhér és az orvos is, majd másodjára újfent orvosnak öltözve pálinkába áztatja a király testét. A felgyógyult király báljára a hat nővér elküldi Dixitet édes és savanyú ételért és borért. Dixit koldusnak öltözve előbb kijátssza a szakácsot és a csaplárost, majd teletölti fazekait, kancsóját, és távozik, de előbb még felírja nevét a konyhában. A hat nővér közben megszüli gyermekeit, Lesködi király kereszteltetés céljából értük küldet, Dixit azonban tudja, hogy a király valójában megöletni akarja a gyerekeket, ezért a babákat kicseréli, az értük küldött katonákat rászedi. Lesködi király végül feleségül kéri Dixitet, aki beleegyezik ebbe, miközben a szakácsot kéri meg, hogy készítsen szarvasbőrből egy akkora bábút, mint ő maga, s azt fekteti az ágyába. A király kardjával leszúrja a bábút éjszaka. Elcsodálkozik, amikor reggel Dixit megjelenik. A király ekkor elmélázik azon, hogy talán a feneketlen tóba kellene dobni a lányt, ám fennhangon inkább megígéri neki, hogy nem bántja ezután. A kézirat itt ér véget; a mese befejezetlennek tűnik; a lány latin neve a hősnő és/vagy az elbeszélő műveltségére egyaránt utalhat.

3. Szintén kéziratban maradt az a Borsod megyei Velezdre lokalizált, *Az üvegvári három leány* című mese, melyet Beke József tanító jegyzett le Kazinczy Gábor népmesegyűjtése keretében az 1860-as évek elején.⁷

⁷ Beke József: *Mesék*. MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 364. 28r–33r. Kazinczy Gábor mesegyűjtéséről és Beke József szerepéről lásd Domokos 2015: 172–190.

Ennek igen hosszú bevezető epizódja után a tulajdonképpeni cselekmény a gazdag király atya távozásával indul, aki távolléte idejére három leánygyermekét egy-egy szobalány, valamint fejenként egy griffmadár és egy virág társaságában három évre egy üvegvárba zárja, amíg ő háborúba vonul. A virágok addig virágoznak, a madarak addig énekelnek, amíg a lányok megőrzik ártatlanságukat. Egy királyfi felkeresi az üvegvárat, megvesztegeti a szobalányokat, ő maga is szobalánynak öltözik, majd éjszaka együtt hál a két idősebb lánnyal. A legkisebb lány, Endrella azonban túljár a királyfi eszén, s a szobájába belépő férfi egy mély üregbe esik. Az idősebb nővérek virágja közben elhervad, madara elnémul, s a továbbiakban azon mesterkednek, hogy hűgük is elveszítse szüüzességét. A legidősebb nővér betegnek tetteteti magát, három aranyalmáért küldi Endrellát a király kertjébe, ahol a király már várja a lányt. Endrella kertésznek öltözve túljár az eszén, elhozza az aranyalmákat, a többit lerázza, a fát összetöri, s egy üzenetet hagy maga után: „Itt volt Endrella.” Ugyanez a forgatókönyv ismétlődik a továbbiakban (betegnek tettetés, aszúborért küldetés, bodnárinasnak öltözés, a királyi ebéd összes fogásából egy adag megszerzése, szobalánynak öltözés). Amikor egyetlen szem aranyzamócat kell elhoznia a király kertjéből, Endrella saját ruhájában megy a kertbe, ahol elfogják, s a király vasszegekkel kivert szekérben akarja a mélységbe taszítani. Endrella rábírja, hogy cseréljenek helyet, így a királyfi zuhan le. Bár túléli, de nagyon megbetegszik, Endrella orvosnak öltözve meglátogatja. A lány úgy dönt, meggyógyítja a királyfit. Amikor elmegy, egy cédulát tesz a királyfi párnája alá: „Itt volt Endrella, a te meggyógyítód.” Amikor Endrella atyja hazatér, megszemléli a virágokat, majd a két idősebbik lányát lefejezteti. Endrellát a szomszéd királyfihoz adja feleségül. Endrella sejti, hogy leendő férje bosszút akar állni, ezért esküvői ruhába öltöztetett, vérrel teli viaszbabát tesz az ágyba a maga helyére. A férj beszúrja kardját, Endrella az ágy alól felsóhajt: „én neked életet adtam te nekem halált”. A férj megbánja, amit tett, Endrella előjön, kibékülnek.

4. A Kisfaludy Társasághoz került, szintén a 19. század derekáról származó kéziratos népmesegyűjtemény része az a mese is, amely hasonlóképpen Kazinczy Gábor gyűjtésének köszönhetően maradt fenn. Ebben egy király levelet kap, mely miatt el kell utaznia, három lányát őrizet mellett bezárva hagyja. A három lány egy-egy koszorút kap, melyek tisztaságukat jelzik. Egy királyfi koldusnak öltözve kijátssza a strázsát, azt mondja, csak alamizsnáért megy. Együtt hál a két idősebb királylánnyal.

A legkisebb az árnyékszék fölé úgy veti az ágyat, hogy csak egy-egy mazdag tartja a szélén az ágyneműt, s a királyfi beleszik. A terhes nővérek levesért/borért/dinnyéért/körtéért küldik hűgukat a királyhoz. A lány szakács/pincér-kulcsár/kertészruhába öltözve elhossa a megkívánt ételket-italokat, s írásat hagy maga után: „Kivagyok én vagyok nemes contes vagyok, megcsaltam a királyt.”⁸ A negyedik alkalommal, amikor körtéért megy, a királyfi elfogja, felviszi egy hegytetőre, s ott azt akarja, hogy bújjon egy hegyes szögekkel teli hordóba: a lány megkéri a királyfit, mutassa meg neki, hogyan kell, majd amikor a királyfi belebújjik a hordóba, lelöki a hegyről. A királyfi a sebesülésektől szenvedve orvosokat hívat, a lány doktornak öltözik, hintóval érkezik, oltatlan meszet, örölt sót, majd egy kiszagatott dunyhából tollpelyheket rendel a sebekre tetetni, végül a királyfit édes tejben kell fürösztetni, hogy életre térjen. A lányok atyja hazatér, s a királyfi megkéri tőle legkisebb lánya kezét, azzal a szándékkal, hogy így elpusztíthatja. A lány életnagyságú mézes bábút készített, azt helyezi az ágyba, ő maga a Mária-kép mögé bújjik. Amikor a királyfi éjszaka belevág a bábuba, megfog belőle egy darabot, megkóstolja, és felsóhajt: „oh szívem szép szerelmem még a húsdod is millyen édes, csak még egyszer támadhatnál fel, soha sem bántanálak többé.” A lány a Mária-kép mögül megesketi, hogy valóban nem fogja őt bántani, majd kiküldi a szobából. Amikor a férj visszatér, már felesége fekszik az ágyban; boldogan élnek tovább.⁹

A kéziratban maradt, tehát korlátozott nyilvánosságú variánsok után a mesetípus a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben – jelenlegi ismereteink és forrásaink szerint – az 1860-as évektől bukkant fel.

5. Merényi László 1861-ben megjelent *Eredeti népmesék* című gyűjteményében *A csodaszörny* című mesében (amely alapvetően a szépség és a szörnyeteg-mesetípus egy változata; Merényi 1861: 102–125) szerepel az az epizód, hogy az apa (a hosszú útra induló gazdag kalmár) két lányának (akik közül az erényes kisebbik lányt Violának hívják), „porcellán cserépben két bokor rozmaringot” ad át, azzal a megkötéssel, hogy naponta

⁸ Bár a *contes* szó többszöri felbukkanása a szövegben valamiféle metanarratív utalásként akár a francia ’mesék’-et is megidézhethé, itt nem erről van szó, hanem a *komtesz / kontesz / comtesse* (grófkisasszony) szó használatáról.

⁹ Cím nélkül. A szöveg után *Varró Mihály* név olvasható. *A Kisfaludy-Társaság népmese-gyűjteménye IV.* MTA KIK Kt. Ms. 10020/IV. 160–166.

kétszer öntözzék. Az idősebbik lány rozmaringbokra elszárad szexuális kicsapongása következtében: „alighogy kihúzta a lábát a házból, alighogy betette maga után az ajtót, a nagyobbik leánya összegyűjtve véle egy vivású czimboráit – urfiakat híni sem kellett, mert azok ugyis ott voltak – lakodalmat tartottak esküvő nélkül, férjhez mentek egy nap háromszor is [...] ékes rozmaringbokor helyett csak korót talált; viruló hajadon helyett fonyadt virágot!” (Merényi 1861: 112–113).

6. Az Arany család mesegyűjteményében az 1850-es években került lejegyzésre egy mese, amely Arany Juliska kézírásában maradt fent. A kéziratnak címe nincs, az 1862-ben megjelent *Eredeti népmesék* című kötetben Arany László *A két koszorú* címmel adta közre. Ebben egy királynak két lánya (Lina és Luiza) szüzességének elvesztését az apjuktól kapott koszorú hervadása jelzi (a két nevet Arany László a kiadott változatban elhagyta, feltehetően polgári, nem népi hangzásuk miatt).¹⁰ Ez a mese *A kalapvári királykisasszony* című mesével kombinálódik, ezért csak a bonyodalmat, az útnak indulást elősegítő kezdeti epizódokban ismerhető fel az *Okos Zsófi*-mesetípus, amely alapvetően a szüzességüket elvesztett nővérek hűgukkal szembeni ármánykodására épül.¹¹

7. Az első teljes publikált változat 1881-ben jelent meg a *Magyar Nyelvőr* hasábjain, Katona Lajos nagybányai levéltáros nyelvjárási sajtóságokat érzékeltető közlésében. E szatmári változat hősnőjét Okos Zsófinak nevezik, akit nővéreivel együtt nem tud kire hagyni háborúba igyekvő király atyjuk. Végül Okos Zsófi javaslatára a király egy toronyba zárja a lányokat, ám ott unatkoznak, ezért kötélen felhúzzák magukhoz a veres királyt, akivel azután négyesben kártyáznak. A kártyabajnokság nyerteseként a veres király azt kéri, hogy háljanak vele a nővérek, ez kezdetben tejesül is, mígnem Okos Zsófiira kerülne a sor: „má most asz kívánta a veres kiráj okos Zsófitul büntetésbe, hogy hájjon ú vélle egy icczaka.” A lány színleg rááll, de kiköti, hogy az ágyat oda teheti, ahová akarja. A veres király beleegyezik, de nem lesz jó vége a dolognak: „Mihint a veres kiráj a zágyba lefeküött, azonos azon szem nyomba, zsupsz! bele is

¹⁰ Ilyen eljárás több esetben is megfigyelhető az *Eredeti népmesék* textualizációja során. Gulyás 2010b: 225–234.

¹¹ Gyulai Pál Arany László halála után készített egy összkiadást az Arany-mesékből, amelynek olcsó kiadásai nagy hatást gyakoroltak a 20. századi meseismeretre is, az 1901-ben megjelent válogatás további kiadásaiból azonban *A két koszorú* című szöveget elhagyták. Domokos–Gulyás 2018: 458–463, 625–627.

esett a budiba, is csak nassokára tudott belüle kikápászkonni.” Ezt követően a szégyenbe esett király és az irigy nővérek célja az, hogy Zsófi meglakoljon. A nővérek betegnek tettetik magukat, s levesért, kenyérért, borért, körtéért küldik Zsófit a veres királyhoz, aki úgy tervezi, hogy megöli a lányt. Zsófi túljár a király eszén, az ajtóra pedig minden esetben felírja: „itt járt okos Zsófi, tegyetek rulla, ha tuttok!” Zsófi ezután előbb pálcával elveri a királyt, majd amikor az belebetegszik a verésbe, orvosnak öltözve látogatja meg, s apró darabokra tört üveggel és sóval javasolja a király hátát megkenni. Amikor a király felgyógyul, arra az elhatározásra jut, hogy most már mindenképpen megöli Zsófit. A nővérek javaslatára ezt inkább éjszaka kívánja végrehajtani. Zsófi színmézzel megtöltött juhbőrt tesz az ágyba, ő maga pedig elbújik az ágy alá. A király párbeszédese formában feleleveníti az összes alkalmat, amikor Zsófi túljárt az eszén, majd bejelenti, hogy megöli a lányt. A vércsepp (a méz) a szájára fröccsen, amint beleszúrja a kardot. Ezt követi a megbánás-jelenet, a helyettesítés felfedése, majd pedig a veres király és Zsófi házasságkötése (Katona 1881).

Az erőszaktevő ellenfél kijátszása, megszegyenítése, majd pedig testének megkínzása, amit az orvosnak öltözött hős(nő) hajt végre, az az epizód, mely miatt ezt a típust a *Ludas Matyi*-mesetípus (ATU 1538, *The Revenge of the Cheated Man*) női megfelelőjének is szokás nevezni (Gulyás 2020), bár a *Ludas Matyi* típusa nem novellameseként, hanem egy másik mesei műfajhoz van besorolva (tréfás mese, trufa, *Schwank*).

8. Hat évvel később, 1887-ben szintén a *Magyar Nyelvőr* hasábjain, de ezúttal a nyelvterület északnyugati részéből, a Rábaközéből közölte a *Petiheli* című mesét Halász János (Halász J. 1887). Itt a király egy-egy cserép borostyánt ad három lányának (Mári, Rozi és Petiheli) az erények megőrzésének indikátoraként. Petihelinek, a legkisebb lánynak a kocsmáros udvarol, ám Petiheli, amikor beengedi a házba, úgy intézi, hogy a kocsmáros végül is „beleszakatt a rëterádbo”. A nővérek levesért, borért, bécsi piros almáért küldik a kocsmároshoz hűgukat, aki szakácsnőnek majd pincérnek öltözve megszerzi ezeket, a fazekak, hordók aljára felírja: „it uóit Petiheli”, a kocsmárost pedig bezárja a neki készített csapdába. A nászéjszaka-jelenet során cukorbaba kerül az ágyba, a kocsmáros karddal szúrja le ifjú hitvesét. A mese zárlata eltér az összes többi variánstól: itt nincs szó boldog egybekelésről; a király hívhatja a kocsmárost, Petiheli bevádolja a kocsmárost, a bíróság tagjai nyársra húzást tartanak megfelelő büntetésnek, Petiheli pedig azt, hogy tegyék fel a kocsmárost a

háromemeletes nagy ház tetejére. A ház tetejéről a kocsmáros leugrik (és feltehetően meghal).

Ez a rábaközi változat nemcsak zárlatát tekintve, hanem a szereplők közötti viszonylatok ábrázolása terén is eltér a többi variánstól: a kocsmáros nem erőszakos, csak udvarol („Petihelit igén szeretté”) és bebocsáttatást kér („könyörögött, hogy hab-beszíllén vele”), a lány maga engedi be a házba, ahol megszegyeníti a férfit. Nem világos, miért hervad el a két idősebb lány borostyánja, ezen kívül Petiheli atyja, a király, nem akarja lányát a kocsmároshoz adni, maga Petiheli kéri, hogy adja őt feleségül a férfihoz. Végül alapjában véve homályban marad, a kocsmáros miért akarja megölni a lányt, mindez nincs kifejtve ebben a változatban.

9. A 20. század elején Berze Nagy János a Heves megyei Besenyőtelken és a mellette fekvő pusztán két változatot is gyűjtött. Az *Arany Zsáda* címmel közreadott mesében a király távolléte idejére három lányának egy-egy madarat és egy-egy koszorút ad. Egy királyfi koldusruhában fázást színlelve kér bebocsáttatást: a lányok felhúzzák kötélén. Kártyáznak; a királyfi nyer, a lányok veszítenek, a királyfi a két idősebb lánnyal hál. Arany Zsáda, a legkisebb lány azonban az árnyékszék fölé ágyaz a királyfinak, aki beleesik. A királyfi bosszút akar állni, ehhez megnyeri a két idősebb, megesett nővért: betegséget tettetnek és Zsédát ételért/borért küldik. Zséda (szakács, kádár) álruhában megszerzi, amit kérnek tőle, a maradék ételben-italban kárt tesz. A felirat, amit maga mögött hagy: „Itt járt Arany Zsáda, a királynak bosszújára, szakácsruhába. Ha bánnya, hát tégyen rúlla.” Amikor almáért küldik, Zsédát a kertben a királyfi várja, aki azt akarja, tegye a fejét a kendervágó alá. Zséda azt mondja, nem tudja, hogyan kell ezt, a királyfi megmutatja, pórul jár. Zséda ezek után a meggyötört királyfihoz orvos képében érkezik, sót, paprikát, törött üveget dörzsöltet sebeibe. A királyfi meg akarja ölni Zsédát, aki az ágyába mézzel töltött viaszbábót fektet, ő maga pedig elbújik a Szűz Mária-kép mögé. Amikor a királyfi baltával rátámad a bábura, megízleli véréét, megbánja bűnét, Zséda pedig a Mária-kép nevében szólva a templom hétszeri megmászását írja elő neki penitenciaként. A királyatyja hazatérve lefejezti a két idősebb nővért, Zséda és a királyfi pedig összeházasodnak. A mesét a gyűjtő Szabó Éva „öreg parasztasszonytól” jegyezte le Besenyőtelken (Berze Nagy 1907: 363–369).

10. A másik, Berze Nagy gyűjtötte változat egyező motívumai: király három lánya, madár, koszorú, udvarló herceg, kártyázás, árnyékszék,

álöltözet (szakács, pincemester). A gyümölcs megszerzésekor a lányt (akit ebben a változatban Okos Zsófinak neveznek) elkapja a herceg, tervezett büntetése: borotvás kanapéra kell ülnie (Zsófi ráveszi a herceget a csejére). A megnyomorodott herceg gyógyítása álruhás orvosként: össze-tört üveggel elkevert mézzel. A felirat, amelyet a lány maga mögött hagy: „Okos Zsófi, ki ezt cselekedte, / Többször is cselekszi, / Ha az Isten úgy engedi!” A király hazatérése, a két idősebb lánya büntetése (elzáratása), Zsófi és a herceg házasságkötése. Alkőrmös (*Phytolacca americana L.*) termésével megtöltött, cukrásszal elkészítettet babu, elbujás a Mária-kép mögé, fejszével kivitelezett gyilkosság, vér megízlelése. Okos Zsófi Mária nevében a vár körül térden csúszást ír elő vezeklésként. A herceg vezekel, amikor visszatér, az ágyban Zsófit találja. Mindent elfelejt. Öszszeházasodnak, boldogan élnek. Ezt a mesét özvegy Bozsik Imréné mesélte el Pusztá-Hanyiban, a Besenyőtelektől nem messze fekvő pusztán, szintén 1904-ben (Berze Nagy 1907: 369–376).

Ezek a variánsok azért is különösen érdekesek, mert egy időben, egymással érintkező közösségekben kerültek feljegyzésre, ily módon a két mesemondótól származó változatok egy-egy lokális közösség repertoárjában az egyezések és a variálódás jellegét is érzékeltetni képesek. Ezen kívül, bár a korai magyar mesefeljegyzések ritkán tüntetik fel a mesemondók nevét, e két adat arra utal, hogy olyan meséről van szó, amely a nők narratív repertoárjának kedvelt darabja lehetett.

11. A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma őriz egy Vikár Bélának tulajdonított, 1906 és 1910 között a Kolozsvártól nem messze fekvő Magyarlónán (Szászlóna, Luna de Sus) gyűjtött változatot (NM EA 4535, 360–364.) A háborúba induló király három lányának tornyot építtet, tetejére három koronát/koszorút tetet (ez jelzi jó erkölcsük megtartását). Egy királyfi látogatja a lányokat, együtt hál a két idősebb nővérrel, a harmadik éjszaka a legkisebb, Virág nevű lány azonban az árnyékszékre veti az ágyat, oda bukik a királyfi. Bosszúállás következik: a királyfi nem nyugszik, míg a lány három marék véret meg nem issza. A nővérek ételért/borért/körtéért küldik hűgukat a királyfihoz, Virág szakácsnak öltözve elhozza az ételt, majd a bort, a harmadik alkalommal a királyfi tövisseprűvel őrzi a körtefát. Virág elveri az álomba merült királyfit, a körtét megszerzi, a maradékot elpusztítja. Felirat: „ezt a dolgot Virág tette, tegyen rolla, a ki tehet, de Virág nem tehet.” A verésbe belebetegedett királyfit a lány orvosnak öltözve mézbe kevert, tört üveggel kengeti. A nagy nehe-

zen felgyógyult királyfi bejelenti, hogy feleségül veszi a lányt, aki a nászényszakára egy leölt kecskét töm ki korpával, melynek nyakába véres hólyagot köt, s ezt fekteti az ágyba. A királyfi elvágja a lány (vagyis a kecske) nyakát, s három marék vérét megissza. Majd meghasonlik, és éppen öngyilkosságot készül elkövetni, amikor Virág előugrik az ágy alól, egyenesen a nyakába: „lád az igaz szívűt az Isten mindenütt megőrzi!” felkiáltással.

A nagyszalontai folklórgyűjtés

A fentebb ismertetett, mintegy tucatnyi, kéziratban maradt vagy kiadott variáns tehát azt tükrözi, hogy a mesetípusnak milyen magyar nyelvű változatait tudták dokumentálni a népköltési gyűjtők hat évtized alatt, a 19. század közepétől az első világháborúig tartó időszakban. Az első világháború idején zajlott Nagyszalontán az a népköltési gyűjtés, melynek keretében e mesetípus egy újabb változata került lejegyzésre, amely 1924-ben a *Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV.* kötetében jelent meg. Mint látni fogjuk, hatását tekintve ez a változat meghatározó szerepet játszott e mesetípus hazai ismertségének kiszélesedésében és egyneműsítésében.

A nagyszalontai folklórgyűjtés a Folklore Fellows-gyűjtések részét képezte. Szendrey Zsigmond, a helyi gimnázium tanárának 1912-ben megkezdett folklórgyűjtése akkor egészült ki az általa irányított gimnáziumi tanulók népköltési gyűjtésével, amikor 1913 decemberében megalakult a Folklore Fellows nagyszalontai gyűjtőszövetsége, és Sebestyén Gyula, a korabeli magyar néprajztudomány egyik legjelentősebb tudománypolitikai súllyal bíró szereplője a Magyar Néprajzi Társaság alelnökéként, az *Ethnographia* szerkesztőjeként, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatszerkesztőjeként és a Folklore Fellows magyar osztályának elnökéként egyéb magyarországi települések mellett Nagyszalontán is szorgalmazta (valamint az Akadémia, a Néprajzi Társaság, a Nemzeti Múzeum és a Kisfaludy Társaság pénzdíjaival konkrétan is ösztönözte) az 1907-ben Helsinkiben megalakult nemzetközi Folklore Fellows szövetség gyűjtési módszerei alapján elvégzendő, diákgyűjtők bevonásával folytatandó munkát (Olosz 2018: 47–70). Nagyszalontán ugyanakkor a Szendrey Zsigmond, illetve a diákok által végzett népköltési gyűjtés során koncepcióváltás is történt: Arany János születésének közelgő bicentenáriuma (1817/1917) okán a gyűjtés és a kiadás fő szempontja immáron az lett,

hogy a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozatában megjelenő szövegek az Arany János számára egykor elvileg hozzáférhető nagyszalontai szájhagyományt tükrözzék. Ahogyan Sebestyén Gyula fogalmazott: „a szerkesztőnek azt az irányelvet tűztem ki, hogy ebbe az emlékkötetbe *csak is olyan régi nagyszalontai adalékokat vegyünk fel, amelyeket Arany János okvetlenül ismerhetett.* [...] Ami benne van, azt a néplélekből lelkedzett nagyszalontai lángelme mind ismerhette” (Sebestyén 1924: V). Ez az elvárás viszont magában rejtette és, úgy tűnik, kikényszerítette az archaizálásra való törekvést is, hiszen így egy hat-hét évtizeddel korábbi (legfeljebb a 19. század közepéig tartó) állapot bemutatása lett a cél. Az 1924-ben megjelent nagyszalontai népköltési gyűjtemény sajátos pozíciója emellett abból a körülményből is fakad, hogy az 1872-ben indult *Magyar Népköltési Gyűjtemény* patinás sorozatának utolsó, míg a Folklore Fellows-mozgalom gyűjtéseinek első és egyetlen kiadványa lett.

A nagyszalontai gyűjtés tehát az 1910-es évek közepétől Szendrey Zsigmond magánkezdeményezésű gyűjtéseire épülve, a Folklore Fellows mozgalom, valamint a Kisfaludy Társaság és a Magyar Néprajzi Társaság, illetve az Arany-centenárium célkitűzéseivel illeszkedve több tucatnyi diákgyűjtő kézírataival bővült ki. Ugyanakkor a Szendrey-féle korábbi, illetve a nemzetközi Folklore Fellows Szövetség megkívánta gyűjtési mód koncepcionális és metodológiai eltérései, a diákgyűjtők lejegyzte szövegek hiányosságai, illetve adatközlői azonosíthatóságának, forrásai visszakereshetőségének elégtelen volta, a dallamlejegyzések hiánya és egyéb tényezők miatt a gyűjtés revíziójára időközben felkért zenei szakértő, Kodály Zoltán is igen komoly problémákat azonosított. E problémák sorába tartozott az az általa felismert jelenség is, hogy a diákok alkalmanként nyomtatott könyvekből és írott verseskönyvekből másoltak ki a tanárjuknak szájhagyományozottként átadott szövegeket (Szalay–Rudasné Bajcsay 2001: 549).

A 883B mesetípus nagyszalontai változata(i)

A nagyszalontai folklórtudás egészét reprezentálni kívánó gyűjtemény 13 mesét tett közzé (Szendrey 1924: 181–212). A hetedik mese címe *Térdszili Katica* (Szendrey 1924: 202–205). Cselekménye: egy öreg asszony „országszerte híres kópé” leányának a király kiadja a parancsot: úgy fogjon

ki rajta, hogy a szobájába be ne tegye a lábát. A lány édesanyja éppen beteg, és folyton azt emlegeti, hogy egyszer evett a király süteményéből/ivott a király borából/evett a király almájából, „oszt még most is számba van az íze, eridj, hozzál onnét”. Lánya, Katica elmegy a királyi kastélyba, majd a szakácsot/csapost/kertészt felküldi a királyhoz, arra hivatkozva, hogy a király hívhatja őket, s addig ő majd vigyáz az ételre/italra/kertre. A kívánt ételt-italt a lány megszerzi, a maradékban kárt tesz (felborogatja, kiönti, földre borítja). Katica minden esetben egy üzenetet hagy az ajtón/hordókon/kertajtón:

Itt vótam, mán itt vótam,
Rajtad mos mán kifogtam,
Kis Térdszili Katica,
Imre kiráj bánata,
Ha nem tetszik, tígy rúlla.

A király epeömlést kap, orvosokat hívatnak hozzá. Katica férfiruhába öltözik, elmegy a kastélyba, megvizsgálja a királyt, és azt ajánlja, hogy az egész testét hintsék be paprikával-sóval, majd varrják be ökörbőrbe. A gyógymód alkalmazása után egy cédulát hagy maga után. Ekkor a király katonákat küldet érte, s bezárja, „mer új maga akarja megőlni”. Katica csak annyit kér, hadd vihesse magával a szalmabábját, ezt teletömi mézzel, s az ágyába fekteti. Éjszaka a király a bábut leszúrja, a méz a szájára fröccsen, a király ezek után másként tekint a halottnak vélt lányra: „Ha tudtam vóna, hogy ijén idés víréd van, nem öltelek vóna még!” A király rájön, hogy voltaképpen az ő parancsát teljesítette csak a lány, amikor tetteit elkövette, és arra jut, hogy ha nem halt volna meg, biztosan feleségül venné, mert ilyen ügyes lány biztosan jó feleség lenne. Katica erre előjön az ágy alól, összeházasodnak, boldogan élnek, míg meg nem halnak.

A kiadott mese végén olvasható jegyzet (Szendrey 1924: 205) szerint a 74 éves Kertmegi János mondta el ezt a mesét, amelyet Kornya (Sándor) jegyzett le 1915-ben. Eszerint az adatközlő 1841-ben született, tehát ha a folklórgyűjtés célja az volt, hogy azokat a szövegeket tárja az olvasóközönség elé, amelyeket Arany János (akár ismerhetett volna) a nagyszalontai szájhagyományból, ez a mese megfelelt e követelménynek, hiszen 1851-ig Arany Szalontán élt (az adatközlő pedig egyidős volt Arany lányával, Arany Juliskával, aki szintén 1841-ben született Nagyszalontán).

A budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma őrzi a nagyszalontai folklórgyűjtés kéziratait, így a mesét lejegyző Kornya Sándor gyűjtőfüzeteit is.¹² A nagyszalontai születésű Kornya Sándor (1901–1975)¹³ 1914–1915 folyamán, tehát az első világháború kezdetén, 13–14 évesen kapcsolódott be a nagyszalontai népköltési gyűjtésbe, feltehetően annak köszönhetően, hogy gimnáziumi osztályfőnöke Szendrey Zsigmond lett. Szendrey Kornyát „szegény, de igen használható gyerek”-ként jellemezte (Szalay–Rudasné Bajcsay 2001: 507), gyűjteményeit pedig a következőképpen minősítette Sebestyén Gyulának írott levelében: „alapjában sok értékes anyagot tartalmaz [...], bár ebben aztán sok a kivetnivaló is (Szalay–Rudasné Bajcsay 2001: 470). Kodály Zoltán azt jegyezte fel Kornya Sándor gyűjtéseiről, hogy „apja és néhány rokona a fő forrás” (Szalay–Rudasné Bajcsay 2001: 542). A Kornya Sándor által lejegyzett egyik mese (*Bokorszökő János*, EA 626: 71) címe mellett utólagosan, más kéz írásával a következő megjegyzés szerepel a gyűjtőfüzetben: „Kornya Sándor. 42 é. Székelyföldön volt sok ideig vasuti munkás.” Ez a jegyzet az adatközlőre utal, aki eszerint a gimnazista Kornya Sándor férfirokona (talán édesapja) volt.

Kornya Sándornak a Szendrey Zsigmond számára összeállított hat, vegyes műfajú szövegeket tartalmazó füzetek egyikében található a *Térdszili Katica* címen kiadott mese kézírata.¹⁴ A szöveg *Nép-mesék* felcím alatt, *Térd szili Katica* címen olvasható (EA 626: 6–11). A szöveget a lejegyző tollal írta, az íráskép alapján több részletben (tollváltással) jegyezte le a füzetbe, javítások nélkül; tehát tisztázatnak készült. A lejegyző az előbeszéd dokumentációjaképpen a szövegi toldalékok hangjainak elnyelését,

¹² Kornya Sándor gyűjtőfüzetei az Etnológiai Archívumban: EA 462, 621, 626, 935.

¹³ Kornya Sándor a nagyszalontai gimnázium elvégzése után a debreceni egyetemen magyar–latin szakon végzett, Rómában és Firenzében is volt ösztöndíjas hallgató, majd gimnáziumi tanárként dolgozott az 1960-as évek közepéig Debrecenben. Olosz 2018: 416–417, 448, 468.

¹⁴ EA 626 II. füzet. *Mesék*. Kornya Sándor III. gimnáziumi tanuló Nagyszalonta. (Más kéz írásával: „érk. 915 VI/8.”, piros ceruzával: „1/a.”) E füzethez kapcsolódóan az Etnológiai Archívumban K. Kovács László egy 1954-ben kelt feljegyzése olvasható, amely szerint ezt a gyűjtőfüzetet az Adattárnak Martin György (a Népművészeti Intézet munkatársaként) adta át, akihez 1947 körül, gimnazista korában a Fasori (Evangélikus) Gimnázium cserkészcsapatának könyvtárából került a kézirat (oda pedig feltehetően az Eötvös Gimnáziumból). EA 626, 1. sz. melléklet.

kopását, hasonulását érzékeltette – bár nem következetesen –, akárcsak a zárt *ë* hang meglétét.

A cím mellett grafitceruzával egy „X” és a „be” megjegyzés szerepel (ami feltehetően arra utal, hogy a mese bekerülhet a közlésre érdemes szövegek közé), kék ceruzával (más kéz írásával) pedig a következő (utólagos) jegyzet olvasható: „Kertmegi János 44. é.” Ez a bejegyzés – a kiadott szöveg alapján – az adatközlőre vonatkozik, nevét és életkorát jelöli, ám ez esetben harminc évvel fiatalabbnak tűnik a mesemondó, hiszen a kiadott gyűjtemény szerkesztői jegyzete nem 44, hanem 74 évesként tüntette fel. Ez nem eseti tévesztésnek tűnik, mivel a kéziratos füzetben a soron következő mese (*A Koldus Keresztapa*) mellett szintén Kertmegi János neve és életkora szerepel utólagos rájegyzéssel (EA 626: 11, 16), ugyancsak 44 évesnek tüntetve fel ugyanezt az adatközlőt, aki eszerint 1871-ben született, miközben a kiadott gyűjteményben a szerkesztő jegyzetében nemcsak a *Térdszili Katica*, hanem *Az egerek* címmel publikált, szintén Kornya Sándor gyűjtötte mese után is 74 évesként tünteti fel Kertmegit.¹⁵ Elképzelhető természetesen, hogy egy család két generációjáról van szó, az viszont egyelőre nem világos, hogy miből fakad a kéziratos, illetve a kiadott szöveg adatközlőjének életkorára vonatkozó eltérés.

A Kornya Sándor nagyszalontai gimnazista lejegyezte és az Etnológiai Archívum őrizte, kéziratban olvasható mese, valamint a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* részeként kiadott mese szövege eltér egymástól. A cselekménymenet nagyrészt megegyezik, kisebb-nagyobb tartalmi módosítások figyelhetők meg. Ezek az eltérések a következők: a kéziratos mese kezdetén a király azt parancsolja meg, hogy Katica úgy fogjon ki rajta, hogy nem lép be a *kastélyába*, a kiadott szövegben a *kastély* a király *szobájára* módosult. Feltehetően azért került sor az utólagos korrekcióra, mert a továbbiakban Katica valójában bejut a kastélyba (a konyhába, borospincébe, majd az orvosi konzílium alkalmával a kastély egy meghatározatlan helyiségébe) – ám konkrétan a király szobájába csak a végső jelenetben, amikor már a király hurcoltatja oda. A kéziratos szövegben az anya *négyszer* küldi el lányát a királyhoz: az utolsó két alkalommal előbb almáért, majd körtéért, a kiadott szövegben viszont csak három küldetés van, és csak az alma megszerzése szerepel. A gyümölcsökhöz társuló ne-

¹⁵ „Elmondta Kertmegi János, 74 éves. Lejegyezte Kornya, 1915.” (Szendrey 1924: 210–212.)

héz feladatok kapcsán figyelhető meg a legjelentősebb tartalmi eltérés a kéziratos és a kiadott mese szövege között. A kéziratos szövegben Kornya Sándor így írja le azt, amikor a hősnő körtéért megy a király kertjébe:

„De a király minden fa alá csapdát állított, hogy ha jön a jány megfogják. És amikor oda irt fēlakart mászni a fára a csapda megfogta a ruháját és éppen arra mēn egy juhász és azt mondta neki Katica hogy ad neki 200 Koronát. Ha mēgmondja a királynak de elébb szabadítcsa ki a ruháját. Majd ű felmēgy a fára és szedi a körtét. A juhász be mēnt a királyhoz és azt mondta hogy itt van Katica és az imént szabadítottam ki a ruháját. A király csak csudálkozott hogy mit dadog ki a királynak a juhász. De végre elérte a juhász 200 Koronát is kir. De mikor kimēnt a juhász már nēm vót seh-hun. Imre király beteg lett ...” (EA 626: 9).

Ez a jelenet viszont teljesen hiányzik a kiadott szövegből, hiszen ott Katicának csak három feladatot kell teljesítenie, és ezek mindegyike ugyanazon sémára épül (álruhás megtévesztés). További eltérések a kéziratos és a kiadott szöveg között: a király gyógyítása-epizódban a kézirathoz képest a kiadott szövegben részletező betoldás szerepel az orvosi vizsgálatra és diagnózisra vonatkozóan („Mēgvizsgálta a kezit, mēgnízte a nyelvit, mēgkopogtatta a mējjit, oszt aszondta, hogy nagyon sokat mīrgelődött, hát mēgnőtt az epéje), mindebből a kéziratban csupán a kéz megfogása szerepel. Egyes esetekben a mondat tartalma megegyezik, de a kéziratos szöveghez képest a kiadott szöveg eltér. A kéziratban például ez a mondat olvasható: „Azt az orvosságot ajánja néki hogy ökör búrral varják be s paprikázzák be.” A kiadott szövegben viszont ez: „Azt az egyget ajállotta, hogy hintsik bé az egisz testit sóval meg paprikával, oszt varják bé ökörbúrbe.” A Kornya Sándor lejegyezte kéziratos szövegben a király „a falon látott valami írást”, a Szendrey Zsigmond és Sebestyén Gyula kiadta szövegben egy *cédulát* hoznak oda neki. A kéziratos szöveg részletezi a szalmabábu elkészítését („két kas mīzet” tölt bele, „békötötte a fejét a kendőjével” stb.), a kiadott szöveg ehhez képest rövidebb és általánosabb e ponton.

A gyilkossági kísérlet és az áldozat jó minőségű vérének értékelése után a király a maga részéről tévedésnek ítéli a lány kivégzését. A kéziratban e felismerés után a következő szövegrész olvasható: „Akkor kiugrot az ágy alul Katica és így szólt: éngem nēm öltél mēg csak egy

kicsit szurtad még a nyakam.” Ezután következik a happy end. A kiadott szövegben azonban egy narrátori magyarázat is szerepel: „Oszt egyíbképp is sajnálkozott mos mán a dogon, mer iszen ű parancsolta, hogy mēnjik el hozzá, oszt fogják ki rajta, de úgy, hogy a szobájába nē tēgye a lábát, hát Katica csak az ű parancsolatját teljesítette.” Mint látható, ez a magyarázat a király véleményének megváltozását nemcsak a nő véréről alkotott pozitív értékelésre vezeti vissza, hanem megpróbálja egyéb érvekkel és belátásokkal racionalizálni a döntést, emellett visszacsatol a parancskiadás már kezdetben megváltoztatott motívumához is (kastély helyett szoba).

A kiadás során a Kornya Sándor lejegyezte kéziratos meseszöveget tehát a sajtó alá rendezők (Szendrey Zsigmond és/vagy Sebestyén Gyula) megváltoztatták. A változtatás egyes motívumok kicserélésére, egy epizód törlésére, narrátori magyarázatok utólagos beszúrására, leírások részletezésére vagy éppen rövidítésére, illetve a szöveg stilizálására terjedt ki, bár összességében a cselekménymenetet nem módosította döntően.

Tudható, hogy ez nem egyedi eset volt, és más diákgyűjtők meséivel is hasonlóképpen történt. Így például a Magyar Népköltési Gyűjtemény nagyszalontai gyűjtést tartalmazó kötetében *Rózsa és Ibolya* címen megjelent mese a diákgyűjtő kéziratával összehasonlítva jóval jelentősebb módosításokon esett át, amelynek része volt a cselekménymenet és a szereplők nevének megváltoztatása és az átfogó stilizálás (annak érdekében, hogy népiesebb legyen a szöveg, és hogy jobban hasonlítson Arany János 1847-ben megjelent meséjére). Ezen kívül a szöveget lejegyző diák, Fazekas István füzetében a mesék mellett ott olvashatók a szerkesztői minősítések is: „nem így mondja”, „nem”, „nem népi, nem kell”, „nem kell, nem is népi előadás”, „könyvből?”, „kitől?”, „hasonló van”, „jó”, „be”, „be jó”. Kocsis Lajos mesekéziratain szintén láthatók utólagos megjegyzések: „ismert”, „nem kell”, „töredék”, „nem kell. pikáns”, „be, új elmondatással”, „új elmondatással Kenéz Jánostól” (Gulyás 2010a: 323–331, Gulyás 2010b: 234–246). Kornya Sándor meséket tartalmazó füzetében a leggyakrabban a cím mellé kék ceruzával felírt (és az írásbeli eredetre utaló) „könyvből” szó, és ezzel párhuzamosan az adott mese kék ceruzával való áthúzása (vagyis törlése, kiiktatása) látható. Mindez valamilyen mértékben képet adhat arról, hogy milyen szerkesztői szűrők és textualizációs stratégiák működtek a mesék sajtó alá rendezése és kiadása során.

A 883B mesetípus sajátosságai

Akár a kéziratos, akár a kiadott nagyszalontai meseváltozatot vesszük szemügyre, nyilvánvaló ugyanakkor az is, hogy a nagyszalontai mese jellegzetesen eltér az összes korábbi vagy egykorú, magyar nyelvű, kéziratos vagy kiadott szövegváltozattól, és a korábbi (olasz vagy francia) irodalmi hagyománytól is. Ezek az eltérések jelentésseliek; nem esetlegesek. Mint azt a nemzetközi és a magyar változatok áttekintése tanúsíthatja, ez a mesetípus alapvetően a szexualitás, a csábítás, az abúzus, az agresszió, másfelől az irigység, a szégyen, a bosszú, a rivalizálás, végül pedig a manipuláció, a megtévesztés és az illúziókeltés motívumaira épül, egészen kivételesen sűrített formában. Ez a mese egy olyan világot ábrázol, ahol nincsen bizalom és nincsen biztonság, a látszat és a valóság nem fedi egymást: a csábító férfi koldusnak vagy szobalánynak öltözik, a hősnő folytonosan változtatja álruháit, az álruhák révén a férfiből nő, a nőből férfi lehet, az orvos nem gyógyít, hanem elmélyíti a szenvedést és a fájdalmat, az ifjú feleségre a nászli ágyban orgyilkosság formájában halál vár, gyilkosa a saját férje (lenne), a menyasszony helyett álmenyasszony fekszik az ágyban. Folyamatos tükröztetések, alakváltások, helyettesítések viláldzása ez a mese.

Mint a változatok áttekintéséből kitűnik, ebben a mesetípusban központi szerepet játszik a *test*: a szexualitás (a szüzesség elvesztése, majd a szülés), az ürités (árnyékszék-jelenet), az evés-ivás (a vágy tárgyai mindig ételek és italok), a tettetett vagy valós betegség (előbbi a nővérek, utóbbi a csábító esetében), a test roncsolása (hegyes szögekkel, tűskével, tört üveggel), a sebek és ennek megfelelően a vérzés. Ennek a mesetípusnak meghatározó epizódja a kiinduló szituáció, amelyben a lányok szüzességének megőrzése a tét. Eköré épül fel egy sor további motívum, cselekedet és viszony: a szüzesség megőrzését jelző indikátor tárgyak, a csábítási jelenet, a megesett nővérek irigysége, a csábító férfi (szkatologikus jellegű) megszégyenüléséből fakadó bosszúvágya, a bosszúálló férfi és az irigy nővérek szövetsége a hősnő ellenében (a női és a családi szolidaritás hiánya), a családtagok tettetett betegségre való hivatkozása, amely a kalandokat elindítja. A mese zárlatában a nővel szembeni ellenséges/pusztító attitűd megváltozása a vér édességének megízlelése után pontosan a nő testi mivoltából eredezteti az értékkép-zés forrását, vagyis abból, amivel ez a mese mindaddig szembement,

hiszen ez a mesetípus, amely az *okos* Zsófiról szól, nem a nő testét, hanem eszét, merészségét, mimetikus képességeit, verbalitását, sőt, írni tudását hangsúlyozza. A hűség és az ártatlanság bizonyításáról szóló novellamesék sorában a 883B típus azért is figyelemreméltó, mert központi szereplője nem egy passzív, szenvedő, kiszolgáltatott, hanem egy leleményes, találékony és aktív nő.

Első pillantásra a mese zárlatának központi motívuma, vagyis a vér megízlelése, és az ebből fakadó magatartásváltozás nehezen értelmezhető fordulat, hiszen az embervér megkóstolása/fogyasztása (rituális eseteket kivéve) általában szigorú tabu alá esik (Ranke 1979), az embervér édességének revelációként és értékként való elismerése pedig viszonylag ritka megnyilvánulásnak tekinthető (hacsak nem gyakorló vámpírokról van szó). Anélkül, hogy a vér-motívum e mesében betöltött szerepének taglalásába kezdenénk, annyi megjegyezhető, hogy e mesetípus variánsaiban a cselekmény/bonyodalom implicit módon éppen a női vér/vérzés motívumával kezdődik: hiszen a kardinálisnak tekintett szüzesség elvesztése-jelenet (az idősebb nővérek esetében) éppen úgy a nő testéből fakadó vérrel jár együtt (amit egyes variánsokban az apa részéről a büntetésként osztott halál követ), mint a mese zárlatában a legkisebb lány meggyilkolására tett kísérlet (amely egyébként általában valamilyen hegyes, szűrő szerszámmal történik, még a kocsmáros is karddal akarja leszúrni ifjú hitvesét); vagyis a két, cselekményt indító és záró ágyjelenet is implicit/explicit vérzés kíséri, s ez a két ágyjelenet tulajdonképpen keretezi a cselekményt.

Hasonlóan rejtélyes mozzanatnak tűnik az a motívum, hogy a kért ételek-italok megszerzése után a nővéreihez képest mindaddig példamutató magatartású hősnő összetöri, kiönti, bemocskolja a maradék ételt-italt, vagyis megakadályozza, hogy mások még használhassák azt, amire neki nincs szüksége. Ez az öncélúnak tűnő rombolás, a rend felborítása a destruktivitás megnyilvánulásaként igen figyelemreméltó, mert a trickster alakjához köthető, akit e mesetípus értelmes és merész hősnője határátlépéseivel és átváltozásaival (az átöltözések az átváltozás egy formáját képviselik) a fennálló (férfi) uralommal szembeni kihívó, felforgató akciósorozatával amúgy is megidéz, s amely ellenreakcióként agresszivitást, sőt a hősnő megsemmisítésére való törekvést vált ki – ami éppen azt jelzi, hogy egy ilyen nő léte és szubverzív magatartása valamilyen szempontból veszélyt jelent.

Ehhez képest a szexualitást tematizáló komplex bevezető epizód és az ebből fakadó reakciók és személyközi viszonylatok teljesen hiányoznak a nagyszalontai meséből. Ezenkívül a hősnő neve (*Térdszili Katica*) igen sajtószerű és feltűnő név (Horger 1936, Beke 1949), amely ugyanakkor egyetlen korábbi magyar változattal sem mutat hasonlóságot, emellett a szöveg nevesíti a királyt is (Imreként), valamint a néhány korábbi változatban meglévő párszavas vagy egymondatos felirathoz képest egészen kifejtett, ismétlődő versikével tudatja a hősnő, hogy teljesítette a küldetést (megszerezte a tárgyakat és rászedte a királyt).

Már Kovács Ágnes jelezte, hogy e mesetípus magyar variánsaiban megfigyelhető egyezések arra utalnak, hogy valamiféle nyomtatott szöveg lehetett az előkép, amely képes volt a változatokat legalább részben egységesíteni (Kovács 1981). Bár nem fejtette ki, mely motívumokra utal, ugyanakkor a változatok áttekintéséből feltűnő az ismétlődés olyan motívumok esetében, mint például az örökzöld növény, a kötél felhúzás, a kártyázás, a körtéért küldés, szeges-tüskés-szúrós büntetésmód, a sóval-tört üveggel való gyógyítás, a Szűz Mária-kép mögé búzás stb. Elvileg ezek a motívumok a cselekménymenet szempontjából irrelevánsak: a lányok kaphatnának apjuktól bármilyen tárgyat, nővérei a hősnőt küldhetnek bármilyen gyümölcsért – ez nem módosítaná a cselekmény menetét; ezek a motívumok mégis, ismételten és viszonylag stabilan fordulnak elő. Elképzelhető tehát egy olyan, egyelőre ismeretlen 19. századi populáris olvasmány (ponyva vagy kalendáriumban közzétett szöveg), amelynek ez az uniformizálódás, illetve egyes (egyébként szabadon cserélhetőnek vagy esetlegesnek tűnő) motívumok viszonylagos stabilitása és ismétlődése tulajdonítható lenne. Az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy ezen egyelőre ismeretlen nyomtatvány mellett hogyan befolyásolhatták a szájhagyományt és a típus variálódását a 19. századi sajtóban közölt meseszövegek.

Halász Ignác meséje a *Pesti Napló*ban

A *Magyar népmesekatalógus* utal rá, de a variánsok sorában nem tartja számon, hogy a mesetípusnak Halász Ignác közlésében is megjelent egy változata, amely összefügg a nagyszalontai gyűjteményben kiadott mesével. A típus 19. századi magyar változatainak tartalmi ismertetését a fentiekben azért is adtam közre, hogy egyfajta összehasonlítási alapként

szolgáljon, s hogy látszódjék, a Halász Ignác-féle, illetve a nagyszalontai változat mennyire eltér kidolgozottságában és a mesei nevek tekintetében is a korábbi/egykorú magyar variánsoktól. A Halász Ignác publikálta változat szempontunkból azért központi jelentőségű, mert megítélésem szerint a nagyszalontai népköltési gyűjtés részeként lejegyzett/közreadott *Térdszéli Katica* című mese ennek a szövegnek egy folklorizálódott (vagy másolt) változata. A *Magyar népmesekatalógus* Halász Ignác *Legszebb magyar mesék* címen, 1897 és 1905 között kiadott meseköteteire utalt, viszont Halász meséje már ezt megelőzően, több ízben is napvilágot látott a századvégi magyar sajtóban.

Húsz évvel a nagyszalontai gyűjtés előtt, 1894-ben jelent meg a *Pesti Napló* egy vasárnapi számában egy mese, *Térdszéli Katica* címmel. A szövegnek helyt adó rovat *A gyermekszobának* címet viselte, vagyis a mese a *Pesti Napló* hétvégi, gyerekeknek szánt olvasmányai körében tűnt fel. Az egyértelműen gyerekeknek szóló mese címe után „Irta: Móka bácsi” szerzői megjelölés szerepelt. A *Térdszéli Katica* című, gyerekeknek szóló mese szerzője eszerint tehát Halász Ignác volt.

Halász Ignác (1855–1901) a 19–20. század fordulóján a magyar gyerekirodalom Benedek Elekhez mérhető sikerszerzője volt. *Móka bácsi* szerzői néven elsősorban népmesék gyerekek számára készített átíratával vált ismertté. Halász Ignác (aki 1893-tól 1901-ig a kolozsvári egyetemen a magyar nyelv és az összehasonlító ugor nyelvészet tanára, s rövid ideig a bölcsészettudományi kar dékánja is volt) gyerekkorának színhegye, a bakonyi Csetény falu folklórijából tájszavakat, gyermekmondókákat és legnagyobbbbrészt népmeséket tett közzé az 1870-es évektől a *Magyar Nyelvőr* hasábjain (Szinnyei 1896, Domokos 2020). Jelentős volt emellett mesefordítási tevékenysége is (Grimm-, Andersen-mesék, valamint finn népmesék fordításai), amelyek már a 20. század elején kimutatható hatást gyakoroltak a szájhagyományozásra is. Solymossy Sándor például Berze Nagy János fentebb említett besenyőtelki népmesegyűjtése kapcsán több szövegről is kimutatta, hogy azok előképe Halász Ignác Grimm-mesefordításaiban lelhető fel (Solymossy 1913, Domokos 2016).

Halász Ignác a *Pesti Napló*ban 1893-tól indult gyerekirodalmi rovat kitüntetett szerzője volt (1893 és 1900 között ő közölte a legtöbb, 175 szöveget e rovatban; Vojnics-Rogics 2020: 286). A sajtóban közzétett meséi azután gazdagon illusztrált, igényes kiállítású, gyűjteményes mesekötetek formájában is piacra kerültek. A sajtótermék, amelyben a *Térdszéli*

Katica napvilágot látott, vagyis a *Pesti Napló* az 1890-es években napon-ta kétszer jelent meg, az ország legolcsóbb, legtartalmasabb és legszebben kiállított napilapjaként reklámozva magát (Vojnics-Rogics 2019: 81), ami felveti annak lehetőségét, hogy a *Pesti Napló* egyes számaihoz való hozzáférés sokkal egyszerűbb és akadálytalanabb lehetett, mint a *Legszebb magyar mesék* igen nivós kiállítású, és éppen ezért jóval költségesebb kötetéhez.

Ha összehasonlítjuk az 1894-ben a *Pesti Napló* gyerekirodalmi rovatában közölt mesét a nagyszalontai népköltési gyűjtés során 1915-ben lejegyzett, majd a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* részeként 1924-ben kiadott (és módosított) szöveggel, világosan látszódik, hogy a Kornya Sándor gimnazista által Nagyszalontán lejegyzett változat a *Pesti Napló*ban megjelent mese származéka. A cselekménymenet teljesen megegyezik. A *Pesti Napló*ban közölt mesében szerepel ezen kívül a negyedik (körteért való) küldetés is, ehhez kapcsolódóan a csapdaállítás, a juhással való találkozás, és a ruha kiszabadítása után a juhásznak ígért pénzjutalom, ugyanúgy, mint Kornya kéziratában (csak 1894-ben 200 pengő, 1915-ben pedig 200 korona volt a tét).

Szinte szó szerint megegyezik a két szövegben a (más variánsokhoz képest egészen hosszú) versike, valamint a szereplők neve (Térdszéli Katica, Imre király) is ugyanaz (ami a szájhagyomány alakító erejét figyelembe véve eleve kétségeket támaszt afelől, vajon mennyire képezhetette élő néphagyomány részét a nagyszalontai meseszöveg). Emellett olyan motivikus és stiláris egyezések is megfigyelhetők, amelyekről alig hihető, hogy a szüzsé egyezése mellett (mintegy ráadásként) a Halász Ignác-féle előkép nélkül fordulhattak volna elő ugyanolyan módon az autonóm szájhagyományban: így például az a fordulat, hogy mindjárt a bevezetésben a narrátor *kópé*-nak nevezi a hősnőt, Halász Ignác és Kornya Sándor változatában is éppen *két kas mézet* tölt a szalmabábuba a lány, majd pedig *kendővel* köti be a bábu fejét, illetve hogy Katica a sikertelen és megbánt gyilkossági kísérlet után mindkét változatban azt mondja a királynak az ágy alól előugorva, hogy nem történt semmi végzetes, hiszen csak a nyakát vágta meg „egy ici-picit”.

Kornya Sándor meseszövege rövidebb, mint Halász Ignácé, a dialógusokat rövidíti vagy a narrátor szövegének részévé teszi, egyes részletesebb leírásokat rövidít vagy elhagy, ugyanakkor összességében aligha lehet kétséges, hogy Kornya Sándor, illetve adatközlője, a 74 vagy 44

éves Kertmegi János valamilyen módon ismerték Halász Ignác meséjét. A szájhagyományozás alkotó erejének a rövidítésen kívül nincsen nyoma a nagyszalontai szövegben, az epizódok és a cselekedetek jellegét, sorrendjét, a szereplőket, a jellegadó versikét és egyes motívumokat is tekintve oly mértékű az egyezés, hogy vagy közvetlenül nyomtatott forrásból készült a meselejegyzés, vagy olyan mesemondó előadása nyomán, aki nem alkotó, hanem reprodukáló előadónak tekinthető, vagyis aki a többször olvasott szöveget nem a maga képére alakítja, hanem inkább memoriterként felmondja.

E ponton azt is érdemes lehet megjegyezni, hogy a nagyszalontai gyűjteményben a *Térdszéli Katica* után közölt mese, *A csillagszemű juhász* (szintén Kornya Sándor lejegyzése nyomán) hasonlóképpen egy Benedek Elek által átírt mese származékának tekinthető – amely mese összes variánsa egyébként egy 1872-ben, a *Magyar Népköltési Gyűjteményben* közölt szöveg, illetve ennek Benedek Elek által készített átírtának származéka, tehát gyakorlatilag nem, vagy minimális mértékben mutatja fel a szájhagyományozódás természetéből fakadó variálódást, ezenkívül maga a mesetípus sem ismert a magyar nyelvterületen kívül (Mikos 2016). Mindez a nyomtatott írásbeliségnek meglehetősen közvetlen hatásáról tanúskodik. Ez önmagában nem lenne probléma, viszont a korszak felfogása szerint az írásbeliség hatását mutató szövegek a népköltési alkotások gyűjtése során valamiféle sajnálatos és kiküszöbölendő selejtnek minősültek, másfelől ily módon a gyerekirodalom számára átírt (újramesélt), pár évtizeddel korábban kiadott meseszövegek bukkantak fel – bárminemű reflexió nélkül – egy olyan népköltési gyűjteményben, amely deklaráltan az alföldi hajdúvárosban egy évszázaddal korábban született nemzeti költőt inspiráló szájhagyományozott folklórtudást kívánta volna feltárni.¹⁶

Móka bácsi, vagyis Halász Ignác *Térdszéli Katica* című meséje változatlan címen és formában újra megjelent 1898-ban a *Budapesti Napló*-ban (Halász I. 1898), és 1903-ban a már említett, reprezentatív kiállítású *Legszebb magyar mesék* című gyűjteményes mesekötetben is, számos illusztrációval díszítve (Halász I. 1903: 162–173). Ebbe a gyerekirodalmi

¹⁶ Nyomtatásban megjelent szövegek közvetlen hatása e mesékre eszerint sem Szendrey Zsigmondnak, sem Sebestyén Gyulának, sem a mesék jegyzeteit író Berze Nagy Jánosnak nem tűnt fel.

kontextusba visszahelyezve érthetővé válik, miért hiányzik a *Térdszéli Katica* címet viselő változatokból az összes többi magyar variánstól eltérően az a jellegadó kezdő epizód, amely alapvetően a szexualitás (a vágy, a megtagadás, a megszegyenítés és az ebből fakadó bosszú vezérelte cselekmény) körül forog: Halász Ignác ugyanis egy olyan változatot hozott létre, amely a fentebb említett motivációkat és viszonyokat törölte a gyerekolvasók és a lapot megvásárló polgári szülők számára készített szövegből.

A *Térdszéli Katica* (siker)története

Mint fentebb láthattuk, az *Okos Zsófi / Megbüntetett csábító* novellamesetípusnak (ATU 883B), amely a 17. század óta adatolható Európából, a 19. század közepe és az első világháború közötti évtizedekből mintegy tucatnyi magyar nyelvű változata ismert. Ezekből több szempontból is jelentősen eltért az a variáns, amelyet 1915-ben jegyzett le a nagyszalontai folklórgyűjtés keretében egy helyi gimnazista, és amely mese végül is *Térdszéli Katica* címmel bekerült a reprezentatív népköltészeti sorozat, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* kötetébe, amely eredetileg az Arany János-centenáriumra jelent volna meg, ám végül is csak 1924-ben látott napvilágot. A fennmaradt kézirattal való összevetés alapján a szerkesztő(k) a kiadás során megváltoztatták a szöveget, egy epizódot töröltek, illetve kisebb stiláris-motivikus változtatásokat hajtottak végre. Mivel a nagyszalontai gyűjtemény más meséi esetében is kimutatható ilyen jellegű utólagos (ám az olvasók számára nem transzparens) módosítás, ez bizonyos kétségeket vet fel a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XIV. kötetében közölt meseszövegek hitelességét illetően.

Emellett kimutatható az is, hogy a nagyszalontai kéziratos mese egy, a pesti napisajtóban két évtizeddel korábban megjelent, gyerekolvasók számára (át)írt (és ezért a mesetípus összes többi magyar variánsában meglévő szexuális, szkatologikus és erőszakos motívumokat eltüntető) szöveg származéka. A nagyszalontai mesekézirat olyan jelentős mértékben követi Halász Ignác *Pesti Napló*-ban (majd egyéb helyeken utánközölt) meséjének szövegét, hogy kétségek merülnek fel az iránt, hogy a meselejegyzés egyáltalán szájhagyományozás nyomán készült-e. Ez a nagyszalontai folklórgyűjteményben megjelent meseszöveg ugyanakkor a továbbiak-

ban iskolai olvasókönyvekbe, gyerekek számára készített, számos kiadást megélt reprezentatív antológiákba került be.

Az 1924-ben a nagyszalontai népköltési gyűjtemény részeként kiadott mese *The Clever Girl and the King* címmel 1928-ban megjelent New Yorkban, Rosika Schwimmer, vagyis Bédy-Schwimmer Rózsa, az egyik legjelentősebb korabeli magyar feminista fordításában (Schwimmer 1928). Veress Sándor zeneszerző (édesapja Veress Endre kolozsvári levéltáros volt) 1942-ben komponált *Térdszéli Katica* című táncjátékának Miloss Aurél készítette a szövegkönyvét (Dalos 2021: 197–199).¹⁷ A mese bekerült Illyés Gyula *Hetvenhét magyar népmese* című, nagyhatású antológiájába is, amelynek első kiadása 1953-ban került az olvasók elé (2022-ben a 30. kiadásnál tart), amelynek anyagát Katona Imre néprajzkutató válogatta és készítette elő irodalmi átdolgozásra. 1954-ben Lengyel Dénes a kötetről írott bírálatában azonban mintha kritizálta volna a megvalósítás mikéntjét, s az általa felhozott egyik problematikus szövegpélda éppen a *Térdszéli Katica* volt – mégpedig e mesevariáns általános ismertsége okán: „Olyan meséket közöl nagy számban, amelyeknek jó változata nemrég jelent meg, vagy éppen közismert. Így »Térdszéli Katicát«, amely az általános iskolai olvasókönyvből minden gyermek előtt ismert (Lengyel 1954: 173).¹⁸ Szempontunkból az a figyelemreméltó, hogy Lengyel Dénes e megjegyzéséből úgy tűnik, az iskolai olvasókönyvekben-tankönyvekben már jóval 1953 előtt is szerepelt a *Térdszéli Katica* című mese.

Ezt a közismertséget az antologizálás nyilván csak erősítette. 1954-ben a *Térdszéli Katica* című mese megjelent a Faragó József szerkesztette, *A csillagszemű juhász* című, magyar népmese-antológiában Bukarestben, az Ifjúsági Kiadó gondozásában, 1955-ben bekerült Ortutay

¹⁷ E mesetípusal akkor kezdtem foglalkozni, amikor 2019-ben megkeresett Claudio Veress, hogy próbáljuk meg azonosítani, mi lehetett a szövegforrása édesapja művének; így tehát tőle származik a kiinduló problémafelvetés.

¹⁸ Lengyel Dénes a bírálat egy másik pontján a társadalmi igazságosságra való törekvést kifejező ún. reális mesék sorában említette a mesetípus: „A reális mesék egy másik csoportja a király (nagyúr) eszén túljáró szegénylegény (leány) történetét mondja el. Tankönyveink is közlik a népszerű »Kistérszéli Katica« meséjét, aki Imre király felett többszörösen diadalt arat” (Lengyel 1954: 171). Ez a mesetípus egyébként, ahogyan azt a változatok áttekintéséből láthattuk, a legritkább esetben szól egy szegény lányról. Általában társadalmi helyzetét tekintve meglehetősen magas státuszú a hősnő, hiszen a magyar változatokban ő a király lánya. Tehát megpróbáltatásai, úgy tűnik, nem annyira (alacsony) társadalmi státuszából, hanem női mivoltából fakadnak.

Gyula (a korszak vezető népmesekutatója) reprezentatív népköltészeti antológiájába (Ortutay 1955: 473–476), 1958-ban egy Ungváron kiadott magyar népmese-gyűjteménybe (Sándor 1958: 182–185), 1960-ban pedig *Katica, der Schelm* címmel a Kormos István válogatta, a külföldi olvasók számára a magyar mesekincset reprezentáló *Die Wunderflöte* című gyűjteménybe (Kormos 1960: 192–196).

Az áttekintés nyilvánvalóan nem kimerítő, csupán érzékeltetni próbálja azt, hogy a nagyszalontai gyűjteményben 1924-ben megjelent mese néhány évtized leforgása alatt milyen széles körben válhatott ismertté. Az antologizálás kiemeli eredeti kontextusukból a meséket, a lokális kötődés, a történetiség-időbeliség jelzése éppen úgy elmarad, mint azon mesemondó nevének feltüntetése, akinek mesemondása lenyomatát őrzi elvileg a szöveg. Ehelyett a szöveg a nemzeti (magyar) népmesekincs reprezentatív darabjaként jelenik meg, s ez a státusza rögzül; a magyar népmeséket a külföld számára reprezentáló antológiákban biztos helye van, emellett tananyag lesz, a népmesét szemléltető oktatási példa. A *Térszéli Katica* című mesének benyomásom szerint ma is ez a státusza, a magyar népmese-korpusz egyik legközismertebb szövegévé vált, bár keletkezésének és hagyományozásának útja a *Pesti Napló* Móka bácsi jegyezte gyerekirodalmi rovatától az első világháború idején zajlott, több szempontból is kétes hitelességű nagyszalontai népmese gyűjtésig rajzolható ki.

Amikor a 19–20. század fordulóján a szöveg mindössze két évtized leforgása alatt eljutott a fővárosi sajtótól a vélelmezett alföldi-hajdúvárosi szájhagyományig, egy olyan változat kanonizálódott és vált e mesetípus normatív formájává, amely, amint azt a dolgozatban bemutatni próbáltam, a típus magyar változatainak sajátosságait – éppen a polgári olvasóközönség és a gyerekeknek szóló irodalom szempontjaira való tekintettel – radikálisan megváltoztatta, semlegesítette és felülírta, eredményét tekintve ugyanakkor a könyvmesék piacára egy jól fogyasztható, sikeressé váló terméket juttatott el. A könyvpiac igazán sikeres „népmeséi” ugyanis jellemzően íróasztal mellett naivnak megalkotott, a lineáris olvasás befogadási mechanizmusainak és a középosztálybeli olvasók ízlésének megfelelő szövegek (Gulyás 2018); amint ezt a Grimm testvérek, Arany László, Benedek Elek vagy éppen Halász Ignác meséinek fogadtatása érzéketlenül tanúsíthatja.

Szakirodalom

Basile, Giambattista

2014 *Pentameron: A mesék meséje avagy a kicsik mulattatása*. Fordította, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Király Kinga Júlia. Kalligram, Pozsony.

Beke Ödön

1949 Térdszéli Katica. *Magyar Nyelvőr* LXXIII. 265–266.

Bernáth Lajos

1902 Magyar népmesék a XVIII. században. *Ethnographia* XIII. (7) 289–301.

Berze Nagy János

1907 *Népmesék Heves- és Jász-Nagykún-Szolnok megyéből*. (MNGY, IX.) A jegyzeteket Katona Lajos készítette. Kiadja a Kisfaludy Társaság. Athenaeum, Budapest.

1957 *Magyar népmesetípusok*. I–II. Baranya Megye Tanácsa, Pécs.

Dalos Anna

2021 Veress Sándor elfeledett ifjúsága. *Magyar Zene* LIX. (2) 182–203.

Domokos Mariann – Gulyás Judit (s. a. r., szerk.)

2018 *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása*. Universitas Kiadó – MTA BTK – MTA KIK, Budapest.

Domokos Mariann

2015 *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

2016 Szóbeli mesék 19. századi nyomtatott forrásai. *Ethnographia* CXXVII. (4) 543–567.

2020 Móka bácsi és a mesék. Mozaikok Halász Ignác portréjából. *Néprajzi Hírek* XLIX. (4) 27–38.

Faragó József (összeállította)

1954 *A csillagszemű juhász: Magyar népmesék*. Ifjúsági Kiadó, Bukarest.

Gulyás Judit

2010a Szövegalakítási eljárások a népmese kiadás során. A „Rózsa elfelejti Ibolyát” mesetípus nagyszalontai kéziratos és kiadott variánsai. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv*. (Folklór a magyar művelődéstörténetben) Akadémiai Kiadó, Budapest, 313–334.

- 2010b „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?” A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 2018 Népmese és gyerekirodalom. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán – Mészáros Márton – Szekeres Nikoletta (szerk.): „...kézifékes fordulást is tud” : *Tanulmányok a legújabb magyar gyerekirodalomról*. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 92–106.
- 2020 Az „izgalmas és titokzatos példa”: A Lúdas Matyi-mesetípus szóbeli és írásbeli hagyományozódása. *Studia Litteraria* LIX. (3–4) 130–159.
- Halász Ignác
- 1903 *Legszébb magyar mesék. Az ifjúságnak és a népnek meséli Móka bácsi*. Második sorozat. Nagy Sándor eredeti rajzaival. Lampel–Wodianer, Budapest.
- [Halász Ignác] Móka bácsi
- 1894 Térdszéli Katica. *Pesti Napló* XLV. (42) febr. 11. 23–24.
- 1898 Térdszéli Katica. *Budapesti Napló* III. (224) aug. 14. 13.
- Halász János
- 1887 Petiheli. *Magyar Nyelvőr* XVI. (3) 135–137.
- Horger Antal
- 1936 Térdszéli Katica. *Népünk és nyelvünk* VIII. 20–21.
- Illyés Gyula
- 1953 *Hetvenhét magyar népmese*. Szántó Piroska rajzaival. Ifjúsági Kiadó, Budapest.
- Ipolyi Arnold
- 2006 *Tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*. (Magyar Népköltészet Tára, 6.) Közreadja Benedek Katalin. Balassi Kiadó, Budapest.
- Katona Lajos
- 1881 Okos Zsófi. *Magyar Nyelvőr* X. (3) 134–137.
- Kormos, István (ausgewählt)
- 1960 *Die Wunderflöte, Märchen aus Ungarn*. Ausgewählt von István Kormos, zeichnungen von Emma Heinzelmänn, aus dem Ungarischen übertragen von Mirza Schüching und Géza Engl. Corvina, Budapest.
- Kovács Ágnes
- 1981 Okos Zsófi. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 4. Akadémiai, Budapest, 79–80.

Lengyel Dénes

1954 Az irodalom klasszikusai ifjúsági kiadásban. *Irodalomtörténet* XLII. (2) 170–178.

Merényi László

1861 *Eredeti népmesék*. Második rész. Heckenast Gusztáv, Pest.

Mikos Éva

2016 Nem folytatott típusok. A csillagszemű juhász (AaTh/MNK 858) meséjének folklorisztikatörténeti tanulságai. *Ethnographia* CXXVII. (4) 568–581.

MNK 4.

1984 *Magyar népmesekatalógus. A magyar állatmesék típusai.* (AaTh 850–999.) Összeállította és a bevezetőt írta Benedek Katalin. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

Œuvres meslées

1696 *L'innocente tromperie. L'avare puny. Les enchantemens de l'Eloquence. Les aventures de Finette. Nouvelles et autres ouvrages en vers et en prose*, de Mad^{elle} L'H*** avec Le Triomphe de Madam Des-Houlieries, Tel qu'il a été composé par Melle L'H*** [Marie-Jeanne L'Héritier de Villandon]. Jean Guignard, Paris, M.DC.LXXXVI.

Olosz Katalin (s. a. r.)

2018 *Nagyszalontai népballadák és epikus énekek 1912–1919*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Ortutay Gyula (szerk.)

1955 *Magyar népköltészet*. III. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Ranke, Kurt

1979 Blut. In: Ranke, Kurt (hrsg.): *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 2. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 506–522.

Sándor László

1958 *Magyar népmesék*. Kárpátontúli Területi Kiadó, Uzshorod.

Sebestyén Gyula

1924 A nagyszalontai gyűjtésről. In: Szendrey Zsigmond (szerk.): *Nagyszalontai gyűjtés*. (MNGY, XIV.) Gyűjtötte a Folklore Fellows magyar osztályának nagyszalontai gyűjtő szövetsége Kodály Zoltán közreműködésével. Athenaeum, Budapest, V–XV.

Schwimmer, Rosika

1928 *Tisza Tales*. Illustrations by Willy Pogany. Doubleday, Doran and Co., New York.

Shojaei Kawan, Christine

2010 *Verführer, der bestrafte*. In: Brednich, Rolf Wilhelm (hrsg.): *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band 13. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1427–1432.

Solymossy Sándor

1913 Idegen mesék meghonosodása. *Ethnographia* XXIV. (1) 1–8.

Szalay Olga – Rudasné Bajcsay Márta (szerk.)

2001 *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése*. (MNGY, XV.) Balassi Kiadó – Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

Szendrey Zsigmond (szerk.)

1924 *Nagyszalontai gyűjtés*. (MNGY, XIV.) Gyűjtötte a Folklore Fellows magyar osztályának nagyszalontai gyűjtő szövetsége Kodály Zoltán közreműködésével. Athenaeum, Budapest.

Szinnyei József

1896 *Halász Ignác. Magyar írók élete és munkái*. IV. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest, 322–326.

Thompson, Stith

1946 *The folktale*. The Dryden Press, New York.

Uther, Hans-Jörg

2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*. I. *Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales with an Introduction*. II. *Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales*. III. *Appendices*. (FFC, 284–286.) Suomalainen Tiedekatemia. Helsinki.

Vojnics-Rogics Réka

2019 A „Gyermekszoba” rejtelmek: A Pesti Napló gyermekirodalmi rovata (1893–1900). *Tempevölgy* XI. (2) 73–95.

2020 „No Gyurica, kell-e még a szabadság?” – A Pesti Napló gyermekrovatának funkciói (1893–1910). *Acta Historiae Litterarum Hungaricum – Acta Universitatis Szegediensis* XXXV–XXXVI. (Új folyam IV–V.) 277–304.

Archivalis források

MTA KIK Kt. = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár

Ms. 10020/IV. 160–166. *A Kisfaludy-Társaság népmese-gyűjteménye IV. Mesék.*

Irod. 4-r. 364. 28r–33r. *Beke József: Mesék.*

Irod. 4-r. 409/I. 38r–41v. *Kriza Jánoshoz küldött népmesék I.*

EA = Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum

EA 626, II. füzet. *Mesék. Kornya Sándor III. gimnáziumi tanuló, Nagyszalonta (1915).*

EA 626, 1. sz. melléklet. K. Kovács László feljegyzése (1954)

EA 4535, 360–364. Vikár Béla: *Vegyes néprajzi gyűjtés*

„Dacă știam că sângele tău este atât de dulce...”

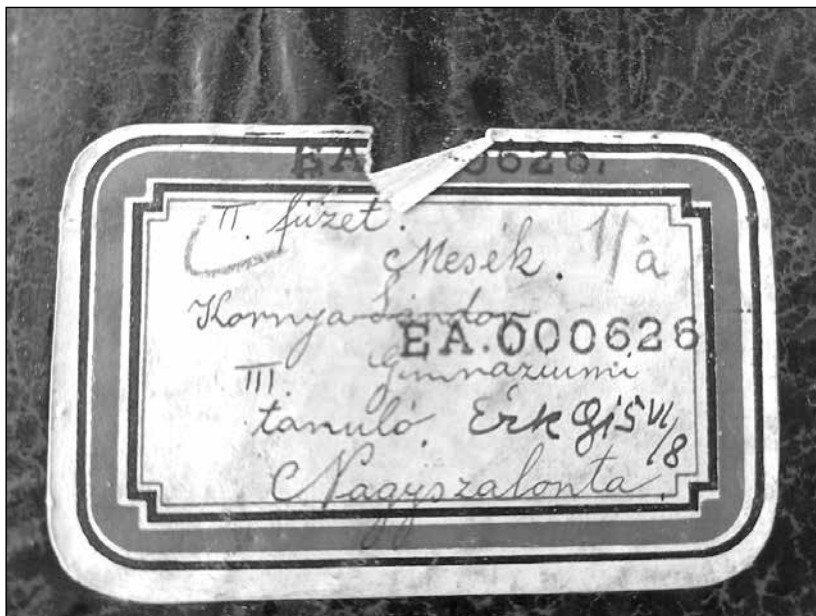
Drumul basmului *Térdszéli Katica* de la presa scrisă din Pesta prin colecția de folclor de la Salonta și până la literatura pentru copii

Tipul de basm popular *Seducătorul pedepsit* (ATU 883B) are mai bine de zece variante maghiare de la mijlocul secolului al XIX-lea până la Primul Război Mondial. Există însă o variantă, care diferă semnificativ de celelalte, iar aceasta a fost notată în 1915 în cadrul culegerii de folclor de la Salonta de către un elev de gimnaziu, mai apoi a fost inclusă în seria reprezentativă a poeziei populare maghiare (*Magyar Népköltési Gyűjtemény*), în volumul editat în anul 1924 cu titlul *Térdszéli Katica*. Autoarea a comparat manuscrisul ce s-a păstrat până în zilele noastre cu variantele tipărite și a observat că redactorii volumului au modificat textul, au eliminat un episod, respectiv au efectuat câteva modificări de stil și de motiv. Pe lângă acestea se poate demonstra faptul că basmul în manuscris de la Salonta provine direct de la o variantă apărută în presa de la Pesta cu două decenii mai devreme, scrisă de Ignác Halász pentru cititori minori, astfel că din aceasta au fost decupate toate motivele sexuale, escatologice și violente, care se regăsesc în toate celelalte variante maghiare. Pe de altă parte acest text, care a apărut în culegerea de folclor de la Salonta, ulterior a fost inclus în manuale școlare, în antologii pentru copii reprezentative, cu numeroase apariții și reeditări, totodată a fost tradus în mai multe limbi ca parte a unor volume care reprezentau folclorul maghiar autentic.

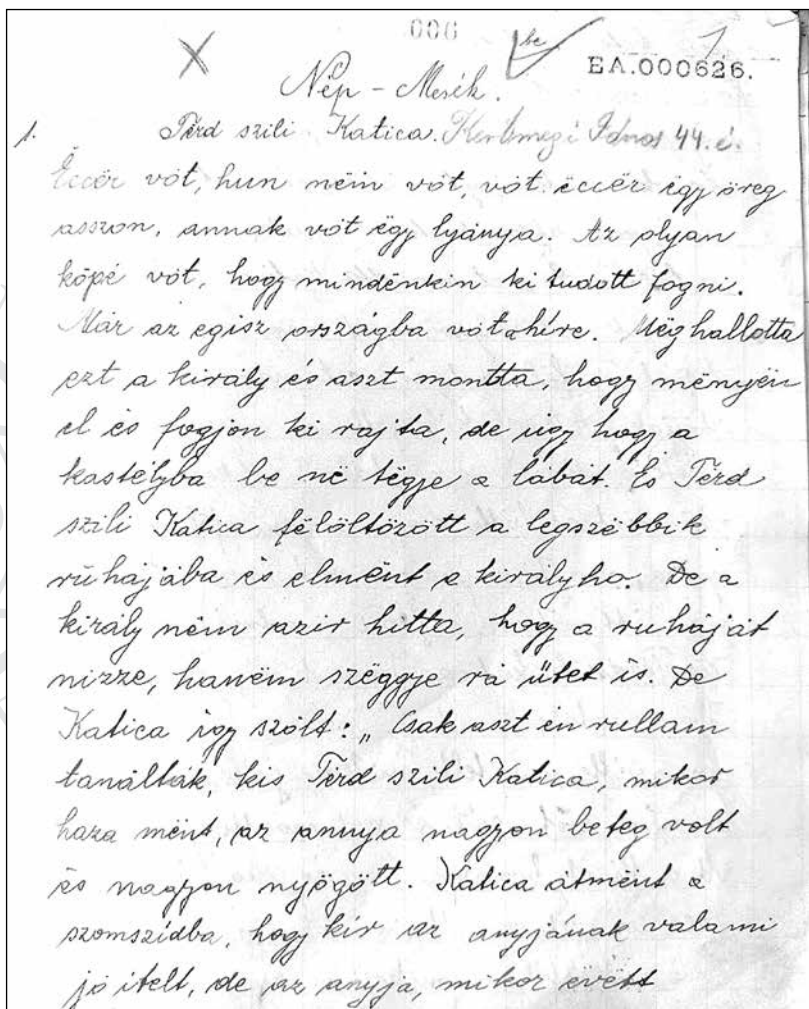
„If I Had Known That Your Blood Was So Sweet...”**The Progress of the Tale *Térdszéli Katica* From Press Through Folklore Collection in Salonta to Children’s Literature**

There are about a dozen Hungarian variants of the tale type *The Punished Seducer* (ATU 883B) from the mid-19th century to the First World War. The variant recorded in 1915 by a local high school student in the framework of a folklore collection in Salonta (Nagyszalonta) and eventually published in the distinguished folk poetry series (*Magyar Népköltési Gyűjtemény*) under the title *Térdszéli Katica* in 1924 differed significantly from these variants in several respects. The author comparing the manuscript and published versions of the tale points out that the editor(s) changed the text: deleted an episode and made further modifications in terms of style and motifs. The author also points out that the manuscript tale from Salonta is a direct derivative of a text that had been published in a newspaper two decades earlier in 1894, which had been written by Ignác Halász for children and therefore removed the sexual, scatological and violent motifs that had been present in all other Hungarian variants of the tale. However, the tale published in the folklore collection of Salonta in 1924 was subsequently included in textbooks and various anthologies published for children in numerous editions over decades, and was also translated into a number of languages as representative of authentic Hungarian folklore.

Képek

1. kép. Kornya Sándor nagyszalontai gyűjtőfüzetének borítója
(EA 626, 1915).

2. kép. A Térd szili Katica című mese Kornya Sándor lejegyezte kéziratának első oldala (EA 626: 6).

3. kép. Móka bácsi [Halász Ignác]
Térdszéli Katica című meséjének első
oldala a Pesti Naplóban (1894).

4. kép. A Tótdaszéki Katica című mese illusztrációi Móka bácsi [Halász Ignác] Legszébb magyar mesék című kötetében (1903).

20. századi kutatók és kutatások

Jancsó E. Katalin

Alultápláltsági adatok az 1943-as bálványosváraaljai falukutatás jegyzetanyagában

Az első világháborút követően az erdélyi magyarok kisebbségben felnőtt első nemzedékének értelmiségi tagjai, az önismeret szükségességét hangsúlyozva, az illúziókkal való szakítást és a közgondolkodás tudatos alakítását tűzték ki célul. Mindennek megvalósulását – többek közt – a magyar falu tudományos megismerésétől és problémáinak feltárásától, kezelésétől, azaz a szociográfiai kutatásoktól remélték.

Az *Erdélyi Fiatalok* című kolozsvári folyóirat köré csoportosuló értelmiségiek és egyetemisták nemcsak a falvakat kezdték járni, hanem a téma iránt érdeklődőknek szemináriumokat is tartottak. Nézeteiket, szemléletüket több irányból jövő, különböző hatások formálták. Minderről könyvtárnyi irodalom gyűlt össze. Ezúttal a Dimitrie Gusti-féle monografikus szociológiai iskola hatására elindított falukutató mozgalom közismertté vált helyszínén, Bálványosváraalján 1943-ban lejegyzett, táplálkozással kapcsolatos adatokat elemzem, miközben kontextualizálni próbálom a bálványosváraaljai falukutatás (1941–1943) körülményeit, illetve utótörténetét.

Tanulmányomban az Imreh István hagyatékában¹ található jegyzetanyagra alapozva kitérek a korabeli, népi táplálkozást vizsgáló értekezésekre is, melyek igazolják Kisbán Eszter azon megállapítását, miszerint az 1690-es évektől kibontakozó újkori táplálkozás sajátosságai a kele-

¹ „37. doboz: 578. A bálványosváraaljai falukutatás jegyzetanyagának egy része (pl. a néptáplálkozásról) (kb. 2500 cédula, melyből kb. 1600 g.) (Gyűjtők: Imreh, Kállay, Major, Marosi, Molter, Schormann, Steffler, Szigyártó, Tárkány, Weltner stb)” (Erdélyi Múzeum-Egyesület kéziratára). A cédulák nagyrésze főként a gazdálkodás, az úrbéri viszonyok múltjára vonatkoznak [A továbbiakban: BFJ]. Megjegyzés: a tanulmányban példaként idézett jegyzetek, adatközlések mind e hagyatékból valók.

tebbre eső területek paraszti étkezésében még az 1950-es évekig is megőrződhettek (Kisbán 1997: 9–24).

Északi vidékek lakosságának étkezési szokásait jól illusztrálja Vajnovszky Kázmér 1971-ben megjelent írása is, amelyben a szerző egy harmincöt évvel korábbi felmérés adatait vetette össze a vizsgálgó idején észlelt állapottal Magyarbikalonon, Korondon és Püspökin. Vajnovszky hangsúlyozta az új szocialista rendszer előnyeit, vagyis a megváltozott életkörülmények kínálta gazdagabb táplálkozás lehetőségét, és a napi többszöri étkezés megjelenését, de a tej-, a tojás-, a zöldség-, a gyümölcsfogyasztás terén elmaradásokat észlelt. Ugyanakkor a saláták és a savanyúságok még alig jelentek meg az étrendben. Megállapította, hogy „a gazdasszonyok jó része a híres magyar konyha receptjeinek csak egy töredékét ismeri, s ezeknek is csak egy kis részét alkalmazták” (Vajnovszky 1972: 2–3).

A táplálkozási szokások lassú változására hívta fel a figyelmet Nagyváradon és vidékén Benedek Zoltán is, ahol szerinte „a maradiságból származó egyoldalú táplálkozásról csak az utóbbi évtizedben kezdtek lemondani” (Benedek 1964: 211). Ide kapcsolódóan, éppen a bálványosváraljai kutatásról állapította meg Imreh István találóan, hogy „a historikus, aki forradalmi változások tanúja és részese, idővel rádöbben arra is, hogy a múlt milyen erővel hat a jelenben” (Imreh 1967: 1190).

Kovács Éva a Szatmár megyei Dobrán kutatva a 19–20. századok fordulóját jelölte meg a változások vízvonalaként, a sütemények ekkor kerültek be ugyanis a lakodalmi menüből a köznapi étkezésbe, s „régente a heti étrendet szigorúan betartották, a rendet legfeljebb váratlan vendégek érkezése zavarhatta meg” – írta (Kovács 1982: 864). Megfigyelte, hogy a táplálkozási szokások állnak ellen leginkább a változásnak, és a változás csak a felülről érkező hatások lassú folyamataként nyilvánul meg. Egy, a hetvenes években végzett kutatás szerint Nagykapus táplálkozására is jellemző volt az egyhangú és az egyszerű ételek fogyasztása (Szabó–Márton 1984: 35). A jelenséget Gunst Péter így magyarázta: „Az étkezési szokásokban a hagyománynak még nagyobb szerepe volt, mint az öltözködésben vagy lakások bútorzatának kialakításánál” (Gunst 1985: 503). E „hagyománykonzerváló” jellege ellenére a táplálkozási szokások jórészt a néprajzi érdeklődés peremére sodródtak.

Idealizálási törekvések

Elmondható, hogy az erdélyi táplálkozás kultúrtörténetének feltárása az Erdélyi Fejedelemség korabeli úri konyha nagy múltra visszatekintő vizsgálatában csúcsonyul ki, de az ezt követő időszak népi táplálkozásának napjainkig tartó évszázadaiból hézagos ismeretekkel és hiányosan feltárt forrásokkal rendelkezünk. Leginkább a 18. századról mozaikos a tudásunk e tekintetben, holott ekkor lényeges változások mentek végbe a középosztály konyháján, majd ennek hatására a parasztok körében is. De még a múlt század elejének sajátosságairól is keveset tudunk, annak ellenére, hogy ekkor már több néprajzi leírás is napvilágot látott, főként a lakodalmi szokások elemeiként dokumentálva az archaikusabb ételféleségeket. A nem ünnepi, hétköznapi táplálkozási szokásokról, ha elvétve is, de leginkább az orvosok egészségügyi véleményeiből kaphatunk némi eligazítást, miközben a korabeli közbeszédből egyfajta illuzórikus jóléti kép rajzolódik ki előttünk. Jó példa erre a székely konyhát művében idealizáló Kozma Ferenc, aki *A Székelyföld közigazgatási és közművelődési állapota* című könyvében, 1879-ben két oldalt is szánt a témának, s megállapította, hogy „a szegénység általában több puliszkát használ, mint kenyeret, mert olcsóbb és természetes eledeleik (tej, turó stb.) egy nagy részéhez kiválóan alkalmas” (Kozma 1879: 113). Kozma, miután egy sor helyinek nevezett, de távolabbi vidékeken is fellelhető ételféleséget sorolt fel munkájában, néhol túlzásokba is bocsátkozott, így például, amikor a táplálkozásról szólva a következőképpen összegezett: „a székely már táplálkozásánál fogva erőteljes, kitartó és egészséges”, miközben elismerte, hogy a „mivelt osztály” tagjai „többfélébb és finomabbat főznek, s az inyencség valamivel fejlettebb, mint a népnél” (Kozma 1879: 114).

Hasonló jelenség felett méltatlakodott Hegedüs Lóránt, amikor a Székely Kongresszuson elhangzott egyik előadót elmarasztalta, mivel az felszólalásában a székely nép kiválóságát a tartalmas táplálkozásban vélte felfedezni: „teljesen kiábrándulunk az előbbi boldogságból, ha azt a tény halljuk, hogy a székely iskolásgyermek között nagyszámmal találunk olyanokat, »kiknek naponként meg-megújuló tápláléka egy-két darab rozs vagy árpakenyér, kevés rántott káposzta, vagy saláta, főtt krumpli s valóban árva, zsírnélküli reszelt- vagy laskaleves és e gyöngye táplálkozás hű kísérője a pálinka«” (Hegedüs 1904: 356).

Ugyanígy Balázs Márton, az *Adatok Háromszék vármegye néprajzához* című művében a hagyományos székely vendégszeretetről tudósító fürdőkalauzokra reflektált: „ezután a fürdői kép után, azt hihetné bárki, hogy a székely nép a sok jó borvíz mellett, élelmezése tekintetében valóságos mennyországi boldogságban él” (Balázs 1942: 135). Ellenpontként megemlíti a háromszéki éhezõ parasztyerekek elkeserítõ sorsát. Számos ellentmondásos példát sorolt fel az erdélyi étkezésrõl szóló irodalomból Egyed Ákos is (Egyed 1970: 5–19).

Természetesen, a valóságot is többen igyekeztek rögzíteni. Kiemelendõ a sorból az a kibédi felmérés, amely E. Keményfi Katinka nevéhez fûzõdik, aki kimondta, hogy a nép, és ezen belül a gyermekek nemcsak alultápláltak és éheznek, hanem rengeteg alkoholt is fogyasztanak, így fokozottan ki vannak téve a betegségeknek (Keményfi 1900: 149–169).

Negyven év elteltével erre mutatott rá Faragó Ferenc is. Az õ munkája, akárcsak a bálványosváraljai kutatás, az Erdélyi Tudományos Intézet felkérésére készült a Borsa völgyében. Mivel idõben és térben is közel áll, ráadásul a táplálkozási szokások terén Faragó megfigyelései a bálványosváraljai adatokkal nagyban egyeznek, e két kutatást egymás kiegészítésének tekinthetjük, sõt Faragó adatai tudományos szempontból jóval komplexebbek és pontosabbak. A szerzõ úgy érzékelt, hogy a konyhai gyakorlat száz évvel le van maradva a magyarországi átlaghoz képest. Még a húshoz viszonyítva is igaz ez, amelyet nagyon kevés alkalommal fogyasztanak, s a tésztanemû szerinte ritkábban kerül az asztalra az Alföldhöz viszonyítva. Leírása alapján tejet viszonylag kielégítõ mennyiségben, de tojást, fõzeléket, gyümölcsöt csak elvétve fogyasztottak. „Kide községben a táplálkozás elmaradt, mert fõleg a primitív konyhatechnika mellett készíthetõ ételeket fogyasztják és élelmezésük haladást alig mutat” (Faragó 1944: 44).

Ifj. Leopold Lajos fõként a magyarországi állapotokat vizsgálta, de erdélyi példákat is bevont a tanulmányába, amelyben azt elemezte, hogy a legtöbb településen, ahol tejszövetkezetet hoztak létre vagy a tejet a közeli városban eladhatták, az iskoláskorú gyerekek alig, vagy inkább nem fogyasztottak tejet. Megtudhatjuk munkájából ugyanakkor azt is, hogy például Magyarbikalon a gyerekek tojást, tejet csak kiskorukban ettek, s olykor pálinkát kaptak (Leopold 1905: 361).

Orvosok az alultápláltságról

Azért, hogy a bálványosváraljai adatokat kontextusba helyezhessük, és ne hajoljunk arra, hogy az 1943-ban ott észlelt paraszti táplálkozást csak a háborús korlátozások és a jegyrendszer számlájára írjuk, lássunk néhány példát a megelőző időszakból is.

A sajtóban főként az 1920-as évektől egyre többet foglalkoztak a helyes táplálkozással, amely alapján az emberek szembesülhettek a paraszti konyha tápanyagszegénységével, a pellagra és más, alultápláltságból következő hiánybetegségek nyomorával. Ám ez sokáig csak az elkötelezettebb értelmiség percepciójában hozott változásokat. A népi táplálkozás kalóriaértékeiről értekezve, Olt menti falvakban kutatva, öt család egy heti étlapját elemezve Heinrich Mihály megállapította, hogy a falusiaknak több fehérjére, zsírra lenne szükségük és kevesebb szénhidrátra (Heinrich 1937: 108–111).

Az első olyan megdöbbentő híradást Parádi Kálmán doktor 1936-ban készült erdélyi felmérése jelentette, melynek közzétételekor a közvélemény mintha csak ekkor eszmélt volna rá a szomorú valóságra. Parádi megállapította: „Rendszerint a parasztcsaládoknál, ahol volt is valami vagyon, az élelmezés másodrendű kérdéssé törpült az előtérbe nyomuló birtokéhség, takarékosági kényszer mögött, így könnyen érthető, hogy a tömegek tápláléka mindig kalóriaszegény, mennyiségileg is elégtelen volt. Az anyagi források fokozatos eldugulásával együtt járt az amúgy sem bő táplálkozás csökkenése” (Parádi 1936: 102). A szerző hat erdélyi helységben gyűjtötte adatait: Magyarbikalon (Kalotaszeg), Magyarszováton (Mezőség), Biharpüspökin, Bagoson (Szatmár megye), Küküllődombón (Kis-Küküllő völgye) és Kolozsvár egyik külvárosában. A felkért közreműködők segítségével, iskolások megkérdezésével összesen 168 gyerek és család adatait gyűjtötte össze. Felméréséből kiderült, hogy a vizsgált helységekből egyedül a dombóiak étrendje különbözött a többiekétől. Ennek okát abban látta, hogy módosabbnak számítottak, és sokan dolgoztak közülük az iparban. Kolozsvár külvárosában észrevehető volt, hogy a családok étrendje nem olyan egyhangú, mint a falusi környezetben, és ez a hagyományhoz való ragaszkodás meglazulását igazolta. A város közelségének köszönhetően nem volt ritka a kétfogásos ebéd, több tejet és húst fogyasztottak. Ezzel szemben egy magyarbikali háromholdas gazda 21 alkalommal lejegyzett étrendjében csak négyszer szerepelt

fehérje tartalmú eledel, ebből csak egyszer hús formájában, a többi tojáslevesként. Parádi azt is megfigyelte, hogy általában jellemzőbb volt a szénhidrát fogyasztása Szováton, ahol valamelyest több tej és kenyér szerepelt az étrendben, és ha egyfogásos volt is az ebéd, valamennyivel változatosabb volt, mint mondjuk Bikalon. Biharpüspökiben 20%-kal több kétfogásos ebédet jeleztek, mint a többi helységben. Bagoson a vagyoni helyzetet jelezte az étkezés minősége. Reggelire tojás- vagy gyümölcsleves fogyasztottak, esetleg teát, délben a szalonna és a dióslaska egyszer szerepelt, más napokon a leves uralkodott. A vacsora valamivel táplálóbb volt, krumplis tészta, krumplipaprikás, egyszer pedig füstölt hús. Ez csak árnyalatnyival volt kalóriaszegényebb, mint egy 32 holdas gazdáé. A faluban lejegyzett 273 étkezési alkalomból négy esetben jelent meg a tejtermék, hatszor a kávé, ezért a kutatás általában véve egyoldalúként kategorizálhatta a menüt, főként a szénhidráttartalmát tekintve.

A székelyföldi átlagfogyasztással kapcsolatos statisztikai számításokat végző Vita Sándor szerint 231 kg évi kenyérfogyasztással lehetett számolni. Ez jónak mondható, ellenben 1937-ben a húsfogyasztás terén az országos átlag alatti számokat kapott, de forrásai relatív megbízhatóságát sem hallgatta el (Vita 1937: 273–279).

Nagy András orvos az erdélyi magyarság egészségügyi állapotát elemezve megállapította, hogy mind mennyiségileg, mind minőségileg elégtelen a tömegek táplálkozása nemcsak falun, hanem a munkásosztály körében is. Minőségileg a szénhidrátok túlsúlya, a fehérjék, zsírok, vitaminok és ásványi sók elégtelensége jellemző: „Legfőbb tápanyag a kenyér, a puliszka, a burgonya, viszont alig esznek valami cukrot. Az étrend nagyrészt növényi, de gyümölcs és friss zöldség nélkül. Minél szegényebb a család, annál szembetűnőbbek e jelenségek [...] Az étkezés egyhangúsága, a reggeli–ebéd–vacsora közötti különbségek elmosódása, a napi legfeljebb három étkezés, a nagy mennyiségű folyadék mellett a tej feltűnő hiánya, az egyfogásos étkezések, a húsétel viszonylagos mellőzése, a hiányok eltakarása pálinkával, s a teának, mint »ételnek«, előretörése, vidékek szerint feltűnő különbségekkel, jellemzők” (Nagy 1938: 268).

Dr. Csiky János sem festett megnyugtatóbb képet Gyergyószentmiklós és tíz környékbeli falu adatainak elemzése közben. A kikérdezett 90 gyerek egyheti étlapjának feldolgozásából kiderült, hogy a termelési adottságokhoz képest viszonylag kevés volt a krumplis étel, a zöldséget kerültkék (mint például a spenótot), a tejfogyasztás ugyan

növekedőben volt, de a húsé csökkenőben, szalonnát, tojást szerényen használtak, s az egyfogásos menü dominált. A burgonya kivételével a zöldségfogyasztás nagyon alacsony volt. Megállapította, hogy a felsőbb társadalmi réteghez tartozó értelmiségiek jóval változatosabban étkeznek, náluk kétfogásos, sőt háromfogásos menü is dokumentálható (Csiky 1939: 281–291).

Nyilván a tanulmányok adatait ma már forráskritika nélkül nem lehet hasznosítani, hiszen minden korban létezett cenzúra, a kutatók az információkat gyakran másodkézből, közvetítőkön keresztül nyerték, vagy éppen olyan öncenzúrát kellett gyakorolniuk, amelyet nemcsak a kényszer, hanem az ideológiai meggyőződés is vezérelhetett. Például 1967-ben megjelent tanulmányukban, *Három falu ifjúsága* címmel a szerzők ugyan dicsérik a szocializmus vívmányait, de a lassú változásokat is érzékeltetik, amikor egy orvossal is elbeszélgetve kiderítették, hogy „minden hadakozás ellenére van ok az elmaradottsággal való hadakozásra. Még mindig a táplálkozás nagyon egyoldalú. Majdnem mindig ez a menü (nyáron): reggel rántott krumpli, krumplileves, délben száraz étel, este ismét leves, (télen): szintén krumpli és nagy mennyiségű hús. Bő disznózsírral főznek, olajjal csak ritkán, orvosi utasításra. Gyümölcsöt ritkán fogyasztanak, zöldséget szintén. Az egyoldalú táplálkozás magyarázata nem a szegénységben rejlik, hanem a túlzott gyűjtési szokásban. Vannak házak, ahol sok év alatt összegyűjtött zsírok avasodnak, hatalmas bődönökben” (Cseke–Dali–Elekes–Fejér–Szekeres 1967: 1099).

Rapszodikus gyűjtés, vízióval

A kolozsvári egyetemisták gyűjtésének ismertetéséhez közelítve, elmondható, hogy szervezetlenségük és hiányos eredményeik ellenére törekvéseiket az utókor igazolta. Betöltötték szerepüket az értelmiség nevelésében és a társadalom valóságos megismerésében (Venczel 1980a: 63). A résztvevők sorából jelentős számban kerültek ki a későbbi elkötelezett értelmiségiek. Venczel József *A falukutatás módszerének vázlatában* lelkesen magyarázta az alkalmazott módszert, a kutatandó területeket is pontba szedte, kihangsúlyozva a célt, hogy az egyes kutatónak rá kell látnia „az egészre”, s nem merülhet el saját szakterületének adataiban. „Mert az együttes társadalomvizsgálatban résztvevő nemcsak részletfeladatokat

old meg a vezetőre bízván az összefüggések szemmel tartását, hanem mindig az egész feladatot tartja szem előtt, még akkor is, amikor részletkérdések kibogozásán fáradozik. Minden egyes kutatónak tudnia kell az általa vizsgált társadalmi jelenség szerepét az egész társadalom életében és ismernie kell már a gyűjtés közben azokat a tényezőket és jelenségeket, amelyek ezzel ok és okozati összefüggésben állnak.” – fogalmazta meg (Venczel 1980b: 119).

Gál Ernő viszont éppen e módszert kritizálva írta: „Hiányzott a megfelelő tudományos előkészítés és irányítás, a tervszerűség, az elméleti és gyakorlati munka összekapcsolása” (Gál 1969: 1004).

Cseke Péter a nemzedéki ellentétekről beszélgetve Debreczeni Lászlóval nem a módszerre fókuszálva emlegették a falukutatók munkáját, hanem azzal a szándékkal, hogy az elődök hibáira ráirányíthassák a figyelmet (Cseke 1995: 27–40).

Mivel Bálványosváralja gazdasági, műveltségi rétegződéseiről, arányairól nincsenek adataink, Imreh István megállapítására hagyatkozhatunk, aki azt írta, hogy „a társadalom vizsgálata során a szegényparaszt kategóriája előtérbe került, és nyilvánvalóvá váltak az osztályellentétek” (Imreh 1979: 21). Tehát, ha a megkérdezettek nem is képviselik a teljes falu társadalmát, és számuk is alacsony, így statisztikai szempontból a felmérés nem tekinthető relevánsnak, de a szegényparaszti rétegre mégis vonatkoztathatóak az észlelt jelenségek, főként ha a korabeli, hasonló vizsgálatokkal összevetve az is kiderül, hogy közel azonos eredmények születtek.

A bálványosváraljai adatok

A falukutató egyetemisták legtöbb adatot Kolozsváron és környékén gyűjtöttek. Három év alatt főként egyéni kezdeményezésből negyven falut jártak be, többé vagy kevésbé szakszerű kutatást végezve. A munkatáborok közül a bálványosváraljait megelőzte a kolozsborsai, 5 főiskolai diák részvételével (Szabó T. 1937: 51–65). Csupán az itt gyűjtött anyagból jelentek meg összefoglaló munkák.

Imreh István az 1940-ben létrejött Erdélyi Tudományos Intézet munkájára emlékezve az ifjúsági munkatáborok kapcsán elsősorban a tudósnevelést emelte ki. Az interdiszciplinaritásra való törekvést méltat-

ta, amikor a néprajzosok mellett történészek, nyelvészek, közgazdászok csatlakozását emlegette. Bálványosváralja történelmét ugyancsak ő így foglalta össze: „Szegény a falu. A feudalizmus idején a gróf Kornis családé a legtöbb jobbágy. 1848 után örmény kereskedők, bevándorolt bérlők kezére került a föld. A népszám egyre nő. Az első összeírás 1720–21-ben még csak 31 családot s 251 köblös szántóhatárt tart nyilván. 1930-ban 1692 a lelkek száma. Az első világháború utáni földreform idején tizenhét birtok haladja meg az 50 holdat. 1943-ban a lakosság száma 1873. Sok a gyerekek, oszlik a föld, s kialakul egy széles szegényparaszti réteg. Köztük és a »gazdák« között, köztük és a polgári »úri világ« között egyre mélyül az ellentét” (Imreh 1967: 1196). Később így magyarázta e súlyos helyzet kialakulását: „A kelet-közép-európai parasztság fejlődése elkanyarodott, a polgári átalakulás megkésett, és a hosszú évszázadok szorításában a falvak népe olyan formákba préselődött, amelyeknek a kéréget nehezen szakíthatta fel a gyenge, alig évszázadnyi élettartamú tőkésrendszer” (Imreh 1979: 22).

A kutatócsoport első ízben 1940-ben tartott kiszállást Bálványosváralján. A Kolozsvári Magyar Diákok Szövetségének égisze alatt zajló munkában 33 főiskolai hallgató és 9 tanár vett részt. Erről Molter (Marosi) Péter számolt be: „[Bálványosváralja] Szolnok-Doboka vármegye délkeleti részén, a Szamosba ömlő Bandó-patak mindkét partján fekszik, hegyek övezte mélyedésben, a Várhegy nevű magaslat tövében, melyen egykoron Bálványosvára állott. Hajdan történelmi hely, ma csendes kis község, világtól elzárt, sajátos étellel” (Molter 1940–1941: 286). Az ott tapasztalt munkamódszerről többek közt ezt írta: „Elvetettük némelyeknek azt a felfogását is, hogy magyar társadalomkutató rendszer hiányában külföldi példákhoz folyamodjunk, mert azt is megállapíthattuk, hogy a rural sociology elméleti alapvetése a mi társadalmunktól lényegileg különböző társadalom alkatát és anyagát tartja szem előtt” (Molter 1940–1941: 288). Négy hét elteltével a munka eredményéről így összegezett: „mintegy ötezer cédula, az informatív gyűjtés anyaga, hét–nyolcezer népmozgalmi és családtörténeti cédula, térképek, fényképfelvételek, néprajzi vázlatok és fonográfhangok. Most a rendezés és a feldolgozás a feladatunk. A cédulákat csoportosítani kell, a kérdésköröket elválasztani, az összefüggéseket megjelölni s ami a legfontosabb: az anyagrevízió során a hiányokat számba venni, a kétes anyagot elkülöníteni s egyben az objektív gyűjtést előkészíteni” (Molter 1940–1941: 294).

Szétszóródott jegyzetek

A bálványosváraíjai kutatást megszerezték, és a Móricz Kollégistákkal együtt szándékoztak feldolgozni, de az intézetet 1948-ban megszüntették (Imreh 1994: 20). Imreh István történész, aki 1943-ban kapcsolódott az 1941-es gyűjtés anyagának kiegészítését célzó kiszálláshoz, így vette számba az akkor még létező jegyzetanyagot: „A Románia Szocialista Népköztársaság Akadémiája kolozsvári fiókja Történeti Intézetének Levéltárában két polcon dobozok sorakoznak: a váraljai anyag archívuma” (Imreh 1967: 1196). Érdeklődésemre, a kolozsvári George Barițiu Történeti Intézet részéről dr. Mara Mărginean tájékoztatót, hogy a keregett anyag nem található az intézmény birtokában. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kéziratárában a leltár szerint több mint 2000 cédulát őriznek, de nem tudjuk, hogy ez azonos-e az Imreh István által említett anyaggal, amely a Történeti Intézetben volt. Mivel Marosi Péter hagyatékából is utólag került elő a bálványosváraíjai kutatás vallási anyaga, amelyet 2004-ben Fülöp Mónika dolgozott fel szakdolgozatában (Fülöp 2010), feltelezhető, hogy valahol még lappanghat a többi része is.

A jegyzetcédulák tartalmából

A heti menüt rögzítő cédulák 1943. július 14–20. között (5 esetben július 3–7. között) készültek, de az anyag nagyrészt kitévő egyéb, gazdasági feljegyzéseken kívül, étkezést érintő vallomásokkal is találkozunk. Így például Marosi Péter idézi: „Tizenöt gyermeket neveltem fel. Hetet az első uramtól, nyolcat a másodiktól. Sokszor éhen maradtam. Hiába főztem akármennyit, nekem csak a lábom maradt (Özv. Borzási Jánosné 58, Felszeg, Horosz Béla)” (Molter 1940: 300). Imreh Istvánnál is olvashatunk ebből az anyagból: „A múlt nyáron úgy hulltak az emberek az éhségtől. Volt, ahol hétig csak lörét láttak s dolgozni azt kellett. – Húst nem eszünk, majorságot nem vágunk, a disznót eladjuk. – Bár belénk állna a kolera, hogy így bánunk el a faluval. Hát jobb is nem élni, mint szegény embernek lenni” (Imreh 1967: 1196).

A következők már Imreh hagyatékából származnak, és olvasásuk közben önkéntelenül eszünkbe jut a történész azon vallomása, amelyet Tárkány Szücs Ernőnek írt egy levelében: „ezért élem át, mai napiglan,

minden régi írás, paraszti múltbeli üzenet olvasásakor a váraljai napokat és jobbágyvilágot, váraljai színekben látok én már mindig” (Imreh, idézi Both 2021: 62).

Az alábbi feljegyzés tömörségéért megérdemli a teljesszövegű idézést: „Martonos János, Felszeg, 144. Református, 67. éves, úrdóga: Az úrdogosok az úraságtól kapták az ennivalót – cipót kaptak – még azt is tudom mit ettek – Orbán Gyuri mondta vót – (Orbán Pista bá, 84 év körüli kertmegi ember apja volt az). Hétfőn volt: paszuly, délre túró, este szilvaízes puliszka. Kedden reggel túros puliszka és cipó persze, pityókaleves délre, este rántott krumpli. Szerdán volt borsó (nem ismertem az milyen), az volt és reggel volt szilvaízes puliszka, az volt vagy 3–4-szer egy héten. (Itt már egy kicsit összezavarodik, nem tudja pontosan, hogy vacsorára mi volt). A pénteken délinél volt négyszer szilvaízes puliszka. – Há persze, csütörtök – akkor lucskoskáposzta volt. Pénteken volt tört paszuly és szilvaízes puliszka. Vasárnap töltött káposzta. (a lánya megborzadva vág közbe, hát vasárnap is dolgoztak? Az öreg kissé elbizonytalanodik s rávágja:) akkor ezek a sütőnek voltak, sütni mindig kellett. (Először is: eddig minden adatszolgáltatóm azt mondta az úrdogos tarisnyából kosztolt. – másodsor gyanús, hogy ez nem e az uradalmi napszamosoknak volt-e az étrendje 48 után. – Harmadszor kísértetiesen hasonlít egy mai jobb-közép gazdag család étrendjéhez – különösen a pénteki tört paszuly s vasárnapi töltött káposzta. Ha az azt tanúsítaná, hogy azóta se változott az étrend – s ha csakugyan az uraság adott enniük, igen értékes!”²

A bálványosváraljai jegyzetanyagból válogatva még néhány kiemelés álljon itt példaként:

„A tehén tejét sohasem dolgozzák fel sajtnak, legfeljebb túrónak.”

„Cukorban hiba nincs, mert ennyit sohasem fogyasztott a falusi ember, mint most, csak a városinak hiányzik, mert a városi konyhán sok kávé és poronyó tésztát esznek.”

„A marosánok³ kosztja. I. Reggeli: puliszka savanyú tejjel vagy édes tejjel. II. Ebéd: tökleves, vagy más leves. III. Vacsora: valamilyen főzelék (krumpli, paszuly, káposzta). Gyakran juhot vágott és juhot készített. A töklevest ők maguk főzték, most itt ezt nem szeretik és nem csinálják.”

² Imreh István készítette a jegyzetet.

³ Máramarosi románok.

„A tojáshoz 30–40%-át használják fel a háztartásban, a többin, gyufát, ecetet stb. vesznek.”

„Szamóca elég sok van a vidéken, de csak a gyermekek eszik, mert sem otthon nem használják fel, sem szállítására nem gondolnak.”

„Maguk az erdélyi kutatóktól vannak, kinn. Azt akarják, hogy megnézzék mi van még, mit lehet még a faluból összeszedni, ki vinni. (Megmondom, hogy nem küldtek ki – nem kapunk fizetést s apám még haragszik is emiatt rám – a levelét is megmutatom.⁴) Hát azért én hihetek, amit akarok.”

„Az éhség vaddá teszi az embert. Nem fél még a haláltól sem, mert mindegy, hogy ma hal meg vagy holnap.”

„Régen a kenyérhez 1 véka lisztet, és egy fél véka fehér kukoricalisztet tett az anyám, a kukoricaliszt megadta az édességét, és megfehérítette is.”

A 21 magyar családtól begyűjtött, heti étkezési szokásokra vonatkozó feljegyzésekben minden esetben szerepelnek az ételek megnevezései, reggeli, déli és vacsorai felbontásban, de hat gyűjtőívén nincsenek táblázatba foglalva a nyersanyagok, összetevők. Ezekben csak esetlegesen jelennek meg a hozzávalók. Az adatokat az a Bagarus András és Hun Nándor rögzítették, akik az 1940-ben lezajlott falukutató csoport munkájában már részt vettek (Both 2021: 58), de egyikükről sem mondható el, hogy egyévesen jártak volna el. Őt esetben, a július 3–7. közötti adatgyűjtésből hiányzanak a szombatra és vasárnapra vonatkozó adatok. A mennyiség esetében sem rögzítették mindig minden kétséget kizáróan, hogy fejadaggal vagy a család által elfogyasztott mennyiséggel számoltak. A rögzítés sem egyenletes, hol a felhasznált alapanyagokat is tartalmazó táblázatba foglalták a napi menüt, hol csak egyszerűen felsorolták az ételneveket.

A véleményeket tartalmazó jegyzetanyag esetében szintén nem tudjuk, hogy egy hosszabb beszélgetésből kiemelt érdekesebb mondatokról van-e szó, vagy kérdésekre adott rövid válaszokról. A jegyzetanyag sajnos nem minden esetben tartalmazza az elfogyasztott ételek összetevőit, függetlenül attól, hogy ki végezte a gyűjtést.

A vizsgált forrásokból az tűnik ki, hogy külső, ismeretlen körülmények is befolyásolhatták a rögzítés módját, rendszerességét. Például két esetben a vacsoránál nem tudjuk, hogy az étkezés vagy a közlés hiánya miatt

⁴ Imreh István készítette a jegyzetet.

maradt kitöltetlenül a rovat. Az egyenetlen adatfelvételre vonatkozóan figyelemre méltó Heinrich Mihály megállapítása: „A falutanulmányozás adatgyűjtésében ugyanis sehol sem találkozunk olyan leküzdhetetlenek látszó nehézségekkel, mint éppen a táplálkozás terén. Az adatokért a kutatónak önmagának kell elmennie, ha minden részletes körülményt figyelembe akar venni. Nem elégedhetik meg az iskolás gyerekek által összeírt heti étlapokkal sem, ha az ételek kalóriamennyiségét akarja kiszámítani. Így csak általános képet nyer. A részleteket csakis úgy tudhatja meg, ha a háziasszony bizalmát megnyerve, napról-napra mellette van és figyeli az ételek elkészítésében” (Heinrich 1937: 105).

Ugyancsak az adatrögzítés nehézségeit illusztrálják a következő adatközlői vallomások: „A falusi ember eltagadja a valóságot, mert szégyenli, nem, mint a városi” vagy „Régebben a szegények a gabonaföldekről kalászatot szedegettek. Ma már büszkébbek a szegények és inkább bíznak a kilóban (t. i. most csak kilónként⁵ adnak lisztet).”

A gyűjtőívek felépítését egy részletekre kitérő, de nem táblázatba foglalt felsorolással illusztrálom, egy viszonylag stabil anyagi háttérrel rendelkező családnál: „Püspöki József, 46. éves, Bátorony út, 167. sz. Felesége bába, 2 gyerek. 11 és 8 évesek. 1. Vagyoni állapota: egy ház Désen, honnan házbért kap, ezért eladta a földjét és a sertéseit. 2. állatja nincs (négy-lábú). 3. Baromfi, van 3. db. tojós tyúk 4. tojós. Egyéb jövedelem: felesége bába, kb. 65 szül[és] évente. Tej: Nyáron kevés a tej, pár literért az egész falut el kell járni, mert a tehennel dolgoztatnak. Cukor: keveset adnak. 1941. VII. 14. Reggeli tejes puliszka (1/2 kg kukoricaliszt és 7 1/2 deci tejnek a fele). Ebéd: 1. reggeli puliszka fele. 2. zöldkáposzta levél rizskásával (rántás, egy evőkanál liszt, káposzta). Vacsora: 1. Kávés cukorral (egy csésze fejenként). 2. 1 karéj kenyér fejenként (10 dkg). VII. 15. Reggeli: 1. Kávés cukorral (egy csésze fejenként). 2. Kenyér 10 dkg fejenként. Ebéd: túros puliszka (1 kg kuk[orica], liszt + 1/4 kg túró). Vacsora: 1 csésze tej + puliszka. VII. 16. Reggeli: magyar tea⁶ (üresen), puliszkával. Ebéd: karalábé leves + málé (két fej karalábé, petrezselyem, rántás egy kanál zsírral, tejföl nélkül). Vacsora: egy csésze tej (semmi más !!). VII. 17. Reggeli: kávé cukorral – puliszkával. Ebéd, vacsora: csuka paprikás puliszkával

⁵ Ételjegyre értendő.

⁶ Herbatea, azaz helyben gyűjtögetett vagy termesztett gyógynövényekből, élvezeti növényekből készült tea.

(tejfel nélkül!!). VII. 18. Reggeli: tea üresen és kenyér. Ebéd: köménymag leves, puliszka. Vacsora: kávé cukorral és puliszka. VII. 19. Reggeli: kávé cukorral és puliszka. Ebéd: semmi. Vacsora: tea és puliszka. VII. 20. Reggeli: tej és kenyér. Ebéd: rántott ptyóka kenyérrrel. Vacsora: tea + kenyér. Paradicsom, spenót, sóska, répa kevés, nincs elég hely. Ugorka van, egy üveg ecetbe. Saláta, retek nincs. Sós káposzta: nem tettek el télire. Alkohol semmi.” – amint látszik, az utolsó napon, vasárnap felettébb gyengén étkeztek, pedig a család plusz jövedelemmel rendelkezett.

Összehasonlítva az adatlapokat, kiderül, hogy a megkérdezettek közül 12-en földművesek voltak, egyik közülük harangozóként, másik postakocsisként is dolgozott, ketten özvegyek. A többiek esetében nem tüntették fel, hogy mivel foglalkoztak. Feljegyezték a család vagyoni helyzetét is, hogy saját lakással rendelkeznek-e, mennyi állatot tartanak, mennyi földet birtokolnak vagy bérelnek, milyen zöldségeket termelnek, miből tartalékoltak. Három esetben a „vagyoni állapotot lásd üzemstatistikai állapot” megjegyzéssel látták el a javak felsorolása helyett. Innen feltételezhető, hogy készítettek a megkérdezettekről valamilyen külön vagyoni mutatót is.

A nők főzési ismereteinek elemzése közben fel kell figyelni arra, hogy a megkérdezetteknél legtöbb esetben a ház asszonya középkorú, vagy együtt él velük egy idős asszony is, és ez is befolyásolhatta, hogy a kutatók milyen (hagyományos) jelenséggel találkoztak. Lévén július a mezei munkák ideje, ilyenkor a fiatalabbakra az otthon maradó nagymama főzött, vagy a kutatók senkit sem találtak otthon. Ezért is kellett a begyűjtött adatokat több alkalommal is kiegészíteniük az 1941 nyara és 1944 januárja közti periódusban (Both 2021: 59). Rostán Zoltán visszaemlékezéseiben olvasható, hogy egy interjúban Imreh István megjegyezte: „Én csúfoltam, hogy vénasszony falukutatás, mert nyáron dologképtelen, határban dolgozóknak főző öregasszonyokat kaptunk otthon” (Both 2021: 59).

Természetes, hogy a nők túlterheltsége is közrejátszott a konyhai teendők elhanyagolásában. Deák Juli Réti Jánosné így vallott erről: „Ebben a faluban a férfiak nagyon rá vannak kapva az asszonyokra; ők az igás lovak, a férfiak nem kímélik: Az asszony minden dolgot el kell, hogy végezzen otthon is, mosson, állatokat etessen, gyermeket neveljen, főzön, ezen kívül a mezei munka ugyanolyan mértékben, mint a férfiaknak. A férfi minden, az asszonyt semmibe veszik.”

Ha a középszinten élők konyháját összehasonlítjuk azon családnak az étrendjével, ahol az asszony városon szolgált, elmondható, hogy az utóbbi változatosabban főzött. „Az Alszegegről kevés leány van szolgálni városon” – állapítja meg az egyik adatközlő. Marosán Gábor meg így mesélt a Désen szolgáló lányáról: „Odaadtuk egy kicsit művelődjön.” A jelenséggel kapcsolatban az 54 éves Malinás Róza Máthé Jánosnének is volt véleménye: „olyan megy szolgálni, aki rá van szorulva”, vagy „elment a városba férjet szerezni, mert nem szerette az urát. Ha elmegy egy leány, örülnek a falusiak, mert kevesebb van már eggyel”.

Azokban az esetekben, ahol az asszony szolgálni járt, mint Kádár Andráséknál, egyszer még rántottát is fogyasztottak, de volt ordás palacsinta, karalábéleves az asztalon, *csombordot* és kaprot is használtak ízesítésre a zöldkáposztás *málékásához*. Sőt, a gyerekek almát is kaptak. Ez a változatosságra való törekvésük nyilvánvalóan mutatja a polgári konyha hatását, és a gazdasszony kreativitását.

Özv. Miklós Ferencné is volt szolgálni, s ő inkább szalonnával főzött, öt alkalommal reggelire kávéfogyasztott cukorral, négyszer ehhez kenyéret evett, a levest tejjel gazdagította. Utóbbit azért kell kiemelni, mert a tejfölt többen is mellőzték. Ő hét kiskorút etetett, időnként édesanyja segítségét is igénybe véve. Ebédre legtöbbször szárazételt fogyasztottak, de fejenként 2 tojást is szalonnával, retekkel, kenyérral. Ritkábban ettek puliszkát.

Hunyadi Ferencéknél gyakori volt a karalábéleves, amelyet mások alig főztek. Egyszer még marhahússal is dúsították. Ez főként a városon megfordult gazdasszonyokra jellemző, mivel a zöldségleves nem mondható gyakorinak. Egy alkalommal sült csirkét is fogyasztottak. Ennek ellenére nem mondható el róluk, hogy gazdagon, azaz változatosan étkeztek volna, sőt gyakori náluk a puliszka, habár bevallásuk szerint naponta 4 kg kenyéret is elhasználtak a 3 felnőttből és 4 gyerekből álló családban.

Vékony Sándor felesége másfél évig szolgált egy zsidó családnál Budapesten, ők viszont semmivel sem tűntek ki az átlagból, hacsak nem abban, hogy zöldkáposztát is készítettek kásával, és a maradék mellé este tejet is adtak a gyerekeknek.

A másik kirívó példa a vagyontalan özvegy, Szabó Mártonné. *Zöldpasulyt* több alkalommal is evett, tejföl nélkül készítette. Szombati és vasárnapi étkezéséről sajnos nincs adatunk.

Ellentmondás észlelhető az alkoholfogyasztási szokásokkal kapcsolatban, mert egyik jegyzetből kiderül, hogy régebben sokan főzték a pálinkát. Így a kisüsti főzés betiltását követően érthető, ha letagadják a házilag készült párlatot, és a kérdőívben mérsékelt vagy egyáltalán nem ivóknak tüntetik fel magukat. Ám a 33 éves Fülöp Gábor általános iskolai igazgató szerint a helyzet másként állt: „A gyermekek jó 60% jó közepes, 30% még tanítható, de 10% rossz az alkoholtól.” Az italkészítési szokásról „Réti Imre a részeges” úgy emlékezett, hogy „Duti tanította meg a pálinkafőzésre Deák Mínya Istvánt és onnan terjedt el az egész faluban. Amíg Duti nem jött ide, senki sem tudott pálinkát főzni.”

A már említett Csiky János orvos megállapítása a gyergyóiak táplálkozásának vizsgálatakor rámutatott egy lényeges elemre: nemcsak a gazdasági helyzet eredménye a célszerűtlen, gyenge táplálkozás, hanem „a tudatlanság is jelentékeny tényező” (Csiky 1939: 290). Az általa megvizsgált 90 gyerek válaszát és az 50 család adatait összevetve megállapította, hogy a társadalmi különbségeknél sokkal inkább meghatározó az iskolázottság. Több társadalmi kategória étkezését vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a paraszti rétegek esetében nem a vagyoni állapot, hanem a szokás szabja meg a táplálkozás minőségét is. Azzal a körülménnyel, hogy a főzelék és zöldség fogyasztása elhanyagolható mennyiségű volt, a bálványosváraljai vizsgálat eredményeihez hasonló képet mutatott Gyergyó vidéke is: „a zöldség-, főzelék-, gyümölcs- és húsfogyasztás lényeges emelkedését egyrészt a tanító-, kereskedő- és jobb iparoscsaládok étlapjai okozzák, másrészt az a körülmény, hogy a főzelék, zöldség és a gyümölcs július és augusztus hónapokban könnyebben és olcsóbban beszerezhető. De sietünk ehhez hozzátenni, hogy nem általános jelenségről van szó, sőt az alábbi étlapok azt bizonyítják, hogy a gazdák, főleg a kiscgazdák és a napszámosok étlapjában a zöldség és a gyümölcs adatai ebben az időszakban nem sokkal különböznek a téli hónapok adataitól” (Csiky 1939: 285–286).

A kalotaszegi falvakról Szabó László többek között a megszokáshoz való ragaszkodásról írt a *Mind kilósok vagyunk* című jegyzetében, kifejtve, hogy a gazdasági válságban a meglévő gondok csak elmélyültek és szaporodtak, de nem akkor jelentek meg. Ezek egyik oka a változatlanságra való törekvés (Szabó 1942: 10). „Ma, akinek nincs gabonája, kilójáért jár s éhezik. Hallottam, hogy zabot is örölnek s azt eszik, pedig a zabkenyér az méreg. S ezek a szegény bátonyi oláhok ebből csinálnak palacsintát”

– mesélte az egyik váraljai adatközlő, holott a jegyzetanyagban az egyik magyar családnál is szó esett a kölcsönkenyérről a búzaliszt hiánya miatt.

Váralján két esetben gombaételt is felsoroltak, de a gyümölcsöknél főként a vadon termő epret emlegették, mint a gyerekek csemegéjét. Egy esetben az egykoron szolgálóként dolgozó anya családjában almát is adtak ebédre a gyerekeknek, de lekvárként csak egy alkalommal, szilvaízes palacsintában szerepelt gyümölcs a legnagyobb, 11 holddal rendelkező családnál. László Juli Tóth Józsefné „mondja, h[ogy] szednek szedret, eprésznek »Még befőtten is főznek néha belőle.« Nyárban, esős idő után gombát is szoktak gyűjteni. Szoktak szedni keserűgombát és sárga csirkegombát.” Hozzárulhatott ehhez, hogy gyümölcsstermés alig volt, a fák védelméhez nem értettek: „Azért nincs most gyümölcs, mert a hamuféreg és a vértetű elvitte”. A szőlőre vonatkozóan egy gyűjtő a következő megjegyzést tette: „Mikor a fogságból hazajött látta, hogy a falu népe milyen elmaradt. Elhatározta, hogy saját példájával mutat utat. Látta, hogy a szőlőművelés, amely hajdan itt virágzott, majdnem teljesen tönkrement. Még Heismann jegyző úr is ki akarta vágatni a sajátját, hogy a helyébe málét vessen. Régen itt 200 kataszteri szőlő volt. Ma csak 50.”

A megkérdezettek sehol sem jelezték a méhtartást, a méz nem szerepelt az étlapon sem. Ennek ellenére a bálványosváraljai jegyzetanyagban ezt olvashatjuk: „Kb. 100–130 gazdának van méhe a faluban. Nem kereskedelmi méhészkedés folyik, hanem csak a saját szükségletre, bár van némi eladás is” vagy „Régebben Váralján mindenkinek volt mihe. A mihe jó jószág. A mézet megeszik, de pálnakát is csinálnak belőle.”

Az olaj használata csak háromszor jelent meg, ugyanannál a családnál, a fuvaros postakocsinál, saláta-, paszulyleves és csirkepaprikás készítésekor, holott olajnövényeket már termesztettek ekkor a településen:

„Cirok helyett ma már inkább napraforgót vetnek, mert az hasznosabb. Magjából olajat üttetnek, kocsányát tüzelésre használják. A napraforgóolaj nagyon jó tészta sütni. Mert a tészta felnő és puha.”

„A tökmagolaj laskával megöntözve jó. A napraforgó is jó – krumplit s minden tésztát puhán tart. Olyan, mint a libazsír. Az egy rántásnak nem jó. Eddig csak szombatisták használták. 1 esztendőben kell egy mázsa mag.”

A húsfogyasztással kapcsolatban is találhatóak vélemény-feljegyzések a vizsgált anyagban:

„A háború előtt volt mészárszék a faluban, háromszor is vágtak hetente. Letették a pincébe, a kútba, a hús mindig elfogyott.”

„»Hapszásás«: több ember összeáll, vesznek egy disznót, berbécset vagy akármilyen állatot, levágják és a húsát elosztják. – Tulajdonképpen egy-két ember vásárolja meg az állatot és eladják a húst. Ezzel pótolják a mézszársékhiányt, de egyúttal a törvényt kijátsszák.»⁷

„Amíg szabadpiac volt, mindent vehetett az ember, de most még egy kanál zsírt sem lehet kapni.”

„A húshiány különösen télen lesz nagy. Sajnos ma, ha húst akarunk enni, csak dugva lehet kapni, vagy nehezen Désről hozatni” – mondta egy másik adatközlő, az állami mézszársék létrehozásának szigorú feltételeit nehezményezve.

Az egyheti fogyasztás – főétel a puliszka

Összesen 415 étkezési alkalomról vannak adataink. Legtöbbször a *puliszkát*, (112 alkalommal), illetve a *málét* (41), majd a *bálmot* (3) jegyezték. Utóbbi két család készítette. *Máléként* legtöbbször a puliszkás étel alapanyagát emlegették, de amikor *édesmálét* értenek alatta, akkor Csillag István családjánál a receptet is közlik a gyűjtők: „Szitálva a kukoricalisztet leforrázzák gyenge meleg vízzel. Kovással megédesítik, majd megsózzák és kemencébe teszik.” Ezt *sajtós máléként* is említették kétszer, de egyébként sajtot mindössze hat alkalommal fogyasztottak ezen kívül.

Következőkben a jegyzetanyagot kivonatolva, csak vázlatosan közlöm még a fontosabb ide vonatkozó információkat az egyes családok vagy alapanyagok tekintetében:

– Aki kiveszi a málé adagját a boltból, nem kap finomlisztet, mondják Engi Jánosék, akiknél hat gyereket etetnek, és nagyon elkeseredettek, hogy nincs élelmiszerük. Krumplival, puliszkával, zöldpaszullyal próbálnak túlélni, ők csak egyszer, a keddi napon esznek csirkepaprikást, de akkor még a túrós puliszkát is felsorolják. Másnap kölcsönként kenyeret esznek délre, majd vacsorára is, utána minden vacsora ebből áll: fél kiló kenyér a családnak, és személyenként hozzá egy csésze tej.

– Egyik adatközlő így fogalmaz: „Ha nem eszünk puliszkát reggel, nem is vagyunk jóllakva. A puliszka reggel meg kell, hogy legyen”. Kü-

⁷ Ételjegyre értendő.

lönben az adatlapok is tükrözik, reggel valamelyest gyakoribb a puliszka-fogyasztás. Például a már említett ötgyerekes Csillag családnál minden reggel szerepel, pedig a hét reggeliből telt csirkepaprikásra négyszer, túróspulizkára kétszer, tehát nem lehettek vagyontalanok, 2 holdon dolgoztak és 3-at felesben vettek bérbe. Ők csak három alkalommal ettek kenyeret, a többi alkalommal pulizskát.

– Molnár Jánoséknál a heti fogyasztást is feltüntették, eszerint 23 kg-ot használnak el pulizskalisztból, míg búzalisztból csak 13,25 kg-ot, cukorból meg 0,56 dekát.

A kenyeret száztizenhat alkalommal, ezt követően a tejet százegyszer, az aludttejet nyolcszor említik; a túrót harmincszor, paszulyt negyvenöt-ször fogyasztottak. Ebből harminckétszer *zöldpaszuly* megnevezés alatt, *szemesnek* nevezték hatszor, *száraznak* kétszer, *fuszulykának* ötször. A cukrot főként a kávénál jelezték, összesen 31 alkalommal. Kiemelkedőbb még a hagymafogyasztás, ezt negyvenszer emlegették. Hétszer a reketet, a zsírt huszonnyolcszor, a szalonnát tizenegyszer.

A gyakorinak mondható, negyvenhárom alkalommal lejegyzett csirkepaprikás kivételével a húsfogyasztás alacsony: kétszer berbécsot, háromszor füstölt disznóhúst jegyeztek le, récesültet egyszer. Mivel a vagyoni jegyzékben ritkán szerepel a szárnyas, vagy legtöbbször nincs, tudni érdemes, hogy a csirkepaprikás jelenlétének viszonylagos nagy számát a harangozó, meg a 9 és a 11 holdas gazdák konyháján jegyezték le. A *krumplit* huszonöt alkalommal, a *pityókát* tizenháromszor említik a források, néha héjában főzve, de inkább gulyáslevesként (*új indiai gulyás, indiai gulyás*).

Amint már említődött, a főtt ételek közt a *paszulyleves* volt első helyen. Ezt követte a salátaleves (13 alkalommal) és a karalábé, melyet tizenháromszor használtak fel, ebből kilencszer levesnek. Viszonylag gyakori a *rántott leves*, tizenkétszer jelenik meg. A *köménymagos-* és a *reszeltleves* (4–4), a *savanyúleves* (5) szintén előfordult. Mint ahogyan a gombapaprikás is, akárcsak a káposzta és az orda (3–3 alkalommal). *Köttes palacsintát*, *köttes zsemlekását* és rétest kétszer emlegették. Laskát 18 alkalommal használtak, levesbe, cukrozva, tejben főzve, pergelve, *Tóth-laska* formájában, leszűrt és *túróslaskaként*.

A vasárnapi étkezés enyhén gazdagabbnak mondható. Ekkor reggelre leginkább csirkepaprikást ettek pulizskával, de nem minden család esetében. Figyelemre méltó a földművelő réteghez tartozó családok közötti

hasonlóság az egyszerűen elkészíthető ételek ismétlődő fogyasztását illetően. A jobb anyagi helyzetben lévők esetében lehet beszélni a több összetevőből (túróból, szalonnából, hagymából, retekéből, kenyérből) álló, hideg fogásként fogyasztott délebédről, vagy a többfogásos vacsoráról. A levest követően *köttes palacsintát* vagy – mint a 11 holdon gazdálkodó Nagy Szatmári Jánoséknál – *kürtöst* is készítettek egy alkalommal. Máthé Istvánék is *kürtőskalácsot* fogyasztottak vasárnap.

A Máthé család vagyoni helyzetéről nincs információnk. Valószínűnek tartom – ha négy gyermek mellett viszonylag kiegyensúlyozottan sikerült táplálkozniuk, mivel délben és vacsorára majdnem minden alkalommal kenyeret fogyasztottak, és egyszer még *zsendicét*, *berbécsokányt* is említene a források, amely másoknál nem szerepelt, sőt *köttes palacsintát* és a rejtélyes megnevezésű *új indiai gulyást* is –, hogy tehetősebbnek számítottak.

Elmondható tehát, hogy a vagyoni helyzet hatására a feljegyzések ugyan mutatnak némi eltérést a táplálóbb és rendhagyóbb ételek megjelenésében, de néhány alkalmi kivételtől eltekintve nincsenek kiugró eltérések. A vélhetően tehetősebbek ugyan bőségesebben táplálkoztak, tejfőlöztek, cukroztak, kelt tésztaféléket is készítettek, több főtt ételt fogyasztottak, de ugyanazt a néhány alapételt váltogatták, mint a szegényebbek.

Egyik adatközlő vallomása szerint „Ritkán találtak olyan, aki azt mondja, hogy a sorsommal meg vagyok elégedve”. A nehéz gazdasági helyzet befolyásolta az étkezés minőségét, a háborút megelőző időszak a paraszti konyhán semmivel sem mutat más képet: egyoldalúság, porciózás, zöldség-, de még inkább a gyümölcsfogyasztás mellőzése, hangsúlyos puliszka-fogyasztás. Átlagban tehát az alacsony kalóriaértékű eledeleket, a kevés vitamint tartalmazó összetevőket találjuk meg a feljegyzésekben.

Összegzés és lehetőségek

A fentiek figyelembevételével elmondhatjuk, hogy a bálványosváraljai paraszti táplálkozásra is érvényesnek tekinthetjük a korszakban Erdély más vidékein tapasztalható sajátosságokat, de meg kell jegyeznünk, hogy meglehetősen kevés összehasonlítható adattal rendelkezünk a paraszti konyhán belül létező vagyoni, műveltségi szintek elkülönítésére, amely táplálkozási eltéréseket hozott létre (Egyed 1978: 198). A váraljai anyag

– hiányosságai ellenére is – további elemzésre méltónak mondható, értékes, még úgy is, hogy tudjuk, az 1941-es népszámlálás adatai szerint a falunak 1771 magyar ajkú lakosa volt (Varga E. é. n.), és ebből a táplálkozási felmérésben szereplő 21 családot csak 118 személy alkotta, vagyis a helyi lakosság mintegy 7%-át érintette az 1943-as életmódfelmérés. A heti táplálkozást rögzítő anyag nagyon egyenetlen. A két munkatárs, Bagarus András⁸ és Hun Nándor közül csak utóbbiról vannak megbízható adataink. Hun Nándor (1919–1982) orvostanhallgató volt, majd élete során szakíróként is számon tartották (sz. n. 1991).

Általánosságban elmondható, hogy a cédulák rendezetlensége megnehezíti a kutató munkáját. Ezek tematikus, majd adatközlő szerinti rendezése, számozása sokat segítene a további feldolgozásban. A 21 család heti menüjét táblázatba rendezve ugyan átláthatóbbá tettem magam számára az anyagot (ezzel lehetőség nyílt az azonosságok, különbözőségek számbavételére, valamint a kiugró esetek észlelésére), de a finomabb eltérések megvilágításához csak egy SPSS statisztikai program igénybevétele nyújtana megfelelő lehetőséget, segítséget. Minden esetre a homogenitás (csak paraszti) és a kis esetszám eleve kizárja a falu táplálkozási szokásaira vonatkozó általánosító következtetések levonását. Még inkább azt, hogy az egyéb korabeli megfigyelések adatainak bevonásával egy erdélyi „körképet” is megrajzoljunk. Esetünkben is rengeteg az ismeretlen adat, sokszor nem ismert az életkor, legtöbbször az anyagi háttér sem, csak a végeredmény.

Amellett, hogy tanulmányom célzottan csak a táplálkozást érintő adatok és az alultápláltságot illusztráló feljegyzések feldolgozására összpontosított, fel szeretném hívni a figyelmet a jegyzetgyűjtemény – gazdálkodási, szövetkezeti, úrbéri stb. emlékekre vonatkozó adatokban bővelkedő – nagyobb részének a további kutatási lehetőségeire. A hagyaték tartalmaz még népszokásokra, hiedelmekre, etnikumközi viszonyokra és egyebekre való utalásokat, a pálinkafőzés és a méhészkedés technológiájáról is találhatóak benne hosszabb leírások, de általában az életmódra

⁸ Dr. Bagarus András (1917–1997) kapcsolatban lányának, Bagarus Magdolnának csak arról van tudomása, hogy a kutatás idején Kolozsváron orvostanhallgató volt, de nem tudja, hogy részt vett-e a falukutatásban. Röntgen főorvosként dolgozott és közéleti munkát is végzett. Az aradi Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság és az aradi Kölcsey Társaság elnöki tisztségét is betöltötte.

vonatkozó vallomásokat is olvashatunk, így akár mentalitáskutatásra alkalmas szövegeket is.

Kiemelném azt is, hogy az egykori Történeti Intézet adminisztratív iratait is jó lenne szóra bírni, s utánanézni a már említett, Imreh István által felleltározott – egykor két polcon sorakozó – váraljai anyag dobozainak.

Az eddig ismert és itt csak vázlatosan ismertetett anyagot egy esetleges, lappangó gyűjtés előkerülése további adatokkal egészíthetné ki, gazdagíthatná, de feltehetően az 1940–1943 közé datálható falukutató mozgalom érdemein és eredményein, következtetésein, valamint egyenetlenségein, hiányosságain lényegében ez már nem változtatna sokat.

A bálványosváraljai kutatás eredményeit a Dimitrie Gusti-féle szociológiai iskolával azért nem lehet összemérni, mert sem támogatottságban, sem egyéb lehetőségekben nem érhetett a váraljai munka Gustiék nyomába. Fontos különbségnek látom még, hogy a váraljai terepmunka résztvevői a történelmi múlt és a jelen közti folytonosság kitapintására (amint a tárgyalt jegyzetanyag is bizonyítja) inkább hajlottak, mint a román kutatók. Ezt az érzékenységet a kisebbségi létből eredő állapottal magyarázom. Ezért, bár tudományos szempontból nem is felel meg a mai szakmai elvárásoknak (lásd a már említett hiányosságokat, a tapasztalattal nem rendelkező kutatók egyéni döntésére bízták az adatok értelmezését, begyűjtési módját), az általuk rögzített anyagról elmondható, hogy kevés hasonló adatbázist ismerünk ebből az időszakból, így kutatásának folytatódnia kell.

Szakirodalom

Balázs Márton

1942 *Adatok Háromszék vármegye néprajzához*. Jókai Nyomda, Sepsiszentgyörgy.

Benedek Zoltán

1964 Nagykaroly és vidékének táplálkozásáról. *Korunk* LXIX. (2) 208–214.

Both Noémi Zsuzsanna

2021 *A székely faluközösség nótáriusa*. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 294.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

- Cseke Gábor – Dali Sándor – Elekes Ferenc – Fejér László – Szekeres Lajos
1967 Három falu ifjúsága 1967-ben. Csíki szociográfia. *Korunk* LXXII.
(8) 1089–1100.
- Cseke Péter
1995 *Vigyázó torony. Beszélgetések Debreczeni Lászlóval*. Kriterion
Könyvkiadó, Bukarest.
- Csiky János
1939 Adatok a gyergyói nép táplálkozásához. *Hitel* IV. (4) 281–291.
- Egyed Ákos
1970 Bevezető. In: Uő (szerk.): *A megindult falu*. Kriterion Könyvkiadó,
Bukarest, 5–19.
- 1978 *A parasztság Erdélyben a századfordulón*. Tudományos és En-
ciklopédiai Kiadó, Bukarest.
- Faragó Ferenc
1944 *Kide egészségügyi helyzete*. Minerva Könyvkiadó, Kolozsvár.
- Fülöp Mónika
2010 *A bálványosváraival falukutatás*. In: Keszeg Vilmos – Szabó Zsolt
(szerk.): *Mezőség. Történelem, örökség, társadalom*. Művelődés,
Kolozsvár, 62–77.
- Gál Ernő
1969 Társadalomtudományi hagyományaink és az önismeret. *Korunk*
LXXIV. (7) 1000–1008.
- Gunst Péter
1985 A paraszti életforma a XX. század első felében. *Agrártörténeti*
Szemle XXVII. (3–4) 91–565.
- Hegedüs Lóránt
1904 A kivándorlási Congressusok eredménye II. *Budapesti Szemle*
LXIV. (327) 354–387.
- Heinrich Mihály
1937 A nép táplálkozása Kalóriaértékekben. *Hitel* II. (2) 105–113.
- Imreh István
1967 A bálványosváraival falukutatás. *Korunk* LXXII. (9) 1190–1197.
- 1979 A bálványosváraival falukutatás módszerének vázlatja. In: *Korunk*
Évkönyv 1979. 20–30.
- 1994 Az Erdélyi Tudományos Intézet és a táj kutatás. *Korunk* LIII. (9)
17–21.

Keményfi Katinka

1900 A Kibéd vidéki székely köznép táplálkozása és a táplálkozás befolyása a közegészségre. *Egészség XIV.* (5) 149–169. – az ételreceptek kihagyásával újrakiadva: In: Egyed Ákos (szerk.): *A megindult faj.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970, 80–109.

Kisbán Eszter

1997 Étkezések, ételek – új formák és intézmények az újkori magyar táplálkozáskultúrában. In: Romsics Imre – Kisbán Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században.* Viski Károly Múzeum, Kalocsa, 9–24.

Kovács Éva

1982 Táplálkozási kultúra Dobrán. *Korunk XLI.* (11) 860–865.

Kozma Ferencz

1879 *A Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota.* Franklin-Társulat, Budapest.

Leopold Lajos, ifj.

1905 A parasztyermekeink és a tehéntej. *Közigazdasági Szemle XXIX.* (33) 355–369.

Molter (Marosi) Péter

1940 Falukutatás Bálványosváralján. *Hitel V–VI.* (3–4) 285–306.

Nagy András

1938 Adatok az erdélyi magyarság népegészségügyéhez. *Erdélyi Múzeum IX.* (4) 261–280.

Parádi Kálán

1936 A néptáplálkozás. *Hitel I.* (2) 102–114.

(szerző nélkül)

1991 Hun Nándor. In: Balogh Edgár (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon 2.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 293.

Szabó Attila – Márton Anna

1984 Növényi élelemforrások a nagykapusi lakosság táplálkozásában. *Művelődés XXXVIII.* (6) 35–36.

Szabó László

1942 Mind kilósok vagyunk. *Március I.* (2) 10.

Szabó T. Attila

1937 Az első munkatábor. *Hitel II.* (1) 51–65.

Vajnovszky Kázmér

1972 Néptáplálkozás – 71. *A Hét III.* (2) 2–3.

Varga E. Árpád

é. n. *Kolozs megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai 1850–2002*. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/cjetn02.pdf>

Venczel József

1980a A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom. In: *Uő: Az önismeret útján*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 53–73.

1980b A falukutatás módszerének vázlata. In: *Uő: Az önismeret útján*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 119–136.

Vita Sándor

1937 A Székelyföld önellátása. *Hitel* II. (3) 269–284.

Archivális források

BFJ – A bálványosváraljai falukutatás jegyzetanyagának egy része. Jellet: 37. doboz: 578. (Erdélyi Múzeum-Egyesület kéziratára)

Date de malnutriție din 1943 în notițele de cercetare efectuată în Ungureni

În arhiva de manuscrise a Societății Muzeului Ardelean, în colecția istoricului Imreh István există un material realizat în tabăra de cercetare din satul Ungureni (jud. Cluj) din iulie anul 1943. În aceste notițe apar consemnări de o săptămână a 21 de familii de țărani referitoare la alimentația zilnică. Pe lângă acestea sunt consemnate și opinii legate de nutriție în general. Numărul mic de cazuri studiate și rezumarea lor doar la țărănime nu ne permite să tragem concluzii generale despre alimentația întregii comunități, însă aceste date încă necercetate oferă oportunitatea de comparare cu alte studii efectuate în această perioadă. În concluzie se poate afirma că înainte de al Doilea Război Mondial, indiferent de situația financiară, țărănimea consuma mâncăruri preparate în mod foarte simplist, fără prea multe variațiuni, iar în mare parte mesele erau formate doar dintr-un singur fel de mâncare și în cele mai multe cazuri acestea aveau un aport caloric scăzut.

**Malnutrition Data from 1943 Within the Research Notes
from Ungureni**

In the manuscript archive of the Transylvanian Museum Association, in the collection of the historian István Imreh there is a material from the research camp in the village of Ungureni (Cluj County) from July 1943. In these notes there are one-week records of 21 farmer families, about their consumption of daily food. In addition to these, there are some other opinions related to nutrition in general. The small number of studied cases does not permit to make an extensive study about the nutritional characteristics of the diet of the entire community, but these still unresearched data provide the opportunity for comparison with other studies from this period. In conclusion, before the Second World War, a significant part of the population consumed dishes prepared in a very simplistic way, without much variation, in most cases with a low caloric value.

Horváth Kinga

„Majd elővettem a kéziratos gyűjteményemet...”¹

Egy önkéntes gyűjtő, Tilesch Nándor élete és pályája

Dolgozatomban Tilesch Nándor (1894–1967) életét és kiemelkedően produktív önkéntes gyűjtői pályáját szeretném felvázolni a korabeli sajtó, az Országos Néprajzi Gyűjtőpályázatra benyújtott pályaművei² és az ahhoz mellékelte kísérőlevelei alapján. Élete a médiumokon keresztül – nagy vonalakban – könnyen követhető volt, hiszen hol újságíróként dolgozott, hol állami tisztviselőként. Rengeteg életrajzi adat jelenik meg a kézírataiban és leveleiben. Nem csupán a gyűjtés helye és ideje szolgáltatott erre vonatkozó információkat, hanem a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának gyűjtési irányelveit követve gyakran a saját emlékeivel, élettörténetével próbált kontextust szolgáltatni az anyagainak. Beküldött írásából gyakran kiolvasható kutatói öndefiniálása és viszonyulása saját és mások kutatásához.

Az önkéntes gyűjtőknél – a fogalom alatt Kósa László *Magyar Néprajzi Lexikon*ban megfogalmazott definícióját³ értve – az életpálya nem választható el a gyűjtési tevékenységtől. Tilesch Nándor esetében is a témaválasztásait elsősorban az élethelyzete, a lakhelyei és a rokonsága határozta meg, és csak a késői pályaszakaszában adtak új irányt gyűjté-

¹ Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum (továbbiakban: NM EA) 14021.

² Azért szűkült a kutatásom a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában található forrásokra (nem beleértve az Etnológiai Archívum Dokumentációs gyűjteményét, ami 1953-tól őrzi a gyűjtésszervezés iratait, [Szemkeő 2000: 652–653], és ami elérhetetlen a Néprajzi Múzeum költözése miatt), mert bár a Hadtörténeti Múzeum, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Néprajzi és Iparművészeti Adattára és a Balatonfüredi Helytörténeti Gyűjtemény is rendelkezik Tilesch Nándorhoz kötődő kéziratokkal, azok költözés miatt nem kutathatóak.

³ „[...] önkéntes gyűjtő az a néprajzi gyűjtő, aki nem hivatalos elfoglaltságból, hanem önként, a népi kultúra iránti szeretetből és tiszteletből végzi gyűjtőmunkáját, de tudományos feldolgozással és értelmezéssel általában nem foglalkozik” (Kósa 1981: 123).

seinek *A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítőjében* olvasott felhívások. Fontos látni, hogy egy önkéntes gyűjtő mikor lép kapcsolatba a hivatásos néprajzkutatókkal, azonban nem mindig egyszerű meghatározni, hogy miként kapcsolódik össze a két egymást segítő csoport munkája. Tilesch – ahogyan más is az 1950–1970-es évek között⁴ – több gyűjtési felhívásnak tett eleget. A kiemelkedő gyűjtők, köztük Tilesch Nándor is, akinek csak a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában 40 kézirat található, nem minden esetben elégedtek meg a kutatással, hanem erős írói öntudattal publikációs lehetőségeket is kerestek maguknak. Ezeknek a pályázatoknak az eredményei hatalmas mennyiséggel növelték a gyűjtemények kéziratos anyagát, és váltak egyúttal a kutatók elsődleges forrásaivá is (Forrai 2000: 632–633).

Tilesch Nándor élete

Tilesch Nándor 1894. november 4-én született Kassán. Édesapja, Tilesch Nándor (1864–1917)⁵, a Magyar Királyi Posta táviró felügyelője, édesanyja Likker Etelka (1874–1929), testvérei dr. Tilesch Zoltán (1896–1957),⁶ Tilesch József és Tilesch Ella. 1900-ban az idősebb Tilesch Nándort a Magyar Királyi Posta és Távirda áthelyezte Kassáról Kolozsvárra (sz. n. 1900), így a gyerekek az iskoláikat már Kolozsváron végezték, először a Katolikus Főgimnáziumban, majd utána az Unitárius Gimnáziumban, de hitoktatásra végig visszajártak a katolikus intézménybe. Ifjabb Nándor a tanulmányait a kolozsvári Kereskedelmi Akadémián fejezte be. Zoltánnal nyaranta a kapnikbányai ércbányában⁷ dolgoztak, valószínűleg a rokoni

⁴ A pályázók számának alakulása: 1952–1960 között 957 fő, 1960–1970 között 1200 fő (Forrai 2000: 632).

⁵ Tilesch Nándor vezetésével építették ki Háromszék vármegye telefonhálózatát (sz. n. 1905b).

⁶ Dr. Tilesch Zoltán tanulmányait Kolozsváron, Budapesten és Szegeden végezte. 1925-ben elvette Esztergomban a dorogi bányaigazgató lányát, Schmidt Teréziát. Dorogon dolgozott orvossegédként, majd bányaorvosként. Részt vett a második világháborúban, az olasz, az orosz és a francia fronton harcolt, ahonnan sérülten tért vissza. Három gyereke született (Osváth 1938: 909).

⁷ „Nem mások elmondása, visszaemlékezése vezetett arra, hogy az aranybányászok földalatti életét és munkáját ismertessem, saját magam meggyőződése vezetett arra, hogy az ércbányász földalatti életét ismertessem. [...] Elődeim bányászemberek voltak. Családfájuk a XIII. századig vezethetőek vissza. Nem volt az a nyár, hogy, mint tanulógyermek ne a bányaamélyén töltssem szünidőmet.” (NM EA 9742)

kapcsolatok miatt, hiszen a Róta-Anna-Miklós nevű bányáknak a testvérek anyai dédnagyapja, Földessy Pál volt a vezető bányatisztje (sz. n. 1905a), illetve a helyi tanító, Likker Ödön is rokonuk volt.

Testvérével, Zoltánnal együtt Nándor az első világháborúba önkéntes katonaként vonult be. A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába leadott *Vegyes gyűjtés: halászat, gyermekjáték, népmese, mondókák* című kéziratának a *Világháború humora (1914–1918)* altémájához készített jegyzetében leírja, hogy az anyagot – humoros történeteket – egy kórházban és lövészárkokban jegyezte le. Több helyszínt is megadott, így biztosan tudjuk, hogy megfordult a lembergi (Lviv, Ukrajna) kórházban, illetve Sztrij (Ukrajna) és Bucsecs környékén felállított lövészárkokban⁸, valamint részt vett 1916-ban az orosz fronton zajlott bariszi csatában mint hadapródjelölt (sz. n. 1938, NM EA 10041). A világháború alatt rengeteg népdalt, balladát, viccet, verses levelet gyűjtött, ekkortól datálható a néprajzi gyűjtői munkássága. Édesapja 1917 januárjában, ötvenhárom éves korában elhunyt Kolozsváron (sz. n. 1917). A trianoni békeszerződés után a család Budapestre költözött. Nem sokkal utána, 1923-ban Zoltán és az édesanyja a Komárom-Esztergom megyei Dorogra mentek, ahova Nándor már nem tartott velük, hanem Veszprémben telepedett le. Itt a *Veszprémi Hírlap* munkatársaként és végrehajtóként dolgozott.

Tilesch 1928-ban feleségül vette Kapronczay Margitot, és 1929 elején megszületett első közös gyerekük, Nándor. Egy 1930-as újságcikk szerint a veszprémi törvényszék sikkasztás miatt egyévi börtönrre ítélte. Hogy végül letöltötte-e a kiszabott büntetést, arra nincs adat, de fellebbeztek az ítélet ellen (sz. n. 1930). Nem sokkal utána, 1933-ban visszaköltöztek Kolozsvárra, ahol egy Trianon-ellenes cikk megírása miatt börtönbe zárták.⁹ Szabadulása után először Gyulatelkén volt segédjegyző (NM EA 9583: 1–2), majd az apahidai iskolában igazgató-tanítónak nevezték ki (Dibusz 1999), ahol a második világháborúba való (tartalékos) behívó megérkezéséig dolgozott (sz. n. 1942).¹⁰ Leszerelése után visszatért a csa-

⁸ NM EA 10041.

⁹ <https://www.ejkmk.hu/lexikon/talalatok3.php?beture=TILESCH%20N%C3%A1ndor> (letöltve: 2022. november 26.).

¹⁰ A 77. kiegészítő parancsoksgba lett besorozva, ami a második bécsi döntés után visszacsatolt területről származó magyar állampolgárokat tömörítette. 1943-ban tartalékos hadnaggyá léptették elő (sz. n. 1943), és valószínűleg nem sokkal utána le is szerelt. Fia 1945-ben, 16 évesen már Veszprémben kapott SAS-behívót (Dibusz 1999).

ládja körébe – akik a háború kitörésekor visszaköltöztek Veszprémbe –, 1944 és 1948 között Gyulafirátóton (NM EA 10041), majd Veszprémben volt jegyző egészen az 1954-es nyugdíjazásáig. Időskorában a balatonfüredi Koloska-völgyben dolgozott mint idegenvezető (NM EA 12904). Nyugdíjazása után kezdett el a Néprajzi Múzeum Országos Néprajzi Gyűjtőpályázatára kéziratosokat küldeni. Egyik késői kéziratából kiderül, hogy súlyos betegséggel küzdött a hatvanas évek elején (NM EA 13472).

Tilesch Nándor gyűjtői pályafutása

Tilesch Nándor gyűjtési pályafutását két részre lehet osztani: az 1916–1950 közötti időszakban nemcsak gyűjtött, hanem autodidakta módon képezte is magát, de még nem végzett célirányos kutatást egy témában sem. A második, 1954–1964 közötti időszakban már nyugdíjasként aktívan részt vett a Néprajzi Múzeum és a Nyelvtudományi Intézet által közösen szervezett Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatokon, ahol a pályázatait rendre díjazták, és a szakmai útmutatások hatására megváltoztak a gyűjtési módszerei, valamint a témaválasztásai is.

Az első szöveggyűjtését 1913-ra datálta,¹¹ de a lényegi gyűjtőmunkáját az első világháború alatt Erdélyben végezte, amikor népdalokat, balladákat, humoros történeteket gyűjtött a vele együtt szolgáló katonáktól. Akkori gyűjtési módszertanáról keveset tudunk, de az valószínű, hogy nem ismerte a korabeli felhívásokat, és nem lehetett tudomása az akkor kialakuló folklorisztikai gyűjtés szakmai módszertanáról sem. Biztosan annyi ismert a világháborús (népdal)gyűjtéséről,¹² ami az 1926–1928 között zajló, a *Magyar Hírlap* által közvetített *Haragszik az édesanyám* kezdetű népdal jogbitorlási peréből kiolvasható. Nádor József zeneszerző az általa egystrófiás népdalként ismert szöveghez szerzett egy második strófát. Ezt a kibővített változatot adta ki 1925-ben – Nádor József en-

¹¹ NM EA 13857: 4. Sajnos, a korai gyűjtéseiben nem konzekvensen jegyezte fel a szövegek gyűjtésének időpontjait, ez az évszám ki is tűnik a Néprajzi Múzeumban megtalálható kézirataik közül. Természetesen felmerülhet az is, hogy már az első világháborút megelőzően végzett gyűjtést, de valószínűbbnek tartom, hogy az a szöveg (vagy annak a gyűjtési adatai) egy későbbi visszaemlékezése alapján lett lejegyezve.

¹² Több alkalommal publikált rövid szövegközléseket újságokban, kontextus nélkül (Tilesch 1925, 1926).

gedélyével – a Rózsavölgyi és Társa Kiadó, és még egy harmadik strófa megírására is felkérték Mészöly Gedeont, a szegedi egyetem oktatóját. Nem sokkal utána, 1926-ban a Lederer István Zeneműkiadó egy hangjegyfüzetet jelentetett meg, amiben mindhárom strófa szerepelt mint „eredeti” népdal. Nádor József a második, a Rózsavölgyi és Társa Kiadó és Mészöly Gedeon a harmadik strófa szerepeltetése miatt jogbitorlási pert indított Lederer ellen. A vádak szerint rosszhiszeműen járt el, mikor lemásolta az 1925-ös lemezen szereplő *Haragszik az édesanyámat*, és nem győződött meg róla, hogy az tényleg népdal-e (sz. n. 1926a). Tilesch Nándor tanúnak jelentkezett, és azt vallotta, hogy ő a népdalt mindhárom strófájával 1916-ban Marosvásárhelyen hallotta és gyűjtötte bakáktól, akik menetelés közben énekelték azt. A bíró kérésére be is mutatta a háromkötetes gyűjteményét, ami *A nagy tűz szikrái* címet viselte. Annak a második kötetében, a 43. oldalon szerepelt a dal mindhárom strófája. Ezt a vád hamisítványnak nevezte, és véleménye szerint utólag került bele a kötetbe (sz. n. 1926b). A Tilesch által benyújtott kötetek nem minősültek meggyőző bizonyítéknak a bíróság számára. Tilesch a per során levelet küldött az ügyet közvetítő *Magyar Hírlap*nak,¹³ amiből kiderül, hogy az 1920-as években már tisztában volt a magyar népdalkutatás eredményeivel, ismert több a népdalgyűjteményt is.¹⁴ Szerinte, a *Haragszik az édesanyám* kezdetű népdal semmi esetre sem lehetett 40–50 éves, hiszen olyan megkapó a dallama, hogy biztosan felgyűjtötték volna már, de ő átnézte a népdalgyűjteményeket, és az első, amiben megtalálta, az az 1906-os Dura Máté-féle *Magyarok daloskönyve* volt. Állítása szerint ez a kötet a bizonyíték arra, hogy a vitatott szöveg tényleg népdal, és a világháború tette elterjedtté. A levelében megmutatkozik a népdal keletkezéséről alkotott véleménye: „Egy maradandó népdal a megszületéséhez, megkedveléséhez és közzájón forgásához egy oly’ valami leírhatatlan érzület

¹³ A *Magyar Hírlap*ba érkeztek közben az olvasói vélemények, amiket le is közöltek. Általában Tilesch Nándor álláspontjával értettek egyet, miszerint mindhárom strófa népdal.

¹⁴ „Márpedig e dal eredetére nézve kutatásaim eredménye az, hogy az eddig megjelent népköltési gyűjteményekben – Molnár Lajos, Mayland [!] Oszkár, Vikár Béla, Erdélyi János, Arany László, Gyulai Pál, Varga, Sebestyén Géza, Kriza János, Seprődi János – a jelzett dal sehol sem szerepel, még csak hasonló szöveggel sem” (Tilesch 1927: 10). A *Magyar Hírlap* felkérte Vikár Bélát, hogy kommentálja az ügyet az olvasók számára. Vikár szerint nem Mészöly, de nem is a nép, hanem egy ismeretlen vidéki poéta költötte. A harmadik strófát ráadásul csapnivalóan rossznak találta (Vikár 1927: 10).

kell, tiszta, makulátlan szerelem, vagy bős harag, gyűlölet stb. melyeket városi nótaköltőink fel nem foghatnak. Hiszen a tudás, a magasabb zenei képzettség az emberből teljesen kiöli, megfojtja a naivitást, a kezdetlegességet. Márpedig a népköltészet és a néplelek legfőbb és legjellemzőbb vonása a naivitás és a primitívum” (Tilesch 1927). Ezt a romantikusnak tűnő szemléletmódot élete végéig megtartotta, és többször visszaköszön a kéziratait kísérő leveleiben, jegyzeteiben is. A perről utolsóként *Az Est* című újság adott hírt, miszerint Tilesch Nándor újra be lett rendelve tanúként, de az általa felgyűjtött szöveg végül figyelmen kívül maradt, mert nem lehetett meghatározni, hogy mikori a gyűjtés, vagy utólagosan került-e bele a szöveg a kötetbe.¹⁵ A perben szereplő kötet – *A nagy tüz szikrái* – a Hadtörténeti Múzeum birtokába került, vélhetően a népdalper után, de a múzeum munkatársa is megállapította, hogy: „[...] ha módszer-telenül is, de ezekre menő szöveget hordott össze” (Bevilaqua-Borsody 1929).¹⁶ A későbbi pályázataiban Tilesch már a világháború során gyűjtött népdalokat csak elvétele szerepeltette, így valószínűleg az egyetlen, általa összeállított kötetet adta át a Hadtörténeti Múzeum részére.

A következő téma, amiben Tilesch elmélyült, Petőfi Sándor halálának körülményeivel kapcsolatos. Részt vett 1923-ban Fehéregyházán a Petőfi születésének centenáriuma rendezett eseményeken. Az ott meghallgatott előadások és egy régi erdélyi baráti család, a Varga család – akiknél Petőfi az utolsó éjszakáját töltötte – elmondása alapján összegezte kutatási eredményeit dr. Hegyaljai Kiss Géza református lelkész felhívására a *Budapesti Hirlapban* (Tilesch 1928). Szinte szó szerint ugyanezt a levelet küldte be – Dienes András *Adattári Értesítő*ben, 1956-ban megjelent cikke miatt (Dienes 1956: 46–49) – az 1956. és 1957. évi Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatra is,¹⁷ de akkor már *Petőfi halála, Petőfi utolsó éjszakája* (NM EA 14993) és kis módosításokkal *A balázsfalvi konyoa* (NM EA 9911) címmel.

¹⁵ Az ügy lezárásához végül Kodály Zoltán szakértelmét hívták segítségül, így az ítélet – ami ellen fellebbeztek a felek, de az ügy kimeneteléről már nem adtak hírt az újságok –, hogy Lederer István komponálása nem saját mű, így az a vád ejtve lett, de Mészöly Gedeon keresetének helyet adtak végül (sz. n. 1928).

¹⁶ Az anyag az intézmény költözése miatt nem kutatható.

¹⁷ A kézirat Morvay Péter iratanyagának rendszerezésekor került elő 1981-ben, de a Dienes András cikkére való reflektálás miatt egyértelmű, hogy az 1956-os pályázatra érkezett be. Tilesch valószínűleg nem kapott értékelést erre a kézíratra.

Az 1930–1940-es éveket Tilesch Erdélyben töltötte, ott folytatta a gyűjtéseit, és a *Jóestét* című lapban publikálta őket *Erdély karácsonya* címen. A cikkben helyi népszokásokról és hiedelmekről számolt be.¹⁸ Gyűjtői tevékenységét folytatta a második világháború során, de a kéziratokban – az első világháborúval ellentétben – meg sem említette a háborút. Ezután, Veszprémbe való visszaköltözésével elkezdődött az aktívabb, dunántúli központú gyűjtése, amit a saját bevallása szerint lakhelyének szeretete indított el. Itt egyik kulcsadatközlőjének az anyósa, Kapronczay Jánosné bizonyult, de gyakran más családtagoktól is gyűjtött. Ezek a gyűjtések alapozták meg a későbbi pályázatokra beadott munkáit.

Gyűjtési pályafutásának első szakaszában Tilesch nem állt kapcsolatban a néprajzi intézményekkel, illetve valószínűleg nem ismert más, hozzá hasonló önkéntes gyűjtőt sem. Biztosnak tűnik, hogy (nem tematikus) gyűjteménybe rendszerezte a gyűjtéseit, amiben az első korszakának lezárultával megtalálhatóak az erdélyi és dunántúli gyűjtései.¹⁹

Tilesch Nándor gyűjtői tevékenységének második szakasza az 1954–1964 közötti időszak volt, amikor különböző gyűjtési pályázatokon vett részt. Ennek során 40 kéziratot küldött be a Néprajzi Múzeumhoz. Az 1952-ben Morvay Péter által újból felélesztett, a Néprajzi Múzeum és a Népművészeti Intézet²⁰ által közösen elindított gyűjtői pályázatnak (az Országos Társadalmi Néprajzi Gyűjtés) két fő gyűjtő-célcsoportja a pedagógusok és a diákok voltak, de mellettük már a kezdetektől megjelentek egyéb foglalkozású gyűjtők is. A gyűjtések irányítására és a pályázati hírek, feltételek és témák terjesztésére Morvay főszerkesztésében kiadták az *Országos Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítőjét* (röviden és a továbbiakban: *Adattári Értesítő*). Már az első számban – a későbbi tudományos feldolgozás szempontjait szem előtt tartva – lefektették a gyűjtések lejegyzésének szabályait (Morvay 1952: 46). Tilesch Nándor 1954-ben 684.-ként csatlakozott a gyűjtői hálózathoz (Morvay 1954: 31).

¹⁸ A *Veszprém Megyei Életrajzi Lexikon*ban 1928-as dátum szerepel erre a cikkre vonatkozóan (lásd: <https://www.ekmk.hu/lexikon/talalatok3.php?beture=TILESCH%20N%20C3%A1ndor> [letöltve: 2022. november 26.]), de mivel a *Jóestét* című erdélyi lap 1932–1940 között működött, így valószínűleg egyszerű elírásról lehet szó, amit Domokos Anna átvett (vö. Domokos 2018: 314–315).

¹⁹ A Balatonfüredi Helytörténeti Gyűjteményben fellelhető leltározatlan Tilesch-anyag, de a gyűjtemény költözése miatt kutatása nem lehetséges.

²⁰ A Népművelési Intézet elődje. 1953-tól az MTA Nyelvtudományi Intézete csatlakozott a szervezőkhöz, népnyelvi gyűjtéssel kiegészítve a pályázati felhívásokat (Kósa 1989: 90).

Az első kéziratai csak az 1955. évi Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatra érkeztek be: 1. *Székely népballadák*, 2. *Szólásmondások és szállóigék*, 3. *Új magyar népballadák*²¹ és 1. *Megszűnt iparok, foglalkozások*, 2. *Kaláka*, 3. *Juhközösség* címmel (NM EA 9583). Ez a két kézirat V. helyezést és 200 Ft jutalmat kapott (Morvay 1955: 106), illetve Tileschnek az V. helyre reagáló levelét az *Adattári Értesítő* publikálta is, melyben kifejtette, hogy a gyűjtési kedve ettől a díjtól csak tovább fokozódott, és az 1956-os pályázatra már készül, mind a régebbi anyagából küld be válogatást, mind az újabb gyűjtését is postára adja (Tilesch 1955: 39–40). A szerkesztő válaszában buzdította a kéziratok beküldésére, illetve felhívta a figyelmét arra, hogy a gyűjtése pontos származási, gyűjtési helyét és idejét jegyezze fel (Morvay 1955: 40). Ez visszautalás az első kéziratanak az értékeléseire,²² amit a bírálók kifejezetten értékes anyagnak véltek, de hiányolták a dallamokat, illetve a „szólásmondások”, „szállóigék” részt²³ tudományos szempontból nem értékelhetőnek ítélte Gönyei Sándor. A gyűjtés kézirata szigorúan a szövegek közlésre szorított, minden kísérő információt, kontextust általában csak az adattárnak szánt levélből lehetett megismerni. Tilesch leveléből tudjuk meg azt is, hogy az Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázattal párhuzamosan a Veszprémi Tanács Népművészeti Osztálya által hirdetett pályázaton is részt vett, és az oda tervezett kéziratosokat (*A veszprémi cifra szűr*, *Hamuzsírétetők*,²⁴ *A veszprémi kulacsosok*, *Tobakok*,²⁵ *Taplószedők* stb.)

²¹ NM EA 9557. Kéziratában gyakran javította ki az adatközlőit, ha szerinte nem jól mondták el a balladát, például Czeiner András balladájánál, az adatközlő végig Pistát mond, „mert ő úgy tanulta”, de Tilesch kijavítja (vö. uo. 51–54).

²² A pályamunkát hárman értékelték: Gönyei Sándor, Vargyas Lajos és Morvay Péter (NM EA 9557, bírálólap).

²³ A nemzetiségi vidékek szólásait, közmondásait az 1920–1930-as években gyűjtötte Kolozsváron, míg a felszabadulás utániakat Veszprémben (NM EA 9557, Tilesch Nándor levele a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár részére, 1955). Nem minden esetben ismerte fel a műfajokat a gyűjtései során (vö. EA 9557: 21). A *Haláltánchoz*, amit ő székely balladaként azonosított, egy adattári munkatárs ceruzával feljegyezte, hogy a szövegnek más a műfaji besorolása.

²⁴ Megjelent a *Középdunántúli Napló*ban a pályázat leadása után (Tilesch 1958a).

²⁵ Nagy László *A veszprémi tobakok* című tanulmányának a hivatkozásai között megtalálható Tilesch Nándor 1929-es cikke, a *Tobak ucca*. (Nagy 1971: 225), de Tilesch a kéziratban csak a veszprémi Szánthó Ferenc adatközlő elmesélését vette alapul, nem valószínű, hogy ismerte Nagy László munkásságát. A kézirat értékelésekor utaltak rá, hogy Nagy László már felgyűjtötte a témát.

még ugyanabban a pályázati évben beküldeni tervezte a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának²⁶.

Gyűjtőmunkája alatt Tilesch konzultált Vajkai Auréllal, aki kölcsönadta neki Eötvös Károly *A Bakony* című kötetét áttanulmányozásra (NM EA 9583: 4). Ez a beszélgetés hosszabb távú együttműködést alapozott meg. Tilesch együtt dolgozhatott Vajkai Auréllal, és a kézírataik a Laczkó Dezső Múzeum néprajzi és iparművészeti Adattárába kerültek (Tibor 1988: 52). A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában megtalálható kézírataink az látszik, hogy ezeket az „eredeti” gyűjteményeiből másolta ki (hol kézzel, hol géppelve), kevés hibajavítással, s igyekezett a legtöbb helyen – az elvárásoknak megfelelően – gyűjtési helyet és időt, adatközlőt megadni. Ezt nem mindenhol sikerült, hiszen a korai gyűjtései végzésekor ezekkel a szakmai elvárásokkal nem volt még tisztában. Tilesch általában egy kulcsadatközlővel dolgozott, ez jól látszik a *Tobakok* és a *Hamuzsírégétők* című pályamunkáinál is. A kézíratainak egy része bevallottan saját visszaemlékezésein alapul, például az első pályázatában – *1. Megszűnt iparok, foglalkozások, 2. Kaláka, 3. Juhközösség* – megtalálható kaláka kézíratrészt a saját élményei alapján írta meg.²⁷

Az 1956. évi Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatra már kilenc pályázattal jelentkezett, amikkel újra V. helyezést ért el (Morvay 1957–1958: 144). Az 1956-os események – bár elkerülték – őt is mélyen megrázták, és úgy érezte, hogy a gyűjtőhálózat tagjai nem foglalkoznak a feladatukkal: „Az októberi véres események kissé megzavartak munkámban, de el nem riasztottak. Tudom és látom, hogy egyes gyűjtők még mindig hallgatnak, pedig nagyon jól tudják, hirdették is, hogy a nemzet fogalmának legtisztább, leghűbb és legbátrabb értelmezője a nép, ahol megtalálja azt, amit keres, amiért kutat: – az ősrégi hagyományt és mégsem kerekednek felül duzzogó makacosságukon. [...] Csend és ingadozás állt be a társadalmi néprajzi gyűjtés eddig szorgos mesgyéjén. De ezt a néma csendet megtöri majd a nép csilingelő dala a népmesék szépsége [...]”

²⁶ NM EA 9557, Tilesch Nándor levele a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár részére, 1955.

²⁷ Amikor Erdély északi részét visszacsatolták, éppen Gyulatelkén volt segédjegyző, és a románok által elhagyott földeket 20 pengő éves bérért bérbe adták. Így lett 800 öl földje, amit Kalián János bíróval és Visán Traján erdőőrrel közösen vetett be kukoricával. Tilesch cserébe megvendégelte őket a kocsmában, és később a vetőmagot is visszaadta. (NM EA 9583: 1–2).

Reméljük és meg vagyunk győződve arról, hogy ezt a gyűjtési benyaságot [!] a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Adattárának²⁸ szorgos Vezetősége öntudatosan helyes kulturpolitikája a rövid időn belül meg fogja szüntetni s maradéktalanul érvényesülni fog ismét a társadalmi néprajzi gyűjtés hatalma az irodalom és a népművészet minden területén” (NM EA 9911).

Az 1957-es pályázatra Tilesch hét pályaművet küldött be, amik között szerepelt a *Koldusok és cigányok titkos írásjelei* című kézírata is (NM EA 9939), amit már 1954-ben a Fővárosi Tanács Végrehajtóbizottság Népművelési Osztályának a Nagy-Budapesti Néprajzi Albizottság pályázatára elküldött, amiért akkor könyvjutalomban részesült. A szakmai bírálókat rámutatott arra, hogy fontos és értékes anyagot gyűjtött, de agályosnak tartották, hogy nem hivatkozott szakirodalomra, nem ismertette a gyűjtés körülményeit – annyit lehet tudni az alcím alapján, hogy Angyalföldön végzett terepmunkát –, emellett a cigányság bemutatása a dolgozatban „előítéletes”, így fel is merült a kérdés a bírálóban, hogy a szerző nem a hatóság embere-e.²⁹ A dolgozatot minden változtatás nélkül küldte be az 1957-es Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatra, ahol ugyanezeket a problémákat jelölték meg, és szintén könyvjutalmat ítéltek neki.³⁰ A *Székely ballada, munkás versek és dalok* című pályaművét ugyanebben az évben Dömötör Tekla bírálta: „Igen vegyes tartalmú gyűjtemény, melyben paraszti népdalok keverednek munkásdalokkal, s láthatólag alkalmi költők verseivel. [...] A pályázó máskor is jelentkezett hasonló néprajzi pályázattal, s véleményem szerint igen fontos lenne figyelmét felhívni a néprajzi tanulmány módszertanára. Ez a pályázat ebben a formában szinte használhatatlan, mert az adatközlőket néha feltünteteti, néha nem, a gyűjtés körülményeiről szinte semmit sem tudunk meg, a dallamra nem utal, anyagát semmivel sem magyarázza. Holott az anyag nem nevezhető érdektelennek, mert az utolsó 10–12 év hajtásait igen nehéz megfogni.”³¹

²⁸ Tilesch gyakran tévesztette a múzeumok megnevezéseit. A Néprajzi Múzeum már kilenc évvel korábban, 1947-ben szervezetileg is különvált a Nemzeti Múzeumtól, és önálló intézmény lett.

²⁹ ELTE BTK Néprajzi Intézet Folklore Tanszék Kézirattár, 815.

³⁰ Ez a kézirat 1994-ben a *Mozgó Világban* – minimális rövidítéssel – kiadásra került (Tilesch 1994).

³¹ NM EA 9996, bíráló lap, Dömötör Tekla.

Az 1958-as pályázatra egyetlen, 167 oldalas kézirattal jelentkezett Tilesch, *Vegyes gyűjtés: halászat, gyermekjáték, népmese, mondókák* címmel, ami tulajdonképpen az addig beküldött pályázatainak újraserkesztése volt, ezért szintén az V. helyezést nyerte el.³² A kéziratot kísérő levélből kiderül, hogy igyekezett legtöbb esetben csoportos szituációban, például kocsmában gyűjteni, illetve többször is elmondatta ugyanazt a szöveget az adatközlőivel, hogy szó szerint lejegyezhesse azokat. Emellett folytatta a Balatonhoz kapcsolódó kutatómunkát, melynek eredményeként a *Középdunántúli Naplóban* a *Mit mond a tudomány a Balatonról?* című rovatban jelentetett meg gyűjtéseket (Tilesch 1958b).

Az 1959-es évben folytatta a *Középdunántúli Naplóban* való publikálást a régi veszprémi utcanevekről (Tilesch 1959a) és a lúdtollmetszőkről. A második cikkből kiderül, hogy járt már kutatóként is a Néprajzi Múzeum Adattárában: „A budapesti Néprajzi Múzeumban napokban kezembe került egy lúdtollal írott szépírásfüzet az 1600-as évekből” – fogalmazta meg (Tilesch 1959b), és az ott talált füzetben levő írást próbálta rekonstruálni röviden, történeti adatokkal és adatközlőkkel készítettet interjúkkal. A Néprajzi és Nyelvjárási pályázaton ugyanezen évben egy kézirattal vett részt *Babonás történetek* címmel, amivel ismét V. helyezést ért el,³³ és könyvjutalmat is kapott.

A következő gyűjtési pályázat, amin indult, az 1961. évi Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázat volt.³⁴ A kéziratot az előző pályázaton nyert könyv – Erdélyi Zoltánnak *Az erdő néprajza* című kötete – inspirálta.³⁵ A balatonarácsi Koloska-völgyben kutatott, ahol akkoriban mint idegenvezető dolgozott. Dolgozata csak egy része volt egy nagyobb kutatásnak, így abban csak az erdei gyűjtögetést dolgozta fel szisztematikusan, amit a pályázat bírálója is kiemelt.³⁶ Ezzel Tilesch újból az V. helyet nyerte el.

³² „Változatos, helyel-közzel érdekes folklóranyag. Szövegközléseinek hitele azonban bizonytalan, inkább visszaemlékezésen, mint közvetlen készültnek tetszik.” (NM EA 10041, bíráló lap).

³³ NM EA 12148, Morvay Péter levele Tilesch Nándornak, 1959.

³⁴ Bár az *Adattári Értesítő* két kéziratot is jelez, amivel könyvjutalmat nyert – sajnos 1960-ban már nem írják mellé a címeket – a Néprajzi Múzeum adatbázisában nem szerepel kézirat 1960-ból (vö. Morvay 1959–1961: 179).

³⁵ NM EA 12904, Tilesch Nándor levele a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának részére, 1961.

³⁶ NM EA 12904, bíráló.

Az erdő néprajza kéziratát folytatta és beküldte az eredményeit két részletben az 1962–1963³⁷ és az 1963–1964. évi Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatokra is (NM EA 13854). Ez a két kérdőíves pályázata már nem sikerült annyira jól: „a feltett kérdések és a rájuk kapott válaszok néha nem fedték egymást, de ettől függetlenül az adatok felhasználhatóak. A gyűjtésből viszont az derül ki, hogy a gyűjtő megelégedett 1 adatközlővel is. [...] Javaslom, hogy folytassa a gyűjtőmunkáját a szerző, de mindig pontos hely megjelöléssel, pontos forrás megjelöléssel, több adatközlőt.”³⁸ Ifj. Balassa Iván *Az amerikai kivándorlás népköltésze* című gyűjtési felhívására (Balassa 1959–1961) is válaszolt Tilesch ebben az évben az *Idegen országok magyar dalai*³⁹ pályázatával, amiben már előre szabadkozik, hogy miért nincsenek feljegyezve az elvárt adatok a közléseihez: „Sajnos, gyűjteményemben szerepelnek olyan feljegyzett »kivándorló« versek is, melyeknél nincs feltüntetve az írója, de az sem, hogy kitől kaptam. Ezek idegenek által jutottak tulajdonomba, akik nem voltak tisztában a gyűjtés szigorú törvényeivel, én pedig elköttem azt a hibát, hogy Erdélyt elhagyva, nem tulajdonítottam irodalmi fontosságot az idegen országok dalaira, verses leveleire, bánatos írásaira” (NM EA 9996). Ebből következtethetünk arra, hogy Tilesch levelezés útján is jutott szövegekhez, és nem ismerte fel a gyűjtés időpontjában, hogy milyen műfajú szövegeket jegyzett le.⁴⁰

Tilesch részt vett a Tatán tartott első országos önkéntes gyűjtő találkozón (NM EA 13855: 23) 1963. május 31. és június 2. között (Kósa 1989: 90). Itt összeismerkedett egy másik önkéntes gyűjtővel, Jámbor Lajossal, a köveskáli bíróval, akivel élénk vitába keveredett egy Savanyó Jóska betyárballada szereplője miatt. Ennek a beszélgetésnek a levelekben való folytatását továbbította a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának mint bizonyítékokat, hogy az ő gyűjtési eredményei tartalmazzák a he-

³⁷ NM EA 13469, az alábbi témákat járta körül: fadóntás, faközelítés (azaz favágás), szállítás, erdei legeltetés, faszén égetés.

³⁸ NM EA 13469, bírálólap.

³⁹ Ez a kézirat tartalmát tekintve hasonló a NM EA 10041 leltári számú kézirat egyik alfejezetéhez, a *Külföldi magyar dalokhoz*.

⁴⁰ Ebből a kéziratból is kiderül, hogy volt egy saját rendezett gyűjteménye: „Majd elvettem a kéziratot gyűjteményem, mivel visszaemlékezéseim szerint valamikor *Idegen országok magyar dalai* cím alatt néhányat a kivándorlók dalaiból Székely földön ironn [!] alá vettem” (NM EA 14021, Tilesch Nándor levele a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár részére, 1964).

lyes adatot.⁴¹ 1964-ben részt vett a III. Országos Néprajzi és Nyelvjárési Gyűjtők éves országos találkozásán, ahol átvehette az előző évi pályázati jutalmát (sz. n. 1964).⁴² 1965-től kezdve már nincs a Néprajzi Múzeum Adattárának pályázati anyaga Tilesch Nándortól.⁴³

Összegzés

Dolgozatomban megkíséreltem felvillantani egy olyan önkéntes gyűjtői pályáivet a rengeteg lehetőség közül, ami rendhagyó: Tilesch Nándor nem tanárként, hanem személyes indíttatásból kezdett gyűjteni, majd közelített az intézményes gyűjtési rendszer és módszertan irányába. A Néprajzi Múzeum által szervezett 1954. évi Országos Néprajzi és Nyelvjárési Gyűjtőpályázaton vett részt először, és közel tíz évig aktív tagja is maradt a gyűjtőhálózatnak. Gyűjtései izgalmas szöveggözléseket tartalmaznak, késői kutatásai során már több értékes információt jegyzett le a szövegek gyűjtési és keletkezési körülményeiről is. Pályázataival sorra ötödik helyezést ért el, és az 1960-as években az Országos Néprajzi és Nyelvjárési Gyűjtők éves országos találkozásain is aktív résztvevő volt. Tilesch munkakapcsolatban állt Vajkai Auréllal, illetve levelezést folytatott a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának munkatársaival is. Bár munkássága nem hozott kifejezetten újat a néprajztudomány számára, de az önkéntes gyűjtők fő feladatát – hogy a professzionális néprajzkutatók munkáját segítve gyűjtsenek – teljesítette. Főleg a világháborús és az erdélyi gyűjtései – a módszertani problémák és hiányosságok ellenére is – mai napig hasznosítható információkkal szolgálnak a kutatók számára, kézirataira gyakran hivatkoznak. Az Országos Néprajzi és Nyelvjárési Gyűjtőpályázatokon résztvevő önkéntes gyűjtők vizsgálata még nem történt meg, se egyéni pályák, se kutatócsoport szinten, a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archivumának újrainyítása ennek pótlására is lehetőséget ad.

⁴¹ NM EA 13855. Mindkét fél újságcikkeket hozott fel az igaza bizonyítására.

⁴² Vö. még Kósa 1989: 90. 1965-ben Szegeden rendezték meg a találkozót, de az 1964-es találkozót nem említi.

⁴³ Késői munkái feltehetően a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum néprajzi és iparművészeti Adattárában találhatóak.

Szakirodalom

Balassa Iván, ifj.

1959–1961 Az amerikai kivándorlás népköltészete. In: Morvay Péter (szerk.): *A Néprajzi Múzeum Adattárának értesítője*. (1–4) Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya, Budapest, 98–101.

Bevilaqua-Borsody Béla, dr.

1929 A Hadtörténelmi Múzeum Közleményei. A magyar katonai vonatkozású zenetörténet és a m. kir. Hadtörténelmi Múzeum. *História* II. (1–2) 10.

Dibusz László

1999 Tettekkel hazáért, közösségért. Tilesch Nándor viszontagságos életútjáról. *Balatonfüredi Napló* XXII. (12) 7.

Dienes András

1956 A Petőfi-hagyomány. In: Morvay Péter (főszerk.): *Az Országos Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője* (1–2). Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya, Budapest, 46–49.

Domokos Anna

2018 Évfordulónaptár – 2019. *Veszprémi Szemle* XX. (3) 309–320.

Forrai Ibolya

2000 Kéziratgyűjtemény. In: Fejős Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 611–648.

Kósa László

1981 Önkéntes gyűjtő [szócikk]. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon 4. N–Szé*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 123.

1989 *A Magyar Néprajzi Társaság története 1889–1989*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.

Morvay Péter (főszerk.)

1952 *Az Országos Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője*. (1) A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja, Budapest.

1954 *Az Országos Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője* (1–4). Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya, Budapest.

1955 *Az Országos Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője* (1–2). Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya, Budapest.

1957–1958 *Az Országos Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője* (1–4). Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya, Budapest.

- 1959–1961 *Az Országos Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője* (1–4).
Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya, Budapest.
- Nagy László
- 1971 A veszprémi tobakok. In: Uzsoki András (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei X.* Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém, 189–240.
- Osváth Andor (főszerk.)
- 1938 *Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék multja és jelene.* (Magyar Vármegyék és Városok Multja és Jelene) Élet Irod. és Ny. Rt., Budapest.
- Szemkeő Endre
- 2000 Az Ethnológiai Adattár Dokumentációs Gyűjteménye. In: Fejős Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei.* Néprajzi Múzeum, Budapest, 649–666.
- (szerző nélkül)
- 1900 Áthelyezettek. *Magyar Királyi Posta és Távirtda Rendeletek Tára* (évf. n.) (15) 97.
- 1905a Kapnikbányán. *Nagybánya és Vidéke XXXI.* (38) 3.
- 1905b Telefon Sepsí-Szent-Györgyön. *Nemzeti Hírlap* II. (145) 3.
- 1917 Gyász hírek. *Budapesti Hírlap* XXXVII. (16) 9.
- 1926a Amíg egy népdal eljut odáig... *Magyar Hírlap* XXXVI. (166) 11.
- 1926b Népdal vagy nem népdal. *Magyar Hírlap* XXXVI. (290) 2.
- 1928 Bonyodalom egy népdal körül. Érdekes döntés a „Tótágas” szerzőjének dalszöveg-pörében. *Az Est* XIX. (33) 6.
- 1930 Egyévi börtönre ítélték a sikkasztó végrehajtót. *Pesti Hírlap* LII. (268) 19.
- 1938 Bajtárskeresés. *Esti Kurir* XVI. (205) 12.
- 1942 Honvédségi Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára – Személyes Ügyek. *Honvédségi Közlöny* LIV. (2) 33.
- 1943 Honvédségi Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára – Személyes Ügyek. *Honvédségi Közlöny* LV. (23) 678.
- 1964 Országos honismereti találkozó Szegeden. *Veszprémi Napló* XX. (260) 8.
- 2016 Tilesch Nándor [szócikk]. In: Varga Béla (szerk.): *Veszprém Megyei Életrajzi Lexikon.* <https://www.ekmk.hu/lexikon/talalatok3.php?beture=TILESCH%20N%C3%A1ndor> (letöltve: 2022. november 26.).

Tibor Tamásné

1988 A veszprémi Bakonyi Múzeum Adattára. In: Dr. Geiszt Jakabné (szerk.): *Múzeumi Diárium 1988*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 51–53.

Tilesch Nándor

1925 A nagy tűz szikrái. Katona-dalok. *A Nemzet* II. (12–13) 368.

1926 Társadalmi, ismeretterjesztő cikkek, bírálatok. *Új Idők* XXXII. (1–26) 386.

1927 Sok hűhó egy – omlettért – mondja Vikár Béla Mészöly Gedeon népdaláról, amelyet csapnivalóan rossznak tart. *Magyar Hirlap* XXXVII. (137) 10.

1928 Petőfi utolsó lépteinek nyomában... Varga Zsigmond levele a bivaly-tejes puliszkát vacsorázó Petőfiről. *Budapesti Hírlap* XLVIII. (177) 10.

1955 [Egy másik díjnyertes pályázónk leveléből]. In: Morvay Péter (főszerk.): *Az Országos Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője* (1–2). Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya, Budapest. 39–40.

1958a Hamuzsírregetők. *Középdunántúli Napló* XIV. (22) 5.

1958b Halászkeresztelő. *Középdunántúli Napló* XIV. (142) 5.

1959a Régi veszprémi utcanevek. *Középdunántúli Napló* XV. (19) 4.

1959b Lúdtollmetszők. *Középdunántúli Napló* XV. (84) 6.

1994 Koldusok és cigányok titkos írásjelei (Angyalföldi gyűjtés, 1954). *Mozgó Világ* XX. (5) 56–62.

Vikár Béla

1927 Sok hűhó egy – omlettért – mondja Vikár Béla Mészöly Gedeon népdaláról amelyet csapnivalóan rossznak tart. *Magyar Hirlap* XXXVII. (137) 10.

Archivális források

ELTE BTK Néprajzi Intézet Folklore Tanszék Kézirattár

A Nagy-budapesti néprajzi munkaközösség irata 815.

NM EA – Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum

9557 1. Székely népballadák, 2. Szólásmondások és szállóigék, 3. Új magyar népballadák

- 9583 1. Megszűnt iparok, foglalkozások, 2. Kaláka, 3. Juhközösség
9739 Színjátékszerű népszokások
9740 Fonói lakodalmas
9741 Színjátékszerű népszokások
9742 Egy bányász élete az aranybányában
9743 Jóslás a tenyér vonalaiból, a kártyából és a ceruzavonalból
9744 Babonás szokások a hóhér körül
9758 Házi pálinkafőzés
9759 Sepsiszentgyörgyi temetés
9760 Baromfikeltetés és nevelés
9911 A balázsfalvi koponya. Petőfi Sándor sírjáról, temetéséről szóló történetek
9912 Megy a kosár. Színjátékszerű népszokás
9913 Álomjóslás
9914 Balladaszerű történetek
9915 Ballada-szerű történetek
9916 Frászkarika és lányomfordítás
9917 Rabénekek
9939 Koldusok és cigányok titkos írásjelei
9940 Húsvéti szokás, mondókák, lucázás
9996 Székely ballada, munkásversek és dalok
10041 Vegyes gyűjtés: halászat, gyermekjáték, népmese, mondókák
12148 Babonás történetek
12904 Az erdő néprajza. Erdei gyűjtögetés
12905 Vegyes néprajzi gyűjtés: cigánydalok, káromkodások, virágnyelv stb.
13469 Az erdő néprajza
13470 Savanyó Jóska
13471 Táplálkozás, ételfajták
13472 Ismeretlen betyárköltemények
13723 Gyermekjátékok a téli időszakban
13724 A Balaton halainak népies elnevezése
13725 Új magyar népballadák
13726 Babonás történetek
13854 Az erdő néprajza
13855 Savanyó Jóska
13856 Bógótemetés (cigány farsangi tréfa)
13857 Székely legénycsalogató

14021 Idegen országok magyar dalai

14993 Petőfi halála, Petőfi utolsó éjszakája

14994 A megpatkolt tojás (szerszámmal kapcsolatos babonák)

„Apoi mi-am deschis colecția de manuscrise...”

Viața și cariera unui culegător voluntar de folclor, Nándor Tilesch

În lucrarea de față autoarea prezintă viața și cariera extraordinară de bogată ca culegător voluntar de folclor a lui Nándor Tilesch (1894–1967) pe baza materialului jurnalistic, respectiv manuscrisele și scrisorile acestuia trimise la concursurile naționale de etnografie și lingvistică. Prima sa perioadă de culegere este caracterizată printr-un entuziasm de culegere fără nici o metodologie, iar rezultatele – 2500 de cântece populare – au fost prezentate Muzeului de Istorie Militară. În a doua perioadă de culegere Tilesch a încercat o educație autodidactică din editările Muzeului Etnografic. Între 1952 și 1964 a participat la toate concursurile naționale de etnografie și lingvistică cu nu mai puțin de 40 de manuscrise și și-a dobândit chiar și un loc 5. Pe lângă acestea și-a publicat rezultatele în mod constant în diferite ziare. Manuscrisele sale se dovedesc a fi surse de încredere pentru ceilalți cercetători până în zilele noastre.

“Then I Took out My Manuscript Collection...”

The Life and Career of a Volunteer Collector, Nándor Tilesch

In the present paper the author outlines the life of Nándor Tilesch (1894–1967) and his exceptionally productive career as a volunteer collector based on the press and his manuscripts submitted to the National Ethnography and Linguistic competitions and the accompany in letters. In his first collection phase he collected everything without a methodology and presented his results – 2500 folksongs – to the Military History Museum. In the second phase of his collection he was initially self-taught from the publications of the Museum of Ethnography. Between 1952 and 1964 he participated in all National Ethnography and Linguistic competitions with 40 manuscripts and won 5th place, respectively. Besides he constantly published his results in newspapers. His manuscripts are reliable sources for the research of other researchers to this day.

Perger Gyula

„... úgy érzem, hogy tudományszakunkban módszertani forradalmat jelentene [a] munkád, ha egyáltalán mód nyílik a megjelenésre.”

Hetény János pályaképe szakmai levelezésének tükrében

„Ez egy visszatérő észlelés, hogy a vallási néprajz művelése, azaz a meglevők értékelése és új munkák vállalása valahogyan elutasításra/elhallgatásra talál a magyar egyháziak előtt. Enyhébb formájában ezt már Bálint Sándor, Barna Gábor, a közelmúltban elhunyt Jáky Teodóz atya és magam is tapasztaltuk” – írta Hetény a *Számvetésem hivatásomról, családomról* címmel 2017-ben, posztumusz megjelent önéletrajzának zárásaként, a *Közömbösség* című, csupán három bekezdésnyi fejezetben (Hetény 2017: 148). A hat évtizeden át katolikus papként szolgáló Hetény e közömbösséget nemcsak egyháza részéről tapasztalhatta meg,¹

¹ „Életének 84., papságának 59. évében, 2013. november 1-én, hosszan tartó súlyos betegség után, a szentségekkel megerősítve a győri kórházban elhunyt Hetény János, a Soproni Társaskáptalan kanonokja, nyugalmazott plébános. [...] Hetény János 1930. február 4-én született Sopronban. Győrött szentelték pappá, 1955. augusztus 21-én. Felszentelése után folytatta teológiai tanulmányait. 1956–1957-ig segédlelkész volt a soproni városplébánián. 1957-ben teológiai doktori fokozatot szerzett. 1957-től 1969-ig püspöki levéltáros volt, közben szentszéki jegyzői feladatokat látott el 1961 és 1969 között. 1967-től zsinati vizsgálótató volt. Lelkész, majd nyugalomba vonulásáig plébános volt a soproni Szent Margit-plébánián, 1969-től 2000-ig. 1974-től szentszéki bíróként a püspöki bíróságon. A soproni Társaskáptalan éneklőkanonokja volt 1990 és 1997 között. 1992-től viceofficiálisként dolgozott a püspöki bíróságon. Főpásztor a Soproni Társaskáptalan prépostjává nevezte ki 1997-ben. 2000-ben, súlyosbodó betegsége miatt nyugalomba vonult. Életének utolsó éveit a győri Egyházmegyei Papi Otthonban töltötte, türelemmel viselve a mind súlyosabban rá nehezedő szenvedések keresztjeit.” – olvasható Hetény János gyászjelentésében, a *Magyar Kurír* 2013. november 5-i számában. <https://www.magyarKurir.hu/hirek/elhunyt-heteny-janos-ny-soproni-kanonok-plebanos> (letöltve: 2022. szeptember 3.).

hanem választott néprajzi témájának köszönhetően a tudományág hazai „nagyjaitól” is. A hiteles egodokumentumnak tekinthető *Számvetésem hivatásomról, családomról* írásában ugyanakkor – a fenti záró gondolat kivételével – szinte sehol nem panaszkolt el munkájának visszhangtalanságát, asztalfiókban maradt kéziratainak sorsát. Pedig az 1950-es években végzett terepmunkáinak monografikus összefoglalásai – Barna Gábornak köszönhetően – csak a rendszerváltás, leginkább 2000 után jelentek meg.² Tudományos érdeklődésének kibontakozása, a vallási néprajz területén végzett munkája, szakmai kapcsolati hálójának alakulása ugyanakkor szinte napra pontosan nyomon követhető egykori „mestereivel” és pályatársaival folytatott levelezése alapján.

A soproni sajátos német–magyar polgári kultúrába beleszületett Hetény pályaválasztását a helyi bencés gimnázium cserkészete határozta meg. Az 1943-tól megszervezett falukutatás keretében Vitnyéden, Kópházán, Fertőendrédén végzett terepmunkájának eredményeit – mint írta – „a magam részéről jelentésbe foglaltam [...] otthon és leadtam az írást a cserkészparancsnok atyának. Azt gondoltam, mint annyi más esetben, hogy »ezzel a dolog el van intézve«. Ámde Odafenn másként gondolták.” (Hetény 2017: 29). S valóban, az Országos Táj- és Népkutató Intézethez eljuttatott – s ott díjazott – pályázati anyaga a fiatalember helyi ismertségén kívül azt is eredményezte, hogy 1946-tól a Teleki Pál Tudományos Intézet Néptudományi Intézete megbízta Hetényt, hogy Sopron környékén néprajzi gyűjtőmunkát végezzen.

1948-ban – a terepmunkákon kiválóan teljesítő, minden szükséges tudással felvértezett, sőt a később az *Ethnographiában* megjelenő közlemény (Hetény 1948) kéziratával tarsolyában – már Hetény Jánosként³ érettségiző fiatalember csak Csatkai Endre segítségével jutott be az egyetemre.⁴

² Munkáinak bibliográfiáját Torma Margit és Kelemenné Torma Erzsébet állította össze *Hetény János irodalmi munkássága* címmel (Torma–Kelemenné Torma összeáll. 2017).

³ „1948 tavaszán Komlós Géza bácsi képviselőnk közbenjárásával beadtam kérelmemet névmagyarosításra. Magam egyedül, mert beláttam Apa magatartását: helyeselte az enyémet, de nem csatlakozik, mert ő ezzel nem akarja annak látszatát adni, mintha megtagadná előbbi életét. A belügyminiszteri válasz 112.310/1948/II. sz. alatt kelt április 7-én. Lettem tehát Hetény János, már az érettségim is.” (Hetény 2017: 51).

⁴ Csatkainak egy 1949 márciusában Bálint Sándorhoz írt leveléből tudjuk, hogy Csatkai Ortutay Gyula segítségét kér(het)te Hetény egyetemi felvételéhez (Csapodi 2014: 393–394).

Egyetemi évek

A budapesti magyar–francia–néprajz szakon kezdő Hetény tanulmányairól, érdeklődési köréről éppen a Csatkai haláláig tartó levelezés ad számot.⁵ Figyelemre méltó, hogy az 1940-es évek végén már neves művészettörténész, múzeumigazgató Csatkai, a kezdetektől fogva nemcsak megőrizte fiatal „tanítványa” leveleit, hanem a pályakezdő egyetemista személyére felhívta Fél Edit és Bálint Sándor figyelmét is (Perger 2020). 1949. március 14-én kelt levelében tájékoztatta Bálintot, hogy „a nyáron jó segítségem lesz egy tanítványom személyében, Hetény (Heiszler) János, aki nagy nehezen Ortutay személyes segítségével mégis bejutott az egyetemre és igen nagy sikereket ér is el.” (Csapody 2014: 393–394). Június 14-én pedig – Hetény első cikkének megjelenése kapcsán – már arról számolt be, hogy „[a] népeletben egymás mellett árulunk a gyékényen és már entanítványom Hetény Jankó is megjelent a porondon. Mi lesz, ha hivatalosan is lesznek tanítványaim!” (Csapody 2014: 396).

A sorsfordító esztendő

Az 1951-es esztendő fordulóponttá vált Hetény életében: „Az, hogy ki volt szíves [...] az első személyes találkozást lehetővé tenni Bálint Sándorral, teljesen kiesett a fejemből. Mert nem véletlen, hanem összehozott bemutatkozás volt a fővárosi 63-as villamosnak a tabáni, korábban Szarvas Vendéglőjének magasságában. Akkor, vagyis 1951. tavaszi vasárnapja délutánján, magam a budapesti I. kerületi Attila körút 13–21. sz. IV/5. emeletének lakója voltam, én »felülről« érkeztem, Bálint professzor ehhez képest »alulról«, gyalog” – írja önéletírásában (Hetény 2017: 60). E találkozásról ugyanakkor Csatkainak nagy lelkesedéssel számolt be április 15-én írt levelében:

„Ma reggel kaptam üzenetet Fél Edittől, hogy Bálint Sándor itt tartózkodik és ő már lehetővé tette találkozásunkat. Valóban, délután egymásra is bukkantunk, miután tisztáztuk, hogy mi vagyunk a két járókelő, akik a Várban egymást keresik. Egészen az elutazásáig beszélgethettünk,

⁵ A más módon nem jelzett levelek a Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ, Kincstár és Könyvtár, Hetény János hagyatékának részét képezik.

Endre bácsit sűrűn emlegettük. Én nagyon megkedveltem, eleinte kellemtelen volt hallani furcsa ejtését.”⁶

Bálint Sándornak címzett, 1951. április 18-án kelt levelében Hetény először is megköszönte „az előző vasárnapi bemutatkozó fáradozását” (Hetény 2017: 61), majd hosszan ismertette a 4–7. századi apokrifek és a 19. századi ponyvák Mária halálára vonatkozó elbeszéléseit, amelyekről megállapította, hogy „[s]zinte azt kell mondani, kínos az az egyezés, ami [ezek] között fennáll.”⁷

Az ezt követő harmincnégy levélpár szinte kizárólag szakmai kérdéseket feszegetett; a levélváltás a mindkettőjük szívügyévé vált vallási néprajz körül zajlott. Bálint még utolsó levelében is így írt:

„Kedves János, hálásan köszönöm vigasztaló részvétedet és névnapjókívánásaidat. Ilyen az élet: derű és ború, de mindenképpen az Úr visel gondot reánk. Kissé fáradt vagyok és megviselt, de a munka majdcsak fölépít. Volna még bőven. Boldog alleluját kívánva nagy szeretettel öle[1] Sándor bátyád. 1980. Szent József napján.”⁸

Kizárás az egyetemről

Hetény 1950 szeptemberében a bölcsészkaron végzett tanulmányaival párhuzamosan beiratkozott a Római Katolikus Hittudományi Akadémiára is. Önéletírása szerint Bálint Sándort 1951. június 21-én, a tanév végi kollokviumok idején írt levélben értesítette, hogy kizárása a bölcsészkarról „»hirtelen jött, de nem váratlanul«, hiszen annak idején ez programszerű volt” (Hetény 2017: 62). „Sajnos eddig a kollokviumok (2 felé), erősen lefoglaltak. Most már kétharmadán túl vagyok, s a bölcsészeken véglegesen is; hiszen a múlt héten megtörtént kizárásom óta már csak nyugállományban létezem ebbéli minőségemben”⁹ – fogalmazta meg. Csatakainak személyesen számolt be a történekekről:

⁶ Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1951. április 15. A teljes levelet lásd Perger 2020: 480.

⁷ Hetény János levele Bálint Sándorhoz. [Budapest], 1951. április 18.

⁸ Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1980 [március 19.]. Kézzel írt levél. Bálint Sándor 1980. május 10-én hunyt el.

⁹ Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Budapest, 1951. június 21.

„A Múzeum körüti főépület egyik nagytermébe idéztek, és ott, az éppen dékán-tisztelet betöltő Tamás, angol szakos professzor egyedüli elnöklétével, rendkívül nagyszámú, fiatal (soha nem látott) aligha elnökségi tag [?] részvétele mellett közölték indokaikat, melyek nem voltak mások, mint az én rész-nem-vételem a »közösségi« (pártos) munkában. Úgy láttam tehát, hogy az egyetlen »hivatalos« fórumot (a kényszerített dékánt) egyszerűen megszállták ezek a teljesen illetéktelenek és kényszerítették mindenki más mellőzésével ítélkezésre. (Ő pedig megfélemlítve ebbe belement.) Ma elképedünk, hogy ennek hallatára történt az én egyetemről való kizárásom. Várták a valamiféle válaszat. Ez engem felháborított és egy szót sem szóltam, amin viszont ők lepődtek meg. Végül – talán egy-két perces kínos csendjük után –, közölve kizárásomat a budapesti bölcsészkarról, elengedtek” (Hetény 2017: 62).

1951 szeptemberétől – az immár csak teológushallgató Hetény – Csatkaival és Bálint Sándorral párhuzamosan levelezett:

„Következő leveletem már Sopronból küldtem szüleim otthonából, [1951.] július 12-én [Bálint Sándornak]. Nyári munkám az Állami Gazdaságnál vállalt kapálás, amely azonban nem gátolja a néprajzi témákról való gondolkodásomat. Közvetítettem Csatkai Endre múzeumigazgató köszöntését. Mire válaszul Bálint Sándor a Csatkaitól már korábban ígért két kiadvány megküldését kérte, most általam” (Hetény 2017: 62). Egy másik helyen írta:

„Már Csatkai Endrétől is kértem két könyvet, de ő úgy látszik nem ért rá utána nézni: Missuray-Krúg [Lajos]: Hanyi [sic!] Istók (k[ülön] l[e]ny[omat] a Soproni Szemléből)¹⁰ és Soós Imre: Ősi sopronmegyei nemzetségek. Sopron, 1940 [sic!].¹¹ Kérem, próbálja meg beszerzésüket, egyenként 8–10 f[orin]tot megadnék értük” – írta Heténynek Bálint Sándor 1951. július 12-én.¹²

Csatkai művészettörténeti vonatkozású adatokkal látta el az akadémistát, miközben Hetény sikeres gyűjtőútjáról, a Karancs-hegyi Mária-

¹⁰ Lásd Missuray-Krúg 1943a. Az eredeti cikket lásd Uó. 1943b.

¹¹ Bálint Sándor itt feltehetően a Horváth László és Soós Imre által szerkesztett sorozat 1941-ben megjelent első kötetére utal. Lásd Horváth–Soós (szerk.) 1941.

¹² Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1951. július 12. Kézirat, postai levelezőlap.

virrasztásról számolt be részletesen, érintve a mindkettőjük számára fontos vallásos ponyvák kérdéskörét is.¹³

Emellett Hetény és Csatkai a fennmaradt levelekben megosztották egymással a Bálint Sándorral kapcsolatos híreket is. Hetény ezt írta egy helyen például: „Bálint Sándort mellőzik az egyetemről. Nem tudom, Endre bácsinak írt-e már azóta, mert itteni ismerőseinek még nem, pedig nagyon szeretnék pontosabbat is tudni róla.”¹⁴ „[A]zzal biztatnak, hogy beosztásomon nem is változtatnak. Bár így lenne, mert így a körülményekhez képest igen nyugodtan tudok dolgozni [...]. Időmhöz és munkámhoz képest természetesen a nagy szenvedély, a néprajznak kettőnkhez annyira közelálló ága sem hagy nyugton, bár igazán komolyan persze nem tudok vele foglalkozni” – írta Bálint Sándor Heténynek 1952. október 17-én.¹⁵

A Bálint Sándornak címzett, 1951. augusztus 31-én kelt levelében Hetény az őt aktuálisan foglalkoztató kérdésekről írt: „A mennybevitel néprajzát illetően itthon inkább az irodalmi bújázkodásra nyílt mód. Úgy látszik Temesvári Pelbártot, Laskait és valamilyen Magyarországi Mihályt jól alaposan át kell nézni, ők lehetnek az egésznek az átplántálói, ahogy erre Temesvári kifejezetten céloz is egyik helyen. [...] Itt megemlítem azt a kifogást, amely munkámmal kapcsolatban már felmerült, hogy t. i. amit csinálók, az »nem néprajz, hanem irodalomtörténet, ahogy azt 50 évvel ezelőtt csinálták« (gondolva itt az összehasonlító, tipizáló módszerekre). De azt hiszem, ha meggondoljuk, hogy ezek a 15–16. szdi beszédek »az egyszerű nép számára készültek«, »az ország népe felfogásához mérve« stb, ahogy szerzőik írják, akkor elég alap van arra, hogy a néprajzos is foglalkozzék vele. Nem is beszélve arról, hogy ezeknek és másoknak a »népi« ponyván való újra-szereplése egyszerűen: tény.

Persze az említett kifogásban van egy megszívlelendő dolog: az, hogy az »irodalomtörténeti«-nek mondott anyag[ot] néprajzilag szemléltessék: ha lehet, a folklorizálódás és a funkcióra-rendeltetés szemszögéből. Amihez persze a korábbi időkből az »irodalmi« anyagon kívül egyéb is kellene. Valahogyan úgy kellene kezelni az anyagot, ahogy pl. Huyzinga [sic!]

¹³ Hetény Fél Edit és Kresz Mária segítségével jutott el 1951 őszén a Karancs-hegyi Mária halála ünnepi szokás felderítésére. Fél Editnek köszönhetően Rajeczky Benjamin ciszterci szerzetes, népzenekutató, még pásztói otthonát is felajánlotta a fiatal kutatónak, a gyűjtés megkönnyítése érdekében.

¹⁴ Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1951. szeptember 27.

¹⁵ Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1952. október 17. Kézirat.

(a Középkor alkonyában),¹⁶ aki a késő középkori mély halál-gondolattal kapcsolja azt a csodálkozó tiszteletet, amelyet a mennybevitt, tehát enyészetet nem látó, Szűzanya iránt éreztek. Így valóban ki lehetne kerülni azt a veszélyt, amit a tipizálás jelenthet. (Csak aztán ne legyen megint szellemtörténeti túlzás!)¹⁷

Bálint Sándor 1951. október 15-i válaszában így biztatta Hetényt: „Ami a soproni, augusztusi levelét illeti: a bírálatokat hallgassa meg, egyébként haladjon mindig a maga útján. Azt hiszem, éppen a néprajzi szemlélet visz legközelebb egy emberi jelenség teljes megismeréséhez. Hogy aztán vizsgálat közben milyen módszereket veszek még elő, az mindig a tárgy természetétől függ. Tehát nyugodtan alkalmazza az »irodalomtörténeti« sőt a »művészettörténeti« szemléletet is. Most jut eszembe, hogy ezt is érdemes volna szemügyre venni. Persze ez többletmunka és a mostani viszonyok között nehéz az összegyűjtése: az Assumptio¹⁸ képzőművészeti ábrázolása és az irodalmi, néprajzi adatokkal való összekapcsolása. Magam is emlékezem Mária halálát ábrázoló olajnyomatokra, amelyek nyilván egy historikus képzőművészeti tradíció népi utóéletének foghatók fel.”¹⁹

Hetény 1951. november 19-i, Csatkaihoz írt levele – a Mária mennybevétele-dogma kihirdetése kapcsán – gyakorlatilag egy teológiai-történeti, s a népi vallásosságban évszázadok óta jelenlévő tudásról szóló tanulmány.

Az Akadémián már 1952-ben kérdésként vetődött fel Hetény licencia dolgozatának lehetséges témája: „Az egyik az Assumptio kultusza a magyar középkorban. Ebben azonban szerettem volna kikerülni a dogmatörténeti munkák primitív törekvését, hogy tudni illik már megvolt, de »csak«, csak elmaradt 1950-ig. De a népi gyakorlatban már sokkal régebb óta zavartalanul szerepelt [...]. A másik felvetődött téma: A magyar máriás nyelvünk vizsgálata. Dékány Istvánnak annak idején találó kifejezése szerint: »a nyelv, amellyel látunk«. Póli bácsi akkor folyó délutáni előadásairól véletlenül (ezt maga is kiemelte) van írásos saját jegyzete, de a téma ujjabkori kifejtésén dolgozik. Így jegyzete kiadását nem mer-

¹⁶ Hetény feltehetően az 1937-es londoni kiadás alapján készült Szerb Antal-féle fordításban ismerte a művet. Vö. Huizinga [1938].

¹⁷ Hetény János levele Bálint Sándorhoz. [Sopron], 1951. augusztus 31.

¹⁸ Lat. fölvétel.

¹⁹ Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1951. október 15.

tem tőle kérni. Mindig sajnálom azonban, hogy nem néprajzos is és ezért beállítottsága csak egy jó pozitivistáé, aki gyűjtögeti sorba rakott adatait.” (Hetény 2017: 68). Végül Hetény 1955-ben zárta le dolgozatát, 1956-ban pedig kinevezését is megkapta: „Az 1955-ben benyújtott licenciátusi dolgozatot magam gépeltem. Címe lett: A népi vallásos élet kutatása és jelentősége, mint pasztorál-liturgikus kérdés. 132 nagyoldal. Radó professzor kezdettől fogva felfogta a jelentőségét a teológiának és a vallási néprajznak együtt-szerepelletetésében, de most hozzá tetette, »Tudja, hogy ezek megértsék!«. [...] 1956. március 15-én névnapjára köszöntöttem Bálint Sándort, beszámoltam megjavult egészségemről és a licenciátusi szigorlatról. Most már csak a laurea²⁰ van hátra, ahhoz gyűjtöm az anyagot. [...] 1956 júniusában befejezhettem a budapesti tartózkodást, hazatértem Sopronba és várhattam a papi dispoziíciót, az első szolgálati helyre való kinevezést. Ez meg is érkezett. A Sopron, Ikvahíd 3. sz. családi otthonhoz talán csak egy házsarok és 30 méter távolságra eső Városplebániára kaptam segédlelkési kinevezést.” (Hetény 2017: 72–73). A felszentelt katolikus papot az atyai jó barát, Csatkai, ettől kezdve „Kedves (Főtisztelendő) Jani (Fiam)”-nak nevezi leveleiben.²¹

Hetény további levelei, mivel a püspökségre nyert beosztást, 1957 áprilisától már Győrből keltek.

A doktori dolgozat

Hetény 1957-ben védte meg doktori értekezését, melyről így vallott visszaemlékezésében: „Radó professzorral megegyezve, ezt a címet kapta [...] laurea azaz doktori disszertációm: A Mária-ünnepek magyar népi megülésének teológiai vizsgálata. Professzorom Papp Kálmán püspökömnek is megmondta, hogy »Nekem még ilyen jó nem volt kezemben.« 1957. június 30-án hírül adtam, hogy egy hete megtörtént a laurea-vizsgám, igaz, hogy nem simán, mert Takács József dogmatikus professzornak egy kérdésére (valami a »de fide«²² részből) én, az újabban túlon túl leterhelt aulikus pap, nem tudtam megfelelni. Ezért hirtelenében el is akart vágni, de

²⁰ Értsd: doktorátus.

²¹ Csatkai Endre levele Hetény Jánoshoz. Sopron, 1957. január 19.

²² Lat. hitből, hit alapján.

a rögtön rákövetkező konferencián (és talán egyéb eddigi eredményeimet figyelembe véve) kiegyeztek egy »rite«²³ minősítésű legalsó fokozatban és másnap megtörtént a másokkal együtt rendezett doktorrá avatásom. Szüleim is jelen voltak Sopronból” (Hetény 2017: 75). A népi Mária-tiszteletről írott doktori értekezés meghozta Hetény számára teológia professzora, Radó Polikárp elismerését is:

„Kedves Jánoskám! Gratulálok 1° új helyéhez, 2° a diss[ertáció]-ért; nekem még ilyen jó nem volt kezemben, ezt ma a P[ü]s[p]ö]k Úrnak is mondtam. [...] Örülök nagyon a hatalmas opusnak; ha szabad mondanom, büszke is vagyok rá, hiszen készülését, a rengeteg munkát figyelemmel kísértem, egy kicsit mondjuk[, hogy] keresztapja vagyok [...]. Az aulikus légkörben, és munka közben is tartsa meg kedves fiam, az önt annyira jellemző tudományszeretetet. A régi szeretettel köszönti Radó Polikárp.”²⁴

A kéziratból 1958 tavaszán, névnapi ajándékként Bálint Sándornak is küldött egy példányt. Miután Bálint elolvasta Hetény dolgozatát, 1958. „Gyümölcsoltó vigiliáján” hosszú levélben reagált: „Személyed és munkásságod az annyira sóvárgott kiegyenlítésnek és szintézisnek lehet a forrása. Amit az összefoglalásban a szakrális népiség mai helyzetéről és jövő lehetőségeiről írtál, azt minden lelkipásztornak át kellene elmélnie. Bevallom, magamnak is sok újszerűt, megszívlelendőt mondtál. [...] Összefoglalva mondanivalómat: úgy érzem, hogy tudományszakunkban módszertani forradalmat jelentene [a] munkád, ha egyáltalán mód nyílnék a megjelenésre. Adatokban, dokumentálásban, a problematika ciszolásában még bizonyára Magad is sokat tehetsz és fogsz is tenni, de az a metódika és szemlélet, amelyet talán hazánkban én kezdeményeztem, Benned és művedben érett, önálló, új perspektívákra és munkára ösztönző állomáshoz jutott el.”²⁵ Hetény önéletírásában így idéz Bálint leveléből: „Nem akarok most erről többet írni, de Magában látom elsősorban az én szellemi örökösömet. Elképzelheti tehát, mennyire kívánok Magának minden jót: munkánk jelentősége fölmérhetetlen.” (Hetény 2017: 75).

Bár Hetény megszerezte a doktori címet, Csatkai Endre 1957. október 4-i levelében további munkára sarkallta új adatok küldésével is egykori tanítványát:

²³ Lat. elégséges.

²⁴ Radó Polikárp levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1957. április 10.

²⁵ Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1958. [március 25.].

„Kedves Jani! E minutomban olvasom Worringer Wilhelm Die Anfänge [!] der Tafelmalerei Leipzig 1924 c. könyv 330 lapján egy érdekes Mária temetés kép leírását. [...] Örülnék, ha e kis adattal szolgálathoz lehettem volna és szeretettel gondolok Rád, mint öreg mestered Endre bácsi.”²⁶

A püspökségen végzett munka, a könyvtár, a levéltár gondozása, a titkári feladatok ellátása nagy leterhelést jelentett Hetény számára, ezért kevesebb levelet váltott ismerőseivel: „Ritkult a levélváltás. Magamat mindjobban lefoglalt[a] a győri szolgálat: természetesen az irodai, de az egyre szükségesebbé vált személyi segítség az egyre inkább rászoruló Papp Kálmán megyés püspök mellett.” (Hetény 2017: 76). Nem csoda hát, hogy Hetény ebben az időszakban gyakorlatilag semmit sem publikált. Ugyanakkor, leveleiből kiderül, hogy segítette hasonló gondolkodású pályatársait és folyamatosan gyűjtötte az anyagot a Mária-tisztelet népi megnyilvánulásainak témájában. Szilárdfy Zoltán művészettörténész, későbbi címzetes esperes Székesfehérvárról, 1968. augusztus 5-én fordult levélben Hetényhez: „Kedves János! – Hat év után ismét Sopronban tölthettem néhány napot szabadságomból Stornóék²⁷ vendégségében. [...] Sopronból hazafelé ismét leszálltam Győrött, hogy ne csak értékes munkából és kedves levedből ismerjelek, de nem találkozhattunk komoly elfoglaltságod miatt. Júniusban 2 napig vendégünk volt Bálint Sándor bácsi, úgy mondta, hogy Veled is fog találkozni. Püspök Atyánk temetésén úgy reméltem Te is ott leszel, de hiába kerestelek.

A Győrben töltött napom nem veszett kárba, egyik célomat elértem, ugyanis végig jártam és amennyire egy nap alatt lehet áttanulmányoztam a város gyönyörű templomait, majd a Múzeumot is megnéztem. Most különösképpen is foglalkozom néhány ikonográfiai témával amelyekhez nagyszerű adatokat találtam soproni és győri utamon. Az egyik témám az Immaculata²⁸ ikonográfia azon barokk változata amelyben a protoevangelium helyes értelmezése szerint a Sátánt a Szűz Mária karján lévő kis Jézus szúrja le keresztyével. Ehhez az aránylag ritkán előforduló ábrázoláshoz találtam szép adatot a győri Szt. Ignác templom baloldali

²⁶ Csatkai Endre levele Hetény Jánoshoz. Sopron, 1957. október 4.

²⁷ Szilárdfy itt feltehetően a híres bajorországi Storno familia Sopronba költözött tagjaira utal. Házuk ma is a város főterén áll.

²⁸ Lat. szeplőtelen. A művészetben az ún. kigyótipró Boldogságos Szűz Mária ábrázolása.

főoltárhoz legközelebb eső mellékkápolnájának oltárképén. És most Hozzád fordulok azzal a nagy kéréssel, hogy lennél szíves azt az oltárképet számomra lefényképeztetni, és ha lehetne egy 18x24-es nagyítást róla elküldeni. Természetesen minden ezzel járó anyagi kiadást fedezek, fáradozásodat pedig örömmel honorálok.

A másik témám a Soproni Szemlébe készülendő cikkemé lenne, amely a soproni Szt. György templom középkori társpatronusának Antiochiai Szt. Margit Sopron-környéki kultusz-történetével és ikonográfiájával foglalkozik. Ehhez a munkához szintén fényképekre lenne szükségem, úgy mint a csapodi templom főoltárképére és a dénesfai volt Cziráky-kastély kápolnájának oltárképére. Nem tudom, de gondolom, hogy ezek mint műemlékek megvannak filmben a győri Múzeumban, ha van ott összekötésed nagyon kérnék ezekből egy-egy fényképet.²⁹

Itt küldöm a bécsi karmeliták kedves Szűz Mária kegyképét és annak XVIII. századi színezett rézmetszet másolatának fényképét. Eredetijét én szerezttem meg még teológus koromban B. Sándor bácsinak.

Szeretettel köszönt, fáradozásodat előre is köszönve Zoltán
Havi Boldogasszony napján.³⁰

Egy évtizedes levelezés Fél Edittel, Gari Margit ürügyén

Hetény János – egyetemi hallgatóként – Csatkai Endre ajánló levelével jutott el Fél Edithez, később híressé vált magánszemináriumának első hallgatója is lett.³¹ Életének e szakmai mérföldkövéről Hetény a követ-

²⁹ A Soproni Szemle, illetve a szerző bibliográfiája szerint Szilárdfy cikke nem jelent meg. <https://www.szfvar.katolikus.hu/gyujtemenyek/muzeum/szilardfy>

³⁰ Szilárdfy Zoltán levele Hetény Jánoshoz. Székesfehérvár, 1968. augusztus 5. Kézzel írt levél, két kép mellékletével. „F.:Szilárdfy Zoltán, Szfvar, Móri út 20. Hetény János püspöki szertartó Úrnak Győr Püspökvár.” A postai bélyegző dátuma: 1968. augusztus 6.

³¹ Vö. Balassa 1993: 19. Balassa Iván a szeminárium résztvevői között felsorolta Hofer Tamást, Andrásfalvy Bertalant, Istvánovics Mártont, Hetény Jánost és Szabó Mátyást. Hetény kigazítva Balassát így írt a szemináriumról: „Amikor én papképzésem miatt már nem járhattam oda, úgy tudom, ez a képzési mód Fél Editnél kiszélesedett, s ezt jól sorolja fel Balassa Iván [...]. De az elírása, hogy engem az 1950 utáni lakásán tartott megbeszélésekbe egyszerűen besorol a többiek mellett. Az események sorrendjében úgy helyes, hogy 1948 őszén egyedül velem indult meg ez a foglalkozás, és majd (de nem 1950-től, hanem későbbi évektől) a többieké, amikor viszont én már nem lehettem résztvevő.” (Hetény 2017: 54).

kezőképpen vallott: „Emlékezem [Csatkai Endre] szavára: »Ha néprajz, akkor Fél Edit!« Valamikor még szeptemberben kimentem tehát a Könyves Kálmán körútra és átadtam a sorokat. [...] Fél Edit nagyon szigorúan fogadott, aztán még kikérdezett és felengedett. Megállapodtunk, hogy keddi naponként foglalkozik velem, amolyan »néprajzos szeminárium« módján, – egy személyben. Úgy tudom, ez lett nála az első ilyen. Talán még egy, vagy két ilyen múzeumi kijárásom történt. Ezek után közölte, hogy – az akkori szigorított berendezkedésnek megfelelően – a múzeumban nem fogadhat, de folytassuk a keddi programot az ő lakásán, Belgrád rakpart 27. sz. I. emeletén, délután 4-kor. Így is lett ezen túl.” (Hetény 2017: 53).

Kapcsolatuk az évek folyamán a tanár–tanítvány viszonyból baráti, kollegiális és bensőséges lett. A protestáns Fél Edit számára a (későbbi) katolikus pap, Hetény János egyfajta bizalmas beszélgetőtársa, „csendes papi jelenléte révén” gondjaiban lelki támasza, vigasztalója, szinte gyónató papja lett (Barna 2017: 11). Levelezésük a mezőkövesdi Gari Margit életrajzi visszaemlékezéseinek kiadása idején különösen intenzívvé vált. Bár a készülő munka egyes fejezeteinek kéziratát Bálint Sándor is megkapta,³² a munka katolikus szakmai konzulenseként Hetény, a képzett teológus működött közre (Fél 1985: 865).³³

„Most kaptam kézhez ezt a friss gépelést s azon javítatlanul el is küldök egy példányt belőle – pedig vannak benne értelemzavaró hibák is, – ne nehezteljen érte. Tudja ahogyan készültek az Átánykötetek – most van a harmadik kötet Imprimatoraja a kezem alatt – egyre jobban szomorított, hogy alig-alig hívó magyar néppel ismertetem meg a világot.³⁴ Az első kötet megjelenése után már élt bennem a szándék arra, hogy elensúlyozzam s keressem a módját, hogyan lehetne olyan magyarokat is bemutatni, akik hisznek. 1952 óta nevelgettem Gari Margitot Mező-

³² „Kedves Edit, hálás köszönettel küldöm vissza a gyönyörű kéziratot, amelyből több részletet – természetesen hivatkozva – jegyeztem. Örülök, hogy módot adott a megismerésére.” – írta Bálint Sándor. Bálint Sándor levele Fél Edithez. [Szeged], 1971. február 23. A tanulmány szerzőjének tulajdonában.

³³ Ezt Fél Edit is megerősítette: „A gyűjtésben Hofer Tamás, a vallási élet feldolgozásában Hetény János volt segítségemre”(Fél 1985: 865).

³⁴ Fél Edit itt a Hofer Tamással együtt Átányon végzett monografikus gyűjtéseire utal, melynek eredményeként az ún. Átány-trilógia előbb csak németül és angolul jelenhetett meg. A harmadik kötet magyarul csak Hofer Tamás elhunytakor, 2016-ban jelent meg.

kövesden – nem tudva mire, míg 69 tavaszán úgy gondoltam, egy életrajzi felvételt megkísérelnék. Pár hónapra rá, hogy ő kezdte nagy lelkesen szalagra mondani a maga, vagy úgy is mondhatni a szegény matyók életét,³⁵ jött egy jó francia, mint Átány szerzőjéhez, hogy készítsek neki a Terre Humanie sorozatba egy életrajzot, a párizsi Plon kiadó számára.³⁶ Túl szép szinte, de így volt. Két évet adott. Az alatt közel 80 szalagon rögzítődött egy érett »adatközlő«, aki analizálva adta elő élete drámáját, helyenként költői szárnyalással. A télen kivittem Párizsba, tetszett³⁷ – írta Heténynek 1973. szeptember 9-én Fél Edit.

Az 1975-ös év pünkösdjén kelt levélből azt is megtudhatjuk, hogy Hetény folyamatosan megkapta a kézirat egyes fejezeteit, s azokhoz teológiai, történeti jegyzeteket készített: „Kedves János!

Én csak most kapok észbe, hogy mennyire megvárakoztattam ezzel a levéllel. (Várom tudniillik buzgón a folytatást s csak nehezen jutott eszembe, hogy előbb nekem kell szólni). Az olvasó, akinek a könyv íródik (s aki egyre jobban eltűnik) u. n. átlag francia, aki nem vesz magának fárad[t]ságot a jegyzetanyag elolvasásához, hanem szórakoztató olvasmányt kíván, de azért az hozzon néki új ismereteket is. A jegyzetanyag szólna a néprajzi érdeklődésű olvasónak elsősorban – én így gondolom. [...] Újból átnézve, a nékem is hallatlanul tanulságos jegyzeteket, legyen szabad egy tervemet közölni. Én már most gépeltetem még három példányban a kéziratot, méghozzá egy teljes szöveget, azokkal a szakaszokkal is, amik a francia kiadásból kimaradnak és azokkal a magyarázatokkal, amik szintén nem tartoznak rájuk, de a magyar kéziratban jó, ha benne vannak.

³⁵ „A hatvanas évek vége felé, amikor nem egy falusi asszony, ember szánta el magát az immár letűnő paraszti életforma megörökítésére önéletrajz formájában, Margit is egyre többet biztatott, unszolt, hogy vegyem magnetofonszalagra életét, amit már alig tud magában tartani. Mivel az etnológiának külön ágát képezik a paraszti életrajzok, s ezzel addig én nem foglalkoztam, – nehezen álltam kötélnek. Végül 1970 áprilisában mégis megkezdtük a felvételeket. Margit minden alkalommal örömmel jött fel Pestre, s a felvételek előtt mindannyiszor fohászzkodott a Szentlélekhez azért, hogy igazat mondjon. A kezdeti tájékozódó felvételek után, látva, hogy mi foglalkoztatja leginkább, mik az erősségei (a szenvedő lelkek, a pokol-purgatórium-mennyország, ördög-angyal szerepe az ember életében, önsanyargatás), már pontosan irányított felvételek készültek” (Fél 1985: 865).

³⁶ A kötet végül 1983-ban jelent meg Fél Edit szerkesztésében, először Budapesten (Gari Margit 1983). A párizsi Plon Kiadó gondozásában több kiadást is megélt később.

³⁷ Fél Edit levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1973. szeptember 9.

Ezt a hagyatékomnak szánom, az Akadémia Levéltárába, hogy azután, ha az idő eljön, talán megjelenhessen magyarul is.

Ennek a kéziratnak ilyen bőséggel nagyon is jó a jegyzetelés. [...]

Elnézését kérem a hibás gépelésért, későre jár. Nem haragszik meg, ha megkérdezek valamit: a 14.ik jegyzet a Szentháromság és Mária, helyesebben az a kép, ahol Mária lefogja az Atya és a Fiú kezét – én ezt mindig keleti képnak gondoltam, nem tudom honnan vettem, hogy az ortodox egyháztól indult volna el vagy ott erősödött meg. Rosszul tudom? Könnyen lehet! Azt is lehet, hogy rosszul tudom, miszerint a pokolnak Babits-fordította bugyrai, Margit üregei Dantetól terjedtek volna el. Az Egyház nem ismerte volna addig? Más kérdés, hogy ő honnan tudta, illetve vette.

Összegezve: jó lesz így nagyon, mert előfordulhat, hogy csak a Kozmoszt akár az Ethnographiában külön is lehozzuk, illetve magyarul lehozzuk egyidőben vagy a francia kiadás után (ha Isten kegyelméből mégis lenne). Itt a pontos, részletes jegyzetelés nagyon is helyénvaló.”³⁸

Az időközben elkészült jegyzetekre válaszul, július 24-én Fél Edit többek között ezt írta: „Olyan mértékben megmozgattak a szép jegyzetek, hogy sietek küldeni még két szakaszt. Eredeti szándékom szerint egy teljes kézirat-példányt küldenék Jánosnak »emlékül«.”³⁹

Még egy hét sem telt el, s Hetény hosszú levélben reagált:

„Sopron, 1975. július 29.

Kedves Edit!

Most kaptam meg kedves sorait és két fejezet küldeményt. Ezekkel persze még nem tudtam foglalkozni, közbevetőleg azonban – úgy látom – jó lesz egyet s mást megkérdezni:

1./ Az ünnepek és a halál már nagyon véglegesnek látszó fejezetét is esetleges jegyzetelésre tetszett küldeni, vagy már »letétbe«? (Nem, mint ha – első olvasásra – okvetlenül szükségesnek tartanám a jegyzeteket e szép fejezethez, hanem hogy megfelelhessenek várakozásának speciálisan ezeket illetően.)

2./ Kérem, hogy tessenék megírni, akár Gari Margit közbevetett megkérdezése árán is, hogy melyik Margit nevével viseli. Ha ezt az eddigiek alapján nem tetszik tudni, a kérdést úgy kellene neki feltenni: mikor

³⁸ Fél Edit levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1975. Pünkösöd oktávája.

³⁹ Fél Edit levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1975. július 24.

tartja névnapját? Ha ugyanis július 13-án, vagy 20-án, akkor nagyon jó anyagot tudnék szolgáltatni ezen Margit magyarországi megjelenéséhez. Ebben az esetben nagyon kérném, hogy talán a (IV.) »Margit« fejezet élén szíveskednék helyet biztosítani erre vonatkozó jegyzetnek.

3./ A tartalomjegyzékben II. 2. alatt olvasom: »Duhon keresztapám«. Erről az jut eszembe, hogy annak idején itt Fertőhomokon, eredetileg horvát népiségű faluban gyűjtöttem »léleklátó«-ról. A falu »léleklátóját« hívták Duhec Józsi bácsinak. Duh-Duhec ugyanis, az ő elemzésük szerint ezt jelenti: lélek, illetve „lelkes”, azaz, aki a lelkekkel van kapcsolatban. Itt ez a Duhon név nem valami hasonlót takar? Persze, csak hirtelen gondolat.

4./ A már visszaküldött lapokon, azt hiszem az »Égőáldozat« című részben van szó az egyéni aszkézis páratlanul szép vallomásairól, amit tudomásom szerint, a magyar néprajzban még senki sem érintett és publikált. Nekem módfelett tetszik. Azóta is gondolkodtam felette. Fenntartva, amit a »touche«-ban voltam bátor írni, hogy t. i. végül is az egyéni megélés van előttünk és az a mindennél szebb és értékesebb valóság, – azért igen elmélyítené e részletek jelentőségét, ha rámutatnánk arra, hogy véleményem szerint az egyéni aszkézisnek ott megvallott gyakorlata egyszersmind középkori és alighanem koldulórendi ihletés Margit (és társai) életében. (Az egyszerűség kedvéért »ferencesnek« nevezett »réteg«-hez tartozik tehát kritikailag.)⁴⁰

Nem véletlen, hogy a szinte közös munkának tekintett kötet megjelenésekor Fél Edit Hetény „nyilvános jelenlétéhez is ragaszkodott a könyv hazai bemutatóján Hofer Tamás mellett” (Hetény 2017: 100). Fél Edit a munka recenzálására is Hetényt kérte fel: „És most jövök egy furcsa kéréssel vagy kérdéssel. A Ráday Gyűjtemény Benda Kálmán szerkesztette évkönyve szeretne ismertetést lehozni a Margitkönyvről (ebben közölték a Bálint Sándor nekrológomat, amit ha jól emlékszem elküldtem) Én csak Jánosra gondolhatok, de vajjon lehet-e két egymástól eltérő ismertetést írni, tehát mást mint a Vigiliának.⁴¹ Benda nagyon örülne, ha János vállalkozna rá. Ő a nagy súlyt a vallásos részre kérné tenni. Persze fennmarad a kérdés, hogy egy egyházi, ref. egyházi lapnak

⁴⁰ Hetény János levele Fél Edithez. Sopron, 1975. július 29.

⁴¹ A *Vigiliában* Hetény ismertette a könyvet (Hetény 1985a).

vállalhatja-e János ezt a munkát. Én nagyon hálás lennék érte”⁴² – írta Fél Edit 1985. május 17-i levelében. A kérésnek természetesen eleget tett Hetény (Hetény 1986).

Levelezésük során nemcsak szakmai, hanem hitbeli, spirituális és erkölcsi kérdéseket is megvitattak. Ennek hatására is „Fél Edit Lydia S. U. néven a Taize-i keresztény egységmozgalomnak Servante de l’Unité lett tagja, aki a katolikus szertartásokat látogatta” (Barna 2017: 11). Fél Edit-nek a Hetény-hagyatékban fennmaradt utolsó levele egy egyszerű karácsonyi üdvözlőlap: „Áldott Karácsonyt kíván szeretettel F[él] Edit 987”.⁴³

Levélváltások Hofer Tamással

A szeretett és megbecsült „mesterek”, pályatársak elvesztése,⁴⁴ a mindennapi tevékenységeit is alapvetően korlátozó betegségének⁴⁵ elhatalmasodása miatt – a hagyaték tanúsága szerint – egy időre (1990-től 2000-ig) abbamaradt Hetény aktív „szakmai” levelezése. Ami megmaradt, az az egykori évfolyamtárrsal, Fél Edit munkatársával, Hofer Tamással való levélváltások sora. Hofer a Hetény számára szükséges gyógyszerek beszerzése mellett folyamatosan „ellátta” barátját munkával is. 1986. szeptember 26-án kelt levelében Hofer, Tüskés Gábor irodalomtörténész munkásságáról beszámolva, felkérte Hetényt egy recenzió megírására,⁴⁶ amelyet egy november 6-i levél tanúsága szerint ő el is készített (Hetény 1988). „Most vissza az ismertetéshez. Teljesen igazad van, hogy kár, hogy egyes történeti stb. dolgozatok nem kötik össze anyagukat a paraszti-népi

⁴² Fél Edit levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1985. május 17.

⁴³ Fél Edit levele Hetény Jánoshoz. [Budapest], 1987. [december?]. Karácsonyi üdvözlőlap.

⁴⁴ Csatkai Endre 1970. március 12-én, Bálint Sándor 1980. május 10-én, Fél Edit 1988. június 28-án hunyt el.

⁴⁵ „A budapesti három kórház ideggyógyászati vizsgálatai myelopathis, paralysis spinalis spastica lehetőségét vetették fel, de egységes álláspontot és gyógykezelést nem állapítottak meg. Panaszaim fokozódtak, és ezért a soproni kórház Ideg- és Elmeosztályára nyertem felvételt 1983. június 6-tól egy teljes hónapon át. Az elvégzett vizsgálatok shubok nélkül zajló, folyamatosan progrediáló sclerosis multiplex fennállását igazolták.” (Hetény 2017: 131).

⁴⁶ Tüskés Gábor *Mert ezt Isten hagyta...* című tanulmánykötetéről van itt szó (vö. Tüskés 1986).

gyakorlattal. Azt szeretném javasolni, hogy ismertetésedben a néprajzi anyaggal való összekapcsolás hiányolását valahogy úgy fogalmazhassam át, hogy mivel nálunk a mindennapi, nem a parasztsághoz kötött vallássosság történeti kutatásának a keretei nem alakultak még ki, a szerkesztő helyesen tette volna, ha erre a távolabbi célra egyértelműbben rámutat és milyen jó lett volna, ha több szerző képes lett volna ennek a voltaképpen mesterkéltén létrejött tudományágak közti határon átnyúló összefüggésnyalábnak az érzékeltetése.⁴⁷

1988. július 16-án Hofer egy újabb recenzió elkészítését köszönte meg Heténynek: „Az ismertetésnek tartalmát – mondanivalóját – illetően is örülök. Legfeljebb azt fájjalom kissé, hogy a kötetben megjelent protestáns írásokra nem szántál néhány mondatot. (Ezt esetleg még talán pótlólag is érdemes lenne beszúrni. Nem mintha így is nem jöhetne az ismertetés – jönni is fog – s így is kicsit hosszabb az átlagnál. (Viszont mégis csak a ref. egyház adta ki.)⁴⁸

A 2000-es évek elejétől Hofer már Hetény hozzá eljutott, eljuttatott könyveit is megköszönhette:

„Budapest, 2002 szept. 1.

Kedves János!

Tegnapelőtt kezünkhöz jutott – Mária kapta mint ismertetési példányt – a Győr-Moson-Sopron megye népművészete kötet.⁴⁹ Nagy örömmel láttam meg benne két fotódat, még hazai néprajzos idődből.⁵⁰

Gratulálok a képekhez, de nem csak ezért írok. Még augusztus elején valamikor kaptam meg szép könyvedet a Karancs-hegyi Mária-virrasztásról.⁵¹ Nem bízom a saját emlékezetemben: ugye, megköszöntem Neked? Mindenesetre változatos és szép köszönő sorokat gondoltam végig, akkor is, ha nem küldtem volna el. Én nagyon örülök, hogy megjelent – és

⁴⁷ Hofer Tamás levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1986. november 6.

⁴⁸ Hofer Tamás levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1988. július 16. A levélből nem azonosítható, mely mű recenzálásáról van szó, de tudjuk, hogy Hetény többször publikált a Hofer által szerkesztett *Ethnographia* hasábjain könyvismertetőket, recenziókat.

⁴⁹ Vö. Kücsán–Perger (szerk.) 2002.

⁵⁰ Heténynek a kötetben valójában három, az 1940-es évek első felében készített felvétele jelent meg a szóban forgó kötetben, Filep Antal a népi építkezésről, Domokos Ottó pásztorfaragásokról, illetve Perger Gyula vallásos életről és népszokásokról szóló tanulmányainak mellékleteként. Vö. Kücsán–Perger (szerk.) 2002: 162, 308, 529.

⁵¹ Vö. Hetény (gyűjt. és összeáll.) 2002.

így voltaképp az egykori személyes élményeid-találkozásaid is visszajutnak a hagyomány tovább-vitelébe. Köszönöm, hogy egykori, egyetemista-kori szentmártonkátai (és egyéb) jelentéktelen gyűjtéseimnek is helyet adtál.

Jó egészséget, szívbeli derűt kívánok szeretettel Tamás⁵²

Hofer Tamás Hetény hagyatékában megőrződött utolsó leveléből sem maradtak ki a pályatársak:

„Budapest 2010. 9. 8.

Kedves János!

Remélem, (úgy-ahogy) egészségben talál ez a levél. Én pár órával ez előtt kaptam belőle, talán Neked már kezdedben van de szívesen veszed, még ha a szövegen, személyek kiválogatásán lehet is fejet csóválni, illetve egyes személyek kihagyásán. (Ez utóbbiról nehéz szólni, olyan rohamosan és nagy arányban folyik a generációk váltása – de remélem nagyon Te itt vagy s kedélyed is jól áll. Nemrég hallottam Barna Gábortól, hogy könyved megjelenése szépen halad (ha már ott tartanak, hogy lehet megrendelni, vagy megfelelő boltban érte menni – mennék lelkesen.)

Magunkról, Máriával együtt, nem sokat tudok írni, kisebb-nagyobb nehézségek mellett karácsony körül elhagyott a látásom – csak úgy hirtelen, egyik estétől másnap reggelig – de most már ebben az ügyben is megvan a korszerű áthidaló pót-eszköz.

Sietek a postára, örömmel várnám válaszodat, (remélem az Edittel kapcsolatos híradás nem bosszant) Áldást, egészséget, derűt kívánok, szeretettel Tamás⁵³

Levélváltások ifj. Lele József önkéntes néprajzi gyűjtővel

Hetény az 1970-es évektől visszakerült szülővárosába. Papi munkája és betegsége mellett alig végzett „látható” tudományos munkát. Bálint Sándor boldoggá avatási eljárásának megindításában,⁵⁴ hiteles életrajzának

⁵² Hofer Tamás levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 2002. szeptember 1.

⁵³ Hofer Tamás levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 2010. szeptember 8.

⁵⁴ A kánonjog által szabályozott procedúra szerint a hivatalos eljárás minimum öt évvel a boldoggá avatandó halála után indulhat meg abban az egyházmegyében, ahol a jelölt elhunyt. 2005. május 25-én kezdődött az első, egyházmegyei szakasz az 1980. május 10-én elhunyt tudós mintegy ötszáz kötetre rúgó publikációinak átvizsgálásával. Az elkészült feljegyzéseket rendszerezve 2007 novemberében továbbították a Vatikánba.

feltárásában azonban aktívan részt vett.⁵⁵ E hosszú folyamat lenyomatai az ifj. Lele Józseffel, a szegedi Móra Ferenc Múzeum munkatársával, gyűjteménykezelőjével váltott levelek, aki 1995. június 29-én kereste meg levélben Hetényt:

„Kedves János bátyám!

Örömmel értesítem, hogy elkészültem Bálint Sándor-könyvemmel,⁵⁶ amelyet Gyulai Endre Püspök Úr felkérésére írtam meg.

Úgy sikeredett, hogy az életrajzára fűztem föl a saját önéletírásának részleteit, de azonnyomban, már ott, a kortársak oda vonatkozó emlékeit is.

Tizenöt fejezetre osztottam, amelynek befejező része a Boldog-dosszié levelezéseinek – benne kedves János bátyámé, illetve azokéból is válogatva, akik János bátyámhoz küldtek Bálint Sándor-leveleket – egy-egy szeletkáját.

A könyvnek a Lehetséges e boldog Bálint Sándor: gondolatot kell követnie, talán sikerül.

Kedves János bátyámtól szeretnék hozzájárulást kérni arra, hogy a könyv címének felhasználhassam, Az Úr készen találta Őt! – János bátyámtól származó, az Új Ember 1985. május 26.-i számában megjelent cikkének címét.⁵⁷ A püspök úrnak is tetszene ez a cím; ami mellé természetesen ott lenne: Bálint Sándor élete.

Válaszára várva szeretettel köszöntöm: József

Szeged, 1995. június 29. Ifj. Lele József⁵⁸

Hetény nemcsak a címhez adta meg hozzájárulását, hanem elküldte Lelének Bálint Sándor féltve őrzött leveleit is. Lele július 10-én válaszolt: „Hálás szívvel és szeretettel köszönöm levelét; különös képpen pedig azokat a Bálint Sándor-leveleket, amelyeket eleddig – érthető okkal – megőrzött, féltett kincseiként. [...] Igen sajnálom, hogy ezek a levelek nem juthattak el korábban, a könyv írása közben hozzám, hiszen – annak ellenére, hogy János bátyámtól igen gyakran, és több írásából (névvel) idézek, mint – ha jelen küldeményéből is tudtam volna egyet és mást,

⁵⁵ Már 1984-ben közzé tette cikksorozatát Bálint Sándor emlékére. (Hetény 1984a, 1984b, 1984c).

⁵⁶ Vö. ifj. Lele 1996.

⁵⁷ Vö. Hetény 1985b.

⁵⁸ Ifj. Lele József levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1995. június 29.

Bálint Sándor ember és nemzetszeretetéből felmutatni. Még akkor is, ha más oldala szinte nem is létezett, csak a szeretet.”⁵⁹

Hetény, Lele könyvének megjelenése és kézhezvétele után, hosszú levélben hívta fel a figyelmet a boldoggá avatási eljárás körüli fontos teendőkre:

„Sopron, 1996. április 26.

Kedves Jóska!

Nagy örömet szerzett Sándor bácsi életéről írott könyvével. Leginkább magával a megírással és – bizonyára nem kismértékű fáradtsággal járó – megjelentetésével.

Köszönöm kitüntető figyelmességét is a dedikációval és a köztes hivatkozásokkal.

Nagyon remélem, hogy ezzel az ügy előrelépett. Gondolom, hogy elsősorban azon a tájékon (»a szögedi nagytájon«) élénk fogadtatása lesz. Kívánatos lenne, hogy ezt egyházi alsóbb szintű körökben eléggé felkarolják. Az Új Ember-t és a Keresztény Életet is be kellene állítani megfelelő ismertetés révén. Ez még többeket megmozgatna. Bizonyára küldött példányt pl. Tóth Sándornak, aki aztán megtenné a magáét.

Emellett most már hozzá lehetne és kellene is hozzálátni egy lehetőséghez képest teljes kritikai életrajzhoz. Az illetékes Kongregáció ui. ezt kívánja, ha oda kerül az ügy. (Apor püspökatyá esetéről tudom). Ez azt jelentené, hogy a mostanit mintegy a nagyközönség számára íródottnak tekintve, a kritikai életrajzban mindent (!) jegyzetekkel és hivatkozásokkal kell dokumentálni – hiszen akik hivatalosan foglalkoznának vele, egyrészt semmit sem tudnak Róla, másrészt »hivatalból« hitetlenkednek. Ettől nem kell félni, mert az eddigi anyagban bőven van rá anyag és alap, csak össze kell szedni ezeket. Úgy gondolom, nem jelentene problémát, »csak« nagyon sok aprólékos munkát. Ehhez talán mielőbb egy bedolgozó munkacapatot kellene szervezni ott Szegeden.

Sajátosan fel kellene dolgozni Sándor bácsi szakmai (tehát a vallási néprajz[i.] ill. helytörténeti) munkásságát, mert én úgy látom, ahogy előrehaladt ezekben, úgy lelkiileg is érett, – vagy fordítva: ahogy lelkiileg érett, úgy tudott szakmailag is olyan »beleérző« képességre jutni, amely addig – őt megelőzően – senkinek sem sikerült, őutána pedig már szak-

⁵⁹ Ifj. Lele József levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1995. július 10.

mailag kötelező nívó! Ő ezt még hozzá egy többé-kevésbé ellenséges közegben és mostoha körülmények között végezte, tehát valóságosan »hősi fokon« hite megvallásával, azaz hite elvárásai szerint. Ezért az ő szakmai munkássága nemcsak néprajzi ill. helytörténeti bravúr, hanem éleltszent-ségének bizonyítékai.

Köszönjük mindehhez ezt a mostani kötetet, amely alaposan felkelti figyelmünket a továbbiakra és kötelez is minket erre!

Csatolok egy visszaemlékezést Bálint Sándorra, amely a mi szomszédunkban működő Nyugdíjas Pedagógus Otthon egyik lakójától való. Én vettem fel tőle sebtiben (bocsánat a sietség számos gépelési hibájáért: gépbe mondta ugyanis.)

Száz szónak is egy a vége: köszönet munkájáért és a figyelem további felkeltéséért.

Szívélyes üdvözléttel Hetény János⁶⁰

Levelezés Erdélyi Zsuzsannával

„Emlékek Bálint Sándorról címen foglaltam össze és tettem közzé a Szegedi Műhely 1990/1-4. számában⁶¹ azon huszonhatok megemlékezéseit, akik az Új Ember 1984. december 16-i számában közzétett kéresemre Bálint Sándorról tudtak, de önálló írással nem szándékoztak megnyilatkozni”(Hetény 2017: 98). Ugyanakkor 1990. május 10-én, Szegeden Bálint Sándor emlékülést is tartottak, amelyen a régi levelezőtárson, Szilárdfy Zoltánon kívül Barna Gábor, Juhász Antal, Szabó József, és Erdélyi Zsuzsanna is részt vett. Hetény önéletírásából nem derül ki, hogy mikor került kapcsolatba Erdélyivel, de hagyatékának tanúsága szerint először Erdélyi Zsuzsanna soproni előadását követően írt neki levelet 2001. június 14-én: „Amire észrevételet tennék, az a bizonyos »hitelesítő záradék«, melyről az egykori lelkipásztor – atya »teológice-liturgice abszurd« minősítést ad, s melyre Zsuzsa Néni is »belemegy«, megvédve persze annak szubjektív értékét.

Én viszont sem teológiailag, sem liturgikusan nem tarom abszurdnak azon alapon, hogy az ilyen imádságokat tulajdonképpen az un. tökéletes

⁶⁰ Hetény János levele ifj. Lele Józsefhez. Sopron, 1996. április 26.

⁶¹ Vö. Hetény 1990.

bánat felindításának lehet venni, különösen az ember elhagyatott, azaz papnélküli helyzetében. De manapság is tanítjuk az esti imához csatolva a teljes bánat felindítását.⁶² [...] Egyébként pedig hadd jelentssem, hogy e hó végén 1 hétre meghívást kaptam Karancsra. Gondoskodnak szállításonról is. Így ötven év múltán felmérhetem a mostani helyzetet. Nagy néprajzi helyzet ez, nemde? Úgy tetszik, a jó Isten, akinek hívása kedvéért annak idején félre tettem a folklórt, most visszaadja.⁶³ Deo gratias!⁶⁴

Zsuzsa Néni, nem felejtsem el, hogy imádkozzak dolgaiért! Szeretettel János atya⁶⁵

Erdélyi 2001. június 20-án válaszolt:

„Kedves János atya, szeretettel vettem levelét, bár kissé meglepődve. [...] Szép-okos szavait szívem szerint írta, mert én is az Ön véleményét osztom. Nemcsak a magam csekély teológiai tudása s esze után, hanem sokat konzultálván a kérdésről Alszeghy Zoltánnal s még előtte Lékai bíboros úrral...”⁶⁶

2001. augusztus 4-én, Sopronból küldte válaszlevelét Hetény:

„Kedves Zsuzsa Néni!

Csak most jutottam hozzá, hogy a »Hegyet hégék...« [sic!] 1999. évi kiadását⁶⁷ részletesen átnézzem. [...] Amint korábbi levelemben már megemlítettem, egyedül az elhíresült un. záradékokra vonatkozó »theologic et liturgice absurdum« minősítéssel nem tudok egyetérteni. Úgy értelmezem, ehhez az i. m. 777. oldalán hozzászólási felhatalmazást is kaptam. [...] Vajon éppen csak a záradék volna »theologic et liturgice absurdum«, tehát »igazolatlan«? Már eleve is azt kellene hinnünk, hogy ezek a záradékok sem maradnak igazolatlanul! Ennek »konok« képviselője vagyok. Az alábbiakban igyekszem ezt igazolni.”⁶⁸

Erdélyi egy hónap múlva köszönte meg Hetény észrevételeit:

⁶² Vö.: *Én lefekszem én ágyamba, mint a testi koporsóba...*

⁶³ Hetény e terepmunkájának eredményeként jelenhetett meg az „Alkonyattól virradatig” (Hetény gyűjt. és összeáll. 2002). Ugyanakkor az újabb karancsi gyűjtés – egészségi állapota miatt – módszertani változásokat is eredményezett. A kicédlázott anyag átnézősekor felmerült újabb kérdésekkel kapcsolatban adatközlőivel kezdett levelezni. A hagyatékban megőrzött „adatközlői levelek” feldolgozása még folyamatban van.

⁶⁴ Lat. Istennek legyen hála!

⁶⁵ Hetény János levele Erdélyi Zsuzsannához. Sopron, 2001. június 14.

⁶⁶ Erdélyi Zsuzsanna levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 2001. június 20.

⁶⁷ Vö. Erdélyi 1999.

⁶⁸ Hetény János levele Erdélyi Zsuzsannához. Sopron, 2001. augusztus 4.

„Budapest, 2001, szept. 4. Kedves jó Atya, [...] jelzem, hogy szép szavai teológiai értelmezései nagyon jól jöttek és engedelmevel, adott esetben, idézem is őket. [...] Köszönöm még egyszer szép levelét s számomra nagyon is hasznosítható észrevételeit. Köszönöm, hogy energiát, időt szánt az új Hegyet hágék kötetre is s talán rajta keresztül a népi lelkiség még jobb megismerésére.”⁶⁹

Végül megjegyzem, hogy Hetény Erdélyi Zsuzsannának is elküldte karancsi terepmunkájának nyomtatott változatát. A könyvet Erdélyi 2002. augusztus 10-én írt levelében köszönte meg:

„Kedves Atya, megkaptam szép könyvét. Örömet szerzett vele. Szeretem a Karancs vidékét és a kegyhelyhez is emlékezetes gyűjtéseim kötetnek. Különben az egész nagylelkű mélyen vallásos palócsághoz. Így Atya gyűjtései közül sok ének visszhangzik bennem s fölidézi a búcsú sajtáságos hangulatát, táj- és lélekbéli szépségeit. No meg a lebegő-beszédű nép nyitottságát, szívélyességét.

Fontos, hogy kötete megjelent: ezzel egy spirituális kistáj – végülis minden kegyhely körzete az – rajzát és belső jegeit mutatja be.”⁷⁰

A magyarok Máriája

Sok várakozást követően, 2011-ben megjelent *A magyarok Máriája: Mária-tiszteletünk teológiája és néprajza* címmel Hetény összegző műve. „Csak 800 példányban vállalták. Szerettem volna minél alacsonyabb forgalmi árat kieszközölni, ezért elfogadtak tőlem 1.200.000.- forint ajándékozás felajánlását (megvan az átvételi nyilatkozat), de 2980. Ft-alá nem voltak hajlandók lemenni, »Mert mi lesz a másokéival? Meg: nem keresik ám!«

– Hát ez a másik csalódásom: a 800 darab tényleg »elég« volt. A főpásztorok megkapták SZIT-től⁷¹ az ingyenes könyvcsomagot, kérésemre állítólag körlevélileg ajánlották is azzal, hogy sajátjukat elszámolhatják a templomi vagy egyházközségi kiadásoknál. De hiába. Hozzám érkezett jelzések szerint egyetlenegy plébánia jelentkezett az országból, hogy kér

⁶⁹ Erdélyi Zsuzsanna levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 2001. szeptember 4.

⁷⁰ Erdélyi Zsuzsanna levele Hetényi Jánoshoz. Budapest, 2002. augusztus 10.

⁷¹ Szent István Társulat.

két példányt!” – írta a kötet megjelenéséről és fogadtatásáról csalódottan Hetény a későbbi visszaemlékezésében (Hetény 2017: 145–146).

E könyv kiadásával kapcsolatos egyoldalú levelezés képezi Hetény levélhagyatékának utolsó csomagját. Hetény segítséget kérő sorai többnyire válasz nélkül maradtak, de a diplomatikus elutasítást tartalmazó válaszlevelek sem segítették elő a hatalmas munka megjelenését.

A kész könyvből a szerző saját költségén minden egyes megszólítottnak tiszteletpéldányt küldött. Pozitív visszajelzést ugyanakkor csak a még élő barátoktól és az értő néprajzos kollégáktól kapott. Így rendezte külön dossziéba a karanci adatközlők, a soproni ismerősök, Voigt Vilmos, Török József és az egykori soproni diáktárs, Andrásfalvy Bertalan leveleit. A Hosszúhetényből 2011. június 30-án érkezett levélben Andrásfalvy így írt:

„Kedves János!

Nagyon szépen köszönöm könyvedet, pompás, értékes ajándék, és elsősorban nekem, nem is a »néprajza«, hanem hitemet erősítő ereje jelent nyereséget. [...] Nagyon szép ez a munkád. Még csak bele – de nem el – olvastam. Nem is lehet egyszerre...”⁷²

Összegzés

Hetény János önéletírásában, amelyben „a vallási néprajzi kutatások szemüvegén keresztül szemlélte és írta le életének történetét, s a leírásban már gyermekkorától keresve és megtalálva a néprajz, a kultusztörténet, a tudományos kutatás felé mutató szálakat” (Barna 2017: 10), saját személyénél fontosabbak mesterei és pályatársai. Az egodokumentum több fejezetét a – többszöri költözése közben is megőrzött – levelezése alapján állította össze.

Bár például Csatkai Endrével való kapcsolatáról csupán két rövid bekezdésben emlékezik meg, fennmaradt levelezésük arról tanúskodik, hogy „Endre bácsi” atyai jó barátként, a pályakezdő etnográfus szellemi mentoraként egyengette Hetény útját (Perger 2020: 459).⁷³ Hetény

⁷² Andrásfalvy Bertalan levele Hetény Jánoshoz. Hosszúhetény, 2011. június 30.

⁷³ Csatkai hagyatékában húsz – Hetény János által hozzá írt – levél, levelezőlap maradt fenn, 1948 augusztusától 1952. május elejéig. Soproni Múzeum. Kézirattár. Csatkai hagyaték. Levelezés. (SMCsL.) Vagyis a Soproni Múzeum igazgatója fontosnak tartotta már a végzős középiskolás írásos beszámolóinak archiválását is.

ugyanakkor nemcsak Csatkai, hanem későbbi mesterei és pályatársai leveleit is megőrizte, az általa írt fontosabb levelekről pedig másolatot készített.⁷⁴ A hagyatékában fennmaradt levelezés nem csupán kiegészít(he) i Hetény önéletrírását, hanem megmutatja a vallási néprajz területén végzett munkájának tényleges jelentőségét is.

Szakirodalom

Balassa Iván

1993 Fél Edit emlékezete. In: Fülemlile Ágnes – Stefány Judit (szerk.): *Emlékezés Fél Editre*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 17–20.

Barna Gábor

2017 Bálint Sándor nyomdokain. Egy 20. századi tudós pap portréja. Előszó. In: Hetény János: *Számvetésem hivatásomról, családomról*. (A Valláskutatás Kultúrakutatás Könyvei, 31.; Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 57.) MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 9–14.

Csapody Miklós

2014 „Írok, tehát vagyok” Csatkai Endre és Bálint Sándor levelezése (1943–1962). *Ars Hungarica* XL. (3) 364–423.

Erdélyi Zsuzsanna

1999 *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Kalligram, Pozsony.

Fél Edit

1985 Margit és a halál. *Vigilia* L. (11) 865–871.

Gari Margit

1983 *Le Vinaigre et le Fiel. La vie d'une paysanne hongroise* [Fél Edit szerk.]. (k. n.), Budapest.

⁷⁴ Hetény pályakezdésének dokumentumait, gyűjtőfüzeteit, fényképeit és rajzait 2000-ben e sorok szerzőjének ajándékozta. Halála után irathagyatékának egy általa összeállított része a Szegedi Egyetem Néprajz Tanszékére került, másik része pedig a Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ Kincstár és Könyvtár kollekciónak gyarapítja. A hagyaték győri részében így – ha sokszor csak másolatban is – sok esetben hiánytalanul megtalálhatók az egyes – Hetény által fontosnak tartott – „levélpárok”.

Hetény János

1948 Fogadott ünnep és mondája Fertőhomokon. *Ethnographia* LIX. (1–4) 151–155.

1984a „Amire az életemet feltettem.” Bálint Sándor emlékére (1.). *Új Ember* XL. (31) 6.

1984b „Anima candida”: egyre tisztultabb látással. Bálint Sándor emlékére (2.). *Új Ember* XL. (32) 6.

1984c „Aki tovább álmodja, alkotja[,] kifejezi...” Bálint Sándor emlékére (3.). *Új Ember* XL. (33) 6.

1984d Kérés. *Új Ember* LI. (51) 4.

1985a Margit Gari: Le vinaigre et le fiel. (Ecet és epe. Egy magyar parasztasszony élete.). *Vigilia* L. (11) 922–923.

1985b Hajszálgyökerek. Az Úr készen találta őt. *Új Ember* XC. (21) 6.

1986 Gari Margit: Le Vinaigre et le Fiel. La vie d'une paysanne hongroise. Ecet és Epe. Egy magyar parasztasszony élete. In: Benda Kálmán – Beliczay Angéla – Erdős György – Nagy György – Nagy Edit – Szabó Julianna (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IV–V. 1984–85*. Magyar Tudományos Akadémia–Soros Alapítvány Bizottság, Budapest, 299–302.

1988 Ismertetés [Tüskés Gábor „Mert ezt Isten hagyta...” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből* című kötetéről]. *Ethnographia* XCIX. (1) 132–133.

1990 Az élő emlékezés hézagpótló értéke. Bálint Sándorra emlékezem c[ímű]. gyűjtésem tanulságai. *Szegedi Műhely* XXIX. (1–4) 71–75.

2011 *A magyarok Máriája. Mária-tiszteletünk teológiája és néprajza*. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 24.) Szent István Társulat, Budapest.

2017 *Számvetésem hivatásomról, családomról*. (A Valláskutatás Kultúrakutatás Könyvei, 31.; Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 57.) MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged.

Hetény János (gyűjt. és összeáll.)

2002 *Alkonyattól virradatig. Nagyboldogasszony virrasztása a Karancs-vidéken. A búcsúsok kézikönyve*. (k. n.), Sopron.

Horváth László – Soós Imre (szerk.)

1941 *Ősi sopronmegyei nemzetségek I. Képek a sopronmegyei községek és családok történetéből*. Székely és Társa kiadása, (h. n.).

Huizinga, Johan

[1938] *A középkor alkonya* [Szerb Antal ford.]. Athenaeum, Budapest.

Kücsán József – Perger Gyula (szerk.)

2002 *Népművészeti örökségünk. Győr-Moson-Sopron megye népművészete*. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr.

ifj. Lele József

1996 *„Az Úr készen találta Őt” Bálint Sándor élete*. Korda Kiadó, Kecskemét.

Missuray-Krúg Lajos

1943a *Hany Istók, rábaközi regék hőse*. A „Soproni Szemle” különnyomata. Soproni Városszépítő Egyesület Kiadása, Sopron.

1943b *Hany Istók, rábaközi regék hőse*. *Soproni Szemle* VII. (1) 24–57.

Perger Gyula

2020 *„Kedves Jani fiam...” Hetény János és Csatkai Endre levelezése*. *Soproni Szemle* LXXIV. (4) 459–492.

Torma Margit – Kelemenné Torma Erzsébet (összeáll.)

2017 *Hetény János irodalmi munkássága*. In: *Hetény János: Számvetésem hivatásomról, családomról*. (A Valláskutatás Kultúrakutatás Könyvei, 31.; Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 57.) MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 149–161.

Tüskés Gábor

1986 *Mert ezt Isten hagyta... Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Melléklet

Levelek Hetény János Győrött őrzött hagyatékában

Bálint Sándorral váltott levelek

1. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. [Budapest], 1951. április 18.
2. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1951. május 30.
3. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Budapest, 1951. június 21.
4. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. [Budapest], 1951. július 12.
5. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. [Szeged], 1951. július 16.
6. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. [Sopron], 1951. augusztus 31.
7. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. [Budapest], 1951. szeptember 25.
8. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1951. október 15.
9. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. [Budapest], 1951. október 20.
10. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Budapest, 1951. december 21.
11. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1952. január 15.
12. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. [Budapest], 1952. február 11.
13. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. 1952. március 27.
14. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. [Szeged], 1952. június 12.
15. Hetény János levele Bálint Sándornak [Budapest], 1952. október 5.
16. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1952. október 17.
17. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. [Budapest], 1952. december 5.
18. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1953. január 26.
19. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. [Budapest], 1953. február 4.
20. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. (Kézzel írt.)
21. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. [Szeged], 1953. április 16.
22. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Budapest, 1954. február 14.
23. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Sopron, 1954. június 24.
24. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Budapest, 1955. március 15.
25. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Sopron, 1955. július 16.
26. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Sopron, 1955. augusztus 8.
27. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Sopron, 1955. szeptember 12.
28. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Budapest, 1955. november 22.
29. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. [Szeged], 1955. december 16.
30. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Budapest, 1956. március 15.
31. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1956. március 29.
32. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. [Sopron], 1957. március.
33. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Győr, 1957. április 11.
34. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. [Szeged], 1957. Húsvét után.
35. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Győr, 1957. június 30.
36. Bálint Sándor levele Hetény Jánosnak Szeged, 1957. július 6.
37. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Győr, 1958. február 9.

38. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1958. február 19.
39. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1958. Gyümölcsoltó vigiliáján. (Kézírt levél. „Eredetijét megküldtem ifj. Lele József gyűjteményébe Szegedre 95. 07. 05.”)
40. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. 1964. április 27. és május 8. között. (Kézírt leveleslap Németországból. A címzett: Ft. Hetény János Úrnak Győr Ungarn Püspökvár”)
41. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Győr, 1964. július 17.
42. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. Győr, 1968. szeptember 1.
43. Hetény János levele Bálint Sándorhoz. [Sopron?], 1973. Húsvét.
44. Hetény János Bálint Sándorhoz. Sopron, 1974. november 2.
45. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. [Szeged], 1974. Márton napján.
46. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. [Szeged], 1979. Húsvét.
47. Bálint Sándor levele Hetény Jánoshoz. [Szeged], 1980. március 19.

Csatkai Endrével váltott levelek

1. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Fertőendréd, 1948. augusztus 22.
2. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1948. szeptember 15.
3. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1949. január 12.
4. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Buda, 1949. január 24.
5. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1949. február 16.
6. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1949. március 22.
7. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1949. április 3.
8. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Sopron, 1949. április 22.
9. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1949. május 3.
10. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1949. október 11.
11. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1950. február 10.
12. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1950. május 29.
13. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1950. október 1.
14. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1951. március 9.
15. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1951. április 15.
16. Csatkai Endre levele Hetény Jánoshoz. Sopron, 1951. május.
17. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1951. május. 14.
18. Csatkai Endre levele Hetény Jánoshoz. Sopron, 1951. május 23.
19. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1951. június 5.
20. Csatkai Endre levele Hetény Jánoshoz. Sopron, 1951. szeptember 10.
21. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1951. szeptember 27.
22. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1951. november 19.
23. Csatkai Endre levele Hetény Jánoshoz. Sopron, 1951. december 8.
24. Hetény János levele Csatkai Endréhez. Budapest, 1952. május 1.
25. Csatkai Endre levele Hetény Jánoshoz. Sopron, [1956. december vége]
26. Csatkai Endre levele Hetény Jánoshoz. Sopron, 1957. január 19.
27. Csatkai Endre levele Hetény Jánoshoz. Sopron, 1957. október 4.

Erdélyi Zsuzsannával váltott levelek

1. Hetény János levele Erdélyi Zsuzsannához. Sopron, 2001. június 14.
2. Erdélyi Zsuzsanna levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 2001. június 20.
3. Hetény János levele Erdélyi Zsuzsannához. Sopron, 2001. augusztus 4.
4. Erdélyi Zsuzsanna levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 2001. szept. 4.
5. Erdélyi Zsuzsanna levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 2002. augusztus 10.
6. Erdélyi Zsuzsanna levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 2006. április 11.

Fél Edittel váltott levelek

1. Fél Edit levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1973 szept. 9.
2. Fél Edit levele Hetény Jánoshoz. Mátraháza, 1975. április 9.
3. Fél Edit levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1975 Pünkösd oktávján.
4. Fél Edit levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1975. július 24.
5. Hetény János levele Fél Edithöz. Sopron, 1975. július 29.
6. Fél Edit levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1975. augusztus 17.
7. Fél Edit levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1975. augusztus 28.
8. Fél Edit levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1985. május 17.
9. Fél Edit levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1985. október 27.
10. Fél Edit levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1987 Karácsony.

Gari Margittal váltott levél

1. Gari Margit „néni” levele Hetény Jánoshoz. Mezőkövesd, 1988. február. 28.

Hofer Tamással váltott levelek

1. Hofer Tamás levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1986. szeptember 26.
2. Hofer Tamás levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1986. november 3.
3. Hofer Tamás levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1988. július 16.
4. Hofer Tamás levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 2002. szeptember 1.
5. Hofer Tamás levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 2003. december 14.
6. Hofer Tamás levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 2005. december 19.
7. Hofer Tamás levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 2010. szeptember 8.

Lele Józseffel váltott levelek

1. Lele József levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1995. június 29. (Gépetl, kézzel aláírt. A levél tetején Hetény jegyzete: „Válasz: 95. 07. 05.”)
2. Lele József levele Hetény Jánoshoz. Szeged, 1995. július 10.
3. Hetény János levele Lele Józsefhez. Sopron, 1996. április 26.

Ortutay Gyulával váltott levél

1. Ortutay Gyula levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1952. június 2.

Radó Polikárpval váltott levél

1. Radó Polikárp levele Hetény Jánoshoz. Budapest, 1957. április 10.

Szilárdfy Zoltánnal váltott levél

1. Szilárdfy Zoltán levele Hetény Jánoshoz. Székesfehérvár, 1968. augusztus. 5.

„...așa cred, că în disciplina noastră lucrarea ta s-ar dovedi a fi o revoluție metodologică, dacă am ajunge să fie editat.”

Cariera lui János Hetény prin prisma corespondenței sale științifice

János Hetény s-a născut într-o cultură burgheză ungaro-nemțească specifică pentru Sopron, iar odată cu organizarea cercetărilor rurale din 1943 a câștigat un premiu la concursul lansat de Institutul de Cercetare al Mediului și Poporului cu lucrarea sa bazată pe munca de teren de lângă lacul Fertő. În 1946, pe când avea 16 ani, Departamentul de Etnografie al Institutului Științific Teleki Pál l-a delegat să realizeze lucrări de culeger etnografică în zona Sopron. În 1948 a fost admis la facultate cu ajutorul lui Endre Csatkai. La Budapesta a preluat specializarea maghiară–franceză–etnografie, însă a fost nevoit să renunțe în 1951, căci concomitent s-a înscris și la teologia romano-catolică. Deși a apărut autobiografia lui Hetény sub formă de carte, vom cunoaște cel mai bine evoluția carierei sale, relațiile sale științifice și umane, cercetările sale inițiatoare în domeniul etnografiei religiei mai ales din corespondența sa. Astfel că studiul de față încearcă o schițare a vieții lui prin prisma corespondenței sale cu Endre Csatkai, Sándor Bálint, Edit Fél, Tamás Hofer, Zoltán Szilárdfy, Zsuzsanna Erdélyi.

“...I Fell That in Our Discipline Your Work Would Represent a Methodological Revolution, if It Could Be Published.”

The Career of János Hetény through His Scientific Correspondence

János Hetény was born in the specific Hungarian–German bourgeois culture of Sopron and once with the organization of rural research, in 1943, he won a prize at the competition launched by the Landscape and Folk Research Institute with his paper based on his fieldwork near Lake Fertő. In 1946, when he was only 16, the Ethnographic Department of the Teleki Pál Scientific Institute engaged him to conduct ethnographic collecting in the Sopron area. In 1948 he went to university with the help of Endre Csatkai. In Budapest he had to put an end to his Hungarian–French–ethnography specialization in 1951, because in the same time he also attended the Roman-Catholic theology. Although his autobiography was published, we can really discover his career, scientific and social relations, plus his innovative research on the field of ethnography of religion through his correspondence with scholars like Endre Csatkai, Sándor Bálint, Edit Fél, Tamás Hofer, Zoltán Szilárdfy, and Zsuzsanna Erdélyi.

Tekei Erika

Szabó Judit gerneszezi népmese gyűjteményének, Berekméri Sándor meséinek recepciója a korabeli dokumentumok tükrében

A tanulmány egy 1977-ben közzétett gerneszezi népmese gyűjtemény – *Rózsa királyfi. Berekméri Sándor gerneszezi meséi*. Gyűjtötte, a bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel ellátta Szabó Judit. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest (Szabó gyűjt., bev. tan. írta, jegyz. ell. 1977) – recepció-történetét ismerteti, korabeli dokumentumok alapján. Válogatást nyújt a kézirat kapcsán a szak- és kiadói szerkesztőknek, Salamon Anikónak és Dávid Gyulának, valamint a szaklektornak, Nagy Olgának a kötet szerzőjével, a népmese gyűjtő Szabó Judittal folytatott levelezéséből; a Kriterion Könyvkiadó kolozsvári fiókszerkesztőségének a bukaresti központi szerkesztőséggel való levelezéséből; a könyvkiadó irattárának, valamint a kötet megjelenése után az író-olvasó találkozóknak a dokumentumaiból, melyeknek lelőhelye az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) – Szabédi László Emlékház Kézirattára, a Kriterion Könyvkiadó Kolozsvári Szerkesztőségének Irattára és Szabó Judit hagyatéka, amely a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi dokumentumtárában kapott helyet.¹

¹ Köszönettel tartozom az EMKE – Szabédi László Emlékház munkatársainak és dr. Széman Péternek, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület országos elnökének, valamint dr. Szócsné Gazda Enikőnek, a Székely Nemzeti Múzeum néprajzi részlege vezetőjének a kutatómunkámhoz nyújtott segítségükért, továbbá a két intézménynek, hogy hozzájárult az ott őrzött levéltári anyagok közléséhez. Köszönettel tartozom továbbá Dávid Gyulának, akihez a romániai magyar népköltészeti kiadványok szerkesztésére vonatkozó kérdéseimmel fordulhattam 2018-ban megvédett doktori disszertációm írása közben, és aki egyik levelében felhívta a figyelmem a Kriterion Könyvkiadó kolozsvári levéltárának iratanyagára.

Kérdésem az, hogy miről és milyen kontextusban szólnak ezek a szövegek, hogyan készült egy mesegyűjtemény, milyennek kellett lennie egy népmesegyűjteménynek, mit árulnak el erről az adott történelmi-politikai korszakban írott szerkesztői dokumentumok és a recenziók, kritikák.

A mesegyűjtő, a mesemondó és a népmesegyűjtemény

Szabó Judit néprajzi szakíró, népmesegyűjtő, tanár és muzeológus 1942. szeptember 13-án, a Maros megyei Gernyeszegen született. Középiskolai tanulmányait Szászrégenben végezte 1961-ben, majd a Babeş–Bolyai Tudományegyetem hallgatója volt, magyar nyelv és irodalom szakos tanári oklevelet szerzett 1967-ben. Csíkszentdomokoson (1967–1973), Kászonalitízen (1974–1980) és Kézdivásárhelyen (1980–1993) volt tanár, majd 1993-tól a kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum² muzeológusaként tevékenykedett. 1990–91 között a *Székely Újság*, 1996-tól a kézdivásárhelyi Siculus Rádió külső munkatársa volt. 2017. szeptember 7-én hunyt el Kézdivásárhelyen.³

Rózsa királyfi című népmesegyűjteménye a kolofon szerint 11 745 példányban,⁴ 36,50 nyomdai ív terjedelemben jelent meg. A vaskos, 584 oldalas kötet a gernyeszegi Berekméri Sándor 16 varázs- és novellameséjét, Szabó Judit 68 oldalas bevezető tanulmányát és az általa összeállított

² Ma Incze László Céhtörténeti Múzeum.

³ Lásd <https://kriterion.ro/glossary/szabo-judit/> (letöltve: 2022. november 26.) és Haszmann Pál: Szabó Judit néprajzkutató, tanárnő emlékére. Lásd <https://www.hirmondo.ro/kultura/szabo-judit-neprajzkutato-tanarno-emleker/> (letöltve: 2022. november 26.)

⁴ Példányszám: 7500+40 füzve, 4000+50+15+140 kötve. A Kriterion Könyvkiadó gondozásában megjelent kötetek kolofonjában ilyen módon feltüntetett példányszámokat illetően Dávid Gyula 2018. május 30-án, nekem címzett levelében ezt írta: „A +-ok magyarázata kétféle: egy időben a forgalomba került példányszám mellett fel kellett tüntetni külön a kötelezpéldányokat is, ez a két kis plusz szám. Amikor a plusz szám nagy, az az exportot jelenti. Ez utóbbival kapcsolatban a gyakorlat az volt, hogy a Hivatal által jóváhagyott (Bun de cules-pecséttel ellátott) kéziratot elküldtük Magyarországra a Kiadói Főigazgatóságnak, s az továbbította (előre megállapodott tematikai elosztás szerint) az illetékes magyarországi kiadóknak. Az lektoráltatta, megírta a rendelésre javasolt példányszámot, ami ugyanazon az úton jutott vissza a romániai kiadóhoz. A Kriterion kéziratai az Európához (világirodalom), a Szépirodalmihoz és a Gondolathoz (társadalomtudományok stb.) kerültek, ezekkel a Kriterionnak tartalmi kérdésekben közvetlen kapcsolata is volt.”

jegyzetapparátust⁵ tartalmazza. A könyv szakszerkesztője Salamon Anikó,⁶ műszaki szerkesztője Bálint Lajos volt.

A bevezető tanulmány szerint Szabó Judit 1965-ben egyetemistaként, szakdolgozatához szeretne volna összegyűjteni a gyermekkorában otthon hallott meséket, de édesanyja elfelejtette őket, csak töredékek jutottak eszébe. Az édesapja hívta fel a figyelmét a szomszédjukban lakó, akkor 71 éves Berekméri Sándorra, akit kisgyermek korától jól ismert, de sohasem hallotta mesélni.⁷ 1966 nyarától diktálás után, kéziratos lejegyzéssel, majd magnetofonnal, hangfelvételeket készítve gyűjtötte tőle a meséket, és a gyűjtés hírére falubeli mesehallgatók is gyülekezni kezdtek. Az idősebbek és a középkorúak még jól emlékeztek Sándor bácsi egykori mesemondó-alkalmaira, az 1940-es években még szívesen hallgatták kalandos, hosszú meséit.

Berekméri Sándor 1896. október 18-án született Gernyeszegen, szegényparaszt családban. Az I. világháború idején behívták a hadseregbe, majd – miután hazakerült a frontról – apjával együtt a lelkészi földet dolgozta. 1920-tól 1959-ig a marosvásárhelyi cukorgyárban dolgozott. 1921-ben megnősült, három gyermekük született. A II. világháború idején újra

⁵ *Jegyzetek a bevezetőhöz, Jegyzetek a mesékhez és Tájszójegyzék.*

⁶ Salamon Anikó (Réty, 1945. július 2. – 1981. július 1. Kolozsvár) – Középiszkolai tanulmányait a sepsiszentgyörgyi Elméleti Líceumban végezte 1963-ban, egyetemi tanulmányait a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetemen kezdte (1964–1966), ezt követően, az 1968–1969-es tanévben a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Filológiai Karának hallgatója volt, majd a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem néprajz–magyar szakát végezte el, 1969–1973 között. Lásd <https://kriterion.ro/glossary/salamon-aniko/> (letöltve: 2022. november 26.)

⁷ „Igaz, hogy ebben az időben, az 1950-es, 60-as években már élő, közösségben történő mesemondás nem volt Gernyeszegen. A század elején, sőt a második világháborúig elevenen élő hagyományok a változó körülmények hatására hihetetlen gyorsasággal alakultak át, merültek feledésbe. [...] A városias, polgári ízlés egyre jobban háttérbe szorította a hagyományos lakásberendezést, öltözködést. A felszabadulás után mind többen kerestek munkát a marosvásárhelyi üzemekben, gyárakban. A megváltozott életforma egyre jobban kiszorította az addig elevenen élő szokásokat, amelyek részben a munkaalkalmakhoz: aratáshoz, betakarításhoz, részben a jeles napokhoz: újév, karácsony, farsang, húshagyó, húsvét, lakodalom, sorozás, temetés szokásköréhez kapcsolódtak. Ma mindössze a lakodalom, a húsvéti fenyőág-ajándékozás és az újévi rigmusmondás van meg, igen megváltozott formában és tartalommal. Városhoz közel lévő, külső képében is urbanizálódott falu Gernyeszeg, és talán ez volt az oka, hogy a folkloristák, néprajzi gyűjtők egyáltalán nem keresték fel. A mesemondás is elmaradt, csupán az idősebbek és középkorúak emlékeznek még rá vagy beszélgetnek a családban, kizárólag a gyermekeknek” (Szabó gyűjt., bev. tan. írta, jegyz. ell. 1977: 5–6).

behívták katonának. A cukorgyári munkán kívül idénymunkát is vállalt, rönkölést, deszkarakást, tutajozást, a vasútnál is dolgozott, és egész életében földet művelt, állatokat gondozott. Gyógyítóként is ismerték a faluban, rándulásokkal, ficamokkal fordultak hozzá segítségért. A faluközösség megbecsült, köztiszteletben álló tagja volt.⁸

Repertoárjának legjelentősebb részét a gyermekkorában, édesapjától, Berekméri Györgytől hallott mesék alkották. A katonai szolgálatai idején és a különböző munkaalkalmakon mesemondó és -hallgató is lehetett, új mesék tanulására nyílt lehetősége. Mindig szeretett olvasni, de gyerekként és fiatal korában kevés ideje jutott rá, idős korában viszont – az 1960-as évek közepén is, amikor Szabó Judit a meséit gyűjtötte – nagyon sokat olvasott.⁹ Alkotó típusú mesemondó volt, és bár nagyon szeretett olvasni, igazi mesének azt tartotta, amit élőszóban hallott.¹⁰ Fiatal korában és középkorúként hagyományos kontextusban, kukoricahántáskor, hosszú gyalogutak, vásárba menés, vasárnap délutáni „kiülések”¹¹ alkalmával mesélt, vagy a falun belül egymást jól ismerő, a faluközösséghez tartozó felnőtteknek, férfiaknak és nőknek, különböző korosztály képviselőinek, vagy pedig a katonaságnál és az idénymunkák idején, amikor csak férfiak voltak a hallgatói. A gyermekeinek és az unokáinak is mesélt. Minden alkalommal a mesehallgatók szerint alakította a témát, az előadásmódot és a mese terjedelmét.

⁸ „Berekméri Sándor a falu megbecsült embere, mindenki szereti, tiszteli, és nem a mesetudásáért, mesemondói tehetségéért, hanem példamutató, munkás életéért.” (Szabó gyűjt., bev. tan. írta, jegyz. ell. 1977: 11).

⁹ „Ahogy írni-olvasni megtanult, mindig szívesen olvasott, ha ideje volt rá. Fiatalabb korában kevés ideje volt, de most, mintha pótolni akarná az elszalasztott lehetőséget, szinte naphosszat olvas. A községi könyvtár egyik legtöbbit kölcsönző olvasója. Legkedvesebb olvasmányai a kalandos Verne-könyvek, történelmi regények, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Móra Ferenc, Gárdonyi Géza írásai. Beszélgetéseink során meglepett tájékozottsága, hozzáértése nemcsak foglalkozását, a falu életét, szokásait illető dolgokban, hanem a politikában, történelemben, földrajzban is.” (Szabó gyűjt., bev. tan. írta, jegyz. ell. 1977: 11).

¹⁰ „A valamikor hallott és az olvasott meséből, a forrástól való elkülönítés szándékával, sajátosan egyéni módon alkot óriási, száztíz lapnyi terjedelmű, valóságos mesefolyamot.” (Szabó gyűjt., bev. tan. írta, jegyz. ell. 1977: 11).

¹¹ „A vasárnap délutáni »kiülések«, amelyek a század elején jó mesemondási lehetőségek voltak, s amikor Sándor bácsi apja sokat mesélt »a sáncon«, ma ugyan még megvannak, de a padokon már nem mese hangzik, hanem a férfiak politizálnak, az asszonyok ügyes-bajos dolgaikat tárgyalják. Nem mintha régebben ez nem lett volna téma, de emellett jól megfért a mese is.” (Szabó gyűjt., bev. tan. írta, jegyz. ell. 1977: 21).

A népmese gyűjtemény és kontextusa, a könyv születése

A magyar népmesék kiadásának etalonja az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozatban öltött formát, a 20. század második felétől ez a sorozat szolgált a mesék sajtó alá rendezésének mintájául. 1940-ben jelent meg a sorozat első kötete, a *Fedics Mihály mesél* című (Ortutay 1940), mellyel a szerkesztője, Ortutay Gyula új irányt kívánt szabni a mesekutatásnak és -kiadásnak. A szemléletet a folklorisztika története *egyéni ségkutató módszer*nek nevezi, és *magyar* vagy *budapesti iskolaként* is számontartja. Szakítva a 19. században indult *Magyar Népköltési Gyűjtemény* című sorozat koncepciójával, célja egyetlen mesemondó teljes repertoárjának feltárása volt, az elhangzott meséknek a mesemondó személyiségjegyei, társadalmi helyzete és kulturális környezete alapján való azonosítása (Nagy 2015: 86). Ortutay Gyula első tanítványai, Dégh Linda, Kovács Ágnes, Banó István, az ő utasításait és elvárásait követve adták ki saját mesegyűjteményeiket. A romániai magyar népmesekutató is ezt az *egyéni ségkutató módszert* tekintette mintának, fontosnak tartotta a mesemondók vizsgálatát, élettörténetük, repertoárjuk alakulásának, mesemondásuk alkalmainak a bemutatását, a mesemondók és közösségük viszonyának vizsgálatát, a mesemondás kontextusának feltárását. Az 1960-as évek végétől Szabó Judit népmese gyűjteményének megjelenéséig sorra láttak napvilágot a különböző, ún. egyéni ségmonográfiák az Irodalmi Könyvkiadó, majd a Kriterion Könyvkiadó gondozásában (Faragó 1969, Balla 1970, Nagy–Vöő gyűjt. és lej., bev. tan. és jegyz. kíséri 1974). Szabó Judit kötetét követően jelent meg a sorban például Fábíán Imre *Világszép asszony* című, Koczkás Sándor meséiből összeállított gyűjteménye (Fábíán 1984).

Szabó Judit népmese gyűjteményének bevezető tanulmányából megismerhetjük Berekméri Sándor élettörténetét, a faluközösségben betöltött helyét és szerepét, a mesemondó repertoárját, forrásait, a meseszövegek megismerésének, hagyományozódásának körülményeit, mesetanulási lehetőségeit, a mesemondás alkalmait és helyszíneit, megtudhatjuk, hogy élete során kik voltak a hallgatói, mit jelentett számára a mesemondás, hogyan szerkeszti meg, formálja meg a meséit, mesehőseit, milyen a mesemondói stílusa, és számba veszi a nyelvi, nyelvjárási sajátosságokat is.

A kötet az állami nemzetiségi kiadóvállalat, a Kriterion Könyvkiadó gondozásában jelent meg. A romániai nemzeti kisebbségek kiadványai-

nak megjelentetése céljából létrehozott, bukaresti székhelyű intézménynek indulásától, 1970-től Kolozsváron is működött magyar szerkesztősége, 1992 áprilisáig Dávid Gyula vezetésével (Dávid 2012).

Salamon Anikó személyében a Kriterion Könyvkiadónak Budapesten néprajz szakot végzett szerkesztője is volt, aki 1973–1975 között a kiadó külső munkatársaként tevékenykedett, majd 1975–1981 között a kolozsvári fiókszerkesztőség könyvszerkesztője lett, elsősorban a néprajzi köteteket és a *Téka*-sorozatban megjelent könyveket szerkesztette. Ő volt a szakszerkesztője Szabó Judit geryeszegi népmesegyűjteményének is.

Levelek, szerkesztőségi dokumentumok a Szabó Judit-hagyatékban

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi Dokumentumtárában őrzik Szabó Judit hagyatékát, a Fond. 10., 15. számú dobozban a *Rózsakirályfi* című népmesegyűjteményre vonatkozó dokumentumokat.¹² Szabó Judit tematikusan nagyobb borítékokba rendezte a leveleket, könyve megjelenése után pedig a recenziókat, rádióadások szövegeit és az író-olvasó találkozók dokumentumait is.

Az első boríték (1. kép) őrzi Szabó Juditnak a kézirat ügyében Salamon Anikótól, Nagy Olgától és Dávid Gyulától kapott leveleit; a Kriterion Könyvkiadóval kötött szerződését, valamint az elszámolást, értesítést a neki járó tiszteletdíjról – ez utóbbi két dokumentum román nyelvű, kitöltött formanyomtatvány. Sajnos Szabó Judit válaszlevelei nincsenek meg sem a hagyatékában, sem a Kriterion szerkesztőségi irattárában. Salamon Anikótól 18 levelet kapott a kéziratra és a már megjelent könyvre vonatkozóan, az első 1975. október 23-án kelt, az utolsó 1978. május 3-án. Nagy Olgától 1977. május 19-én, Dávid Gyulától 1977. június 13-án kapott 1-1 levelet, valamint 1977. október 10-én „Incikétől”¹³ érkezett egy, a korrektúrázásra vonatkozó levél.

Salamon Anikó 1975. október 23-án kelt első levelében¹⁴ örömmel értesítette Szabó Juditot arról, hogy a Kriterion Könyvkiadó kolozsvári

¹² A továbbiakban: SzNM ND F.10. 15. d.

¹³ Fodor Irén újságíró, szerkesztő, korrektor.

¹⁴ SzNM ND F.10. 15. d. Kolozsvár, 1975. október 23. – lásd *Melléklet*, 1. sz. levél.

szerkesztőségének munkatársa, a folklórkiadványok szerkesztője lett, így hozzá fog kerülni a gernyeszegi népmesegyűjtemény kézírata, Nagy Olga lesz a szakreferens, és kérte, hogy minél előbb küldje el nekik az anyagot. Salamon Anikó és Szabó Judit korábban is ismerték egymást, így a levél személyes hangvételű magánéleti beszámolóval folytatódik.

A második, 1975. november 24-én kelt levelében¹⁵ Salamon Anikó a kézirat írógépén való elkészítésére, a meseszövegek lejegyzésére, a nyelvjárási sajátosságok, a megszécsi a-zás, ö-zés jelölésére vonatkozó tudnivalókat írta meg.

1975. december 22-én kelt újabb levelében¹⁶ a kézirat előkészítésének problémáival, a gépirat javításainak gondjaival küszködő Szabó Juditnak próbált tanácsot adni, segíteni. A következő, 1976. február 13-án kelt levélből¹⁷ azt is megtudhatjuk, hogy a gernyeszegi mesék lejegyzésére vonatkozóan Ortutay Gyulától is tanácsot kértek és választ vártak.

Salamon Anikó ezt követő hat, 1976. június 18. és 1977. március 25. között írott, sürgető levele¹⁸ egyre kétségbeesettebb hangon kérte Szabó Judittól a kéziratot.

1977. május 12-én kelt levelében¹⁹ Salamon Anikó már arról írt, hogy a meseszövegek szerkesztési munkálatait hamarosan befejezi, és a bevezető tanulmányt kéri. 1977. május 17-én kelt a következő levél,²⁰ mely szerint az addig beküldött anyag áttekintése után személyesen szeretne

¹⁵ SzNM ND F.10. 15. d. Kolozsvár, 1975. november 24. – lásd *Melléklet*, 2. sz. levél.

¹⁶ SzNM ND F.10. 15. d. Kolozsvár, 1975. december 22. – lásd *Melléklet*, 3. sz. levél.

¹⁷ SzNM ND F.10. 15. d. Kolozsvár, 1976. február 13. – lásd *Melléklet*, 4. sz. levél.

¹⁸ Részletek a sürgető levelekből: „A határidő az, ami a lehetőségeid határán belül a legkorábbi.” (1976. június 18.); „Dolgozol-e a kézíraton? Lassan telik az év, s mivel a köteted az 1977-es tervben szerepel, jó lenne, ha ez év december elsejéig eljuttatnád.” (1976. október 8.); „Nem tudom, hogy mennyire vagy, de két héten túl nem tudunk várni. Vagyis: december 15-ig, ha nem küldöd le a kéziratot, sajnos kimarad a már végleges 1977-es tervből.” (1976. december 2.); „Kérlek, írd, jelentkezzél a kézírattal, vagy a biztos leadási határidővel, de igazán ne toljad nagyon ki, mert szükségünk van mindkettőnknek és mindenkinek arra, hogy ez 1977-ben megjelenjék.” (1976. december 20.); „Kérlek. Küldd el, bármilyen állapotban van! Menet közben mindent megbeszélünk, és ragyogó könyvet csinálunk, ne félj, csak juttasd már el.” (1977. február 23.); „Nem érted, hogy elúsztat az egy könyvet, egy mesegyűjteményt /s nem akármilyent/, egy ügyet? Ha most kimarad, nincs hová később betenni, mert tele vagyunk most néprajzi kéziratokkal! S legvégző soron, én is megérdemelnék legalább egy tájékoztató mondatot annyi levél és telefon után.” (1977. március 25.).

¹⁹ SzNM ND F.10. 15. d. Kolozsvár, 1977. május 12. – lásd *Melléklet*, 5. sz. levél.

²⁰ SzNM ND F.10. 15. d. Kolozsvár, 1977. május 17. – lásd *Melléklet*, 6. sz. levél.

találkozni Szabó Judittal, és megbeszélni a kéziratot, de előtte még várja tőle a bevezető tanulmányt.

Nagy Olga 1977. május 19-én írt levelet²¹ Szabó Juditnak, valószínűleg Salamon Anikó kérésére, és ő is sürgeti, várja a bevezető tanulmányt. 1977. június 13-án Dávid Gyula is levelet írt ez ügyben, és a kiadó kolozsvári fiókszerkesztőségének vezetőjeként kérte a teljes kéziratot, a határidők betartását.

Salamon Anikó 1977. július 6-án kelt levelében²² megköszöni a kéziratot, Nagy Olgával dolgoznak rajta, és továbbra is személyesen szeretné megbeszélni Szabó Judittal, meg szeretné látogatni őt Gernyeszegen. 1977. augusztus 3-án kelt levele²³ szerint a kézirat végre összeállt, már csak a mesékhez fűzött jegyzetekhez, a típusképletek ellenőrzéséhez és véglegesítéséhez kéri a szerző segítségét. Szabó Judit a mesék típusképletét Berze Nagy János *Magyar népmesetípusok* című kétkötetes katalógusa²⁴ alapján állította össze (Szabó gyűjt., bev. tan. írta, jegyz. ell. 1977: 571–575).

1978. május 3-án, már a könyv megjelenése után, Salamon Anikó arról írt Szabó Juditnak,²⁵ hogy levél érkezett a Kriterion szerkesztőséghez Berekméri Sándortól, aki a meséi után járó tiszteletdíjról érdeklődött, és arra is utalt, hogy a gyűjtő pénzt ígért neki, a mesekönyvért járó honorárium egy részét. Népmesegyűjteménye bevezető tanulmányában Szabó Judit arról írt, hogy Berekméri Sándor a mesemondásért soha nem várt el fizetséget.²⁶ Salamon Anikó levele szerint valószínűleg „a rokonsága nyaggatja” a mesemondót, Szabó Judit viszont a levél oldalára ceruzával ezt írta: „Az öregúrnak a megegyezés szerint a megígért minden 1000

²¹ SzNM ND F.10. 15. d. Kolozsvár, 1977. május 19. – lásd *Melléklet*, 7. sz. levél.

²² SzNM ND F.10. 15. d. Kolozsvár, 1977. július 6. – lásd *Melléklet*, 8. sz. levél.

²³ SzNM ND F.10. 15. d. Kolozsvár, 1977. augusztus 3. – lásd *Melléklet*, 9. sz. levél.

²⁴ Vö. Dr. Berze Nagy 1957.

²⁵ SzNM ND F.10. 15. d. Kolozsvár, 1977. május 3. – lásd *Melléklet*, 10. sz. levél.

²⁶ „A mesemondás az ő számára sohasem jelentett felmentést a munka alól, és sohasem várt, sohasem fogadott el semmiféle ellenszolgáltatást, holott a mesemondók nagy része ezt elvárta, célzott is rá, kikövetelte. [...] Egészen egyedi eset volt ilyen szempontból Kurcsi Mínya magyarói mesemondó, aki 1957-ben, nyugdíjba vonulása után a kolozsvári Folklorintézet közbenjárására engedélyt kapott, hogy iskolákban, kultúrotthonokban meséljen, belépőket szedjen. [...] De Berekméri Sándor nagyon önérzetes, és számára még a pusztá felajánlás is sértő volna. Neki a legnagyobb fizetség az volt, ha figyelemmel hallgatták, szerették a meséit. A mese az ő életében az önkifejezés egyik lehetősége volt.” (Szabó gyűjt., bev. tan. írta, jegyz. ell. 1977: 24).

lejből 100 lejt számítva, átadtam. Az ügy Temesváron élő, újságíró egykori osztálytársamtól, Vajda Sándortól indult.” A Kriterion Könyvkiadó 1979. január 20-án kitöltött formanyomtatványa szerint tiszteletdíjának végelszámolása 27 833 lej volt (2. kép). Néhány évvel korábban hasonló konfliktusra került sor, az 1970-ben közzétett *Fehér Virág és Fehér Virágszál. Magyardecsei népmesék* című kötet gyűjtője, Balla Tamás és mesemondója, Balla János között, a népmese gyűjtésért járó honorárium kapcsán. Széles közönség előtt, az *Igaz Szó* című, Marosvásárhelyen megjelenő szépirodalmi folyóirat hasábjain zajlott a vita a népköltészeti adatközlők honorálásának módjáról (Gálfalvi 1971: 734–737). Már akkor felmerült a kérdés, hogy a nagy tudású népi specialista ugyanúgy igényt tarthat-e szerzői jogdíjra, ha az általa elmondott szövegek írott formában kiadásra kerülnek, mint a néprajzi gyűjtő vagy a néprajzkutató (Tekei 2017: 307–340).

Levelek, szerkesztőségi dokumentumok a Kriterion Könyvkiadó Irattárában

A Kriterion kolozsvári fiókjának irattára 80 doboznyi iratanyagot őriz. Ebben a dobozrendszerben a 34–39. számú dobozokban kaptak helyet a *Szerkesztőségi levelezés* címet viselő dossziék; egy-egy doboz kb. 500–1000 dokumentumot tartalmaz. A 36. számú dobozban²⁷ találtam egy számozatlan levelet, amely 1977 augusztusában kelt, és a kolozsvári fiókszerkesztőségből Dávid Gyula postázta a bukaresti központba. A levél szerint a küldemény a következő iratokat tartalmazta: 1. Szabó Judit *Rózsza királyfi / A gernyeszegi Berekméri Sándor meséi/* című kéziratát két példányban, 2. az összegző referátumot négy példányban, 3. az elfogadási jegyzőkönyvet két példányban, 4. a tartalomjegyzéket és 5. a fülszöveget.

A levél szerint Nagy Olga lektori véleményét már korábban elküldték, a Kriterion Irattárában viszont e levél után helyezték el a dossziében.²⁸

²⁷ A 36. számú doboz 3 dossziét tartalmaz: Szerkesztőségi levelezés. (9.) 1973. jún. 1. – dec. 31. – 1 dosszié; Szerkesztőségi levelezés. (10.) 1974. jan. 3. – 1974. szept. 25. – 1 dosszié; Szerkesztőségi levelezés. (11.) 1974. szept. 5. – jún. 30. – 1 dosszié. A *Szerkesztői levelezés 1974 I–1 –188* feliratú dossziében találtam a Kolozsváron 1977 augusztusában kelt levelet, valószínűleg véletlenül kerülhetett ebbe az iratsomóba.

²⁸ Kriterion Irattár, 36. d. Kolozsvár – lásd *Melléklet*, 11. sz. dokumentum.

A kéziratot a szaklektor az egyéniségvizsgálat jelentős állomásának tartotta, egyrészt a mesemondó személye miatt, másrészt a népmesegyűjtő meseszociológiai módszere, megközelítése miatt, merthogy nem csak a mesemondót mutatja be, hanem „a mesemondó és közössége tudatszintje közötti viszonyt, az alkotó szerepét és hozzájárulását a meséhez”. Nagy Olga három és fél oldalas szaklektori véleménye a *Melléklet* 11. dokumentumaként, teljes terjedelmében olvasható. Az általa írott fülszöveg a mesekönyv hátsó borítójára került, és a neve elmaradt. A 3. képen látható az eredeti változat a javításokkal, kihúzásokkal, a 4. képen a könyvborítón olvasható, végleges szöveg.

A kolozsvári Kriterion Irattárban is megtaláltam Salamon Anikó néhány levelének másodpéldányát a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban, Szabó Judit-hagyatékban őrzöttek közül: a 36. számú dobozban az 1977. augusztus 3-án kelt, Szabó Judithhoz címzett levelét, a 37. dobozban az 1975. december 22-én és az 1976. december 20-án kelt leveleit, a 38. dobozban pedig az 1977. május 12-én és a július 6-án írott leveleket.

Író-olvasó találkozók, könyvbemutatók

Szabó Judit hagyatékában egy második nagy boríték író-olvasó találkozók, könyvbemutatók dokumentumait, fotóit, újságokból kivágott recenziók és a mesegyűjteményét bemutató rádióadások szövegeit őrzi.

A Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra Gernyeszeg Községi Tanácsa nevében Nemes Gergely hívta meg Szabó Juditot és Berekméri Sándort 1978. február 8 és 14. között szervezendő író-olvasó találkozóra (5. kép). A könyvbemutatóra február 12-én került sor, Nagy Olga és Salamon Anikó is részt vett rajta. Szabó Judit hagyatékában a meghívólevelén kívül 11 fénykép maradt fenn erről az eseményről. A képek hátára Szabó Judit által írott szövegek idézőjelbe téve, képaláírásként olvashatók (6–16. kép). A *Vörös Zászló*²⁹ az 1978. február 14-es számában, a *Kulturális hírek és események* rovatban tudósított erről a gernyeszegi író-olvasó találkozóról.

²⁹ A *Vörös Zászló* a Román Kommunista Párt Maros megyei Bizottsága és a Megyei Néptanács napilapja volt, Marosvásárhelyen jelent meg, 1952 augusztusától 1989 decemberéig.

ról: „Meghitt író-olvasó találkozót tartottak Gernyeszegen vasárnap a művelődési otthonban. Részt vett Nagy Olga, Salamon Anikó, Szabó Judit és Berekméri Sándor bácsi, valamint több száz gernyeszegi dolgozó. Az elmúlt év végén a Kriterion kiadó gondozásában jelentek meg Berekméri Sándor meséi, Rózsa Királyfi címmel. A meséket gyűjtötte és bevezető tanulmányt írt Szabó Judit. A találkozón Nagy Olga író-nő beszélt a mesékről, azok szerepéről, Salamon Anikó a könyvkiadás folyamatáról, Szabó Judit pedig arról, hogyan született meg a Berekméri Sándor meséiből összeállított könyv. Berekméri Sándor bácsi hozzászólásában sok érdekes pillanatot elevenített fel életéből, arról, ahogyan a megjelent meséket Szabó Judit tőle összegyűjtötte. [...] A falu idős mesefája – 82 éves – nagyon boldog, hogy tizenhat meséje kötetben is megjelent. De boldogok a gernyeszegiek is, akik ezen a találkozón nagy szeretettel övezték falujuk mesemondóját” (sz. n. 1978a: 2).

Az *Utunk*³⁰ *Ország-Világ* rovatában is megjelent pár sor a gernyeszegi író-olvasó találkozóról: „A gernyeszegi Berekméri Sándor Rózsa királyfi című kötetének megjelenése alkalmából író-olvasó találkozó volt a Maros megyei Gernyeszegen. Az olvasókhöz szólott a mesemondó, továbbá Szabó Judit, a kötet összeállítója, Nagy Olga folklórkutató és Salamon Anikó, a Kriterion Könyvkiadó munkatársa” (sz. n. 1978b: 8).³¹

Egy 1978. február 16-án kelt levélben³² a Kápolnásfalusi Politikai Nevelés és Szocialista Kultúra Községi Tanácsa nevében hívták meg Szabó Juditot író-olvasó találkozóra, melyet február 20-ára szerveztek, pionírok részvételével (17. kép).

1978. április 24-én Gyergyószentmiklóson Csergő Kálmán szervezett író-olvasó találkozót, a Városi Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottság képviselőjeként. Az esemény kétnyelvű – román és magyar – plakátja a mellékletben látható, olvasható (18. kép).

³⁰ Az *Utunk* romániai magyar irodalmi lap, 1946 júniusától 1989 decemberéig jelent meg Kolozsváron, kezdetben kéthetenként, majd 1951 januárjától hetenként. Indulásakor a Romániai Magyar Írószövetség lapja volt, 1948 februárjától a Romániai Írószövetség Magyar Csoportjának Lapja, 1954 januárjától a Román Népköztársaság Írószövetségének Lapja.

³¹ A *Vörös Zászló*ban és az *Utunk*ban megjelent tudósítások az író-olvasó találkozóról nem találhatók meg Szabó Judit hagyatékában. Nagy Zsoltnak köszönöm, hogy szerkesztőként felhívta rájuk a figyelmemet!

³² SzNM ND F.10. 15. d. Kápolnásfalú, 1978. február 16. – lásd 17. kép.

Recenziók, ismertetőik, tudósítások és rádióadások

A *Hargita*³³ című napilap 1978. február 26. vasárnapi számában János Pál³⁴ írt Szabó Judit népmeseegyűjteményéről recenziót (János 1978), *Mesekincsünk értékes gazdagítása* címmel. Berekméri Sándor meséit illetően jelentősnek tartotta, hogy nem csak tolmácsolója, hanem valószínűleg alkotó mestere is a meseórássá nőtt változatoknak, hogy mesehősei földi emberek, akik ügyességükkel, leleményességükkel, becsületes célratöréssel és következetességgel érik el céljukat. Az új médiumok megjelenése, a rádió, a televízió, az újságok és a könyvek a falvakban átvették a mesemondás helyét, de véleménye szerint a Megéneklünk, Románia³⁵ országos fesztivállal együtt lehetőséget is teremtettek a mesekincs átmentésére. A recenzens az irodalom szakos tanárokat és a tanuló ifjúságot Berekméri Sándorhoz hasonló mesemondók keresésére, mesegyűjtésre ösztönözte.

A *Vörös Zászló* című marosvásárhelyi napilap *Könyvespolc* rovatában Demény István Pál³⁶ közölte recenzióját *Gernyeszegi népmesék*³⁷ címmel (Demény 1978). Berekméri Sándor meséivel kapcsolatban kiemelte, hogy 16 mesét felölelő repertoárja kevésnek tűnhet, de az ő előadásában egy-egy mese cselekménye felduzzad, szétfeszíti a hagyományos kereteket, és hosszabb elbeszélésként, kisregényként hat. Szokatlannak tartotta a recenzens, hogy a mesemondó humoros formában, önmaga is szereplője az általa elmondott meséknek, hol a mesehős segítőjeként, kísérőjeként, hol

³³ *Hargita* – a Román Kommunista Párt Hargita megyei Bizottsága és a Megyei Néptanács napilapja volt Csíkszeredában. 1968. február 23-tól 1989 decemberének végéig jelent meg.

³⁴ János Pál (1921–2018) erdélyi magyar muzeológus, néprajzi író, a recenzió közzétételkor a Csíkszeredai Múzeum igazgatója. Cikkei és tanulmányai magyar és román nyelven a marosvásárhelyi, a sepsiszentgyörgyi és a székelykeresztúri múzeumok évkönyveiben, valamint a *Hargita* című napilap hasábjain jelentek meg.

³⁵ Románul *Cîntarea României*, az államhatalom által létrehozott, hivatalos műkedvelő tömegmozgalom.

³⁶ Demény István Pál (1949. április 28. – 2000. január 4.) irodalomtörténész, etnográfus. 1972-ben magyar nyelv- és irodalom szakos diplomát szerzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, és ugyanitt doktorált 1978-ban. A Csíkszeredai Múzeum kutató-muzeológusa volt 1978-tól 1985-ig. Ezt követően, 1985–1990 között a sepsiszentgyörgyi megyei könyvtár könyvtárosa, 1990-től a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Folklórintézetének kutatója volt haláláig.

³⁷ Ez a recenzió nem található meg Szabó Judit hagyatékában.

pedig az események fő irányítójaként. Véleménye szerint abban nyilvánul meg a mesék modernizálása, hogy a mese elvesztette a valósághitelét, hagyományos formáit, és „az érdeklődés fenntartása érdekében egyenesen megkívánja az ironikus távolságtartást”.

Az *Igazság*³⁸ című kolozsvári napilapba Ferencz Márta³⁹ írt recenziót a könyvről, *Rózsa királyfi* címmel (Ferencz 1978). A rádió, a televízió, a mozi megjelenésének tulajdonította a mesemondási alkalmak megszűnését, a népmesék hitelének megrendülését, s véleménye szerint Berekméri Sándor a mese igaz voltát a régmúltba helyezte, aktualizálással (pl. reális tér és idő, általa jól ismert környezet, a technika új vívmányainak megjelenése a mesékben, sematikus hősök helyett földi emberek) mentette át a mesei üzenetet a jelenbe. A recenzió írója szakemberek és laikusok számára egyaránt értékes, érdekes olvasmánynak tartotta Szabó Judit népmeseegyűjteményét.

Az *Előre*⁴⁰ hasábjain 1978. június 9-én jelent meg Csire Gabriella⁴¹ recenziója, *Gernyeszegi mesefa* címmel (Csire 1978). Felsorolta a hetvenes években megjelent romániai magyar népköltészeti gyűjteményeket, a kisebb tájegységeket, a mese- és nótafákat, valamint a teljes repertóriumukat bemutató köteteket, melyek sorát Szabó Judit népmeseegyűjteménye gazdagította. Berekméri Sándor sajátos eljárásokkal (dús részletezés, szemléletes képek, realizisztikus élethelyzetek, új mesehősök teremtése, saját személyének szerepeltetése) egyénített meséinek lejegyzését és közzétételét illetően a tájnyelvi szavak és a közép-erdélyi Mezőség nyelvjárásának rögzítését, megőrzését is jelentősnek tartotta.

Az *Utunk* 1978. július 21. számában Bréda Ferenc⁴² cím nélkül, a *Margó* rovatban közölt recenziót a kötetről (Bréda 1978). „A mesét formába öntő

³⁸ Az *Igazság* 1945 májusától hetilapként, 1945. november 7-től napilapként jelent meg Kolozsváron. 1968-tól 1989 decemberéig a Román Kommunista Párt Hargita megyei Bizottsága és a Megyei Néptanács napilapja volt.

³⁹ A recenzió írójára vonatkozóan nem találtam információt.

⁴⁰ Az *Előre* országos napilap Bukarestben jelent meg, 1953. április 1-től 1989. december 22-ig.

⁴¹ Csire Gabriella (szül. 1938. április 21.) romániai magyar író, szerkesztő. Az Irodalmi Könyvkiadó, majd az Ifjúsági Könyvkiadó szerkesztője volt, valamint a *Tanügyi Újság*, az *Előre*, a *Jóbarát* és a *Cimbora* újságírója, szerkesztője.

⁴² Bréda Ferenc (1956. február 20. – 2018. május 16.) esszéíró, költő, irodalomkritikus, teatrológus. 1977-től 1979-ig a kolozsvári *Echinox* című kulturális egyetemi folyóirat egyik szerkesztője.

mester”-ként írt Berekméri Sándorról, aki mikszáthi oldottsággal mesél, és véleménye szerint a mesegyűjtemény a népi próza olyan kiemelkedő kiadványok sorát folytatja, mint a Tamási Gáspár *Vadon nőtt gyöngyvirág* (Tamási 1970) és Győri Klára *Kiszáradt az én örömem zöld fája* (Győri 1975) című önéletrajzi kötetek. A recenziókat tartalmazó borítékra Szabó Judit erre a szövegre vonatkozóan ezt írta: „Hiányzik a Bréda Ferenc írása. (Érdembeni, jó kritika)”.

A *Dolgozó Nő*⁴³ 1978. szeptemberi számában J. Kovács Magda⁴⁴ cikke Szabó Judittal készített interjúrészletekkel kiegészítve jelent meg (J. Kovács 1978).⁴⁵ Szabó Judit akkoriban Kászonaltizen tanított, az ott bérelt otthonában kereste őt fel J. Kovács. Az interjúból kiderül, hogy Szabó Judit már egyetemista korában érdeklődött a népi műveltség iránt, majd tanárként Csíkszentdomokoson néprajz kört alapított, ahol elsők közt jött létre falumúzeum a megyében. Ezt követően, rövid csíkszeredai kitérő után, Kászonba került, és a tanítás mellett kiadásra készítette elő a még egyetemista korában Berekméri Sándortól gyűjtött geryeszegi népmeséket. J. Kovács Magda cikke szerint: „Szabó Judit ugyanis tanári munkája mellett egyelőre a doktori értekezését írja a népmese novellizálódásáról. Hogy megvédése után az eddiginél is rendszeresebben és módszeresebben foglalkozhassék új témájával, Kászon népköltészetével.” Az életrajzi adatok szerint azonban Szabó Judit végül nem szerzett doktori fokozatot.

Mitruly Miklós⁴⁶ a *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények*⁴⁷ 1978-as évfolyamának 2-es számában közölte recenzióját, *Rózsa királyfi*

⁴³ A *Dolgozó Nő* 1949 és 1990 között jelent meg, Románia Szocialista Köztársaság Országos Nótanácsának magyar nyelvű havi folyóirata volt.

⁴⁴ J. Kovács Magda (szül. 1942.) magyar nyelv- és irodalom szakos tanár, névkutató, szerkesztő.

⁴⁵ Ez a recenzió nem található meg Szabó Judit hagyatékában.

⁴⁶ Mitruly Miklós (1931. március 7. – 2019. június 11.) – 1954-ben szerzett magyar szakos tanári diplomát a Bolyai Tudományegyetemen. 1954–1957 között gyakornok, 1957–1961 között tanársegéd, majd 1961-től 1989-ig, nyugdíjba vonulásáig adjunktus. Magyar népköltészetet tanított.

⁴⁷ A *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* a Román Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának magyar nyelvű folyóirata. 1957-től jelenik meg, negyedévenként vagy évente kétszer. Szaktudományi lap, mely leginkább nyelvészeti és irodalmi tanulmányokat, recenziókat és kritikákat közöl, de helyet kap benne a folklór és a művelődéstörténet is.

címmel (Mitruly 1978). Ő volt a tudományos irányítója Szabó Judit 1967-ben, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem magyar szakos hallgatójaként megvédett szakdolgozatának, melynek címe *Egy gernyeszegi mesemondó és hét meséje*⁴⁸ volt. Mitruly Miklós recenziója szerint Szabó Judit 1966–1971 között jegyezte le, illetve vette magnószalagra Berekméri Sándor 16 meséjét. A recenzens a mesék hiteles megörökítése mellett a gyűjtő széles körű tájékozottságára, szakavatottságára valló bevezető tanulmányát és a mintaszerű jegyzetanyagát tartotta dicséretre méltónak. Amivel nem értett egyet, az a varázsmese belső világa teljes átalakulásának, a mese igaz történetté válásának hangoztatása. Azt elismerte, hogy az utóbbi évtizedekben lejegyzett varázsmesékben, Berekméri Sándor varázsmeséiben is, jóval több a racionális, reális elem, hogy megváltozik a tér- és időszemlélet, hogy demitizálódnak a mesehősök, viszont véleménye szerint a mitikus-csodás, természetfeletti adottságokkal rendelkező lények és a cselekményszövevényben fontos szerephez jutó csodás eszközök minden újszerűség és korhoz kötöttség ellenére is megtartják a történeteket varázsmesének. A mesehős sem csupán ésszel, ügyességgel boldogul, hanem csodás lények és eszközök is segítik. A mesehősök fejlődését is kétségbe vonja, véleménye szerint a cselekmény során csak kiteljesednek alapvető tulajdonságaik.

Az *Igaz Szó*⁴⁹ 1978 decemberi számában Gagyí József⁵⁰ közölt recenziót a népmesegyűjteményről (Gagyí 1978).⁵¹ Sajátos jelenségnek tartotta, hogy az idős gernyeszegi mesemondó hosszas hallgatás után újra megszólalt, és azt még inkább, hogy a rádió, a televízió, a tömegkommunikációs eszközök világában a mesehallgatók is újra köréje gyűltek. Kér-

⁴⁸ SzNM ND F.10. 15. d. Valamint Szabó Judit: *Un povestitor gorneştean și șapte povestiri din repertoriul său. Egy gernyeszegi mesemondó és hét meséje.* (lucrare de diplomă) Kolozsvár, 1967. XXX, [1] f., 215 p. Tudományos irányító Mitruly Miklós. A BBTE Bölcsészkarának Könyvtára, jelzet D028.

⁴⁹ Az *Igaz Szó* szépirodalmi folyóirat 1953 júniusától 1989 decemberéig jelent meg Marosvásárhelyen, az 1989-es romániai rendszerváltás után jogutódja a *Látó* lett. Az első évben, 1953-ban kéthavonta jelent meg, majd 1954 januárjától havonta.

⁵⁰ Gagyí József (szül. 1953. április 26.) romániai magyar költő, szociográfus, egyetemi tanár, valamint a Kommunikációs és Antropológiai Munkacsoport egyik tagja. 1978-ban magyar–francia szakos tanári oklevelet szerzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen.

⁵¹ Ez a recenzió nem található meg Szabó Judit hagyatékában.

dése az, hogy vajon mit veszített az egyén és a közösség a mesemondás-mesehallgatás elmaradásával?⁵²

Szabó Judit egy A4-es lapra ragasztotta a *Hargita* című napilapban a népmesegyűjteményéről megjelent pár soros tudósításokat, és kézírással azt is feltüntette mellettük, hogy melyik lapszámában jelentek meg (19. kép). A napilap 1978. február 9-én megjelent számában ez a pár soros hír olvasható: „A kászonalitzi pionírok és iskolások ugyancsak tegnap Szabó Judit tanárnővel folytattak hangulatos beszélgetést a Kriterion kiadásában nemrég megjelent Rózsa királyfi című mesegyűjteményéről.” Az 1978. február 11-i lapszám csíkszeredai és csíkszentdomokosi találkozóról számolt be: „Tegnap délben a csíkszeredai gyermekkönyvtárban, délután pedig Csíkszentdomokoson találkozott olvasóival Szabó Judit, a Kriterion gondozásában nemrég megjelent Rózsa királyfi című nagyszerű kötet népmeséinek gyűjtője.” Az 1978. február 17-i lapszámában *A könyvterjesztő segíthetne* címmel megjelent pár sor az író-olvasó találkozókon a népmesegyűjteményből megvásárolható példányszámot kevesellte: „A február 9-i lapszámában hírül adták, hogy a kászoni iskolások találkoztak Szabó Judit tanárnővel, aki a *Rózsa királyfi* című mesegyűjteményéről beszélt. Örültünk, hogy mi is vásárolhattunk a gyermekeink, unokáink tanárnője által írt könyvből. Több mint kétszázan voltunk jelen, és mindössze 32 darab könyv volt. Ha már író-olvasó találkozót tartanak, nem lehetne nagyobb példányszámú könyvet nyomtatni? (Szőke József, Kászonalitíz)”

Szabó Judit hagyatékában gépiratként található még Schiff Júliának⁵³ *A geryeszegi mesefa. Szabó Judit mesegyűjteménye margójára* című recenziója, mely a dokumentum végi megjegyzés szerint a temesvári *Vörös Lobogó*⁵⁴ napilapban jelent meg. Berekméri Sándor meséit a régi

⁵² „Vajon, a geryeszegi mesét hallgató közönségnek mikor, melyik színházi, mozi-előadás, tévéműsor okozott hasonló katarctikus élményt? Felérnek-e a magányos könyvolvasás – nem informáló, hanem egyéb – előnyei a mesélő-alkalmak szociális, erkölcsi élményével? Mit veszítettünk a tartalmi elemek (»nem igaz, hazugság«) egyoldalú elítélésével, és az alkalmak – munkaritmus-, életforma-váltás, a közönség feldarabolódása miatti – elmaradásával? Talán egy olyan, komplex közösségi katarctikus momentumot, mely a ma mindennapjaiban összetevőire bomlik, s úgy kell a polgári művészetek befogadójává válással szemenként összeszedni azt, amiből egész kosárral kaptunk egy-egy archaikus hagyományozási-mesélési alkalomkor” (Gagy 1978: 522).

⁵³ Schiff Júlia (szül. 1940) német–magyar író, költő, műfordító.

⁵⁴ A *Vörös Lobogó* Arad megye pártbizottságának és néptanácsának napilapja, 1950. december 21-től 1989 decemberéig jelent meg.

hitvilág őrzőiként tartotta értékesnek, és mert a korszellem igényeinek megfelelően, tudatosan alkotta újra a meséket, hagyomány és újítás különleges egyvelegét hozta létre a szerző szerint.⁵⁵

Magyarországon „Péter” aláírással vagy álnéven írott recenzió jelent meg a kötetről az *Élet és Irodalom*⁵⁶ 1978. április 8. számában (Péter 1978). „Értekes gyűjteményt, derekas tanulmányt, szűkszavúsága ellenére is szakszerű jegyzetekben adott magyarázatokat küldött ismét a romániai magyar tudományosság és könyvkiadás” – írta a recenzens a gerneszegi népmeseegyűjteményről.

Nagy Ilona⁵⁷ a *Hungarológiai Értesítő*ben⁵⁸ közölt recenziót⁵⁹ a kötetéről (Nagy 1979), és ő Kálmány Lajos mesemondójával, Borbély Mihállyal kezdi a mesemondók számbavételét, akiknek sorát Berekméri Sándor folytatja, Szabó Judit népmeseegyűjteménye pedig véleménye szerint is az „egyéniségkutató iskola” eredményeit gazdagítja.

Szabó Judit hagyatéka a gerneszegi népmeseegyűjteménnyel kapcsolatban két rádióadás szövegét is őrzi.⁶⁰ Szabó Zsolt⁶¹ könyvismertetője a bukaresti rádió magyar nyelvű adásában hangzott el, 1978. március 25-én, Kovács Ágnes⁶² pedig a Kossuth Rádióban, a *Kis magyar néprajz*⁶³ című sorozatban mutatta be a könyvet, rádiós minieszé formájában, 1978 májusában. Ez utóbbi szöveg nyomtatásban is megjelent, a *Sztánai Füzetek* sorozat 16. számú, *Népmese és közművelődés* címet viselő köte-

⁵⁵ Schiff Júlia: *A gerneszegi mesefa. Szabó Judit mesegyűjteménye margójára*. Gépirat, a hagyatékban. A gépirat végén kézírással a következő olvasható: „Temesvárott Megjelent a Vörös Lobogóban – annakidején”. A kézirat lezártaig nem sikerült megtalálni a publikált változatot az említett lapban.

⁵⁶ Az *Élet és Irodalom* magyar irodalmi-közéleti hetilap 1957-től jelenik meg Budapesten.

⁵⁷ Nagy Ilona (szül. 1944) néprajzkutató.

⁵⁸ A *Hungarológiai Értesítő* a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság folyóirataként jelent meg 1970 és 2000 között. Jelenleg ez a címe a Nemzetközi Magyarstudományi Társaság évente megjelenő tájékoztató folyóiratának.

⁵⁹ Ez a recenzió nem található meg Szabó Judit hagyatékában.

⁶⁰ SzNM ND F.10. 15. d.

⁶¹ Szabó Zsolt (szül. 1946. május 29.) romániai magyar irodalomtörténész, szerkesztő.

⁶² Kovács Ágnes (1919–1990) néprajzkutató, a II. világháború után Budapesten a Kelet-európai Tudományos Intézet, majd a Néprajzi Múzeum, 1963-tól pedig a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának munkatársa.

⁶³ A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának munkatársai, Ortutay Gyula vezetésével az állandóan változó paraszti kultúra, a néphagyomány átfogóbb, árnyaltabb, részletgazdagabb bemutatására törekedtek az 1970-ben indult, *Kis magyar néprajz* című rádiósorozattal.

tében, amely Kovács Ágnes folklórkutató 57 rádióelőadásának szövegét tartalmazza, a magyar rádió *Kis magyar néprajz* műsorában 1972–1982 között elhangzott előadások könyvváltozata (Kovács 2014: 21–23). Kisebbségi változtatásokkal, recenzióként az *Ethnographia*⁶⁴ (Kovács 1979) és a *Honismeret*⁶⁵ (Kovács 1980) hasábjain is közzétette.

Mindkét rádióadásban elhangzott, hogy Berekméri Sándor és családja a kevéssé ismert Maros menti székely mesehagyomány őrzői, amely „tudva-öntudatlanul” keveredik „Benedek Elek közvetítésével Kriza János *Vadrózsák*-beli háromszéki és udvarhelyszéki népmeséivel”. Sem a mesemondó, sem a gyűjtő nem volt tudatában annak, hogy Berekméri Sándor mesetudásának alapja, az édesapjától tanult mesék jórészt a *Magyar mese- és mondavilág* első kötetéből valók. Bár az olvasmányeredet bizonyítható, Berekméri Sándor meséi őrzik az ő mesemondó egyéniségének lenyomatát is, a Maros menti tájszólást és a környékbeli mesehagyomány jellegzetességeit.

Összegző gondolatok

A geryeszegi népmese-gyűjtemény recepciótörténete kapcsán ismertetett diskurzusok aktorai – a népmese-gyűjtő, magyartanár Szabó Judit; a mesemondó Berekméri Sándor; a könyves szakemberek, a Kriterion Könyvkiadó szerkesztői, Salamon Anikó (néprajzkutató, a könyv szakszerkesztője) és Dávid Gyula (a kolozsvári fiókszerkesztőség vezetője), Nagy Olga (néprajzkutató, a könyv szaklektora); a recenziók írói (írók, újságírók, szerkesztők és egyetemi tanárok); a rádióadások előadói, könyvismertetői; az író-olvasó találkozók szervezői és résztvevői – különböző kulturális és állami intézmények, médiumok (könyv – újságok, napilapok és folyóiratok – rádió) képviselői. A népmese-gyűjtemény és a kötet születésének, majd fogadtatásának időszakára, az 1966 nyarán elkezdett mesegyűjtéstől a könyv megjelenéséig, 1977-ig, majd recepciójáig (1978–1980) politikai-ideológiai háttérként rányomta bélyegét az államszocializmus korszaka, a

⁶⁴ A Magyar Néprajzi Társaság Budapesten megjelenő, negyedéves lapja. A Magyarországi Néprajzi Társaság megalakulásával, annak hivatalos lapjaként indult 1890-ben.

⁶⁵ *Honismereti Híradó* címmel indult 1972-ben a Hazafias Népfőnt Honismereti bizottságának lapjaként. 1975-től jelenik meg *Honismeret* címmel, 1990 végétől a Honismereti Szövetség kiadásában.

párt által felügyelt, ellenőrzött és cenzúrázott újságok, folyóiratok, könyvek, majd a rádió és a televízió rohamos terjedése, és mindennek következtében a hagyományos népi kultúra átalakulása, az élőszavas mesemondás mint közösségi tevékenység háttérbe szorulása. Ugyanakkor a nemzeti és lokális identitás megkonstruálásában, a területi, nyelvi kultúra megőrzésében jelentős szerepet betöltő folklórműfajok, így a népmese regisztrálása, a tudományos és publikációs érdekeknek és elvárásoknak megfelelő megjelenési/megjelenítési forma is kiemelt jelentőségűvé vált. Folklorisztikai, művelődéstörténeti igény volt a hitelesen lejegyzett szövegek közzétételére.

A Szabó Judit Székely Nemzeti Múzeumában őrzött hagyatékában és a kolozsvári Kriterion Könyvkiadó irattárában fennmaradt dokumentumok könyv- és tudománytörténeti adatokkal szolgálnak.

Az élőszóval, szabadon, improvizatív módon való mesemondás a 2000-es évektől egyre népszerűbb, Magyarországon és Erdélyben is egyre több gyerekeknek vagy felnőtteknek szóló rendezvényen hallhat a közönség népmesét, hagyományos és revival mesemondók előadásában. A mesemondás továbbélteői a családon (szerencsés esetben a szülőkön, nagyszülőkön, idősebb testvéreken) kívül, oktatási és közművelődési intézmények, pedagógusok, néprajzkutatók, mesemondó csoportok, azaz „funkcionális” mesemondók lettek, akik a 19–20. században megjelent népmeseegyűjteményeket, köztük a gernyeszegi népmeseegyűjteményt is repertoárjuk bővítésére, inspirációs forrásként használják/használhatják, így ezek a könyvek manapság újra egyre népszerűbbek, keresettek.⁶⁶

Szabó Juditra emlékezve Szőcsné Gazda Enikő⁶⁷ összegezte a ránk hagyott örökségét: a romániai magyar népmeseegyűjtés egyik nagy teljesítményeként számon tartott gernyeszegi meseegyűjteményt, tanári munkáját, valamint csíkszentdomokosi és kézdivásárhelyi muzeológusi tevékenységét (Szőcsné Gazda 2017).

⁶⁶ Az Erdélyi Hagyományok Háza Alapítvány marosvásárhelyi székházában, komplex gyermekfoglalkozás (melynek része a jeles napokról, az adott időszak ünnepeiről való beszélgetés, a kézműves tevékenység, a népi gyermekjáték, a hangszerbemutató, közös éneklés és az élőszavas mesemondás is) és felnőtteknek szervezett meseest keretében, valamint a Maros Megyei Gyermekkönyvtárban magam is meséltem 2022 őszén Berekméri Sándornak a népmeseegyűjteményben *Szóló szőlő, csengő barack, masalygó alma* címmel megjelent meséjét, ennek a mesetípusnak egészen különleges változatát, a különböző korú mesehallgatókhoz alakítva az előadásmódot.

⁶⁷ Szőcsné Gazda Enikőnek köszönhető, hogy Szabó Judit hagyatéka a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban kapott helyet.

Szakirodalom

Balla Tamás

1970 *Fehér Virág és Fehér Virágszál. Magyardecsei népmesék*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Dr. Berze Nagy János

1957 *Magyar népmesetípusok I–II*. Baranya Megye Tanácsának kiadása, Pécs.

Bréda Ferenc

1978 [c. n.; a Margó rovatban]. *Utunk* XXXIII. (29) 8.

Csire Gabriella

1978 Gernyeszegi mesefa. *Előre* XXXII. (9504) 5.

Dávid Gyula

2012 Új időszámítás kezdete a hazai magyar néprajzi könyvkiadásban (A Kriterion Könyvkiadó első éve). In: György V. Imola – Keszeg Vilmos – Tekei Erika (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 20. A néprajztudomány története. Intézmények, kutatók, kutatások*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 123–132.

Demény István Pál

1978 Gernyeszegi népmesék. *Vörös Zászló* XXX. (65) 3.

Fábián Imre (gyűjt. és lej., bev. tan. és jegyz. ellát.)

1984 *Világszép asszony. Koczkás Sándor meséi*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Faragó József

1969 *Kurcsi Minya havasi mesemondó*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest.

Ferencz Márta

1978 Rózsa királyfi. *Igazság* XXXIX. (68) 3.

Gagy József

1978 Rózsa királyfi. Berekméri Sándor gernyeszegi meséi. *Igaz Szó* XXVI. (12) 522–523.

Gálfalvi György

1971 Üzent Magyardecse. *Igaz Szó* XIX. (5) 734–737.

Gyóri Klára

1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

János Pál

1978 Mesekincsünk értékes gazdagítása. *Hargita* XI. (48) 3.

J. Kovács Magda

- 1978 Mesék vallatója. *Dolgozó Nő* XXXIV. (9) 12.
- Kovács Ágnes
- 1979 Szabó Judit: Rózsa királyfi. Berekméri Sándor gernyeszegi meséi. *Ethnographia* XC. (1) 138–139.
- 1980 Rózsa királyfi. Berekméri Sándor gernyeszegi meséi. *Honismeret* VIII. (1) 59–60.
- 2014 Rózsakirályfi. In: Uő: *Népmese és közművelődés*. Művelődés Egyesület–Szentimrei Alapítvány, Kolozsvár–Sztána, 21–23.
- Mitruly Miklós
- 1978 Rózsa királyfi. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXII. (2) 232–234.
- Nagy Ilona
- 1979 Rózsa királyfi. Berekméri Sándor gernyeszegi meséi. *Hungarológiai Értesítő* I. (sz. n.) 198–199.
- 2015 *A Grimm-meséktől a modern mondáig. Folklorisztikai tanulmányok*. (Gulyás Judit szerk.), L'Harmattan–MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest.
- Nagy Olga – Vöő Gabriella (gyűjt. és lej., bev. tan. és jegyz. kíséri)
- 1974 *A mesemondó Jakab István*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București.
- Ortutay Gyula
- 1940 *Fedics Mihály mesél*. (Bev. tan. és jegyz. kíséri Ortutay Gyula; Új Magyar Népköltési Gyűjtemény I.) Az Egyetemi Magyarságtudományi Intézet kiadása, Budapest.
- Péter
- 1978 Új mesemondó egyéniség. *Élet és Irodalom* XXII. (14) 7.
- Szabó Judit (gyűjt., bev. tan. írta, jegyz. ell.)
- 1977 *Rózsa királyfi. Berekméri Sándor gernyeszegi meséi*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- (szerző nélkül)
- 1978a Író-olvasó találkozó. *Vörös Zászló* XXX. (37) 2.
- 1978b [c. n., az Ország-Világ rovatban]. *Utunk* XXXIII. (8) 8.
- Szócsné Gazda Enikő
- 2017 Félig arany, félig acél örökséggel. *Háromszék* XXIX. (8198) 3.
- Tamási Gáspár
- 1970 *Vadon nőtt gyöngyvirág. Emlékezés*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Tekei Erika

2017 Fehér Virág és Fehér Virágszál. Balla Tamás magyardécsei népmegyűjteményének recepciótörténete. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna – Virginás-Tar Emese (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 25. Néprajzkutatás Erdélyben: intézmények, kutatói életpályák, mentalitások*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 307–340.

Melléklet

Levelek, dokumentumok

Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

NÉPRAJZI DOKUMENTUMTÁR

F.10. – Szabó Judit-hagyaték, 15. doboz

1. Boríték

*1. sz. levél**1975. október 23. – Kolozsvár**Salamon Anikó levele Szabó Judithoz, gépirat*

Édes Jutka!

Örömmel újságolom Neked, hogy két évi lebegés, illetve szabadúzás után néhány napja a Kriterion kolozsvári szerkesztőségében dolgozom. Mivel a folklor jellegű kiadványokat szerkesztem, a Te köteted is hozzám fog tartozni. Mondanom sem kell, hogy mennyire megörültem, azonnal lecsaptam Rád. Olyan régen beszéltél erről az anyagodról.

Nagy Olgának fogjuk kiadni a kéziratot szakreferálásra. Már megbeszéltük, csak a Te szeptemberre ígért, átdolgozott kéziratod hiányzik.

Tehát, hivatalosan is kérlek, hogy minél hamarabb küldd el a kéziratot Nagy Olgának vagy a kiadóhoz. (Editura Kriterion, Cluj, Pța Ștefan cel Mare nr. 1. Et. II. Cam. 33. Tel. 21450---Nagy Olga, Cluj, str. Soporului 70. Sc. 4. Ap. 49. Tel. 41285)

Amióta nem találkoztunk, én férjhez mentem, negyedéves koromban. 1973-ban végeztem, állást nem kaptam, keresnem kellett. Majdnem a Folklor Intézet-hez kerültem. Aztán nem sikerült. Kalotaszegen gyűjtöttem népszokásokat. Ebből, úgy néz ki, lesz valami. Ennyit rólam. Nagyon örülök, hogy együtt fogunk dolgozni! Olga mondta, hogy nagyszerű az anyagod és a meglátásaid. Nem mondtott újat.

Akkor küldd el a kéziratot egy kísérléssel (külön) a kiadóhoz, nekem pedig írjal magadról, munkádról, a madarasi házról, mindenről.

Várom életjeledet.
Sok szeretettel csókollak,
(Salamon) Anikó⁶⁸

⁶⁸ Az aláírás kézírással.

2. sz. levél

1975. november 24. – Kolozsvár

Salamon Anikó levele Szabó Judithoz, gépirat

Szabó Judit
Plăieșii de Jos

Kolozsvár, 1975. XI. 24.

Kedves Jutka!

Ne haragudj a késésért, most sikerült végre mindenkivel megbeszélnem a lejegyzés problémáit.

Kérdéseidre igyekszem sorban válaszolni:

1. gépelés:	bal szélén	35 mm margó
	jobb szélén	15 mm ”
	felül	kb. 50 mm ”
	alul	kb. 30 mm ”
	<u>bekezdés 20 mm ”</u>	

Ezt mind nem kell mereven betartani, a lényeg az, hogy 31 sor legyen lehetőleg egy oldalon.

2. két példányban elég, ha beküldöd.
3. így jó lesz a gépelés, ahogy ezt a mesét beküldted.
4. az a-zást jelöljed. Maradjon így, ahogy mutattad.
5. a nyílt ö-t – ne jelöld, de az előszóban fejtss ki a használatát.

6. végül a leglényegesebb kérdés: *ā, ē* hosszú hangokat eddig nem szedett a nyomda a Kriterion mesekiadványokban. Én most szeretném bevezetni, ezért utólagos beleegyezésedre számítva megbeszéltem, hogy hogy rendelünk a nyomdában *ā, ē* betűket. Ez a szerzőnek kb. 100 lejébe fog kerülni. Gondolkodás nélkül belementem ebbe, bizonyára mindenképpen megéri Neked. Ha nem, nekem feltétlenül.

Írjál azért, hogy benne vagy-e a dologban? Akkor így gépelheted!
Jó munkát, sokszor csókollak,

Anikó⁶⁹

⁶⁹ Az aláírás kézírással.

3. sz. levél

1975. december 22. – Kolozsvár

Salamon Anikó levele Szabó Judithhoz, gépirat

SZABÓ JUDIT

Plăieșii de Jos

Jud. Harghita

Kolozsvár, 1975. dec. 22.

Édes Jutkám!

Sietek a válasszal, hogy nyugtassalak meg. Dolgozz nyugodtan a vakációban, január elején hozhatod, benne marad, de ne késsél túl sokat.

Arra kérlek, ne törd magad a gépeléssel, sor- és betűtávolságokkal, mil[] iméterekkel!! Írtam néked, hogy nagyjából kell követni ezt, a legfontosabb a 31 sor. Keretes papír nem kell, rendes írópapírra gépelheted. Minden felgyorsítja a munkamenetet.

Nem baj, ha van betűhiba, nyugodtan javítsd át tintával. S kérlek, mind- ezért ne idegeskedj! Ez a legkevesebb. Ilyenekbe ne öld az energiádat. Legfeljebb még egyszer legépelődik itt nyomdakészre.

Szóval ezek a külső okok is ne zavarjanak! Szóval dolgozz nyugodtan, Jutka!!

Ha nincs kész a bevezető, küldd a régit ideiglenesen, ahogy tudod. De jelezd egy levélben, hogy kb. mit szeretnél változtatni, újítani rajta.

Azt hiszem, mást nem kérdeztél.

Sietek, hogy postafordultával megkapd, és újra kérlek, nyugodj meg, nem marad ki [az 19]77-[es kiadási terv]ből.

Kellemes Ünnepeket, Buék!

Jó munkát, egészséget /nekem nincs/.

Sok szeretettel csókollak,
Anikó⁷⁰

⁷⁰ Az aláírás kézírással.

4. sz. levél

1976. február 13. – Kolozsvár

Salamon Anikó levele Szabó Judithhoz, gépirat

SZABÓ JUDIT

Plăieșii de Jos 130

Jud. Harghita

Kolozsvár, 1976. II. 13.

Édes Jutkám!

Megkaptam küldeményed. Közben én is választ kaptam Pestről a kérdésre. Maradjon a fonetikus lejegyzés, ez a vélemény. Ortutay még beteg, az ő válaszát is megvárjuk /kb. 2 hét/. Addig is maradjon minden úgy. A kiadóban már meg egyeztünk abban, hogy marad minden úgy, ahogy leírtad, csak a köznyelvi formákkal azonosan ejtett alakok legyenek köznyelvi szinten lejegyezve.

Jó munkát. Ahogy megbiztosabbat tudok, írok.

Szeretettel,
Anikó

5. sz. levél

1977. május 12. – Kolozsvár

Salamon Anikó levele Szabó Judithhoz, gépirat

Kriterion Könyvkiadó

Kolozsvár, 1977. V. 12.

Édes Jutka!

Lassan a végére járok a meséknek. Jövő héten /V.16. – V.21/ már a bevezetón kell dolgoznom. Kérlek szépen, küldd el minél hamarább, legkésőbb 21-ig, mert ebben a hónapban le kell adnom a kéziratot, még Incikének is odaadom a bevezetőt és a jegyzeteket. Kérlek, most légy korrekt és emberséges velem és felelj azonnal és küldd, mert tudod, hogy milyen helyzetben vagyok – és ez a drága kézirat mindent megér. Hát, fiam, csodálatosak a mesék. Óriási sikere lesz!

Kérlek, bármit, de azonnal válaszolj, és ne hagyd a bizonytalanságban.

Szeretettel üdvözöllek,
csókollak és várom válaszod
Anikó⁷¹

⁷¹ Az aláírás kézírással.

6. sz. levél

1977. május 17. – Kolozsvár

Salamon Anikó levele Szabó Judithhoz, gépirat

Szabó Judit

Kászón

Kriterion Könyvkiadó

Kolozsvár, 1977. V. 17.

Kedves Jutka!

Befejeztem a mesék és a jegyzetek olvasását. Egy újabb személyes találkozás elkerülhetetlen. Írd meg, hogy melyik hétvégén tudsz feljönni? Van egy direkt Csíkszereda – Kolozsvár autóbusz-járat, ami reggel 7 körül indul Szeredából, és vasárnap délután ötkor indul vissza. A V.22.-es hétféje nem jó, de azután minél hamarabb gyere, és küldd előtte a bevezetőt. Azt mindenáron. A kézirat most áll, kérlek, gyorsan válaszolj! Nehogy megint elhallgassál!

Ha semmiképpen se jöhetsz, akkor én kell, hogy legalább Szeredáig lemenjek, csak azt nem tudom, mi módon?

Kérlek, jelentkezzél!!!!!!!!!!!!!!

Szeretettel csókollak,

Anikó

7. sz. levél

1977. május 19. – Kolozsvár

Nagy Olga levele Szabó Judithhoz, gép- és kézirat

Juditom! Nagyon haragszom rád és őszintén. Megígérted, hogy azonnal elküldöd a bevezetőt, így szörnyű bajban van a kiadó. Külön megkértem rá, hogy írjam meg neked. Mivel a könyved még erre az évre van tervezve, így sürgősen kell küldeni Bukarestbe, hogy még ez évben megjelenhessék. Bajban van Anikó, de a kiadó is. Ha ebben az évben nem jelenik meg, akkor elveszít papírt, ívet, címet – mást helyette nem tehet. A te könyved is veszélyben van. Tehát úgy, ahogy van, küldjed. Hiszen megbeszéltünk mindent. Inci azonnal nekilát, és megszerkeszti. A meséket és jegyzeteket stb. nem kell senkinek odaadni, Anikó máris megcsinálta, úgy-hogy az készen is van. Ma jön Anikó, hogy a jegyzetek dolgában egyet-mást még tisztázzunk. Nagyon tetszettek neki a mesék. Tehát azonnal, postafordultával és express ajánlva az én címemre. Addig a háborgásom nem szűnik meg, míg nem küldöd. Ha beteg vagy, valakit kérj meg, hogy küldje ő el postán.

Csókol:

Olga

Kolozsváron, 1977. május 19-én

Soporului 70, sc. 4. ap. 49.⁷²

⁷² Ez a sor és az aláírás kézírással.

8. sz. levél

1977. július 6. – Kolozsvár

Salamon Anikó levele Szabó Judithoz, gépirat

Kriterion Könyvkiadó

Kolozsvár, 1977.

július 6.

Kedves Judit!

Köszönöm a kéziratot, dolgozunk rajta Olgával együtt, szombaton /VII. 9-én/ beszéljük meg, és az ezutáni héten valamelyik nap lemegyek az anyaggal hozzád, Gernyeszegre. Kérlek, légy otthon, ha tudsz, és azonnal táviratozzál, hogy mikor nem fogadhatok, nehogy hiába leromoljak. Hétfőn remélem, megkapom a táviratodat.

Természetesen nem haragszom a késésért, remélem nem lesz végzetes.

Várom a táviratot és gyógyulást
kívánok, szeretettel,
Anikó⁷³

9. sz. levél

1977. augusztus 3. – Kolozsvár

Salamon Anikó levele Szabó Judithoz, gép- és kézirat

Szabó Judit

Kászton

Kriterion Könyvkiadó

Kolozsvár, 1977. VIII. 3.

Kedves Jutka!

Összeállt végre a kéziratod, minden legépelve, a „j”zéseket a megfelelő helyeken kijavítottam az egész kéziratban, azért húzódtott így el. A pénzt elfelejtetted elküldeni, elég kínos, mert a néni azonnal, sürgősen vállalta.

A jegyzeteket megkaptam. Ahol jónak láttam, a hosszabb régi változatot tartottam meg. Ellenben a típusképletekkel, bár rengeteget kínlódtam, nem lettem okosabb, lévén, hogy nem egyeztek a változatok. Én most így elküldöm, de kérlek, mire visszajön a nyomdába (maximum két hét), küldd el nekem az összes mesék tiszta típusképletét, ellenőrizve és véglegesítve. Nagyon nagy támadható felületet hagyunk, úgy érzem, és semmi kedvem hozzá, hogy kikezdjék a kötetet.

Nehogy megint elhallgass, mert nagyon kellemetlen lesz. Tényleg csak ideiglenes képleteket küldtem fel Bukarestbe.

⁷³ Az aláírás kézírással.

Szia, remélem gyógyultál.

Szeretettel csókollak,
Anikó

U. i. Kérlek, küldjél még 100 lejt (tehát összesen 300 lejt) a korrektúráért, mert gépelés után mégis odaadtam.

Kérlek, azonnal reagálj,
Anikó⁷⁴

10. sz. levél

1978. május 3. – Kolozsvár

Salamon Anikó levele Szabó Judithoz, gépirat

Szabó Judit
Kászón

Kriterion Könyvkiadó
Kolozsvár, 1978. V. 3.

Édes Jutka!

Sándor bácsitól kaptunk egy elég kínos levelet, melyben afelől érdeklődik, hogy tőlünk fog-e hivatalosan pénzt kapni. Én megírtam, hogy nem. Ő arra is utalt, hogy te, mikor elkezdődött a gyűjtés, ígértél bizonyos részt. Kérlek, intézzétek el, s ha tényleg igaz, hogy ígértél valamit, adjál az öregnek egy kis pénzt, hogy ne érezze magát kifosztottnak és átvertnek, és legyen kedve ezután is mesélni. Meg azt hiszem, érdemel is valamit szegény. Különben az a gyanúm, hogy a rokonsága nyaggatja. Ahhoz viszont semmi közöd, csak a kettőtök dolga. Az önéletírását, ha kész vagy, kérlek, sürgősen küldd el.

Szeretettel csókollak,
Anikó⁷⁵

[Szabó Judit a levél oldalára ceruzával ezt írta:]

Az öregúrnak a megegyezés szerint a megígért minden 1000 lejből 100 lejt számítva, átadtam. Az ügy Temesváron élő, újságíró egykori osztálytársamtól, Vajda Sándortól indult.

⁷⁴ Az aláírás és az utóirat kézírással.

⁷⁵ Az aláírás gépirással.

Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár
KRITERION IRATTÁR
36. d.

11. sz. dokumentum

Véleményezés

Szabó Judit: Berekméri Sándor meséi című kéziratáról

Fenti kézirat egyetlen mesemondónak: Berekméri Sándor 75 éves gernyeszegei (Maros m.) mesemondó teljes meseanyagát, egy nagyobb lélegzetű bevezető tanulmányt, lapalji jegyzeteket és szójegyzéket tartalmaz.

Mindjárt az elején említsük meg, hogy e kötet a napjainkban mindinkább erősödő egyéniségvizsgálatnak, amelyet az egyetemes folklóriradalomban méltán neveznek „magyar iskolának”, több okból is jelentős állomása: a) *a mesemondó személye* miatt, aki tehetséges és ritka alkotó típus. Egyénisége vizsgálatának a szerző különös figyelmet szentel. Többek között megdönti azt az eddig – a gyűjtés esetlegessége és szórványos volta miatt – kialakult téves hiedelmet, hogy ti. a mesemondó magányos, sőt bohémsága, különösége miatt a falu által valamiképpen lenézett személy, hiszen a tündérmese általában a falu tudata szerint már túlhaladott műfaj, amely legfeljebb már csak gyerekeknek vagy együgyűeknek nyújt szórakozást. Nos, Berekméri Sándor úgy is, mint mesemondó, úgy is, mint kitűnő gazda, mint bölcs és tiszta életvitelű ember, a faluban igen megbecsült személy. Az ő tündérmeséi abban a megújított formában, hogy ti. köntösében, cselekményében tündérmeséi, de részleteiben novellásított, realizisztikus hangvételű, azt sugallja, hogy a tündérmesét is lehetséges átmenteni (legalábbis a mai időkig), ha a mesemondó képes saját közössége tudatszintjén tolmácsolni az ősi hagyatékot.

b) De többletet jelent a kötet abból a szempontból is, hogy a gyűjtő nem elégszik meg csupán a mesemondó bemutatásával, hanem kutatja a mesemondó és közössége tudatszintje közötti viszonyt, az alkotó szerepét és hozzájárulását a meséhez. Ezek mind olyan fontos meseszociológiai kérdések, amelyek még ha előfordultak is legújabb mesegyűjteményeink kapcsán, mindig új válaszokat eredményeznek a változó és megosztott népi tudatú közösségek tanulmányozása kapcsán.

[2. old.]

Tanulmányában a szerző alcímek szerint csoportosítja azokat a kérdéseket, amelyekkel foglalkozik. A mesemondó vallomása című alfejezetben igen részletes, élményszerű vallomást olvasunk magától a mesemondótól, amelyet dicséretes módon hangszalagon rögzített a gyűjtő. A mesemondó vall ebben életéről, élményeiről, alkotási módszeréről, hallgatóiról stb. Ez az önéletrajyszerű vallomás felvillantja előttünk azt az öröndetes lehetőséget, hogy mesemondónk nemcsak a hagyományos anyagot, hanem a valóságos élet tényeit is képes érzéketlenül, vérbő epikában elmondani. Jegyezzük meg itt azt is, hogy saját életének elbeszélése és meséinek tolmácsolása – nem véletlenül – úgyszólván azonosan

reális hangvételű, ami azt a feltevést sugallja, amelyet [a] szerző a későbbiek során be is bizonyít, hogy ti. a mesemondás egy racionális tudatú közösségben, amilyen a gernyeszegi, csupán ürügy arra, hogy a mesemondó elmondja véleményét, felfogását a világról, a világ dolgairól, erkölcsről stb.

A mesemondó forrásai-ról szóló alfejezetben a szerző kipuhatolja a mesemondó írásbeli és szóbeli forrásait, valamint azt, hogy a mesemondó mit tett ezekkel. Ennek kapcsán mutat rá alkotó mivoltára, hiszen akár az olvasott 4 oldalas meséről van szó, amelyet Rózsa néven 110 oldalas terjedelemben fejlesztett saját mesévé, akár a boccaccioi ihletésű novelláról, amelyet valahol hallott és amelyből szép hosszú mesét kerekített, kiderül alkotó módszere, amelyet a szerző igen részletesen és finom párhuzamos elemzésekben tár fel. Így derülnek ki azok a műhelytitkok az alkotói módszert illetően: maga a mesemondó árulja el ezeket.

Az olvasott vagy hallott anyagból úgy alkot új mesét, hogy részben „szabaddon kezeli” a szerkezeteket, részben pedig „realisztikus betéteket, új szereplőket” iktat be, a részleteket aprólékosan kidolgozza, saját személyét is beledolgozza, „késleltető motívumokat” sző a mese menetébe, ahogyan ezt a szerző kielemezte. A felsorolt eljárások egyenként is lehetőséget nyújtanak az újításra, de együttesen és összehatásukban a mese újraköltését, valójában új alkotást eredményez. Külön [3. old.]

említést érdemelnek a párhuzamos elemzések, amelyek igen alkalmasak a mesemondó alkotói módszerének kibontására.

A szerző nagy figyelmet szentel a mesék esztétikai kiértékelésének. Ez dícséretes dolog annál is inkább, mivel ez meglehetősen új hang a mese tanulmányozásában. Éles szemmel látja meg a realizmus betörését a mese világába. A mesekutatás eddig csak szórványosan jelezte a realista hangvételt, e kötet nemcsak megerősíti ezt a más mesemondók kapcsán szerzett tapasztalatot, hanem kimutatja, hogy „a realitáshoz való közeledés kikezdi a tartalmat és a formát egyaránt”. Ezt a felismerést [a] szerző a legkülönbözőbb, igen figyelemre méltó esztétikai elemzései kapcsán ismerteti. Az indíték; a mesei tér és idő; a mesei színtér; a csoda tündérmesei „állapotán” éppenúgy, miként a mesei hősök kapcsán. Utóbbi esetben a gyűjtő példákkal bizonyítja, hogy: „kimutatható a hőssel való azonosulás” éppenúgy, miként azt, hogy „a mesemondó, ha tehetséges, belopja magát a hős alakjába... saját képére alkotja meg hőseit.”

Eszerint azt a következtetést sugallja, hogy bizonyos tudatszinten a mesemondás a tündérmesén belül is szétfeszíti a hagyományos keretet és az elbeszélés, a tolmácsolás, a részletezés által sajátos népi novella jön létre.

Figyelemre méltónak és merésznek tartom azt az eljárást, hogy a mesemondói stílust megpróbálja besorolni. Feltevése szerint ez a beszélt nyelv törvényszerűségei szerint alakul. Ez az észrevétel, amely a mese stílusbeli fejlődését és adottságait az élő nyelv adta törvényszerűségekkel magyarázza, megegyezik mások tapasztalásával. Igen pozitívnek kell tartanunk azt, hogy a mesei stílusnak az élőlészóval, a mindennapi beszéddel való azonosulását szövegelemzésen mutatja be: a Boccaccio szöveg és a paraszti minden napi beszédstílusban sajátos „Berekméri stílus” összehasonlítása kapcsán.

[A] Szerző külön foglalkozik a mesemondó stílusának érzékletességével, a fokozással, párbeszédeinek drámaiságával, a mesemondó játékoságával. Végül jellemzi a mesemondó nyelvjárását.

Külön említem itt a mesegyűjtő értékes szójegyzeteit.

A tanulmány feltétlen erényei mellett bizonyos hiányosságokat is észleltem. Ezeket a következőkben rendszerezném.

1. Egyes fejezeteken és alfejezeteken belül előfordultak részint ismétlések, részint párhuzamosságok, részint olyan bekezdések, amelyek témájuknál fogva más alfejezethez tartoztak.

Részint olyan bekezdések, amelyek nem tartoztak szigorúan a témához, és megtörték volna a kötet felépítését és kerek megszerkesztettségét.

E hibákat részben átcsoportosítással, részben pedig kihúzással kell és lehet megoldani. E téren tett javaslataimat közöltem és megbeszéltem a kötet szerkesztőjével, aki tudomásom szerint a szerzővel is megbeszélte és a jelzett hibákat kiküszöbölték.

Fentiek alapján és a jelzett hiányosságok kiküszöbölése után a kötetet, kiváló értékei miatt, kiadásra javaslom.

Nagy Olga

Recepția unui volum de povești populare în lumina documentelor editoriale

Această lucrare prezintă și analizează recepția unui volum de povești populare (Judit Szabó: *Rózsa királyfi. Berekméri Sándor germjeszegei meséi*. Editura Kriterion, 1977). Editura Kriterion a fost înființată la București la sfârșitul anului 1969 și a debutat pe piața cărții la începutul anului 1970. Editura a avut menirea de a promova literatura minorităților naționale, traducerea cărților apărute în limba română în limbile minorităților și invers, traducerea cărților din limba minorităților în limba română, promovarea dialogului intercultural. Secția maghiară avea sediul la București și filială la Cluj-Napoca. Lucrarea prezintă o parte din corespondența editorială, scrisorile având ca temă editarea volumului de povești populare apărut în 1977, recenzii de carte apărute în ziare, reviste și lansări de carte, întâlniri cu cititori.

The Reception History of a Transylvanian Folktale Collection Based on Editorial Correspondence

The study presents the scientific and professional reception of a Transylvanian folktale collection (Judit Szabó: *Rózsa királyfi. Berekméri Sándor germjeszegei meséi*. Kriterion Publishing House, 1977). Kriterion Publishing House was founded

in the end of 1969 in Bucharest, and its first publications were released in the early 1970s. It was established with the aim of publishing books in the languages of the minorities in Romania, translating Romanian literary works into the language of national minorities, translating books of minority authors into Romanian, promoting intercultural dialogue. The Hungarian department was based in Bucharest and a separate office was operating in Transylvania, at Cluj-Napoca. The present paper offers a selection of letters, editorial correspondence on the subject of publishing a folktale collection in 1977; reviews and critiques published in newspapers and literary periodicals; book-launches.

Képek

1. kép. Az első boríték – SzNM ND F.10. 15. d.

KRITERION KÖNYVKIADÓ
Magyar szerkesztőség

Szabó István

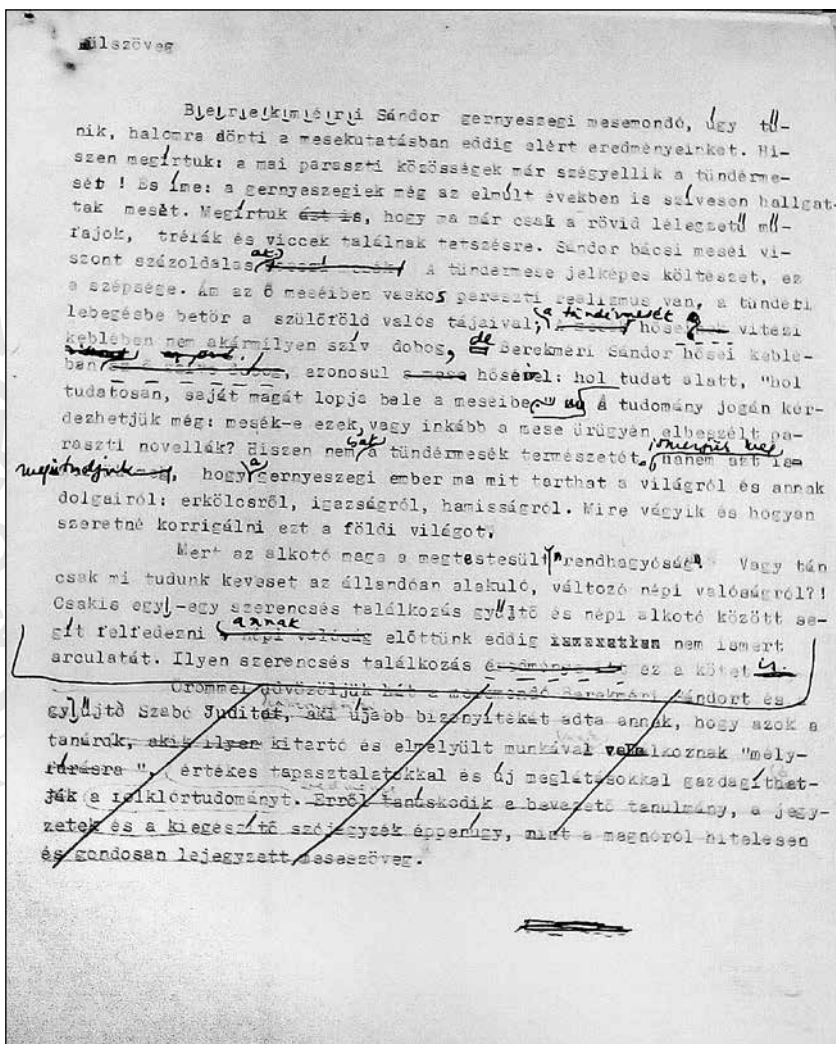
Értesítjük, hogy a mai napon a Centrales editoriale pénzügyi osztályához megküldtük Germegetregyi
szöveget

című könyve tiszteletdíjának _____ es-elsőleg. végelszámolását: 27.833 lej. Az összeg kifizetése
a Fondul Literar pénztárán keresztül történik, felvétel könyv

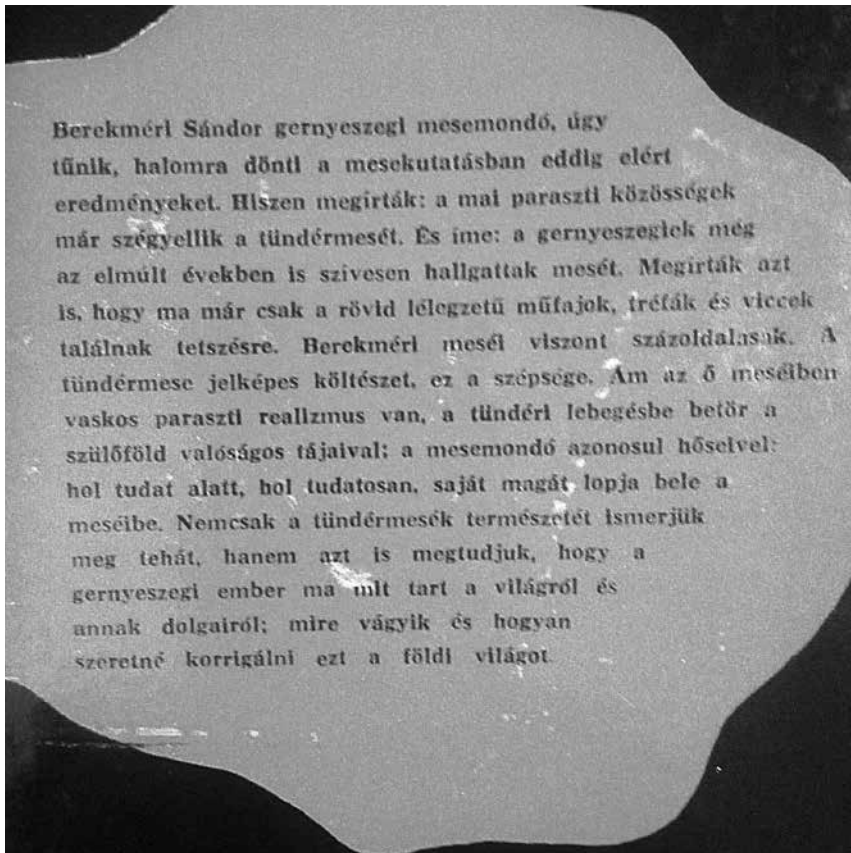
Bukarest, 1977 7.20-ai

FCI/KRAR.
[Signature]

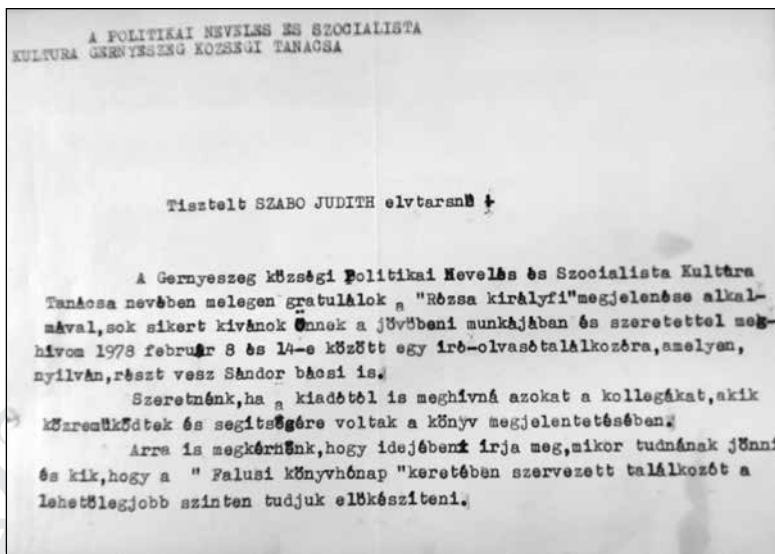
2. kép. A Kriterion Könyvkiadó formanyomtatványa – értesítés a tiszteletdíjat illetően – SzNM ND F.10. 15. d.

3. kép. A Nagy Olga által írott fülszöveg a javításokkal –
Kriterion Irattár 36. d.

4. kép. A könyv hátsó borítóján olvasható, végleges szövegváltozat.

5. kép. Meghívó író-olvasó találkozóra Gernyeszegre, 1978. február 8 és 14-e között – SzNM ND F.10. 15. d.

6. kép. „Sándor bácsi dedikál / A háttérben Salamon Anikó”. Székely Nemzeti Múzeum fotótára, F_6308_249.

7. kép. „A találkozó résztvevőinek egy része”.
Székely Nemzeti Múzeum fotótára, F_6308_250.

8. kép. „Szabó Judit. 1978. febr. 12.”
Székely Nemzeti Múzeum fotótára, F_6308_251.

9. kép. „Gernyeszeg, 1978. febr. 12.”
Székely Nemzeti Múzeum fotótára, F_6308_252.

10. kép. „Találkozó”. Székely Nemzeti Múzeum fotótára, F_6308_253.

11. kép. „Berekméri Sándor 1977-ben”.
Ez a portré került a népmese gyűjteménybe.
Székely Nemzeti Múzeum fotótára, F_6308_255.

12. kép. „Szabó Judit”. Székely Nemzeti Múzeum fotótára, F_6308_256.

13. kép. „Nemes Gergely, Nagy Olga, Berekméri Sándor, Salamon Anikó, Berekméri Ferenc”. Székely Nemzeti Múzeum fotótára, F_6308_257.

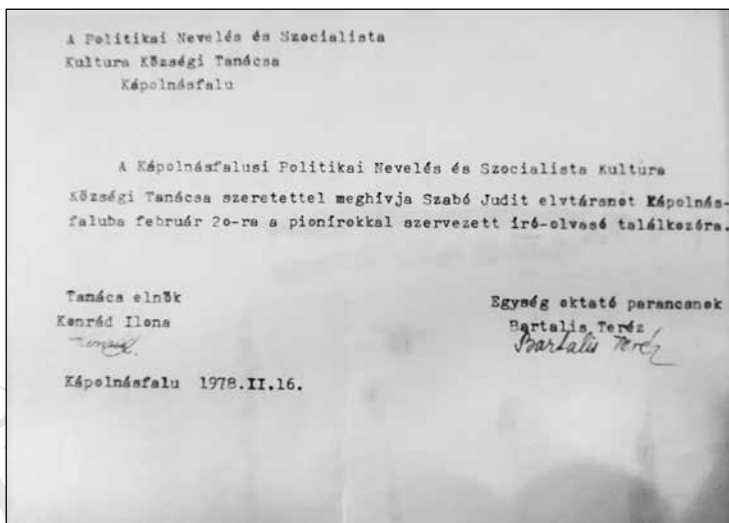
14. kép. „Nagy Olga, Berekméri Sándor, Salamon Anikó, Berekméri Ferenc”. Székely Nemzeti Múzeum fotótára, F_6308_258.

15. kép. „Germyeszeg, 1978. febr. 12. Találkozó a Rózsa királyfi megjelenésével”.
Székely Nemzeti Múzeum fotótára, F_6308_260.

16. kép. „Nemes Gerő (műv. otthon ig.), Nagy Olga, Berekméri Sándor,
Szabó Judit, Salamon Anikó, Berekméri Ferenc (néptanács elnök)”.
Székely Nemzeti Múzeum fotótára, F_6308_261.

17. kép. Meghívó író-olvasó találkozóra Kápolnásfaluba –
1978. február 16. – SzNM ND F.10. 15. d.

COMITUL ORĂȘENESC DE CULTURĂ ȘI EDUCAȚIE SOCIALISTĂ
A VĂROSI SZOCIALISTA MŰVELŐDÉSI ÉS NEVELÉSI BIZOTTSÁG

Vă invită la Întâlnirea cu culegătoarea de basme
Szabó Judit

Meghívja a találkozóra Szabó Judit
népese gyűjtővel,

Care va avea loc la 24 aprilie 1978, orele 13 1978

Melyet 1978 aprilis 24-én, 13 órakor tartunk,

în sala mică a Casei de cultură a sindicatelor
a Művelődési Ház kistermében.

Colaborează _____

Közreműködik _____

18. kép. Plakát – író-olvasó találkozó Gyergyószentmiklóson,
1978. április 24. – SzNM ND F.10. 15. d.

Nagy Zsolt

**Kiegészítések a magyar népi dísznövénykultúra
kutatásának történetéhez
(a 20. század első felében körvonalazódott
legfontosabb taxonközpontú vizsgálatok
néprajzi vonatkozásai)**

Amikor az 1980-as évek elején dr. Kós Károlyt Gazda Klára és Kósa-Szánthó Vilma a néprajz 20. század elején született új ágazatairól, határtudományairól faggatta, az időszódó kutató a következő feleletet adta: „A néprajz – etnográfia, etnológia vagy kultúrantropológia – a népi műveltség tudománya. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a népi műveltség egyes elemei, vonatkozásai más tevékenységi köröket – más tudományok kutatóit [...] ne érdekelhetnének. [...] A természettudományokat [...] a népi természetismeret [...] érdekli elsőrendűen. A hasonló elemek, részletek rendszeres feltárására és vizsgálatára egyes tudományok külön kutatási ágakat is kifejlesztettek, mint amilyen az etnobotanika [...]. Milyen könnyű volna a néprajzkutató dolga, ha csupán össze kellene sepernie a környező sokféle »népi« vagy »etno« jelzőjű diszciplínák által már feltárt ismereteket, s ezeket csupán valamiféle néprajzi rendbe csoportosítania!” (Gazda–Kósa–Szánthó 1982: 9). A nem is oly könnyű „sepregetés” és rendteremtés, az eddig született eredmények feltárása, rendszerezése és elemzése, azaz egyes néprajzi tudomány- és határtérségek történetének megismerése és megismertetése azonban nélkülözhetetlen, szükségyszerű, hasznos és tanulságos lehet. Tanulmányommal három korábbi, a magyar népi dísznövénykultúra-kutatás történetét áttekintő írást¹ kívánom további adatokkal kiegészíteni. Jelen

¹ Korábban megtörtént a (háztáji vagy egyéb) virágoskertekre és (kisüzemi, nagyüzemi) virágkertészetekre, műkertészetekre, illetve tágabb értelemben a magyar dísznövényter-

írással² célom azon tematikus néprajzi monográfiák, nagytanulmányok és cikkek bemutatása, melyek egy vagy több – dísznövényként is hasznosított – faj (speciēs), illetve faj feletti³ rendszertani egység vizsgálatára, azaz egy-egy taxon⁴ részletekbe menő tanulmányozására koncentráltak a 20. század első felétől. E taxonközpontú vizsgálatok sorából természetesen mindössze azon eredményeket mutatom itt be, amelyek az említett

mesztés ki-, (át)alakulására, az említett kertekben és kertészetekben fellelhető növényanyagra vonatkozó vizsgálati előzmények, szemléletek, elméletek, eredmények történetiségében való áttekintése. A *magyar népi dísznövénykultúra kutatásának története* címmel írott tanulmányom többek között kitért a 16–18. századi természettudományos-botanikai érdeklődésre a magyar (paraszt)kertek dísznövényei iránt, a virágoskertek iránti néprajzi érdeklődés kezdeteire a 19. században, az útleírásokban, államismereti munkákban fellelhető, paraszti-polgári dísznövénykultúrára vonatkozó adatokra, a 20. századi gyűjtési-módszertani útmutatók születésének kérdéskörére és a tematikus kérdőívek mentén körvonalazódó dísznövénykutatásokra, az intézményesült néprajztudományi összegző eredményeire, szintéziseire, valamint a 20–21. századi kutatások fő kérdéseire, így az eredetvitákra, a település- és térségközpontú felmérésekre, az összegző tájmonográfiák publikálásának jelenségére is (Nagy Zs. 2021a). Az egyes néprajzi kutatás-, határterületeknek és társtudományoknak a magyar népi dísznövénykultúra megismeréséhez való hozzájárulását ugyanakkor külön írásban láttam szükségesnek tárgyalni. Így készült el az az összegzés, melyben a népi építészeti, a nő- és gyermek-, a társadalomnéprajzi és szociográfiai, a név- és nevezéktani, a kultúr- és művészettörténeti, a művészetantropológiai, a gazdaságantropológiai és gazdaságtörténeti, a gyűjtőgyűjtés-, az invázióbiológiai, invázió-ökológiai és herbológiai, valamint az alkalmazott kertészettudományi és hortibotanikai kutatások ide vonatkozó eredményeit vettem sorra (Nagy Zs. 2021b). Szintén önálló tanulmányban került általam bemutatásra később a dísznövények különböző célú és szempontú, mértékű alkalmazása, illetve, hogy az újabb szerepkörök és jelentések népszokásaink esetében miként kerültek a kutatások fókuszába az elmúlt évszázadokban (Nagy Zs. 2022). Itt említem ugyanakkor, hogy a parasztkertek virágainak skanzenbeli reprezentációjáról, magyarországi és romániai eredményeiről, ezek történetéről a *Fenntarthatóság, tájökológiai szemlélet, gyakorlat: a (paraszt)kertek múzeumi reprezentációjának, hasznosításának lehetőségei és skanzenbeli rekonstruálásának kihívásai* címmel írott, megjelenés alatt álló tanulmányomban (Krizsa János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2022) írtam részletesen.

² A kutatást és a tanulmány megírását az ELTE Márton Áron Szakkollégiuma (Szülőföldi Felsőoktatási Tanulmányi Támogatás), valamint a MTA Lendület *Lokalitás a globális változások hálózatában: Az ökológiai antropológia mint közvetítő a helyi közösségek és a globális változások között a Kárpát-medencében* (Lendület_2020-56) programja támogatta.

³ Nemzetség – genus, nemzetségcsoport – tribus, család – familia stb.

⁴ Biológiai terminus. A rendszertanban taxonnak nevezik az élőlények (ez esetben növények) egyazon kategóriába (pl. fajba, nemzetségbe, nemzetségcsoportba, családba) sorolt és közös gyűjtőnévvel ellátott csoportját. Szűkebb értelemben az egyazon kládba tartozó, azaz az egy közös őstől származó élőlények (ez esetben növények) csoportját nevezzük taxonnak.

korábbi kutatástörténeti áttekintésekben nem kerültek hivatkozásra, részletes ismertetésre, de az etnobotanikai kutatások szomszédságában körvonalazódó „új tudományterület” (Keszeg 2021: 16), a népi dísznövénykultúra-kutatás története szempontjából fontosak lehetnek. Kitérek a városi piacok vágott virág kínálatának 20. század eleji–közepi felmérési kísérleteire, valamint az újvilági növények néprajzi szempontú monografikus vizsgálatának kezdeteire és kiteljesedésére. Teszem mindezt úgy, hogy tudom, alig van olyan érintkező tudományterület, „amely az ethnografustól ne kívánná meg a saját tudományának diszciplináin kívül az érintett szakok eredményeiben való jártasságot is” (Balogh 1965: 470). Esetemben ilyen a botanika, az agrártörténet, valamint az alkalmazott kertészettudomány.

A városi piacok vágott virág kínálatának felmérésére tett kísérletek

Az 1920-as évektől a század közepéig különböző szerzők, főként botanikusok révén történt meg az egyes magyarországi városok piaci virágkínálatának felmérése, különös tekintettel a világháborúk sújtotta Magyarországon is felértékelődött, spontán flórából vagy háztáji kertekből származó taxonokra, amelyeknek különösen származási helyére („szedőhelyére”) és az azokkal folytatott árucserre formáira voltak kíváncsiak a kutatók. A mindössze néhány évtizedet átívelő kutatások eredményei a néprajztudomány képviselői számára is hasznosnak, hasznosíthatónak bizonyultak.

Dr. Boros Ádám (1900–1973) pályakezdő botanikusként, bölcsész-doktorként egyetemi hallgatói évei alatt a budapesti piacok vadvirágait azonosította. Egy 1924-ben megjelent cikkében jelezte, hogy – az 1914-től számos nehézséggel küzdő díszkertészeti ágazat termékeit helyettesítendő – „újabban” a kereskedelembe kerülő virágok között is számos „jellemző magyar növény van”, melyek egy részét Szekszárd vidékén és a Mecsekben gyűjtenek. 19 faj azonosítását követően a szerző arra a következtetésre jutott, hogy a kereskedelemben dokumentálható virágkínálat a magyar flóra fajkészletét is jól reprezentálja (Boros 1924).

Később Péntes Antal (1895–1984) középiskolai tanár, botanikus – aki az 1920-as évektől számos élvezetes stílusú, néprajzi adalékokban gazdag

népszerűsítő írást is közölt – Budapesten (a körutak mentén, a Kossuth Lajos utcán, a Krisztinavárosban és a Központi Vásárcsarnokban) – nem üzletekben, szalonokban, hanem a kofák, utcai virágárusok által – árusított dísznövények fajkinálatát vizsgálta kétrészes cikkben. A módszeres és rendszeres adatgyűjtést a szerző már – dr. Boros Ádámmal hasonlóan – az 1920-as évek elején elkezdte, Borossal ellentétben azonban nemcsak a spontán flórából begyűjtött fajokat jegyezte fel, hanem a háztáji kertekből származó vágott virágokat is, „mert ezek különböző időkbeli megjelenése kulturtörténeti jelentőségű” – vallotta. Mintegy 86 vadon előforduló és 81 termesztett fajt határozott meg, valamint 8 olyan taxont, melyek ugyan vadon is előfordulnak, de termesztett állományokból is kerülhettek a főváros piacaira. Cikkének érdekessége, hogy összehasonlítási szándékkal más nagyvárosokról (Bécs, München és Trieszt) is közölt adatokat, illetve azokat statisztikai módszerekkel is feldolgozta, elemezte. A gyűjtögetés, az árucseré és a nevezéktan irodalmát jelentősen gazdagító, pontosan adatolt publikáció nemcsak Budapestnek, de Szekszárd környékének, Szentgál és Ócsa vidékének, valamint Baranyának a népi növényismeretéhez is szolgáltatott értékes információkat (Pénzes 1926a, 1926b). Érdekes ugyanakkor kiemelni, hogy Pénzesnek sikerült az 1928 előtti állapotokat dokumentálnia, ami azért is fontos, mert felső utasításra, az újonnan érkezett bolgár zöldség- és konyhakertészek javára a jelzett évben a Központi Vásárcsarnok korábbi hadirokkant és hadiözvegy virágárusait kiszorították a megszokott és jól bevált árusítóhelyeikről, a piaci bódék mögé utasították őket, ellehetetlenítve legtöbbjük vállalkozását (sz. n. 1928a, S. S. 1928). Később, 1942-ben Pénzes Antal Budapest élővilágáról is készített egy terjedelmes monográfiát, amely a főváros piacaira kerülő virágok esetleges lelőhelyeiről és a háztáji kertekről már csak szórványos adatokat tartalmazott (Pénzes 1942).

Dr. vitéz Szepesfalvy (Szurák) János (1882–1959) 1934-ben egy sajátos, mások által nem vizsgált növénycsoport, az ún. lombosmohák (Bryophyta) begyűjtésének és virágkötészeti felhasználásának, színezésének kérdéseit taglalta esettanulmányban. A budapesti vásárcsarnokokba, piacokra kötegekben „szekérszám” szállított növények közül 16 taxont sikerült azonosítania, melyek iránt a világháborúk időszakában – az ún. halotti- és emlékkoszorúk készítése miatt – nőtt meg hirtelen a kereslet (Szepesfalvy 1934).

Emellett *Vadvirágok Budapest piacain* címmel Huszthy Ilona⁵ szintén közölt egy tanulmányt (összesen 151 fajról), melyben hangsúlyozta, hogy a vadvirágok piaci forgalmának jelentőségét az adja, hogy az „sok esetben megélhetési lehetőséget nyújt a vidék legszegényebb néposztályának, másrészt munkaalkalmat ad a család nehéz testi munkára még, vagy már nem alkalmas tagjainak” (Huszthy 1939: 16), így a hadiözvegyeknek, -árváknak és rokkantaknak. Itt jegyzem meg, hogy egy 1928-ban hozott fővárosi határozat értelmében a hadirokkantak és -özvegyek reggel 8 órától éjfélig árusíthattak Budapest utcáin gyümölcsöt és virágot (sz. n. 1928b). Az 1930-as évektől „Hadiözvegy árusítóhelye”, illetve „Hadirokkant árusítóhelye” feliratú táblákkal ellátott kis asztaloknál nyerhettek virágárusítási engedélyt, majd 1931-től külön, újabb enyhítő szabályozás is vonatkozott ezen utcai árusokra Budapesten (sz. n. 1931a, 1931b, 1931c, 1931d, 1931e), amelyet a magyar királyi földművelésügyi miniszter és a kereskedelemügyi miniszter is jóváhagyott.⁶ 1933-ban a közforgalmat zavaró, Nyugati pályaudvar előtt árusító kofák sokaságát igyekeztek a körutakra és a Vilmos császár (a mai Bajcsy-Zsilinszky) útra áthelyezni (sz. n. 1933), majd 1947-ben a piaci árusítóhelyek kiosztása során a hadiözvegyek és -rokkantak elsőbbségi jogának biztosítása újból felmerült (sz. n. 1947: 619).

Huszthy Ilona megfigyelései a forgalomban lévő fajok mellett azok árára, mennyiségére, gyűjtőhelyére és megjelenésének időpontjára irányultak, s elődeit követve 1937–1939 között elsősorban a Központi Vásárcsarnokban és környékén gyűjtött, de adatait a korábbi eredményekkel is összevetette. Tanulmányának érdekessége, hogy elsőként hangsúlyozta, hogy a tudományos latin, a köznyelvi magyar és a népi név/nevek helyett, illetve mellett a vadon termő dísznövényfajok jelentős része valójában egy másik (negyedik), ún. piaci néven került kínálatra, mely elsősorban annak pénzbeli (anyagi) értéket hivatott növelni. Közvetítők, azaz viszonteladók révén az árusított növények egy része ugyanakkor egészen nagy távokat tett meg már ekkor Kaposvárról, Diósjenőről, Sopronból,

⁵ Személyére vonatkozóan sajnos nem sikerült életrajzi adatokat feltárni. Ez az egyetlen írás, melyet a szerző publikált. A botanikai szaknyelv, terminológia ismerete arra enged következtetni, hogy jól képzett botanikusról van szó. Az is elképzelhető, hogy Huszthy Ilona később – házasságkötés révén – vezetéknevet változtatott, de az ismertebb magyar botanikusaink között nincs Ilona keresztnévre hallgató ebből az időszakból.

⁶ A rendelet teljes szövegét lásd sz. n. 1931f.

Pécsről, Szegedről stb. a budapesti árusító helyekig, s ebben a szerző a vasútnak és a vasúti alkalmazottak rokoni, baráti kapcsolatainak tulajdonított kulcsfontosságú szerepet. Ugyancsak Huszthy jegyezte meg, hogy a kereslet-kínálat szezonális, a hatékony és gyors szedés, a piacra való előkészítés (csokorba kötés, díszítés, szárítás, festés stb.), a szállítás és az értékesítés pedig családon vagy kisebb közösségeken belül komoly munkaszervezést igényelt. Tanulmánya ilyen módon valódi, teljes értékű néprajzi értekezésként is olvasható (Huszthy 1939).

A vidéki nagyvárosok közül Pécs és Szeged piaci virágkínálatának módszeres felméréséről van tudomásunk a század közepéről.

Horvát Adolf Olivér (1907–2006) ciszterci tanár, botanikus *A pécsi piac vadvirágai* címmel közölt tanulmányt, melyben az 1930-as évek végén végzett kutatásait összegezte. A közeli Mecsekben gyűjtögetett vadvirágok közül 56, a drága kerti virágokat helyettesítő fajt sikerült azonosítania, illetve felhívta a figyelmet a spontán flórában fellelhető taxonok virágoskerti meghonosításának jelenségére is (Horvát 1940), amelyet a népi növényismeret és -használat kutatói napjainkban is előszeretettel tesznek vizsgálatuk tárgyává.

Timár Lajos (1918–1956) botanikus a szegedi ún. „gyalogpiac” kosaras árusai körében jegyezte le a kínált vadvirágok körét, mely a második világháborút követő években, a kerti és melegági dísnövények viszonylagos hiánya miatt került a vásárlói igények középpontjába.⁷ A szerző mintegy 123, az előzőekhez képest nagyrészt új fajt sorolt fel tanulmányában, esetleges népi és piaci nevekkal, megállapítható termőhelyekkel, árusítási idővel és egyéb információkkal együtt. Emellett 21 gyógynövényfajt és egyéb hasznosítású (például táplálkozásban szerepet játszó) fajt⁸ is bemutatott dolgozatában (Timár 1952).

E városok (Budapest, Pécs és Szeged) mellett, Hollós László (1859–1940) botanikus-mikológus révén, megtörtént Szekszárd piacainak etnobotanikai és etnomikológiai felmérése is („megnéztem az ott árust gombákat meg virágokat és feljegyeztem, népies neveikkel együtt”), de a szerző csak utóbbi, a népi gombászat körébe tartozó adatait publikálta

⁷ Szegeden, a Széchenyi téren az első világháborút követően is már több hadiözvegy váltott virágárusítási engedélyt (erről bővebben lásd sz. n. 1927a, 1927b).

⁸ „Gyümölcsök, izesítő, fűszerpótló vagy étkezésre használt vadnövények” (Timár 1952: 115).

végül (Hollós 1926), s a vadvirágfajokra vonatkozó gyűjtései máig kiadatlanok, kéziratban lappanganak valahol.⁹

A fentiekben felsorolt eredmények¹⁰ egyik kutatás- és tudománytörténeti jelentőségét az adja, hogy azok éppen abban az időszakban születtek, amikor a magyar néprajztudomány is jelentős átalakuláson ment át (a kutatások kiterjedése, elméleti és ágazati rétegződése stb.),¹¹ a szóban forgó városok közül előbb Szegeden 1929-ben, majd Pécsen és Budapesten 1934-ben (Filep 2017: 15–16) sorra meg- vagy újjászerveződtek a néprajzi egyetemi képzés műhelyei, intézetei, illetve ekkoriban kísérletek történtek a társadalomtudományok terepkutatásainak megújítására is. A korabeli törekvéseknek egyik lényeges eleme volt a táj, a növényzet és ember kapcsolatának szerteágazó, tudományközi, azaz interdiszciplináris vizsgálata, amelynek jegyében, s a megalapozott tervezés és a világháborúk évtizedeiben is a figyelem fókuszába került gazdasági-, illetve tájfejlesztés érdekében az egyes néprajzi kutatócsoportokba esetenként már agrárszakemberek, botanikusok is aktívan bekapcsolódhattak (Filep 2017: 18), de az etnográfusok fokozott figyelemmel kísérték e szakemberek kutatási eredményeit is, akik bizonyos alapkutatásoknak az elvégzését szinte teljes egészében magukra vállalták.

Ugyanekkor fiatal etnográfusként Gunda Béla (1911–1994) már egyre inkább elhatárolódott a néprajzi érdeklődés és kutatási igény peremére sodródó 'gyűjtögető gazdálkodás', 'gyűjtögető életmód', 'gyűjtögetés néprajza' témamegjelölésektől, kifejezésektől, s úgy vált az egyik legkiválóbb ún. ősfoglalkozás-kutatónkká, hogy közben a botanikusok kutatásait is hasznosítva eredményesen kezdeményezte az 'etnobotanika' fogalom használatát (Szilágyi 2014: 48–51),¹² sőt a népi növényismeretre és -használatra irányuló gyűjtéseit, céduláit és jegyzeteit – elsősorban nő-

⁹ Az 1920-as években végzett etnobotanikai felmérés adatlapjait egyelőre nem sikerült megtalálni. Elkallódásuk, pusztulásuk a második világháború éveiben elképzelhető.

¹⁰ Összegzését lásd és vö. *Mellékletek I.*

¹¹ Vö. Kósa 2001: 180–197.

¹² Vö. és lásd Gunda Béla 1930-as és 1960-as évek között publikált írásai. Az etnobotanikai témákat a Gunda-életművet értékelő utókor is egyik, kezdetektől fogva dokumentálható részként tartja számon (vö. például Dankó 1990: 8, Ujvári 1995: 221). Gunda Béla ezen etnobotanikai kutatásainak jelentőségét „kivételesen széles és mély természettudományi ismereteinek és gondolkodásmódjának” (Beck 1994: 493) is köszönheti.

vényfajokra és -nemzetségekre vonatkozóan – ő maga már 1939-től egy „ethnobotanika” felirattal ellátott dobozba rendezte.¹³

E terminus abban az időben elsősorban azt juttatta szerencsés módon kifejezésre, hogy a „klasszikus” feldolgozásokban, a táplálkozásban betöltött szerepen (ínségeledeken, alkalmi táplálékokon, gyerekcsemegéken stb.) túlmenően, hangsúlyozni szükséges az egyes növények egyéb hasznosítási módozatait, ide értve akár a díszítő értékük miatt gyűjtögetett vagy természetett virágokat, terméseket és egyebeket, az újvilági növényeket (Gunda B. összeáll. 1939: 21–24). „Nyomatékosan kell hangsúlyozni, hogy a növénytermelés, földművelés termékei és eszközei nemcsak az anyagi igények kielégítésénél jönnek tekintetbe, hanem a szellemi élet megnyilvánulásokban és a kultikus életben is jelentékeny szerepet játszanak” – fogalmazta meg egy helyen ezzel kapcsolatos nézeteit (Gunda B. összeáll. 1939: 7). Másodsorban a népi növényismeretet leíró ismertetéseknek ekkor már taxonközpontúaknak és botanikai szempontból is hiteleseknek, precízeknek kellett lenni, ami a köznyelvi magyar növénynevek feljegyzése és a népi nevek összegyűjtése mellett feltételezte az adott taxon tudományos meghatározását, latin nevének közlését is. Emiatt a néprajzkutatók az 1930-as évektől egyre gyakrabban hívták segítségül biológusok, ökológusok és más természettudományok képviselőinek

¹³ Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Adattár VII. Kutatói anyagok, hagyatékok 6. Gunda Béla hagyatéka. A Néprajzi Kutatócsoport (1967-től), Néprajzi Kutatóintézet (1991-től), majd MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet (2012-től) néven működő országos akadémiai intézmény és kutatóhely 2019-től az MTA-tól elcsatolva, az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat részeként működik Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet néven. Adattára anyagainak jelzésére a korábban használt „MTA”-jelzéseket megtartotta, így a továbbiakban én is ennek megfelelően hivatkozom: MTA NTI VII. 6. Innen: Ethnobotanika. [Ideiglenes megnevezés. Pontos jelzetet az anyag a rendezés befejeztével fog kapni. A rendezést 2022-től Boldog-Bernád István végzi, befejezése 2023 májusára várható. Ekkor a kutatási segédletek az Adattár oldalán lesznek elérhetőek: <https://nti.abtk.hu/hu/adattar>. Boldog-Bernád István szóbeli és írásbeli közléseit, szakmai útmutatását és segítségét ezúton is köszönöm! Köszönöm továbbá Szakál Annának és Bednárík Jánosnak, hogy a hagyatékok kutatásához hozzájárultak!] Az anyag szakmai revíziója még nem történt meg, de azt a közeljövőben tervezem elvégezni. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a doboz taxonközpontú anyagait a következő felirattal ellátott kartonok határolják be: *Taraxacum officinale*; *Atropa belladonna* nadragulya; *Eryngium sp[ecies]*. sátnálótte-fű temondád; galagonya; *Daucus carota*; *Lilium martagon*; ördögsekér; *Gentiana sp[ecies]*. Szentlászló füve; *Juglans regia*; *Sempervivum sp[ecies]*.; *Sambucus sp[ecies]*. bodza; sulyom; *Staphilea pinnata*; tátorján; tályogyökér; uborkabaszó; vasfű; gesztenye.

szakértelmét, de nem ritkán ők maguk is igyekeztek pótolni hiányos botanikai ismereteiket vagy korábban feltárt adatokat kölcsönözni a botanikusoktól.

Gunda Béla szemlélete nemcsak Magyarországon, de az 1943–48 közötti kolozsvári, gyűjtőmunkára is ösztönző oktatói tevékenysége¹⁴ és az 1940-es évektől az Erdélyi Érchegységben, a Gyalui- és Radnai-havasokban, Moldvában, Szilágyságban, Székelyföldön, Torockón, Györgyfalván, Aranyosszéken vagy épp a Gyimesekben¹⁵ folytatott egyéni és csoportos, rendszeres tanulmányútjai¹⁶ révén Romániában is sikeresen meggyökereszt a 20. század közepére.

Az etnográfia mellett a két világháború környékén a botanika tudománya is számos átalakuláson ment át. Főként a rendszer- és nevezéktanban következtek be olyan jelentős változások, amelyek miatt ma már szükség van a fent bemutatott, jórészt botanikusok által jegyzett eredmények ellenőrzésére, teljes revíziójára, a cikkekben, tanulmányokban említett taxonok újbóli beazonosítására és az adatok pontosítására, azaz összegző enumerációjára is.¹⁷ Revízióm eredményeként azonban elmondható, hogy a magyar botanikusok összesen mintegy 347 olyan taxonról adtak számot a 20. század első feléből, amelyek a korabeli magyarországi nagyvárosok piacterein, utcáin vágott virágként vagy virágkötészeti alapanyagként tűntek fel. Ennek mintegy 77%-a (268 taxon) volt vadon (is) gyűjtögetett ebben az időszakban, amelyből 30 tekinthető gyakorinak,¹⁸ további 14 pedig nagyon gyakorinak¹⁹ a piaci, utcai előfordulásuk és említésük szempontjából. Bár a botanikus kutatók nem kezelték prioritásként, az enumerációból mégis kitűnik, hogy viszonylag nagy mennyiségű népi (139) és piaci (46) nevet is sikerült rögzíteniük. Mindez az adathalmaz a későbbi etnobotanikai kutatások szempontjából is értékesnek és tekintélyesnek mondható, annál is inkább, hiszen eddig a 20. század első

¹⁴ Erről bővebben lásd Faragó 2000, 2001; Pozsony 2014. Gunda Béla 1943-as kolozsvári kinevezésének körülményeiről bővebben lásd még Keszeg 2010.

¹⁵ A Gunda és diákjai, gyűjtőtársai által érintett romániai terek felsorolása – természetesen – nem teljes.

¹⁶ Vö. Gunda 1978a: 47–48; Faragó 2000: 442–443, 2001: 44–45; Pozsony 2014: 381.

¹⁷ Lásd és vö. *Mellékletek II.*

¹⁸ Lásd uo.: 59., 61., 76., 81., 88., 98., 108., 110., 112., 122., 126., 132., 138., 144., 146., 149., 162., 195., 204., 211., 219., 235., 246., 264., 278., 280., 294., 318., 326., 338. taxon.

¹⁹ Lásd uo.: 11., 44., 56., 65., 134., 139., 140., 182., 189., 252., 277., 308., 342., 343. taxon.

felének, közepének utcai, piaci virágárusítására mint kulturális jelenségre és gyakorlatra csupán a szocio- és sajtófotográfia korabeli magyar képviselőinek, az ún. street photography alkotóinak²⁰ munkáiból nyílhatott némi rálátásunk.²¹ Azonban botanikai azonosításra, a növénykínálat vizsgálatára e fotográfiák jelentős része alkalmatlan.

Az erdélyi városok piactereinek hasonló, botanikusok avagy néprajzkutatók általi szisztematikus felmérése megkésett, sőt tulajdonképpen el sem kezdődött, ami tovább növeli az itt bemutatott magyarországi cikkek és tanulmányok tudományos értékét. Annál is inkább, hiszen azok az 1970-es években lendületet vett erdélyi taxonközpontú népi dísnövénykutatások előzményeinek is tekinthetőek,²² s a rendszerváltást követő etnobotanikai kutatások eredményeivel is jól összekapcsolhatóak. Utóbbira példa a Huszthy Ilona által az 1930-as években Budapest piacain dokumentált henye boroszlán (*Daphne cneorum* L.), amelyet *rózsa-szín nefelejts* piaci néven árusítottak.²³ Huszthy adatai szépen kiegészítik többek között Gub Jenőnek a *ramócsavirágról* (szintén a boroszlánról) szóló rövid néprajzi értekezését, amelyben azt írta a szerző, hogy „nem kevés azok száma sem, akik tavasszal letarolják és a piacokon árulják” (Gub 1993: 11). Vagy épp Péntek Jánosnak a *Daphné*kről írott nagyszerű taxonközpontú tanulmányait, melyekből kiderül, hogy a kolozsvári piacon is nagy mennyiségben jelen volt e növény: a környékeliek tudták, hogy védett, de ez nem volt akadálya annak, hogy „a kolozsvári virágpiacra is elő ne forduljon, néha ijesztő mennyiségben” – írta (Péntek 1995: 36, 2003: 130). Az egyszerűen *kóro* néven árusított közönséges bábakalácsról (*Carlina vulgaris* L.), amelyet Pénzes Antal írt le először Budapest utcáin 1926-ban,²⁴ később szintén sikerült feltárnia az erdélyi néprajz tudománynak, Balázs Lajos etnográfusnak, hogy milyen jelentős szimbólum, illetve „termék” volt, főként a Székelyföldön (Balázs 1998).

²⁰ Vajsza Károly festő, Aradiné Szenczi Mária fényképész, Müllner János fotóriporter, Trompler Elek gépészmérnök stb.

²¹ Lásd és vö. *Képek*.

²² Vö. például Murádin 1973, Vita 1973 stb.

²³ Vö. *Mellékletek II.* 95. taxon.

²⁴ Vö. *Mellékletek II.* 63. taxon.

Az újvilági növények néprajzi szempontú monografikus vizsgálatának hozadécai

Hogy az amerikai származású kapásnövényeinkre, zöldségnövényeinkre is esetenként hasonló dísznövényként tekintettek a helyiek, háztáji kiskertjeikben pedig ekként hasznosították azokat, nemcsak a történeti forrásokból tűnik ki, de a recens néprajzi gyűjtések is ezt mutatják. Éppen ezért tartom elengedhetetlennek a magyar népi dísznövénykultúra-kutatás történetének felvázolásához az említett újvilági növényekre vonatkozó fontosabb, 20. század eleji-közepi taxonközpontú eredmények számbavételét és értékelését is.

Bátky Zsigmond magyar néprajztudós szerteágazó tájékozottsága révén születtek meg azok az első tanulmányok, amelyekben – számos kérdést nyitva hagyva – a termesztett újvilági növényeink néhányát dolgozta fel, s amelyekkel – a francia Jean Brunches hatására – az ún. emberföldrajz és a néprajz irányába terelte az általa sokáig szerkesztett *Földrajzi Közleményeket* is (Gunda 1992: 282). Etnobotanikai tanulmányai során tulajdonképpen ő vetette fel elsőként a kukorica és a burgonya monografikus feldolgozásának igényét. A *Föld és Ember* hasábjain például a kender és len mellett a kukorica és a burgonya kutatásához adott eligazítást (Bátky 1921), melynek mentén az 1930-as évektől a pályakezdő Gunda Béla is elindulhatott. „Bátky írásai munkára, tudományos gondolkodásra, új feladatok megoldására serkentenek. Szinte minden mondata további kutatásra váró problémákat tár elénk. Írásai töprengések és útbaigazítások. Éppen ezért a felderített összefüggések és megállapítások mellett lényegesek azok az utak, amelyeket megnyit előttünk, amelyek új kutatási területekre vezetnek” – vallotta később egykori mentoráról Gunda (Gunda 1978b: 153).²⁵

1988-ban megjelent áttekintő cikkében, *A természetes növénytakaró és az ember* című tanulmányában Gunda Béla megfogalmazta azt is, hogy „Az Újvilág felfedezése után az Európába hozott növényeket (kukorica, dohány, burgonya, napraforgó) előbb dísz- és gyógynövényként ültették” (Gunda 1988a: 182). Ugyancsak ő korábban felhívta a figyelmet a bab mint újvilági növény dísznövényként való korai alkalmazására:

²⁵ Gunda Béla 1929-ben, még középiskolás diákként került kapcsolatba Bátky Zsigmonddal (Gunda 1988b: 88).

„A bab kezdetben inkább kerti virág volt” (Gunda 1966: 38). E viszonylag kései publikációkban fellelhető megállapítások alapját azonban egy, az egyetemi hallgatói éveitől kezdve, többnyire Bátky hatására folytatott intenzív gyűjtés képezi, amelynek fő célja elsősorban az újvilági növények származási-terjedési kérdéseinek a tisztázása volt.

Érdekes és értékes Gunda Bélának a budapesti Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Adattárába került, rendezés alatt álló hagyatéka, amelyben többek között egy *Amerika növénytermesztés I.* címmel ellátott tárolódobozt is találunk.²⁶ Az ebbe helyezett anyag módszeres áttekintése és újbóli rendezése, revíziója²⁷ során nemcsak Gunda naprakész tájékozottsága, szerteágazó szakmai kapcsolat-hálója, a nemzetközi szakirodalomban való jártassága rajzolódott ismételt ki, de egyértelművé vált az is, hogy az újvilági növények néprajzi szempontú vizsgálatát és monografikus feldolgozását fontos, elsőrendű feladatként kezelte, s egy majdani szintézis megírása reményében több évtizeden keresztül, 1965-ig intenzíven, majd még néhány évig, pontosabban 1969-ig, esetlegesen gyűjtötte. Ugyanakkor a fajokra vagy növénynemzetségekre vonatkozó – azaz a taxonközpontú – adatait és anyagait rendszerezte is.²⁸

E tárolódobozban a főbb egységeket elválasztó mintegy harmincnégy karton szinte mindegyike (három kivételével)²⁹ valamely amerikai származású taxonra vonatkozó³⁰ gazdag, 858 darabos cédula- és közel

²⁶ MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I. [Ideiglenes megnevezés. Pontos jelzetet az anyag a rendezés befejeztével fog kapni.] Megjegyzés: az „AMERIKA növénytermesztés II.” doboz nem tartalmaz szempontunkból releváns anyagot.

²⁷ Nagy Zsolt: *Gunda Béla Amerika növénytermesztés I. cédulaanyagának revíziója (2022. november 8–10.)*. Kézirat, 2022. Elhelyezve: MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I.

²⁸ Ezirányú szerteágazó ismeretanyagát a *Magyar Néprajzi Lexikon* köteteinek egyes szócikkjei is szépen tükrözik.

²⁹ Ezek a következők: 4. kukorica-cséplő; 10. textilnövények; 34. vegyes növények.

³⁰ Ezek a következők: 1. paradicsom; 2. *Physalis* sp[ecies], héjas paradicsom; 3. *Zea mays*; 5. *Solanum* spec[ies]; 6. bab; 7. *Helianthus* sp[ecies]; 8. *Cucurbita*; 9. *Lagenaria* spec[ies]; 11. gyapot; 12. *Zizania*; 13. *Achras* zapote; 14. *Amaranthus*; 15. *Agave*; 16. *An[n]ona*; 17. *Batata*; 18. *Canavalia ensiformis*; 19. *Capsicum* spec[ies]; 20. *Carica papaya*; 21. *Chenopodium* sp[ecies]; 22. *Citrullus*; 23. *Coccoloba* nucifera; 24. *Guilielma utilis* peach-palma; 25. *Manioc*; 26. *Maranta arundinacea*; 27. *Musa* spec[ies]; 28. *Nicotiana* spec[ies]; 29. *Yucca*; 30. *Erythroxylum coca*; 31. *Pachyrhizus* spec[ies]; 32. *Persea* spec[ies], avocado; 33. *Theobroma cacao*.

félszáz oldalnyi jegyzetanyagot határol be. Ebből a napraforgókra³¹ és a *Solanum lycopersicum* L. fajra, azaz a paradicsomra³² vonatkozó jegyzetek szempontunkból a legértékesebbek.

A *Helianthus annuus* L. és a nemzetség további fajaira, a napraforgókra vonatkozó, 1895–1965 között megjelent nemzetközi és magyar³³ (szak)irodalmat feldolgozó, 64+17 kéz- és gépiratos cédula³⁴ mellett a „HELIANTHUS sp[ecies].” címmel ellátott karton mögé besorolt anyag tartalmazza egy P. M. Zsukovszkij-féle 1950-es orosz cikk 7 oldalas, gépiratos magyar kivonatát,³⁵ valamint ifj. Charles Bixler Heiser *The Sunflower among the North American Indians* című 1951-es angol nyelvű összegző tanulmányának (Heiser 1951) másolatát,³⁶ és ugyanennek 17+1 oldalt kitevő kéz-, illetve gépiratos magyar kivonatát.³⁷ Az iratcsomó legkésőbbi datált cédulája egy 1969. június 5-i német nyelvű írásbeli közlés az észak-amerikai indiánkutatótól, Eva Lips néprajzos-szociológustól,³⁸ akivel Gunda feltehetően levele(ke)t váltott a témában.³⁹

A jegyzetek szerint Gunda Bélát elsősorban a növény amerikai gén-centrumának („őshazájának”) a meghatározása, a különböző népcsoportok és törzsek (hopik, apachek, irokézek, havasupai indiánok stb.) tudásanyaga, a napraforgó mítoszokban való feltűnése, népi gyógyászatban és táplálkozásban (például mint kultikus étel) való szerepe, festőnövényként való felhasználása érdekelte. Célja egyértelműen az volt ezen adatok gyűjtésével, hogy felvázolja a növény termesztésbe vételének szakaszait,

³¹ Korábban MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I.[0]. [vegyes]. 2022. november 11-től javaslatomra áthelyezve eredeti helyére, az üresen álló I.7-be. Jelenleg tehát: MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I.7. *Helianthus* sp[ecies].

³² MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I.1. paradicsom.

³³ MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I.7. *Helianthus* sp[ecies]. Magyar adatok. Megjegyzés: többnyire datálatlan cédulák.

³⁴ Tartalmaz ugyanakkor elvéve néhány adatot a *Cucurbita moschata* (Duchesne) Duchesne ex Poir., a *Manihot esculenta* Crantz, a *Nicotiana tabacum* L., a *Rhus microphylla* Engelm. és a *Rhus trilobata* Nutt. fajokról is.

³⁵ Egyelőre nem sikerült azonosítani. MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I.7. *Helianthus* sp[ecies]. *The Sunflower among the North American Indians*.

³⁶ Uo.

³⁷ MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I.7. *Helianthus* sp[ecies]. Heiser Ch. B., 1951. munkájának kivonata.

³⁸ MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I.7. *Helianthus* sp[ecies]. Eva Lips közlése 5. Juni 1969.

³⁹ A 2022. november 10-ig rendezett hagyatékrészből sajnos nem került elő.

folyamatát, s az amerikai példákból, analógiákból próbáljon következtetni, hipotéziseket felállítani az európai, illetve Kárpát-medencei terjedésre vonatkozóan. Gunda a szórványos magyar néprajzi és – a *napvirágra*, *tányéricára*, *szotyolára* stb. vonatkozó – nyelvészeti⁴⁰ adatokat is igyekezett összegyűjteni. Az általa olvasottakhoz néhol értékes saját megfigyeléseket, jegyzeteket, kommentárokat is fűzött,⁴¹ s gyakorlatilag elfogadta az orosz álláspontot, miszerint a napraforgó Európában „dekoratív” küllemével keltette fel a figyelmet, Nyugat-Európában pedig előbb „mint disznóvénnyel terjedt el.”⁴²

A *Solanum lycopersicum* L. fajra,⁴³ azaz a paradicsomra vonatkozó, 1930–1959 között megjelent nemzetközi és magyar (szak)irodalmat feldolgozó 14 kéziratos cédulán kívül a „paradicsom” felirattal ellátott karton mögé besorolt anyag tartalmazza egy Jenkins J. A.-tanulmány magyar és angol nyelvű 19 oldalas, kéziratos kivonatát,⁴⁴ Christian Lehmann⁴⁵ 1953-as német nyelvű kiadványának (*Die Tomate*) eredetijét (Lehmann 1953)⁴⁶ és Papp Erzsébet 1969-es cikkének (*A paradicsom őse*) újságkivágását (Papp 1969).⁴⁷ Utóbbihoz kapcsolódott még öt gépiratos levél is, melyek a rendezés során kiemelődtek az anyagból, és Gunda Béla levelezésébe kerültek át.⁴⁸

Gundának pontosító, kiegészítő megjegyzései voltak Papp Erzsébet cikkéhez, nem értett egyet ugyanis a szerzővel abban, hogy a paradicsom őse Peruból származna. Ő inkább a mexikói eredet mellett tette

⁴⁰ Bálint Sándor, Borbás Vince, Csúry Bálint és mások által publikált.

⁴¹ Például egy helyen: „Véleményem szerint nagyon nehéz megállapítani, hogy miképpen és hogyan kezd[őd]ött meg a napraforgó természetése. Megfigyelhető, hogy utak mentén, szemétdombok környéként elhullott napraforgó magok kikeltek s azokból csenevész példányok fejlődtek. Az ilyen elhullott magvakból fejlődött növények gondolatot adhattak az embernek, hogy termesse ezt a növényt.” MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I.7. *Helianthus sp[ecies]*. Hazai megfigyelések.

⁴² MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I.7. *Helianthus sp[ecies]*. A napraforgó. Megjegyzés: az idézett rész az 5. oldalon.

⁴³ Gunda szerint *Lycopersicum esculentum*.

⁴⁴ Egyelőre nem sikerült azonosítani. MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I.1. paradicsom. Heiser Ch. B., 1951. évi munkájának kivonata.

⁴⁵ Személyére vonatkozó adatokat egyelőre nem sikerült feltárni.

⁴⁶ MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I.1. paradicsom. Christian Lehmann: *Die Tomate*.

⁴⁷ MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I.1. paradicsom. Papp Erzsébet: *A paradicsom őse*.

⁴⁸ Javaslatomra valamennyi levél fénymásolatát visszahelyeztük eredeti helyére.

le voksát, s az *Ethnographia* hasábjain publikált saját cikkében kifejtett gondolatokra (Gunda 1969) hívta fel a szerző figyelmét.⁴⁹ Papp Erzsébet, a tápiószelei egykori Országos Agrobotanikai Intézet⁵⁰ tudományos munkatársa⁵¹ a szerkesztőségnek címzett („részünkről a botanikai irodalmat vizsgáljuk, míg etnobotanikai irodalmat nem ismerjük eléggé [...] A két irodalmi kutatás egymásnak ujat is mondhat”),⁵² majd a lap szerkesztősége által Gundának továbbított⁵³ válaszában is a botanikai és „kulturbotanikai” módszerek és kérdések eltéréseire, korlátaira hívta fel az akkor Debrecenben oktató néprajzos figyelmét, és a tápiószelei génbank meglátogatására invitálta őt. „Örölnénk, ha Professzor ur megtisztelne látogatásával és a vad paradicsomokkal együtt a többi kulturnövény vad alakjait is megtekintené”⁵⁴ – írta. Hogy a látogatásra végül sor került-e, nem tudni, de Gunda november 18-án a Papp Erzsébethez címzett újabb levelében utalt már arra, hogy sikerülni fog – egymás munkáját is segítve – eltérő nézeteiket összeegyeztetni,⁵⁵ s a szakmai vita megnyugtató folytatását a folyóirat dolgozóinak irányába is jelezte.⁵⁶

A Papp Erzsébethez írott levelek azért is fontos dokumentumok, mert ezekben Gunda egyértelműen kifejezte, hogy a „precolumbián növénytermesztésre vonatkozó” kutatásait „előbb-utóbb” monográfiában kívánta volna megjelentetni, s utalt arra is, hogy a paradicsomról szóló cikke mellett ebből az anyagból 1969-ig még csak két kisebb tanulmányt sikerült sajtó alá rendezni:⁵⁷ egyik a napraforgó észak-amerikai termesztéséről, szintén az *Ethnographiában* (Gunda 1968a), másik az indián földmű-

⁴⁹ A levél tartalmára egyelőre csak a későbbi levélváltásokból következtethetünk. Lásd MTA NTI VII. 6. b. Papp Erzsébet levele a Természet Világa Szerkesztőségéhez. 1969. november 10. Az Amerika növénytermesztés I.1-ből kiemelve.

⁵⁰ A mostani Nemzeti Biodiverzitás- és Génmegőrzési Központ elődje.

⁵¹ Szerteágazó agrobotanikai és botanikai-illusztrátori munkásságáról lásd Szabó 2014.

⁵² Uo.

⁵³ MTA NTI VII. 6. b. Horti József levele Gunda Bélához. 1969. november 14. Az Amerika növénytermesztés I.1-ből kiemelve.

⁵⁴ MTA NTI VII. 6. b. Papp Erzsébet levele Gunda Bélához. 1969. november 14. Az Amerika növénytermesztés I.1-ből kiemelve.

⁵⁵ MTA NTI VII. 6. b. Gunda Béla levele Papp Erzsébethez. 1969. november 18. Az Amerika növénytermesztés I.1-ből kiemelve.

⁵⁶ MTA NTI VII. 6. b. Gunda Béla levele a Természet Világa Szerkesztőségéhez. 1969. november 19. Az Amerika növénytermesztés I.1-ből kiemelve.

⁵⁷ E tekintetben lásd és vö. Korompai összeáll. 1971. Valójában Gunda 1968-ban már a burgonya meghonosodásáról is érkezett egy vitacikkben az *Élet és Tudomány* című lapban, de ezt az írását nem tartotta fontosnak megemlíteni (Gunda 1968c).

velés kezdeteiről, a debreceni intézet évkönyvében (Gunda 1968b) látott napvilágot.⁵⁸ Ugyanakkor Gunda a napraforgóhoz hasonlóan az újvilági növények közül a paradicsom kezdeti elterjedéséről is úgy gondolkodott, mint dísnövényről. Fontosnak tartotta egy helyütt például kiemelni a korai, 16. század végi megjelenéséről: „Disznövény”.⁵⁹

Az 1990-es évek elején, nyolcvanadik életévét is betöltve, sejtette, hogy a várva várt, és általa is hosszú évtizedek óta (részint titokban) tervezett tematikus monográfia nem születhet már meg.⁶⁰ 1992 körül igyekezett tehát a legfontosabb eredményeit tanulmányba sűrítve megírni.⁶¹ A kéziratban maradt anyagaiból végül a halála előtti évben jelenhetett meg egy összegző kisebb írás, *Európában termesztett növények amerikai őshazájukban* címmel (Gunda 1993).

Abban, hogy Gunda Béla az amerikai származású növényekre vonatkozó gyűjtéseit gyakorlatilag csak az 1960-as évek közepéig folytatta intenzíven, s anyagai nagy részét feldolgozatlanul hagyta hátra,⁶² kutatása lendületvesztetté vált, két dolog játszhatott közre.

Egyrészt tudjuk, hogy a Művelődésügyi Minisztérium és a New York-i Ford Alapítvány jóvoltából 1965 októberétől egyéves tanulmányútra mehetett az Amerikai Egyesült Államokba.⁶³ E terepmunkával is töltött, vi-

⁵⁸ MTA NTI VII. 6. b. Gunda Béla levele Papp Erzsébethez. 1969. november 18. Az Amerika növénytermesztés I.1-ből kiemelve.

⁵⁹ MTA NTI VII. 6. Amerika növénytermesztés I.1. paradicsom.

⁶⁰ E tekintetben lásd és vö. Serfőzőné Gémes összeáll. 1981, Gunda T. összeáll. 1995.

⁶¹ MTA NTI VII. 6. Gunda Béla: Európa-ban termesztett növények amerikai őshazájukban. [Ideiglenes megnevezés. Pontos jelzettel az anyag a rendezés befejeztével fog kapni].

⁶² A kidolgozott fejezetek (*A Helianthus annuus termesztése az észak-amerikai indiánoknál* [I.]; *A Lycopersicum esculentum Mill. őshazája* [I.]; *A növénytermesztés kezdetei az észak-amerikai indiánoknál*; *A Lycopersicum esculentum Mill. őshazája* [II.]; *A Helianthus annuus termesztése az észak-amerikai indiánoknál* [II.]) gépiratait egy két mappába Gunda Béla maga fűzte le, és címmel látta el azt. Lásd MTA NTI VII. 6. Gunda Béla: Az amerikai indiánok növénytermesztéséhez kidolgozott fejezetek. [Ideiglenes megnevezés. Pontos jelzettel az anyag a rendezés befejeztével fog kapni.] Megjegyzés: Az általa tartalomjegyzékben jelzett *Az ember és az Echeinis naucretas kapcsolata* című gépirat hiányzik a mappából. Ugyanakkor különböző kéz- és gépiratos jegyzeteket, kiegészítéseket is találunk ebben az iratsomóban, így például az Észak-Amerikai indiánoknál termesztett kultúrnövények összefoglaló táblázatait.

⁶³ Gunda korábban, az 1960-as években az arizonai indiánok között is járt gyűjtési szándékkal. Eredményeiről elsősorban vetítettképes előadások formájában számolt be. Korábbi tudományos szemléletének további alakulásában ez az út nem játszott akkora szerepet, mint az 1965–1966-os.

szonylag hosszú út alatt Gunda Béla behatóbban megismerhette a *culture area* módszere mellett a legújabb pszichológiai, akkulturációs és ökológiai elméleteket, melyek jelentős fordulatokat eredményeztek későbbi szakmai érdeklődésének alakulásában, így például a kulturális ökológia és etnoökológia tudományterülei iránt fokozódó érdeklődésében. Mint azt egy útibeszámolójában is megfogalmazta: „nem kívánok kitérni az indián [...] növénytermesztés néprajzának kérdéseire gyűjtött anyagom részletes ismertetésére. Remélem, hogy konkrét feldolgozásokban számolhatok be kutatásaim eredményéről.⁶⁴ Tanulmányaim során [már] nem azokra a kérdésekre próbáltam feleletet keresni, hogy a precolumbian Amerikában hol és mikor kezdte az ember [...] természetni a különböző növényeket. Inkább az a kérdés foglalkoztatott, hogyan és milyen szükségletek miatt kezdődött meg a növénytermesztés [...] az Uj Világban.”⁶⁵

Másrészt Gunda monográfiájának az elmaradásában talán az is közrejátszhatott, hogy bár a 20. század első felében az újvilági kapásnövények néprajzát tárgyaló önálló munkák még valóban késtek, de azok megjelenésének szükségességét 1944-ben – az alföldi etnográfiai kutatások kapcsán – Tálasi István (1910–1984) is felvetette, hangsúlyozva e növények sokrétű, akár dísznövényként való felhasználási lehetőségeit (Tálasi 1946: 22). Ugyancsak ő, a Magyar Néprajzi Társaság oszlopos tagjaként a második világháború befejeztével rögtön előirányozta „legfontosabb ten-nivalók” között a téma néprajzi feldolgozását (Tálasi 1946: 17).⁶⁶

E kezdeményezések ellenére a *Magyar Néprajzi Atlasz Kérdőíveibe* nem került még be kellő súllyal a téma, ami azért is furcsa, mert annak kezdeti gondolatát az 1930-as évek legvégén maga Gunda Béla, svéd előzmények ismeretében vetette fel (Gunda 1939, Paládi-Kovács 2017: 15), s a második világháborút követően, pontosabban az 1950-es években megvalósult *Magyar Néprajzi Atlasz* újabb kérdőíveinek összeállításában

⁶⁴ E tekintetben két jelentősnek mondható, összegző publikációról tudunk (vö. Gunda 1973, 1975).

⁶⁵ MTA NTI VII. 6. Gunda Béla: Tanulmányutam az Északamerikai Egyesült Államokban. [Ideiglenes megnevezés. Pontos jelzetet az anyag a rendezés befejeztével fog kapni.] Megjegyzés: az idézett rész a 8. számozott oldalon olvasható. A feltehetően 1966-ban született gépiratot 1967-ben az *Ethnographia* hasábjain is publikálták (Gunda 1967).

⁶⁶ Gunda Béla Tálasi István szakmai eredményeit, tudományszervező munkáját pályájuk kezdetétől nyomon követte. Már 1937-ben, a kiskunsági népi állattartásról szóló kötetét is elismeréssel méltatta (Gunda 1937).

is oroszlánrészt vállalt. Az újraindult munka első kérdőívkötetében a 4. téma 6 kérdésben a burgonya vetési módjait taglalta (Barabás–Diószegi–Gunda–Sz. Morvay–Szolnok 1958a: 10–11), míg a harmadik kérdőívkötetben a 109. téma 4 kérdésben a kukoricás ételekre kérdezett rá csupán (Barabás–Diószegi–Gunda–Sz. Morvay–Szolnok 1958b: 24–25).

Végül e szűk, néhány fajt magába foglaló növénycsoport (a dísznövényként is hasznosított újvilági kapásnövények) monografikus feldolgozásának elindulásáról⁶⁷ ismét Tálasi adhatott hírt az *Ethnographia* 1955-ös évfolyamának hasábjain (Tálasi 1955: 17–18).

Közel másfél évtizednyi kutatómunka, anyaggyűjtés és feldolgozás eredményeként Balassa Iván *A magyar kukorica* címmel 1960-ban közreadott kötetével nyitotta a sort (Balassa 1960), amelyet a korabeli kritikusok – a nyelvészek és agrártörténészek mellett a néprajztudomány képviselőit is ide értve – még kissé kételkedve fogadtak, de többnyire pozitív bírálatokban részesítettek, és adatgazdagsága mellett a mű problémafeltáró jellegét (Barabás 1961: 384), illetve példaértékű interdiszciplináris szemléletét (Wellmann 1962) hangsúlyozták, valamint úttörő, „szerecsés és bátor kezdeményezés”-nek tartották (Balogh 1961: 629–630). Hajdú Mihály két évtized távlatából úgy értékelte, hogy a Balassa-kötet valójában új korszakot nyitott a néprajztudományban, és megteremtette a néprajzi monográfia hazai műfaját, példát mutatva a hasonló típusú feldolgozásoknak (Hajdú 1983: 97).

Az addig kitaposatlan úton később valóban több néprajzkutató is elindulhatott, hisz amellett, hogy az országos adatfelvételre épülő kötet megerősítette az újvilági növénykultúrák alapos kutatásának az igényét és az ún. taxonközpontú témamonográfiák kiadását, bár a kukoricánövényről szólt ugyan, de egy sor közös problémára (így például a termelőkörzetek kialakulásának sokat vitatott, tisztázandó kérdéseire, a művelés és hasznosítás táji és történelmi differenciáltságának jelenségére) is rámutatott.

Nem sokkal később, 1962-ben Penyigey Dénes a dohánytermesztés agrártörténetéről adott közre kis füzetet (Penyigey 1962), Takács Lajos

⁶⁷ Tálasi Kiss Lajos, Banner János, Márkus Mihály, Nyárády Mihály, Lőkös Zoltán rész-eredményeiről és esettanulmányairól, Takács Lajos jóval később kiteljesedő, de ekkor már megkezdett dohány-kutatásairól, Balassa Iván kiadás előtt álló kukorica-monográfijáról vagy épp Sipos Gyuláné Kovács Zsuzsa Solt-vidéke zöldség- és virágkertészetére irányuló, tervezett terepmunkájáról emlékezett meg.

pedig 1964-re az országos jelentőségű dohánytermesztő területek történeti és néprajzi vizsgálatát, bemutatását végezte el önálló kötetben (Takács 1964). Utóbbi, azon túl, hogy többnyire sikerrel „egyesítette a botanikus, az agrárszakember, a kultúrtörténész, a filológus, az etnográfus és a gazdaságtörténész szempontjait” (Hoffmann 1966: 202), a téma történeti irodalma mellett minden korábbi szerzőnél alaposabban tárta fel a levéltári forrásokat, amely „a korszak legkiemelkedőbb művévé emelte”, és megjelenése – amint Filep Antal fogalmazott – nemcsak a néprajz, de az agrártörténet historiográfiájának jelentős eseményévé is vált (Filep 1987: 514). Az egyes jelenségeket teljes történeti, területi és társadalmi összefüggésében tárgyaló (Balogh 1965: 470), *A dohánytermesztés Magyarországon* című kötet szempontunkból azért is kiemelendő fejezete az újvilági növények monografikus vizsgálatának, mivel a szerző megfelelő hangsúllyal említette benne az általa kutatott kultúrnövény egykori dísznövényként való kiskerti hasznosítását,⁶⁸ míg korábban Balassa – holott a kukorica egyéb jellegű felhasználásainak még külön fejezetet is szentelt – ugyanerről szinte megfeledkezett.⁶⁹

Az 1960-as évek első felére megtörtént tehát a kukoricához és a dohányhoz kapcsolódó népi ismeretek nagy részének a feltárása és publikálása. Késlekedett azonban a burgonya néprajzának megírása, hiszen még az ekkoriban fölívelő ún. földműveléskutatást is az a szemlélet jellemezte, hogy tudatosan, azaz szándékosan nem (vagy csak igen kevesen és felületesen, érintőlegesen) foglalkoztak a burgonyával és annak termesztésével mint témával. A néprajzkutatók figyelmét ekkoriban még mindig leginkább a gyorsan pusztuló, hagyományos gazdálkodás ismeretanyagának a megmentése és nem az újonnan feltűnt, beépült idegen elemek, így az újvilági növények tanulmányozása kötötte le.⁷⁰ Tálasi István 1963-ban nem véletlenül hangsúlyozta ismét egy budapesti néprajzi kongresszuson a burgonya néprajzi kutatásának fontosságát (Tálasi 1965: 39–40). Végül az ő biztatására, 1965 januárjában kezdte el Kósa László az ide vonatkozó gyűjtéseit.⁷¹

⁶⁸ Vö. például Takács 1964: 11, 232.

⁶⁹ Vö. Balassa 1960: 438–444.

⁷⁰ Vö. például Nagy Gy. 1963: 12.

⁷¹ Kósa kezdetekkor szégyellte, hogy Tálasitól a burgonya kutatását kapta feladatként (Verebélyi Kincső szóbeli közlése, 2022. október 7.).

1967-ben eredményeit már az ELTE tárgyi néprajzi tanszékének hallgatójaként egy szakdolgozat (*Fejezetek a burgonyatermelés néprajzából*) formájában összegezte, az első jelentős nagytanulmányát pedig egy évvel később, 1968-ban publikálta a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyvében, *A magyar burgonyakultúra történetének és néprajzának kutatása* címmel (Kósa 1968). 1980-ra végül elkészült a várva várt szintézis is (Kósa 1980), melyet a nyelvészek (Kiss 1982, Hajdú 1983) mellett a történészek és néprajzkutatók, köztük Gunda is örömmel fogadtak (Ács 1981, Gunda 1982, Selmeczi Kovács 1982). E kötetben azonban a szerző – bár tisztában volt a jelenséggel – egyetlen mondatot sem szentelt a burgonya dísznövényként való meghonosodási kérdésének.

Itt említem ugyanakkor, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának kollektívája az 1970-ben indult *Kis magyar néprajz* sorozatban a paraszti kultúra differenciáltabb bemutatására törekedve tudománynépszerűsítő, ismeretterjesztő rádióadásokat is szentelt az újvilági növények témájának. Kósa László *Hogyan került Magyarországra a burgonya?* című előadása mellett a kukoricatörésről és -hántásról szóló adást (ugyancsak Kósától), Takács Lajos jobbágykori dohánytermesztésről szóló értekezését, Zsigmond Gábor szegedi paprikáról írott gondolatait is felolvasták az 1970-es években a Magyar Rádióban (Jávor–Küllös–Tátrai szerk. 1978: 59–63, 66–67). A szegedi paprikáról szóló adás e taxonközpontú vizsgálatok sorában egy másik, újabb, párhuzamosan kibontakozó kutatási irányvonalat is jelzett már; az újvilági növényekre koncentráló néprajzi monográfiák szerzői ugyanis később abban tértek el a kukorica, dohány és burgonya néprajzát feltáró néprajzkutatóktól, hogy általában csupán helyi és nem országos szintézisek megírására vállalkoztak, esetenként pedig épp a korábbi, országos méretű áttekintésekből kiindulva, azok adatait mintegy csupán árnyalva, elmélyítve összegezték adott tájegységek, települések ismeretanyagát. Így – a teljesség igénye nélkül – Bálint Sándor 1962-ben⁷² a szegedi paprikát (Bálint 1962) vagy Dobrossy István 1978-ban a nyírségi dohányt (Dobrossy 1978) mutatta be egy-egy önálló kiadványban. Előbbi szerző a paprika 16. századi európai meghonosodásáról jegyezte meg, hogy a

⁷² A kötet valójában már 1952 tavaszán elkészült, de kiadására csak tíz évvel később kerülhetett sor (Bálint 1962: 8).

virágszeretetéről és művészi kidolgozottságáról híres barokk kertekben dísznövényként terjedhetett el (Bálint 1962: 19), míg utóbbi kötet szerzője, a főként történészként alkotó Dobrossy, már a bevezetőben is jelezte, hogy a nyírségi dohánytermesztést néprajzi és gazdasági szempontból bemutató tanulmánya „elsősorban részletmegfigyelések alapján finomítja, [...] kiegészíti” a Takács Lajos által taxonmonográfiában vázolt korábbi képet (Dobrossy 1978: 5), majd Takácshoz hasonlóan ő is a dohány kis parcellákon történő háztáji termesztésére, a 19–20. századi, monopólium előtti időszak dohánytermesztési szokásaira hívta fel a figyelmet, amelynek részeként a növény esetenként mint dísznövény lehetett jelen a nyírségi portákon (Dobrossy 1978: 12, 18).

E sorban említhetőek még azon szintézisek, melyek bár országos felmérésként indultak, és akként is értékelhetőek, de nem az adott növényfaj vagy a faj feletti egység, hanem inkább egy nehezebben körülhatárolható kategória, botanikailag többféle nemzetségbe és családba sorolható kultúrnövénycsoport tagjainak az együttes bemutatását végezték el. Ilyen volt az egészen kései eredmények közül Selmeczi Kovács Attila magyarországi olajnövény-kultúrát taglaló kötete, melyben az újvilági növények közül a napraforgó és a tök részletes néprajzi bemutatására is vállalkozott a szerző (Selmeczi Kovács 1993: 72–113, 132–149),⁷³ s melyet az utókor a kapásnövény-kultúrák monografikus feltárásának koncepciójába illeszkedőként értékelt, a kukorica, a dohány és a burgonya után (Demeter 1994: 701). Gunda Béla, halálának évében, 1994-ben a következőt írta e kötet kapcsán: „Magyarországon a kultúrnövények kutatása – nem szólva a növénynevelésről – két irányban folyik. *Magyarország kultúrflórája* címen a botanikusok dolgozzák fel termesztett növényeinket [...]. Az etnográfusok a kukoricáról, [...] a burgonyáról, [...] a dohányról, a paprikáról [...] tettek le az asztalra a régészet, a nyelvtudomány, a gazdaságtörténet eredményeit is magukba foglaló monográfiákat, tanulmányokat. Ez az akadémiai szintű etnobotanikai érdeklődés már a múlt század végén megjelenik.⁷⁴ [...] Az etnográfusok tevékenységének újabb, távlatokat nyitó dokumentuma Selmeczi Kovács Attila olajnövényekről írt monográfiája” (Gunda 1994: 314).

⁷³ A kötetről megjelenésekor Chikány Béla elismerően írt (Chikány 1994).

⁷⁴ Gunda Béla itt elsősorban Borbás Vince, Szutorisz Frigyes, illetve Rapaics Raymund tevékenységére utalhatott.

Végül csak megemlítem, hogy a maga nemében valóban egyedülállónak számított, s a néprajzosok figyelmére is számot tarthatott az 1950-es évek második felétől az a magyar nyelvű monográfia-sorozat, melyet a fent idézett részben maga Gunda is fontosnak tartott kiemelni, s amely a természetett növényeket mutatta be *Magyarország kultúrflórája* sorozattal. A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai és Agrártudományi Osztálya eredetileg mintegy 180 monográfia megjelentetését tervezte. 1955-ben már 6 próbafüzetet adtak ki, majd 1959-től napjainkig az Akadémiai Kiadó mintegy 72 füzetet, illetve könyvet jelentetett meg a sorozatban, 2010-től 4 további kötetet a gödöllői Szent István Egyetemi Kiadó, 2013-ban pedig egyet az Agroinform Kiadó gondozásában adtak ki, amelyekben a kultúrnövényfajok származására és elterjedésére, hazai és külföldi termesztéstörténetére, gazdasági jelentőségére és felhasználására vonatkozó információk is szép számban közlésre kerültek. A teljes sorozat újvilági növényeket tárgyaló füzeteinek, köteteinek részletes ismertetése meghaladná jelen tanulmány kereteit, így itt csak jelezni kívánom, hogy már 1955-ben, próbafüzetként megjelent *A kukorica* címmel egy kisebb összegzés (Surányi–Mády 1955), később, 1964-ben pedig a *A burgonya* című szintézis (Mándy–Csák 1964), majd sorra, 1978-ban a paradicsomról (Somos 1978), 1985-ben a paprikáról (Somos 1985),⁷⁵ 1989-ben a napraforgóról (Frank–Szabó 1989), 1995-ben az újvilági babokat is bemutató babfélékről (Velich–Unk 1995) szóló kötet.

Összegzés

A fentiekben bemutatott két, látszólag eltérő kérdéseket felvető témakör (a piaci, utcai vágott virágok vizsgálatának és az újvilági növények monografikus feldolgozásának) egy tanulmányon belül való ismertetése szokatlanul hathat. Valójában azonban látható, hogy mindkét esetben olyan – a 20. század első felében, mégpedig a világháborúk kontextusában körvonalazódott és elindult – botanikai súlypontú, növényközpontú, de néprajzi igényű vizsgálatokról beszélhetünk, amelyek a népi dísnövénykultúránk ismeretéhez is nélkülözhetetlen adatokkal szolgáltak. Ráadásul e témák kapcsán kirajzolódni látszik ismét Gunda Béla és Tálasi István et-

⁷⁵ A paprikáról 1955-ben már próbafüzet is készült. Vö. Obermayer–Mándy–Benedek 1955.

nográfusok 20. századi tudományszervező, -alakító szerepe, hatása. Gundának elsősorban a hazai etnobotanika és etnoökológia előfutáraként, Tálásinak az iskolateremtő⁷⁶ munkája révén, a (dísz)növényekről alkotott elképzeléseik, a több évtized alatt kialakított tudományos szemléletük miatt tulajdoníthatunk jelentős (közvetett) szerepet e múlt század első felében elindult taxonközpontú vizsgálatok kiteljesedésében, amellyel napjaink népi dísznövénykultúra-kutatásának is számolnia kell. Ismét bizonyosodni látszik tehát, hogy a dr. Kós Károly által említett „sepregetés”, egy-egy téma újbóli megvilágítása, korábbi eredmények számbavétele és értékelése tartogathat számunkra nóvumokat, s ha a magyar népi dísznövénykultúra-kutatás történetének megírására egyszer valaki a teljesség igényével vállalkozik majd, „a historikusa kénytelen lesz megállapítani, hogy ez olyan tudomány volt, amelynek határa [...] a végtelenben kezdődik és a végtelenbe nyúlik [...]” (Balogh 1965: 470).

Szakirodalom

Ács Zoltán

1981 [Kósa László: A burgonya Magyarországon]. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* XVI. (2) 123–124.

Balassa Iván

1960 *A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Balázs Lajos

1998 Bábakalács. Tűnődés egy különleges virágszimbólum fölött. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 6. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 129–132.

⁷⁶ Elsőként Ortutay Gyula 1970-ben értekezett arról az *Ethnographia* hasábjain, hogy „jogosan beszélhetünk Tálasi-iskoláról, ha maga a mester volt is a legfukarabb a publikálásban” (Ortutay 1970: 162). Később L. Juhász Ilona készített interjút a 70 éves Voigt Vilmossal, aki a következőképpen fogalmazott: „a Tálasi-iskola témaként kiadta [...] a kukorica, a paprika, a burgonya, a kapásnövények megjelenését, amelyekről épeszű ember nem állíthatta, hogy mi a burgonyát meg a kukoricát az őshazából hoztuk magunkkal, és mondjuk lóháton természetettük a szegedi fűszerpaprikát. Valódi történetiséget kutattak tehát, és nagyon sok területen ennek köszönhetően jól előrehaladt a kutatás, máig hasznosítjuk az akkor felderített ismereteket” (L. Juhász Ilona 2010: 144).

Bálint Sándor

1962 *A szegedi paprika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Balogh István

1961 [Könyvszemle. Balassa Iván: A magyar kukorica]. *Ethnographia* LVII. (4) 629–631.

1965 [Könyvszemle. Takács Lajos: A dohány Magyarországon]. *Ethnographia* LXXVI. (3) 469–472.

Barabás Jenő

1961 [Szemle. Balassa Iván: A magyar kukorica]. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* XVII. (1–4) 384–387.

Barabás Jenő – Diószegi Vilmos – Gunda Béla – Sz. Morvay Judit – Szolnoky Lajos

1958a *A Magyar Néprajzi Atlasz Kérdőíve I*. Budapest.

1958b *A Magyar Néprajzi Atlasz Kérdőíve III*. Budapest.

Bátky Zsigmond

1921 Kender és len, kukorica és burgonya elterjedése hazánkban. *Föld és Ember* I. (sz. n.) 107–113.

Beck Mihály

1994 Megemlékezés Gunda Béla temetésén. *Debreceni Szemle* II. (3) 493–494.

Boros Ádám, dr.

1924 A budapesti virágkereskedelem vadvirágai. *Természettudományi Közlöny* LVI. (814) 382–383.

Chikány Béla

1994 [Könyvszemle. Selmeczi Kovács Attila: A magyarországi olajnövény-kultúra]. *Magyar Tudomány* XXXIX. (7) 889–891.

Dankó Imre

1990 Polcra való. A rostaforgató asszony (Gunda Béla könyvéről). *Hajdú-Bihari Napló* XLVII. (47) 8.

Demeter Zsófia

1994 [Ismertetések. Selmeczi Kovács Attila: A magyarországi olajnövény-kultúra]. *Ethnographia* C. (2) 700–702.

Dobrossy István

1978 *Dohánytermesztés a Nyírségben*. (Studia Folkloristica et Ethnographica 2.) Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.

Faragó József

2000 Gunda Béla, a kolozsvári magyar tudományegyetem néprajzi professzora. *Debreceni Szemle* VIII. (3) 440–446.

2001 Gunda Béla, a Kolozsvári Magyar Tudományegyetem néprajzi professzora. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 9. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 42–48.

Filep Antal

1987 Takács Lajos 1921–1985. *Agrártörténeti Szemle* XXIX. (3–4) 514–516.

2017 Kísérlet a néprajz és a társadalomtudományok terepkutatásainak megújítására 1935 után. A táj- és népkutató táborok, az egyetemi és a tudományos intézeti falukutatások. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna – Virginás-Tar Emese (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 25. *Néprajzkutatás Erdélyben: intézmények, kutatói életpályák, mentalitások*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 15–46.

Frank József – Szabó László

1989 *A napraforgó – Helianthus annuus L.* (Magyarország kultúrflórája, VI/15.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gazda Klára – Kósa-Szánthó Vilma

1982 A legjobb vélemény a tett. Beszélgetés dr. Kós Károllyal néprajzkutatósunk mai állásáról. *A Hét* XIII. (22) 9.

Gub Jenő

1993 Ramócsavirág. Henye boroszlán (*Daphne cneorum*). *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* III. (1) 11.

Gunda Béla

1937 [Irodalmi szemle. Tálasi István: A Kiskunság népi állattartása]. *Ethnographia* XLVIII. (4) 495–496.

1939 A Magyar Néprajzi Atlasz kérdése. *Néprajzi Értesítő* XXXI. (2–4) 294–300.

1966 *Ethnographica Carpathica*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

1967 Tanulmányutam az Észak-Amerikai Egyesült Államokban. *Ethnographia* LXXVIII. (3) 466–473.

1968a A *Helianthus annuus* termesztése az észak-amerikai indiánoknál. *Ethnographia* LXXIX. (4) 485–502.

1968b A növénytermesztés kezdetei az észak-amerikai indiánoknál. In: Uő (szerk.): *Műveltség és Hagyomány. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének évkönyve* X. Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 7–36.

- 1968c [A burgonya útjáról]. *Élet és Tudomány* XXIII. (32) 1490 és 1509.
- 1969 *A Lycopersicum esculentum* Mill. őshazája. *Ethnographia* LXXX. (1) 22–29.
- 1973 Origin of Plant Cultivation in the New World. In: Wellmann Imre (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1971–1972*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 15–18.
- 1975 Domesztikációs törekvések az indiánoknál. *Ethnographia* LXXXVI. (1) 32–69.
- 1978a Útban Kelet-Európa felé... *Alföld* XXIX. (6) 43–50.
- 1978b *Bátky Zsigmond*. (A múlt magyar tudósai) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 1982 [Könyvespolc. Kósa László: A burgonya Magyarországon]. *Honismeret* X. (3) 58–59.
- 1988a A természetes növénytakaró és az ember. In: Bodó Sándor – Petercsák Tivadar (szerk.): *Agria XXIV. Annales Musei Agriensis*. Dobó István Vármúzeum, Eger, 165–220.
- 1988b *Bátky Zsigmond leveleiből. Új Forrás* XX. (3) 86–95.
- 1992 *Bátky Zsigmond jelentősége a magyar és az európai néprajztudományban*. *Ethnographia* CIII. (3–4) 281–286.
- 1993 Európában termesztett növények amerikai őshazájukban. *Magyar Tudomány* XXXVIII. (3) 277–289.
- 1994 [Ismeretések. Selmeczi Kovács Attila: A magyarországi olajnövénykultúra]. *Ethnographia* CV. (1) 314–315.
- Gunda Béla (összeáll.)
- 1939 *I. A gyűjtögető gazdálkodás. 2. Az elvetett búzától a kenyérig. Utmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez. I. sz.* Néprajzi Múzeum–Országos Magyar Történeli Múzeum Néprajzi Tára Ethnologiai Adattár, Budapest.
- Gunda Tamás (összeáll.)
- 1995 Gunda Béla irodalmi munkássága 1981–1996. *Ethnographia* CVI. (2) 1037–1052.
- Hajdú Mihály
- 1983 [Szemle. Kósa László: A burgonya Magyarországon]. *Magyar Nyelv* LXXIX. (1) 97–99.
- Heiser, jr. Charles B[ixler].
- 1951 The Sunflower among the North American Indians. *American Philosophical Society* XC. (4) 432–448.

Hoffmann Tamás

1966 [Szemle. Takács Lajos: A dohánytermesztés Magyarországon]. *Agártörténeti Szemle VIII.* (1–2) 201–203.

Hollós László

1926 Gombák Szekszárd piacán. *Botanikai Közlemények XXIII.* (1–3) 18–30.

Horvát Adolf Olivér

1940 A pécsi piac vadvirágai. *Búvár VI.* (6) 257–259.

Huszthy Ilona

1939 Vadvirágok Budapest piacain. *A M[agyar]. Kir[ályi]. Kertészeti Tanintézet közleményei V.* (2) 16–21. [és táblázatok 1–6].

Jávor Kata – Küllös Imola – Tátrai Zsuzsanna (szerk.)

1978 *Kis magyar néprajz a rádióban.* RTV-Minerva, Budapest.

Keszeg Vilmos

2010 A Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karának 1943. április 8-i jegyzőkönyve (Gunda Béla, Szendrey Ákos, Bálint Sándor, Bartha Károly, Lükő Gábor, Kovács László, Tálasi István pályázatának értékelése). In: Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 18. Oktatás, kutatás, intézmények Kolozsvárt.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 205–287.

2021 Zárszó a 13. konferenciához. In: Uő – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 29. Újabb tanulmányok a romániai magyar néprajzkutatásról.* Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 7–38.

Kiss Jenő

1982 [Szemle. Kósa László: A burgonya Magyarországon]. *Magyar Nyelvőr CVI.* (2) 251–252.

Korompai Gáborné (összeáll.)

1971 *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága 2.* Gunda Béla. Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, Debrecen.

Kósa László

1968 A magyar burgonyakultúra történetének és néprajzának kutatása. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának Évkönyve I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 93–126.

- 1980 *A burgonya Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lehmann, Christian
- 1953 *Die Tomate (Die neue brehm-bücherei)*. Akademische Verlagsgesellschaft Geest & Portig K.-G., Leipzig.
- L. Juhász Ilona
- 2010 Pályakép. Interjú a 70 éves Voigt Vilmos professzorral. *Szemle* XII. (2) 137–151.
- Loványi Gyula
- 1942 A fordítás kérdéséhez. *Magyarosan* XI. (3) 65–73.
- Mándy György – Csák Zoltán
- 1964 *A burgonya – Solanum tuberosum L.* (Magyarország kultúrflórája, V/15.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Murádin László
- 1973 Szépséges mákvirág! *Igazság* XXIX. (23) (o. n.)
- Nagy Gyula
- 1963 *Hagyományos földművelés a vásárhelyi pusztán*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- Nagy Zsolt
- 2021a A magyar népi dísznövénykultúra kutatásának története. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 29. Újabb tanulmányok a romániai magyar néprajzkutatásról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 205–252.
- 2021b Néprajzi kutatásterületek, határterületek és társtudományok hozzájárulása a magyar népi dísznövénykultúra megismeréséhez. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 29. Újabb tanulmányok a romániai magyar néprajzkutatásról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 253–294.
- 2022 A virágok mint alkalmi-, ajándék- és/vagy céltárgyak népszokásainkban. In: Pozsony Ferenc – Visy Zsolt (szerk.): *Énlaka-konferenciák VIII. Székely népszokások*. Pro Énlaka Alapítvány – Nemzetstratégiai Kutatóintézet – Pécsi Tudományegyetem – Orbán Balázs Intézet Egyesület, Gyergyószentmiklós, 71–82.
- Obermayer Ernő – Mándy György – Benedek László
- 1955 *A paprika – Capsicum annuum L.* (Magyarország kultúrflórája, próbafüzet) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ortutay Gyula

1970 Tálasi István köszöntése. *Ethnographia* LXXXI. (2–4) 161–163.

Paládi-Kovács Attila

2017 A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve, gyűjtési munkálatai és adatbázisa. In: Balogh Balázs (főszerk.): *Ethno-Lore XXXIV. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest, 15–30.

Papp Erzsébet

1969 A paradicsom őse. *Természet Világa* C. (9) 401–403.

Péntek János

1995 A Daphnék az erdélyi népi növényismeretben. In: Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 3. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 34–41.

2003 A Daphnék az erdélyi népi növényismeretben. In: Uó: *Népi nevek, népi hagyományok*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 127–133.

Pénzes Antal

1926a Budapesti virágok [I.]. *Kertészeti Lapok* XXX. (8) 113–114.

1926b Budapesti virágok [II.]. *Kertészeti Lapok* XXX. (9) 130–131.

1942 *Budapest élővilága*. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest.

Penyigey Dénes

1962 *A dohány elterjedése, hazai termesztésének kialakulása*. Mezőgazdasági Kiadó – Agrártudományi Egyetem Agronómiai Kar, Budapest.

Pozsony Ferenc

2014 Gunda Béla a kolozsvári tudományegyetemen 1943–1948. In: Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 22. *Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 377–385.

Selmezi Kovács Attila

1982 [Ismertetések. Kósa László: A burgonya Magyarországon]. *Ethnographia* XCIII. (3) 485–486.

1993 *A magyarországi olajnövény-kultúra. Történeti-néprajzi monográfia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Serfőzőné Gémes Magda (összeáll.)

1981 Gunda Béla irodalmi munkássága 1970–1980. *Ethnographia* XCII. (2–3) 196–203.

Somos András

1978 *A paradicsom – Lycopersicon esculentum Mill.* (Magyarország kultúrflórája, V/14.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

1985 *A paprika – Capsicum annum L.* (Magyarország kultúrflórája, V/13.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

S. S.

1928 A főváros tönkretette a Központi csarnok virágkertészeit. *Friss Újság* XXXIII. (173) 2.

Surányi János – Mándy György

1955 *A kukorica – Zea mays L.* (Magyarország kultúrflórája, próbafüzet) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szabó László Gyula

2014 Emlékezés Papp Erzsébetre, az agrobotanikus festőművészre. *Botanikai Közlemények* CI. (1–2) 1–7.

Szepesfalvy János, dr. vitéz

1934 A mohok a virágkereskedelemben. *Természettudományi Közlöny* LXVI. (1005–1006) 336–339.

(szerző nélkül)

1927a Déli 12 óra után tilos a virágpiac a Széchenyi-téren. *Szegedi Új Nemzedék* IX. (75) 4.

1927b A szegedi virágárusok délután is árulni szeretnének. *Szegedi Új Nemzedék* IX. (92) 2.

1928a A csarnoki virágárusok ma sem ráholtak ki. *Friss Újság* XXXIII. (153) 8.

1928b A hadirokkantak és hadiözvegyek éjjel 12 óráig árusíthatnak. *Friss Újság* XXXIII. (160) 5.

1931a Hadiözvegyek és hadirokkantak külön zárórája. *Az Est* XXII. (41) 8.

1931b Az utcai virágárusítás új szabályozása. *Pesti Hírlap* LIII. (41) 9.

1931c Este kilencig árusíthatnak virágot a hadiözvegyek és hadirokkantak. *Friss Újság* XXXVI. (41) 6.

1931d Hadiözvegyek és hadirokkantak külön zárórája. *Újság* VII. (41) 8.

1931e Este kilencig árusíthatnak virágot a hadiözvegyek és hadirokkantak. *Magyarország* XXXVIII. (41) 8.

- 1931f Virágkereskedők figyelmébe. *Kertészeti Lapok* XLV. (1) 38.
- 1933 Nem engedik árusítani a hadirokkantakat a Nyugati pályaudvar előtt. *Friss Újság* XXXVIII. (96) 4.
- 1947 Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1947. évi május hó 21-én (szerdán) tartott rendes közgyűlése. *Fővárosi Közlöny* LVIII. (24) 605–627.
- Szilágyi Miklós
- 2014 Gunda Béla kutatásai a gyűjtögetés és zsákmányolás témakörében. In: *Úó: Zsákmányolók és zsákmányaik. Történeti-néprajzi dolgozatok a vadászatról-vadfogásról és a természetes hasznosítás egyéb formáiról.* (Életmód és tradíció, 12.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest, 47–55.
- Takács Lajos
- 1964 *A dohánytermesztés Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tálas István
- 1946 Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. In: Bartucz Lajos (szerk.): *Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. 1944–1945.* [Alföldi Tudományos Intézet], Szeged, 1–35.
- 1955 Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955). *Ethnographia* LXVI. (1–4) 5–56.
- 1965 Die materielle Kultur des ungarischen Volkes in Europa. In: Ortutay Gyula – Bodrogi Tibor (szerk.): *Europa et Hungaria.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 27–58.
- Timár Lajos
- 1952 Vadvirágok Szeged piacain. In: Ormos I[mre] (szerk.): *Agrártudományi Egyetem Kert- és Szőlőgazdaságtudományi Kar Évkönyve.* (Az Agrártudományi Egyetem Kert- és Szőlőgazdaságtudományi Karának közleményei, XVI.) Mezőgazdasági Kiadó, [Budapest], 109–116.
- Ujvári Zoltán
- 1995 Megemlékezés. Gunda Béla 1911–1994. *Magyar Tudomány* XCV. (2) 220–222.
- Velich István – Unk János
- 1995 *A bab – Phaseolus vulgaris L.* (Magyarország kultúrflórája, II/20.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Vita Zsigmond

1973 A mákvirág és népünk kedvelt virágai. *Falvak Dolgozó Népe* XXIX. (21) 4.

Wellmann Imre

1962 [Szemle. Balassa Iván: A magyar kukorica]. *Agrártörténeti Szemle* IV. (1–2) 340–342.

Archivális források

BFL XV. – Budapest Főváros Levéltára, Városrendezési és Építészeti Osztály fényképei (XV.)

Fortepan – Fortepan közösségi fotóarchívum (<http://fortepan.hu/hu/>)

MTA NTI VII. 6. – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet Adattár VII. Kutatói anyagok, hagyatékok 6. Gunda Béla hagyatéka

- Amerika növénytermesztés I. [cédulák]
- b. Levelezés
- Gunda Béla: Az amerikai indiánok növénytermesztéséhez kidolgozott fejezetek
- Gunda Béla: Európában termesztett növények amerikai őshazájukban
- Gunda Béla: Tanulmányutam az Északamerikai Egyesült Államokban

Mellékletek

I. Városi piacok vágott virág kínálatának kutatása a 20. század elején-közepén © Nagy Zsolt, 2022

Megjegyzés: a táblázat az importból származó taxonokat nem tartalmazza.

kutató (eredmények publikálásának éve)	kutatás helyszíne és éve (terép)	dísznö- vényként hasznosí- tott, azo- nosított taxonok száma		egyéb módon hasznosított, azonosított taxonok száma
		spontán flóraelemek száma	termesztett taxonok száma	
Boros Ádám, dr. botanikus, bölcsezdoktor (1924)	Budapest – 1924? ([ismeretlen])	19		0
		19	0	
Hollós László botanikus, mikológus ([publikálatlan])	Szekszárd – 1926 előtt (piac)	[ismeretlen]		
Pénzes Antal középiskolai tanár, botanikus (1926)	Budapest – 1920–1926 között (körutak mente, Kossuth Lajos utca, Krisztinaváros, Központi Vásárcsarnok)	175		0
		86 + 8 (amelyet termesztettek is)	81 + 8 (amely spontán is előfordul)	
	(Bécs – 1923. május)	[4]		[0]
	(München – 1923. május)	[4]	[0]	[0]
		[2]	[0]	[0]
	(Trieszt – 1924. június)	[2] + [8 Olasz Királyságból importált taxon jelenléte Magyarországon]		[0]
		[1]	[1?]	

kutató (eredmények publikálásának éve)	kutatás helyszíne és éve (térp)	dísznö- vényként hasznosi- tott, azo- nosított taxonok száma		egyéb módon hasznosított, azonosított taxonok száma
		spontán flóraelemek száma	termesztett taxonok száma	
Szepesfalvy János, dr. vitéz (1934)	Budapest – 1934? (vásárcsarnokok, piacok)	16		0
		16	0	
Huszthy Ilona (1939)	Budapest – 1937. okt. – 1939. jún. (Központi Vásárcsarnok és környéke, Váci utca, Szarka utca és több más utcai elárúsító hely, Rákóczi téri piac)	151		0
		148	3	
Horvát Adolf Olivér ciszterci tanár, botanikus (1940)	Pécs – 1938–1940 (piacok, utcák)	56		0
		56	0	
Tímár Lajos botanikus (1952)	Szeged – 1952 előtt (piacok)	123		21
		109 + 5 (amelyet termesztettek is)	9 + 5 (amely spontán is előfordul)	

II. A bemutatott tanulmányokból, cikkekből azonosítható, 20. század elején-közepén vágott dísznövényként vagy virágkötészetben hasznosított taxonok enumerációja (revízió) © Nagy Zsolt, 2022

Megjegyzések:

1.) A revízió nem tartalmazza Pénzes Antal külföldi adatait, valamint a szintén általa említett, importból származó növényeket (8 taxont). Hollós, mivel nem publikálta adatait, ezért szintén nem kerülhetett be a revízióba. Az enumeráció nem foglalja magába ugyanakkor a gyógynövényként árusított taxonokat és az egyéb hasznosításúakat sem (gyümölcsök, ízesítők, fűszerpótlók, étkezésre használt vadnövények) Timár Lajos tanulmányából. Nem tartalmazza továbbá a papírból, csuhéból és egyébből készült virágfaj-utánszatokat.

2.) A lista elkészítése során a faj alatti egységeket nem jelöltem, csak faji, esetenként (ahol csak kevés vagy bizonytalan adat állt rendelkezésemre) nemzeti szintű határozást vállaltam, hisz történeti anyagról és többnyire szűkszavú leírásokról lévén szó, pontos csak így lehetett az azonosítás. A revideálás során elsősorban a növények tudományos, latin nevét kellett aktualizálni, a ma is elfogadott formában tüntettem fel ezeket. Az elírásokból, nyomdahibákból adódó korabeli tévedéseket szintén korrigáltam.

3.) Az enumerációban az egyes taxonok latin, tudományos név szerinti betűrendben, sorszámmal ellátva követik egymást. A latin neveket minden esetben *dőlt*en szedtem. Ezt követően az auktorok nevének hivatalos, IPNI (International Plant Name Index) szerinti rövidítése következik.

4.) Nagyköjtölt (–) követően a taxon köznyelvi magyar neve olvasható, ott, ahol az a publikációk alapján ez minden kétséget kizáróan azonosítható volt. A 16., 89., 165., 217. és 321. sorszámmal jelölt fajok, nemzetségek magyar neveinek beazonosításában nyújtott segítséget köszönöm Ulicsni Viktor biológusnak!

5.) Ezt követően jobbra mutató dupla szögű idézőjel (») vezeti be az azonosított taxonra vonatkozó legfontosabb információkat. T jelöli a természetet, S pedig a spontán állományból származó taxonokat. S+T jelöli, ha az adott taxon spontán flórából és/vagy természetből is származhatott. Szögletes zárójelbe [] került a jelzés, ha az azonosítást nem a hivatkozott szerző tette meg, hanem nekem kellett elvégezni. Áthúzva szerepel a jelzés (például S), ha a szerző tévesen azonosította adott faj származását. Kerek zárójelben () a hivatkozott irodalmi tételek találhatóak. Pénzes kétrészes cikkét (1926a és 1926b) az enumerációban egybeolvasztva csak „Pénzes 1926”-ként szerepeltettem.

6.) Ugyancsak szögletes zárójelben [] szerepelnek a legfontosabb szerzői kiegészítéseim, így például, ha adott taxon nem hazai természetéből származik, nincs magyar neve stb.

7.) Ott, ahol a szerző érdemesnek tartotta rögzíteni az adott taxon népi (nép.) vagy piaci (p.) nevét, külön jelöltem, és *dőlt* betűvel vezettem be az általa gyűjtött névváltozatokat és -alakokat.

8.) A kérdőjel (?) valamely adat bizonytalanságára utal az enumerációban.

9.) Jobbra mutató nyíl → vezeti be a piaci elterjedtségre vonatkozó információt. Nagyon ritka (n. r.), ritka (r.), gyakori (gy.) és nagyon gyakori (n. gy.) kategóriákat különítettem el, annak függvényében, hogy a feldolgozott publikációk közül hányban esett említés adott taxonról. A gyakoriságot csak a spontán flórából származó taxonoknál tudtam megállapítani, ugyanis egyes publikációk szerzői nem tartották fontosnak a természetett növények rögzítését. Szintén emiatt nem került gyakoriságra való utalás a moháknál, melyeket elsősorban csak Szepesfalvy vizsgált a tanulmányában.

1. *Abies alba* Mill. – közönséges jegenyefenyő » T (Pénzes 1926); S (Huszthy 1939)
2. *Abies concolor* (Gordon) Lindl. ex Hildebr. – kolorádó(i jegenye)fenyő » [T] (Pénzes 1926)
3. *Acer platanoides* L. – korai / platánlevelű juhar » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
4. *Acer pseudoplatanus* L. – hegyi juhar » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
5. *Acer tataricum* L. – tatár juhar » S (Huszthy 1939); S *juhar* nép. (Horvát 1940) → r.
6. *Achillea collina* (Wirtg.) Becker ex Heimerl – mezei cickafark » S *cickafark* nép., *cickóró* nép. (Timár 1952) → n. r.
7. *Achillea millefolium* L. – közönséges cickafark » S (Huszthy 1939) → n. r.
8. *Achnatherum virescens* (Trin.) Banfi, Galasso & Bartolucci – [magyar név nélkül] » S (Huszthy 1939) → n. r.
9. *Actaea racemosa* L. – fürtös poloskavész » T (Pénzes 1926)
10. *Adonis aestivalis* L. – nyári hérics » S (Timár 1952) → n. r.
11. *Adonis vernalis* L. – tavaszi hérics » S *hérics* nép. (Boros 1924); S (Pénzes 1926, Huszthy 1939, Horvát 1940) → n. gy.
12. *Agave amica* (Medik.) Thiede & Govaerts – tubarózsa » T (Pénzes 1926)
13. *Ageratum houstonianum* Mill. – kékbojtocska » T (Pénzes 1926)
14. *Agrostemma githago* L. – vetési konkoly » S *konkoly* nép. (Timár 1952) → n. r.
15. *Aira caryophyllea* L. – pusztai lengefű » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
16. *Aira elegans* Willd. ex Roem. & Schult. – csinos lengefű » S (Huszthy 1939) → n. r.
17. *Alisma plantago-aquatica* L. – vízi hídór » S (Timár 1952) → n. r.
18. *Althaea officinalis* L. – orvosi ziliz / fehérmályva » S (Timár 1952) → n. r.
19. *Amorpha fruticosa* L. – cserjés gyalogakác » S *kinincs* nép. (Timár 1952) → n. r.
20. *Anemone sylvestris* L. – erdei szellőrózsa » S (Huszthy 1939) → n. r.
21. *Anchusa officinalis* L. – orvosi atracél » S (Timár 1952) → n. r.
22. *Anthericum ramosum* L. – ágas homokliliom » S (Huszthy 1939) → n. r.
23. *Anthyllis vulneraria* L. – nyúlzapuka / réti nyúlhere » S (Huszthy 1939) → n. r.
24. *Antirrhinum majus* L. – kerti oroszlánszáj » T (Pénzes 1926)

25. *Arabidopsis arenosa* (L.) Lawalrée – homoki sziklászása » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
26. *Arabis alpina* L. – havasi ikravirág » T (Pénzes 1926)
27. *Aria greaca* (Lood. ex Spach) M. Roem. – déli berkenye » S (Huszthy 1939) → n. r.
28. *Arrhenatherum elatius* (L.) P. Beauv. ex J. Presl & C. Presl – franciaperje » S (Horvát 1940) → n. r.
29. *Artemisia absinthium* L. – fehér üröm » S (Timár 1952) → n. r.
30. *Aruncus dioicus* (Walter) Fernald – erdei tündérfürt » S *tündérfátyol* nép. (Horvát 1940) → n. r.
31. *Asarum europaeum* L. – kereklevelű kapotnyak » S *kapotnyak* nép. (Horvát 1940) → n. r.
32. *Asparagus Tourn.* ex L. sp. et / es *Asparagus densiflorus* (Kunth) Jessop – spárga faj és / vagy tömött klárisfű » T (Pénzes 1926); T *asparagus* p.
33. *Asparagus officinalis* L. – közönséges spárga » T (Pénzes 1926); S (Timár 1952)
34. *Aster* L. spp. – őszirózsa fajok » T *őszirózsa* nép. (Pénzes 1926)
35. *Aster amellus* L. – csillagőszirózsa » S *őszirózsa* nép. (Pénzes 1926); S (Huszthy 1939) → r.
36. *Athyrium filix-femina* (L.) Roth – erdei hölgyπάfrány » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
37. *Aurinia saxatilis* (L.) Desv. – szirti sziklaitemnye » S (Pénzes 1926) → n. r.
38. *Barbarea vulgaris* (L.) W. T. Aiton – borbálfű » S (Huszthy 1939, Horvát 1940) → r.
39. *Bassia scoparia* (L.) A. J. Scott – kerti seprőfű » T (Pénzes 1926); S + T (Timár 1952)
40. *Berberis* L. sp. et / es *Berberis vulgaris* L. – borbolya faj és / vagy sóskaborbolya / közönséges borbolya » S + T (Pénzes 1926); S (Huszthy 1939); S + T *sóskafa* nép. (Timár 1952)
41. *Berteroa incana* (L.) DC. – fehér hamuka » S *hamuka* nép. (Timár 1952) → n. r.
42. *Boltonia asteroides* (L.) L'Hér. – őszi fátyol » T (Pénzes 1926)
43. *Brassica rapa* L. – vad-réparepce » S *réparepce* nép. (Timár 1952) → n. r.
44. *Briza media* L. – rezgőpázsit » S *rezgőfű* nép. (Boros 1924, Horvát 1940); S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → n. gy.
45. *Bromus* L. sp. – rozsok faj » S (Huszthy 1939) → n. r.
46. *Bromus commutatus* Schrad. – bókóló rozsok » S (Timár 1952) → n. r.
47. *Bromus hordeaceus* L. – puha rozsok » S (Timár 1952) → n. r.
48. *Bromus sterilis* L. – meddő rozsok » S (Timár 1952) → n. r.
49. *Bryophyta* spp. – lombosmoha fajok » S (Pénzes 1926) → n. r.
50. *Butomus umbellatus* L. – virágkáká » S (Timár 1952) → n. r.
51. *Buxus sempervirens* L. – örökzöld puszpáng » T (Pénzes 1926); S *buxus* nép. (Timár 1952)

52. *Calamagrostis arundinacea* (L.) Roth – erdei nádtippan » S (Huszthy 1939) → n. r.
53. *Calamagrostis epigejos* (L.) Roth – siska nádtippan » S sika nép. (Timár 1952) → n. r.
54. *Calendula officinalis* L. – orvosi körömvirág » T (Pénzes 1926)
55. *Callistephus chinensis* (L.) Nees – kerti őszirózsa » S [T] (Pénzes 1926, Huszthy 1939)
56. *Caltha* L. sp. et / es *C. palustris* L. – gólyahír faj és / vagy mocsári gólyahír » S gólyahír nép. (Boros 1924, Pénzes 1926); S aranyvirág p. (Pénzes 1926, Huszthy 1939); S (Timár 1952) → n. gy.
57. *Camellia japonica* L. – japán kamélia » T [nem hazai] (Pénzes 1926)
58. *Campanula medium* L. – csupros harangvirág » T (Pénzes 1926)
59. *Campanula persicifolia* L. – baracklevelű harangvirág » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939); S harangvirág nép. (Horvát 1940) → gy.
60. *Canna indica* L. – rózsánád » T (Pénzes 1926)
61. *Cardamine bulbifera* (L.) Crantz – hagymás / gumótermő fogasír » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939); S gumós fogasír nép. (Horvát 1940) → gy.
62. *Carpinus betulus* L. – közönséges gyertyán » S (Huszthy 1939) → n. r.
63. *Carlina vulgaris* L. – közönséges bábakalács » S kóró p. (Pénzes 1926); S (Huszthy 1939) → r.
64. *Cenchrus americanus* (L.) Morrone – fakó muhar » S (Timár 1952) → n. r.
65. *Centaurea cyanus* L. – búzavirág » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939, Horvát 1940); S kék búzavirág nép. (Timár 1952) → n. gy.
66. *Centaurea sadleriana* Janka – Sadler-imola » S magyarföldi búzavirág nép. (Timár 1952) → n. r.
67. *Centaureum erythraea* Rafn – kis ezerjófű » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
68. *Cephalaria transylvanica* (L.) Schrad. ex Roem. & Schult. – erdélyi fejvirág » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
69. *Chrysanthemum* L. sp. et / es *C. indicum* L. – krizantém faj és / vagy krizantém » T *chrysanthemum* p. (Pénzes 1926)
70. *Chrysopogon gryllus* (L.) Trin. – élesmosófű » S (Huszthy 1939) → n. r.
71. *Cirsium arvense* (L.) Scop. – mezei aszat » S (Timár 1952) → n. r.
72. *Cirsium canum* (L.) All. – szürke aszat » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
73. *Clematis integrifolia* L. – réti iszalag » S réti bércse nép. (Timár 1952) → n. r.
74. *Clematis vitalba* L. – erdei iszalag » S (Huszthy 1939) → n. r.
75. *Climacium* sp. – [magyar név nélkül] » S (Szepesfalvy 1934)
76. *Convallaria majalis* L. – gyöngyvirág » S (Boros 1924, Pénzes 1926, Huszthy 1940) → gy.
77. *Cornus mas* L. – húsos som » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
78. *Cornus sanguinea* L. – veresgyűrű som » S (Huszthy 1939) → n. r.
79. *Coronilla coronata* L. – sárga koronafürt » S (Huszthy 1939) → n. r.
80. *Coronilla varia* L. – tarka koronafürt » S (Timár 1952) → n. r.

81. *Corydalis cava* (L.) Schweigg. & Körte – odvas keltike » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939); S keltike nép. (Horvát 1940) → gy.
82. *Corydalis solida* (L.) Clairv. – ujjas keltike » S (Huszthy 1939) → n. r.
83. *Corylus avellana* L. – európai / közönséges mogyoró » S (Huszthy 1939) → n. r.
84. *Cosmos bipinnatus* Cav. – kerti pillangóvirág » T (Pénzes 1926)
85. *Cota austriaca* (Jacq.) Sch. Bip. – szőszös pipitér » S mezei margaréta p. (Timár 1952) → n. r.
86. *Cota tinctoria* (L.) J. Gay – festő pipitér » S (Pénzes 1926); S sárga margaréta p. (Huszthy 1939) → r.
87. *Cotinus coggygria* Scop. – sárga cserszömörce » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
88. *Crataegus* L. sp. et / es *Crataegus monogyna* Jacq. – galagonya faj és / vagy egybibés galagonya » S (Huszthy 1939); S galagonya nép. (Horvát 1940, Timár 1952) → gy.
89. *Ctenidium* sp. – fésűmoha faj » S (Szepesfalvy 1934)
90. *Cycas revoluta* Thunb. – japán cikász » T [nem hazai, preparált] (Pénzes 1926)
91. *Cyclamen persicum* Mill. – szobaciklámen » T (Pénzes 1926)
92. *Cyclamen purpurascens* Mill. – erdei ciklámen » S (Huszthy 1939) → n. r.
93. *Cytisus nigricans* L. – fürtös zanót » S zanót nép. (Horvát 1940) → n. r.
94. *Dahlia x pinnata* Cav. – kerti / változékonny dália » T (Pénzes 1926)
95. *Daphne cneorum* L. – henye boroszlán » S rózsaszín nefelejts p. (Huszthy 1939) → n. r.
96. *Datura stramonium* L. – csattanó maszlag » S (Huszthy 1939) → n. r.
97. *Delphinium ajacis* L. – kerti szarkaláb » T (Pénzes 1926)
98. *Delphinium consolida* L. – mezei szarkaláb » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939, Timár 1952) → gy.
99. *Delphinium hispanicum* Costa – keleti szarkaláb » S (Huszthy 1939, Timár 1952) → r.
100. *Dianthus barbatus* L. – törökszegfű » T szegfű nép., szekfű nép. (Pénzes 1926)
101. *Dianthus caryophyllus* L. – kerti szegfű » T szegfű nép., szekfű nép. (Pénzes 1926)
102. *Dianthus chinensis* L. – kínai szegfű » T szegfű nép., szekfű nép. (Pénzes 1926)
103. *Dianthus plumarius* L. – tollas / német szegfű » T szegfű nép., szekfű nép. (Pénzes 1926)
104. *Dianthus pontederæ* A. Kern. – magyar szegfű » S török szegfű p. (Huszthy 1939); S piros szegfű nép. (Horvát 1940) → r.
105. *Dicranum scoparium* Hedwig – közönséges seprűmoha » S sarlósmoha nép. (Szepesfalvy 1934)
106. *Dictamnus albus* L. – kőrlevelű nagyezerjófű » S (Huszthy 1939); S nagy ezerjófű nép. (Horvát 1940) → r.

107. *Digitalis grandiflora* Mill. – sárga gyűszűvirág » S *gyűszűvirág* nép. (Horvát 1940) → n. r.
108. *Dipsacus fullonum* L. – erdei mácsonya » S *kóró p.* (Pénzes 1926); S (Huszthy 1939); S *mácsonya* nép. (Timár 1952) → gy.
109. *Dipsacus laciniatus* L. – héjakút mácsonya » S *kóró p.* (Huszthy 1939); S *mácsonya* nép. (Horvát 1940) → r.
110. *Doronicum hungaricum* Rechb. fil. – magyar zergevirág » S (Pénzes 1926, Horvát 1940); S *sárga margaréta p.* (Huszthy 1939) → gy.
111. *Doronicum orientale* Hoffm. – kaukázusi zergevirág » S (Horvát 1940) → n. r.
112. *Dryopteris filix-mas* (L.) Schott – erdei pajzsika » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939); S *vadpáfrány* nép. (Horvát 1940) → gy.
113. *Dysphania botrys* (L.) Mosyakín & Clemants – bárányfarkú libatop » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
114. *Echinops* L. sp. et / es *Echinops ritro* L. – szamárlenyer faj és / vagy kék szamárlenyer » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
115. *Echium vulgare* L. – terjőke kígyószisz » S (Timár 1952) → n. r.
116. *Elymus repens* (L.) Gould – tarackbúza » S (Timár 1952) → n. r.
117. *Erigeron* L. sp. – seprence faj » S *ligeti seprence* nép. (Timár 1952) → n. r.
118. *Eriophorum latifolium* Hoppe – széleslevelű gyapjúsás » S *gyapjúsás* nép. (Horvát 1940) → n. r.
119. *Eryngium planum* L. – kék iringó » S (Huszthy 1939); S *laposlevelű iringó* nép. (Timár 1952) → r.
120. *Erysimum cheiri* (L.) Crantz – sárgaviola » T (Pénzes 1926)
121. *Euonymus europaeus* L. – közönséges / csíkos kecskerágó » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
122. *Fagus sylvatica* L. – európai / közönséges bükk » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939); S *bükk* nép., *bükkfa* nép. (Timár 1952) → gy.
123. *Falcaria vulgaris* Bernh. – közönséges sarlófü » S (Timár 1952) → n. r.
124. *Festuca pulchra* Schur – sovány csenkesz » S *sziki csenkesz* nép. (Timár 1952) → n. r.
125. *Ficaria verna* Huds. – salátaboglárka » S (Timár 1952) → n. r.
126. *Filago arvensis* L. – gyapjas penészvirág » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939); S *sárga gyopár* nép. (Timár 1952) → gy.
127. *Filipendula vulgaris* Moench – koloncos / közönséges legyezőfü » S (Huszthy 1939) → n. r.
128. *Forsythia* Vahl sp. – aranyfa / aranycserje faj » T (Pénzes 1926)
129. *Fraxinus excelsior* L. – magas kóris » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
130. *Fraxinus ornus* L. – virágos kóris » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
131. *Fritillaria imperialis* L. – császárkorona / császárliliom » T (Pénzes 1926)
132. *Fritillaria meleagris* L. – mocsári kockásliliom / kotulilium » S *kotúliliom* nép. (Boros 1924); S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → gy.
133. *Gaillardia pulchella* Foug. – egynyári kokárdavirág » T (Pénzes 1926)

134. *Galanthus nivalis* L. – kikeleti hóvirág » S *hóvirág* nép. (Boros 1924, Péntes 1926, Horvát 1940); S [korai és kései változatot különített el] (Huszthy 1939) → n. gy.
135. *Galatella linosyris* (L.) Rchb. fil. – aranyfürt » T (Péntes 1926)
136. *Galium glaucum* L. – szürke galaj » S *szürke müge* nép. (Timár 1952) → n. r.
137. *Galium mollugo* L. – közönséges galaj » S *féhér virágú galaj* nép. (Horvát 1940) → n. r.
138. *Galium odoratum* (L.) Scop. – szagos müge / galaj » S (Péntes 1926, Horvát 1940); S *erdőmester* p. (Huszthy 1939) → gy.
139. *Galium verum* L. – tejoltó galaj / tejoltófű » S *mimosa* p. (Péntes 1926); S *mimóza* p. (Huszthy 1939); S *sárga virágú galaj* nép. (Horvát 1940); S (Timár 1952) → n. gy.
140. *Gentiana pneumonanthe* L. – kornistárnics » S *tárnics* nép. (Boros 1924); S *encia* p., *encián* nép., *kéktárnics* nép., *tárnics* nép. (Péntes 1926); S *encián* p. (Péntes 1926, Huszthy 1939); S (Timár 1952) → n. gy.
141. *Gladiolus x gandavensis* Van Houtte – kerti kardvirág » T (Péntes 1926)
142. *Glycyrrhiza echinata* L. – keserű édesgyökér » S *ednámkóró* nép. (Timár 1952) → n. r.
143. *Gratiola officinalis* L. – csikorgófű » S *csikorka* n. → n. r.
144. *Gypsophila paniculata* L. – buglyos fátyolvirág » S + T (Péntes 1926); S (Huszthy 1939); S *fátyolvirág* nép. (Timár 1952) → gy.
145. *Gypsophila vaccaria* (L.) Sm. – [magyar név nélkül] » S *tinóöröm* nép. (Timár 1952) → n. r.
146. *Hedera helix* L. – közönséges borostyán » S + T (Péntes 1926); S (Huszthy 1939); S + T *borostyán* nép. (Timár 1952) → gy.
147. *Helianthus annuus* L. – napraforgó » T (Péntes 1926)
148. *Helianthus x laetiflorus* Pers. – kései napraforgó » T (Péntes 1926)
149. *Helichrysum arenarium* (L.) Moench – homoki szalmagyopár » S *szalmagyopár* nép. (Boros 1924); S *homoki gyopár* nép., *kóró* p., *mimosa* p. (Péntes 1926); S *kis szalmavirág* p., *mimóza* p. (Huszthy 1939) → gy.
150. *Helleborus dumetorum* Waldst. & Kit. ex Willd. – kisvirágú hunyor » S (Péntes 1926, Huszthy 1939) → r.
151. *Helleborus purpurascens* Waldst. & Kit. – pirosló hunyor » S (Péntes 1926, Huszthy 1939) → r.
152. *Hepatica nobilis* Schreb. – nemes májvirág » S (Péntes 1926, Huszthy 1939) → r.
153. *Homalothecium* sp. – [magyar név nélkül] » S (Szepesfalvy 1934)
154. *Humulus lupulus* L. – közönséges komló » S *komló* n. → n. r.
155. *Hyacinthus orientalis* L. – kerti / közönséges / keleti jácint » T (Péntes 1926)
156. *Hylocomium* spp. – [magyar név nélkül] » S (Szepesfalvy 1934)
157. *Hylocomium splendens* W. P. Schimper in B. S. G. – emeletes moha » S (Szepesfalvy 1934)
158. *Hypericum perforatum* L. – közönséges orbáncfű » S (Huszthy 1939) → n. r.

159. *Hypnum cupressiforme* Hedwig – ciprusmoha » S (Szepesfalvy 1934)
160. *Iberis amara* L. – keserű / kerti / nyugati tatárvirág » T (Pénzes 1926)
161. *Iris x germanica* L. – kerti nőszirm » T (Pénzes 1926)
162. *Iris pseudacorus* L. – sárga / mocsári nőszirm » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939, Timár 1952) → gy.
163. *Iris pumila* L. – apró nőszirm » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
164. *Isopyrum thalicroides* L. – erdei galambvirág » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
165. *Isoetium* sp. – egyenestokú moha faj » S (Szepesfalvy 1934)
166. *Jacobaea paludosa* (L.) G. Gaertn., B. Mey. & Scherb. – mocsári aggófű » S (Timár 1952) → n. r.
167. *Jacobaea vulgaris* Gaertn. – Jakabnapj aggófű » S (Timár 1952) → n. r.
168. *Juniperus communis* L. – közönséges boróka » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
169. *Karpatiosorbus semiincisa* (Borbás) Sennikov & Kurtto – gánti berkenye » S (Huszthy 1939) → n. r.
170. *Knautia arvensis* (L.) Coult. – mezei varfű » S *varfű* nép. (Horvát 1940); S (Timár 1952) → r.
171. *Lamium maculatum* (L.) L. – foltos árvacsalán » S (Huszthy 1939) → n. r.
172. *Larix decidua* Mill. – európai / közönséges vörösfenyő » S + T (Pénzes 1926); S + T *vörösfenyő* nép. (Timár 1952) → r.
173. *Lathyrus odoratus* L. – szagos bükköny » T (Pénzes 1926)
174. *Lathyrus tuberosus* L. – mogyorós / gumós lednek » S (Timár 1952) → n. r.
175. *Lathyrus vernus* (L.) Bernh. – tavaszi lednek » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
176. *Laurus nobilis* L. – nemes babér » T [nem hazai] (Pénzes 1926)
177. *Lavandula angustifolia* Mill. – közönséges / keskenylevelű levendula » T (Pénzes 1926, Timár 1952)
178. *Lepidium campestre* (L.) W. T. Aiton – mezei zsázsa » S (Huszthy 1939) → n. r.
179. *Lepidium draba* L. – útszéli zsázsa » S (Huszthy 1939, Timár 1952) → r.
180. *Leucanthemella serotina* (L.) Tzvelev – Tisza-parti / kései margitvirág » S (Huszthy 1939) → n. r.
181. *Leucanthemum maximum* (Ramond) DC. – margitvirág » T (Pénzes 1926)
182. *Leucanthemum vulgare* Lam. – réti margitvirág » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939); S *fehér margaréta* nép., *közönséges papvirág* nép. (Horvát 1940); S *papvirág* nép. (Timár 1952) → n. gy.
183. *Leucobryum glaucum* Ångström in Fries – fehérlő vánkosmoha » S *fehér moha* nép. (Szepesfalvy 1934)
184. *Leucojum aestivum* L. – nyári tóziké » [S + T] (Pénzes 1926); S (Huszthy 1939) → r.
185. *Leucojum vernum* L. – tavaszi tóziké » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
186. *Ligustrum vulgare* L. – közönséges fagyal » S + T (Pénzes 1926); S (Huszthy 1939) → ritka

187. *Lilium candidum* L. – fehér liliom » T (Pénzes 1926)
188. *Lilium martagon* L. – turbánliliom » S (Horvát 1940) → n. r.
189. *Limonium gmelini* (Willd.) Kuntze – magyar / sziki sóvirág » S *sziki lapú* nép. (Boros 1924); S *sziki lelleg* nép. (Boros 1924, Timár 1952); S (Pénzes 1926, Huszthy 1939); S *statica* p. (Timár 1952); S *széksaláta* p. (Timár 1952) → n. gy.
190. *Linaria genistifolia* (L.) Mill. – rekettyevelével gyújtóványfű » S (Timár 1952) → n. r.
191. *Linaria vulgaris* Mill. – közönséges gyújtóványfű » S *vad tátócska* nép. (Timár 1952) → n. r.
192. *Linum austriacum* L. – hegyi len » S *osztrák len* nép. (Horvát 1940) → n. r.
193. *Lithodora fruticosa* (L.) Griseb. – erdei gyöngyköles » S (Huszthy 1939) → n. r.
194. *Lomelosia caucasica* (M. Bieb.) Greuter & Burdet – kaukázusi ördög szem » T (Pénzes 1926)
195. *Loranthus europaeus* Jacq. – fakín / sárgafagyöngy » S *fagyöngy* p., *fakín* nép., *kóró* p. (Pénzes 1926); S *sárgafagyöngy* p. (Huszthy 1939); S (Horvát 1940) → gy.
196. *Lotus corniculatus* L. – szarvaskerep » S (Timár 1952) → n. r.
197. *Lunaria rediviva* L. – erdei holdviola » S (Huszthy 1939) → n. r.
198. *Lycopus exaltatus* L. f. – magas peszérce » S (Timár 1952) → n. r.
199. *Lysimachia nummularia* L. – pénzlevelű lizinka » S [cseréphe is átültetik] (Timár 1952) → n. r.
200. *Lysimachia vulgaris* L. – közönséges lizinka » S *lizinka* nép. (Horvát 1940); S (Timár 1952) → r.
201. *Lythrum salicaria* L. – réti füzény » S (Timár 1952) → n. r.
202. *Lythrum virgatum* L. – vesszős füzény » S (Timár 1952) → n. r.
203. *Mahonia aquifolium* (Pursh) Nutt. – közönséges / kerti mahónia » T (Pénzes 1926); S [T] *mahonia* nép. (Timár 1952)
204. *Marrubium peregrinum* L. – fehér pemetefű » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939); S *pemetefű* nép., *tüdőfű* nép. (Timár 1952) → gy.
205. *Medicago sativa* L. – takarmány lucerna » S (Timár 1952) → n. r.
206. *Melilotus officinalis* (L.) Lam. – orvosi somkóró » S (Timár 1952) → n. r.
207. *Melittis melissophyllum* L. – déli méhfű » S *mecsektea* nép., *méhfű* nép. (Horvát 1940) → n. r.
208. *Mentha longifolia* (L.) L. – lómenta » S *comborka* nép., *fodorménta* nép., *ménta* nép. (Timár 1952) → n. r.
209. *Mnium* sp. – [magyar név nélkül] » S (Szepesfalvy 1934)
210. *Muscari botryoides* (L.) Mill. – epergyöngyike » S *eperjes gyöngyike* nép. (Horvát 1940) → n. r.
211. *Muscari racemosum* L. – fürtös gyöngyike » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939, Timár 1952) → gy.
212. *Myosotis* L. sp. – nefelejcs faj » S *nefelejcs* nép. (Pénzes 1926) → n. r.

213. *Myosotis scorpioides* L. – mocsári nefelejcs » S (Huszthy 1939); S *kék nefelejcs* nép. (Horvát 1940) → r.
214. *Narcissus poeticus* L. – fehér nárcisz » T (Pézenes 1926)
215. *Narcissus pseudonarcissus* L. – sárga / csupros nárcisz » T (Pézenes 1926)
216. *Narcissus tazetta* L. – tazettanárcisz » [T] (Pézenes 1926)
217. *Neckera* sp. – függőnymoha faj » S (Szepesfalvy 1934)
218. *Nigella arvensis* L. – kerti katicavirág » S *borzaskata* p. (Huszthy 1939) → n. r.
219. *Nymphaea alba* L. – fehér tündérrózsa » S (Pézenes 1926); S *castalia* p. (Huszthy 1939, Timár 1952); S *vízililiom* p. (Huszthy 1939) → gy.
220. *Ocimum basilicum* L. – bazsalikom » T (Pézenes 1926, Timár 1952)
221. *Onobrychis viciifolia* Scop. – takarmánybaltacim » S *vad baltacím* nép. (Horvát 1940); S (Timár 1952) → r.
222. *Orchis militaris* L. – vitézkosbor » S (Pézenes 1926, Huszthy 1939) → r.
223. *Orchis purpurea* Huds. – bíboros kosbor » S *bíbor kosbor* nép. (Horvát 1940) → n. r.
224. *Origanum vulgare* L. – közönséges szurokfű » T (Pézenes 1926)
225. *Ornithogalum boucheanum* (Kunth) Asch. – kónya sárma » S (Timár 1952) → n. r.
226. *Ornithogalum refractum* Kit. ex Schldtl. – csilláros sárma » S (Huszthy 1939) → n. r.
227. *Ornithogalum umbellatum* L. – ernyős sárma / madártej » S (Timár 1952) → n. r.
228. *Paeonia officinalis* L. – piros / kerti bazsarózsa » T (Pézenes 1926)
229. *Papaver nudicaule* L. – izlandi mák » T (Pézenes 1926)
230. *Papaver rhoeas* L. – pipacs / vadmák » S (Huszthy 1939, Timár 1952) → r.
231. *Pentanema britanicum* (L.) D. Gut. Larr., Santos-Vicente, Anderb., E. Rico & M. M. Mart. Ort. – réti peremizs » S (Timár 1952) → n. r.
232. *Persicaria* sp. (L.) Mill. – keserűfű faj » S (Timár 1952) → n. r.
233. *Phalaris arundinacea* L. – zöld pántlikafű » S (Huszthy 1939) → n. r.
234. *Phlox paniculata* L. – lángvirág » T (Pézenes 1926)
235. *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud. – közönséges nád » S *kóró* p. (Pézenes 1926); S (Huszthy 1939); S *nád* nép. (Timár 1952) → gy.
236. *Physalis* L. sp. – földicseresznye / zsidócseresznye faj » S (Huszthy 1939); S *farkascseresznye* nép. (Timár 1952) → r.
237. *Picea abies* (L.) H. Karst. – közönséges lucfenyő » T (Pézenes 1926); S (Huszthy 1939); S *karácsonyfa* nép., *lucfenyő* nép. (Timár 1952)
238. *Picea pungens* Engelm. – szúrós luc » T (Pézenes 1926); S *ezüstfenyő* nép. (Timár 1952)
239. *Pinus nigra* J. F. Arnold – feketefenyő » T (Pézenes 1926, Timár 1952); S [T] (Huszthy 1939)
240. *Pinus strobus* L. – amerikai / kanadai simafenyő » T (Pézenes 1926); T *selyemfenyő* nép. (Timár 1952)
241. *Pinus sylvestris* L. – erdeifenyő » S (Huszthy 1939) → n. r.

242. *Platycladus orientalis* (L.) Franco – keleti tuja » T (Pénzes 1926)
243. *Polygala amara* L. – keserű / kisvirágú pacsirtafű » S (Huszthy 1939) → n. r.
244. *Polygala major* Jacq. – nagy pacsirtafű » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
245. *Polygonum arenarium* Waldst. & Kit. – csinos / homoki keserűfű » S (Boros 1924, Timár 1952) → r.
246. *Polygonum aviculare* L. – porcsinkeserűfű / madárkeserűfű » S *homoki keserűfű* nép. (Boros 1924); S *erica* p. (Pénzes 1926); S *erika* p. (Huszthy 1939) → gy.
247. *Polypodium vulgare* L. – közönséges édesgyökerű páfrány » S *páfrány* nép. (Pénzes 1926); S (Huszthy 1939) → r.
248. *Polytrichum commune* Hedwig – óriás szőrmoha » S (Szepesfalvy 1934)
249. *Polytrichum juniperinum* Hedwig – boróka szőrmoha » S (Szepesfalvy 1934)
250. *Populus tremula* L. – rezgő nyár » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
251. *Primula sinensis* Sabine ex Lindl. – kínai kankalin » T (Pénzes 1926)
252. *Primula veris* L. – tavaszi kankalin » S *kankalin* nép. (Boros 1924, Pénzes 1926, Horvát 1940); S (Huszthy 1939) → n. gy.
253. *Primula vulgaris* L. – szártalan / guggonülő kankalin » S (Huszthy 1939); S *közönséges kankalin* nép. (Horvát 1940) → r.
254. *Prunus angustifolia* Marshall – csikasző szilva » S (Huszthy 1939) → n. r.
255. *Prunus dulcis* (Mill.) D. A. Webb – mandulafa » S [T] (Pénzes 1926, Huszthy 1939)
256. *Prunus laurocerasus* L. – balkáni / örökzöld / közönséges babérmeggy » T (Pénzes 1926)
257. *Prunus mahaleb* L. – sajmeggy / pipaszármeggy » S (Huszthy 1939) → n. r.
258. *Prunus tenella* Batsch – törpe mandula » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
259. *Prunus triloba* Lindl. – babarózsa / rózsamandula » T (Pénzes 1926)
260. *Pseudotsurritis turrata* (L.) Al-Shehbaz – tornyos ikravirág » S (Horvát 1940) → n. r.
261. *Ptilium crista-castrensis* De Notaris – strucctollmoha » S (Szepesfalvy 1934)
262. *Pulmonaria dacica* (Simonk.) Simonk. – bársonyos tüdőfű » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
263. *Pulmonaria officinalis* L. – orvosi tüdőfű » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
264. *Pulsatilla grandis* Wender. – leánykörtörce » S *körtörce* nép. (Boros 1924); S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → gy.
265. *Pulsatilla pratensis* (L.) Mill. – mezei kökörtörce » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
266. *Pyrus pyraeaster* (L.) Burgsd. – vadkörte » S (Huszthy 1939) → n. r.
267. *Quercus petrae* (Matt.) Liebl. – kocsánytalan tölgy » S (Huszthy 1939) → n. r.

268. *Quercus robur* L. – kocsányos tölgy » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
269. *Rabeiera holostea* (L.) M. T. Sharples & E. A. Tripp – olocsáncsillaghúr » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
270. *Ranunculus acris* L. – réti boglárka » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
271. *Ranunculus illyricus* L. – selymes boglárka » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
272. *Reseda odorata* L. – kerti rezeda » T (Pénzes 1926)
273. *Rorippa austriaca* (Crantz) Besser – osztrák kányafű » S *mimóza* p. (Timár 1952) → n. r.
274. *Rosa* L. spp. – rózsfa fajok » T *rózsza* nép. (Pénzes 1926); S *vadrózsza* nép. (Horvát 1940); S *csipkerózsza* nép. (Timár 1952)
275. *Rosa canina* L. – vadrózsza / gyepűrózsza » S (Huszthy 1939, Horvát 1940) → r.
276. *Rudbeckia laciniata* L. – magas kúpvirág » T (Pénzes 1926)
277. *Ruscus aculeatus* L. – szúrós csodabogyó » S *csodabogyó* nép. (Boros 1924); S *téli virág* nép. (Boros 1924); S *ruksz* p. (Pénzes 1926, Huszthy 1939); S *ruscus* p. (Horvát 1940) → n. gy.
278. *Ruscus hypoglossum* L. – lónyelvű csodabogyó » S *ruksz* p. (Pénzes 1926); S (Huszthy 1939, Horvát 1940) → gy.
279. *Salix alba* L. – fehér fűz » S (Timár 1952) → n. r.
280. *Salix caprea* L. – kecskefűz » S *barka* nép. (Pénzes 1926); S (Huszthy 1939, Horvát 1940) → gy.
281. *Salix cinerea* L. – rekettyefűz / hamvas fűz – S *barka* nép. (Pénzes 1926); S (Huszthy 1939) → r.
282. *Salix purpurea* L. – csigolyafűz » S (Huszthy 1939) → n. r.
283. *Salix rosmarinifolia* L. – serevényfűz » S *barka* nép. (Pénzes 1926); S *gyöngybarka* p. (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
284. *Salix triandra* L. – mandulalevelű fűz » S (Timár 1952) → n. r.
285. *Salvia nemorosa* L. – ligeti zsályá » S *zsályá* nép. (Horvát 1940); S (Timár 1952) → r.
286. *Salvia officinalis* L. – orvosi zsályá » S *zsályá* nép. (Horvát 1940); S + T (Timár 1952) → r.
287. *Salvia pratensis* L. – mezei zsályá » S (Huszthy 1939) → n. r.
288. *Salvia splendens* Sellow ex Nees – paprikavirág » T (Pénzes 1926)
289. *Salvia verticillata* L. – lózsályá » S (Timár 1952) → n. r.
290. *Sambucus nigra* L. – fekete bodza » S (Huszthy 1939, Timár 1952) → r.
291. *Sambucus racemosa* L. – fürtös bodza » S (Huszthy 1939) → n. r.
292. *Saponaria officinalis* L. – orvosi szappanfű » S *szappanfű* nép. (Timár 1952) → n. r.
293. *Scabiosa ochroleuca* L. – vajszínű ördög szem » S (Timár 1952) → n. r.
294. *Scilla bifolia* L. – kétlevelű csillagvirág » S *kék csillagvirág* nép. (Boros 1924); S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → gy.
295. *Senecio vernalis* Waldst. & Kit. – tavaszi aggófű » S (Timár 1952) → n. r.
296. *Silene* L. sp. – habszegfű faj » S *szúnyogvirág* nép. (Horvát 1940) → n. r.

297. *Silene flos-cuculi* (L.) Greuter & Burdet – réti kakukkszegfű » S (Huszthy 1939) → n. r.
298. *Silene latifolia* Poir. – fehér mécsvirág » S (Timár 1952) → n. r.
299. *Silene vulgaris* (Moench) Garcke – hólyagos habszegfű » S *hólyagos sziléne* nép. (Timár 1952) → n. r.
300. *Sinapis arvensis* L. – vadrepce » S (Timár 1952) → n. r.
301. *Solanum dulcamara* L. – ebszőlő / keserű csucsor » S (Timár 1952) → n. r.
302. *Solidago canadensis* L. – kanadai aranyvessző » S (Pénzes 1926) → n. r.
303. *Solidago gigantea* Aiton – magas / kései aranyvessző » S *kései istápfű* nép., *mimóza* p., *seprőfű* p. (Timár 1952) → n. r.
304. *Sorbus* L. sp. et / es *Sorbus aucuparia* L. – berkenye faj és / vagy madárberkenye » S (Huszthy 1939); S *berkenye* nép. (Timár 1952) → r.
305. *Sphagnum* spp. – tőzegmoha fajok » S *tőzegmoha* nép. (Szepesfalvy 1934)
306. *Spiraea hypericifolia* L. – hamvas gyöngy vessző » T (Pénzes 1926)
307. *Stachys byzantina* K. Koch – nyuszifül » T (Pénzes 1926)
308. *Stipa pennata* L. – pusztai / homoki árvalányhaj » S *árvalányhaj* nép. (Boros 1924); S *kór* p. (Pénzes 1926); S *fűvirág* p. (Huszthy 1939); S (Timár 1952) → n. gy.
309. *Symphoricarpos* Dill. ex Juss. sp. et / es *Symphoricarpos albus* (L.) K. Koch – hóbogó faj és / vagy fehér hóbogó » T (Pénzes 1926)
310. *Symphyotrichum novi-belgii* (L.) G. L. Nesom – kopasz őszirózsa » T (Pénzes 1926)
311. *Symphytum officinale* L. – fekete nadálytő » S *fekete nadály* nép. (Timár 1952) → n. r.
312. *Syringa x chinensis* Willd. – francia / kínai orgona » T (Pénzes 1926)
313. *Syringa persica* L. – perzsa orgona » T (Pénzes 1926)
314. *Syringa vulgaris* L. – közönséges / májusi orgona » T (Pénzes 1926)
315. *Tagetes erecta* L. – nagy büdöske » T (Pénzes 1926)
316. *Tamarix gallica* L. – francia tamariska » T (Pénzes 1926)
317. *Tanacetum vulgare* L. – gilisztazűző varádics » S *mezei mimóza* p. (Timár 1952) → n. r.
318. *Taxus baccata* L. – közönséges tiszafa » S *tiszafa* nép. (Pénzes 1926, Timár 1952); S (Huszthy 1939) → gy.
319. *Teloxys aristata* (L.) Moq. – szálkás libatop » S (Pénzes 1926, Huszthy 1939) → r.
320. *Thalictrum lucidum* L. – fényes borkóró » S *borkóró* nép., *táragyökér* nép. (Timár 1952) → n. r.
321. *Thuidium* sp. – tujamoha faj » S (Szepesfalvy 1934)
322. *Thuja* L. sp. – tuja faj » S [T] *thujafa* nép. (Timár 1952)
323. *Torilis arvensis* (Huds.) Link – közönséges turbolya » S *vetési tüskemag* nép. (Timár 1952) → n. r.
324. *Trifolium alpestre* L. – bérci here » S *vadlóhere* nép. (Horvát 1940) → n. r.
325. *Trifolium pratense* L. – réti / vörös here » S *réti lóhere* nép. (Timár 1952) → n. r.

326. *Tripleurospermum inodorum* (L.) Sch.-Bip – kaporlevelű ebszékfű » S (Pénzes 1926); S *kis margaréta* p. (Huszthy 1939); S *ebszékfű* nép. (Timár 1952) → gy.
327. *Tripolium pannonicum* (Jacq.) Dobrocz. – pozsgás ószirózsa » S *sziki gerebcsin* nép. (Timár 1952) → n. r.
328. *Triticum aestivum* L. – közönséges búza » S [T] (Timár 1952)
329. *Tulipa gesneriana* L. – pompás tulipán » T (Pénzes 1926)
330. *Typha angustifolia* L. – keskenylevelű gyékény » S (Huszthy 1939) → n. r.
331. *Typha latifolia* L. – széleslevelű / bodnározó gyékény » S (Huszthy 1939); S *gyékény* nép. (Horvát 1940) → r.
332. *Viburnum opulus* L. – kányabangita » F [S] (Pénzes 1926); S *vad labdarózsa* nép. (Horvát 1940) → r.
333. *Vicia cracca* L. – kaszanyűg-bükköny » S *kaszanyűg* nép. (Timár 1952) → n. r.
334. *Vicia pannonica* Crantz – pannon bükköny » S *csíkos bükköny* nép. (Timár 1952) → n. r.
335. *Vicia villosa* Roth – szőszös bükköny » S (Timár 1952) → n. r.
336. *Vinca minor* L. – kis meténg » S + T (Pénzes 1926); S (Huszthy 1939) → r.
337. *Viola alba* Besser – fehér ibolya » S *ibolya* nép. (Horvát 1940) → n. r.
338. *Viola* L. sp. et / es *V. odorata* L. – ibolya faj és / vagy illatos ibolya » S *ibolya* nép. (Boros 1924, Horvát 1940); S + T *ibolya* nép. (Pénzes 1926) → gy.
339. *Viola suavis* M. Bieb. – keleti ibolya » S *ibolya* nép. (Horvát 1940); S *kék ibolya* nép. (Timár 1952) → r.
340. *Viola x wittrockiana* Gams – kerti árvácska » T (Pénzes 1926); S [T] [korai és kései változatot különített el]
341. *Viscaria vulgaris* Röhl. – szurokszegfű » S *enyvecske* nép. (Horvát 1940) → n. r.
342. *Viscum album* L. – fehér fagyöngy » S *fagyöngy* nép. (Boros 1924, Pénzes 1926); S *kóró* p. (Pénzes 1926); S *fehérgyöngy* p. (Huszthy 1939); S (Horvát 1940) → n. gy.
343. *Xeranthemum annuum* L. – vasvirág » S *szalmavirág* nép. (Boros 1924); S (Pénzes 1926, Huszthy 1939); S *ékes vasvirág* nép., *szalmaszekfű* p. (Timár 1952) → n. gy.
344. *Xerochrysum bracteatum* (Vent.) Tzvelev – szalmarózsa » T (Pénzes 1926)
345. *Yucca* L. sp. – pálmaliliom / jukka faj » T *jukka* p. (Timár 1952)
346. *Zantedeschia aethiopica* (L.) Spreng. – fehér tölcservirág / kála » T (Pénzes 1926)
347. *Zinnia elegans* Jacq. – rézvirág » T (Pénzes 1926)

Contribuții la istoria cercetării culturii plantelor ornamentale populare maghiare (aspectele etnografice ale celor mai importante studii centrate pe taxon evidențiate în prima jumătate a secolului al XX-lea)

Studiul se angajează să prezinte acele monografii tematice etnografice, studii majore și articole, ai căror autori s-au concentrat pe investigarea uneia sau mai multor specii folosite ca plante ornamentale, sau unități taxonomice deasupra speciilor, din prima jumătate a secolului XX: include experimente de sondaj privind furnizarea piețelor orașenești cu flori tăiate, precum și începuturile studiilor monografice ale plantelor din Lumea Nouă din punct de vedere etnografic. Prezentarea acestor două subiecte, care ridică întrebări aparent diferite, în cadrul unui studiu poate părea neobișnuită. De fapt, în ambele cazuri putem vorbi de studii centrate pe taxon care au început în prima jumătate a secolului XX, care au furnizat date esențiale pentru cunoașterea culturii noastre de plante ornamentale și în a căror naștere Béla Gunda și István Tálasi au avut un rol semnificativ (indirect) ca precursori ai etnobotanicii.

Additions to the History of Research of Hungarian Folk Ornamental Plant Culture (Ethnographic Aspects of the most Important Taxon-centered Studies Outlined in the First Half of the 20th Century)

The study wishes to present those thematic ethnographic monographs, major studies and articles, whose authors concentrated on the investigation of one or more species used as ornamental plants, or taxonomic units above species, from the first half of the 20th century: it includes survey experiments of the supply of cut flowers in city markets, as well as the beginnings of monographic studies of New World plants from an ethnographic point of view. The presentation of these two topics, which raise apparently different questions, within one study may seem unusual. However, in both cases we can talk about taxon-centered studies that started in the first half of the 20th century, which provided essential data for the knowledge of our ornamental plant culture, and in the birth of which Béla Gunda and István Tálasi played a significant (indirect) role as the forerunners of ethnobotany.

Képek

Utcai, piaci virágárusok Magyarországon a 20. század elején – válogatás az 1910–1960-as évek szocio- és sajtófotográfiáiból

*1. kép. „Virágnap” – virágárusítás a Ferenciek terén (Budapest), a hadbavonult katonák családjának megsegítésére. Fotó: Müllner János, 1914.
Forrás: Fortepan / Országos Széchényi Könyvtár / 256125.*

2 a–b. kép. Utcai virágárus a pécsi Széchenyi téren.
Fotó: ismeretlen, 1940. Forrás: Fortepan / Erky-Nagy Tibor / 76675.

3. kép. Utcai virágáros férfi a Ferenc körúton (Budapest). Fotó: ismeretlen, 1941. Forrás: Fortepan / Somló Miklós dr. / 204286.

4–5. kép. Virágot áruló hadiözvegyek az Erzsébet körút és a Rákóczi út sarkán (Budapest). A standokra függesztett táblákon „Hadiözvegy árusítóhelye” felirat olvasható. Fotók: ismeretlen, 1943. Forrás: Fortepan / Barbjerik Ferenc és Lőrincze Judit / 148290. és 24584.

6. kép. Hóvirágárus kisfiúk (feltehetően hadiárvrák) egy magyar nagyvárosban (feltehetően Budapesten). Fotó: ismeretlen, 1947.
Forrás: Fortepan / Berkó Pál / 78909.

7. kép. Háztáji virágokat árusító idős nő a Dr. Kovács Pál utcában (Győr).
Fotó: ismeretlen, 1950. Forrás: Fortepan / Konok Tamás id / 43693.

8. kép. Virágáros standja egy emblematikus helyszínen, a budapesti egykori Moszkva téren, a Várfok utca alján. Fotó: ismeretlen, 1957.
Forrás: Fortepan / Mihály Tamás / 219931.

9. kép. Hóvirágot árusító férfi valamely magyar nagyváros (feltehetően Budapest) utcáin. Fotó: ismeretlen, 1961. Forrás: Fortepan / Fortepan / 7876.

10. kép. Idős virágárus házaspár és kuncsaftja az egykori Lenin körúton (Budapest). Fotó: Fővárosi Tanács, 1962.
Forrás: BFL XV., ltj. HU_BFL_XV_19_c_11.

11. kép. Spontán flórából gyűjtött és háztáji kertben termesztett növényeket árusító virágárus standja a Margit körúton (Budapest). Fotó: ismeretlen, 1965.
Forrás: BFL XV., ltj. HU_BFL_XV_19_c_11.

12. kép. Virágárusok standjai a Központi Vásárcsarnokban (Budapest).
Fotó: ismeretlen, 1967. Forrás: Fortepan / Zofia Rydet / 196199.

13. kép. Virágárus a Vörösmarty utcában, a Gerbeaud cukrászda
teraszánál (Budapest). Fotó: ismeretlen, 1969.

Forrás: Fortepan / Kereki Sándor / 205046

14. kép. Virágáros kofa a Fény utcai virágpiacon. Fotó: Vajszada Károly, 1969.
Forrás: Fortepan / Zsanda Zsolt / 70159.

Szakál Anna

Az egodokumentumok használatának lehetőségei kutatói életművekben

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy megmutassa, hogy a tágan értelmezett egodokumentumok segítségével egy-egy kutatói életpálya miként válhat plasztikusabbá, körbejárhatóbbá, miként kezd alkalmassá válni arra, hogy a kutatás egy későbbi pontján összetett kérdésekre is választ adhasson.

Ennek megfelelően az általam tárgyalt négy személy esetében nem kívánok sem részletes pályaképet adni, sem az ő teljesítményüket minden lehetséges irányból megvilágítani. Arra szeretnék csupán rámutatni, hogy a hagyományosan, kutatói életrajzok összeállításához használt forrásokat (megemlékezések, köszöntések, életében a nyilvánosság számára készített rövid interjúk) érdemes kiegészíteni más, ritkábban használt, nehezebben elérhető forrásokkal (mint amilyen a szakmai levelezés, napló, életútinterjú, feljegyzés, vagy éppen a kutatás által szándékosan, e célból készítettett visszaemlékezés) akkor, ha egy korszak tudománytörténetét valamivel bonyolultabb összefüggésrendszerben szeretnénk majd leírni. Így most csupán arra szeretnék példákat hozni, hogy az általam eddig feltárt egodokumentumok milyen szölamokat, milyen perspektívákat engednek láttatni. Kísérlet kíván ez a tanulmány lenni arra, hogy miként lehet kutatói egodokumentumokat a tudománytörténeti kutatásban felhasználni.

Az alábbi négy kutató – születési sorrendben: Faragó József (1922), Antal Árpád (1925), Könczei Ádám (1928) és Borbáth Károly (1931) – egymás mellé kerülésének, kiválasztásának két oka volt. Az egyik (a prózaibb), hogy ők voltak azok, akikkel a történeti folklorisztikai, szűkebben a Kriza-kutatás során mint szakirodalommal találkoztam, és ennek során bizonyos jelenségekkel meglepve szembesültem. Például azzal, hogy a történész Borbáth Károly Kriza-gyűjtőkről írt tanulmánya

(Borbáth 1974), aminek az ő életművében semmi előzménye sincs, annyira pontos, megbízható, hogy arra ma is építeni lehet. Míg ugyanez a Kriza-kutatóként számon tartott, folklorista Faragó József gyűjtőhálózatot érintő írásaira nem mondható el.¹ Vagy, hogy az irodalomtörténész Antal Árpád mennyi szellemmel, finomsággal, milyen apróságokra is gondot fordítva, mégis pontosan adatolva írt mind Krizáról (Antal 1971), mint Kriza egyik legközelebbi barátjáról, Szentiváni Mihályról (Antal 1958). A másik ok, hogy ha kicsit távolabbról, típusként tekintünk a kutatókra, olyanokra, akik valamilyen tudatosan-tudattalanul választott stratégiával élték egy diktatúrában a mindennapjaikat, akkor bizonyos látszólagos hasonlóságok is közelebb hajolva hatalmas különbségeket jelenthetnek. Így például hiába egyenes Faragó József és Antal Árpád pályája is, a fiatalabb kortársak és ők maguk is erre nagyon különbözően tekintenek. És hiába tűnik kacskaringósnak Borbáth Károly vagy Könczei Ádám pályája, a háttérben mintha itt is egészen különböző habitusok, a hatalom által felállított határokkal szembeni eltérő attitűdök figyelhetőek meg. Mindezek elsődleges letapogatására szeretnék a következőkben kísérletet tenni. A négy kutatónál minden esetben először azt az életpályát vázolom, ami a hagyományosan használt források segítségével leírható, majd az általam eddig feltárt egodokumentumokból megismerhető perspektívákat helyezem ezek mellé – árnyalva az életrajz egyes állításait.

Faragó József Brassóban született 1922-ben. A második bécsi döntést követően dél-erdélyi menekültként került Sepsiszentgyörgyre, ahol 1941-ben érettségizett. 1941 és 1945 között magyar nyelv és irodalom, illetve néprajz szakra járt a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen. A néprajz szakon Viski Károly, K. Kovács László és Gunda Béla előadásait hallgatta, míg a magyar szakon Szabó T. Attila és György Lajos voltak rá a legnagyobb hatással. 1944-ben Gunda Béla, látva a bizonytalan jövőt, elősegítette, hogy a szűkülő lehetőségek miatt sietve, még 1945-ben ledoktorálhasson néprajzból. Ezt követően a néprajz szak tanáraként dolgozott egészen a magyarországi tanárok 1948-as kényszerű távozásáig, a néprajz szak megszűnéséig. 1953-ig még tartott órákat az egyetem ma-

¹ Mivel erről egy helyen részletesebben is írtam, Faragó József megfelelő tanulmányait is idézve, így itt ezek felsorolásától eltekintek. A filológus Faragóról írt tanulmányt lásd Szakál 2016.

gyar szakán, de 1948-tól a Román Akadémia kolozsvári Folklór Intézetébe került kutatóként. Innen ment nyugdíjba 1985-ben. Azután is aktívan dolgozott tovább 2004-ben bekövetkezett haláláig.²

1941-től folyamatosan jelentek meg írásai, hatalmas publikációs jegyzékét a köszöntésekben is rendre megemlítették.³ Az 1998-ban, a Kriza János Néprajzi Társaság által összeállított publikációs listája több mint hétszáz tételt tartalmazott (Borbély–Pozsony 1998). Egyaránt foglalkozott recens és történeti témákkal, fontosnak tartotta nem csak a magnetofonos, helyszíni gyűjtést és publikálást, a könyvtári munkát igénylő történeti szöveggondozást, de a tudománynépszerűsítést, a gyermekek népköltészeti nevelését és a társadalmi gyűjtőmunkát is. A korszakban azon kevesek közé tartozott, akiket a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjának választott. 1991-ben pedig – hosszú idő után elsőként⁴ – egy teljes szemeszterre az ELTE vendégprofesszora lehetett.

A folklorista Faragó József szakmai életútjára ebből a perspektívából rátekintve, az egy egyenes, termékeny, sikeres szakmai életpályának tűnik. Olyannak, amelyből nem következtenénk például arra, hogy mások, pályatársak, fiatalabbak ellenérzéssel tekintettek az ő tudományszervező tevékenységére, kutatói hozzáállására. Pedig az, hogy miként volt ő jelen az akkori értelmiségi közegben, hogy milyen volt idősebb pályatársként, lehetséges mentorként rátekinteni, hogy mennyire tudott élni és megnyílni visszaélni azzal a lehetőséggel (és hatalommal), amit a történelmi helyzet biztosított a számára (hogy a néprajz szakos képzés hosszú szünetelése miatt szinte egyeduralgó lehetett az erdélyi folklorisztikában), az legalább olyan fontos (ha nem fontosabb), mint a publikációs listájának terjedelme.

Ha egodokumentumokat is megkísérelünk a kutatásba bevonni, és a korábbi, meglehetősen sematikus képet azok alapján árnyalni, akkor azt láthatjuk, hogy Faragó Józsefnek ebben a néprajzos oktatást nélkülöző

² Vö. Albert 2012–2013; Faragó 1995a, 1995b, 2003, 2007; Nagy R. 2014; Voigt 1982.

³ „Tudományos publikációinak jegyzéke íveket töltene meg. Kisebb hírek, beszámolók nélkül is több mint 500 tételes ez a teljességében sosem publikált jegyzék, benne több mint 50 kötettel” (Voigt 1982: 13). [Az eredeti közlésben nyomdatechnikai okok miatt a hosszú magánhangzók több helyen hiányoznak, ezeket jelöletlenül javítottam. Sz. A.] Másutt: „műveinek bibliográfiája köztudottan egész füzetet tölt meg” (Voigt 2003: 8).

⁴ Voigt Vilmos visszaemlékezése szerint az egész Bölcsészettudományi Karon ő volt hosszú idő után az első „igazi” vendégprofesszor. Lásd Voigt 2005: 65.

korszakban „a folklorista”-ként,⁵ illetve az „Egyetemes Lektor”-ként⁶ tekintettek a pályatársak – ahol ezek a megnevezések nem voltak éppen hízelgők.⁷ Faragó, helyzetéből fakadóan az erdélyi magyar folklorikadiványok lektorálását szinte kizárólag maga végezte, ezek a kiadványok csak az ő engedélyével és nevével tudtak megjelenni „közös” munkaként. Erre a nála fiatalabb, néprajzot (kényszerűségből) nem végzett, de népköltészeti kiadványt összeállító, megjelentetni szándékozó kollégák többsége nem feltétlenül segített, valódi közös munkaként emlékezik/emlékezett vissza.

Hogy Faragó József mit gondolt pontosan erről a viszonyról, ezekről a személyekről, egyelőre (feltárt források hiányában) nem tudjuk, de érdemes összevetni az ő megfogalmazásait későbbi visszaemlékezésekkel. Egy 1982-es interjúban Faragó így fogalmazott: „A hivatásos folkloristák szerény száma miatt a feladatok egy része valóban önkéntesekre hárul: általuk a mi erőnk megsokszorozódik. Az ő segítségükkel, de csakis segítségükkel, hivatásosok és önkéntesek bölcsen egyetértő összehangolt munkájával lépésről lépésre az egész romániai magyar folklorterület behálózható.”⁸

Nagy Olga ezzel szemben úgy emlékezett vissza rá, mint akinek mindenki ismerte „féktelen ambícióit, s monopolhelyzetéből adódó kialakult ama rögeszméjét, hogy rajta kívül nem teremhet fű a folklor tudomány cseppet sem kies mezején” (Nagy O. 1995: 169). Ekkor „minden néprajzi

⁵ A korban közismert megállapítást pl. Antal Árpád emeli írásba 1979-es szókimondó recenziójában Faragó személyére vonatkozóan burkolt kétkedéssel, lásd Antal 1979: 111. (az eredeti közlésben az „a folklorista” jelző ritkított szedésben szerepel).

⁶ Nagy Olga először az 1995-ben megjelent *Pályakép fényel és árnyékkal* című visszaemlékezésében ejt szót Faragó Józsefről – úgy, hogy egyetlen egyszer sem nevezi őt nevén, csupán „Egyetemes Lektor”-ként hivatkozik rá. Lásd pl. Nagy O. 1995: 169; a névadás háttéréről lásd Nagy O. 2010: 199–200.

⁷ Ez a „kivételezett” helyzet – feltehetően – Magyarországról kevésbé látszott, mégis Voigt Vilmos is beleszövi visszaemlékezésébe: „Mi az összes, az itt hozzáférhető publikációval elláttuk őket. Pontosabban két ilyen ember volt, aki mindent megkapott: a tárgyi néprajzból Kós Károly, a folklorisztikából pedig Faragó. Ezt sokszor kifogásolta is a többi kolléga. Azonban Faragó, minthogy legelőször ő jött át, és ekkor a legtekintélyesebb erdélyi magyar folklorista volt, az a gyakorlat érvényesült, hogy aki valahol először jelent meg, azt tolják előre és ő kapja meg az összes létező dekórumot. Ez természetes volt és Faragónak így kivételezett helyzete lett” (Voigt 2005: 65).

⁸ „A Hét interjúja” 1982. február 5. Faragó Józsefet Beke György kérdezte. A teljes interjú újra megjelent a Faragó Józsefet köszöntő *Artes populares*-ban, az idézett részt lásd Voigt 1982: 21.

fogantatású könyvet a kiadók az »egyetemes lektornak« adtak ki lektorálni.⁹ Az egyetemes lektor pedig »megmagyarázta« a szerzőnek: ha akarja, hogy könyve megjelenjék, legyen közös a kötet. Így jelent meg 9 könyv »társszerzőségben«. Ezek között volt az én első jelentkezésem is: *Előbb a tánc, azután a lakoma*, amely 1953-ban látott napvilágot, s melynek címlapján ez áll: Faragó József – Nagy Olga. Lektorunk ugyanis kicserélte a bevezetőt, s írt egy »elvszerű« és »osztályharcos« bevezetőt, amiből az derült ki: mit köszönhet a néprajztudomány a dicső Szovjetuniónak.¹⁰

Ha emellé odatesszük Faragó József Kovács Ágnesnek írott levelét, még láthatóbbá válik ez az ellentmondás. Faragó József egy 1976-os, Kovács Ágnesnek küldött levelében a recens mesegyűjtések megjelentetése kapcsán ezt írja: „Elsőnek a széki Filep Istvánné meséit szeretnénk prezentálni, Olga velem akarja csinálni, az ő gyűjtése.”¹¹ Ha ezt összevetjük Nagy Olga emlékeivel a közös munkákról (Nagy O. 1995: 164–173), a „velem akarja csinálni”-megfogalmazás lehetséges, hogy túlzásnak tűnik.

Kitapintható az ellentmondás abban is, ahogy Faragó József saját helyzetére reflektált, és ahogy ezt mások megélték. Faragó a történelmi helyzet kényszerűségét így fogalmazta meg: „1948-ban megszűnt a néprajzi oktatás, és csak 1991-ben [!] indult újra. A közbeeső 43 év alatt, felsőfokú oktatás és utánpótlás nélkül, szerepem felértékelődött. Alighanem valamennyi kezdő vagy már nem kezdő néprajzosnak katedra nélküli levelező vagy tanácskozó tanára lettem, hiszen archívumi állami állásomban én voltam Erdélyben az egyetlen hivatásos, néprajz szakot végzett és dokto-rált magyar folklorista” (Faragó 2007: 308).

Olosz Katalin 2011-ben, Keszeg Vilmos kérdéseire válaszolva fogalmazta meg azt, hogy Faragónak ez a felértékelődött szerepe milyen nehézségeket okozott, hogy a „tanácskozó tanárság” miért nem működött a valóságban, és hogy miért érezhették úgy a kortársak, hogy ekkor Er-

⁹ Nagy Olga megjegyzése valószínűleg tényszerűen nem pontos, inkább csak az ő megélését mutatja. Egyelőre nem született olyan munka, ami szisztematikusan feltárta volna a néprajzi könyvek lektorait, lehetséges, hogy Nagy Olga kijelentése a folklorisztikai kötetekre érvényes, a néprajzos kiadványokra biztosan nem.

¹⁰ Nagy O. 2010: 200. Saját könyvei esetét az „Egyetemes Lektor”-ral Nagy Olga az 1995-ös kötetében részletesebben is leírja, lásd Nagy O. 1995: 164–189.

¹¹ Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet (a továbbiakban: BTK NTI) Adattára, Kovács Ágnes hagyatéka. Jelzete: MTA NTI VII. 8. b. Faragó József levele Kovács Ágnesnek, Kolozsvár, 1967. április 11.

délyben Faragó mellett folkloristának lenni állandó ellenszélben való haladást jelent: „A kolozsvári Folklorintézet nagynevű szövegfolkloristája, Faragó József például nem szívlelte a fiatalok, egyáltalán bárki jelentkezését a porondon, ő inkább elgáncsolt, inkább víz alá nyomott, mint segített volna” (Olosz 2011: 142). „Az egyetlen dolog, amit el kell mondanom – bár halottról jót, vagy semmit –, hogy Faragó József igyekezett elgáncsolni a kötet¹² megjelenését. Nem őt kértem fel a kötet megszerkesztésére, s emiatt – a kiadói szerkesztőtől jutott vissza hozzám a hír – Faragó igyekezett lebeszélni a kiadót a kötet megjelentetéséről, mondván, hogy gyenge, amatőr munka. Feltételezem, hogy látatlanban nyilvánított véleményt, mert nem volt honnan ismernie a kéziratot. (Egyébként ugyanezt a figurát »megrepszttette« a következő kötetem, *A kecskés ember*¹³ esetében is, ugyancsak sikertelenül.) Tévedés ne essék, én Faragó Józseffel soha tengelyt nem akasztottam, soha nem volt összeütkezésem vagy nézeteltérésem vele. Egyszerűen arról van szó, hogy az ő »felségvizeire« tévedtem, s ezt nem volt hajlandó elfogadni. Ahhoz volt szokva, hogy a folklor tudomány egyedüli képviselője a romániai magyar tudományos életben, nála nélkül semmi nem történhet ebben a szakmában. Ahhoz volt szokva, hogy bármilyen gyűjtemény, folklor kiadvány csak az ő közreműködésével jutott/juthatott nyilvánosságra. [...] És még valamit szeretnék hangsúlyozni: azt, hogy mindezeket nem a sértődöttség mondatja velem. Sokkal inkább azért tartom fontosnak elmondani, mert az önmagában jelentéktelen epizód, ami velem történt, jelzi azt a szakmai légkört, mely az utóbbi negyven–ötven évben felnövekvő erdélyi szövegfolklorista nemzedékeket fogadta. Tulajdonképpen állandó ellenszélben kellett kinek-kinek megküzdnie, hogy bizonyítani tudjon: az előttünk járó nemzedék szaktudásától nemhogy bátorítást vagy segítséget kaptunk volna, sokkal inkább gáncsoskodást” (Olosz 2011: 147).

Nagy Olga saját helyzetét Olosz Katalinhoz hasonlóan láttatja visszaemlékezésében: „azt, amit itt leírok, nem is titkolom, a felháborodás diktálja, amelyet végig éreztem amiatt, hogy a néprajzkutatás terén provinci-

¹² *Magyargyerőmonostori népköltészet. A szöveggyűjtemény* Olosz Katalin, a dallamgyűjtemény Almási István munkája. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969.

¹³ *A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék.* Kolumbán István gyűjteményéből válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972.

ális jelenségként kialakult az *egyetlen* szaktekintély, *egyetlen* szakember intézményesítése.”¹⁴

A Kallós Zoltán emlékezetében, a saját kötete megjelenése kapcsán megmaradt élmény is a korábbiakhoz nagyon hasonló mintázatot mutat. Pozsony Ferenc kérdésére, hogy miként született meg a *Balladák könyve*, a következőt válaszolta: „Hát úgy született meg, hogy én összeállítottam és én rájöttem, hogy ez milyen érték. Bevittem Dávid Gyulához. S Felházi¹⁵ volt még akkor ott. S megnézték, s oda akarták adni Faragónak recenzióra, s akkor azt mondtam, hogy nem. Kérem vissza a kéziratot!¹⁶ S akkor Antal Árpinnak akarták adni, de ő nem merte elvállalni, s akkor elvállalta Szabó T. Attila. S amikor Faragó megtudta, elkezdett fújni. Bement, s azt mondta, hogy: – Kallós, az az analfabéta?” (Pozsony 2006: 46.)

Albert Ernő, aki köztudomásúlag mindig pozitívan emlékezett meg Faragó Józsefről, interjúhelyzetben mégis valamivel árnyaltabban fogalmazott. A Szócsné Gazda Enikővel való 2019-es beszélgetésben arra a kérdésre, hogy miként emlékszik vissza Faragóra, a következőt válaszolta: „Nekem is nagyon sok bosszúságot okozott Faragó, ez az igazság. De én ma is azt tartom, hogy annyit nem dolgozott senki, mint ő amennyit dolgozott. Állandóan munkában volt, szervezett. Jó, hogy úgy kicsit maga felé fordította a dolgot. De a folklór szempontjából az nem volt káros. Az *Édesanyám sok szép szavába* – abba a kéziratba, ami Enikőnél van – minden adatnak megvan a faluja. [...] A magyarországit nem lehetett volna megjelentetni, de a román sem, csak románul... Kihúzta az egészét, ő volt a lektora, s kihúzta... Én soha, sehol nem említettem, hogy ő húzta ki... hanem hogy ki kellett maradjon, na, mert... azzal nem jelenhetett volna meg. Na már most azt válassza-e az ember, hogy ne jelenjék meg, vagy azt, hogy beírom, s mégse jelenik meg?”¹⁷

¹⁴ Nagy O. 1995: 184. [A kurzivált szövegrész Nagy Olga eredeti közlésében szerepel így.]

¹⁵ Felházi nevű személy a Kriterionnál nem dolgozott. Kallós Zoltán bizonyára Hadházi Ferencre gondolt, aki szerkesztője volt a kiadónak. (Itt köszönöm meg Keszeg Vilmosnak, hogy erre a tévedésre felhívta a figyelmemet, és azonosította az illető személyt.)

¹⁶ Egy másik, Faragó Józseffel kapcsolatos negatív élménye miatt választott ilyen élesen, ezt az interjú egy korábbi pontján már elmesélte. Lásd Pozsony 2006: 42.

¹⁷ Szócsné Gazda Enikő beszélgetése Albert Ernővel, Sepsiszentgyörgy, 2019. november 4. [Szócsné Gazda Enikő tulajdonában; a beszélgetés a későbbiekben a Székely Nemzeti Múzeumba fog kerülni Albert Ernő fondjába.] Itt köszönöm meg Szócsné Gazda Enikőnek, hogy a beszélgetést a rendelkezésemre bocsátotta, és a részlet publikálását engedélyezte.

Érdeemes mindehhez talán még egy perspektívát megmutatni. Azt (vagy annak egy szeletét), hogy mit láthattak Faragó Józsefből az egészen másban szocializálódott, őt személyesen nem ismerő, fiatal magyarországi egyetemisták, akikhez (első, külföldi) vendégoktatóként érkezett a rendszerváltás után. Landgraf Ildikó (akkor néprajz szakos hallgató) a következőképpen emlékezett vissza erre: „Faragó Józsefről valóban annyit történet él, hogy szinte már típusokba rendezhetőek, én is többet hallottam róla, mint amennyire én magam megismertem néhány találkozásunk alkalmával. Nekem egy fájó emlékem van vele kapcsolatban. 1990-ben a román forradalmat követően ő volt az első erdélyi néprajzkutató, akit a Folklore Tanszék meghívott egy előadásra, korábban erre nem volt lehetőség. Mi tele voltunk felfokozott várakozással, érdeklődéssel, kérdésekkel, az aktuális állapotok is nagyon érdekelték minket, és az erdélyi tudományosságra is nagyon kíváncsiak voltunk általa. Előadása nem állt másból, minthogy azt ismételte, hogy nehogy azt higgyük, hogy most, hogy megváltoztak a politikai viszonyok, és végre szabadon lehet jönni-menni, turistaként és néprajzosként, gyűjtőként egyaránt szabadon mozoghatunk a határokon át, most a magyarországiak eláraszthatják Erdélyt, mert Erdély az erdélyieké. Sosem felejttem, hogy mennyire letaglózott minket ezzel, a rendszerváltozás őszinte naivitásában éltünk, eszünkbe nem jutott, hogy valamit el akarnánk foglalni, a kijózanodás egyik első, fájó élménye volt nekem ez a tanszéki előadása.”¹⁸

Végezetül – talán éppen azért, hogy elbizonytalanítson egy lassan kibontakozó Faragó-olvasatot – fontos lehet még azt is megvizsgálni, hogy miként tekintett pályájára (erre, a ránézésre sikeres és egyenes életpályára) Faragó József maga. 1995-ben *A Hét* számára adott nagy interjújában így fogalmazott: „folklorista lettem, és kevesen hiszik el, ezért nyilvánosan kijelentem, hogy az RMDSZ megalakulásáig sem ajánlásra, sem »rábészülésre«, sem remélt anyagi vagy politikai előnyökért egy pártba sem álltam be. Nem csoda, hogy a kommunista Romániában – miután a kettős állások megszüntetésekor nem az Egyetemet, hanem a Folklor Intézetet választottam – nyugdíjazásomig a számlálétra alján harmadosztályú tudományos főmunkatárs maradtam, és fizetésem, majd nyug-

¹⁸ Landgraf Ildikó levele Szakál Annának. Budapest, 2018. október 8. [Szakál Anna tulajdonában] Itt köszönöm meg Landgraf Ildikónak, hogy engedélyezte levele fenti részleteinek publikálását.

díjam is ehhez a harmadosztályú álláshoz igazodott” (Faragó 1995a: 3). Összegzésében sokkal inkább a megkeseredettség és a helyzete miatti értetlenség dominál. „Szakemberként Romániában mindig sikertelen voltam. Párttagság híján alacsony röptű tudományos pályámat már említettem, és (nem román, hanem magyar) akadémikus létemre még azt sem érhettem meg, hogy idő előtti nyugdíjaztatásom után a Folklor Intézetben, ahol alapító tagként 36 éven át dolgoztam, minden fizetség nélkül ún. tiszteletbeli kutató lehessenek. A nemzetközileg gyakorolt ildomosság szerint a szakma egyik legidősebbjének kijáró, ugyancsak ingyenes megfizetésre sem bizonyultam érdemesnek: az 1990-ben alakult Kriza János Néprajzi Társaság – nem nemzetközi, hanem hazai szervezet – egy általam is nagyra becsült és szeretett külföldi néprajzost választott tiszteletbeli elnökének, aki azonban a távolság miatt a Társasággal aligha tud közvetlenül és állandóan érintkezni, illetőleg szakmai tapasztalatait vele megosztani. Más: 1990 óta a Babeş–Bolyai Egyetemen 42 évi szünet után ismét lehet magyar néprajzból doktori címet szerezni. A doktorátus irányítója egy rokon szakmában kiváló nem néprajzos szakember. Örvendek neki, mert feladatát kitűnően végzi, csak azt nem értem, hogy ha ő nem néprajzusként néprajzi doktorátust vezet, akkor miért ne vezethetnék én is, jelenleg a földkerekség egyetlen magyar néprajzos akadémikusa? Szerintem azért, mert nincs olyan széles látókörű, hozzáértő tudománypolitikánk (vagy van-e egyáltalán valamilyen?), amely valamennyi szakemberünket számon tartaná és képességeik optimális kamatoztatását elősegítené. [...] Ostoba volnék, ha nem fordulna meg a fejemben, hogy nemcsak mások hibásak egyik-másik valóságos vagy vélt mellőzésemben, hanem elsősorban énbennem hiányoznak azok a jó tulajdonságok, amelyek alkalmassá tennének bizonyos tisztségek betöltésére.”¹⁹

A fenti példák egymás mellé helyezésével nem véleményt szerettem volna megfogalmazni (és még kevésbé ítéletet mondani) Faragó Józsefről, az ő erdélyi magyar folklorisztikában betöltött szerepéről, csupán egy feltárá-

¹⁹ Faragó 1995b: 3. Szélesebb perspektíva megrajzolásához érdemes volna mindehhez hozzáolvasni Gunda Béla és Faragó József levelezését. Ezekben a levelekben markánsan megjelenik Gunda Béla azon elképzelése, hogy az erdélyi néprajztudományban Faragó József és dr. Kós Károly nélkül bármit is tervezni, végezni, hiba. (Lásd MTA KIK Kt. Ms. 5324/593–640. Gunda Béla levelei Faragó Józsefnek, illetve MTA KIK Kt. Ms. 2337/30–57. Faragó József levelei Gunda Bélának.)

si és gondolkodási folyamatot szerettem volna elindítani, ahol a néprajzkutatók munkásságához, tudománytörténeti jelentőségéhez hagyományosan használt forrásoknál változatosabb forrásanyag használata mellett érvelek. Azt szerettem volna láttatni, hogy egy-egy újabb perspektíva bevonásával miként árnyalódik fokról fokra a kép, és hogyan képes afelé az összetettség felé haladni, ami feltehetően életében is létezett az illető személy és kutatásai körül. Úgy vélem, hogy akkor lehet tendenciákról, folyamatokról, egymásra hatásokról beszélni egy-egy korszak tudománytörténete kapcsán, ha az ott szerepet játszó személyek mint kutatók „letapogathatók”, körüljárhatók, több irányból is értelmezhetőek. Faragó Józsefről kiemelt helyzete és ellentmondásossága miatt az átlagosnál több dokumentum maradt fenn. Ezeknek a dokumentumoknak a keletkezése óhatatlanul összefügg azzal a „kollektív traumával”,²⁰ amit Faragó a kortársakban okozott. A másik három személyt (a forráshiány miatt) nála rövidebben tudom csak bemutatni.

Az irodalomtörténész Antal Árpád 1925-ben született a székelyföldi Nyújtódon. Az egyetemet 1945 őszén kezdte meg magyar–néprajz–francia szakokon, és elsősorban, a néprajzos oktatást meghatározó magyarországi tanár, Gunda Béla hatása miatt folklorista szeretett volna lenni, de miután őt és a francia szakon tanító tanárát, Zolnai Bélát is kiutasították az országból, így végül magyar–szociológia szakon végzett. 1950 és 1987 között a kolozsvári egyetemen oktatott magyar irodalomtörténetet, és emellett egy ideig népköltészetet is. Sokak számára, akik később születtek, az ő kurzusai je-

²⁰ A fogalmat Keszeg Vilmos használta, amikor arra hívta fel a figyelmemet, hogy Faragó József bemutatása ebben a dolgozatban egyoldalúra sikerült. Kritikáját ezúton is köszönöm. Faragó József életművének teljes bemutatása véleményem szerint is szükséges és megkerülhetetlen feladat. Itt most csupán bizonyos típusú dokumentumok tudománytörténeti kutatásba való bevonása mellett kívántam érvelni. Faragó tudománytörténeti megítélésének negatív irányba való elbillenésében – úgy vélem – szerepet játszik az egodokumentumok keletkezésmódja is. Egodokumentumba – azt feltételezem – azok az események, egy-egy személy olyan megnyilvánulásai fognak nagyobb eséllyel bekerülni, amik vagy nagyon negatívan, vagy nagyon pozitívan érintették a megszólalt. A semleges, semmilyen érzelmet kiváltani nem képes események, helyzetek feltehetően ritkábban fognak hangsúlyos szerepet kapni az ilyen típusú dokumentumokban. Így például arról, amikor Faragó József a *Népismereti Dolgozatok*ban rendben fogadta és jelentette meg a beküldött dolgozatokat, nem biztos, hogy bárki beszélni fog. Ezeket a források adta hangsúly-eltolódásokat egy Faragó életművét bemutató monográfiának ki kell majd egyensúlyoznia, magam ezt most nem tartottam feladatomnak.

lentették a néprajzos indulást. Egy kötete és hosszú tanulmányai jelentek meg olyan személyekről, akik valamilyen módon kapcsolódtak a 19. századi népköltészeti gyűjtéshez, ezekben különös érzékenységgel volt képes megmutatni a korszakot és a benne fontos szerepet vállaló értelmiségieket. Számtalanszor került közel ahhoz, hogy őt is elmarasztalják, börtönbe zárják, de hol a szerencséje, hol a helyzethez való alkalmazkodóképessége (ami azonban soha nem jelentett gerinctelenséget vagy meghasonlást, csupán józan belátást) megmentette, helyén, a katedránál hagyta őt. Halálakor mondta róla Egyed Emese: „Nem volt rebellis alkat, igényességét [...] céltudatosan, tapintattal és következetesen képviselte. És hogyan viselkedjék a tanár a nagy katasztrófák idején? Sirasson? Lázadjon? Meneküljön? Helyén maradt, belső tusakodással bizonyára, de a jövő nemzedékének fenntartva és éltetve az oktatás [...] intézményét” (Egyed 2011: 190).

Antal Árpád szakmai életútja távolról nézve hasonlóan egyenesnek tűnik (az egyetemi döccenőt leszámítva, ami megakadályozta abban, hogy folklorista legyen), mint Faragó Józsefé. Pályáját az egyetemi katedrán töltötte, így Faragóhoz hasonlóan lehetősége nyílt arra, hogy tegyen a néprajzos vagy az irodalmi pályát kezdő fiatalokért. Azonban az, ami távolról hasonlóknak tűnik, „közel hajolva” (interjúkat, visszaemlékezéseket, leveleket is használva) két tökéletesen különböző embert mutat.

Olosz Katalin Antal Árpádra úgy emlékszik vissza, mint aki (a testvére, Olosz Ella és Szentimrei Judit mellett) elindította őt a néprajzos pályán, és aki önzetlenül segítette is a munkájában. A Lázok Klára által készített interjúban a következőket mondja róla: „rendkívül vonzó előadó volt, nagy koponya, előadóként is nagyon szerettük. Ő adott ki nekem szemináriumi dolgozatként egy ilyen témát, hogy a székely népballadagyűjtés története. Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy beszabadultam Antal Árpád egyetemi dolgozószobájába és hozzájutottam egy csomó olyan dologhoz, ami egyébként zárolt anyag volt előttünk. Annyira vigyáztak arra, hogy nehogy a polgári ideológia vagy a kapitalista mentalitás ideológiája megártson nekünk, hogy teljesen, szinte hermetikusan elzártak minden '44 előtti szakmunkától [...] az irodalomtörténeti, a folklórtörténeti munkáktól s kiadványoktól. [...] A lényeg az, hogy a testvérem révén hozzájuk²¹

²¹ Szentimrei Judit Kalotaszegre vezetett gyűjtő- illetve tájékoztató utakat. Olosz Ella Szentimrei Judit tanítványaként részt vett ezeken a hétvégi kirándulásokon, s húga, Katalin is csatlakozott hozzájuk.

csapódtam, engem is elfogadott Judit néni, hogy velük menjek, s így elég gyakran jártam Kalotaszegre, s elég gyakran hallottam [...] vagy láttam néprajzi vonatkozású dolgokat. Ez már első-, másodévtől megvolt, és hát ehhez adódott hozzá aztán az, hogy Antal Árpád kiszemelt ennek a dolgozatnak a megírására, s attól fogva aztán már tényleg tudatosan orientálódtam a népköltészet felé. Tehát a néprajz iránti érdeklődésem továbbra is megmaradt, de tulajdonképpen a népköltészet volt az, ami izgatott, s ami foglalkoztat a mai napig. [...] ,89 után többnyire a korábban választott példaképek [maradtak meg az életemben], tehát Antal Árpád, Szentimrei Judit és hát a testvérem, a nagyobb testvérem is valahol példaképem volt a szívósságával, a csökönnyősségével.”²²

Szabédi László feljegyzéseiből tudható, hogy Olosz Katalinhoz hasonlóan vélekedett az előadó Antal Árpádról. Ezt írta: „elegánsan fogalmaz, megindító anyagot választ, szívhez szól, lelkes és lelkesítő.”²³

Ha nem készült volna interjú Antal Árpáddal, akkor nem tudnánk például azt, hogy miért nem készített újabb monográfiákat, hogy nem vágyott-e kutatóként dolgozni, mennyire élte meg rabsággént vagy kényszerként az egyetemi feladatokat, miként tekintett magára és a kortársaira ebben a korszakban. Tánzos Vilmosnak – aki nem csak beszélgetett Antal Árpáddal, de a beszélgetést filmre is vette, így Antal Árpád szavai mellett a gesztusait is megismerhetjük – köszönhetően sokkal mélyebb tudásunk lehet az irodalomtörténészről és a korszakról Antal Árpád szemüvegén keresztül. Ebből az életútinterjúból kiderül, hogy nagyon szeretett volna egy időre kutatóként dolgozni, átmenni a Kutatóintézetbe azért, hogy megírhasssa „az erdélyi magyar szellemi élet történetét, irodalmi és kulturális élet múlt századi történetét.” Mivel Szentiváni Mihályról írt kötetét²⁴ – mint mondja – „úgy üdvözölték, mint az első monográfiát, az első olyan teljesítményt, amelyben a hazai irodalomkutatás kilépett a folyóirat tanulmányok,

²² Lázok Klára beszélgetése Olosz Katalinnal. Marosvásárhely, 2021. május 28. [Életút-interjúk a Jakabffy Elemér Alapítvány Kortörténeti Gyűjteményben, 70. sz. alatt.] Ezúton köszönöm meg Lázok Klárának, Olosz Katalinnak és Bárdi Nándornak, hogy az interjút a rendelkezésemre bocsátották, és engedélyezték a részletek közlését.

²³ Szabédi László feljegyzése, 1954. február 17. Szabédi egy eredetileg könyvtári leltárkönyvnek szánt kötetbe jegyzetelt folyamatosan minden tanszéki gyűlésen és óralátogatáson. Idézi Antal Árpád az eredeti, kezében lévő könyvből a Tánzos Vilmos által készített beszélgetésen. A könyv ma ismeretlen helyen lappang.

²⁴ Antal Árpád: *Szentiváni Mihály*. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest, 1958.

előszavaknak a szférájából [...] hát, én a következőt is meg akartam írni.”²⁵ S bár ez mégsem történt meg, mégis derűsen, örömmel, keserűség nélkül tekint vissza a pályájára. Amikor Tánczos Vilmos arról kérdezi, hogy őt „mindenki nagyszerű tanárként tart[ja] számon,” de nem bánja-e, hogy a tanítás sok idejét vette el másféle munkáktól, akkor erre így válaszol: „Nem bánom, nem bánom, nem bánom. [...] Ennek az ára az volt, hogy nem folytattam a monográfiák sorozatát. Nem folytattam, pedig lett volna, amit csináljak és tudtam volna csinálni. Viszont én nagyon intenzív didaktikai munkát végeztem nem csak a diákok körében, hanem a továbbképzős tanárok körében. [...] Tehát nekem a tanári pálya ilyen időrabló elfoglaltság [volt], azonban a megnyilatkozásnak olyan szép nagy, olyan felemelő lehetőségeit adta, amit nem bánok. Ennyivel kevesebbet kutattam, ennyivel kevesebbet írtam.”²⁶ A tanítás és mindaz a rengeteg feladat, amit talán a népszolgálat megnevezéssel lehetne összefoglalni, számára szolgálat volt. Megkapott és szívesen vállalt szolgálat. „Ez szolgálat volt megint, ugye, olyan szolgálat. Tehát kaptak a gyerekek, a diákok kurzus formájában, a tanárok és a középiskolások cikksorozat formájában sok mindent, ugye, tehát mocorgott bizonyos pozitív szellemi tájékozódás, és ebben ami reám esett, vagy reám osztódott a körülmények folytán, hát, vállaltam. Hát ezért rontottam el így az életemet. Mindenki a maga úri ízlése szerint rontja el az életét. Én így rontottam el az életemet. De vállalom.”²⁷

Könczei Ádám 1928-ban született Küküllőváron, 1952-ben végzett magyar szakon a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen. 1952–1957 között magyartanárként Érszalacson, Margittán és Gyergyószentmiklóson dolgozott. Neve felmerült mint az 1956-os magyar forradalom támogatója, így 1957-ben elbocsátották állásából, s ekkortól a Securitate folyamatosan megfigyelte, zaklatta. Mindezek ellenére – feltehetően szerencsés rendszerhiba miatt – 1958-ban mégis felvették a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjában tudományos kutatónak, de itt csupán egyet-

²⁵ Tánczos Vilmos életútinterjúja Antal Árpáddal. Kolozsvár, 2001. [Tánczos Vilmos magánarchívuma, jelzete: FD. 294–300.] Az interjú lerövidített és átírt-kiegészített változata megjelent, lásd Antal 2007. Itt köszönöm meg Tánczos Vilmosnak, hogy a filmfelvételt a rendelkezésemre bocsátotta, és a részletek közlését engedélyezte.

²⁶ Tánczos Vilmos életútinterjúja Antal Árpáddal. Kolozsvár, 2001. [Tánczos Vilmos magánarchívuma, jelzete: FD. 294–300.]

²⁷ Tánczos Vilmos életútinterjúja Antal Árpáddal. Kolozsvár, 2001. [Tánczos Vilmos magánarchívuma, jelzete: FD. 294–300].

len évet tölthetett, akkor elbocsátották. Éveken keresztül munkanélküli volt, majd nyomdai korrektorként helyezkedett el. Itt a románosan átírt magyar neveket visszajavította, emiatt ismét elbocsátották, s ezután már csak fizikai munkásként dolgozhatott. 1968-tól haláláig lapterjesztő volt. Tanár felesége szintén sok, összesen huszonhat helyen dolgozott, állandó létbizonytalanságban éltek négy gyermekükkel. Halálának körülményei máig tisztázatlanok, a család és a közvélemény egyértelműen úgy vélte, hogy a Securitate rendezte meg a balesetnek beállított gyilkosságot.

A primér életrajzi adatokból láthatóvá váló kanyargós pályakép, a hatalommal való újabb és újabb összeütközések, a Securitate zaklatásai, a viszonylag kevés, általa publikált szakcikk és a kiadatlan gyűjtések még nem képesek megmutatni azt, hogy Könczei Ádám hogyan élte meg mindezeket az eseményeket, milyen helyet foglalt el az erdélyi (néprajzos) társadalomban, és hogyan viszonyult a néprajzi kutatáshoz, iskola melletti, kedvvel űzött tevékenységnek tekintette-e vagy élethivatásnak. Ha nem lennének Könczei Csilla édesapjával kapcsolatos kutatásai, nem publikálta volna a lehallgatási dossziéit és más, általa ismert dokumentumokat, ha volt felesége nem jelentette volna meg Könczei Ádám naplóját (Könczei 1998), semmit sem tudhatnánk erről.

1981 januárjában a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* hozzá is küldött kérdőívbe saját életpályájáról (53 évesen) a következő megrendítő sorokat írta – amelyek a lexikonban nem kaptak helyet: „Egy eddig jórészt elfecsérelődött olyan erdélyi életpálya, amelyre legalább annyira jellemző, ha nem jobban, a félbemaradt-félbeszakadt gyűjtések-kutatások, a félbemaradt tanulmányok, illetve a kéziratban vagy levonatban rekedt írások tömege. Egy olyan erdélyi magyar folkloristáé, aki – noha egész életében erre készült és erre törekedett – eddig életében hivatászerűen mindössze 1 (azaz egy) évig foglalkozhatott népköltészeti kutatásokkal (bár ebből az évből is nem kevés idő folyt el a letelepedési engedélyért és a lakásért folyó elhúzódó küzdelemmel). A nyílt és teljes akadályoztatottság időszaka mellett és után a megoldottság hamis, sőt a rendezettség tetszetős látszatában, valójában szétforgácsolódás, az elvárások, de az elmélyült, alapos munka, a kiteljesedés és a »bizonyítás« lehetetlenné tevésével vagy lefékezésének önemésztő kényszerében.”²⁸

²⁸ Lásd <http://konzeicsilla.egologo.transindex.ro/?p=175> (ugyanitt Könczei Csilla a teljes dokumentum beszkenelt képét is közli).

Borbáth Károly 1931-ben született a székelyföldi Vargyason, 1950-ben érettségizett a székelykeresztúri unitárius gimnáziumban. Történész-ként végzett a kolozsvári egyetemen, majd doktori disszertációját Leningrádban védte meg. Hazatérve, 1958-tól a kolozsvári egyetem tanára lett, 1968-ban a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium könyvtárába kerül könyvtárosnak. 1977-ben Torockószentgyörgyön, 1978-tól Vargyason lett általános iskolai tanár. 1980-ban, 49 évesen, máig tisztázatlan körülmények között hunyt el – akkor és azóta is sokan úgy tudják Erdélyben, hogy a Securitate ölette meg. Felesége ebben az életmódban nem tudta őt követni, elhidegültek, közös fiukkal nem követte őt száműzetéseinek helyszíneire, végül hivatalosan is elváltak.

Ez a távolról nézve lefelé ívelő életpálya (amely közben nagyon kevés publikációval párosul) válik érthetőbbé, kerül kontextusba mindazzal, amit Szécsi Antalnak sikerült kiderítenie róla. Szécsi Antal igyekezett összegyűjteni minden Borbáth Károllyal kapcsolatba hozható dokumentumot, visszaemlékezést (Szécsi 2008) és ő jelentette meg Borbáth 729 oldalas lehallgatási és megfigyelési dossziéjának vázlatát (Szécsi 2011).

Józsa Miklós nyugalmazott nagyenyedi tanár a következőképpen emlékezett az emberre és a tudósra: „mint a könyvtár igazgatója, valósággal beleássa magát a hatalmas gyűjteménybe. Szállása az olvasóterem egyik tárlókkal elkülönített sarka, fekvőhelye egy internátusi vaságy, benne ócska derékalj, kemény párna, sűrű lópokróc. De nem panaszkodik, hiszen ott van körülötte az erdélyi tudományosság szelleme. Éjszakákon át olvas, kutat, hogy minél több titkot megfejtsen. A könyvtár látogatóit valósággal elbűvölte érdekfeszítő tudománytörténeti és iskolatörténeti tájékoztatásaival. A kollégium diákjai tisztelték, rajongtak érte, hiszen mindig bizalommal fordulhattak hozzá tanácsért, útbaigazításért.”²⁹ Demény Lajos történész szerint „Borbáth sokat járta Erdélyt és kiváltképpen a Székelyföldet. Iskolai füzetekbe jegyezte fel észleléseit. Kéziratokat, okleveleket, régi könyveket gyűjtött. Amikor a nagyenyedi könyvtárban dolgozott, régi könyvtáblákból ritka kiadványok foszlányait áztatta ki és adta át a budapesti Országos Széchényi Könyvtárnak” (Szécsi 2008: 65).

Amikor „enciklopédiákkal vetekedő szaktudása” (Szécsi 2008: 31) ellenére, mivel nem volt hajlandó azt tanítani, amit elvártak tőle, 1968-ban

²⁹ Józsa Miklóst idézi Szécsi Antal (Szécsi 2008: 34). Az eredeti megjelenés: Józsa Miklós: Boráth Károly száműzetései. *Erdővidéki Lapok* 2004. V. (1) 17–18.

az egyetemről a Bethlen Könyvtárba helyezték. Balogh Dezső nyelvész visszaemlékezése szerint Borbáth Károly itt sem változtatott a korábbi hozzáállásán, s „a kollégium udvarán, folyosóin, étkezdéjében vagy a könyvtári szoba sarkában, a vaságy meg az alumínium mosdótál mellett is ugyanolyan szenvedéllyel oktatott, magyarázott, mint az egyetemi katedrán.”³⁰ Ugyanő úgy véli, hogy „Borbáth Károlyt sokan szerették és tisztelték. Igaz, nem szerette mindenki, és ő sem szeretett mindenkit. Az intézményekben nagyobbat köszönt a portásnak, mint az igazgatónak, a kollégium étkezdéjében is a kiszolgáló személyzetet üdvözölte először és azután a kollégákat, mindig utoljára a feletteseket. Ilyen volt ő, és sohasem tudott és nem is akart más lenni” (Szécsi 2008: 65). Hogy máskor is saját, erkölcsi mércéje és szabályai szerint próbált élni, nem pedig a korszak kényszerűségei szerint, jól mutatja az egyik felidézett történet is. „Hétvégén mindig nagy hátizsákkal indult el, egyszer megkérdeztem, hogy mi az a nehéz a vállán. Azt felelte, hogy könyvek, majd néhány nap után elmesélte, hogy régi krónikák, históriák és Szabó Gyulának viszi, illetve vitte. [...] Ez a példa is érzékelteti, mire volt képes (a dokumentációs könyvtárból kivinni könyvet nem lehetett) azért, hogy közvetlenül vagy közvetve [...] történelmünk igazságait megismerjük. Sajnos ő maga nem fogott tollat,³¹ ezt szóba is hoztuk, de mindig azt válaszolta: nem olyanok az idők.”³²

E négy, csupán vázlatosan ismertetett életpálya elnagyoltságában is érzékelhetővé tette azt, hogy a kutatók maguk mennyire különbözően élhették meg a politikai–társadalmi–gazdasági–kulturális rendszer adta kereteket: máshol érzékelhették a falakat, máshogy reagáltak a rendszer szabályszerűségeire vagy éppen a lehetséges kiskapukra. A diktatúrának minden kiszámíthatatlansága mellett is voltak keretei, amiket ha valaki nem vett tudomásul, akkor objektíve (mai szemmel) bármennyire is helyesnek tekinthető az, ahogy cselekedett, nagy valószínűséggel nem

³⁰ Balogh Dezsőt idézi Szécsi Antal (Szécsi 2008: 31). Az eredeti megjelenés Balogh Dezső: Tanár volt „nem középiskolás fokon.” *Igazság* 1980. május 13.

³¹ Ugyanezt a Securitate is rögzítette: „A lány [egyik tanítványa, Szász Vera] kérdésére, hogy miért nem ír, Borbáth Károly így felel: »Én, ha nem írhatok arról, amiről akarok, akkor nem írok.«” (Szécsi 2011: 63).

³² Szécsi 2008: 40. (Király László levele Szécsi Antalnak. h. n., 2008. március 4. [a levélben leírt visszaemlékezés Szécsi Antal felkérésére született]).

kerülhette el a következményeket. Bár Borbáth Károly és Könczei Ádám két nagyon különböző habitusú ember lehetett, abban mégis hasonlóan tűnnek, hogy nem akarták, nem tudták elfogadni a rendszer sok játékszabályát. És így hiába voltak remek szakemberek, akik egy demokratikus rendszerben, ha hagyják nekik, értékes gyűjtéseket végeztek volna, fontos munkákat írtak volna, vagy hozzájárultak volna a jövőndő tudósgeneráció neveléséhez, erre csak nagyon rövid ideig nyílt alkalmuk – amíg a szabályok áthágása láthatóvá nem vált. Antal Árpád a megismert dokumentumok alapján olyan személynek tűnik, aki jól érzékelte a határokat, és hol szerencsével, hol némi bölcs belátással sikerült elkerülnie, hogy a hatalom végleg megakadályozza szakmai munkáját. Életpályája – az én interpretációm szerint – azt mutatja, hogy (igaz, szerencse is kellett hozzá, de) lehetett ebben a rendszerben is maximálisan önzónosan, nem behódolva a szakmában maradni és dolgozni. Faragó József esetében az látszik, hogy ő lehetett az, aki nemcsak jól látta a rendszer kereteit, de nagyon jól ki is tudta azokat használni, a maga javára. Ez nem jelenti azt, hogy tisztességtelen volt, csak hogy pont annyira lépte át a határokat, ami kívülről nézve többekben felvetette a hatalommal való összejátszás esélyét is.

Ezekben a megállapításokban már benne vannak azok a megérzések, amik a visszaemlékezésekből, idősebbekkel való beszélgetésekből alakultak ki. Az a látens tudás, ami ötven év múlva – ha nem írjuk le – kitapint-hatatlan lesz. Ahogy már most is rengeteg minden szinte azzá vált. Pedig ahhoz, hogy bizonyos kérdésekre válaszolni tudjunk, elengedhetetlenül fontos volna, ha a kutatás számára elérhetőek lennének a korszakban élt értelmiségiek egodokumentumai: szakmai levelezések, naplók, feljegyzések, illetve azt ezt kiegészítő (életút)interjúk, filmfelvételek. Olyan kérdésekre, mint hogy a Ceaușescu-diktatúra milyen értelmiségi pályá-íveket tett lehetővé, a kisebbségi létben milyen mozgástere lehetett egy értelmiséginek, mennyiben az ő szándékai, képességei határozták meg, hogy mivé lehetett, és mennyire a korszak adta lehetőségek, vagy hogy mennyire volt szűk a diktatúra adta mozgástér és mik lehettek azok a tulajdonságok, habitusok, amelyek elfogadhatatlanok lehettek a rendszer számára. Azonban a kutatói egodokumentumok egyelőre viszonylag kis számban találhatóak meg az archívumokból, ezek szisztematikus, tervszerű begyűjtése többnyire nem része a gyarapítási koncepciónak. Jól példázza a nehézségeket az itt felvillantott négy személynek a hagyatéka is. Borbáth Károly hagyatéka feleségéhez és fiához került, akik feltehe-

tően nem jó érzéssel emlékeztek rá, s náluk az anyag elkallódott. Antal Árpád hagyatékát (vagy annak egy részét) fia egy barátjának adta át, hogy ő dolgozza fel. Fia azóta elhunyt, a hagyatékról nincs információnk. Könczei Ádám hagyatékát gyermekei őrzik, közgyűjteménybe kerülésükre nem tudjuk, hogy lenne-e szándék. Faragó József, aki a korszakból szinte egyedüliként akadémikus is lett, hagyatékát, benne levelezésével a MTA Kézirattárának adta át, ahol vannak nagyobb prioritást élvező anyagok, így immáron közel húsz éve az anyag nem kutatható.

Dolgozatomban az egodokumentumok gyűjtése, feldolgozása, forráskiadványokban való megjelentetése, a néprajz tudománytörténet-írásában való hasznosítása mellett próbáltam érvelni a felvillantott (de a források feltáratlansága miatt teljességében ki nem bontott) esetek és kérdések által. Úgy vélem, szükséges volna, hogy más, a korábbiaktól eltérő perspektívákból is rá tudjunk tekinteni a kutatásokra, hogy ne csak pusztá eseménytörténetet, életrajzi vázakat tudjunk megalkotni, hanem folyamatokról, tendenciákról is tudjunk beszélni egy-egy korszak néprajzi kutatásai, az abban részt vállaló személyek kapcsán.

Szakirodalom

Albert Ernő

2012–2013 Faragó József (1922–2004). *Acta Siculica* 581–597. http://www.sznm.ro/acta2012/581_598_albert.pdf. (letöltve: 2022. december 5.)

Antal Árpád

1958 *Szentiváni Mihály*. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest.

1971 Kriza János költészete. In: Antal Árpád – Faragó József – Szabó T. Attila: *Kriza János*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 7–56.

1979 [Ism.] Faragó József, Balladák földjén. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977. 587 l. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXIII. (1) 111–114.

2007 A történések színe és visszája – Antal Árpád irodalomtörténész-szel Tánczos Vilmos beszélget. In: Mirk Szidónia-Kata (szerk.): *Academica Transylvanica. Beszélgetések erdélyi tudósokkal*. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda, 509–621.

Borbáth Károly

1974 Adalékok a székely népmesék gyűjtésének történetéhez. In: Molnár István – Bucur, Nicolae (szerk.): *A Székelykeresztúri Múzeum 25 éves évfordulója ünnepi tudományos ülészekán elhangzott tanulmányok és közlemények 1971 októberében*. Hargita megye Szociálista Művelődési és Nevelési Bizottsága–Székelykeresztúri Múzeum, Miercurea Ciuc–Csíkszereda, 445–454.

Borbély Éva – Pozsony Ferenc (szerk.)

1998 Faragó József bibliográfiája. *Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője* VIII. (3–4)

Egyed Emese

2011 Antal Árpád emlékezete (1925–2010). *Erdélyi Múzeum* LXXIII. (1) 189–191.

Faragó József

1995a „... Tudományos pályámon nem éreztem magam hivatottnak politikai szereplésre.” Faragó József beszélgetése Balázs Sándorral. *A Hét* XXVI. (37) 3–4.

1995b „... Tudományos pályámon nem éreztem magam hivatottnak politikai szereplésre.” Faragó József beszélgetése Balázs Sándorral 2. *A Hét* XXVI. (38) 3–4.

2003 Visszapillantás doktori disszertációm kalandos sorsára. *Néprajzi Látóhatár* XII. (3–4) 75–79.

2007 „A hivatásom ezerszer több egyetlen ember boldogságánál” – Faragó József folklórkutatóval Mirk Szidónia-Kata beszélget. In: Mirk Szidónia-Kata (szerk.): *Academica Transylvanica. Beszélgetések erdélyi tudósokkal*. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda, 303–314.

Könczei Ádám

1998 *Házatlan csiga. Könczei Ádám naplója 1946–1983*. (Szerk. Tolna Éva) Tinivár, Kolozsvár.

Nagy Olga

1995 *Pályakép fényvel és árnyékkal. Egy néprajzos emlékei*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

2010 *Vallomások*. (Szerk.: Keszeg Vilmos) Noran Könyvesház Kft., Budapest.

Nagy Ramóna

2014 Faragó József folklorisztikai munkássága. *Első Század* XIII. (3) 95–120. http://epa.oszk.hu/01600/01639/00013/pdf/EPA01639_első_szazad_2014_osz_095-120.pdf. (letöltve: 2022. november 22.)

Olosz Katalin

2011 „A fiataloknak is csak ajánlani tudom, hogy ne higgyenek egyik nagy tekintélynek sem. Nézzék meg, nézzenek utána!” A „levéltárakkal megáldott” Olosz Katalinnal beszélget Keszeg Vilmos, tan-
székvezető egyetemi tanár. *Etnoszkóp* I. (1) 139–164.

<https://docs.google.com/file/d/0B4XpkZmal1QQdUtvc0EzcHZUQ3lITX MzWVNiy2h5UQ/edit>

Pozsony Ferenc

2006 „...ha több lehetőség lett volna, több mindent lehetett volna csinálni...” Kallós Zoltánnal beszélget Pozsony Ferenc. In: Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt (szerk.): *Kallós Zoltán 80 éves*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 31–58.

Szakál Anna

2016 „...rajta kívül nem teremhet fű a folklórtudomány cseppet sem kies mezején”. Kritikai észrevételek Faragó József filológusi életművéhez. *Keresztény Magvető* CXXII. (1) 39–73.

Szécsi Antal

2008 „...Maga-felejtő sorsunk halk tudója...” *Borbáth Károly élete és munkássága*. Udvarhelyszék Kulturális Egyesület–Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont, Székelyudvarhely.

2011 *Meglesett élet. Besúgói jelentések dr. Borbáth Károly történéseiről*. Udvarhelyszéki Kulturális Egyesület–Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont, Székelyudvarhely.

Voigt Vilmos

1982 Faragó József 60 éves. *Artes Populares* VIII. 10–25.

2003 Ami bennünket összeköt. *Néprajzi Látóhatár* XII. (3–4) 7–9.

2005 Faragó József emlékére. Voigt Vilmostal, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Néprajzi Intézetének igazgatójával beszélget Máté György. *Honismeret* XXXIII. (2) 64–66.

Archivális források

**Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet
Adattára = BTK NTI Adattára**

MTA NTI VII. 8. Kovács Ágnes hagyatéka

magántulajdon

Landgraf Ildikó levele Szakál Annának. Budapest, 2018. október 8. [Szakál Anna tulajdonában]

Szöcsné Gazda Enikő beszélgetése Albert Ernővel. Sepsiszentgyörgy, 2019. november 4. [Szöcsné Gazda Enikő tulajdonában]

Tánczos Vilmos életútinterjúja Antal Árpáddal. Kolozsvár, 2001. június 30, október 7. [Tánczos Vilmos magánarchívuma. Jelzete: FD. 294–300.]

**Posibilități, limite și rolul atitudinii personale
în cariera unor etnografi maghiari din Transilvania în secolul XX**

Lucrarea de față prezintă cariera a patru cercetători etnografi maghiari transilvăneni pe baza documentelor, surselor existente și caută răspunsul la întrebarea: oare ce fel de cariere intelectuale au fost posibile în dictatura lui Ceaușescu, care au fost spațiile de mișcare a intelectualilor în condiții minoritare, respectiv în ce măsură cariera respectivă a fost determinată de aspirațiile și aptitudinile personale sau mai bine de posibilitățile oferite de perioada respectivă. Totodată autoarea dorește să evidențieze faptul că sursele de bază (în special egodocumentele cercetătorilor) necesare pentru realizarea unor lucrări de istoria etnografiei, care să includă și nuanțarea epocii respective, lipsesc cu desăvârșire în cele mai multe cazuri.

**Possibilities, Boundaries and the Role of Personal Attitude
in the Career Paths of 20th Century Transylvanian Ethnographers**

The presentation outlines the career paths of four Transylvanian researchers based on the available sources, and seeks to understand what sort of intellectual career paths the Ceaușescu-dictatorship actually enabled, what room for maneuver did an intellectual have in minority situation and to what extent his career opportunities were determined by personal intentions and abilities on one side, and the possibilities of the era on the other. The author also would like to point out that most of the time researchers lack even the most fundamental documents (often it would be ego-documents of researchers) to produce studies on the history of science that are also able to provide us with a more nuanced picture of a particular era.

**Beszélgetés
az egodokumentumok gyűjtéséről**

Szakál Anna

Bevezető gondolatok az erdélyi magyar közgyűjtemények egodokumentumainak kutatási lehetőségeiről

A 2022 októberében megrendezett tudománytörténeti konferencián *Kutatói egodokumentumok erdélyi közgyűjteményekben* címmel szerveztünk kerekasztal-beszélgetést. Ennek elsődleges célja az volt, hogy a néprajzi közgondolkodásban is megkezdjük annak a kérdésnek a körüljárását, hogy előremutató lehetne-e – és ha igen, miként – a kutatói egodokumentumok¹ tudományos kutatásba való beemelése.

Négy intézményt kértünk fel, hogy vegyenek részt a beszélgetésen. Közülük a felkérést elfogadó három kutatóval (a Jakabffy Elemér Alapítványtól Bárdi Nándorral, az Erdélyi Múzeum-Egyesülettől Bogdándi Zsolttal és a Székely Nemzeti Múzeumtól Szócsné Gazda Enikővel) arról kíséreltünk meg a hallgatóság számára is képet alkotni, hogy milyen súlyllyal vannak jelen az értelmiségi (szűkebben a kutatói) egodokumentumok az általuk képviselt erdélyi magyar közgyűjteményekben, ezeknek mennyire tervszerű a begyűjtésük, mennyire irányul erre is az intézmény gyűjteménygyarapítási koncepciója, milyen mértékben lehetséges a tudományos kutatásba bevonni ezeket: mennyire láthatóak át, mennyire

¹ Kutatói egodokumentum alatt (Gyáni Gábor tanulmánya nyomán, lásd Gyáni 2019) azokat a változó hosszúságú szövegeket értem, amelyek valamilyen módon az illető kutató szakmai életéről, kutatásairól, pályatársairól, a kor tudománypolitikájáról, saját vagy mások kutatásairól szolgáltatnak adatokat. Ilyen módon ebbe a kategóriába tartozhat a szakmai levelezés, a terepnapló, a gyűjtőfüzet, a (papírra vetett, word fájlba írt, könyvbe, széljegyzetként tett) jegyzetek. Ezeket a kutató többnyire maga vagy (levelek esetében) egy olvasója számára készíti. Hasonlóan ebbe a kategóriába sorolom azokat a szövegeket is, amelyek egy esetleges későbbi megjelentetés szándékával, legtöbb esetben a kutató ellenőrzésével és engedélyével, felkérésre vagy épp önigazolásként keletkeznek. Ide tartozik például az interjú, a visszaemlékezés vagy az önéletrész.

könnyen érhetőek el, mennyire feldolgozottak, mennyire keresettek és mindezzel összefüggésben maga az intézmény / a szakemberek milyen nehézségekkel küzdenek.

Ebben az első kérdésfelvetésben a magyar vezetésű intézményeket, intézményi gyakorlatukat, lehetőségeiket, erőfeszítéseiket, ezek eredményeit szeretnénk volna megmutatni. Másfajta motivációt, lehetőséget, célokat feltételezve nem szólítottuk meg a román állami közgyűjtemények dolgozóit, vezetőit, és így nem, vagy csak érintőlegesen beszélünk azokról (kolozsvári viszonylatban például a Lucian Blaga Egyetemi Könyvtárról, a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárról, a Kolozs megyei Állami Levéltárról), amelyekbe egyébként számos magyar vonatkozású hagyaték került a magyar egyházi és állami intézményekből az államosítást követően. Hasonlóképpen nem beszélünk azokról a szintén román állami intézményekről (mint például a Kolozsvári Folklórintézet), amelyeknek a létrejötte a világháború utánra tehető, és amelyek elsődlegesen recens gyűjtéseket végeztek. A megkezdett gondolatkör esetleges folytatásában az ő tapasztalataikra, elképzeléseikre is kíváncsiak lennénk.

Az októberi kerekasztal jelen írott változatához az összesen hat megszólított intézményből négy válaszolt, ezek olvashatók alább. Bárdi Nándor, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa, írásában először azt vázolja, hogy miként kezdődött a rendszerváltás után a határon túli kisebbségek (ezen belül is elsősorban az erdélyi magyarsággal kapcsolatos) történeti forrásanyagok összegyűjtése, a kutatás számára elérhetővé tétele. Ezután a romániai magyarság történeti dokumentációját gyűjtő Jakabffy Elemér Alapítvány Kortörténeti Gyűjtemény szerveázó tevékenységét ismerteti, valamint a hozzá kapcsolódó *adatbank.ro*-n elérhető digitális tartalmakat tekinti át – külön kitérve a hagyatékokra, az ezekben található egodokumentumokra. Bogdándi Zsolt, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kutatója és levéltárosa, az intézmény iratmentő munkáját, a náluk található hagyatékokat mutatja be. Molnár Lehel a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának vezetőjeként a levéltárban folyó munkákat és az egodokumentumoknak ebben elfoglalt helyét ismerteti. A három kolozsvári intézmény után Szócsné Gazda Enikő muzeológus a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Levéltárának történetét és az ott nagy intenzitással folyó munkát mutatja be.

Úgy vélem, ezekből az összefoglalókból is láthatóvá válik majd, hogy milyen – sok esetben már-már – gigászi erőfeszítéseket tesznek egyes intézmények, vagy az intézményen belül egyes személyek, annak érdekében, hogy valamit az erdélyi magyar kultúra múltjából megmentsenek, a kutatás számára annyi évtized után elérhetővé tegyenek. És a sorok között az is láthatóvá válik, hogy sokszor mennyire egyedül vannak hagyva ebben, hogy mennyire önfeláldozó és tiszteletet parancsoló is ez a munka.

Talán nem véletlen, mert nem előzmények nélküli mindez: Erdélyben a 20. században újra és újra szükség volt a hatalmas erőfeszítéssel és önfeláldozással járó iratgyűjtésre és -mentésre. Valamivel tovább tágítva a perspektívát – ahonnan az egodokumentumokat szemlélni szeretnénk, de amire hiszem, hogy szükség van ahhoz, hogy helyén tudjuk kezelni azokat és a jelen kutatás lehetőségeit is –, idézzük fel egy villanásnyira Kelemen Lajos, az Erdélyi Múzeum-Egyesület² és az Unitárius Egyház legendás levéltárosának alakját. Ismert róla, hogy amikor az Egyesület levéltárosaként elkezdett dolgozni, az intézmény állománya negyvenezer tételnyi dokumentumot számlált, ez 1918-ra félmillióra duzzadt, amikor pedig mindezt a második világháború után államosították, már milliós darabszámú volt. Kiss András teszi fel a kérdést, amire Szabó T. Attila szavaival válaszol: „Hogyan sikerülhetett ezt a felbecsülhetetlen értékű gyűjteményt létrehozni? »Személyes rábeszéléssel, tanítványai, barátai, tisztelői mozgósításával, széles körű ismeretsége felhasználásával, a napilapokban fáradhatatlan hírveréssel. Az adományok jelentőségének nyilvános ismertetésével, méltatásával, kezdve a legnagyobb erdélyi családi levéltárak akkori tulajdonosain a néhány levélből álló gyűjteményecskék birtokosáig sok-sok embert rávett arra, hogy az erdélyi múlt írásbeliségének anyagába tartozó egyéni vagy családi gyűjteményt megőrzés végett a múzeumi levéltárnak adja át» (Kiss 2005: 10).

Reméljük, hogy az alább olvasható beszámolók és ez a most megkezdett gondolkodási folyamat is hasznosulni tud a kutatás számára.

² Az Erdélyi Múzeum-Egyesület második (és utalásszinten az első) világháború körüli iratmentő munkájához (és benne Kelemen Lajos szerepéhez) vö. Jakab (Bözödi) 1994; Jakó 1994a, 1994b; Sebestyén 1994.

Szakirodalom

Gyáni Gábor

2019 Az ego-dokumentumok történetírói haszna. *Bárka* XXVII. (2) 69–74.

Jakab (Bözödi) György

1994 Bözödi György jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének. *Erdélyi Múzeum* LVI. (1–2) 119–127.

Jakó Zsigmond

1994a Az erdélyi levéltárvédelem múltjából. *Erdélyi Múzeum* LVI. (1–2) 85–86.

1994b Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1944. évi működéséről. *Erdélyi Múzeum* LVI. (1–2) 86–105.

Kiss András

2005 Kelemen Lajos naplójának közzététele. Kelemen Lajos élete és munkássága. *Unitarius Élet* LIX. (5) 9–10.

Sebestyén József

1994 Jelentés a bonchidai gróf Bánffy-kastély könyv- és levéltármaradványainak az Erdélyi Nemzeti Múzeumba való beszállítására vonatkozó kiküldetésemről. *Erdélyi Múzeum* LVI. (1–2) 115–116.

Despre posibilitatea cercetării ecodocumentelor din colecțiile publice maghiare din Transilvania

În cadrul conferinței anuale despre istoria cercetării etnografice din octombrie 2022 a fost organizat o dezbatere cu titlul *Egodocumentele cercetătorilor în colecții publice din Transilvania*. Scopul primordial a fost dezbaterea ideii că ar fi sau nu – și dacă da, atunci cum – benefică includerea egodocumentelor în cercetarea științifică. Dintre cele șase instituții la care s-a apelat patru au trimis răspunsurile proprii, care se pot citi mai jos. Nándor Bárdi de la Fundația Jakabffy Elemér, Zsolt Bogdándi de la Societatea Muzeului Ardelean, Molnár Lehel de la Arhiva Bisericii Unitariene din Cluj-Napoca și Enikő Gazda de la Muzeul Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe încearcă să formuleze o imagine despre prezența cantitativă și calitativă a egodocumentelor intelectuale (în special a cercetătorilor) în instituțiile reprezentate de ei, despre culegerea acestor documente și locul lor în procesul și concepția de colecționare a instituțiilor, respectiv în ce măsură pot fi introduse acestea în cercetarea științifică: care ar fi gradul de vizibilitate, de accesibilitate, de prelucrare a acestora, dacă sunt acestea căutate, totodată care ar fi dificultățile cu care se confruntă în acest context.

Possibilities of the Research of Egodocuments in Transylvanian Public Collections

As part of the annual history of science conference in October 2022 it was organized a roundtable titled *Egodocuments of researchers in Transylvanian public collections* with the aim of starting a discussion within the community of ethnographers on whether it would be progressive – and if yes, how – to include the study of egodocuments of researchers in scientific research. Four of the six addressed institutions sent their answers that you can read below. Nándor Bárdi from Jakabffy Elemér Foundation, Zsolt Bogdándi from Transylvanian Museum Society, Molnár Lehel from the Archive of the Unitarian Church in Cluj-Napoca and Enikő Gazda from the Szekler National Museum are all attempting to consider the proportion of egodocuments of intellectuals (researchers, in a more strict sense) in the public collections they represent; how systematic the collection of such documents was and whether these institutions put any emphasis on acquiring such documents in their current concept of developing their collection; to what extent these egodocuments can be used in scientific research; how accessible, how well-organised, how well-processed they are, whether they are in demand amongst researchers and whether the institutions themselves or their employees experience any difficulties regarding these documents.

Bárdi Nándor

Az online örökségesítés tartalomszolgáltató háttéréről. Az Erdélyi Magyar Adatbank példája

Amikor Jakó Zsigmondnak az EME Lakatos utcai műhelyében bemutatam az interneten az adatbank.ro-t és egyéb könyvtárakat, kíváncsian rákeresett néhány dologra. Egyből kiszúrta egy levéltári jegyzék hibás fogalomhasználatát, de végül is megállapította, hogy ez az egész olyan, mint egy referens könyvtár. Ebben a rövid beszámolóban azt szeretném bemutatni, hogy miként jött létre ennek a szolgáltató oldálnak a háttere.

A magyarországi nemzetiségi dokumentáció történetét Cholnoky Győző és munkatársai még a kilencvenes években, majd Dippold Péter az ezredfordulón foglalta össze (Cholnoky–Futala–Kertész 1993, 1994; Dippold 2009). Az egyik irány a magyarországi nemzetiségek dokumentációja volt, amely az Állami Gorkij, később Idegennyelvű Könyvtárrá átnevezett intézményben folyt. A határon túli magyarsággal kapcsolatos dokumentáció a Magyarságkutató Intézetben 1985-től készült, majd ez került át a Teleki László Intézet könyvtárába 1992-től, és ott működött az intézmény 2007-es megszűntetéséig. Ekkor a kéziratanyag az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába került.¹ Ezzel párhuzamosan Szegeden az ottani társadalomtudományi tanszékek mellett, majd az SZTE Klebelsberg Kunó Könyvtárban működött a Kortörténeti Gyűjtemény, amely Vincze Gábor jóvoltából nagyon jelentős erdélyi kisebbségtörténeti dokumentációt gyűjtött össze.²

A kilencvenes évek végén alapították meg az MTA keretében a Kisebbségkutató Intézetet Szarka László vezetésével, ahol 2003-tól kelet-kö-

¹ OSZK Kézirattár 625. fond, tételes katalógusát lásd <https://kisebbssegkutato.tk.hu/adatbazis/tlakat>

² <http://www.ek.szte.hu/a-tarsadalomelmeleti-gyujtemenyrol/>

zép-európai interetnikus tudásmenedzsment (IKM) elnevezéssel online programot indítottak nyolc ország magyarlakta területeire vonatkozó másfél tucat (népszámlálási, gazdasági, önkormányzati, intézményi stb.) adatbázisának integrálására. Erről a központi megavállalkozásról azonban három-négy év alatt kiderült, hogy nincs meg hozzá a megfelelő tartalomszolgáltató és informatikai háttér, ezért félbe is maradt.³

A Teleki László Alapítványnál (a továbbiakban: TLA) a kilencvenes évek második felétől kialakult egy olyan szolgáltatói stratégia, amelyet visszamenőleg a nyelvészekről átvéve határtalanításnak nevezhetnénk.⁴ Ennek a lényege, hogy egy többközpontú intézményrendszerben gondolkodva a határon túli, abban az évtizedben létrejött központok a saját közösségük dokumentációs igényeit próbálják kielégíteni, és ebben Budapestnek (a TLA könyvtárának) nem vezető, hanem alapvetően segítő, szolgáltató, közvetítő szerepe volt. Az adatokat, információkat, a dokumentációt helyi szintről kezdték gyűjteni, és ebből lehetett regionális gyűjteményt létrehozni.

Ebben a felfogásban először a somorjai Fórum Intézet és a zentai Vajdasági Magyar Művelődési Intézet alakított ki központi dokumentációs szerepet. Az EME és az EMKE esetében, ha volt is erre szándék, a kutatói-szervezői pozícióba olyan szakemberek voltak, akik nem a romániai magyar kisebbség történetével foglalkoztak. Központi magyar könyvtár sem jött létre, amely egybefogta volna a meglévő és az önkormányzatokhoz kerülő magyar könyvtárakat. A kis kolozsvári szakkönyvtárak (Krizsa János Néprajzi Társaság könyvtára, Jordáky-könyvtár) és a székelyfő-

³ Lásd <https://foruminst.sk/portfolio/kelet-kozep-europai-interetnikus-tudasmenedzsment-ikm-adatbazis-es-kutatasi-programja/>

⁴ „A határtalanítás, ez a sokak számára még furcsán, idegenül csengő szó azokat a nyelvészeti – jelenleg leginkább lexikológiai és lexikográfiai, valamint korpusznyelvészeti – munkálatokat jelenti, melyeknek célja az, hogy az újonnan készülő vagy átdolgozott magyarországi nyelvészeti kiadványokban jelentőségüknek megfelelő mértékben jelenjenek meg a magyar nyelv határon túli változatai, azaz a címük szerint a »magyar« nyelvet vagy annak valamely részrendszerét bemutató kiadványok (értelmező szótárak, idegen szavak szótárai, helyesírási szótárak és a helyesírás-ellenőrző számítógépes programok, szinonimaszótárak, névszótárak, csoportnyelvi szótárak, kétnyelvű szótárak, helyvtanok, helyesírási, nyelvhasználati, stilisztikai kézikönyvek stb.) – címükkel összhangban – ne a magyarországi magyar nyelvvel foglalkozzanak, hanem az *egyetemes magyar nyelvvel*, amely a magyarországi magyar nyelvváltozatokon kívül magába foglalja a határon túli magyar beszélők közösségeik által beszélt nyelvváltozatokat is.” A Termini Kutatóhálózat honlapja: <http://termini.nytud.hu/htonline/present.php?action=hatartalanitas>.

di könyvtárak sem tudták ezt felvállalni. Ennek a hiánynak a pótlására, illetve a politológiai képzés háttérdokumentációs igénye miatt jött létre 2002-ben a Jakabffy Elemér Alapítvány (a továbbiakban: JEA) Kortörténeti Gyűjteménye. Ennek része a folyamatosan bővülő társadalomtudományi, politológiai kézikönyvtár (5500 kötet), a romániai magyar kisebbségre vonatkozó dokumentumokat felölelő kéziratár 1918 utáni iratállománya, illetve az 1990 utáni romániai magyar civil és politikai szervezetek közlönyeiből összeállt anyag. A Gyűjtemény ezeken felül magában foglal vidéki és országos terjesztésű újságokat, hírlapokat, folyóiratokat, fontosabb kurrens szakfolyóiratokat, valamint az 1990 utáni (főleg 1990 és 2000 közötti) romániai magyar közéleti sajtó szinte teljes gyűjteményét. A kéziratár egy része hagyatéki anyag, a másik része oktatási segédlet, de a legszámosabb a közel 1500 tételt kitevő, az erdélyi magyarságra vonatkozó szakértői anyagok gyűjteménye, amely a TLA Könyvtár és a szegedi gyűjtemény fénymásolt anyagain alapszik. Itt a kezdeti cél az volt, hogy a romániai magyarság helyzetére vonatkozó referens könyvtárat és kéziratárát hozzunk létre, ahol a kutatói kéréseket tudjuk segíteni egyetemista dokumentátorokkal, akik majd maguk is kutatókká válhatnak.

Ezzel párhuzamosan 1998-tól indította el a csíkszeredai Pro-Print Könyvkiadó a *Múltunk* (27 kötet), majd a *Források a romániai magyar kisebbség történetéhez* (11 kötet) sorozatokat. A két sorozat a romániai magyar kisebbségtörténet eredményeit jelenítette meg, és a politikai történések szakszerű társadalomtörténeti feldolgozására helyezte a hangsúlyt a szenvedés- illetve hanyatlástörténettel szemben.

1999-től pedig elindult a Transindex, amely 2002-től 2021-ig meghatározó erdélyi magyar hírportálként működött.⁵ Az informatikai portfóliójában 11 tematikus weboldalt hozott létre. Ezek egyike lett 2004-től az adatbank, az erdélyi magyar elektronikus könyvtár (www.adatbank.ro), amelynek a tartalomszolgáltatását a JEA Kortörténeti Gyűjteménye biztosította, illetve ehhez kapcsolódva a természettudományos anyagok az Apáthy István Egyesület szervezésében készültek. Az előbbi tartalmak

⁵ A Transindex 1999–2002 között.

<https://web.archive.org/web/20070929031057/http://www.pontweb.ro/finantare/index.php?cmd=pontlap&lang=hu&lapst=2&lapID=115&cikkID=166&year=2003> (letöltve: 2022. december 30.).

online megjelenítésével az volt a cél, hogy a virtuális erdélyi magyar társadalom intézményei és annak alrendszerei, kulturális öröksége, az arra vonatkozó szakirodalom, nyilvánossága, fórumai stb. bárholonnan, bármikor szolgáltatásként elérhetőek legyenek.⁶ Tehát a dokumentációs tár a gyűjteménygyarapításon és a kutatók, diákok kiszolgálásán túl elsősorban az internetes tartalomfejlesztésre és -szervezésre koncentrált. Azokat a dokumentációs feladatokat próbálta ellátni, amelyeket egy, a mai napig hiányzó erdélyi központi magyar könyvtár tájékoztató és online szolgáltatásának kellene biztosítania. Természetesen itt is kialakultak párhuzamosságok, az Erdélyi Múzeum-Egyesület (a továbbiakban: EME) vagy a Kriza János Néprajzi Társaság (KJNT) révén. Az EME részéről az *Erdélyi Digitális Adattár* (eda.emero) alapvetően az egyesület saját anyagait jeleníti meg. Ennél szerényebb címmel, de sokkal hatékonyabbnak gondolom a Kriza János Néprajzi Társaság adatbázisait (<http://www.kjnt.ro/adatbazisok>). Ezen belül az értéktár és a szövegtár különösen fontos az erdélyi magyar önismeret szempontjából. Az utóbbi az erdélyi magyar néprajzi kutatói mező eredményeit nagyon széles körben közvetíti, a Társaság könyvtárába bekerült hagyatékok digitalizálásával együtt. Az erdélyi digitális örökségesítés tekintetében mindez mintaadónak számít. A harmadik, sajnos megakadt kezdeményezés a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet adatbázis-gyűjteménye (<https://ispmn.gov.ro/könyvtar> menüpont alatt), ahol különösen az ügyintéző, a kisebbségi kronológiák és intézményi adattár szolgáltatások lennének fontosak (továbbfejlesztve). A szintén kolozsvári Iskola Alapítvány „1000 év Erdélyben – 100 éve Romániában” három éves programjának keretében jött létre a *Digitéka, Erdélyi Digitális Tudástár* (digiteka.ro), amely egyrészt a Jakabffy Alapítvány szervezésében készült anyagokat jelenít meg, másrészt összegyűjtötte az erdélyi magyar vonatkozású sajtó-, könyv-, térkép- stb. dokumentumokat (külső hivatkozásként).⁷ De talán a vállalkozás legfontosabb kezdeményezése az Arcanum ADT-vel kötött digitalizálási megállapodás volt, amelynek keretében elsősorban a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtárból jelentős anyag került fel mind az Arcanum hírlapgyűjteményébe, mind a Digitékába. Később az Arcanum a budapesti Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Inté-

⁶ Ezeket a munkákat Györgyjakab Izabella vezeti.

⁷ A Digitéka meghatározó tartalomfejlesztője Ferenczi Szilárd.

zettel közös projektben nem csak a romániai magyar sajtó jelentős részét (218 periodikát) tesz elérhetővé, hanem mára a legnagyobb – hatékonyan kereshető – román nyelvű digitális periodikatárat is működteti.⁸

Az egodokumentumok begyűjtése a JEA Kortörténeti Gyűjteményében folyik, illetve ezek egy részét, valamint több, máshol levő anyag kézirat-katalógusát online is elérhetővé tettük az adatbankban (történeti források menüpont⁹). A kéziratárban található Ernst Árpád statisztikus (1952–2011) kéziratok hagyatéka, fénymásolat-gyűjteménye és elektronikus anyagai.¹⁰ Ugyanitt helyezték el Bitay Ödön (1932–2006), a bukaresti Politika Könyvkiadó magyar részlege vezetőjének és Csehi Gyula (1910–1976) irodalomtörténész, egyetemi tanárnak a hagyatékát – feldolgozásuk folyamatban van. Ezen kívül számos napló, emlékirat is beke-reült a gyűjteménybe (pl. Bodor András, Jakabffy Elemér, Venczel József). Gyűjtjük a megjelent erdélyi naplókat és emlékiratokat, illetve egy 250 tételes bibliográfia nyomán ezeket folyamatosan digitalizálva hozzáférhetővé tesszük (erdélyi kisebbségtörténeti naplók, emlékiratok a könyvek menüpont alatt¹¹). Ide sorolhatók még az életmű-bibliográfiák is,¹² valamint a tavalyi évben elindult életútinterjú-program, amely azt célozza, hogy egy-egy helyi magyar közösségnek az intézményes életének működtetőivel, illetve vonatkoztatási személyiségeivel egységes szempontrendszer alapján készüljenek életútinterjúk. Ebben eddig a JEA és más intézmények szervezésében több mint 120 interjú került legépelésre. Ezek az olvasószervezés után lesznek kutathatóak.¹³ Egyes hagyatékokból a nem publikált, de fontosnak tartott kéziratokat is interneten publikáltuk (Albert Ernő, Beke György, Nagy Miklós stb).¹⁴ Sajnos nem volt sikeres a meghirdetett megfigyelési dosszié gyűjtés, csak néhányat tudtunk pub-

⁸ Mindez csak a helyi munkakapcsolatok révén működhetett: a Székely Nemzeti Múzeum Könyvtárával, a Bod Péter Megyei Könyvtárral, a Maros Megyei Könyvtárral, a nagy-szebeni Astra Könyvtárral és a iasi-i Mihai Eminescu Központi Egyetemi Könyvtárral együttműködve. Az Arcanum szervező tartalomfejlesztője ebben a programban Kovács Szabolcs volt.

⁹ <https://adatbank.ro/belso.php?k=18>.

¹⁰ A hagyatéka interneten elérhető része: <http://kia.hu/konyvtar/>.

¹¹ <https://adatbank.ro/belso.php?k=28#alk99>.

¹² <https://adatbank.ro/belso.php?k=8#alk21>.

¹³ <https://adatbank.ro/belso.php?k=18#alk108>.

¹⁴ <https://adatbank.ro/belso.php?k=18#alk108>.

likálni. Ellenben a gyűjteménybe került a Tismăneanu-bizottságnak a kommunizmus bűneit feltáró 2006–2007-es, Salat Levente vezette programjának több ezer oldalnyi fotózott iratgyűjteménye is, más kutatások (pl. Magyar Autonóm Tartomány, Domokos Géza megfigyelése stb.) anyagával együtt.

Egyes kutatói programok segítségével más kéziratárak gyűjteményeinek – egységes beosztás szerinti – rendezése is elkészült, és ezek jegyzékeit is elérhetővé tettük az adatbank.ro-n. Ilyen az EME kéziratárában Janovics Jenő (1872–1945) színházigazgató, Jordáky Lajos (1913–1974) politikus és dr. Kós Károly (1919–1996) néprajzkutató hagyatéka; az ugyanitt elkészült Bethlen György (1888–1968) az Országos Magyar Párt (a továbbiakban: OMP) elnöke iratainak másolataiból álló hagyaték és a György Béla (1956–2013) történész hagyatékából előkerült OMP válogatott bizalmas iratoknak a jegyzéke. A Csiki Székely Múzeumban ilyen Domokos Pál Péter (1901–1992) néprajzkutató és Bányai László (1907–1981) politikus kézirat-hagyatéka.¹⁵ A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeumban pedig Paál Árpád (1880–1944) közíró, politikus és Bányai János (1886–1971) geológus hagyatéka vált ugyanígy kutathatóvá.

Nem egodokumentumok, de az 1990 előtti romániai magyar humán- és társadalomtudományi kutatások historiográfiai áttekintését adja a 160 tételes digitális szövegtár (az erdélyi magyar humán és társadalomtudományi kutatások történetének tanulmányozásához¹⁶).

A Kortörténeti Gyűjteménybe bekerülő anyagok egy része csak a forrásgazda engedélyével kutatható, más része szabadon, a gyűjtemény adatvédelmi szabályzatát betartva. Az eddigi életútinterjúk esetében a megkérdezettek hozzájárultak a tudományos célú felhasználáshoz. Ennek érdekében olvasószerkesztés készül, amelyet az interjúalany ellenőríz és jóváhagy, valamint folyamatosan összesített tárgy- és névmutató készül. Az életút- és a tematikus interjúkat elektronikusan nem tettük elérhetővé, ezeket külön internet hozzáférés nélkül tároljuk.

Az Erdélyi Magyar Adatbank a tudománytörténeti személyes dokumentumok gyűjtése az adatbank Lexikon projektjén belül az *Erdélyi meg-*

¹⁵ Az előbbit Markaly Aranka, az utóbbit pedig Főcze János és Kovács Szabolcs rendezték. Ezek is elérhetőek az adatbank.ro/ történeti források/ menüpontban.

¹⁶ <https://adatbank.ro/belső.php?alk=89&k=5>.

határozó személyiségei programban folyik. A JEA Kortörténeti Gyűjteményben pedig tovább folytatjuk az interjú projektet, valamint a naplók, emlékiratok, illetve a helytörténeti irodalom digitalizálását. Az együttműködés szempontjából az volna a leghatékonyabb, ha a digitalizálással foglalkozó erdélyi magyar műhelyek megteremtenék a maguk rendszeres egyeztető fórumát és a digitalizálási terveiket egyeztetnék, tisztáznák, hogy milyen hiánypótlásokat szükséges a nagy gyűjtemények számára elvégezni, amit csak források közelében lehet megoldani, illetve milyen tartalmi digitalizálásra volna szükség regionálisan. A hagyatékok megőrzése és feldolgozása szempontjából szintén fontos volna az egyeztető fórum megteremtése a kulturális örökség ezen részének szakszerű feldolgozása érdekében.

Szakirodalom

Cholnoky Győző – Futala Tibor – Kertész Gyula

1993 Nemzetiségi bibliográfia és dokumentáció hazánkban a kezdetektől napjainkig 1. *Könyvtári Figyelő* XXXIX. (4) 541–560.

1994 Nemzetiségi bibliográfia és dokumentáció hazánkban a kezdetektől napjainkig 2. *Könyvtári Figyelő* XL. (1) 15–28.

Dippold Péter

2009 A bibliográfiai funkciójának változásai különös tekintettel a kisebbségkutatásra. In: Vitári, Zsolt (szerk.): *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag /Ünnepi kötet Gerhard Seewann 65. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 423–434.

Az intézmény neve: Jakabffy Elemér Alapítvány Kortörténeti Gyűjtemény; Erdélyi Magyar Adatbank

Az intézmény címe, elérhetősége: 40095 Cluj/Kolozsvár, Iuliu Maniu/Szentegyház u. 39. I. 4.

Az intézményben található kézirat, levéltári anyag nagysága formában: 14 fm

A kézirtárban/levéltárban dolgozó személyek neve/száma: főállású nincs, önkéntes 2

Közülük hányan dolgoznak az intézményen belül csak a kéziratárban: nincs ilyen személy

Elkülönül-e a monitorozó, begyűjtő, feldolgozó személye, vagy ő(k) azonos ember(ek): elkülönül, de mindenki önkéntes

A kézirat anyagban való kutatás módja: teljesen nyilvános, bizonyos kutatási adatbázisoknál a forrásgazda engedélye szükséges.

Bogdándi Zsolt

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990 után létrejött kéziratára és az egodokumentumok

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990. évi újraalakulása óta, egykori gyűjteményeinek visszaszerzésére irányuló próbálkozásai mellett, feladatának tekintette a gyűjtés újrakezdését, korszerű könyvtár és kéziratár létrehozását, amelyek az akkori (újra)alapítók reményei szerint számíthattak a tágabb olvasókör és a kutatók érdeklődésére is. A kéziratár felállításával elsősorban azt kívánta a Múzeum-Egyesület megakadályozni, hogy a kisebbségi sorsra jutott erdélyi magyarság kiemelkedő tudós és közéleti személyiségeinek kéziratok hagyatékai – az elmúlt több mint fél évszázad eseményeinek hiteles forrásai – elkallódjanak. A gyűjtés elkezdése, a hagyatékoknak és letéteknek az EME Lakatos utcai ingatlanában való elhelyezése elsősorban Egyesületünk egykori elnöke, néhai Jakó Zsigmond professzor és az akkori főtítkárr, néhai Kiss András nyugalmazott levéltáros tevékenységének köszönhető, zömében az ő személyes kapcsolataik révén kerültek az Egyesület gyűjteményébe az első, jelentősebb iratanyagok tagtársaink vagy pártolóink felajánlásai alapján. A gyűjtőkört lényegében a beérkezett anyag, illetve az archívumot létrehozó személyek kapcsolati köre határozta meg, az egyedüli korlátot pedig a rendelkezésre álló tárolóhely jelentette és jelenti. Az ekkortól kialakuló gyűjteményünkben jelenleg több mint 100 iratfolyóméternyi kisebb-nagyobb tudóshagyatékot őrzünk, ezek zöme olyan bölcsész- és kisebb mértékben természettudósok iratanyaga, akik életpályájuk valamelyik szakaszában szorosabb kapcsolatba kerültek az Egyesülettel. A tudományos, illetve közéleti tevékenység során keletkezett dokumentumok mellett szinte mindegyik hagyaték tartalmaz az egodokumentumok körébe sorolható iratanyagot is (szakmai és családi levelezés, naplók, családi fotóalbumok, verskéziratok stb.), de ezek szisztematikus begyűjtése nem volt cél, hanem az adott letét/hagyaték jellegéből adódott.

A tervszerű gyűjtésnek, a hagyatékok nyomon követésének, az örökösök felkeresésének jelenleg a legnagyobb akadálya éppen a tárolókapacitás említett szűkössége, emiatt csak kivételesen, jelentősebb értéket képviselő vagy kisebb iratanyagok esetén keressük meg a hagyatékok kezelőit. A Lakatos utcai raktárhelyiségünk teljesen megtelt, néhány hagyatékot az EME székházában őrzünk, további, nagyobb iratanyagok elhelyezése pedig komoly, szinte megoldhatatlan feladat. Ezért időszerű egyrészt a Lakatos utcai kézírattár épületének bővítése, egy korszerű raktárhelyiség kialakítása, másrészt az értékeesebb gyűjtemények digitalizálása és közzététele, valamint a néhány éve zajló digitális gyűjtőmunka folytatása.

Az iparkutatási programunk jelentős adatgyűjtő tevékenysége az interjúkészítés. Célunk felleltározni az iparban tevékenykedő értelmiségiek szakmai eredményeit, életrajzi adataikat, bemutatni értékes szakmai munkájukat, ezáltal pedig a 20. századi Kolozsvár ipartörténetét. Eddig 26 interjú készült el, melyek feldolgozása folyamatban van, s ezek elérhetők lesznek az EME által működtetett Erdélyi Digitális Adattárban (<https://eda.eme.ro>). Ugyanitt, illetve az EME (<https://eme.ro/web/guest/hagyatekok-letetek>) és az Adatbank (<https://adatbank.ro/belso.php?k=18#alk108>) honlapjain érhetők el az eddig feldolgozott kézirat-hagyatékok jegyzékei. A gyűjteménynek hozzávetőlegesen a feléről készült katalógus, Bárdi Nándor kezdeményezésére az EME munkatársai és alkalmi megbízottak a jelentősebb hagyatékokról (pl. Janovics Jenő, Jordáky Lajos, Binder Pál, Böződi György, ifj. Kós Károly) készítettek leltárakat. A kézírattár többi anyagának jegyzékbe vétele és kutathatóvá tétele szakképzett személyzet hiányában nehezen megvalósítható, illetve jelenleg hallgatók bevonásával és az EME egyik munkatársának felügyelete alatt folyik a Csetri Elek és Orosz Endre iratanyag rendezése és leltározása. A hagyatékok feldolgozása különösebb akadályokba akkor ütközik, amikor a leltározás az iratanyag jellege miatt különleges szaktudást igényel, mint a biokémikus-, fizikus-, csillagász- vagy különféle mérnöki hagyatékok esetében.

Mielőtt rátérnék a kézírattári anyag rövid, áttekintő ismertetésére, csupán azt jegyzem meg, hogy az EME archívuma amellet, hogy a hasonló jellegű gyűjtemények közül bizonyára a legterjedelmesebb, a régebbi (16–19. századi) levéltári anyagok tekintetében is a legértékesebb. E gyűjtemény jelentőségét az itt őrzött anyag alapján született kutatási

eredmények vagy éppen regények is mutatják, melyek közül csak az utóbbi évek két példáját, Cseke Péter *Jancsó Béla levelezését* és Tompa Andrea *Omertáját* említem meg.

Az EME Kézirattárának rövid ismertetése

Az EME jelenlegi Kézirattárának bizonyára egyik legértékesebb kincse Szabó T. Attila nyelvészprofesszor (1906–1987) kézirathagyatéka és levelezésének azon része, amely az Egyesület és ifj. Szabó T. Attila – mint Szabó T. Attila örököseinek képviselője – között 1996. július 31-én kötött megállapodás értelmében került az EME tulajdonába. A mintegy 9 folyómétert kitevő kézirathagyatékot rendezője, a gyűjtemény első kézirattárosa, Dáné Veronka 4 tárgycsoportba rendezte, elkülönítve a személyes iratokat, Szabó T. Attila kéziratait (témájuk szerint csoportosítva), Szabó T. Attilánál megőrzésre elhelyezett más személyi hagyatékokat (Brüll Emánuel, Gy. Szabó Béla, Kelemen Lajos, Vetró Artúr kéziratái és levelei), valamint mások kéziratait. Külön egységként kezeljük az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* kb. 10 folyóméternyi cédulagyűjteményét, melyek felhasználásával kerültek szerkesztésre a sorozat kötetei.

Szabó T. Attila levelezésének legértékesebb részét még életében az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában helyezte el, ebben található a tudományos kutatásaival kapcsolatos levelezés szinte teljes anyaga, sőt, személyi, családi levelezésének régebbi állagai, úgyhogy az EME őrizetébe került levelezésanyag csak terjedelmesebb töredéknek tekinthető, mely csak kivételesen nyújthat a Budapesten őrzött levelezést kiegészítő információkat.

A szépirod, szociográfus és történetíró Bözödi György (1913–1989) hagyatékának tekintélyes része két szakaszban került az EME kézirattárának őrizetébe. Tőkés Béla főorvos egy részét Marosvásárhelyről 1996 novemberében néhai Tonk Sándor révén jutatta el Egyesületünkhöz, másik része az Erdélyi Unitárius Egyházzal 1997. július 14-én kötött megállapodás értelmében került Kézirattárunk őrizetébe. A hagyaték tehát Bözödi halála után viszonylag hosszú ideig Marosvásárhelyen volt, és bizonyos, hogy a kéziratokból vagy levelezésből, illetve az 1944–45-ből származó hírlapgyűjteményből ekkor magánosok kezébe is jutott, illetve egy kisebb töredék (a vásárhelyi napló egy példánya, a Jónás-ügy írószö-

vetségi tárgyalásának jegyzőkönyve) az OSZK Kézirattárának őrizetébe került.

A Bözödi-hagyaték rendezése 2005–2006 folyamán zajlott, 2006-ban elkészült a katalógus, amely kutathatóvá tette az iratanyagot. Műfaj szerint és viszonylagos kronologikus rendbe csoportosítottuk a hagyatékot, melynek értékét csak növeli az a tény, hogy az iratanyagnak mintegy felét – a kéziratok, anyaggyűjtés és levelezés mellett – Bözödi által begyűjtött családi levelesládák töredékei alkotják. A hagyaték legjelentősebb családi levéltártöredéke a hilibi Gál család levelesládájának ama része, amely 22 csomóban a marosszéki makfalvi Dósák 16–19. századi, nagyobb részben magyar nyelvű okleveleit és missziliseit tartalmazza. A levelek valószínűleg a 18. század második felében kincstári tanácsosságot viselő hilibi Gál János felesége, Dósa Anna jussán kerültek a hilibi Gál levéltárba, melynek másik, az orbaiszéki és környékbeli birtokokra vonatkozó része a kolozsvári Állami, újabban Nemzeti Levéltár őrizetében van, de annak kutatását sokban megkönnyíti az egész levéltár elenchusa (jegyzéke), amely az EME Kézirattárában levő levéltárrészben található. Minthogy a Dósák Marosszék múltjában jelentős szerepet töltöttek be, levéltárunk a székelyföldi források értékes bővülését jelenti.

Bözödi György a levéltári anyag másik részét bözödi családoktól gyűjtötte be, és ezek többnyire 17–20. századi peres, jogbiztosító iratanyagot tartalmaznak (például a Vas, Senye és Fábián családok iratai). Ezek mellett méreteiben eltörpül a sáromberki Teleki család levéltárának csekély töredéke, de ennek mégis különös – főként levéltár-történeti – jelentősége van, hiszen ez a néhány iratfoszlány valószínűleg akkor kerülhetett Bözödihez, amikor az EME megbízásából, 1944. december 29-től a Székelyföldet járta, hogy a különböző gyűjtemények megmentése érdekében a szükséges lépéseket megtegye.

Szintén igen értékes levéltári anyagot rejt magában a székelység történetének egyik legavatottabb ismerője, a történész Imreh István (1919–2003) hagyatéka. A Mikes család maroscsesztvei levéltárának megmaradt töredékei Rajka János révén, az 1970-es években kerültek Imreh István őrizetébe. A meglehetősen vegyes anyag egyik része az 1621–1907 közötti évekből tartalmaz – részben családi vonatkozású – főként magyar nyelvű iratokat, a másik része pedig többnyire családi jellegű levelezés az 1744–1923 közötti évekből, melyek adatokkal szolgálnak például az „uzoni” 1802. évi földrengésről vagy Mikes István 1748. évi bécsi ki-

adásairól. Ugyancsak Imreh István hagyatéka őrzi Kézirattárunk legkorábbi okleveles emlékeit, a Toldalagi család levéltárából egy átírt 1343. évi oklevelet, az erdélyi káptalan, szintén átírt 1406-ban kelt oklevelét Mikeszása határainak megállapításáról, illetve Jakó Zsigmondnak levéltári kutatásai során egybegyűjtött mintegy 500 lapnyi kéziratát 16–19. századi gazdasági utasításokról.

Kézirattárunk értékes 17–19. századi levéltári anyaggal gazdagodott kisebb adományok, letétek révén. Ezek sorában megemlítjük Orosz Endre (1871–1945) apahidai és kolozsi községi levéltári iratokat is tartalmazó hagyatékát, vagy a Simon Katalin letétet, amely által gyűjteményünk a bibarcfalvi Simon család levelesládájának egy részével bővült, de iratokat őrzünk a magyarországi Vésztő község, illetve a Bánffy család 19. századi állagaiból is.

A hagyatékok sorában mennyiségileg, de értékét tekintve is igen jelentős helyet foglal el Jordáky Lajos (1913–1974) iratanyaga. Jordáky, akinek Egyesületünk a Kőkert utcai ingatlant köszönheti, 1944–45-ben a Szakszervezetek Tanácsának főtitkára, 1945-től a Bolyai Tudományegyetem közgazdasági karának professzora, majd a Magyar Színház irodalmi titkára volt. 1952-ben koncepciós perben elítélték, 1955-ben rehabilitálták. 1931-től a Szocialista Ifjúsági Szövetség, 1933-tól a Szociáldemokrata Párt kolozsvári szervezetének tagja volt. Hagyatékában a magyar munkásmozgalom és szociáldemokrata irányzat kutatója, illetve a színház- és mozitörténet iránt érdeklődő kutató egyaránt támpontokat találhat, hiszen saját színháztörténeti kéziratai mellett ugyanitt található a kolozsvári színház egykori igazgatójának, a kolozsvári filmiskola megeremtőjének, Janovics Jenőnek (1872–1945) az iratai.

Az erdélyi néprajz kutatói számára bizonyára értékes kincseket rejt magában ifj. Kós Károly (1919–1996), Nagy Jenő (1916–1996) vagy éppen Böződi György hagyatéka. Az Egyesület eltulajdonított néprajzi tárának 1944–1950 közötti múzeumőre, Kós Károly iratanyagában néprajzi vonatkozású kéziratok és adatgyűjtése mellett tanulmányozhatjuk az Erdélyi Kárpát Egyesület Néprajzi Múzeumának 1894–1935 között vezetett leltárát, az EME egykori néprajzi tárának iratait, valamint a későbbi Erdélyi Néprajzi Múzeum iratanyagának egy részét. A Nagy Jenő hagyatékában őrzött fényképgyűjtemény, amely Vámszer Géza által készített felvételeket is magában foglal, értékes forrás elsősorban a népviselet-kutatók számára, Böződi mesegyűjtése pedig még feldolgozásra vár.

E hagyatékok mindegyikében találhatunk az egodokumentumok közé sorolható iratanyagot, levelezéseket, naplókat, önéletrajzokat is, jegyzékük pedig elérhető az említett oldalakon.

Az irodalomtörténészek és szociológusok is új támpontokat találhatnak kutatásaikhoz a Jancsó és Rohonyi család kézirat hagyatékában, amely az irodalmár Jancsó Béla (1903–1967), illetve Rohonyi Zoltán tanulmányait, kéziratait és levelezéseit tartalmazza, a helytörténészek számára pedig nagy segítséget jelenthet az, hogy Binder Pál történész hagyatékában – a kiterjedt szakmai és családi levelesanyag mellett – található egy lexikonszerűen összeállított adatgyűjtés az erdélyi vármegyékről, illetve a szász és székely székekről, amelyben minden egyes településre vonatkozóan fellelhetőek adatok.

A kisebb hagyatékok és letétek sorában az EME számára nagy jelentőséggel bír egykori titkárának, Kántor Lajosnak (1890–1966) a hagyatéka, amely az Egyesület két világháború közötti helyzetébe, küzdelmeibe nyújt betekintést, részben pótolva azt a hiányt, melyet intézményünk egykori irattárának elkobzása okozott. Emellett a kézirtár polcain megtalálhatjuk Pataki József (1908–1993) történész hagyatékának egy részét, töredékeket az író és költő Pap Jánosy Béla (1883–1945), a heraldikus-történész Köpeczi Sebestyén József (1878–1964), báró Mannsberg Sándor és Sándorné, a történész és levéltáros Kelemen Lajos (1877–1963), a filozófus Nagy György (1938–1998) hagyatékaiból, de mások történeti forrás értékű személyes vagy hivatali iratait is őrizzük.

Egyelőre feldolgozatlan szerzeményeink közül kiemelhetjük az erdélyi magyar szociológia, társadalom- és művelődéspolitikai neves személyiségeknek, Venczel Józsefnek (1913–1972) töredékes – kéziratokat, jegyzeteket, előadásvázlatokat tartalmazó – hagyatékát, a nyelvész Gálffy Mózes (1915–1988), a fizikus és tudománytörténész Heinrich László (1910–1985), a mikrobiológus Kiss István (1926–2004), a fizikus László Tihamér (1910–1986), az ornitológus Kohl István (1922–1998), Varró Dezső református lelkész és költő (1907–1982) hagyatékait, a botanikus Váczy Kálmán (1913–1992), Péter Mihály Heinrich marosvásárhelyi orvosprofesszor iratgyűjteményét, illetve néhai főtitkárunk, a fizikus és filozófus Müller Ádám (1930–2011) több évtizeden át vezetett naplóját is tartalmazó hagyatékát.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirtására, tekintettel arra, hogy Egyesületünk a másfélszázezer gyászjelentésből álló régi gyűjteményét

még mindig nem szerezhette vissza, saját, új gyűjteménnyel igyekszik pótolni a veszteséget. Ez a gyűjtemény már több mint 500 darabból áll, és állandó jelleggel bővül. Fényképgyűjteményünk alapjait egyrészt Asztalos Sándor jogi szakíró erdélyi közéleti személyiségekről készült fényképhagyatéka, másrészt Péter János amatőr fényképész házsongárdi felvételei képezték.

Az intézmény neve: Erdélyi Múzeum-Egyesület

Az intézmény címe, elérhetősége: Kolozsvár, Lakatos/Lăcătușului u. 3.

Az intézményben található kézirat, levéltári anyag nagysága fmben: kb. 100 fm

A kéziratárban/levéltárban dolgozó személyek neve/száma: Bogdándi Zsolt/1

Közülük hányan dolgoznak az intézményen belül csak a kéziratárban: 0
Elkülönül-e a monitorozó, begyűjtő, feldolgozó személye, vagy ő(k) azonos ember(ek): nem.

A kézirat anyagban való kutatás módja: előzetes egyeztetés alapján (bogdandi.zsolt@eme.ro), hétfőtől péntekig 9.00 – 15.00 óráig

Molnár Lehel

A Magyar Unitárius Egyház

Kolozsvári Gyűjtőlevéltára és az egodokumentumok

Mi a fő gyűjtőköre a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának?

A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának a története a 18. század első feléig vezethető vissza. Ekkor jött létre az unitárius egyház mai központjának csirája, nevezetesen a Püspöki Hivatal. Értelemszerűen a levéltárban elsősorban az ezen intézmény által termelt iratokat őrizzük. A levéltár gyűjtő jellege már a 19. század közepén kialakult, erre Árkosi Mihálynak, a székelykeresztúri egyházkör esperesének egy 1848-as felterjesztéséből következtethetünk. Árkosi arra a főtanácsi határozatra hivatkozik, amelynek értelmében az egyházkörre vonatkozó összes szerződés egy példányát felküldi Kolozsvárra, hogy azokat a „közönséges levéltárban”, mai kifejezéssel az egyház gyűjtőlevéltárában megőrizzék. A szisztematikus gyűjtést 1996 óta végezzük, főleg a lelkész nélküli gyülekezetek levéltári anyagát szállítjuk be intézményünkbe.

Ebben milyen helyet foglal el, mennyire hangsúlyos az egodokumentumok, és ezen belül a kutatói/értelmiségi egodokumentumok jelenléte?

A levéltár létrejöttének már a kezdetén hangsúlyt fektettek arra, hogy elsősorban a neves unitárius személyek (püspökök, kollégiumi tanárok, lelkészek, világi értelmiségiek stb.) szellemi hagyatékát összegyűjtsék és megőrizzék. Ez a munka mind a mai napig folyik.

Ezek szisztematikus begyűjtése mennyire része a gyűjteménygyarapítási koncepciónak?

Folyik-e a hagyatékok folyamatos monitorizálása?

A személyi hagyatékok begyűjtése folyamatos. Az a célunk, hogy az unitárius értelmiség, de nem csak, iratai ne vesszenek el vagy semmisüljenek meg. Egyházköri közgyűléseken, lelkészi értekezleteken, presbiteri találkozókön stb. felhívtuk/felhívjuk mindenki figyelmét arra, hogy a sokak számára jelentéktelennek tűnő családi iratokat, leveleket, ha nem tudják megőrizni, adják be a levéltárba. Haláleset alkalmával a lelkészi családoknak felajánljuk, hogy az eltávozott szellemi hagyatékát beszállítjuk, és szakszerűen rendezve megőrizzük azt.

Felveszik-e a kapcsolatot a nyugdíjba vonuló kutatókkal, kérik-e levelezésüket, más szakmai anyagukat?

Igyekszünk azt is nyomon követni, hogy kiknek a hagyatékára kell mindenképpen odafigyelnünk, és az illetőkkel még életükben megegyezni arról, hogy a hagyatékuk jó kezekbe kerüljön. Volt olyan esetünk is, amikor egy atyafi úgy szeretett volna dönteni, hogy a hagyatékát halála után megosztva, a református és az unitárius levéltárban helyezték el. Az illetőt meggyőztük arról, hogy nem célszerű szétválasztani az anyagot és azt döntse el, hogy melyik intézmény legyen a preferált.

Vannak-e kapacitásbeli korlátai a szóba jöhető anyagok befogadásának?

Jelenleg már kevés szabad tárolási kapacitása van a levéltárunknak, de megvalósítás előtt áll a bővítés lehetősége, ami hosszú időre meg fogja oldani a problémákat.

Kiknek az egodokumentumai vannak az archívumban nagyobb mennyiségben, ezek általában milyen módon kerültek be, vannak-e ilyen irányú terveik?

Ahogy korábban említettem, levéltárunkban püspökök, kollégiumi tanárok, lelkészek, világi értelmiségiek stb. hagyatékát őrizzük. Közülük kiemelhetjük: Lázár István (1742–1811), Körmöczy János (1762–1836), Kriza János (1811–1875), Ferencz József (1835–1928), Boros György (1855–1941), Kiss Elek (1888–1971), Erdő János (1913–1996) püspökök, Augusztinovics Pál (1763–1837) főgondnok, Simén Domokos (1836–1878), Brassai Sámuel (1800?–1897), Kovács János (1846–1905), Benczédi Gergely (1839–1906), Kanyaró Ferenc (1859–1910), Borbély István (1886–1932), Gál Kelemen (1869–1945) teológiai és kollégiumi

tanárok, Bölöni Farkas Sándor (1795–1842), Kőváry László (1819–1907), Kelemen Lajos (1877–1963), Bodor András (1915–1999) stb. irathagyatékát. Ezen iratok egy részéről nem tudjuk, hogy kerültek a levéltárunkba, minden valószínűség szerint elhalálozás után az éber egyházvezetés gyűjtötte be. Vannak hagyatékok, amelyeket végrendeletileg helyeztek el, de az utóbbi 25 évben személyesen szedtem össze az ilyen jellegű iratokat.

Például Bözödi György az egyházra hagyta a könyvtárát, kéziratos hagyatékát, de mielőtt felhozták volna Kolozsvárra, egy része eltűnt. Mivel az EME-hez is került belőle, ezért Jakó Zsigmond professzor úrral úgy döntöttünk, hogy egyesítjük a kéziratos anyagot, és azt az EME Lakatos utcai dokumentációs könyvtárában helyezzük el. A család adta át pl. Bodor András klasszika-filológus, ókortörténész hagyatékát; Ajtay Ferenc geológus, földrajz tanár hagyatékát; Erdő János püspök iratait.

Más módon (pl. interjúk formájában) próbálják-e gyarapítani az ilyen típusú gyűjteményt?

Csak egy-két esetben végeztem oral history-s gyűjtést (pl. Amerikában Máthé Anna néniel készítettem interjút, aki a II. világháború után emigrált és 94 éves korában 2021-ban halt meg). Tervezzük, hogy amennyiben lesz elég időnk rá, gyakrabban fogunk interjúkat készíteni.

Mi lenne az ideális állapot, van-e erre irányuló terv?

Az ideális állapot az lenne, ha még egy főállású vagy esetleg részmunkaidős levéltárost lehetne alkalmazni, hogy több időnk jusson az ilyen jellegű munkára is. Sajnos, az egyház anyagi helyzete egyelőre ezt nem teszi lehetővé.

A bekerülő anyagokat hogyan rendezik, mennyire elérhető ez a kutatók számára?

A hagyatékokat többnyire darabszinten rendezzük és jegyzéket készítünk róla. Ezek a hatályos törvényektől függően kutathatóak. A jegyzékek szintén a levéltárban érhetőek el.

Az intézmény neve: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (hivatalos rövidítése: MUEKvGyLt.)

Az intézmény címe, elérhetősége: Kolozsvár, 1989. December 21. utca 9. szám.

Az intézményben található kéziratos, levéltári anyag nagysága fmben: kb. 500 iratfolyóméter.

A kézirtárban/levéltárban dolgozó személyek neve/száma: 1 személy, Molnár Lehel.

Közülük hányan dolgoznak az intézményen belül csak a kézirtárban: 1

Elkülönül-e a monitorozó, begyűjtő, feldolgozó személye, vagy ó(k) azonos ember(ek): azonos személy.

A kéziratos anyagban való kutatás módja: személyes jelenlét, kutatási kérelem kitöltése után.

Szócsné Gazda Enikő

A Székely Nemzeti Múzeum Dokumentumtára és az egodokumentumok

A Székely Nemzeti Múzeum muzeális intézményként határozza meg magát. Ez azt jelenti, hogy nem konkrétan és nem tudatosan egodokumentumok gyűjtésére specializálódott, hanem veszélyeztetett hagyatékokat, terepen vagy kereskedőknél talált tárgyakat és iratokat, fotókat gyűjt. Gyarapítási koncepciókban előnyt élveznek a tárgyak és a fotótári dokumentumok, vagyis azok az együttesek, melyeket be tud az intézmény építeni a kiállítási stratégiájába. Ennek ellenére, elsődlegesen leletmentési céllal, sok esetben kerülnek az intézménybe levéltártöredékek, környékünkön élt kutatók gyűjtései, elhunyt kutatók hagyatéktöredékei. Ezek a gyűjtések többnyire nem pusztán egodokumentumokra korlátozódnak.

Amennyiben történelmileg szemléljük azt, hogy mikortól adatolható konkrétan egodokumentumok gyűjtése, akkor vissza kell mennünk egészen a Múzeum 1875-ös első leltáráig, amelyben már helye volt például Kossuth Lajos Deák Ferenchez írt levelének.¹ Az alapító Zathureczkyek a családjuk és a Csereyek családi leveleit, valamint az 1848-as forradalomban résztvevők feljegyzéseit, naplóit tudatosan összegyűjtötték (Szócsné Gazda 2022: 6–7). A Múzeum alapítása köré szerveződő levelezést a Múzeumról megjelent első újságcikkkel együtt már bekötötték, beragasztották a Csereyné-naplóba és a Vasady Nagy Gyula-naplóba, amelyek 1902-ben, még Csereyné Zathureczky Emília alapítónő halála előtt, nyilvántartási számot kaptak a Múzeum Intézményi Irattárában.² Ezek az első, jelentősebb levélgyűjtemények már megteremtették az alapot a levéltári kollekciónak, amelybe az 1910-es évektől kezdődően egy-

¹ Eredeti leltári száma: 154. Jelenleg a Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Osztályán (Sepsiszentgyörgyön) található.

² Székely Nemzeti Múzeum Intézményi Irattára, 1/1902, illetve 2/1902 leltárszám.

re nagyobb számban gyűjtötték be Székelyföld több nemesi családjának családi iratgyűjteményét. 1915-től kezdődően megszülettek azok a tervezetek, amelyek tudatos levéltár-alapítási szándékra utalnak: ekkor kezdtek konkrétan emlegetni a Székely Nemzeti Levéltár megalapításának a szükségességét (Csáki 2002: 5–6).

Az 1920–1930-as években a Múzeum levéltári kollekciónak kialakításához magas képzettségű levéltáros-történész is hozzájárult: Barabás Samu számos családi gyűjteménnyel gazdagította az archívumot, ezeknek a felhasználásával szerkesztette meg a *Székely Oklevéltár* VIII. kötetét (Csáki szerk. 2006: 34–42). Ez a tény is jelzi, hogy a levéltárbővítési szándék mindig kutatói életpályák, tudományos feldolgozói tervek lenyomata volt.

Az 1930-as években az intézmény gazdag levelezést folytatott a kutatókkal, így maradhattak fenn a Székely Nemzeti Múzeum Intézményi Irattárában Domokos Pál Péter, Lükő Gábor, Györffy István, Milleker Rezső, Roediger Lajos, Kós Károly és más híres kutatók Csutak Vilmos igazgatóval³ váltott levelei, hevenyészett vagy alaposabban megírt kutatási beszámolóit (Lénárt 2002, Roediger 2012). Az 1940-es években Herepei János igazgató⁴ kiemelten figyelt arra, hogy ne pusztán az egyre bővülő levelezést iktattassa az intézmény a levéltárába, hanem ezzel párhuzamosan az ott kutató néprajzosok életrajzát is megírassa, és az Intézményi Irattár nyilvántartásába vetesse. Ennek köszönhetően született meg például Roediger Lajos (Roediger 1999: 155–202), majd Balázs Márton (Balázs 1941) néprajzkutató önéletrajza.⁵ Herepei munkáját ekkoriban Cs. Bogáts Dénes történész⁶ segítette, aki a székelyföldi családok genealógiai kutatásához, valamint nyelvtörténeti kötetéhez hasznosította az összegyűjtött dokumentumokat (Cs. Bogáts 1943). A Herepei-korszakból származó intézményi levelezésben Herepei János gazdag levelezésén

³ Csutak Vilmos (1878–1936) történész, 1916–1936 között a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója.

⁴ Herepei János (1891–1970) művelődéstörténész, régész, 1938–1944 között a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója. Az ő nevéhez kötődik a Múzeum evakuálásának megszervezése, amelynek során, a zalaegerszegi állomáson a gyűjtemények, köztük a levéltár legjelentősebb állománya is megsemmisült.

⁵ Balázs Márton néprajzi tevékenységének elemzésekor Szabó Judit használta e kéziratot (Szabó 2003: 33).

⁶ Cs. Bogáts Dénes (1882–1949) történész, nyelvtörténész, genealógus.

túl több Balassa Iván, Gaál Károly, Vajda Lajos, Vámszer Géza, Palotay Gertrud, Balogh Jolán nevéhez köthető levél található.⁷

A Múzeum által összegyűjtött vastkos családi levéltárakat 1961-ben – a kéziratár jelentős dokumentumaival együtt – egy minisztériumi rendelettel⁸ a Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Osztálya (Sepsiszentgyörgy)⁹ a saját gyűjteményébe szállította, azóta a legtöbb családi levéltár ott kutatható.¹⁰ A Székely Nemzeti Múzeum Intézményi Irattárában kizárólag azok a levelek, egodokumentumok maradtak, amelyek konkrétan a Múzeum működéséhez kötődtek. Napjainkban éves iktatási rendszerben őrzi az intézmény az irattár anyagát, a múzeumi könyvtár állományán belül.

A 2000-es évek elejétől a néprajz részlegén belül külön is elindult a Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtár létrehozása, a budapesti Etnológiai Archívum mintájára. Első körben a néprajzi irodában és a raktárakban talált levelezések, feljegyzések, kéziratok gyűjtések, valamint a munkatársak terepnaplói kerültek leltárba.¹¹

A Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára a közelmúltban több kutató gyűjteményével és több néprajzos-hagyatékkal gazdagodott. József Álmos helytörténész gyűjtéseként került a Dokumentumtárba például az a jelentős I. világháborús gyűjtemény, amely 17 katona leveleit vagy naplóit tartalmazza.¹²

⁷ A Herepei-korszak levelezése Csáki Árpád történész feldolgozása alatt áll, reményeink szerint hamarosan megjelenik.

⁸ Leltárkönyveink bejegyzése szerint a Múzeum levéltári gyűjteményeit a 175/1961-es rendelettel vitték át a megyei levéltár gyűjteményébe.

⁹ Románul: Arhivele Naționale Biroul Județean Covasna.

¹⁰ A legnagyobb családi gyűjtemények (Apor, Könczei, Gidófalvi, Bernáld, Cseh, Vajna, Gödri stb.) külön fondszám alatt szerepelnek, de számos, több mint 120 kisebb családi levéltár kutatható a 65-ös fondon belül (A Székely Nemzeti Múzeumtól átvett családi levéltárak gyűjteménye). A Múzeum levelesládájának több értékes levele található a 75-ös fondban (A Sepsiszentgyörgyi Múzeum dokumentumgyűjteménye). A híresebb néprajzosok, történészek gyűjteményeiből néhány külön fondszám alatt szerepel: 76-os fond (Balázs Márton gyűjtemény); 78-as fond (Barabás Samu gyűjtemény); 79-es fond (Csutak Vilmos gyűjtemény); 82-es fond (Roediger Lajos gyűjtemény) stb.

¹¹ Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára, 1-es fond, Néprajzi Alapgyűjtemény.

¹² Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára, 2-es fond, József Álmos gyűjtemény.

Demeter Lajos¹³ helytörténész, nyugalmazott könyvtáros vegyes gyűjtései közt szintén található I. világháborús levelezések, de ezeken kívül is több, néprajzi szempontból érdekes dokumentumot tartunk benne számon: a székelyudvarhelyi népnevelési titkár, Szabó Margit hagyaték-töredékeiben például Domokos Pál Péter feljegyzéseire, előadásvázlataira és leveleire bukkanhatunk. Szintén Demeter Lajostól érkezett a gyűjteményünkbe a Vámszer Géza-hagyaték néhány töredéke, ebben Földes László, Erdélyi Zoltán, Takács Lajos, K. Kovács László, Entz Géza, Balogh Jolán, Barabás Jenő, Hofer Tamás levelek találhatóak.¹⁴

2019–2020-ban hoztuk be a Múzeumba Szabó Judit¹⁵ kézdivásárhelyi folklórkutató gazdag hagyatékát, amely számos gyűjtést, jegyzetet, tárgyi anyagot tartalmaz. Szabó Judit pedánsan rendszerezte a levelezését, de a dokumentumtári gyűjteménybe kerültek az 1998, 2001, 2002, 2003-as naptárai is, amelyekbe a saját tevékenységére vonatkozó bejegyzéseket tett. Sokféle egodokumentum létezik, így csak sajnálni tudjuk, hogy helyhiány miatt például Szabó Judit tudományos könyvtárából csupán a népmesegyűjtésre vonatkozó szakirodalmat tudtuk behozni, holott a könyveibe írt széljegyzetek izgalmas képet rajzoltak volna egy kutató mentalitására, szakmai gondolkodására vonatkozóan.¹⁶

Albert Ernő¹⁷ sepsiszentgyörgyi folkloristával még életében baráti kapcsolatot építettünk ki, ennek köszönhetően ő maga adta apránként, „zacskónként” a kezünkbe azt a gazdag gyűjteményt, amely a Székely Mikó Kollégiumban vezetett diákkör több mint ezer diákjának gazdag néprajzi gyűjtéseit,¹⁸ valamint a kutató saját megjelent vagy részben elkészült

¹³ Demeter Lajos (szül. 1953) helytörténész, 2001-től nyugdíjazásáig a Bod Péter Megyei Könyvtár könyvtárosa. Elsődlegesen helytörténész, 1848-as történelmi tevékenysége kiemelkedő, de temetőkutatóként, balladakutatóként a néprajzos szakma is számontartja.

¹⁴ Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára, 7-es fond, Demeter Lajos gyűjtemény.

¹⁵ Szabó Judit (1942–2017) népmesekutató, tanár, muzeológus, nyugdíjazásáig a kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeum munkatársa. Fő munkája a *Rózsa királyfi* című népmesegyűjtemény (Szabó gyűjt. és szerk. 1977), mely Berekméri Sándor geryneszegi mesemondó meséit tartalmazza.

¹⁶ Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára, 10-es fond, Szabó Judit hagyaték.

¹⁷ Albert Ernő (1932–2022) folklorista, tanár, a Székely Mikó Kollégium igazgatója.

¹⁸ Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára, 5-ös fond / 2, Albert Ernő hagyaték, diákgyűjtések. A több folyóméternyi iratanyag elsősorban népdal-, ballada-, népmese-, szólás- és közmondásgyűjtéseket, valamint diákok által készített faluleírásokat tartalmaz.

kéziratait tartalmazta. Albert Ernő 2020-ban a számítógépbe írt önéletríását is a rendelkezésünkre bocsátotta. Ebből a kéziratból korábban már megjelentek részletek (Albert 2019: 151–178). A teljes kéziratot Bárdi Nándorral közösen interneten is elérhetővé tettük (Albert 2020). A gyűjteménybe csak néhány tétel került be Albert Ernő levelezéséből, reményeink szerint a családjával való további tárgyalások nyomán bővíthető lesz a hagyatéknak ez a része is.¹⁹

Egészen új tételként, 2022 őszén került be az adattárunkba a Kakas Zoltán²⁰ sepsiszentgyörgyi honismereti szakember gyűjteménye. Kakas Zoltán a Nemere Természetjáró Kör és a Bao-Bao környezetvédelmi táborok szervezője, jó pedagógiai érzékével számos fiatalra gyakorolt jelentős hatást, akik a későbbiek során híres néprajzosokká, történészekké, kutatókká váltak. Az általa szervezett honismereti táborokra több neves előadót hívott meg. Adattárunkba már beérkezett az e táborok szervezéséhez kötődő levelezésének jelentős része.

A kutatókon kívül, a terepkutatásaink alkalmával összegyűjtött családi levéltárak is bekerülnek a néprajzi archívumba. Így őrizzük például a kézdialmásai Bíró család,²¹ a sepsiszentiványi Benke család,²² a sepsiszentgyörgyi Hunyadi család,²³ az árkosai Máthé család²⁴, a sepsiszentgyörgyi Éltes és Elczner család²⁵ levéltári jellegű fondjait. Érdekes tétel adattárunkban a sepsiszentgyörgyi Szopos család gyűjteménye,²⁶ amely a híres

¹⁹ Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára, 5-ös fond / 1, Albert Ernő hagyatéka, Albert Ernő levelezése.

²⁰ Kakas Zoltán (szül. 1942) honismereti szakember, hiedelem- és népmesegyűjtő. Hiedelemgyűjtésének jelentős részét a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete is felhasználta kiadványokban (Magyar 2021, I–IV; valamint <http://eastwest.btk.mta.hu/adatbazisok>). Egy vele készült interjú Fosztó László publikált (Fosztó–Kakas 2018).

²¹ Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára, 6-os fond, Bíró család dokumentumtára.

²² Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára, 12-es fond, sepsiszentiványi Benke család dokumentumtára.

²³ Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára, 9-es fond, Hunyadi Éva dokumentumai.

²⁴ Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára, 13-as fond, Máthé Imre dokumentumai.

²⁵ Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára, 17-es fond, Éltes és Elczner család dokumentumai.

²⁶ Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára, 14-es fond, Szopos Béla és János hagyatéka.

helyi textilgyárra vonatkozó leveleket, kisnyomtatványokat tartalmaz, illetve a kovásznai Deme család hagyatéka,²⁷ amely az egodokumentumok mellett Kovászna története szempontjából fontos jegyzőkönyveket is magában foglal. Néprajzi leletmentésként került a gyűjteményünkbe egy kis szelete bácsfalusi Barkó Etelka²⁸ hagyatékának, amely elsődlegesen a népművész szüleire vonatkozó dokumentumokat, köztük a hétfalusi méhészegylet jegyzőkönyveit tartalmazza.

A gyűjtéseink nem mindig tudatosak. Sokszor értesülünk egy-egy veszélyben lévő hagyatékról, ez gyorsítja meg a leletgyűjtéseket. A környékünkön élő néprajzosokkal próbáljuk tartani a kapcsolatot, és így többnyire ők döntenek úgy, hogy megbíznak bennünk, és a Múzeum adattárába elhelyezik a gyűjtéseiket. A tudatos, szisztematikus gyűjtési stratégiának egyrészt a forráshiány, másrészt pedig a krónikus hely- és időhiány szab gátat.

A beérkező levéltári fondjaink feldolgozása, jegyzékbe vétele, elsődlegesen a szakemberhiánynak köszönhetően, csupán félig valósult meg, a hatalmas fotótári, tárgy- és archívumbeli gyarapodás miatt a nyilvántartásokkal nem haladunk a kellő ütemben. Leltáraink, jegyzékeink jelenleg csak az intézmény számítógépes rendszerén érhetőek el, internetes közzétételük nem történt még meg.²⁹

Az utóbbi évek épületfelújítási munkálatai miatt az intézmény tudományos könyvtára dobozokban hever, így az ott őrzött múzeumi régi levéltári anyag 2024 januárjáig nem kutatható. Az újonnan létrehozott Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtár gyűjtései előzetes bejelentkezés alapján a néprajzosi irodában kutathatóak.³⁰

²⁷ Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára, 16-os fond, Deme család hagyatéka.

²⁸ Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára, 15-ös fond, Barkó Etelka hagyatéka.

²⁹ A Székely Nemzeti Múzeum igazgatósága 2021-ben szerződést kötött egy informatikai céggel a honlap megújítására, rovatainak átalakítására. Emiatt az adatbázisaink bővítése jelenleg leállt, reményeink szerint rövid időn belül új honlappal és új tartalmakkal jelentkezünk.

³⁰ Bejelentkezés az office.sznm@gmail.com címen.

Szakirodalom

Albert Ernő

2019 A folklór szolgálatában. Részletek Albert Ernő önéletírásából. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 27. Kutatástörténeti, -szemléleti és -módszertani tanulmányok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 151–179.

2020 *Így éltem... Emléksorok*. Kézirat. https://adatbank.ro/html/cim_pdf2605.pdf

Balázs Márton

1941 *Élet és korrajz féle visszaemlékezés*. Kézirat, Székely Nemzeti Múzeum Intézményi Irattára, 264-es jelzet.

Cs. Bogáts Dénes

1943 *Háromszéki oklevél-szójegyzék*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Csáki Árpád

2002 A Székely Nemzeti Levéltár tervezete, 1915–1938. In: Boér Hunor – Wolf Tamás (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*. Második rész. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 5–19.

Csáki Árpád (szerk.)

2006 *Barabás Samu (1855–1940) fél évszázad a levéltárügy szolgálatában*. Charta, Sepsiszentgyörgy.

Fosztó László – Kakas Zoltán

2018 Falvak, fák, kövek. Beszélgetés a Bao-Bao táborokról, avagy egy mozgalom emléknymatai. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 26. Korszakok, életművek, események és eredmények az erdélyi néprajzkutatásban*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 447–464.

Lénárt Anna

2002 Adatok a Székely Nemzeti Múzeum két világháború közti néprajzi kutatásszervező tevékenységéhez. In: Boér Hunor – Wolf Tamás (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*. Második rész. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 127–152.

Magyar Zoltán

2021 *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus I–IV*. Kairosz Kiadó, Budapest.

Roediger Lajos

1999 Emlékirat (Közlő: Kónya Ádám). In: Boér Hunor (szerk.): *Acta – 1998. A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum évkönyve*. 2. kötet. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 155–202.

2012 *Kászonszék és Háromszék néprajzos szemmel* (Szőcsné Gazda Enikő s. a. r., bev. tan. közzét.). Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.

Szabó Judit

2003 Balázs Márton és a háromszéki néprajzkutatás. In: Dimény Attila – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Népi kultúra, társadalom Háromszéken*. (Krizsa Könyvek, 17.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 21–33.

Szabó Judit (gyűjt. és szerk.)

1977 *Rózsa királyfi. Berekméri Sándor gernyeszegi meséi*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Szőcsné Gazda Enikő (sajtó alá rendezte)

2022 *Maradok holtig hív testvéred... A Zathureczkyek családi levelezése 1850–1884*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.

Az intézmény neve: Székely Nemzeti Múzeum

Az intézmény címe, elérhetősége: Székely Nemzeti Múzeum Intézményi Irattára: 520055 Sepsiszentgyörgy, Kós Károly út 10. Székely Nemzeti Múzeum Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtára: Lábasház, Sepsiszentgyörgy, Szabadság tér 7.

Az intézményben található kéziratos, levéltári anyag nagysága fmben: kb. 60 fm.

A kéziratárban/levéltárban dolgozó személyek neve/száma: Szőcsné Gazda Enikő (Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtár), Boér Hunor (Székely Nemzeti Múzeum Intézményi Irattára) / két személy.

Közülük hányan dolgoznak az intézményen belül csak a kéziratárban: intézményen belül, de több gyűjteményben dolgoznak párhuzamosan.

Elkülönül-e a monitorozó, begyűjtő, feldolgozó személye, vagy ő(k) azonos ember(ek): legtöbb esetben egybeesik a monitorozó, begyűjtő, feldolgozó személye.

A kéziratos anyagban való kutatás módja: A Székely Nemzeti Múzeum Intézményi Irattárában a kutatás 2024 januárjáig, költözés miatt szünetel. A Néprajzi és Helytörténeti Dokumentumtárban a kutatás előzetes bejelentkezés alapján, egyeztetett időpontban történik, és kutatási engedélyhez kötött. Adattári anyagaink publikálása engedélyhez kötött.

ANUARUL
ASOCIAȚIEI
ETNOGRAFICE
KRIZA JÁNOS
NR. 30.

ISSN 1841-3021

ISBN 978-606-9015-32-2

9 786069 101532 2